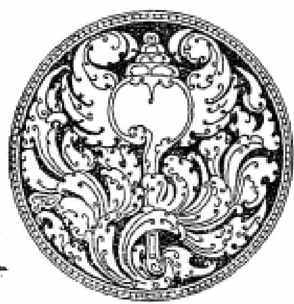
BIJDRAGEN TOT DE TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE VAN NEDERLANDSCH-INDIË

UITGEGEVEN DOOR HET

KONINKLIJK INSTITUUT VOOR DE TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE VAN NEDERLANDSCH-INDIË

DEEL 104

's-GRAVENHAGE - MARTINUS NIJHOFF - 1948

INHOUD

NOTULEN VAN DE

BESTUURS- EN ALGEMEENE VERGADERINGEN.

BIJDRAGEN TOT DE TAAL-, LAND- EN
VOLKENKUNDE VAN NEDERL.-INDIË

DE NED. BOEK- EN STEENDRUKKERIJ v.h. H. L. SMITS, WESTEINDE 135, DEN HAAG

PROEVE VAN BOEGINEESCHE GESCHIEDSCHRIJVING.

DOOR

R. A. KERN.

De Oost-Indische Compagnie in haar nadagen had het lijdelijk moeten aanzien dat de bondgenooten die Speelman in het Bonggaaisch tractaat bijeengebracht had zich minder en minder van haar aantrokken. De Engelschen hebben tijdens het tusschenbestuur het geschokt gezag met wapengeweld trachten te herstellen, zonder veel succes. Toen zich het vooruitzicht afteekende dat de koloniën aan Nederland zouden worden teruggegeven, verviel voor hen elke reden tot krachtiger ingrijpen. In 1816 namen Nederlandsche commissarissen Makassar en onderhoorigheden over, hun viel nu de taak toe de vorsten binnen de grenzen van hun gebied en van hun bevoegdheden terug te brengen. De onderhandelingen vlotten niet, 't liet zich aanzien dat langs vreedzamen weg geen afdoende resultaten te bereiken zouden zijn. Ten slotte zijn in de jaren 1824 en 1825 expedities noodig geweest die het Nederlandsche gezag, zij het onvolledig, herstelden.

't Zijn deze gebeurtenissen der jaren 1824 en 1825 welke het onderwerp van een Boegineesch gedicht uitmaken, waarvan hierbeneden een en ander zal worden medegedeeld. De feiten zijn in het kort deze: In Februari 1824 wordt *Tobias* als commissaris naar Makassar gezonden om poolshoogte te nemen en besprekingen te voeren met vorsten en hoofden en hen zoo mogelijk langs vreedzamen weg te bewegen tot een hernieuwd en gewijzigd Bonggaaisch tractaat toe te treden. De Gouverneur-Generaal zou enkele maanden later in persoon naar Makassar komen om in een groote vergadering met de vorsten het tractaat te vernieuwen. De besprekingen waren vruchteloos en nog tijdens het aanwezen van G.G. *Van der Capellen* te Makassar had een expeditie naar *Tanette* en *Soeppa* op de Westkust plaats: *Tanette* werd vermeesterd, in *Soeppa* stiet men het hoofd.

Een nieuwe expeditie werd nu noodig, zij werd onder het bevel

van generaal-majoor *Van Geen* gesteld en ageerde in 1825 eerst in *Bone*, daarna in *Soeppa*. In *Bone* werden een paar kustplaatsen verbrand, maar er werd geen contact met de vorsten verkregen. 't Werd aan het nageslacht overgelaten afdoender maatregelen te nemen. In *Soeppa* had men ditmaal een gemakkelijk en volslagen succes. De expeditie-Van Geen keerde naar Java terug.

Verschillende schrijvers hebben zich met dit onderdeel van Selebes' geschiedenis beziggehouden. De zending-*Tobias*, het bezoek van *Van der Capellen* aan Makassar, de eerste expeditie naar *Tanette* en *Soeppa* worden behandeld door *E. Francis*, een bestuursambtenaar, die aan *Tobias* was toegevoegd [1]); *J. Olivier* die den Gouverneur-Generaal op zijn reis naar de Molukken vergezelde, vertelt van het verblijf te Makassar en de verdere gebeurtenissen van 1824 [2]); het verloop der expedities van 1824 en 1825, uit krijgskundig oogpunt beschouwd, wordt beschreven door *J. C. van Rijneveld*, hij behandelt ook het bezoek van den Gouverneur-Generaal [3]). Een kort overzicht geeft *N. G. van Kampen* [4]), *Van Rijneveld* maakt gebruik van eenige bizonderheden, voorkomende in een werk van den zee-officier *D. H. Kolff* [5]), die bij de eerste expeditie naar *Tanette* en *Soeppa* ooggetuige was.

En baron *F. Lahure*, Belgisch generaal, die zich in een veel later verschenen boek vermeit in jeugdherinneringen toen hij als opperwachtmeester de expeditie van 1825 meemaakte. Hij beschrijft vooral de exploten van zijn geliefd wapen. De politieke geschiedenis is niet nauwkeurig, maar zijn boek bevat interessante bizonderheden, zoo dat *Van Geen* op verzoek van den vorst van *Gowa*, die een oude rekening met *Bone* te vereffenen had, niet alleen de moskee maar ook de vorstengraven van *Bone* in de lucht heeft laten vliegen [6]). Hij geeft ook een zeer nauwkeurig verslag van de na-expeditie naar *Tanette*

---

[1]) *E. Francis*, Herinneringen uit den levensloop van een Indisch ambtenaar I, 123 v.v., II 1 v.v. — Batavia 1856.

[2]) *J. Olivier*, Reizen in den Molukschen Archipel, naar Makassar, enz. II 64 v.v. — Amsterdam 1837.

[3]) *J. C. van Rijneveld*, Veldtogt der Nederlanders op het eiland Celebes in de jaren 1824 en 1825. — Breda 1840.

[4]) *N. G. van Kampen*, Geschiedenis der Nederlanders buiten Europa III 615 v.v. — Haarlem 1832. Hij kon gebruik maken van het dagverhaal van *C. van Angelbeek*, reizende in het gevolg van den Gouverneur-Generaal.

[5]) *D. H. Kolff* Jr., Reis door den Zuidelijk-Molukschen Archipel — Amsterdam 1828.

[6]) Vgl. *van Rijneveld* o.c., p. 265.

die reeds in 1826 noodig bleek. De verdreven vorst van *Tanette* had zich weer eens van den troon meester gemaakt. Er is toen nog vinnig gestreden moeten worden om de hoofdplaats te veroveren. *Lahure* heeft hierin een belangrijk aandeel genomen [1]). *Van Rijneveld,* die hoog opgeeft van den door de expedities van 1824 en 1825 gewekten indruk, alsof het Nederlandsch gezag volkomen ware hersteld — in werkelijkheid ontbrak daaraan in de inheemsche staten zoowat alles en in Gouvernementsgebied zeer veel — had niet mogen verzuimen de expeditie naar *Tanette* in 1826 te vermelden.

Bizonderheden over *Tanette* zijn nog te vinden in: Geschiedenis van *Tanette,* Boegineesche tekst, zonder vertaling, *ed. Niemann,* 's-Gravenhage 1883.

Een samenvattend overzicht der gebeurtenissen is te vinden in het Tijdschrift van Nederlandsch-Indië 1854 dl. II blz. 174 v.v. Een aanvulling hierop werd geleverd door Jhr. H. de Stuers onder den titel: „De expeditie tegen Tanette en Soepa in 1824" (door hem geleid), in het zelfde tijdschrift, jrg. 1854 dl. II blz. 373 v.v., terwijl in verschillende tijdschriften nog kleinere bijdragen werden geleverd.

De Boegineesche *tolo,* die wij reeds even noemden, beperkt zich tot de gebeurtenissen van 1824 en 1825. Een *tolo* is een gedicht bestaande uit voeten van 8 lettergrepen met den klemtoon op de voorlaatste lettergreep, een vorm bizonder geliefd voor heldendichten. Romantische en erotische stof worden echter ook wel in *tolo*-vorm gegoten. De lengte is onbepaald, overgang tot een nieuw onderwerp wordt met enkele woorden aangegeven. Tot het genre behoort het gebruik van dichterlijke uitdrukkingen en stoute beelden die men niet altijd volgen kan. Overigens is de taal niet ingewikkeld.

Matthes heeft een tweetal *tolo*'s in tekst, vertaling en aanteekeningen uitgegeven, de eene handelt over *Daeng Kalĕbbu,* een prins van *Mariyo,* die als roofridder de rust in de Noorderdistrikten een tijdlang verstoorde tot hij in 1855 sneuvelde, de andere beschrijft den *Bone*'schen veldtocht van 1859 [2]).

Deze *tolo* is ouder. Zij werd, blijkens den kolophon, geschreven in 1842 door *Ali Abdoelwahab La Ma'totorang Daeng Mamangung,*

---

[1]) Le Général Baron *F. Lahure,* Les Indes Orientales néerlandaises. L'ile des Célèbes. Souvenirs. — Brussel-Rotterdam 1880.

[2]) *Tolona Daeng Kalĕbbu,* Makassar 1858, geschreven door *Daeng Menang* (cf. Verzameling van berigten betreffende de Bijbelverspreiding XCVI—XCIX p. 24); het heldendicht op de expeditie der Hollanders tegen *Bone* in den jare 1859 is zonder titel verschenen, Makassar 1862, schrijver is *Daeng ri Adja.*

zoon van den vorst van *Mariyo* en een kleinzoon van den vorst van *Luwu'*, als aandenken voor ds. *Toewater*, destijds predikant te Makassar, den eersten die het Makassaarsch en het Boegineesch wetenschappelijk beoefend heeft. Zijn vertrek van Makassar en spoedig gevolgde dood hebben belet dat zijn studie vruchten heeft gedragen.

Het geschrift berust thans in de Universiteitsbibliotheek te Leiden, waar het deel uitmaakt van de door Matthes bijeengebrachte verzameling Makassaarsche en Boegineesche handschriften, thans aan het Nederlandsch Bijbelgenootschap behoorende, als no. 176. Het is klein maar duidelijk geschreven, 48 blz. folio, de schrijver heeft er hier en daar een interlineaire Maleische vertaling aan toegevoegd, er zijn ook enkele aanteekeningen van *Matthes* in te vinden.

Het gedicht vangt aldus aan:

„De hoogstgeplaatste vorst van Java, het hooggeplaatste hoofd van „Batavia, de parel van *Djakĕtra*, de heer *Van der Capellen* [1]), de „(gouverneur) generaal die geplaatst was om het vermaarde land te „regeeren, daar, in *Soendakalapa*, het land, waarvan de mare alom „bekend is, hij die allen in de landen beneden den wind, toebehoorende „aan het Nederlandsche Gouvernement, tot zich op doet zien, sprak, „antwoordende, hij, onze Heer Excellentie, tot een hellebaardier, hem „met een boodschap belastende: „Ga schielijk naar den Generaal-„ „Majoor die de soldaten onder zijn bevelen heeft, den voorvechter „ „en voorman in den oorlog van den koning van Nederland, den „ „heer Generaal *Van Geen* [2]), (en zeg hem) dat hij spoedig her-„ „waarts kome; te zeven ure moet hij hier zijn om met mij te „ „beraadslagen en met mij te spreken over het voeren van strijd met „ „schilden".

„Snel liep de als bode gezondene hellebaardier naar *Goeloeng* „*Sari* [3]), hij trad het paleis van den heer generaal *Van Geen* vlug „binnen, hij kwam tot hem toen hij juist op een stoel gezeten was. „De bode-hellebaardier nam zijn hoofddeksel af en zeide, eerbiedig „de sĕmbah makende [4]): „Mijn Heere, het hoogstgeplaatste hoofd „ „van Batavia, de heer *Van der Capellen*, laat u komen; gij moet, „ „met spoed, om zeven ure hem gaan bezoeken om u tesamen neer „ „te zetten ter beraadslaging en om te spreken over het voeren van

---

1) Boeg. *Pandarĕ'kapella.*
2) Boeg. *Pang heng.*
3) l. *Goenoeng Sari*, wijk van Batavia.
4) Wordt ook van Europeanen gezegd.

„ „strijd met schilden". — Des Generaals-Majoors kloek gemoed „popelde toen hem van strijd met schilden gesproken werd. Snel „stond hij op en ging heen om zich in passende kleeding te steken; „hij deed zijn monteering en uniformjas met kwasten aan, gordde „zijn sabel met gouden gevest om, spelde zijn ridderorden op de „linkerborst en zette zijn pet met pluim van *bepadja*-[1])veeren op. „Hij verliet zijn woning, zette zich in een door 4 paarden getrokken „vergulde koets en ging met een gevolg van fraai uitgedoste huzaren „rechtstreeks naar de plaats waar het paleis waarin de heer Excel-„lentie zetelde, verrees in het land *Bogor*. De schildwacht ontwaarde „hem en riep met tot het uitspansel doordringende stem, een geraas „makende als van den donder: „Halt!" [2]) Daar kwam snel de „officier-commandant naar het rijtuig waarin de Generaal-Majoor „gezeten was, toeloopen; hij trok zijn sabel, scherp als een hane-„spoor [3]), uit de scheede, liet de soldaten in het gelid staan, de „geweren als boomen zonder blad op een rij, er werd een roffel „geslagen en vervolgens mocht het rijtuig waarin (de Generaal-„Majoor) gezeten was, langs de soldaten voortrollen terwijl de „officier van dienst met den sabel salueerde, de Generaal-Majoor „nam zijn hoofddeksel af. Het rijtuig waarin hij gezeten was, ging „door tot vóór het paleis. Hij stapte uit. De parel van *Djakĕtra* stond „van zijn stoel op. Zij namen om elkaar beleefdheid te betuigen de „hoeden voor elkaar af, gaven elkaar de hand, bogen de plaatsen door „de geurige *rasamala*-olie gedrenkt (d.w.z. hun hoofden). (De „Gouverneur-Generaal) liet (den Generaal-Majoor) op een vergulde „stoel plaats nemen. Er werd jenever geschonken in glaasjes met „voet, op een zilveren schenkblad geplaatst. Fluks grepen zij de „glaasjes, bogen de hoofden en zeiden: „Gezondheid!" [4]) Daarna „goten zij de hartversterking in hun keel.

„De schrik van het land *Soenda kalapa*, de heer *Van der Capellen*, „zeide: „Er is een bericht tot mij gekomen, een mededeeling heeft „ „mijn zetel bereikt, er is namelijk een brief van den Gouverneur „ „van Makassar ontvangen, behelzende dat de zeven vorsten welke „ „het geëerde land *Bone* ondersteunen [5]), besloten hebben en te

---

[1]) Een klein vogeltje.

[2]) Er staat, hier en verder: *Rausu'*, Duitsch *heraus*.

[3]) Nl. een kunstmatige spoor, een scherp mesje zooals men een vechthaan vóór den kamp aan de pooten bindt.

[4]) Eigenlijk staat er „salama'" — heil.

[5]) De zg. *arūng pitu* die onder den vorst den rijksraad (*adē'*) of het bestuur van *Bone* vormen.

„ „rade zijn gegaan de *bila-bila* rond te zenden, zij willen (met de „ „opgeroepenen) beraadslagen en met hen besluiten den strijd met „ „schilden tegen den Gouverneur van *Djumpandang* aan te „ „binden" [1]).

„De Generaal *Van Geen,* generaal-majoor, zeide tot den parel van „Batavia: „Wat is uw voornemen, gevreesde vorst van Java? Wilt „ „gij dat de kemphanen die men dagelijks met veel rumoer laat „ „vechten (= soldaten) goed worden uitgerust en dat ik zeil naar „ „het Boegineesche land om daar in *Bone* een feest met schilden „ „in te richten?"

„De parel van *Djakĕtra* antwoordde: „Laat het wel gebeuren dat „ „de vechthanen gewreven worden, dat de hanen op wie ik mijn „ „vertrouwen gesteld heb, dagelijks goed verzorgd worden [2]), doch „ „ik zal eerst den heer *Tobias* als groot-commissaris opdracht geven „ „met den heer *Altheer,* 1e secretaris en *Francis* naar het Oosten, „ „naar het land waar de zon opkomt, naar het eiland Selebes te „ „zeilen [3]), naar Makassar om allen vorsten het verbond van *Bungae* [4]) „ „dat zij met admiraal *Speelman* en de *Kompaniya* gesloten hebben, „ „in herinnering te brengen. Voorzeker zijn zij in de war, zij zijn de „ „5 punten [5]) vergeten en herinneren zich die niet meer. Eerst daarna „ „zal ik aan brikken en andere schepen, aan duizenden soldaten en „ „honderden huzaren, aan strijders van allerlei slag order geven te „ „vertrekken". — De Generaal-Majoor der soldaten zeide: „Dat „ „is goed".

Aanteekening

Hier deelt de auteur iets mede wat bij geen der andere schrijvers te vinden is en toch niet zonder belang is. Allen laten *Van Geen*'s rol beginnen bij den aanvang der expeditie van 1825. In verband met wat daaraan vooraf ging, wordt zijn naam niet genoemd.

---

[1]) De *bila-bila* zijn reepen lontarblad met zooveel knoopen als er nog dagen verloopen moeten vóór de oorlog zal beginnen; zij werden aan de vazallen rondgezonden, dienden tevens als oproep. De vazallen hadden aan de oproeping te gehoorzamen en moesten met hun krijgsvolk verschijnen. 't Kon ook zijn dat zij werden opgeroepen tot een vóór-bespreking, zooals hier bedoeld, waar de beslissing zou vallen.

[2]) m.a.w. houd de gewapende macht gereed; het wrijven der hanen is één der maatregelen om hen paraat voor den strijd te maken.

[3]) Nog een benaming is: (het eiland) „dat de zon in tweeën deelt".

[4]) Het Bongaaisch tractaat.

[5]) Er is meermalen sprake van de 5 punten, zonder nadere toelichting. Men zal er onder moeten verstaan de 5 bepalingen van het Bongaaisch tractaat, die de vorsten als de belangrijkste beschouwden.

't Blijkt nu dat de Gouverneur-Generaal hem ook vóór de in 1824 genomen maatregelen geraadpleegd heeft; *Van der Capellen* heeft dus van meet af de mogelijkheid dat het tot een gewapend optreden zou moeten komen, voorzien. De zending van *Tobias,* zijn eigen voorgenomen bezoek aan Makassar waren dus te gelijkertijd beraamde pogingen om tot een vreedzame oplossing te geraken. Maar er werd tevens met de oorlogsmogelijkheid rekening gehouden door een vloot met troepen naar Selebes te zenden die, zoo noodig, dadelijk konden optreden, wat dan ook na mislukking beider pogingen geschied is.

De schrijver haalt Van Geen's woorden in het Nederlandsch aan: *„dasĕ' kutĕ'"* (dat is goed!). Dat schijnen 's mans eigen woorden te zijn geweest.

't Verdient de aandacht dat den auteur de naam *Soenda kalapa* bekend is. Hij kan dien niet van Europeesche zijde vernomen hebben, want Europeanen kenden dien naam toenmaals niet.

Tobias [1]) c.s. komen ter vergadering, aldus:

„Er werd nu last gegeven den heer *Tobias* met de vier oogen [2]), „den groot-kommissaris te zoeken, alsmede den heer *Altheer* [3]), „secretaris en den heer *Francis* [4]). Sneller dan een sirihpruim „gekauwd kan worden kwamen de rijtuigen waarin de heeren *Tobias,* „*Altheer* en *Francis* gezeten waren, aan [5]). Hun rijtuigen lieten zij „vóór de wacht stil houden, zij stegen uit en gingen snel naar binnen „tot vóór den Gouverneur-Generaal. Zij namen de hoofddeksels af „en bogen de ruggen (= maakten een buiging). (De Gouverneur-„Generaal sprak): „Ik verlang van u dat gij oostwaarts naar het „ „land waar de zon opkomt, naar Makassar zult zeilen en dat gij „ „daar met den Gouverneur van *Djumpandang,* den heer *Van* „ „*Schelle* [6]), overleg zult plegen. Gij moet order geven zendbrieven „ „van mij aan alle groote vorsten te zenden, aan de vijf groote „ „vorstelijke persoonlijkheden: de vorsten van *Gowa* en *Bone,* de „ „*datu* van *Soppeng,* den *Padjung* van *Luwu',* en den *adatuwang* „ „van *Sidenreng* [7]); breng hun allen het Bongaaisch tractaat in

1) Boeg. *Tobiyassĕ'.*
2) Wil vermoedelijk zeggen dat hij een bril droeg.
3) Boeg. *Alĕ'tere.*
4) Boeg. Pàrasesĕ'.
5) d.w.z. na een korte spanne tijds.
6) Boeg. *Pansikella.*
7) 't Valt op dat Wadjo' hier niet toe gerekend wordt. — *Padjang* - zonnescherm, is een titel van den vorst van *Luwu',* de man die als een de landzaten beschuttend zonnescherm is.

„ „herinnering. Ik zal later naar het Oosten zeilen, naar het land „ „waar de zon opkomt, rondvarende naar alle volken welke door „ „den heer des lands, het Nederlandsche Gouvernement, geregeerd „ „worden . . . ."

Aanteekening De commissie bestond uit *Tobias* als commissaris en de Gouverneur van Makassar kolonel *Van Schelle* als mede-commissaris; de secretaris van Makasar *Altheer* werd (later) in dezelfde functie aan de commissie toegevoegd. Verder werden aan *Tobias* toegevoegd: *Tiedeman* en *Francis* [1]). — *Van Schelle* was *ex-officio* mede-commissaris maar speelde geen rol, *Tiedeman* bleef geheel op den achtergrond, de dichter noemt zelfs zijn naam niet; *Francis* noemt hij grootschrijver. Den 22en Februari 1824 vertrok *Tobias* van Batavia, den datum noemt de auteur niet, maar wel zegt hij dat de reis met een driemaster gedaan werd.

De dichter gaat voort te verhalen van de reis van *Tobias* c.s. naar Selebes. Doordat het schip een verkeerde koers heeft gehouden, komen zij te *Bantaeng* inplaats van te Makassar terecht.

„De scheepskapitein zeide, den heer kommissaris antwoordende: „ „Wat dunkt u? Wij hebben het verkeerde land voor ons, wij zien „ „*Bantaeng*, wij hebben kaap *Petang* achter ons gelaten". — *Tobias* „zeide: „Reef de zeilen maar, werp het twee-haken-anker uit en ga „ „aan land om den *petoro'* (bestuursambtenaar) van *Bulu' kumpa* „ „te ontmoeten". — Nauwelijks had hij deze woorden uitgesproken „of de zeilen werden gereefd, het anker werd uitgeworpen, de kanon„nen werden met donderend geluid afgevuurd ten teeken van „behouden aankomst in *Bantaeng*. Van uit de loge te *Bantaeng* wer„den zij, om hen welkom te heeten, met kanonschoten begroet. De „*petoro'* van *Bulu'kumpa* liet hen aan wal komen, de troepen wachtten „hen op, men liet hen boven in het paleis van den *petoro'* van „*Bulu'kumpa* komen, men liet hen op stoelen plaats nemen met aller„lei soorten spijzen vóór zich. Daarna werd een brief, dichtgelakt, „aan den Gouverneur van *Djumpandang* gezonden. Drie etmalen „bleef men daar in *Bantaeng*".

Het gezelschap gaat te paard naar *Djumpandang*. *Tobias* houdt

[1]) *Francis* o.c. I 129

hier gedurende een week besprekingen met *Van Schelle,* (de zendbrieven van den Gouverneur-Generaal worden verzonden). Eenigen tijd later gaat *Tobias* om de Noord naar *Parė'parė'*.

„Van hier ging hij het binnenland in om een rondreis te maken „naar de landen van *Adja tapparĕng*[1]), te beginnen met *Sidenreng* „tot *Lagusi,* de grens van *Bone,* toe. Hier ontmoette hij den bestuur„der van *Lompu*[2]) en wisselde met dezen van gedachten om langs „vreedzamen weg *Bone* en de Compagnie weder als aan elkaar „geschakelde, elkaar voorttrekkende lansen te maken en het (oude) „verbond te stevigen. Er werd bepaald dat men na een maand elkaar „in *Udjumpandang* zou ontmoeten omdat de Heer Excellentie dacht „te komen".

Aanteekening

Wij weten door *Francis* dat deze naar *Suppa* werd gezonden maar niet ontvangen werd terwijl de vorst oorlogstoebereidselen maakte en dat ook pogingen van *Tobias* bij de andere bondgenooten vruchteloos waren, hoewel men anders verwacht had"[3]).

De dichter beschrijft vervolgens het ceremonieel vertrek van *Van der Capellen* van Batavia en zijn rondreis door het Oosten van den Archipel, in het bizonder aan de aankomst te *Ambon* wordt aandacht gewijd, doch alleen de feestelijke ontvangst. Het eskader bereikt Makassar. De Gouverneur komt aan boord om den Gouverneur-Generaal te begroeten.

„De Gouverneur-Generaal sprak tot den Gouverneur van *Djum„pandang:* „Ga, keer terug, morgen ochtend om 7 uur moet gij mij „ „met een rijtuig opwachten want ook de nauw aan mij verbonden „ „volle maan, de vrouwe die mijn gelijke is, voer ik met mij op mijn „ „rondvaart om de adat's der landen waar de zon opgaat (= het „ „Oosten van den Archipel) te leeren kennen". Hij had nauwelijks „uitgesproken of de Gouverneur van *Djumpandang* stond op, nam „zijn hoed af en zeide, eerbiedig de sĕmbah makende: „Dan zal ik „ „maar naar *Udjumpandang* terugkeeren". — Den volgenden mor„gen, toen het door de zon gewekte morgenrood op de kammen der

---

[1]) Zijnde de landen ten Westen van het meer van *Tempe: Sidenreng, Sawitto, Suppa, Rappĕng* en *Alitta,* deze werden niet allen bezocht.
[2]) *Arŭng Lompu,* broeder van de vorstin van *Bone.*
[3]) o.c. II p. 7 v.v.

„bergen lag, waren allen vergaderd: de kapiteins der kampongs [1]), „de landshoofden, omgeven van wolken van volgelingen en al hun „aanhang, zij voerden lansen, van onder van een bos haar (of veeren) „voorzien, met zich mede. Zij kwamen toestroomen naar den steiger, „zij werden aan weerszijden langs den weg opgesteld, de troepen der „vrijwillige schutterij [2]) sloten zich daarbij aan. De soldaten rukten „dicht opeen uit het fort Rotterdam, door trommelgeroffel begeleid, „ook de huzaren, het paardevolk kwam zich, door trompetgeschal „begeleid, langs den grooten weg opstellen. De groot-commissaris en „de Gouverneur stonden op den steiger den Gouverneur-Generaal „op te wachten", enz.

De Gouverneur-Generaal komt in een sloep aan wal (5 Juli 1824), stapt met gevolg onder kanongebulder in de rijtuigen en rijdt naar het paleis van den Gouverneur.

Aanteekening — De Schrijver onthoudt ons een bizonderheid, door *Olivier* verklapt en echt-Indisch maar die hij als een schending van het decorum liever achterwege laat: De koets met vier paarden bespannen, stond gereed, doch de paarden weigerden, weshalve de Gouverneur-Generaal geen gebruik van het rijtuig kon maken [3]).

's Avonds heeft een receptie plaats, waar de Gouverneur-Generaal wordt toegedronken, er wordt flink gegeten en gedronken, gevolgd door dansen tot het hanengekraai.

„Drie etmalen na aankomst van den Gouverneur-Generaal [4]) ging „de hoogste vorst van *Gowa,* de held over wien het zonnescherm „*la'lang sipuwe* [5]) wordt gespreid den held van *Djakĕtra* verwel„komen. Er werd met hoeden gezwaaid, de soldaten werden in het „gelid opgesteld bij wijze van eerbetoon, met gepresenteerd geweer „als een rij boomen zonder blaren, aan weerszijden van den weg, de

[1]) De wijken waar Inlanders van elders of Vreemde Oosterlingen bijeen woonden stonden onder kapiteins van hun landaard.

[2]) Er was in Makassar een burgerij die een soort burgerwacht vormde. Zij stond onder leiding van Majoor *de Siso,* een burger die tijdens de expedities diensten heeft bewezen. *Olivier* o.c. II 65 noemt hem „commandant der burgerij". De officieele schutterij dateert te Makassar van 1827.

[3]) *Olivier* o.c., p. 65.

[4]) Op 7 Juli. Het eskader was 4 Juli ter reede gekomen, Olivier o.c., p. 69.

[5]) Een half zonnescherm van *tala'* of lontarblad, één der rijkssieraden van Gowa.

„trom werd geroerd n.l. de lange roffel. De vorst ging tusschen de „gelederen door, er werd voor hem met den sabel gesalueerd. Hij „kwam recht op den Gouverneur-Generaal toe, gaf hem de hand, „beiden namen van hun met *rasamala*-olie gedrenkte hoofden de „bedekking af, de Gouverneur-Generaal liet hem op een glinsterenden „zetel plaats nemen; er werden op glazen schotels en zilveren schenk- „bladen zoetigheden opgediend. Zij spraken wederzijds heilwenschen „uit, te elf ure verwijderde de vorst zich, wederom tusschen de *en* „*haie* als eere-compagnie geschaarde soldaten door. Daarna werd het „kanon op het bolwerk éénmaal afgevuurd, niet tien maal. Binnen „een week kwam de *adatuwang* van *Sidenreng* zijn heilwenschen „aanbieden. Toen hij op het bolwerk kwam, liet men 7 maal het „geschut hooren, daarna, toen hij binnentrad, liet zich in het fort „5 maal het geschut hooren" [1])

„Wederom nog geen week later kwam de bestuurder van *Lompu*, „vergezeld van de zeven vorsten die den steun van het geëerde land „*Bone* vormen [2]). Er werd hun een kampong ten verblijf aangewezen, „men liet hen een huis in het Noorden, in kampong *Banda* betrek- „ken. Nauwelijks was de bestuurder van *Lompu* zooveel tijd gezeten „als noodig is den mond na het kauwen van een sirihpruim af te „vegen of hij zeide: „Tolk, ga den heer commissaris kennis geven „ „dat ik hier ben met de *arūng pitu* van *Bone* en dat ik een ont- „ „moeting wil hebben betreffende het met admiraal Speelman „ „gesloten verdrag, ik wil het Bongaaisch tractaat nagaan".

„De tolk van *Bone* ging linea recta naar het steenen huis waar de „groot-commissaris gevestigd was, daar aangekomen bracht hij de „hem opgedragen boodschap over. De commissaris zeide: „Ik verheug „ „mij zeer over de woorden van mijn broeder, morgen zal ik mijn „ „broeder *Arūng Lompu* gaan bezoeken". — Den volgenden mor- „gen stond de groot-commissaris op, kleedde zich op passende wijze, „stapte in zijn rijtuig en liet het midden op den weg, over de pasar, „rechtstreeks naar kampong *Banda* rollen. Hij ging het huis binnen, „gaf *Arūng Lompu* de hand, nam zijn hoofddeksel af en werd uit- „genoodigd op een vergulden zetel plaats te nemen. Daar zaten zij „en brachten elkaar het bij de ontmoeting in *Pamana* [3]) over en weer „gezegde in herinnering.

[1]) De *adatuwang* van *Sidenreng*, een grijsaard van vijf en tachtig jaar, stond, als trouw bondgenoot, bij de Kompanija in hoog aanzien.

[2]) Vgl. boven blz. 5.

[3]) Boven *Lagusi* genoemd, dit is de naam van een plaats, het landschap heet *Pamana*.

„Nadat de besprekingen afgeloopen waren nam de commissaris „afscheid en keerde naar zijn huis terug om goede berichten aan den „Heer Gouverneur-Generaal te brengen.

„Geen week later kwam er een brief van den vorst van *Agan-ni-„Ondjo'*, het hoogste hoofd van *Tanette*, luidende dat hij het Neder-„landsch gouvernement niet wenschte te volgen [1]).

„Het hoogste hoofd van Batavia zeide tot den kapitein kolonel [2]): „ „Bind uw vechthanen de sporen aan, den dapperen die men dage-„ „lijks met veel rumoer laat vechten, laat de uitgelezen soldaten „ „aan boord van de schepen gaan, laad ook voortreffelijk oorlogstuig „ „en kanonnen waarin gij vertrouwen stelt, vuurregens [3]) om brand „ „te stichten, ga het land *Agan-ni-Ondjo'* in de asch leggen".

„De schrik van Batavia, het befaamde land, zeide tot den hoofd-„tolk: „Laat de gulden knoopen, de oproepingen tot den strijd bij „ „alle oorlogsvazallen der Compagnie te *Djumpandang* rondgaan; „ „laten de mannen op wie ik vertrouw zich niet ter zake van een „ „daad waarvoor men zich niet behoeft te schamen, verontschul-„ „schuldigen. Laten zij vlug herwaarts komen, in voldoening aan „ „datgene waartoe de *bila-bila* [4]) hen verbindt".

„Alle zijtakken (= onderhoorige staatjes) ten Zuiden van *Djum-„pandang* (*Takallara', Galesong*, enz.) vertrokken zonder aarzelen, „hun hanesporen in de hand houdende (d.w.z. ten strijde toegerust). „De 5 *to'do*'s (hoofden) van *Maru'*, van *Lĕbbakĕng, Pangkadje'ne'*, „van *Bungoro'* en het land *Segeri* [5]) vertrokken mede. Tesamen met „den kolonel gingen zij het land *Tanette* plat branden. De hoogste „heer van Batavia zeide: „Schenk wijn in een glas op voet, tot een „ „hartversterking voor den bestuurder van *Mariyo*". De *sullewatang* „van *Maru'* goot haar in zijn keel, hij, *Arūng Tuwa Patidjang* [6]). „De Gouverneur-Generaal reikte *Daeng Mamangung* het glas zelf „aan met de volgende woorden: „Op u stel ik mijn vertrouwen om

---

[1]) d.w.z. dat hij niet onder het Nederlandsch-Indisch gouvernement stond. *Agan-ni-ondjo'* is een oude naam voor *Tanette*.

[2]) Met dezen meer voorkomenden titel schijnt de commandant der zeestrijdkrachten bedoeld.

[3]) Vuurpijlen, brandkogels.

[4]) Zie boven blz. 6, noot 1; „gulden knoopen" is een andere benaming voor *bila-bila*.

[5]) Deze 5 landen liggen in de Noorderdistricten.

[6]) De schrijver van het gedicht; hij noemt zich „bestuurder van *Mariyo*", als zoon zijnde van den vorst van *Mariyo*, *sullewatang* = lett. plaatsvervanger, is een ambtelijke titel.

„alle zwarte menschen en vazallen om de Zuid van het vermaarde „land *Djumpandang* aan te voeren.

„De *sullewatang* van *Maru'* greep vlug zijn glas, goot den rooden „wijn in zijn keel, trok zijn kris, scherp als een hanespoor, en „betuigde zijn trouw [1]), zeggende: „Zie, hier staat een man, blank „ „van hart, die zich niet terugtrekt, die niet wijkt van zijn eenmaal „ „gegeven woord; alleen als deze tijdelijk blazende wind (= mijn „ „levensadem) ten einde is, zal mijn aan het Gouvernement getrouw „ „gemoed rusten".

„De nacht die twee dagen scheidt, daalde, daarna kwam *Arūng* „*Lompu* tot den Heer Excellentie om tot overeenstemming te komen „over het Bongaaisch tractaat. De soldaten werden bij wijze van „hulde en eerbetoon in het gelid geschaard, hij werd verwelkomd als „ware hij de hooge vorst van *Bone* zelve, men liet hem plaats nemen „op den vergulden zetel waarop gewoonlijk de hooge vorst van *Bone* „zat. De bestuurder van *Lompu* antwoordde, zeggende: „De groeten „ „van Uw zuster, de regeerende vorstin van *Bone*, zij heeft de *arūng* „ „*pitu* van *Bone* herwaarts gezonden, uit verlangen het Bongaaisch „ „tractaat te vernieuwen en op nieuw aan onderzoek te onderwerpen, „ „zij wil de 5 punten verstevigen". — De Gouverneur zeide: „'t Zij „ „honderdmaal ter zijde gesteld dat ik het Bongaaisch tractaat, de „ „overeenkomst die wij over de 5 punten hebben gepasseerd, zou „ „zijn vergeten. Maar *Bone* is in de war, heeft het vergeten en „ „herinnert het zich niet meer, het heeft de overeenkomst losgelaten, „ „het houdende met *Daeng ri boko* [2]) van de Berg-Makassaren, het „ „heeft de rijkssieraden van *Gowa* teruggehouden, wat ertoe geleid „ „heeft dat de schilden op het (slag)veld naar elkaar toe gekeerd „ „zijn, men wilde de bepalingen van het Bongaaisch tractaat niet „ „opvolgen, zoodat wij een gewijzigd Bongaaisch verbond in *Djum-* „ „*pandang* gemaakt hebben dat al bezworen is door ons met den „ „vorst van *Gowa* en alle andere vorsten". — De Gouverneur-„Generaal zei (verder): „*Arung Lompu!* 't zou goed zijn dat gij „ „naar uw land terugkeerdet om aldaar te beraadslagen en dan „ „schielijk herwaarts te komen om tot het Bongaaisch tractaat van

[1]) Dit trouw betuigen bestaat hierin dat men danspassen maakt, daarbij met de kris zwaait en in snorkende taal zijn verknochtheid aan zijn Heer betuigt. Eenige proeven van dit zg. *mangaru'* kan men vinden in Matthes' uitgave van het heldendicht op de expeditie naar *Bone* blz. 55 v.v. en in *I La Galigo*, Leiden 1939.

[2]) al. *Arūng Mampu.*

„ „*Djumpandang* (d.w.z. het nieuwe, gewijzigde tractaat) toe te „ „treden. (Ik geef u tijd) tot één week en (of ?) zeven dagen; indien „ „gij binnen 7 dagen er niet zijt, dan is de schakeling der lansen „ „geschonden, dan geef ik u de hand niet meer, dan gaan *Bone* en „ „het Nederlandsch Gouvernement, als het ware elkaar op zij „ „stootende, uiteen" [1]).

Na het vertrek van *Arūng Lompu* geeft de Gouverneur-Generaal last de vloot in gereedheid te brengen om daarmee naar *Tanette* te varen en dit in de asch te leggen. Bij deze vloot sloten zich vaartuigen van de karaengs van *Tallo'*, van *Galesong*, van *Ana'badjeng* en van *Bontoleba* alsmede van den *lo'mo'* (Makassaarsche titel) van *Topedjawa* en het hoofd van *Aeng* aan.

„Te noen bereikte men *Kalarowang* (Noord eiland van de Sper„monde-groep), men bracht de zeilen bij elkaar (d.w.z. de vloot „concentreerde zich, nu men in de nabijheid van *Tanette* kwam), zij „bleven roerloos liggen, (er was geen schip) dat vooruitkroop, geen „schip dat terugweek. De vele schepen reefden de zeilen. Er werd „een bode met een oorlogsverklaring, waarop niets aan te merken „viel gezonden, de bode was *I La Pasubi'*.

„Van het land zag men de schepen en de talrijke Inlandsche vaar„tuigen zeilen. Met veel luidruchtigheid werden de vaandels der „landen langs den oever der zee omlaag gebracht, de kanonnen wer„den in stelling gebracht, de kleine kanonnen goed gesteld, geweren „werden aangedragen, ruiters hielden hun lansen zoo in de hand dat „zij op de teenen rustten, men hield een wapendans te gader, men „tandakte, trouw betuigende (aan den vorst), men wilde strijd voeren „en handgemeen worden als de soldaten aan wal mochten gaan. Het „schip van den bode *I La Pasubi'* landde, hij ging onmiddellijk door „om den vorst te ontmoeten en hem (den vorst van *Agan-ni-ondjo'*) „de oorlogsverklaring waarop niets aan te merken viel, over te reiken. „Vervolgens keerde hij het land den rug toe, stapte in zijn schip en „keerde naar den kolonel terug".

Aanteekening — *Francis,* die de expeditie meemaakte, vertelt dat de bode een brief met voorwaarden aan den vorst moest brengen. Deze gaf een mondeling antwoord dat geheel onbevredigend werd bevonden, waarop tot den aanval besloten werd, o.c. II 22.

---

[1]) *Arūng Lompu* kreeg op zijn verzoek 15 dagen verlof, *Olivier* o.c. II 68.

Hierop volgt de beschijving der vijandelijkheden eindigende met de overgave van *Tanette*, aldus:

„Nadat de Hollanders drie etmalen in *Pantjana* (havenplaats van „*Tanette)* verbleven hadden, kwam er een bode [1]) der vorstin, zuster „van den vorst (usurpator) van *Agan-ni-ondjo'*, *Daeng Tanisanga* „genaamd, met een witte vlag oorlogsschatting van *Tanette* en onder- „hoorigheden brengen. De troepen-aanvoerder, de voorman in den „strijd van den Gouverneur-Generaal van Batavia [2]) zeide in ant- „woord: „Ik roep uw levensgeesten terug (d.w.z. ik geef u) de „ „goederen van *Tanette* (terug), breng ze in goede orde terug, uw „ „aller goederen mogen weer op hun oude plaats worden gebracht. „ „Laat zij zelf vóór den Gouverneur-Generaal verschijnen maar zeg „ „eerst spoedig aan den *pabitjara* (1e staatsdienaar) van *Tanette* „ „dat ik hem gelast goede tijding aan onzen Heere Gouverneur- „ „Generaal te brengen, later kan de vorstin *Daeng Tanisanga* volgen. „ „Laat zij vooreerst hier blijven om het welzijn harer landzaten „ „te bestendigen". — Te noen verscheen de gezonden *pabitjara* van „*Tanette*, een prins uit de naaste omgeving van de vorstin, *Arūng* „*Pabatebatena*, hem werd gelast (de vorstin) vóór den Gouverneur- „Generaal te doen verschijnen. Er werd saguweer voor hem geroerd, „hij ging met de hand over den Koran, trok zijn kris, scherp als een „hanespoor, uit de scheede en zwoer een zelfvervloekingseed (als hij „zijn eed niet mocht nakomen), daarmee te kennen gevende dat zijn „hart rein was, dat hij zich aan de wenschen van de Compagnie „niet onttrekken zou".

Nog geen week later verscheen de vorstin zelf vóór den Gouverneur-Generaal om zich en haar land te onderwerpen.

De vloot zeilt nu verder om den strijd tegen *Suppa* op te vatten.

Aanteekening

De reden kan men in het gedicht niet vinden; het geschiedde omdat *Suppa* niet naar Makassar was opgekomen terwijl men wist dat het zich tot den oorlog voorbereidde, doch de dichter maakt er geen melding van. *Olivier* voegt er nog aan toe dat de vorst op de brieven van het Gouvernement bij welke zijn onderwerping volgens

---

[1]) Dit was op 19 Juli; 16 Juli was de beschieting van af de schepen begonnen, den 17den was men geland, *Francis* o.c., II 23 v.v.

[2]) Luit.-Kol. Jhr. *H. J. J. L. de Stuers.*

de bestaande contracten (dus aansluiting bij het herziene Bongaaisch tractaat) werd geëischt, onvoldoende antwoord had gegeven.

Hij geeft wel de beschrijving van den strijd. De *adatuwang* van *Sidenreng* strijdt aan de zijde der Kompaniya. Als de zaken verkeerd gaan vraagt de kolonel aan den vorst, wat hun te doen staat. Deze geeft den raad den Heer Excellentie een brief te zenden met verzoek inheemsche troepen van *Sumĕnĕp* te laten aanrukken, mitsgaders vele soldaten. De kolonel volgt dezen raad op. Bij ontvangst van den brief geeft de Gouverneur-Generaal last bentengs te versterken en nieuwe op te richten in *Siyang* (= *Pangkadje'ne'*), *Pantjana* (*Tanette*), *Lĕbbakĕng* (N.W. van *Maru'*). Hij zelf keert naar Batavia terug (14 September 1824), de toezegging doende daar een nieuwe expeditionnaire macht te zullen uitrusten, wat dan geschiedt.

Aanteekening — Het mislukken van den aanval op *Suppa* heeft zijn weerslag door heel Zuid-Selebes doen gevoelen. Op 5 Augustus 1824 had de ontscheping der troepen in de baai van *Pare'-pare'* plaats. Den 14en daaraanvolgende werd een aanval op de vijandelijke versterkingen ondernomen, doch afgeslagen. Kort daarna werd het fregat *Eurydice* van Makassar met versterkingen afgezonden. Een nieuwe aanval wred den 30en Augustus beproefd doch mislukte eveneens [1]). Weinige dagen na het vertrek van de Eurydice, zegt *Olivier* [2]), vielen de Boniërs de Noorderdistricten (Gouvernementsgebied) binnen en werden de militaire posten te *Pangkadje'ne'* en *Lĕbbakĕng* uitgemoord. Vermoedelijk wordt met het vertrek van de Eurydice de afvaart uit Makassar bedoeld, mogelijk is ook dat het schip, na in de baai van *Pare'-pare'* versterkingen gelost te hebben, weder naar Makassar vertrokken is, en doelt de schrijver op dit vertrek, de inval der Boniërs zou dan iets later hebben plaats gehad. Hoe dit zij, men mag dezen nog in de maand Augustus stellen, de Gouverneur-Generaal was toen nog te Makassar.

Van Rijneveld is niet duidelijk op dit punt. Hij zegt, sprekende over den naderenden opstand na het échec van *Suppa* dat het ergste eerst plaats had nadat de Gouverneur-Generaal Makassar verlaten had. Dit was op 14 September. Hij gaat dan voort van den inval der Boniërs en het uitmoorden der posten *Pangkadje'ne'* en *Lĕbbakĕng* te verhalen, zonder data te noemen, wat den indruk wekt alsof deze feiten

---

1) *Olivier* o.c., II 82—85.

2) o.c. II 89.

na 's Gouverneur-Generaals vertrek hebben plaats gehad[1]). Doch *Kolff,* door hem aangehaald, zegt:

„Het berigt van het overrompelen, door eene groote overmagt, der „beide posten *Pankaljena* en *Labakkang,* die elk slechts met 60 man[2]) „bezet waren, van welke geen een door den vijand gespaard werd, „verspreidde moedeloosheid en neerslagtigheid onder onze man-„schap"[3]), versta: vóór *Suppa* en vóór den tweeden aanval van 30 Augustus.

't Is dus duidelijk dat de inval der Boniërs nog in Augustus plaats had, vóór het vertrek van *Van der Capellen.* Onze auteur bevestigt dit door zijn mededeeling dat de Gouverneur-Generaal te Makassar last geeft de posten te *Pangkadje'ne'* en *Lĕbbakĕng* opnieuw op te richten. Ook *Pantjana* wordt genoemd. Dit is niet juist. Tijdens 's Gouverneur-Generaals aanwezen in Makassar was *Pantjana* nog niet gevallen. De plaats werd na 22 October toen een Nederlandsch oorlogsschip ter reede verscheen, ontruimd; de bezetting kon zich op een ander oorlogsschip in veiligheid stellen[4]). De gevluchte vorst van *Tanette, I La Patau,* was door de Boniërs weder op den troon geplaatst. Aan terugkeer der bezetting viel vooreerst niet te denken.

Volgens *Kolff* hebben de hulptroepen van *Sidenreng* „zich nimmer „buiten hunne schuilhoeken (laten) zien"[5]). Later is dat beter geworden[6]).

't Is juist dat de *Panĕmbahan* van *Sumĕnĕp* met hulptroepen aan de nieuwe expeditie die nu noodzakelijk was geworden en in 1825 plaats had, deelnam, doch geen der andere schrijvers gewaagt ervan dat dit op instigatie van den *adatuwang* van *Sidenreng* zou zijn geschied.

„Het verhaal gaat tot iets anders over. Thans wordt verteld dat „de troepenaanvoerder, de voorman in den strijd van den hoogsten „vorst van *Bone* overal *bila-bila*'s had rondgezonden. Alle vaandels „van alle oorlogsvazallen waren bijeen vergaderd, er was ook aan „den nabuurstaat *Soppeng* kennis gegeven. Krijgsgezangen aanhef-„fende trokken allen op om in de grenslanden ongeregeldheden te

---

1) *Van Rijneveld* o.c., 116, 117.

2) Volgens *Olivier* o.c., II 89 lagen in *Pangkadje'ne'* 30 man, in *Lĕbbakĕng* 25 man.

3) Aangehaald door *Van Rijneveld* o.c., p. 108.

4) *Van Rijneveld* o.c., p. 117.

5) Aangehaald door *Van Rijneveld,* o.c., p. 108.

6) *Olivier* o.c., p. 84, 86.

„verwekken, van *Mandalle* af tot *Maru'* en tot *Bantaeng* en *Bulu'* „*kumpa* (alles Gouvernementsgebied). De troepenaanvoerders, voor-„mannen in den strijd, de uitgezochte dapperen van den hoogsten „vorst van *Bone,* de bevelhebbers op wie hij vertrouwde, verbreidden „zich en drongen in menigte in *Lĕbbo'tĕngngae* (= de bergregent-„schappen der afdeeling Noorderdistrikten) binnen, zij plantten hun „vaandels in *Patiro.* Zij deden het vuur de *lodji's* te *Pangkadje'ne'*, te „*Lĕbbakĕng* en te *Pantjana* verteren, zij maakten dat de bevolking „te *Mandalle, Segeri, Lĕbbakĕng, Pangkadje'ne'* en die in het dichte „bosch van *Lĕbbo'tĕngngae* afviel. De *lodji* van *Bulu'kumpa* werd „omsingeld. De bevelhebber zeide: „Gaat, gij allen, mannen! met „ „schilden gewapende, vernielende krijgslieden, laat het vuur de drie „ „benteng's van den *lo'mo'* (Makassaarschen titel) aan de *Samangki'* „ „(rivier in de bergdistricten) benedenstrooms, verteren".

„Bij het aanbreken van den dag, terwijl de zon in het Oosten nog „niet voornemens scheen zich te vertoonen, trokken de dapperen, de „aanvoerders op om de doornomheiningen door te hakken, de borst-„weringen en de palissadeeringen der bentengs van den *lo'mo'* van „*Maru'* te verbreken. De donderbussen knalden, (de bezetting) kon „niet naar buiten komen, de menschen die zich in het inwendige der „drie bentengs bevonden, waren geheel zichtbaar. De *lo'mo'* van „*Maru'* werd op de vlucht gegrepen, de plaats waar zijn staatsiemuts „op geplant was (d.w.z. zijn hoofd) werd (van den romp) gescheiden.

„Alle *to'do'*s van *Maru,* vazallen van *Djumpandang,* allen die onder „het bestuur van den Gouverneur van Makassar stonden, brachten „met veel gerucht hun vaandels naar buiten. Daar kwamen ook de „mannen die het vertrouwen van den kroonprins van *Gowa* genoten: „de karaeng van *Tallo',* de karaeng van *Buwakana* en de rijksbestuur-„der van *Gowa.* De van alles voorziene, uitgezochte en gekoesterde „strijders waren uitmuntend ten strijde toegerust, zij drongen zich „door de menigte heen en kwamen *Sorodjirang* binnen en stelden „zich naast de Compagnie's mannen op.

De kroonprins van *Gowa* draagt den titel *pati matarĕng* d.i. *pati mataram* - heer van Mataram. De herkomst van dezen titel ligt in het duister.

De schrijver geeft hier een overzicht van de invallen der Boniërs op Gouvernementsgebied, naar wij zagen, tijdens de operaties vóór *Suppa* begonnen. *Bantaeng* en *Bulu' kumpa* liggen aan de Zuidkust,

de overige plaatsen allen in de Noorderdistricten, *Mandalle* ligt aan zee nabij de grens van *Tanette*. *Sorodjirang* dat men tevergeefs op de topografische kaart zal zoeken, was de verblijfplaats van den Assistent Resident der Noorderdistricten. Gewoonlijk bestempelt men deze plaats met de benaming van het gansche regentschap *Maru'* (*Maros*), zie *Daeng Kalĕbbu* ed. *Matthes* p. 33 noot ff.

De drie bentengs aan de *Samangki* worden niet door andere schrijvers vermeld. Misschien zijn het dezelfden als later in handen der Boniërs worden vermeld. Zij lagen „achter Semangie" en beheerschten de toegangen uit het rijk *Bone* naar de vlakte van *Maru'* [1]).

Ongeveer 10 paal ten Oosten van *Maru'* liggen kampongs, die op de topografische kaart *Semange* heeten, de rivier waaraan zij liggen, is waarschijnlijk de *Samangki* (Boeg).

Hier moet dan de strijd geleverd zijn waarvan *Olivier* zegt dat de vijand voortgerukt was tot Bulu' lopang en daarna door majoor *Wachs* tot *Liyang liyang* en „*Semangi*" werd teruggedreven [2]). *Van Rijneveld* slaat een anderen toon aan: „Slechts eenmaal nog tastte de Hollandsche leeuw in de vlakte van *Maros*, grimmig in het hart des „vijands: met 120 man, vier veldstukken en de Gowasche hulpbenden, „velde de majoor *Wachs* aldaar meer dan 800 Boniërs . . . ." [3]). — De dichter is uitvoeriger dan beiden, weshalve wij zijn beschrijving onverkort weergeven:

„Bij het aanlichten van den dag terwijl de zon nog niet voornemens „scheen zich in het Oosten te vertoonen, werden de helden die wilden „aanvallen en handgemeen worden, de uitgezochte voorvechters, de „troepencommandant en aanvoerder in den strijd van den hoogsten „vorst van *Bone* (zij die waren als uitgezochte buffels van ongemengd „ras geëchelonneerd opgesteld om op te rukken.

„De *petoro'* van *Sorodjirang* zeide tot den kommandant van de „*lodji*: „Maak uw kanonnen gereed, stel uw soldaten in het gelid en „ „voer een vruchtbaar gesprek met den hoogsten vorst van *Tallo'*, „ „den rijksbestierder van *Gowa*, hoe gij een ontmoeting met den „ „oprukkenden vijand zult hebben". — De uitgezochte voorvechters „van den Makassaarschen vorst waren gereed, zij hadden hun baadjes

1) *Van Rijneveld* o.c., p. 170.
2) o.c. II p. 90.
3) *Van Rijneveld* o.c., p. 118.

„aan [1]), zaten te paard, hielden hun lansen met het ondereinde op „hun voet steunende in de hand, hun donderbussen gevuld. De sol- „daten kwamen naar buiten, door tromgeroffel begeleid, zij kwamen „van alle kanten, kris en kras door elkaar loopende. Alle uitgezochte „voorvechters van den Makassaarschen vorst stonden daar, de helden „rukten, krijgszangen aanheffende, te velde om den *Bone*-schen „opperbevelhebber te ontmoeten. Zij bestreden elkaar, beide partijen „braken elkanders schilden. De lansen ontmoetten elkaar, aan weers- „zijden waren zij, zoo te zien, als buffels die met de horens stooten, „de strijders die met schilden gewapend vernielden, 't was een gehoor „als van (gerooste) rijst die gebraden wordt, zoo was het geluid der „troepen, sissend als jonge rijst die gebakken wordt. De kanonnen „knalden. De rook van het ontploffend buskruid steeg als een nevel „omhoog; de stoute helden konden elkaars gezichten niet zien; de „jonge schilddragers deinsden niet terug, zij waren, over en weer, „als hout waartegen gestooten wordt, (het bloed) dergenen die tot „afgestorvenen werden gemaakt, stroomde uit en stolde naar één „zijde, het (doodend) lood werd rondom vergoten, zij werden door „uitgetrokken sabels verrast, zij werden door stangkogels, waaraan „een menigte kleine kogels als druiven stevig bevestigd waren, mee „in de lucht genomen. De luitenant van het kanon bracht het omhoog, „zijn soldaten wachtten niet op hem, zij gingen willoos op de vlucht, „zij waren niet tegen te houden. Zij (luitenant c.s.) werden om- „singeld, zij trokken hun machtige sabels en sloegen zich, verwoed „aanvallende, door (den vijand) heen, vechtende op leven en dood, „de helden met elkaar [2]). Zij spoorden allen die zij bij zich hadden, „aan om verwoed aan te vallen, doch konden hen niet bewegen den „dood tegemoet te gaan. Zij trokken hun sabels, op het slagveld wil- „lende sneven. Zij deden den vijand uiteen wijken en kwamen zoo „buiten (het krijgsgewoel), maar het kanon moesten zij achter laten [3]).

„De luitenant der soldaten volgde hen schielijk terugwijkende naar „*Sorodjirang*".

Aanteekening

Volgens deze voorstelling heeft de colonne-*Wachs* zoo al, slechts tijdelijk succes gehad en werden de Nederlandsche troepen daarna „thuisgebracht", zooals men dat in Atjeh placht te noemen.

[1]) Waarschijnlijk bedoeld *wadju rante* — hemden van ijzer — of koperdraad, een soort maliënkolder.

[2]) Lett. die het vluchten tegenhouden.

[3]) Deze passage is niet duidelijk, daar het onderwerp der verschillende zinnen niet genoemd wordt. Vermoedelijk zoo op te vatten dat enkele soldaten bij den luitenant bleven, zij werden omsingeld, maar het gros der soldaten vluchtte.

„Er kwam ook een brief van den *petoro'* van *Bulu'kumpa* aan den „gouverneur van *Djumpandang* dat *Bulu'kumpa* in het nauw werd „gebracht, het was omsingeld, men kon niet buiten de *lodji* komen. „De gouverneur sprak tot den scheepskapitein: „Ga naar de *lodji* „van *Bulu'kumpa*".

Na een aanmaning aan den Gouverneur om zich overal goed te versterken, vaart de kommissaris naar *Djakĕtra* om den Gouverneur-Generaal verslag te doen.

Aanteekening — Van deze reis van *Tobias* wordt elders geen melding gemaakt.

Er komt een oorlogsschip aan met vele soldaten die naar *Maru'* gezonden worden, andere schepen moeten naar *Bone* gaan; *obosĕ'i haya, kapitang i yalĕ'wenĕ, kapitang i lokkomai,* een luitenant (of luitenants) „zonder van" en officieren-vrijwilligers.

Aanteekening — Vóór de 2e expeditie aanving, werden de toestanden opgenomen en verkenningen gedaan. Voor de opname van *Maru'* zie *Van Rijneveld* o.c. 168 v.v., zij is zonder versterking der troepenmacht afgeloopen. — Overste *Heye,* kommandant Z.M. brik *Orestes* moest het vaarwater op de Oostkust, speciaal *Bone* opnemen, de luitenant der 1e klasse der koloniale marine *Alewijn* sneuvelde, *Lockemeyer* was luitenant 1e klasse op Z.M. schoener *Daphne,* de „zonder vans" zijn blijkbaar zeeofficieren wier namen de schrijver niet weet. Wie met de officieren-vrijwilligers bedoeld zijn, blijkt niet.

De groot-kommissaris komt ter reede van Batavia aan, gaat in een door paarden getrokken sloep naar den Boom en maakt zijn opwachting bij den Gouverneur-Generaal. Hij rapporteert dat *Maru'* in het nauw is gebracht, *Bulu'kumpa* is omsingeld, de *lodji's* in *Pantjana, Lĕbbakĕng, Siyang-Pangkadje'ne'* in de asch zijn gelegd.

Aanteekening — De verwoesting van *Lĕbbakĕng* en *Pangkadje'ne'* hadden vóór het vertrek van *Van der Capellen* van Makassar plaats gehad en waren hem daar ter kennis gebracht (boven blz. 16 v.v.) evenals de omsingeling van *Bulu'kumpa.*

Op dit bericht roept de Gouverneur-Generaal den Raad van Indië bijeen. Besloten wordt een expeditie onder *Van Geen* te zenden, om

allen die nog geknield lagen, plat op den grond te doen zitten (m.a.w. wie nog tot weerstand negen tot onderwerping te brengen), met lansen te ploegen tot *Suppa* toe. Er zal ook een *bila-bila* aan den *Panĕmbahan* van *Sumĕnĕp* gezonden worden.

De generaal-majoor aanvaardt de opdracht en voegt er aan toe: „Ik wil niet weer naar *Djakĕtra* terugkeeren als ik niet met een zeer „gunstig bericht terug kom; is dat niet het geval dan blijf ik één naam dragende met het land van Bone (d.w.z. sterf daar)". — De expeditie zal uit 3000 soldaten en 300 huzaren bestaan. Soerabaja is het rendez-vous der strijdkrachten, van hier trekt de expeditie naar *Djumpandang*. *Tobias* heeft zich daarbij gevoegd.

Aanteekening — De Schrijver zegt dat ook de *Panĕmbahan* van *Sumĕnĕp* zich met zijn uitgezocht heir bij de krijgsmacht voegde. In werkelijkheid verscheen hij twee maanden later op het tooneel van den strijd [1]).

De vloot kiest het ruime sop. De schrijver gebruikt hier en daar de woorden *libukang parĕ'e* het eiland „dwars in den weg" als benaming van (Zuid) Selebes. Een andere naam is „het de zon „doorsnijdende".

Zij werden „voortgedreven door den wind, op groote golven „geschommeld, men zeilde zeven etmalen, zonder het blad van een „boom te zien, geen eiland, geen hooge bergen. Daar zag men nevel„achtig ter plaatse waar de zon opkomt den Berg *Bawakarang* [2]) „gelijk een omgekeerde ijzeren pan. De schepen, snellende als „vliegende vogels, bereikten op hun baan vóór *Tanakeke* [3]) en gingen „tusschen dit en het eiland *Dayangdayangang* [4]) door".

Spoedig is de vloot vóór *Djumpandang*, de ontscheping heeft plaats. De generaal-majoor blijft tien dagen lang het bijeentrekken van alle troepen afwachten.

„De hoogste vorst van *Gowa*, de hoogste heer van *Tallo'*, de held „die door het zonnescherm *la'lang sepuwe* beschut wordt, was gereed. „De altoos overwinnende *tjinde*-vaan van het geëerde land *Gowa* [5]),

---

[1]) *Van Rijneveld* o.c., p. 217.
[2]) Ten Noorden van *Bantaeng*.
[3]) *Tana keke*, een eiland niet ver van de kust, ter hoogte van *Takalara'*.
[4]) Klein eiland, N.W. van *Tana keke*.
[5]) Er staat lett.: „die goud op zich laadt" een beeld aan de hanengevechten ontleend, d.w.z. een haan die door altijd te winnen zijn meester inzetten doet toevallen.

„de witte tijger van *Tallo'*, de vanen der 9 kiesheeren van *Gowa*, de „raadsheeren van den door hen gehoorzaamden vorst, de bijeenge- „brachte vanen van alle door het geëerde land *Gowa* geregeerden „werden wapperend opgeheven. Zoo ook waren alle menschen van „*Gowa, Tallo'* en *Bonto wala'* bijeen. Het krijgsvaandel van *Gowa*, „de *tjinde* met den witten buffel (van *Tallo'*) werden met bloed „gewijd. De Rijksbestierder van *Gowa* greep naar saguweer, trok zijn „zwaard, scherp als een hanespoor en betuigde tandakkend zijn „trouw, zeggende: „Zie hier een man! den alles overwinnenden, „ „stouten held van *Gowa* met alle oorlogsvazallen, den schoonzoon „ „op wien door den vorst die het krijgsvaandel van *Gowa* beschut „ „wordt vertrouwd, de man die bevreesd maakt te vluchten. Sedert „ „lang heb ik de gelofte afgelegd dat ik de *tjinde*-doek van *Gowa* „ „met het oorlogsvaandel van *Bone* in aanraking wil brengen, opdat „ „*Gowa* en *Bone* te velde met elkaar strijden om dat waarop zij „ „steunen van elkaar te trachten weg te halen, opdat zij hun lansen „ „elkaar doen pikken opdat zij elkaar in bloed doen baden. Wanneer „ „ik er straks toe kom met het schild met veel gerucht met den „ „vijand van oudsher van het geëerde land *Gowa* te strijden, zal „ „het dan zoo zijn dat een heldhaftige verderver met het schild „ „zijn bliksemend zwaard trekt en zal dan mijn met geurige *rasamala*- „ „olie gedrenkt hoofd niet afgeslagen worden? of zal ik maken dat „ „*Gowa*, het geëerde land, niet onderdoet (voor den vijand)? want „ „ik wil niet meer het oog op de parel van mijn slaapvertrek richten, „ „als ik niet, terugkeerende naar *Djumpandang*, een goede tijding „ „hoog als den hemel mee terug breng".

„Toen stond de karaeng van *Tallo'* op, hij beet zich op de plaats „van het speeksel van het sirihkauwen (d.w.z. de lippen), de held „over wien het zonnescherm *la-lang sipuwe* zich uitspreidt, hij trok „het zwaard dat met hem één van levenskracht was, en zeide, tandak- „kende: „Ziehier een man, een jong en aanzienlijk vorst, die een „ „schild opneemt en wiens fraai opgemaakt hoofd niet door zijn „ „mede-vorst van den overkant der rivier, even groot als het geëerde „ „*Gowa*, vertreden mag worden, den man op wien onze Heere van „ „*Lembangparang*[1]) zijn vertrouwen stelt; wanneer ik straks in het „ „Boegineesche land kom en met veel gerucht een strijd met het „ „schild aanbind, zal het dan onder de schilden niet zoo zijn, als het „ „geluid van elkaar kruisende bliksemschichten en zullen de met

[1]) Schijnt een andere benaming van den vorst van *Gowa* te zijn.

„ „schilden elkaar verdervende krijgslieden er dan niet uitzien als
„ „elkaar met de horens stootende buffels? zal mijn in welriekende
„ „*rasamala*-olie gedrenkt hoofd van den romp gescheiden worden?
„ „of zal ik het vermaarde land door het vuur doen verteren en ver-
„ „woesten? want ik wil het oog niet op de parel van mijn slaapver-
„ „trek richten indien ik niet een goede tijding, hoog als den hemel,
„ „mee terug breng".

„De negen kiesheeren van *Gowa*, de rechtsprekende hoofden, de „karaeng's welke aan *Gowa, Tallo'* en *Bontowala'* onderhoorig waren, „betuigden ook tandakkend allen hun trouw, zij wilden onder het „vaandel, gelijk op (met den vijand) strijden, allen verklaarden plech- „tig dat zij op het slagveld met den vijand de schilden wilden breken. „Er werd op de groote trommen geslagen, men liet de fluiten klinken, „daarop rukte men met de *tjinde*-vlag van *Gowa*, den witten tijger van *Tallo'*, uit...."

Een deel trekt samen met de Nederlandsche troepen langs den oever van de zoute waterplas, zij komen in *Bulu'kumpa*, waar strijd gevoerd wordt met de daar binnengevallen Boniërs. Deze worden verdreven en men vaart verder naar *Sandjai* (aan de Oostkust). Op weg daarheen aangekomen te *Kadjang* (op de Oostkust Zuidelijk van *Sandjai*, toenmaals onder *Bone* ressorteerende) voert de bestuurder van *Bantaeng* strijd met den karaeng van *Kadjang*.

„Deze sprak tot de hoofden die hem ter zijde stonden en bij hem „behoorden: „Eén woord hebben wij gemeenschappelijk, wij sluiten
„ „tesamen een verbond, wij zullen allen tesamen gaan, als het ware
„ „één gemeenschappelijk leven hebbende, wij zullen tesamen naar
„ „het geestenland oversteken, dit stellen wij met elkaar diep in ons
„ „binnenste vast: wij volgen den karaeng van *Bantaeng* die zich met
„ „een zuiver hart heeft onderworpen, niet na; wij keeren, een iegelijk
„ „naar zijn eigen woning, terug, wij brengen allen die onze groot-
„ „heid en heerlijkheid uitmaken (d.w.z. vrouwen en kinderen) bijeen
„ „en wij maken ons gereed tot ontvangst van den aanval onzer
„ „mede-van wegloopen-afkeerigen. Indien wij in den strijd met de
„ „schilden de overhand behouden, en wij de vorstelijke levens van
„ „allen die zich in het fort bevinden eerst naar het geestenland
„ „hebben doen oversteken, dan zullen wij met de stalen punt (van
„ „ons wapen) den karaeng van *Bantaeng* overwinnen, om eerst
„ „daarna met ons aller grootheid en heerlijkheid naar het geesten-
„ „land over te steken".

Als de karaeng van *Kadjang* juist in zijn woning is aangekomen, snelt de karaeng van *Bantaeng* met getrokken kris erheen, deze stort boven aan de trap van het huis, de borst met een kris doorboord, ontzield neder [1]).

De volgende krijgsverrichtingen worden uitvoerig beschreven, eerst worden *Sandjai* en *Bulo-bulo* getuchtigd, dan worden alle schepen van de expeditie mitsgaders de hulpstrijdkrachten van *Gowa, Tallo'*, de *Torateya*-landen, andere karaeng's om de Zuid van *Djumpandang* en de troepen van den *Panĕmbahan* van *Sumĕnĕp* samengetrokken bij *Udjung Patiro* en van hier gaat men naar *Badjowe*, de havenplaats van *Bone*, het hoofddoel van den tocht. De Generaal-Majoor deelt den *Panĕmbahan* van *Sumĕnĕp* zijn plan mede den volgenden dag te landen, waarop deze tot een adjudant zegt: „Laat niemand „aan sirihblad met ingrediënten in *biru*-blad gewikkeld, zooals gelief- „den hun minnaars in het geheim uit hun huizen plegen toe te zenden, „denken, zullen zij van éénen naam blijven met het land van *Badjowe* „(hier sneuvelen) of zullen wij alle land aan den oever der zee in „de asch leggen?"

Een kapitein met een luitenant (ten rechte een majoor met een luitenant, *Van Rijneveld* o.c. p. 250) doen een verkenning te water; als de kapitein de Boniërs versterkingen ziet aanleggen, zegt hij: „Die „Boegineezen zijn vergeefs vermetel, een klein scherp, puntig schelpje „wil den kop stooten tegen uitgezochte buffels uit Europa; het is „alsof men staafijzer tot kogeltjes van steen ter grootte van druiven „zou wrijven [2]), alsof men kernhout neemt om stangkogels te vervangen". — De kapitein rapporteert aan den generaal-majoor van meening te zijn geweest dat het land langs den oever uitgestrekt als een zee was, doch 't was slechts een karbouwenpoel. *Badjowe* was in één dag te nemen.

Badjowe wordt genomen, de bevolking slaat op de vlucht, ook *Bukaka* [3]) wordt verlaten, de vorstelijke personen nemen de wijk naar het gebergte van *Pasepĕ'*.

Drie dagen na de inname van *Badjowe* kwamen de Makassaarsche hulptroepen opdagen. Dachten zij den vijand, in hun eigen land

---

[1]) Het dapper gedrag van den getrouwen Karaeng van *Bantaeng* wordt uitvoerig behandeld bij *Van Rijneveld* o.c., p. 221 v.v. Hij stierf niet onmiddellijk doch na enkele dagen „diep betreurd door allen die hem hadden leeren kennen en hoogachten" (p. 228).

[2]) De bedoeling zal wel zijn: kogeltjes zoo groot als steenen kogeltjes plegen te zijn.

[3]) Hier was de vorstin gevestigd.

blijvende, te bestrijden? (vraagt de schrijver). Zij stichten branden en plunderen.

Aan-teekening De schrijver spaart de Inlandsche hulptroepen niet. Wat hij zegt komt overeen met de beschrijving van *Van Rijneveld:* „De inge- „scheepte hulptroepen van Celebes hadden zich daarentegen niet in „het gevecht vertoond, maar waren dadelijk bij de hand toen het „vuren had opgehouden, om te steelen en te plunderen, waarbij zij „zelfs het veroverde geschut niet verschoonden" [1]). Alleen zegt deze „dadelijk" in plaats van „na 3 dagen".

Uit den aard der zaak kan men zich, hoewel de schrijver uitvoerig is, een betere voorstelling der militaire operaties maken uit de deskundige beschrijving van *Van Rijneveld.*

Aan Nederlandsche zijde verkeerde men in het onzekere waarheen de koningin van *Bone* gevlucht was. Schrijver was het bekend [2]).

Na deze eigenaardige plichtsopvatting der hulptroepen te hebben blootgelegd gaat de schrijver als volgt voort:

„De vorst van *Gowa,* de held van *Tallo',* de karaeng van *Bonto-„wala'* kwamen *Badjowe* binnenrukken, de soldaten schaarden zich „te hunner eere in het gelid en presenteerden het geweer, zij kwamen „den generaal-majoor de hand drukken, men nam uit beleefdheid voor „dezen en den *Panĕmbahan* van *Sumĕnĕp* de hoeden af. De Makas-„saarsche vorsten werden uitgenoodigd op glinsterende stoelen plaats „te nemen, er werd brandewijn voor hen in glaasjes met voet geschon-„ken, men dronk elkanders heil en goot de hartversterking in de keel.

„De generaal-majoor zeide tot den vorst van *Gowa:* „Ik dacht dat „ „het land *Bone* een wijde zee was, een oceaan zonder grenzen, „ „waarvan het einde niet te bereiken was, maar het is slechts een „ „kleine kraal, een uitgedroogde beek, zoo weinig diep is het. Ik „ „heb het slechts weinige dagen beoorloogd en de bewoners zijn „ „zonder om te zien aan den haal gegaan, het land waarin zij zijn „ „opgegroeid achterlatende. Ik heb alle plaatsen waar ik aan kwam, „ „plat gebrand, ik heb geheel *Bone* veroverd, ledig gemaakt, ver-„ „slagen, alle grooten zijn naar het gebergte van *Pasepĕ',* de „ „toevlucht van den vorst van *Bone,* gegaan". De generaal-majoor

---

[1]) o.c. p. 260.

[2]) *Van Kampen* o.c., III 629; *Van Rijneveld* o.c., p. 268, volgens dezen is zij ten slotte naar *Wadjo'* gegaan.

„sprak verder tot den vorst van *Gowa*: „'t Zou goed zijn een waar-
„ „schuwing aan de *arūng pitu* van *Bone* te zenden om hen aan het
„ „met admiraal Speelman gesloten tractaat te herinneren opdat zij
„ „tot het in *Djumpandang* herziene verdrag toetreden. Laten wij ook
„ „een waarschuwing aan den met het roode zonnescherm overdekten
„ „*datu* van *Luwu'*, (=) den *opu tungkĕ* van *Warĕ'* zenden om hem
„ „eveneens aan (hetzelfde) te herinneren".

Aanteekening

Indien Van Geen inderdaad zoo gesproken heeft „or words to „that effect", heeft hij een geheel verkeerde voorstelling van de uitwerking der expeditie gehad. Het te *Badjowe* met veel omhaal aangerichte overwinningsfeest [1]) geeft te denken! In werkelijkheid was er niets bereikt.

De waarschuwing, in den vorm eener proclamatie, werd inderdaad aan de *arūng pitu* van *Bone* gezonden [2]), omtrent die aan *Luwu'* zeggen de Europeesche bronnen niets, de Schrijver geeft beneden een nauwkeurig relaas hoe het daarmee gegaan is.

De *Bone*'sche proclamatie werd, naar Schrijver mededeelt, overgebracht door den Karaeng van *Tiro*. Hij werd niet toegelaten en moest buiten de benteng blijven staan. De brief werd hem afgenomen en hij kon gaan, zonder antwoord.

„Den volgenden morgen liet men de troepen uitrukken, de gene-
„raal-majoor, de groot-commissaris, de *Panĕmbahan* van *Sumĕnĕp*,
„de vorst en de rijksbestierder van *Gowa* trokken mede tesamen op
„en gingen den wal (der residentie) binnen. *Bukaka* werd verbrand;
„*Bone* werd in de asch gelegd, waarna men naar *Badjowe* terugkeerde".

Aanteekening

De verwoesting der hoofdplaats had 30 Maart plaats [3]) terwijl de aan de vorstin en rijksgrooten gerichte proclamatie eveneens 30 Maart gedagteekend is en 31 Maart werd verzonden [4]). De auteur plaatst dus ten onrechte de eerste gebeurtenis na de tweede.

„Den *sullewatang* van *Maru' I Opu Daeng Mamangung* (d.i. de
„dichter zelf) werd bevolen naar *Luwu'* te zeilen met een brief in

---

[1]) *Van Rijneveld* o.c., p. 272 v.v.

[2]) De proclamatie is in haar geheel afgedrukt bij *Van Rijneveld* o.c., p. 269 v.v., zij is gericht aan „Koningin, Rijksgrooten en Volkeren van Boni".

[3]) *Van Rijneveld* o.c., p. 213.

[4]) idem o.c., p. 270.

„geelzijden foudraal aan den *Padjung* van *Luwu'* gericht, inhoudende „een herinnering aan het Bongaaisch tractaat. Na zeven etmalen „varens kwam hij aan in *Larompong,* landde daar met zijn schip en „werd door den *Opu Arũng* van *Larompong* begroet en ten zijnent „genoodigd. Deze vroeg hem, zeggende: „Wat is uw voornemen dat „ „gij herwaarts, naar *Larompong,* komt varen?" — De *sullewatang* „van *Maru'* antwoordde: „Ik ben door den generaal-majoor en den „ „groot-commissaris gezonden om een zendbrief, een herinnering „ „aan den door een zonnescherm overschaduwde te brengen". — De „*arũng* van *Larompong* zeide: „Laat een bode van *Larompong* met „ „u gaan. Als gij de rivier van *Buwa* bereikt hebt, keer daar dan „ „even aan, werp aan de monding der rivier het anker uit en wacht „ „daar aan den wal op een bode van den vorst, die u zal komen uit- „ „noodigen verder te zeilen en op de landingsplaats *Palopo'* aan wal „ „te gaan".

De bode gaat weer scheep, hijscht de zeilen en vaart met den bode van den *arũng* van *Larompong* in twee etmalen naar *Buwa,* waar in de uitmonding van het riviertje van *Buwa* geankerd wordt. De bode van *Larompong* gaat in *Palopo'* kennis geven.

Een gezelschap bestaande uit een zoon van den vorst, den *arũng* van *Bĕrru-bĕrru, sabĕnnara'* (havenmeester van *Luwu'* [1]) als gemachtigde van den door een zonnescherm overschaduwden vorst, vergezeld van het hoofd der kampong *Wadjo'* en twee kleinzonen van den vorst, kwam den bode van den generaal-majoor begroeten. Er werd hem een huis in de kampong *Padjalae* aangewezen. Na vier dagen in *Luwu'* geweest te zijn, werd de brief afgehaald en ten paleize gebracht. Na tien dagen in *Luwu'* te zijn geweest nam de *sullewatang* van *Maru'* zijn afscheid en keerde naar *Udjumpandang* terug.

In *Bone* troffen de troepen in de hoofdplaats *Mampu* waarheen men zich met schepen begeven had [2]) Karaeng *Patukangang* aan mitsgaders hare dienaressen. Zij was in *Bone* gehuwd (of gehuwd geweest), de vorst van *Gowa* herkende haar, en nam haar met toestemming van Van Geen mee aanboord. Alles gaat nu scheep met het plan naar de Westkust, naar *Suppa* te varen en daar den oorlog tot een goed einde te brengen. Doch eerst zal men *Udjumpandang* aandoen. Hier worden de leden der expeditie feestelijk binnengehaald.

---

[1]) Kunnen ook 2 personen zijn.

[2]) Deze „hoofdplaats" is dus een andere dan de reeds verwoeste residentie.

„Ook komt hier terug de *sullewatang* die naar *Palopo'* tot den „*Padjung* van *Luwu'* gezonden was. Hij werd na eenigen tijd gevolgd „door een bode van den vorst van *Luwu', Arũng Larompong* was die „bode, hij bracht een antwoord op den brief van den generaal-majoor, „de *Padjung* zeide hierin: „Het Nederlandsch gouvernement doet „ „allen onder den hemel beneden den wind tot hetzelve opzien, hen „ „het gesloten contract in herinnering brengende, zouden dan wij „ „wier land klein is in de war zijn?"

Aanteekening

Het is duidelijk dat de vorst een vaag, ontwijkend antwoord gaf. Niettemin schijnt men er genoegen mee genomen te hebben. *Luwu'* bleef nadien feitelijk onafhankelijk.

Vervolgens wordt de expeditie naar *Suppa* beschreven. Ter reede vraagt de generaal-majoor het oordeel van den heer Kommissaris of de hoofdstad *Suppa* als de zoom van een weefsel moet worden afgesneden dan wel nog een waarschuwing gezonden moet worden. De kommissaris vindt het beter den *gĕllarĕng* (titel van een hoofd) van *Bonto ma'nai'* met een boodschap te zenden als laatste waarschuwing. De vorst van *Suppa* bindt in: „Ik sta nu alleen", zegt hij, „want *Bone* „is gevallen, en *Suppa* is maar klein, doch ik schaamde mij het ver- „bond met *Bone* te verlaten"; hij onderwerpt zich.

„Zoo gaat het altoos met helden, met alle vorsten, zijn zij het on- „eens, twisten zij, dan doorploegen zij elkanders borstweringen, dan „breken zij elkanders schilden op het slagveld, doch verzoenen zij „zich en spreken weder goede woorden tot elkaar, dan trekken de „vermaarde helden zich, met hun krijgers, de met schilden ver- „nielenden, terug om tot kalmte te komen en verzoenen zich de roemruchte heeren".

De vorst moet zijn zoon in het gevolg van den generaal-majoor naar den Gouverneur zenden als teeken van verzoening. De expeditie keert naar *Udjumpandang* terug. De generaal-majoor en de kommissaris begeven zich naar het huis van den gouverneur. Hier wordt een glas wijn op den goeden uitslag gedronken. *Tobias* laat op het plein *Karebosi* te Makassar volksspelen aanrichten. Alle officieren: kapiteins, luitenants, majoors, oversten, kolonels, generaals, renden te paard het veld op, schoten hun pistolen af, trokken de sabels, sloegen nagemaakte koppen af, er werd een vuurwerk afgestoken en den ganschen nacht gegeten en gedronken.

Het gedicht eindigt met de beschrijving van het vertrek der expeditionnaire macht van Makasar naar Batavia. Allen, ook de *Panĕmbahan* van *Sumĕnĕp,* keeren in welstand op hun standplaatsen terug.

Javaansche geschiedschrijvers beelden de geschiedenis in tafereelen gelijk de wajang, de overgangen worden niet gegeven. Javaansche geschiedschrijving is mystiek en zinrijk, de Javaan zoekt de waarheid achter de waarheid, hoe zich de gebeurtenissen precies hebben toegedragen is een omstandigheid die minder tot hem spreekt, zij worden pas belangrijk als symbool of manifestatie van de waarheid die er achter ligt. De strekking van alle litteratuur, ook van geschiedenis, is didactisch; zelfs in kronieken kan iets gelegd worden. Chronologie wordt niet verzuimd maar evenmin getoetst. Van Westersch standpunt bezien heeft dus de Javaansche geschiedschrijving een zeer beperkte waarde. Het Soendaasch sluit zich op eenigen afstand bij het Javaansch aan.

Het Maleisch geeft nog minder houvast. De Maleische gedachte neemt geen vlucht. Zij vermeit zich in het opdisschen van verhaaltjes en blijft daarbij laag bij den grond. Zin voor chronologie is haar vreemd, alles buitelt door elkaar, de historische aders of ribben die door hun verhalen heen loopen, kunnen het geheel niet bijeen houden.

Van andere Indonesische litteraturen die zich op de historie geworpen hebben, geldt in het algemeen hetzelfde, met één uitzondering: De Boegineezen en de Makassaren onderscheiden zich door een afwijkende opvatting. Hun interesseert het feit op zichzelf en zij schrijven dat getrouwelijk neder. In één opzicht slachten zij andere Indonesische volken, zij kunnen geschiedenis schrijven zonder een datum. Niet altijd, in hun kronieken en dagboeken wordt vaak dag voor dag in Christelijke of Mohammedaansche tijdrekening (niet altijd nauwkeurig) aangeteekend. Maar in de legendarisch beginnende landsgeschiedenissen ontbreken data. Niettemin zijn zij voor de latere eeuwen betrouwbaar. Naar mij door bestuursambtenaren is medegedeeld, waren zij een wegwijzer in het labyrinth van te ontwarren grondkwesties en aanspraken op ambten toen in de eerste decenniën dezer eeuw het Nederlandsch gezag, effectief geworden, tallooze kwesties op te lossen kreeg.

Ook in het epos, de *tolo*, ontbreekt alle dateering. Men kan de *tolo* van onzen auteur van begin tot einde doorlezen zonder één datum te vinden. In andere *tolo*'s is het niet anders. Niettemin is de chronologische volgorde der gebeurtenissen bewaard, door vergelijking met

de beschikbare Nederlandsche bronnen is dat vast te stellen. 't Is zelfs mogelijk deze laatsten met enkele trekjes uit de *tolo* aan te vullen. Zij worden — afgezien van dichterlijke uitweidingen — kort en bondig en objectief medegedeeld. Zijn gevoel voor staatsie maakt dat de schrijver zijn sober verhaal lardeert met beschrijvingen van ontvangsten e.d. die aan het beloop der geschiedenis af- noch toedoen. Hij onthoudt zich van samenvattingen, dat geldt ook voor andere *tolo*'s. Niettemin kwam mij de aan Makassaren en Boegineezen in het bizonder eigen geesteshouding zooals zij zich bij het schrijven van geschiedenis openbaart, van voldoende belang voor om in deze proeve een Boeginees te laten spreken.

Leiden, Augustus 1944.

DE AFZETTING VAN HET GROOT-OPPERHOOFD DER SARAMACCANERS KOFFY IN 1835[1]) EN DE POLITIEKE CONTRACTEN MET DE BOSCHNEGERS IN SURINAME.

DOOR

F. OUDSCHANS DENTZ.

In de landsboekerij te Paramaribo bevindt zich een handschrift [2]) geheeten: „Boschnegeraangelegenheden en aanteekenings„boekje 1834-1835" van een onbekenden schrijver. Het handschrift is zeer verbleekt, zoodat ik er een afschrift van maakte. De inhoud daarvan wordt in dit artikel verkort weergegeven.

Het Groot-Opperhoofd der bevredigde Saramaccaner Boschnegers Koffy [3]) geheeten had zich misdragen. Hij had n.l. de artikelen 3, 5, 6 en 11 [4]) van het op 18 September 1762 gesloten vredesverdrag

---

[1]) Zie ook het artikel van pater Morsink: Nogmaals de dood van Jankoesoe en nog niet het einde van een dynastie, De West-Indische Gids, Juli/Augustus 1934, blz. 91/105.

[2]) C 170.

[3]) In de Surinaamsche Almanak voor het jaar 1830 vindt men een approximatieve staat van de bevolking en naamlijst der opperhoofden en dorpen van bevredigde Saramaccaner Boschnegers, waarbij Koffy als Groot-Opperhoofd over 20 Hoofdkapiteins, 14 Klein-kapiteins en 3472 koppen staat vermeld, blz. 276.

[4]) Art. 3 luidt: Zy zullen blyven woonen daar zy nu zyn, en zo zy willen van Woonplaats veranderen, zullen zy daar van alvoorens kennisse moeten afgeeven, en daar op eerst de Approbatie van de Regeering deezer Landen afwachten.

Art. 5. Zy zullen alle Slaaven die sedert de Onderhandeling van Vrede, door de bezending van die achter Auka by haar begonnen, overleveren zonder eenige achterhoudinge, of die zy komen te vangen, het geen zy zonder eenige onderzoek of Conniventie zullen doen, ten eersten wel bewaaren en afzenden by den Heer Gouverneur en waar voor aan haar zal werden betaald van tien tot vyftig Guldens, naar maate de ver- of nabyheid der plaatzen daar zy die zullen vangen, en zullen die wederom gebragte Slaaven, na welgevallen der Blanken, met de Dood of anders na bevinding gestraft werden: dat ten dien einde niet zal mogen voorgewend werden, dat de Slaaven die by hen komen het hebben gedaan uit hoofde van mishandelinge van hunne Meesters of anderen, dewyl de Reegeering hier alleen toekomt daar over kennis te neemen, om de kwaade Meesters te straffen.

van Auka, waarvan de 14 artikelen bij Hartsinck[5]) te vinden zijn, geschonden en op grond daarvan had het gouvernement de vaart op de rivier gesloten, zoodat de Saramaccaners geen toevoer van dram, zout en andere benoodigdheden konden krijgen, welke zij anders tegen rijst, tonkaboonen en pinda plachten in te leveren. De regeering had alle handel met hen volstrekt verboden en eischte, dat de ontvluchte slaaf Pasop met zes volgelingen, die door Koffy werden beschermd en verborgen, zouden worden uitgeleverd.

Deze onhoudbare toestand deed de kapitein Abraham besluiten, mede namens andere kapiteins, een onderhoud met een wettigen vertegenwoordiger der regeering aan te vragen. Deze gaf hun verlof naar post Gelderland[6]) te reizen en gaf opdracht den assistent ten bureele van den procureur-generaal, die mede belast was met de zaken der Boschnegers en Indianen[7]), den luitenant van politie Jacob van David Mendes, zich naar genoemden post te begeven om met den Boschnegerskapitein besprekingen te houden.

Mendes vertrok in den nacht van 5 op 6 Juni 1834 en kwam den 6den des avonds 6 uur op post Gelderland aan. Daar ontbood hij den

---

Art. 6. Zy zullen onder geen pretext hoegenaamd eenige Slaaven by haar mogen houden, met aanneeming om alle en een ieder onder hen, groot of klein, die zulks zouden onderneemen, of deeze Vrede in eenige maniere te Contravenieeren, ten eersten tot de uitgaave te dwingen en behoorlyk te straffen. Ook, des noods toestaan, in geval zulks door eenig Opperhoofd mogt gedaan werden en dat zy niet ten eersten en wel uiterlyk binnen een Maand konde dwingen, dat de Blanken by hen komen met een Commando, om de zodaanige daar toe te noodzaaken, en te straffen; alzo de zulke die eenige Slaaven verbergen, zullen gehouden werden als breekers van de Vrede en van haare Vryheid vervallen, in welke gevalle zy zich met de Blanken zullen moeten voegen en dezelven trouwelyk adsisteeren in alles.

Art. III. Zy zullen gehouden zyn de Blanken alle respect te bewyzen. Even als andere vrygemaakte alhier. En in geval van verschil met eenige Blanken, of dat hen eenig kwaad of molest werd gedaan, zullen zy gehouden weezen hunne klagten te brengen by den Heer Gouverneur, die naar bevinding van zaaken, hetzelve zal laaten onderzoeken en Recht wedervaaren; gelyk zy ook gehouden zullen zyn te straafen alle de zodaanige onder hen, die eenig kwaad of molest komen te pleegen zelfs tot Doodstraffen toe, en dezelven, des noods, overleveren, vooral die iets komen te doen, tegens dit Verdrag ofte tot verbreking der Vrede; gelyk ook de Blanken bevoegd zyn om allen, die van hen by de Blanken pexeeren, te vangen en te straffen.

[5]) Beschryving van Guiana of de Wilde Kust in Zuid-Amerika, door Mr. J. J. Hartsinck, 1770, deel II, blz. 802 vlg.

[6]) Er waren militaire posten op Victoria en Gelderland en tegenover Gelderland op het eiland, teneindde waakzaam te zijn, dat de Boschnegers niet in stilte zouden voorbijvaren, zonder hun passen te doen nazien. Zonder passen mochten de Boschnegers niet reizen.

[7]) Zie Surinaamsche Almanak 1834 blz. 9.

volgenden dag kapitein Abraham, om in tegenwoordigheid van den ostagier [8]) der Saramaccaners, Adam een bespreking met hem te houden. Dat Abraham op den post aanwezig was, was gebleken uit een brief van 27 Mei van den posthouder [9]) H. D. Dankmeyer.

De bijeenkomst had 7 Juni plaats. Kapitein Abraham deed een omstandig verhaal over de schuld van den granman Koffy en bood aan met alle kapiteins, uitgezonderd Jemmes, die, evenals de kleinkapitein Abram, op de hand van Koffy was, om de dorpen van Jemmes te omsingelen en, als het moest, zich vechtender wijze van Pasop en de andere 6 wegloopers meester te maken en ze uit te leveren. Zij konden zulks niet doen, zeide hij, „dan met toestemming „der blanken, onze meesters en weldoeners"!

Mendes antwoordde hierop, dat de regeering zijn aanbod aannam, daar de bevredigde Boschnegers volgens het vredescontract geen wegloopers in hun dorpen mochten toelaten. Zij zouden anders gevaar loopen als medeplichtigen te worden beschouwd en dus verstoken blijven van de uitdeeling van geschenken [10]), terwijl door de sluiting van de vaart op de rivier, hun verder gebrek en armoede te wachten stonden.

Na nog een middagbijeenkomst liet Mendes drie pullen dram aan kapitein Abraham en zijn volk uitreiken om op de terugreis naar Post Victoria te gebruiken. Hijzelf keerde op 8 Juni naar Paramaribo terug en stelde dien dag een verslag van het verhandelde op.

---

[8]) Ostagiër is gijzelaar.

[9]) Posthouder was de titel van den ambtenaar, die bij iederen stam den Boschnegers was aangesteld om toezicht over hen uit te oefenen; hij teekende hun passen af en zorgde voor het nakomen van alle bepalingen in de verdragen. Veelal waren deze posthouders oud-militairen, menschen van geringe beschaving, die weinig invloed op de Boschnegers uitoefenden. De assistent van een posthouder droeg den titel van bijlegger. Na de opheffing der slavernij op 1 Juli 1863 werden geen posthouders meer aangesteld. Bijna 60 jaar later — in 1919 — werd een posthouder bij de Aucaners aangesteld, ten einde de band te vormen tusschen deze lieden aan de Boven-Marowijne en ons gezag. De installatie had 25 Juli 1919 ten gouvernementshuize plaats en in het dorp Piketi op 13 December 1919. Aan de standplaats werd de naam van Granman-Staal Kondré gegeven (gouv. resolutie 27 October 1921, no. 3729). Eenig resultaat werd niet bereikt en de opheffing van dat ambt had dan ook in 1921 plaats.

[10]) De geschenken die om de vier jaren aan de Boschnegers worden gegeven bestonden voor de Groot-Opperhoofden in: een generaalsrok, een klein dito hoed; voor de kapiteins: een kapiteinsrok, en kapiteinshoed, en voor de kleinkapiteins en boschkapiteins, alsmede voor de bovengenoemde opperhoofden en kapiteins: geweren, ammunitie, veldgereedschappen, messen en scharen, tondeldoozen en toebehooren, spiegels, kammen, naalden en garen, vischhoeken, ijzeren potten, dram, zout, zeep, kleedingstukken, halssieraden, enz.

Over den weglooper Pasop zien wij in het MSS enkele nadere bijzonderheden vermeld. Hij werd verdacht van diefstal ten nadeele van den Saramaccaner Boschneger Frans, een Herrnhutter, die met het overbrengen van de brieven van den posthouder Dankmeyer van Bergendaal naar Paramaribo was belast. Toen Frans op zijn dorp Cadjou was aangekomen, kwam hij tot de ontdekking, dat hem een partij coralen, een tondeldoos, dram en een nieuwe corjaal waren ontstolen. Op de rivier werd hij, even voorbij zijn dorp, des nachts aangevallen. Zoowel van dezen diefstal als den aanval werd Pasop verdacht, die met de gestolen corjaal wilde trachten post Victoria voorbij te varen. Toen de assistent zulks van den bijlegger vernam, vertrok hij 11 Januari 1835 naar Bergendaal, waar hij van den getrouwen kapitein Johannes Arabie vernam, dat Pasop en zijn broer zich in die buurt ophielden. Om in het binnenland wegloopers te pakken is uiterst moeilijk, daar de natuur hen op allerlei wijzen begunstigt en in de gelegenheid stelt een schuilplaats te vinden. Onderweg had Mendes op het „effect" [11]) „De Goede Vrede" van den gezagvoerder [12]) vernomen, dat den vorigen dag twee militairen waren langs gekomen en voor het getij hadden gestopt, met een gevangen weglooper, die zij stadwaarts brachten. Deze neger had hem gezegd eveneens Pasop te heeten en tot de plantage „De Guineesche Vriendschap te behooren en dat zijn naamgenoot Pasop en zijn bende in het bosch geweren en ammunitie bezaten.

Na terugkomst te Paramaribo ontving Mendes opdracht van den gouvernements-secretaris, die met de zaken der Boschnegers en Indianen was belast [13]), een conferentie met het Groot-Opperhoofd Koffy en andere opperhoofden en kapiteins te houden op post Gelderland. Hij vertrok Dinsdag 10 Februari 1835 om half twaalf van Paramaribo, vergezeld van den 1sten luitenant Van Spall [14]), die op post Gelderland den 1sten luitenant Keyzer [15]) zou aflossen en het commando overnemen. Den 11den kwam men aldaar aan en ontscheepten de 30 militairen (jagers), die dezen tocht medemaakten.

---

[11]) Plantages werden in vroeger dagen „effecten" genoemd.

[12]) De titel gezagvoerder voor directeur van een plantage dagteekent van de oudste tijden af en wijst er op, dat bij den eersten aanleg van plantages scheepskapiteins daarbij een groot aandeel hebben gehad.

[13]) In het MSS. staat in het verslag dat de gouvernements-secretaris belast was met de zaken der Boschnegers en Indianen. In de Surinaamsche almanak van 1834 staat de gouvernements-secretaris mr. G. A. van der Mee als fd. Raad-Kommissaris voor de inlandsche bevolking.

[14]) G. J. van Spall was 2de luitenant bij het bataillon Jagers no. 27.

[15]) V. Keyzer was Iste luitenant bij het bataillon Jagers no. 27.

De vergadering had den 13den plaats en werd door 70 Saramaccaners bijgewoond, alsmede door de beide officieren en hun manschappen. Inplaats van den bijlegger M. le Bouwer, die ongesteld was, was de 1ste luitenant der divisie R. H. da Costa tegenwoordig. Koffy woonde de vergadering in groot ornaat bij [16]).

Na een korte toespraak van Mendes, hield granman Koffy op de bekende langwijlige wijze een rede van meer dan een uur. Ofschoon alle aanwezige Hoofden en hun vertegenwoordigers Koffy verweten zijn eed verbroken te hebben, vertrok hij geen spier van zijn gelaat. Hem werd 2 dagen bedenktijd gegeven om Pasop met de andere wegloopers uit te leveren. Mendes gaf de kapitein den raad Koffy weg te jagen en hem niet meer als granman te erkennen, dan zou het bestuur daarvan onmiddellijk kennis gegeven worden, dat dan een ander in zijn plaats zou aanstellen, om, zoodra hij benoemd zou zijn, te worden beëedigd. Wanneer men dat niet deed, dan gaf de regeering drie maanden tijd om te zien of het bedrag van Koffy voor verbetering vatbaar zou zijn (dat was dan de 3de volle maan die van dat oogenblik af zou schijnen) en in dien tijd kon men dan alles aanwenden om Pasop op te sporen, gevangen te nemen en uit te leveren. Als dit niet gebeurde, zou Koffy voor eeuwig van zijn rang van Groot-Opperhoofd vervallen worden verklaard.

Er was in den namiddag een nieuwe zitting, waarin Koffy op zeer weemoedigen toon sprak en mededeelde met alle opperhoofden gesproken te hebben, die besloten waren onmiddellijk patrouilles uit te zenden en niets na te laten om de begane fout te herstellen.

Zondag 15 Februari verschenen de gezamenlijke opperhoofden nogmaals voor Mendes, waarbij wederom de beide officieren tegenwoordig waren en gaven te kennen Koffy niet langer als granman te willen erkennen en besloten te zijn kapitein Abraham uit te noodigen

---

16) Het Groot-Opperhoofd draagt by plegtige gelegenheden eenen blauwlakenschen gekleeden rok, met breed goudgalon op den kraag, en opslagen van de mouwen; eenen dito driekantigen hoed, met dito galon, eene oranjekokarde en eene zwarte lis; verder eene vergulde ringkraagsabel, en eenen stok met vergulden knop, waarop het Gouvernementswapen en het volgende opschrift gegraveerd is: *Groot-Opperhoofd der bevredigde Saramaccaansche Boschnegers, genaamd Koffy*. De Majoor en de Kapiteins hebben dezelfde kleeding en distinctive teekens, maar met zilver- in plaats van goudgalon gemonteerd; ook hebben zij geene sabel, en dragen eenen ronden inplaats van een driekantigen hoed, met zilvergalon en eene oranjekokarde, (Sur. Almanak 1830, blz. 265.

Toen in 1758 de begeerte der Boschnegers bleek om vrede met de blanken te maken, werden de heeren James Abercrombie, oud-commissaris en J. Rudolph Zobre, burgerkapitein, afgevaardigd om de onderhandelingen te openen. Zij

zijn plaats in te nemen. Koffy meesmuilde en bracht niets te zijner verdediging in. Op de vraag van Mendes, om te antwoorden, waar Pasop en de zijnen zich bevonden, nu zijn waardigheid als granman aan een zijden draadje hing, antwoordde Koffy: „Ik weet het niet".

Inmiddels had de heer Mendes van den gouvernements-secretaris een brief van 16 Februari ontvangen, welke hem deed besluiten den 18den opnieuw een bijeenkomst op te roepen tegen half negen, in tegenwoordigheid van de beide officieren en de 30 gewapende militairen. De Boschnegers verschenen voor het front. Thans gaf Mendes hem, en in het bijzonder Koffy, te kennen, „dat het kwaad „en goed altoos straf en belooning zal hebben, en dat niets door de „regeering wordt gedaan dan naar billijkheid. Dat hij, Koffy, de „aanleidende oorzaak zijnde van alle de plaats hebbende onlusten, „zoo is hij *onwaardig* om den rang van granman te bekleeden, dat „hij op verlangen der regeering en dat van zijn eigen volk van dit „oogenblik af geen granman meer is, en de distinctive teekenen „daarvan niet meer bezittende, wordende het aan hem overgelaten om „dezelve in mijn handen goedwillig over te leggen".

Aangedaan legde Koffy stok, kraag, rok en hoed af, waarop Mendes zeide: „Nu ziet gij allen de gevolgen van eed verbreken, nu „ziet gij dat niets aan de blanken ontsnapt, hoe geheim men dit ook „mogt overleggen. Koffy is geen granman meer, James geen kapitein; „Om hunne Loo's [17]) te regeeren, zal nader worden bepaald. Zonder „Groot-Opperhoofd moogt gij niet blijven; gij zelf hebt kapitein „Abraham daartoe verkozen en de regeering, om U te toonen, dat niets „haar aangenamer is, dan U te voldoen, als het met de eer en goede „orde overeenstemt, neemt daarmede genoegen. Gij Abraham die U „tot nog toe wel hebt gedragen en uw trouw betoond, gij wordt met „goedkeuring der regeering, van dit uur afaan tot den rang van „Granman over de Saramaccaners benoemd, doch vooraf bedenk wel

---

vertrokken 30 Sept. 1759. In de voorgestelde artikelen van het verdrag met de negers achter Auka (een Joodsche plantage) kwam onder art. IX voor: In dien zy het een of ander van nooden hebben, of het een en ander verzoeken willen, zal haar vrystaan vyf of zes uit haare Dorpen af te zenden, dewelke op haar aankomst aan Paramaribo immediaat aan den Heer Gouverneur zich zullen moeten adresseeren, zullende ten dien einde, de voornaamste van hen een Stok met een Zilveren Knop, waarop het tegenswoordige Jaargetal zal staan, tot een Teken gegeeven werden, om met de zyne vry te kunnen passeeren; welke Stokken by den Commandeerende en Chef zullen werden bewaard (Hartsinck blz. 783). Zie over deze Boschnegerstokken den brief van het Hof van Politie van 24 Juli 1763 aan de Directeuren der Ed. Societeit.

[17]) Loo beteekent groep.

„welke verplichtingen op U rusten; gij ziet het voorbeeld van Koffy „en Jemmes. Laat dit voor eeuwig in het geheugen van allen blijven „dat de blanken uwe meesters zijn; dwang en dreigementen ver„mogen niets, en waart gij niet uit Uzelven gekomen, de vaart was „voor eeuwig gesloten gebleven, wij kunnen alle uwe voortbrengselen „missen en gij Abraham waart een goed kapitein, zult gij dit ook als „Granman zijn? Weet, dat meenigeen goed is zoolang hij niets heeft, „maar zichzelven niet kent, als hij rijk wordt. Bedenk dus wat gij „doet en antwoord mij hierop".

Abraham voerde daarop het woord en sprak Mendes en het volk aan, waaruit bleek, dat hij besefte welke last op hem kwam te rusten, en zich vleide met behulp van goede raadslieden, en vooral der blanken, voor altoos de goede orde te herstellen en aan de te voren gedane beloften te zullen voldoen.

Mendes overreikte hem toen in naam der regeering den stok, enz., en vroeg of men bereid was den eed af te leggen, waarop van harte „Ja" werd geantwoord.

„Ik liet", zoo schrijft Mendes, „alsdan de opperhoofden binnen„treden. Sesoe werd belast met de insnijding en het bloed te ver„zamelen, Johanns Arabie met de verdere ingrediënten en de „preparatieven en nadat dit alles gereed was deed ik mij insnijden „en het bloed bij het hunnen doen. Ik las hen daarop staande den „Eed voor; één voor één doopte tot driemalen toe de vingeren in „den drank, bragt die in den mond en vergezelde dit met de woorden „die zijn hart hem ingaven, ten laatste legde ik in naam der Regering „mede den Eed af en gebruikte den drank op dezelfde wijze. Kapitein „Abraham, alsnu Granman, sprak hen zeer breedvoerig aan, herin„nerde hen nogmaals de begane misslagen, en verzekerde hen, dat hij „altoos de eerste zal zijn, die het kwaad zal helpen uitroeien".

Daarna liet Mendes spijs en drank uitreiken. Des middags vertrok een pont met de afgeloste militairen naar de hoofdplaats terug, Koffy als gevangene medevoerende om in het binnenfort [18]) te worden opgesloten. De bijlegger M. le Bouwer vertrok met eenige welgezinde Boschnegers naar post Victoria.

Naar aanleiding van de resolutie van den gouverneur-generaal der Nederlandsche West-Indische Bezittingen [19]) d.d. 11 November 1835,

---

[18]) Het binnenfort is de gevangenis in fort Zeelandia te Paramaribo.
[19]) De gouverneur-generaal was E. L. baron van Heeckeren. Het vredesverdrag met de Saramaccaners is opgenomen in de Bijdragen, deel 71, blz. 385/9. (1916).

No. $\frac{1210}{1094}$, vertrok Mendes op 12 November naar de Boven-Suriname teneinde een nieuw vredesverdrag met granman Abraham te sluiten. Hij vertrok des morgens 9 uur van Paramaribo, de Boschnegers Koffy en Jemmes met zich nemende en kwam des avonds 7½ uur op post Victoria aan. Den dag daarna kwam de lastdrager met bagage en provisie. Hij zond den posthouder een brief, van zijn aankomst kennisgevende en met opdracht de Saramaccaners daarvan in kennis te stellen en met verzoek hem voor zijn vertrek naar het binnenland af te halen.

Het was een moeilijke reis over watervallen en stroomversnellingen. Hij vertrok den 29sten November met den bijlegger en de Herrnhutter Frans; Koffy en Jemmes liet hij voorloopig op post Victoria onder bewaking van den postcommandant achter.

Na 6 watervallen te zijn overgestoken en 40 voet geklommen te zijn, kwam men aan het kamp Cadjoe aan, vanwaar hij Dinsdag 1 December vertrok. Wederom passeerde hij 9 watervallen, klom 30 voet hoog, toen het dorp van den Grantata, genaamd Katosika, werd bereikt, vanwaar Mendes een bericht naar post Victoria zond, om Koffy en Jemmes onder geleide op te voeren.

Dienzelfden dag vertrok hij, stak 6 watervallen over, klom 40 voet en bereikte om 4 uur de klip en de val Akota en Patakra, waar werd overnacht. Den volgenden morgen 3 December verliet men deze plaats en bereikte om 5 uur de groote zandrits Bakkrabooto. Men had dien dag 14 watervallen overgestoken, o.a. de Gidobo, die 40 voet en de Sisabo met Ingie sopo, die 75 voet hoog zijn tot in de kolk. Den 4den December om 7 uur vertrokken zij en na weder 8 watervallen te zijn opgewerkt o.a. de Koesikahra, die 40 voet hoog is en veel gevaarlijker dan de Sisabo, bereikte men om 5 uur in den middag een hoogte in het bosch waar een kamp werd gemaakt. Op 5 December kwam men aan het 1ste Boschnegerdorp Jingoo aan, dat door de kapiteins Johannnis Arabie en Sampie met hun volk werd bewoond, na dien morgen nog 3 vallen overgestoken en 20 voet geklommen te zijn. Met saluutschoten werd Mendes aldaar ontvangen. Het volk, ongeveer 300, kwam hem zingend en dansend tegemoet. De kapitein ontving hem hartelijk en geleidde hem naar het op een heuvel van 180 voet gelegen dorp. Een breede weg daarheen van 15 voet was keurig schoongemaakt.

De algemeene vergadering was op Vrijdag 11 December bepaald,

doch later tot den 13den uitgesteld. Inmiddels waren de negers Koffy en Jemmes den 6den December ter plaatse aangekomen.

Op den bewusten dag waren 21 opperhoofden en ongeveer 600 koppen aanwezig.

Mendes sprak hun aldus toe: „Niet de hoge Regering veel min „ik heeft Koffy en Jemmes afgezet, of zij zulks verdienen, maar „wel alle opperhoofden hebben het mij op den grond Gelderland „verzocht; ik heb zooals gij allen weet, het nog eens naar de Regering „geschreven, alvorens aan uw verzoek te voldoen en daarop is „Abraham tot Granman verheven; zoolang hij zich goed gedraagt, „is en blijft hij Granman. De Regering heeft mij gezonden met den „zelfden Granman Abraham en de opperhoofden die hier zitten een „*nieuw vredeskontrakt aan te gaan,* te beëedigen en te teekenen en „daar houde ik mij aan; levend of dood, ik ga mij niet te buiten, „nogtans als gij allen met goede harten daartoe inwilligd en met de „artikelen tevreden zijt, zoodanig dat alles is afgeloopen, dan zal ik „aan mijne zijde toegeeflijkheid gebruiken. Ik sta toe dat na mijn „vertrek drie opperhoofden naar Paramaribo komen, welken gijlieden „verkiest en ik zal hun verzoek aan de Regering voordragen, doch „wordt het geweigerd dan moet gijlieden de moeite voor goed nemen „en geene rust verstoren, maar de orde van zaken blijven houden, en „als de Regering ziet, dat gijlieden U goed gedraagt, dan zullen de „geschenken weldra volgen".

De 23 artikelen van het vredesverdrag werden in het negerengelsch voorgelezen en daarop hun opmerkingen gevraagd. Slechts één hunner verzocht eenige uitbreiding. Naar de gebruikelijke wijze werd het verdrag beëedigd en geteekend en daarvan proces-verbaal opgemaakt.

Mendes vertrok den 14den December ten 7 ure 's morgens terug naar Paramaribo, na hartelijk afscheid te hebben genomen. Kruit, dram, zoutvleesch en spek werd uitgedeeld. Bij het vertrek werd er weder druk geschoten.

Vrijdag den 18den December 1835 om half een was Mendes in de hoofdplaats terug, zeer ziek, zwak en afgemat.

Van het proces verbaal van 13 December 1835 werd de negerengelsche tekst gepubliceerd in deel 71 [20]), aflevering 3 en 4 van de bijdragen in een artikel van een ongenoemden schrijver, die daarbij niet de aanleiding tot het sluiten van een nieuw contract vermeldde,

---

[20]) Bijdragen deel 71, blz. 390 (1916).

welke in dit artikel is uiteengezet. De Nederlandsche tekst, in het MSS opgenomen, wordt als bijlage hieraan toegevoegd [21]).

BIJLAGE.

In den Jare 1835 op Zondag 13 December des voormiddags ten 11 uren heb ik *Jacob van David Mendes,* Adsistent ten burele van den Procureur-Generaal, mede voor de zaken der boschnegers en indianen en als bij besluit van Z.E. den Heer Gouvr.-Genr. der N.W.I. Bezittingen d.d. 11 Nov. No. $\frac{1210}{1040}$ daartoe geauthoriseerd, op het dorp Jingoe eene algemeene vergadering gehouden met de gezamentlijke opperhoofden der Saramaccaner boschnegers zijnde de volgende:

1.	Abraham Grt. Opperhoofd	12.	Mango Opperhoofd
2.	Johannis Arabie Opperhoofd	13.	Cinoa „
3.	Sampie „	14.	Sasco „
4.	Cojo van Mahoer „	15.	Trobie „
5.	Matthijs „	16.	Boutie „
6.	Tobie Anatho „	17.	Santjonne „
7.	Donoe „ (in zijn plts Frans)	18.	Kwamina „
8.	Cojo van Remoncour „	19.	Djopo „
9.	Cojo Apollo „	20.	Dosoe, klein „ van Redidotti
10.	Sio „	21.	Bondo, voornaamste klein kapi.
11.	David „ (in zijn plts Mania)		

die echter door de Regering wel niet worden erkend doch met eenige geschenken begiftigd; en tevens allen de zich verzameld vindende boschnegers van beide kunnen.

En nadat door mij het groot verschil is bijgelegd, betrekkelijk den Ostagiër Boengoe, die eenigen hunner opeischen, om ter dood te worden gebragt, zoo heb ik, naar aanleiding van voorn. Resolutie het concept vredes kontrakt in de Neger-Engelsche spraak, aan hun voorgelezen en van ieder artikel hunne opinie afgevraagd, waarmede zij

[21]) Sommige dezer namen wijken af van die genoemd in het artikel Politieke Contracten met de Boschnegers in Suriname in de Bijdragen, deel 71, afl. 3 en 4. De volgens dit MSS. geschreven namen zijn m.i. de juiste.

allen genoegen hebben genomen; met dien verstande nogtans, dat zij verzochten, dat, tot voorkoming van onaangenaamheden hun de plaatsen voor tij te stoppen wierden toegelaten op: *Victoria, Weltevreden, Gelderland, De Goede Vrede, St. Barbara, La Rencontre,* dat zulks op die plantagen zal worden bekend gemaakt en dat hen aldaar als dan ook zal worden aangewezen eene loots om te overnachten; hetwelk ik dan ook op mij heb genomen, om aan de Regering voor te dragen. Al verder is het concept vredes kontrakt door allen goedgekeurd; naar hunne wijze met mij beëedigd en geteekend. En heb ik hiervan opgemaakt Proces Verbaal, ten jare, dage en plaats voornt.

HET TOBA-BATAKSCHE VERHAAL VAN SI TADJOM BOLAK EN SI RADJA MEBANGEBANG

DOOR

D. W. N. DE BOER.

(Met één facsimilé).

Inleiding:

In deze Bijdragen, deel 103 afl. 3/4, werden onder den titel: „Zeden, gewoonten en wetten van Nai Pospos" opgenomen een transcriptie en een vertaling van de blzz. 205-254 van Deel VIII der „Collectie van Bataksche Handschriften" ex legato H. Neubronner van der Tuuk, in de Leidsche Universiteitsbibliotheek te boek staande als Codex Orientalis No. 3405 (kastnummer 767 h van de Maleisch-Polynesische afdeeling).

Daarmede werd gecompleteerd de vertaling van het in de summiere inhoudsopgave van den verzamelaar dier Handschriften als 6° van deel VIII aangegeven: „Zeden, gewoonten en wetten van die van Naie pospos", waarvan het gedeelte voorkomend op blzz. 254-280 reeds door Vergouwen vertaald werd en gepubliceerd in Adatrechtbundel XXXV (Serie G No. 64) blzz. 135-154.

Verder werd van genoemden Codex door Van der Tuuk zelf het ad 1° genoemde stuk, „Soetan Malien Deèman", een verhaal ook bekend uit de Maleische, Minangkabausche en Atjèhsche Hikajats van dien naam, uitgegeven in zijn Bataksch Leesboek, 1ste stuk, blzz. 87-201. Inhoudsopgaven van dezen tekst zijn gepubliceerd door Niemann, Pleyte en Warneck; een bespreking ervan heeft Voorhoeve gegeven in zijn proefschrift: Overzicht van de Volksverhalen der Bataks, blz. 132-134 (No. 115).

Dan werd nog vertaald het onder 7° van Van der Tuuk's summiere inhoudsopgave genoemde: „Sie tapie boenga boroe" (blzz. 281-300), namelijk door Pleyte, volgens Voorhoeve met veel fouten, in deze Bijdragen, 7de volgreeks deel IV (blzz. 348-356). Zie Voorhoeve's korte inhoudsoverzicht hiervan op blz. 102 (No. 69) van zijn proefschrift.

Van de overige nummers tenslotte (uitgezonderd het ad 4° genoemde „Tonggotonggo", dat offerande-formulieren bevat) gaf Voorhoeve in genoemde dissertatie korte inhoudsoverzichten; t.w.:

ad 2°: „Moela nie bodat die bahen na lan nannón", in twee gedeelten: n.l. het gedeelte, dat de blzz. 101-107 van het Handschrift beslaat, op blz. 74 (No. 16), terwijl de blzz. 107-150 van het manuscript behandeld worden op blz. 160 (No. 162c);
ad 3°: „Radja Madiengien": op blz. 187 (No. 218);
ad 5°: „Sie tadjom bolak": op blz. 161 (No. 164).

Aangezien door Voorhoeve aan het onderwerp ad 5° slechts 3 regels werden gewijd, waarbij hij zich bovendien in den naam van den *eigenlijken* „held van het verhaal" vergist, koos ik nu dit stuk voor transcriptie en vertaling.

De tekst van dit nummer was hier en daar moeilijk te ontcijferen door onduidelijk schrift, des te minder leesbaar gemaakt door vlekken en doorhalingen. Het bijgevoegde helder uitgevoerde facsimilé is van een der duidelijkste bladzijden (189). Zij werd dáárom uit de voor transcriptie en vertaling gemaakte photocopieën van dit stuk voor publicatie gekozen, omdat zij — als éérste pagina — de bindoefiguur draagt, in noot 1 op blz. 343 van Bijdragen deel 103 genoemd.

Dat er ook weleens een niet gecorrigeerd schrijffoutje voorkomt, zelfs op een zoo nette bladzijde als de hier gereproduceerde, kan blijken uit regel 18 van deze eerste pagina, waar door het ontbreken van een sluitstreepje na de „o" geschreven staat: „oelasona" voor: „oelosna".

Zooals bij de beschouwing van de photocopie verder kan blijken, wordt het lezen van dergelijke oud-Bataksche geschriften bovendien bemoeilijkt, doordat volgens de toenmalige Bataksche schrijfwijze de letters onafgebroken aan elkaar geregen zijn, terwijl aan het einde van den regel een woord willekeurig afgebroken wordt zooals dat toevallig met de ruimte uitvalt, zoodat de door agglutineering gevormde woorden vaak niet dadelijk gelezen kunnen worden.

In de transcriptie werden deze letterreeksen terwille van de leesbaarheid uiteraard in afzonderlijke door spatie van elkaar afgescheiden woorden gegroepeerd; terwijl mede van de noodige leesteekens zoomede hoofdletters gebruik werd gemaakt, en de tekst verder in alinea's werd ingedeeld.

Overigens is het handschrift letterlijk gevolgd. Daarbij zijn de door Van der Tuuk aangebrachte verbeteringen, bestaande in enkele ver-

[illegible]

duidelijkende toevoegingen en kleine wijzigingen in de spelling, overgenomen, waar noodig met een toelichting in de aanteekeningen. Dit uniformeeren van de spelling is door Van der Tuuk niet voltooid, vandaar dat men de sub-Tobasche vormen van den schrijver nu eens in Tobasche veranderd vindt (bijv. *dibeangkon* voor *dibajangkon*), dan weer niet.

Konden de moeilijkheden van het schrift worden overwonnen, moeilijker was het, om voor de diverse familiebetrekkingen en aanspreek-titels een passende Nederlandsche vertaling te vinden; voor de bijzondere persoonlijke verhoudingen, die in de Bataksche titels opgesloten liggen, bestaan nu eenmaal geen Nederlandsche begrippen. Voorzoover noodig, werden de bijzonderheden van die verhoudingen in nooten aangegeven.

Wat tenslotte de stijl van de vertaling betreft, moet ik alweer de clementie van de lezers inroepen, waar terwille van meer soepelheid dan reeds door mij nagestreefd, taalkundig te veel van den origineelen tekst zou moeten worden afgeweken. Men leze in dit verband hetgeen Voorhoeve (deel 92 van deze Bijdragen, blz. 213) schrijft in zijn Inleiding tot de vertaling door Prof. Mr. Dr. J. C. G. Jonker van eenige Soembawareesche teksten.

En hier volgt dan het verhaal in transcriptie en vertaling.

Transcriptie.

p. 189 Asa adong ma nasaingan hata ni soehoetan na margoarhon Si Tadjom Bolak, soengkot ni habegoeon soengkot ni hagabeon; asa i ma na di Hoeta Silense Oetang, na mardjolmahon Si Tondja di Portibi, soengkot ni hinadenggan, na soada anian, na soada toedosan dibahen hinadengganna. Doeng ni sampe ma sataon las soada olo do mardakdanak. Doeng ma i marpingkir ma Radja i: „Indadong tagamon na olo ahoe maranak marboroe, anggo toeng sasada on do djolmangkoe!" ninna rohana. Doeng ma i dioli ma Si Boroe Nan Sarindan toe Hoeta Torop, boroe ni halak Namora Pandji Meal. Sahat ma ro di ibana sampe doea taon, las soada olo do mardakdanak. Doeng ni dioli moese ma djolmana sadanari, las soada olo do mardakdanak. Doeng ni dioli ma Si Boroe Antar Roha toe tano Loemban Si Odjak, boroe ni Radja Tinoempak. Doeng ni sampe ma ro di ibana, sampe pitoe boelan, toemagam haroan ma djolmana.

Doeng ma i mardalan ma Si Tadjom Bolak. Doeng ni ditinggalhon ma oelosna sada, saraoalna sada, badjoebadjoena sada, tintinna sada, podangna sada, pira ni manoek sada. „Ba, on ma abit ni na di dalom laoet, sogot! ia manoekna: on ma, pira ni manoek na hoetinggalhon on! Molo manapor honsa on sogot, inda sibar ni denggan on! Ba, on pe laho ma ahoe djolo, sintap pitoe boelan on moelak ma ahoe sian pardalanan i!" boti ma didok sinondoekna i. „Olo ba, anak ni namboroe; molo laho ho mardalan, djadi do antong! Molo pitoe boelan on ho asa moelak, songon i do hoeoloi!" boti ma didok djolmana i. Doeng ni diisi ma hadjoetna, djadi laho ma ibana toe tano Si Baragas; disi ma ibana mardjoedji. Noengnga sai monangan do ibana na mardjoedji i.

Doeng ni sampe ma ibana toloe boelan doeng laho na mordalan i, mardakdanak ma djolmana i. Doeng ni disoengkoen Si Boroe Antar
p. 190 Roha ma imbangna i: „Beha do roehoet ni pardakdanahon, ale hahang?" boti ma didok Si Boroe Antar Roha. „Olo ba, anggi! anggo roehoet ni pardakdanahon na hoeida hami: disoempol do pinggolna, ditoetoep do matana, diihoti do tanganna, i ma roehoet ni pardakdanahon, anggo na hoeida hami!" boti ma didok imbangna sitoloe halak i. „Olo ba, hahang! molo songon i ma roehoet ni pardakdanahon diida hamoe, patoepa hamoe ma di ahoe, tole ma rohangkoe tolhas haroanta!" boti ma didok Si Boroe Antar Roha. Djadi toetoe disoempol ma pinggolna, ditoetoep ma matana, diihoti ma tanganna. Doeng ma i tolhas ma haroan, sada lahilahi, sada boroeboroe. Doeng ni ro ma imbangna sitoloe halak i, dipabongkot ma na toeboe i toe bogasan ampang; dibahen ma dohot oelos tininggalhon ni Si Tadjom Bolak dohot pira ni manoek i. Doeng ni dioembang ma toe aek na bolon: „Maoep, maoep, damang Radja Mebangebang! noengnga ro disi oelos na tinadingkon ni amam dohot pira ni manoek na tinadingkon ni amam!" boti ma didok nasida. Djadi toetoe maoep ma halak i.

Doeng indadong be tarida di nasida, laho ma nasida moeli, disingkathon ma harpe dohot sipoesipoe toe djolo ni Si Antar Roha; doeng ni diharhari ma panoetoep ni matana i, diharhari ma pangihoti ni tanganna i, diboeat ma panoempol ni pinggolna i. Doeng ni dibereng Si Antar Roha ma toe djolona, diida harpe dohot sipoesipoe, doeng ni disoengkoen ma imbangna: „Ba, dia do, ale hahang, na hoetoeboehon i?" boti ma ninna. Doeng ni dibalos imbangna i: „Toetoe,

beasa ma manoengkoen ho di hami? boroe ni asoe, boeragan ho so marbortian! Harpe do dohot sipoesipoe ditoeboehon ho! Anggo apala
p. 191 mangan ho, indadong djadi! boroe ni asoe, boroe ni bodat!" boti ma didok imbangna i. Doeng ni ditoendjangi nasida na toloe ma Si Boroe Antar Roha. Doeng ni sai toematangis ma ibana ganoep ari ganoep borngin.

Doeng ni sahat ma ampang i ro di tapian ni halak Datoe Arang ni Begoe. Doeng ma i toe aek ma djolmana Si Tadjo Barang Holboeng; diida ma ampang i noengnga sai hoemationghationg di tapianna i, sai naeng ditangkoep nian, indadong dapotsa. Doeng ni maoep moeseng-ani ma Si Radja Mebangebang dohot ibotona i Si Boroe Ramiramian sian i. Ro ma sigak, dibongkoti ma toe bogasan ampang i, doeng ni sai dipamboeat sigak ma goebogoebo, i ma dipammemehon toe Si Radja Mebangebang dohot toe Si Boroe Ramiramian. Doeng ni godanggodang ansimoen ma nasida na doea.

Doeng ni laho ma Si Radja Mebangebang masihotang (sihotang) toe harangan; djoempasa ma anak ni babiat, ditangkoep ma toetoe. Doeng ni diboan toe soposoponasida i. Doeng ni sai dipahanpahan ma babiat i; noengnga magodang.

Doeng ni ro ma sigak: „Boti ma i, pahompoe hasian Radja Mebang-ebang! tama hita djolo toe hoeta ni inam Nan Djoenggele di Portibi, asa itapangido djolo bodil Patanda Radja pinaloemehon ni amam Si Tadjom Bolak dohot balioeng dohot tangke dohot rimbas dohot toehil dohot rabi dohot sigirik, asa paoeli paraoe ho djolo, asa adong dalanta moelak laho manopot inanta Si Boroe Antar Roha".

Doeng ni laho ma nasida toe hoeta ni Nan Djoenggele di Portibi. Doeng ni bongkot ma nasida. Doeng ni ditopot ma toe bagas ni inana i; hoendoel ma ibana toe lamboeng ni inana i. Doeng ni disoerdoekkon ma hadjoetna: „Marnapoeran ma ho ale inangoeda!" boti ma didok Si Radja Mebangebang. Doeng ni tarhalomong ma inana i: „Ai ise ho damang, dibahen inangoedam didok ho ahoe?" boti ma didok Nan Djoenggele di Portibi. „Olo ba, inang! dibahen na inangoeda pe
p. 192 ningkoe dompak ho, dibahen nadong do halak mandok anggi ni inantanami ho ninna halak!" boti ma didok Si Radja Mebangebang. „Olo ba, amang! molo anak ni dahahang ma, Si Antar Roha ma, ho, djadi do toetoe; aha ma nioela ni damang toe hoeta on?" boti ma

didok inangoedana i. „Olo ba, inang! ro pe ahoe toe hoeta on mangalap sipaloemean ni damang Si Tadjom Bolak, i do na hoeoela toe hoeta on!" boti ma didok Si Radja Mebangebang. „Olo, amang! molo i ma nialap ni damang, toetoe do i antong; hoendoelhoendoel ma damang djolo, mangalompa ma ahoe!" boti ma didok inana i. Djadi mangalompa ma ibana; doeng masak, disondoek ma toe panganan, dibahen ma parboerian, dilehon ma toe anakna i. Djadi mangan ma anakna i. Doeng ni soen ma na mangan i, dihandit ma panganan i. Doeng ni disoerdoekkon ma handoengan; marnapoeran ma Si Radja Mebangebang. Soen marnapoeran, dipaoelak ma handoengan i. Doeng ni dilehon ma lage, laho ma anakna i modom. Torang ni arina diboeat sada babi panganon ni anakna i; doeng soen masak, dipiohon mansipanganon. Soen mansipanganon, dipaoelak ma toetoe sipaloemean i saloehoetna. Doeng ni moelak ma anakna i: „Laho ahoe djolo, ale inangoeda!" boti ma ninna. „Olo ba, amang!" ninna inana i. Djadi laho ma ibana. Doeng ni sahat ma ro di soposoponasida i.

Doeng sampe nasida pitoe taon doeng honsa nioembang ni inana siopat halak, moelak ma Si Tadjom Bolak sian pardalanan i. Noengnga boratan naposona marboan mas, hatobanna diboan saratoes doea poeloe na dapot di djoedji horing. Doeng sahat ma ibana ro di hoeta, didapot ma halak Si Boroe Antar Roha noengnga sai margoendompong do di ingananna i. Doeng ni ditaroei naposona i ma arta na binoanna i. Doeng ni disoengkoen Radja i ma djolmana i: „Toe dia do dakdanakta i dibahen ho? ai noengnga matoras eme hoeting-
p. 193 galhon! noengnga sagala pitoe taon ahoe! beha ma? inda noengnga magodang i?" boti ma didok sinondoekna i. „Olo ba, anak ni namboroe, anggo na nidokmi, tongon do i, alai ale anak ni namboroe, soemalin do paroentoengan sian halak, ai toeng harpe do ninna dahahang siopat halak hoetoeboehon dohot sipoesipoe", boti ma ninna djolmana i. „Olo boroe ni Radjanami! molo i do ditoeboehon ho, moelak ma ho toe hoelahoelam! Toeng mambahen tihas ho di ahoe!" boti ma ninna. „Olo anak ni Radjanami! molo apala paoelahonmoe ma ahoe sabat ni, djadi do antong! Alai hatanasida do! atik toeng djolma pe na hoetoeboehon! soada hoeida, soada hoebege, soada hoedjama! Ia hoesoengkoen di nasida roehoet ni pardakdanahon, soempolon do ninna pinggol, toetoepon ninna mata, ihotan ninna tangan. Asa diihoti nasida do tanganhoe, disoempol do pinggolhoe, ditoetoep do matangkoe!" boti ma didok djolmana i. „Olo ba, boroe ni datoelang! molo songon i, oenang ho hoepaoelak, alai hoeporsoek

ma ho anggo intap sataon on!" boti ma didok Radja i. Doeng ni dipailing ma arta pineop ni djolmana i, dilehon ma toe djolmana siopat halak i. Doeng ni laho ma ibana modom, di inganan ni djolma na sada i ma ibana modom. Torang ni arina disarat ma sian bagas Si Boroe Antar Roha toe toroe, dibajangkon ma toe sopo.

Doeng ni ro ma sigak, ditingkir ma toe hoeta i, diida ma Si Boroe Antar Roha toe sopo, noengnga sai martoetoengkian do ibana. Doeng ni moelak ma sigak i toe soposoponasida i, dipaboa ma toe Si Radja Mebangebang: „Noengnga dibajangkon di sopo na balga i inanta!" boti ma didok sigak. „Olo ba, ompoeng! molo noengnga dibajangkon inanta i, beha bahenon? ditaonton djolo na porsoek i; molo mandokkon tondi sogot, atik marbalos do na loengoen!" boti ma didok Si Radja Mebangebang.

Doeng ni laho ma ibana mambahen paraoe. Doeng ni ditaba ma haoe piras; maroempak ma haoe i; doeng ni marsoeraksoerak ma pidong rikrik dibege sigak. Doeng ni mandjooe ma ibana: „Gagaoak! na beha do ho ale Radja Mebangebang?" boti ma didok sigak. Ro ma Si Radja Mebangebang: „Dison do ahoe, da ba ompoeng! inda
p. 194 toeng ditinggang haoe na hoetaba i ahoe!" boti ma ninna. „Olo ba, pahompoe hasian! molo noengnga songon i hoebege soaram, noengnga pos rohangkoe!" ninna sigak. Doeng ni disoepak ma gandjang ni paraoena i, dibahen ma siopat holak gandjang ni paraoena i. Doeng ni dipaoeli ma toetoe; sampe pitoe ari dipaoeli, soen ma dibahen. Doeng ni didiang ma paraoena i, doeng ni diboan ma toe soponasida i.

Doeng sampe pitoe borngin laho ma ibana toe hoeta ni Namora Toenggoel. Sahat ro di tapian ni Namora Toenggoel, dipaloe ma bodilna i, tahoeak manoekna manoek Patea Radja, marngaoeng ma babiat Si Bolang. Doeng ni marlodjongi ma partoeaek laho toe hoeta. Doeng ni manoengkoen ma Namora Toenggoel: „Beasa marlodjongi hamoena partoeaek i? aha na masa disi?" boti ma didok Radja ni hoeta i. „Olo, Radjanami, marlodjongi pe hami dibahen nadong do parparaoe ro di tapian an, mamodil ibana, marngaoeng babiatna, tahoeak manoekna!" boti ma didok partoeaek i. Djadi marhobas ma Radja i, diarahon ma naposona, ditingkir ma toe tapian i, diida ma toetoe paraoe i. Doeng ni disoengkoen ma: „Ise ma hamoe na di paraoe i, mamodil hamoe, marngaoeng babiatmoe, tahoeak manoekmoe, dohot parompoean i soendat manoehoel hionghiong!?" boti ma

didok Radja i. „Olo ba, Radjanami! hami do i, toetoe mamodil ahoe, marngaoeng toetoe babiathoe, tahoeak manoekkoe; ia i do, donganhoe di paraoe on, inda i mangkoeling!" boti ma didok Si Radja Mebangebang. „Molo songon i, aha ma nioelam dibahen na ro toe hoetanta on?" boti ma didok Radja i. „Olo, Radjanami! ro pe ahoe toeson dibahen na hoebege do barita ni panaboengon di hoeta on inda na hapalang ni riboer; i do na hoetopot, dibahen ahoe na ro!" boti ma didok. „Olo, Radjanami! molo i ma nioela ni damang dibahen na ro, marsogot pe hita manaboeng, anggo nannon modom be ma djolo hita!" boti ma didok Namora Toenggoel. Doeng ni moeli ibana toe hoeta, didokkon ma boroeboroe i toe aek: „Laho ma ho toe aek!
p. 195 indadong mangago i babiat ni na ro i!" boti ma didok Radja i. Djadi laho ma toetoe na toe aek i. Doeng ni torang ni arina borhat ma Namora Toenggoel, diboan ma manoekna manoek Hoealam Radja, manoek gonggom-sahoeta, diboan ma taroena sariboe opat ratoes. Doeng ni laho ma ibana toe tapianna i; doeng ni didjooe ma Si Radja Mebangebang: „Tole ma Radjanami na manaboeng on!" boti ma didok Radja i. „Olo, Radjanami! tole ma hita toetoe!" boti ma didok Si Radja Mebangebang. Djadi roear ma ibana sian paraoena i, diboelang ma manoekna i. Doeng ni diboelang Namora Toenggoel ma manoekna i. Doeng ni martaroe ma nasida sariboe opat ratoes be. Doeng ni disaboeng ma manoeknasida i, santandak do dibahen manoek ni Si Radja Mebangebang, noengnga taloe Namora Toenggoel, ai pintor mate do manoekna i. Doeng ma i dipainding ma arta i, dipambahen ma toe paraoena i.

Doeng ni laho ma nasida toe hoeta ni Porhas Manoro. Sahat ma ro di tapianna i, dipaloe ma bodil Patanda Radja, marngaoeng ma babiatna i, tahoeak manoekna i. Goentoer ma na sian hoeta marlodjongi toe tapian i. Doeng ni diida ma paraoe ni Radja i di tapian i. Doeng ni disoengkoen na maningkir i ma toetoe: „Ise ma hamoe na mamodil i, djana mangkoeling babiatmoe, tahoeak manoekmoe? Na laon ma na lolot, indadong doeng songon i halak ro toe tapian on!" Boti ma didok na maningkir i. „Olo, Radjanami! toeng mangkoeling pe bodilhi, tahoeak manoekki, dohot babiathi, inda toeng na olo i mangago djolma dohot pinahan!" boti ma didok Si Radja Mebangebang. „Olo, Radjanami! ba, ia aha ma nioelamoe dibahen na ro toe tapian on?" boti ma ninna na maningkir i. „Olo amang! ro pe ahoe toeson, dibahen na hoebege do barita ni saboeng di hoeta on, indada na bolakna, i do na hoetingkir toe hoeta on!" boti ma ninna sian

paraoena i. „Olo, Radjanami, molo i do nioelamoe dibahen na ro, marsogot pe hita manaboeng! Laho ma hami moelak toe hoeta!" ba, i ma ninna na maningkir i. Doeng ni laho ma nasida toe hoeta. Doeng ni disoengkoen Radja i ma na maningkir i: „Ise do na mamodil di tapian i?" boti ma didok Porhas Manoro. „Olo, Radjanami! Si Radja Mebangebang do na ro i naeng manaboeng ninna ibana!" boti ma didok na maningkir i. „Molo songon i didok na ro i, denggan ma i antong!" boti ma didok Radja i. Doeng ni mangan be ma nasida.

p. 196 Torang ni arina, marhobas ma ibana, didongkon ma diboan naposona i mas toloe poti, diboeat Radja i ma paheanna, doeng ni laho ma nasida, diboan manoekna manoek Hoeaso Padang. Doeng sahat nasida ro di tapian i, didjooe ma Si Radja Mebangebang: „Tole ma 'le Radjanami, na manaboeng on!" boti ma didok Porhas Manoro. „Olo, Radjanami! ro ma ahoe antong! ai aha hian na hoeoela dibahen na ro toeson inda na naeng manaboeng!" boti ma didok Si Radja Mebangebang. Djadi diboelang nasida be ma manoekna i. Doeng soen tarboelang manoek i, disaboeng ma toetoe: santandak do dibahen manoek ni Radja Mebangebang, noengnga mate manoek ni Porhas Manoro. Doeng ni dihanditi ma poti i, dipampei toe paraoena i. Doeng ni mangkoeling ma Radja Porhas Manoro: „Boti ma i, Radja Mebangebang! oenang laho ho djolo, naeng itaoelahi manaboeng marsogot!" boti ma didok Porhas Manoro. Doeng ni laho ma nasida toe hoeta.

Torang ni arina diboa[n] ma manoekna. Doeng ni sahat ma ibana ro di tapian i, diboelang nasida be ma manoeknasida i. Doeng ma i martaroe ma nasida, didok Porhas Manoro ma taroena hatobanna toloe, boroena sada, ogoengna toloe rabanan. „Molo taloe ahoe dibahen ho, di ho ma i saloehoet na hoedok i, bahen djolmam ma boroengki, alai inda toeng hatoban i dohononmoe!" boti ma didok Porhas Manoro. Doeng ni tole ma nasida manaboeng; taloe ma Porhas Manoro. Doeng ni: „Alap ma boroemoena i dohot hatobanmoena i!" boti ma didok Si Radja Mebangebang. Doeng ni dialap ma toetoe boroena i dohot hatoban i. „Beta ma, inang Boroe Sori Naek! hoepasahat do inang toe sinondoekmoe!" boti ma didok Si Porhas Manoro. „Olo ba, apang! toe sinondoekkoe ma ahoe hape, ai ise helami da ba apang?" boti ma didok boroena i. Doeng ni dipaboa ma toetoe: „Si Radja Mebangebang ma sinondoekmi!" boti ma didok amana i. „Olo ba, apang! molo i ma hape sinondoekki, djadi do, ale apang!" boti ma

didok boroena i. Djadi diboan ma boroena i, diboan ogoeng toloe rabanan, hatoban toloe, dilehon ma toe Si Radja Mebangebang: „On ma boroengki, ale amang hela!" boti ma didok Porhas Manoro. „Olo, simatoeangkoe!" ninna Radja i. Doeng ni dipabongkot ma toe paraoena i. Doeng ni moelak ma nasida.

Tole mandapothon soponasida i, mamodil ma ibana. Dibege sigak, mangkoeling ma ibana: „Gagaoak! beha do panaboengon, ale
p. 197 Radja Mebangebang?" boti ma didok sigak. „Olo ba, ompoeng! monang do ahoe, noengnga dapot ahoe sada na denggan, boroeboroe, bahen djolmangkoe ma i di soposoponta on!" boti ma didok Si Radja Mebangebang. Djadi bongkot ma ibana toe bogasan sopo i. Doeng ni didongkon naposona i mandjagai paraoenasida i dohot ogoeng i. Doeng ni mangalompa ma nasida; soen mangalompa, asa mangan ma nasida. Doeng ni modom ma nasida, rap ma nasida dohot Si Boroe Sori Naek. Doeng torang ari, dilompa ma indahan dohot dengke. Doeng soen masak, mangan ma nasida; soen mangan diparait ma ogoengna i; noengnga sai maraloenaloen do soara ni ogoengna i. Doeng ni mansohot ma nasida na mangogoeng i, dipaoelak ma toe paraoena i.

Doeng ni marpingkir ma roha ni halak Si Radja Mebangebang: „Moelak ma ahoe toe hoetanami, noengnga malam mate inantanami di bajangan!" ninna rohana. Doeng ni sampe pitoe borngin marhobas ma ibana. „Laho ma hita ompoeng toe hoeta ni amanta, malam mate ma inanta na binajangkon ni amanta i!" boti ma didok Si Radja Mebangebang. „Olo ba, ompoeng! molo laho ma hita, djadi ma toetoe!" boti ma didok sigak. Djadi laho ma nasida; diborsihon ma paraoena i.

Doeng sahat ma nasida ro di tapian ni Si Djangga Moera Meroe, mamodil ma ibana, marngaoeng babiatna i, tahoeak manoekna i. Goentoer ma sian hoeta, ro ma toe tapian i, disoengkoen ma nasida na di paraoe i: „Ise ma hamoe na mamodil i? Na laon ma na lolot indadong doeng ro toe tapiannami on songon i, mangkoeling bodilna, marngaoeng babiatna, tahoeak manoekna!" boti ma didok na maningkir i. Doeng ni dibalos Si Radja Mebangebang ma toetoe: „Olo, Radjanami! mangkoeling pe bodilhi, tahoeak manoekki, marngaoeng babiathi, inda toeng na mangago i di djolma dohot di pinahan!" boti ma didok Si Radja Mebangebang. „Olo ba, Radjanami! ba, aha ma

nioelam dibahen apala ro toe tapianta on?" boti ma didok na maningkir i. „Olo ba, amang! ro pe ahoe toe tapianmoena on, na manandangkon panaboengon do ahoe!" boti ma ninna Radja i. „Molo i do tinandangkonmoe toe banoea on, hoepaboa hami djolo toe Radja i, atik aloonna do hamoe!" boti ma didok na maningkir i. Djadi moelak
p. 198 ma nasida toe hoeta. Doeng ma i manoengkoen ma Radja i: „Ise do na mamodil di tapian i?" boti ma didok Radja i. „Olo ba, Radjanami! Si Radja Mebangebang do na ro i toemandangkon saboeng, ninna ibana!" boti ma didok na maningkir i. „Olo ba, molo i ma nioelana, djadi do antong! paboa hamoe ne di ibana: marsogot pe, ninna Radja i, hamoe manaboeng, i ma dok hamoe!" boti ma didok Radja i. „Olo!" ninna nasida; djadi moelak ma nasida toe tapian i, didjooe ma Radja i: „Boti ma i, Radjanami Radja Mebangebang! oenang toeng laho ho, ninna Radja i, marsogot pe hamoe manaboeng, ninna Radja i!" boti ma didok na maningkir i. „Olo, amang, molo marsogot ninna Radja i sian hoeta manaboeng hami, djadi do antong!" boti ma didok Si Radja Mebangebang. Djadi moelak ma nasida toe hoeta. Doeng ni modom be ma nasida.

Doeng torang ari, marhobas ma Radja i, didongkon ma naposona marboan poti. Doeng ni tole ma disaboeng manoeknasida i, taloe ma Radja Si Djangga Moera Meroe. Djadi ditaroei ma hamonangan i toe paraoena i.

Doeng ni laho ma nasida toe hoeta ni namboroena. Disi ro di tapian ni namboroena i, diborothon ma paraoena i, dipaloe ma bodilna i, mangkoeling babiatna i, tahoeak manoekna i. Doeng ni marlodjong ma namboroena i sian hoeta: „Ise ma hamoe na mamodil, na di tapian on?" boti ma ninna. Ro ma sigak: „Tanda ma roepana, Boroe Boenga Pandan Matogoe! Tarbarita ma ho paralamat pandang toroes! Alamat ma djolo!" boti ma didok sigak. „Olo ba, ompoeng! anggo hata ni alamathon hoeida roepa anak ni ibotongkoe do on, Si Radja Mebangebang ninna goarna; djolmana ninna boroeboroe sada on, Si Boroe Sori Naek ninna goarna; ia boroeboroe sada on paroemaenhoe do on, Si Boroe Ramiramian goarna!" boti ma didok Si Boroe Boenga Pandan Matogoe. Doeng ni pintor dihaol Si Radja Mebangebang ma namboroena i. „Ola ba, namboroe! besi ma hita toe hoeta! alai, molo ro amanta sian hoeta an, so toeng dipaboa ho ahoe! Anggo
p. 199 indadong sidegedegeanhoe djolmana na opat halak dohot sidegean ni inanta i dohot sidegean ni paroemaenmon, lan soada olo do ahoe toe

hoetana i!" boti ma didok Si Radja Mebangebang. „Olo ba, apang! oea oenang didok ho i, inda hoeboto do i?" boti ma didok namboroena i. Doeng ni moeli ma nasida toe hoeta. Sahat ro di hoeta, dipaloe ma bodilna i, marngaoeng ma babiatna i, tahoeak ma manoekna i. Noengnga soede halak longang marnida babiatna i. Doeng ni ditaroei ma toe bagas oegasanna i saloehoetna. Doeng ni mangan ma nasida. Soen mangan, didatdati nasida ma mamodili.

Ro ma roha ni halak Si Tadjom Bolak: „Aha ma na masa oelaning di hoeta ni ibotongkan, dibahen sai mamodili?" ninna rohana. Doeng ni torang ni arina didongkon ma hoematop djolmana i mangalompa. Doeng soen masak, mangan ma ibana; soen mangan, marhobas ma ibana, laho ma toe hoeta ni ibotona i, mandoelo ma ibana di harbangan, dipaloe naposo ni Si Radja Mebangebang ma bodil i. Doeng ni manoengkoen ma Radja i: „Aha na masa di hoeta on dibahen mamodili hamoe?" boti ma didok Radja i. „Olo, Radjanami, mamodili pe hami dibahen nadong do ro na bodari tamoeë ni Radja i, borat paraoena, marboan ma dohot ogoeng dohot hatoban!" boti ma didok namora ni hoeta i. Ro ma pamalos ni Radja i: „Ai halak sian hoeta dia leatni na ro i?" boti ma ninna. „Indadong hoeboto, barang sian hoeta dia!" boti ma didok namora i.

Doeng ni laho ma Si Tadjom Bolak toe bagas, dipasolhot ma toe lamboeng ni ibotona i. Doeng ni disoerdoengkon Si Radja Mebangebang ma hadjoetna: „Marnapoeran ho ale Radjanami!" boti ma didok. „Olo, Radjanami! molo dilehon dongan-Radja iba marnapoeran, djaloon do antong! alai anggo hadjoethoe indadong marisi!" boti ma didok Radja i. „Olo, Radjanami, molo soada adong, toeng na masisambaran!" boti ma didok Si Radja Mebangebang. Doeng ni marnapoeran ma Si Tadjom Bolak. Soen marnapoeran, dipaoelak ma hadjoet i. Doeng ni disoengkoen Radja i ma Si Radja Mebangebang: „Na sian hoeta dia ma hamoe?" boti ma ninna [Si] Tadjom
p. 200 Bolak. „Olo ba, Radjanami, indadong na hoeboto dohononhoe goar ni hoetanami, adong didok halak Tombak Siharangan, i ma goar ni hoetanami!" boti ma ninna. „Olo, molo i ma goar ni hoetamoe!" boti ma didok Radja i. „Olo, Radjanami, ianggo goar ni amantanami dohot inantanami indadong hoeboto; ai disi do ahoe toeboe, pintor mate do amanta dohot inanta!" boti ma didok Si Radja Mebangebang.

Doeng ni disoengkoen Radja i ma ibotona i: „Atehe itong, ise do i? hoeida oelosna i songon oelos na hoeboeat do i, hoeida saraoalna i

dohot hohosna i dohot badjoebadjoena i dohot detarna i!" boti ma didok Radja i.

„Indada, itong, ianangkonhoe do i! Anggo oegasan na nidokmi atik na tanda saroepa i noeangin!" boti ma didok Si Boroe Boenga Pandan Matogoe. Doeng ni mansohot ma nasida ma mangkatai. „Laho ma ahoe moelak djolo, itong! marsogot pe ahoe ro, sai hoepatangkas do i di ho!" boti ma didok Radja i. „Olo ba, itong!" ninna ibotona i. Doeng ni laho ma ibana.

Sahat ma ro di hoeta, manoengkoen ma djolmana siopat halak: „Ise do na ro toe hoeta ni ibotonta i dibahen sai mamodili?" boti ma didok djolmana i. „Indadong hoeboto tangkas; ia hoesoengkoen goar ni hoetana, Tombak Siharangan do ninna goarna; ia hoesoengkoen goar ni amana dohot goar ni inana, indadong diboto; disi toeboe do, ninna, ibana, pintor mate do ninna inana dohot amana. Ia hoeida oegasanna, songon oelos na hoetinggal do hoeida; ia hoesoengkoen goarna, Si Radja Mebangebang ninna goarna!" boti ma didok sinondoekna i. Doeng ni masiberengan ma boroeboroe na opat i. „Na hoeoembang hami na djoloan ma i!" sama ninna rohanasida ma di bogasan. Doeng ni laho ma toe toroe Radja i, ditanggal ma halak Si Boroe Antar
p. 201 Roha sian bajangan i. „Noengnga mahap roham leatni na mame(j)angkon ahoe i!" boti ma didok djolmana i. „Olo toetoe, paboa na mambahen tihas ho di ahoe noengnga sataon manirsir ho hoebeangkon!" boti ma didok Radja i. Doeng ni laho ma djolmana i maridi, dioesai ma dahina i. Doeng soen ibana maridi, moeli ma ibana toe hoeta.

Doeng torang ni arina diboeat Radja i ma babi bahen oepaoepa ni djolmana i. Doeng ni laho ma ibana moese toe hoeta ni ibotona i. Doeng ni disoengkoen ma Si Radja Mebangebang: „Aha ma tinandangkonmoe toe hoeta on dibahen apala ro?" boti ma didok Radja i. „Olo, Radjanami! ro pe ahoe toe hoeta on, na manandangkon panaboengon do ahoe!" boti ma didok anakna i. „Molo songon i, tole ma hita manaboeng!" boti ma didok Radja i. „Olo ma toetoe!" ninna anakna i. Djadi manaboeng ma nasida, dihata ma taroenasida toloe riboe be. Taloe ma Radja i. Doeng ni didokkon ma naposona mangalap, dioelahi nasida ma manaboeng; sai taloe do Radja i. „Boti ma i, Radja Mebangebang, oenang toeng laho ho djolo! Moelak ahoe djolo toe hoetangkoe, marsogot pe itaoelahi manaboeng!" boti ma didok Radja i. „Olo, Radjanami! barang andigan nimmoe haroromoe manaboeng, sai na hoepaima do ho!" boti ma didok anakna i. Djadi laho

ma ibana. Sahat ro di hoeta, manoengkoen ma djolmana siopat halak i: „Beha do djoedji, anak ni namboroe?" boti ma didok djolmana i. „Olo ba, boroe ni datoelang! Noengnga taloe ahoe manaboeng dibahen tamoeë ni ibotonta i; marsogot oelangkonongkoe dape manaboeng!" boti ma didok Radja i.

Doeng ma i torang ni arina, diboeat ma manoek Mira Sialtong bahen patoengna. Doeng ni mangan ma ibana, disahadathon ma toe tondina: „Ale tondingkoe! bege hatangkon! nantoari doea hali [ma]go ahoe manaboeng, sai taloe do ahoe i; nannon na patoloehalihon ma ahoe, ba, sai monang ma ahoe, ale tondingkoe!" boti ma didok Radja i. Djadi mangan ma ibana. Doeng soen mangan, diisi djolmana i ma hadjoet ni sinondoekna i. Doeng ni diarahon ma naposona, laho ma nasida, diboan ma poti toloe bahen taroena. Doeng ni diboan ma
p. 202 tarapang sada, ponding sada, laho ma nasida.

Sahat ro di hoeta ni ibotona i: „Tole ma na manaboeng on, ale Radja Mebangebang!" boti ma didok Radja i. „Olo ma Radjanami!" ninna anakna i. Doeng ni manaboeng ma nasida; sai taloe do Radja i.

Doeng ni manaek ma ibana toe bagas ni ibotona i. „Beasa ho manaek toe bagas on? Noengnga beha djoedjimoena?" boti ma didok Si Boroe Boenga Pandan Matogoe. „Olo ba itong, noengnga taloe ahoe dibahen!" boti ma didok Radja i. „Molo noengnga taloe ho dibahen, dia do pingkir di rohamoe, asa di hamoena arta i?" ba i ma ninna ibotona i. „Dia ma hoeboto pingkir!" ninna Radja i. „Oë, da ba itong! toeng dibajangkon hamoe pe Si Antar Roha, inda toeng harpe dohot sipoesipoe ditoeboehon, late ni roha ni siopat halak do, mangabing anak dohot boroe edangki, na dioembang do tinoeboehon ni edangki! „on ma oelos tinadingkon ni amam dohot pira ni manoek, ale Radja Mebangebang dohot ho ale Boroe Ramiramian!" na boti do na hinan dibahen djolmam siopat halak. On pe da ba itong, molo olo do hamoena, bahen ma djolmamoe na opat i bahen sidegean ni anakmi dohot boroemi dohot djolmamoena i, ro do i toe hoetamoe. Alai molo so olo hamoe, ra di hoetangkon do i!" boti ma didok ibotona i. „Olo ba, itong! anggo i, hoebahen pe sidegeanna siopat halak i; na hoerimpoe do na toetoe harpe dohot sipoesipoe ditoeboehon dibahen na hoebajangkon, hape late ni roha ni siopat halak do ahoe maranak

marboroe. On pe da ba itong! djooe ma apami toe bagas on, asa hoeoemma djolo!" boti ma didok Radja i.

Djadi didjooe Si Boroe Boenga Pandan Matogoe ma toetoe: „Ro ho djolo toe bagas on, ale Radja Mebangebang!" boti ma ninna. „Aha di ahoe da, namboroe?" boti ma ninna apana i. „Adong do na hoedok, aloesi djolo amanta toe bagas on! naeng mangkatai hamoe! ba i ma ninna!" „Olo namboroe! a[i] ise adong amanta di bagas i?
p. 203 sian dia i ro? „amanta" nidokmi? Noengnga tarhona na sai balga ahoe, indadong adong amanta, ai na dioembang di ampang do ahoe dohot ibotongki, toeng toe beangan pe dainang sabat ni pambahen ni siopat halak do i! ai djolma do ditoeboehon dainang, disingkathon harpe!" boti ma didok Si Radja Mebangebang. „Olo ba, apang! anggo loengoen ni rohami, paroeasroeas toe amanta i, asala ro do ho toe bagas on!" boti ma didok namboroena i.

Djadi laho ma ibana toe bagas, hoendoel ma ibana toe djoeloeon. Ro ma amana i, pintor dihaol ma ibana. „Olo ba, amang Radja Mebangebang, adong do hape hangoloeanhoe, sai na hoeagam do ahoe na poenoe, hape adong do damang daon poenoe!" ba i ma ninna Radja i. „Olo, Radjanami, anakmoe pe ahoe didok ho, inda toeng damang dape ho dohonongkoe, ai so doeng ho hoeida ia so on!" boti ma didok anakna i. „Olo amang! anggo loengoen ni rohami diparoeas ho toe ahoe, adong beha ningkoe? On pe beta ma hita toe hoetanta, anggo inam siopat halak i bahen sidegeanmoe pe itabahen!" boti ma ninna amana i. „Molo songon i apang, laho ma ho djolo moelak toe hoetanta, bahen ma djolmam na opat i bahen sidegeannami laho toe hoeta, sada ma bahen di harbangan i, sada di tonga ni alaman i, sada di djamboer i, sada di bona ni tangga i! boan ma dainang i toe hoeta on!" boti didok anakna i.

Djadi laho ma amana i moelak. Sahat ro di hoeta, bangkit ibana toe bagas. Doeng ni manoengkoen ma djolmana siopat halak: „Beha do djoedji, anak ni namboroe?" boti ma ninna nasida. „Olo ba, „anak ni namboroe!" ninna boroe ni asoengkon! boroe ni bodathon! Anggo hamoe na opat bahenongkoe ma hamoe sidegean ni anakki dohot djolmangki dohot boroengki!" boti ma ninna. Djadi dipansarathon ma sian bagas, dipampagohon ma di tangga, dohot di djamboer, dohot di alaman, dohot di harbangan. Doeng ni ditopot ma Si Boroe Antar Roha: „Beta ma hita ale boroe ni datoelang! itairingkon

p. 204 anakta i dohot boroenta i!" boti ma ninna Radja i. „Olo da, anak ni namboroe! molo adong anakta nimmoe, adong do dohonongkoe, alai sian dia ma adong anakkoe dohot boroengkoe? Atik adong i, beasa ahoe toe beangan?" boti ma ninna djolmana i. „Olo boroe ni Radjanami, anggo loengoen ni rohami diparoeas ho toe ahoe, adong beha ningkoe? Inda noengnga diahap boroe ni asoe i na hansit?" boti ma ninna. Djadi laho ma nasida.

Sahat ro di hoeta ni ibotona i, marhobas ma anakna i dohot boroena i, borhat ma nasida, diparboan ma masna i saloehoetna. Doeng ni sahat ma ro di hoetanasida i, i ma, siopat halak i, dibahen sidegeannasida. Doeng ni laho ma nasida toe bagas, dipasoeksoek ma masnasida i. Doeng ni diboeat sada horbo bahen haroannasida. Djadi gabe bolon ma nasida.

I ma soehoetan nasaingan sinoehoethon nannon.

Vertaling.

(blz. 189) Een verhaal uit lang vervlogen tijden [1]) vertelt van een daardoor beroemd geworden persoonlijkheid, genaamd Si Tadjom Bolak, die als een toppunt van dapperheid gold en uiterst rijk was. Hij woonde in het dorp Hoeta Silense Oetang en was gehuwd met Si Tondja di Portibi, een vrouw van bijzondere, onvergelijkelijke schoonheid.

Maar een jaar verliep, en nog [2]) vertoonde zij geen neiging een kind te baren.

Genoemde Radja dacht nu bij zichzelf: „Het is wel niet te verwachten, dat ik zoons en dochters krijg, als het maar bij deze eene vrouw blijft", en hij huwde toen nog Si Boroe Nan Sarindan van het dorp Hoeta Torop, dochter van een notabel man: Namora Pandji Meal.

Toen zij twee jaren bij hem was, bleek echter ook deze vrouw geen kinderen te zullen baren.

Hij trouwde toen opnieuw, maar ook nù kwam er geen kind ter wereld.

Daarop huwde hij Si Boroe Antar Roha, van Loemban Si Odjak, dochter van Radja Tinoempak.

---

[1]) nasaingan = na sai ingan.

[2]) las soada = laos soada.

Toen deze zeven maanden bij hem was, verkeerde zij in blijde verwachting.

Tadjom Bolak ging nu op stap, achterlatende één schouderkleed, één broek, één baadje, één ring, één zwaard en één kippenei.

„Hier heb je", aldus sprak hij, „kleedij, bestemd voor hem, dien je in het moederlijf draagt; en wat betreft den vechthaan, waarover hij beschikken moet: dit ei laat ik (daartoe) voor hem achter! Wanneer dit ei later uitkomt, dan zal het iets buitengewoons [3]) opleveren! Welnu dan, ik ga voorloopig maar op stap; binnen zeven maanden kom ik wel weer van mijn tocht terug!"

„Wel, geliefde [4]), zoo zeide zijn vrouw, „wanneer ge op stap gaat, best! Als ge binnen zeven maanden thuiskomt, dan vind ik het goed".

Hij vulde toen zijn tasch en vertrok naar het landschap Si Baragas, alwaar hij zich aan kansspelen [5]) overgaf. — En bij die kansspelen won hij steeds.

Toen hij drie maanden weg was, stond zijn vrouw op het punt te
(blz. 190) baren. Si Boroe Antar Roha vroeg nu aan haar medevrouwen:

„Hoe gaat het bij een geboorte toe, waarde zusters?"

„Wel, zusje", aldus haar drie medevrouwen, „wat den gang van zaken bij het baren betreft, voorzoover wij dat meegemaakt hebben: men stopt van de barende vrouw de ooren dicht, dekt haar de oogen toe en bindt haar handen vast. Zoo gaat het, voor zoover wij dat althans meemaakten, bij een geboorte toe".

---

[3]) inda sibar = na so sibar.

[4]) „Anak ni namboroe" beteekent eigenlijk: „zoon van vader's zuster", aldus noemt een vrouw haar geliefde of echtgenoot, ook wanneer deze niet in genoemde familiebetrekking tot haar staat. Op gelijke wijze wordt „boroe ni datoelang", hetgeen eigenlijk beteekent: „dochter van moeder's broeder" gebezigd door iemand ten aanzien van zijn verloofde of vrouw, ook wanneer zij niet in e.g. betrekking tot hem staat. De woorden „namboroe" en „datoelang" worden verder resp. gebruikt in het aanspreken, resp. door een vrouw: van haar schoonmoeder, en door een man: van zijn schoonvader. Dit laatste, omdat het de gewoonte is bij voorkeur de dochter van zijn moeder's broeder tot vrouw te nemen (het z.g. „cross-cousin-huwelijk"). (Vgl. noot 11, behoorende bij „Zeden, gewoonten en wetten van Nai Pospos", hierboven in de Inleiding genoemd).

[5]) Djoedji is, hoewel het allengs meer speciaal voor „dobbelen" wordt gebruikt, een algemeene benaming van vermaken, waarbij winstbejag komt, zooals weddenschappen, dobbelspel, het hanekloppen, enz. (vgl. v. d. T. blz. 212).

In casu moet er het houden van hanegevechten mede bedoeld zijn, aangezien het voortdurend winnen door Si Tadjom Bolak gedurende dezen tocht gezien moet worden als tegenstelling tot zijn — later — herhaaldelijk verliezen bij het hanevechten met zijn zoon.

„Welaan dan zusters, als dat de regelen zijn bij het baren, naar ge meegemaakt hebt, handelt gijlieden dan zoo te mijnen opzichte; ik ben, geloof ik, nu zoo ver, dat de geboorte zal plaats hebben!" zoo sprak Si Boroe Antar Roha.

Metterdaad stopten zij haar nu de ooren dicht, dekten zij haar de oogen toe, en bonden zij haar de handen vast. Daarop vond de geboorte plaats van een jongen en een meisje.

De drie [6]) medevrouwen schoten nu dadelijk toe, en stopten de jonggeborenen in een rijstmand, waarin zij tevens deden de door Si Tadjom Bolak achtergelaten kleedij, alsook het kippenei. Vervolgens wierpen zij de mand in een groote rivier, zeggende: „Drijf, drijf [7]), waarde Radja Mebangebang! [8]) Wij hebben je medegegeven de kleeren, die door je vader achtergelaten werden, en ook het kippenei".

En zoo dreven zij beiden dan af.

Nadat de beide zuigelingen uit het gezicht verdwenen waren, keerden de vrouwen naar huis terug en legden zij in de plaats (van de jonggeborenen) een rotan pottenvoetstuk en een afgebrand stuk hout voor Si Antar Roha neer; daarop maakten zij haar oogbedekking los, alsook het touw, waarmede zij haar handen vastgebonden hadden, en namen zij haar de proppen uit de ooren.

Si Antar Roha keek nu vóór zich en zag het rotan pottenvoetstuk en het afgebrande stuk hout; zij vroeg toen aan haar medevrouwen:

„Zeg, waarde zusters, waar is nu hetgeen ik gebaard heb?"

Het antwoord van haar medevrouwen hierop was:

„Wel, waarom vraag je dat aan ons? Hondekind! Ongelukskraamvrouw, die geen „moederlijf heeft" (= geen kinderen gebaard

---

[6]) Let wel op het woord „drie"; verderop toch wordt gerept van „vier", waarover ter plaatse meer.

[7]) „Maoep, maoep" is door v. d. Tuuk veranderd i.p.v. het sub-Tobasche „majoep, majoep".

[8]) Het woord mebang van de stam ebang — v. d. Tuuk (blz. 61) en Warneck geven „*mang*ebang" — beteekent: „zich opschikken om zich te laten zien, zooals na eene overwinning" (mebang een verkorte vorm, zooals er in het Bataksch vele voorkomen, parallel aan het Maleische „minta", „minoem", „milir", „moedik" enz., terwijl de verdubbeling van het grondwoord hier een voortduring of frequentie aangeeft).

Dat de door den geestelijken auteur voor den held van zijn verhaal gekozen naam Radja Mebangebang hiermede verband houdt, is zeker niet onwaarschijnlijk, waar Radja Mebangebang voortdurend alles overwint, en tenslotte ook over zijn stiefmoeders triomfeert.

heeft)! [8a]) Een rotan pottenvoetstuk en een afgebrand stuk hout heb je gebaard! Je verdiende zelfs geen eten te hebben! Hondekind!
(blz. 191) Apekind!"

En toen schopten zij met haar drieën [6]) Si Boroe Antar Roha.

Deze weende nu dag aan dag en nacht aan nacht.

De rijstmand kwam aan den oever bij Datoe Arang ni Begoe; en nu wilde het, dat zijn echtgenoote Si Tadjo Barang Holboeng naar de rivier was gegaan, en daar zag zij de rijstmand, rondtollende bij haar oever. Steeds wilde zij haar grijpen, maar ze kreeg haar niet te pakken; en Si Radja Mebangëbang en zijn zusje Si Boroe Ramiramian dreven verder af.

Maar nu verschijnt er een kraai, en deze begeeft zich in de mand; de kraai haalt vervolgens telkens wat schuim (van het water), en dat dient hij dan steeds aan Radja Mebangebang (en zijn zusje) als voedsel toe. Beiden groeien zij nu snel (als komkommers) op.

En dan gaat Radja Mebangebang naar het bosch, om rotan te halen [9]). Daar ontmoet hij een tijgerjong, hij vangt het, brengt het naar zijn hut, en fokt het tijgertje op. Het is al groot geworden.

Dan zegt de kraai:

„Hoor eens, lieve jongen [10]), Radja Mebangebang! wij moesten eens naar het dorp gaan van Vrouwe [11]) Nan Djoenggelè di Portibi, opdat wij daar eens vragen om het geweer Patanda Radja [12]), dat door Uw vader Si Tadjom Bolak daar in bewaring gegeven is; en verder om een dissel, een bijl met langen steel, een breede bijl, een beitel, een kapmes en een boor, opdat ge een schip kunt bouwen,

---

[8a]) Voorhoeve komt deze vertaling niet juist voor; hij acht deze moeilijke passage juister vertaald met: „Je tondi is er ontevreden over, geen zwangere buik meer te hebben (en heeft daarom deze misbaksels in de wereld gebracht)". Dit, wijl V. zich uit poestaha's de uitdrukking „na *boeragan toeboe*" meent te herinneren als gezegd van een ongelukskind, d.i. „hij die (of liever: wiens tondi) ontevreden is, omdat hij geboren is".

[9]) De verdubbeling van het grondwoord + si- bij deze werkwoordsvorm moet een verschrijving zijn, komt althans in geen der spraakkunsten voor.

[10]) Letterlijk: „lievelings-kleinkind".

[11]) Letterlijk: Uw „Moeder".

[12]) bodil Patanda Radja: (v. d. T. blz. 434) = bodil sanlotoes = (v. d. T. blz. 477) één schot ter eere van een vorst; hier: = een geweer om er schoten mee te lossen ten teeken (tanda) van de komst van een vorst.

waarmede we dan Uw Moeder Si Boroe Antar Roha kunnen opzoeken".

En zoo gingen zij dan naar het dorp van Nan Djoenggele di Portibi. Ze traden het dorp binnen en begaven zich voorts naar het huis van vrouwe Nan Djoenggele, waar Radja Mebangebang zich aan haar zijde neerzette. Vervolgens reikte Radja Mebangebang haar zijn tasch aan [13]), met de woorden:

„Bedient U zich van een betelpruimpje, tante!"

Vrouwe Nan Djoenggele schrok hiervan op, en zei:

„Wie zijt gij, mijn waarde, dat ge mij Uw tante noemt?", waarop Radja Mebangebang antwoordde:

„Och, vrouwe, dat ik tante tegen U zeg, is omdat men mij heeft
(blz. 192) verteld, dat U een jongere zuster van mijn moeder zoudt zijn".

Zijn „tante" antwoordde hierop: „Wel, mijn waarde! Wanneer ge een zoon van mijn zuster, van Si Antar Roha zijt, best! Maar wat komt ge dan wel in dit dorp doen?"

„Wel, vrouwe", zeide hierop Radja Mebangebang, „ik ben naar dit dorp gekomen, om de dingen te halen, die mijn vader Si Tadjom Bolak hier in bewaring heeft gegeven, dáárom kom ik hier".

„Nu, mijn waarde, wanneer U die dingen komt halen, in orde! Maar blijft U even zitten, ik zal wat eten koken", aldus zijn tante.

Zij ging nu eten koken, en schepte het, toen het gaar was, op een schotel, deed er een vingerkommetje bij en gaf dat aan haar „neef", waarop deze het maal gebruikte. Toen hij klaar was met eten, ruimde zij op, en reikte zij hem vervolgens den betelzak aan. Si Radja Mebangebang bediende zich nu van een betelpruim, waarna hij het zakje retourneerde. Voorts bracht zij hem een slaapmatje, en legde hij zich te slapen.

Den volgenden dag slachtte zij een varken om er haar „neef" op te onthalen. Zoodra het gaar was, noodde zij hem tot een gezamenlijk eten. Daarna gaf zij al hetgeen in bewaring gegeven was inderdaad aan hem af.

Hij nam nu afscheid van haar: „Dan ga ik maar weer, waarde tante!", zeide hij.

„Goed, mijn beste", antwoordde zijn tante; en zoo vertrok hij; en hij kwam weer in zijn hut terug.

---

[13]) In den origineelen tekst stond: „disoerdoe*ng*kon"; v. d. T. wijzigde dit in „disoerdoe*k*kon".

Zeven jaren, nadat zijn kinderen door de vier [14]) stiefmoeders op het water geworpen waren, keerde Tadjom Bolak van zijn tocht terug. Zijn dienaren waren zwaar beladen met goud; en wel 120 slaven bracht hij mede, die hij met grof kansspel gewonnen had.

In het dorp aangekomen trof hij Si Boroe Antar Roha, — nog steeds in weemoed —, op haar plaats aan.

Zijn dienaren leverden er de medegebrachte schatten af.

De Radja vroeg daarop aan zijn vrouw: „Waar heb je onze kinderen gedaan? Ik liet je toch zwanger achter! Ik ben nu zelfs al zeven jaar weggeweest! [15]) Hoe staat het er mee? Ze zullen al wel groot geworden zijn!"

(blz. 193) „Wel, geliefde echtgenoot! wat Uw vraag betreft, het is juist, maar, beste echtvriend, mijn lot wijkt af [16]) van dat van andere menschen, immers volgens mijn vier [14]) „zusters" heb ik een rotan pottenvoetstuk en een afgebrand stuk hout gebaard".

„Zoo, vrouw! Als je dàt gebaard hebt, ga dan maar naar je familie terug! Je brengt me waarachtig door je lichamelijk gebrek [17]) in opspraak!"

„Wel, heer en meester! Als U mij om die reden [18]) zoudt verstooten, best! Maar dat hebben zij maar gezegd! Ofschoon ik misschien toch werkelijk levende wezens heb gebaard! Ik heb ze niet gezien, ik heb ze niet gehoord, ik heb ze niet betast, (geen van die handelingen *kon* ik doen). Ik vroeg hen immers naar de in acht te nemen geboden bij het baren, en toen zeiden zij, dat de ooren moesten worden dichtgestopt, de oogen bedekt en de handen vastgebonden! En zoo bonden zij mijn handen vast, stopten zij mijn ooren dicht en bedekten zij mijn oogen!"

„Goed, vrouw! Als dat zoo is, laat ik je dan niet naar je familie terug brengen, maar ik zal je toch een jaar lang [19]) laten lijden!"

Hij haalde voorts de goederen weg, die zijn vrouw beheerde, en gaf ze aan de vier [20]) andere echtgenooten. Vervolgens ging hij slapen,

---

[14]) De auteur van het verhaal begint thans (vgl. noot 6) te bedenken, dat hij voor zijn slottafereel *vier* medevrouwen noodig heeft. Verzuimd is het begin van het verhaal daarmede in overeenstemming te brengen.

[15]) sagala = sanga (Tob. Bat. 66k: „noenga sapola").

[16]) Vgl. v. d. T. blz. 152 jo. 51 jo. 163.

[17]) Vgl. v. d. T. blz. 254.

[18]) „sabat" naar het Arabisch-Maleisch „sebab", instede van „ala".

[19]) intap = sintap.

[20]) Wederom „vier" (zie noot 14), doch op deze plaats *stònd* in den tekst oorspronkelijk „drie", hetgeen doorgehaald en door „vier" vervangen werd.

en wel in het huis van een van zijn andere vrouwen. Toen het weer dag was, sleepte hij Si Boroe Antar Roha uit het huis naar beneden, en sloot haar in de rijstschuur in het blok.

Dan verschijnt de kraai (weer), het dorp verkennende; en daar ziet hij dat Si Boroe Antar Roha naar de rijstschuur gebracht is en daar nog steeds in droefheid verzonken met gebogen hoofd (in het blok) zit [21]).

De kraai keert voorts naar de hut terug en deelt daar Si Radja Mebangebang mede: „Uw Moeder is in de groote rijstschuur in het blok gesloten!"

„Tja, oudje! Als Moeder dan in het blok gesloten is, wat is daaraan te doen? Zij moet dat leed voorloopig maar dragen; als haar Levens-Geest dat later zoo wil, wordt haar in eenzaamheid gedragen smart misschien wel gewroken", aldus Si Radja Mebangebang.

Hij ging nu een schip bouwen, waartoe hij een piras-boom [22]) omkapte. Toen deze neerstortte, rumoerden de rikrik-vogels, hetgeen door de kraai werd gehoord en deze deed uitroepen:

„Gagaoak! [23]) Hoe is het met U, Radja Mebangebang?"

Deze antwoordde: „Hier ben ik, oudje! De boom die ik aan het
(blz. 194) kappen was is heusch niet op mij gevallen!"

„Wel, dierbare! Nu ik Uw stem heb gehoord, ben ik tevreden", aldus de kraai.

Daarop mat Radja Mebangebang de lengte van zijn schip af, hij maakte het vier vadem lang. En hij deed er zijn best op. Nadat hij er zeven dagen aan gewerkt had, was hij er mee klaar.

Vervolgens droogde hij het bij het vuur.

Daarna bracht hij het naar zijn hut.

Zeven dagen later voer hij weg naar het dorp van Namora Toenggoel.

Toen hij aan diens oever aangekomen was, schoot hij zijn geweer

---

[21]) „mar*toe*toengkian" = m*o*rtoetoengkian (Toba Bat.): v. d. Tuuk blz. 265. De reduplicatie van de eerste lettergreep van het grondwoord geeft een versterking aan; vgl. ook Marck's Bataksprache § 88, die mortoetoengkian (niet geheel volledig) vertaalt met „*sehr, tief*traurig sein".

[22]) = pirawas: v. d. T. blz. 348 „zekere, geel stinkend timmerhout opleverende boom".

[23]) klank-nabootsend woord voor het krassen van een kraai, zie v. d. T. blz. 107.

af, hief zijn vechthaan Patea Radja een gekraai aan en gromde zijn tijger Si Bolang (de gevlekte).

De waterdraagsters holden hard naar het dorp terug, waarop Namora Toenggoel vroeg:

„Waarom hollen jullie zoo, waterdraagsters? Wat gebeurt er?"

„Wel Radja, dat wij zoo hollen, dat is vanwege de aankomst aan gindschen oever van een prauwvaarder, die zijn geweer afschoot, terwijl zijn tijger een gegrom uitstiet en zijn haan aan het kraaien sloeg!"

Het Dorpshoofd maakte zich dadelijk op om te gaan, riep zijn bediende en begaf zich toen naar den oever om er poolshoogte te nemen; en daar zag hij inderdaad het schip, en hij vroeg: „Wie zijt gij, schipper, dat gij een geweer afschiet, terwijl Uw tijger gromt en Uw haan kraait, zoodat die vrouwen daar (de waterdraagsters) haar bamboekokers niet vullen kunnen?"

„Inderdaad, Vorst, ben ik dat geweest. Inderdaad schoot ik een geweer af, inderdaad gromde mijn tijger, en kraaide mijn haan. Maar wat diè daar betreft, die mij vergezelt, die heeft geen geluid voortgebracht!", aldus Si Radja Mebangebang.

„Dat zoo zijnde: wat komt U hier in mijn dorp doen?"

„Wel, Vorst, ik ben hierheen gekomen, omdat ik gehoord had, dat hier in dit dorp hanegevechten gehouden worden, waar het levendig toegaat; daarop afkomende kwam ik hier!"

„Nu dan, Radja, als U om die reden gekomen bent, dan zullen we morgen een hanegevecht houden; laten we nu beiden maar eerst gaan slapen", aldus Namora Toenggoel; waarop hij naar zijn dorp terugkeerde, en de waterdraagsters naar den oever zond, zeggende: „Gaan jullie maar naar de rivier. De tijger van onzen bezoeker doet niemand kwaad!"

(blz. 195) En de waterdraagsters gingen.

Den volgenden ochtend verliet Namora Toenggoel zijn huis, medenemende zijn vechthaan Hoealam Radja, een op het midden van den rug zwarte, overigens geheel witte, haan [24]), zoomede 1400 (Realen?) als inzet. Hij begaf zich naar zijn oever en riep daar Si Radja Mebangebang op, zeggende: „Kom, Radja, we gaan een hanegevecht houden!"

---

[24]) In den tekst staat: „gonggom", hetgeen een phonetische spelling is voor „gomgom", vgl. v. d. T. Wdb. blz. 119 en Spraakkunst blz. 10.

„Goed, vorst", aldus Radja Mebangebang, „laten we dat doen!"
Hij stapte uit zijn schip en bond zijn haan de oogen toe. Ook Namora Toenggoel bond zijn haan de oogen toe. Zij zetten vervolgens elk 1400 in, en joegen hun hanen tegen elkaar op. Slechts éénmaal had de haan van Radja Mebangebang met zijn spoor achteruit geschopt [25]), of Namora Toenggoel had reeds verloren, immers zijn haan was dadelijk dood.

Si Radja Mebangebang nam de gelden op en bracht ze in zijn schip over.

Hierna begaf hij zich naar het dorp van Porhas Manoro. Aan diens oever aangekomen schoot hij zijn geweer Patanda Radja af, hief zijn tijger een gegrom aan en kraaide zijn haan. Geschrokken kwamen de dorpelingen naar den oever toehollen; daar zagen zij het schip van Si Radja Mebangebang aan den oever liggen, waarop zij, die waren komen kijken, de vraag stelden:

„Wie zijt gij, die een geweer afschoot, en wiens tijger zich deed hooren, wiens haan kraaide? Zoo lang als we leven [26]) heeft nog nooit iemand zich aan dezen oever op deze wijze aangemeld!" zoo zeiden zij.

„Wel, geachte lieden! Al knalde ook mijn geweer, al kraaide mijn haan en al deed mijn tijger zich hooren, hij zal nimmer menschen of vee kwaaddoen!" aldus Radja Mebangebang.

„Best, Radja! Maar met welk doel bent U naar onze oeverplaats gekomen?" (zoo sprak één hunner).

„Och, vadertje! Dat ik hierheen gekomen ben, dat is omdat ik gehoord heb over hanegevechten in dit dorp, die hun gelijke niet hebben in omvang; daarom kom ik in dit dorp een kijkje nemen", zoo sprak hij vanaf zijn schip.

„Wel, Radja, als U om die reden gekomen bent, dan zullen we morgenochtend hanegevechten houden! Wij keeren nu naar het dorp terug!", aldus de toegeloopen lieden. En daarop gingen zij naar hun dorp terug.

Hier ondervroeg hen het dorpshoofd Porhas Manoro:

„Wie is het, die daar aan den oever zijn geweer afschoot?"

„Wel, vorst, het is Radja Mebangebang, die gekomen is om, naar hij zegt, hanegevechten te houden!"

---

[25]) „tandak" = „schop", etymologisch verwant met het Mal. „tendang"; in het Mandailingsch beteekent „tandak": „hanespoor"; v. d. T. blz. 226.

[26]) lòlòt: in dit dialect evenals in het Mandailingsch voor „lèlèng".

„Als hij dat gezegd heeft, dat is best!"
Daarop gingen zij ieder aan den maaltijd.

Toen het dag was, maakte hij zich gereed, gaf aan zijn bediende opdracht drie kisten goud mede te nemen, deed zijn versierselen aan
(blz. 196) en begaf zich voorts op weg, medenemende zijn vechthaan Hoeaso Padang.

Aan den oever aangekomen riep hij Si Radja Mebangebang op, zeggende: „Kom, waarde Radja, laten we gaan hanevechten!"

„Goed, vorst", aldus Si Radja Mebangebang, „ik kom! Om welke andere reden ben ik immers hierheen gekomen, ware het niet om een hanegevecht te houden?"

Voorts bonden zij hun hanen de oogen dicht; en toen dit gebeurd was, zetten zij ze tegen elkaar op: met één spoorslag door den haan van Radja Mebangebang was de haan van Porhas Manoro reeds gedood.

Si Radja Mebangebang nam de kisten met goud op en bergde ze in zijn schip.

„Luister eens, Radja Mebangebang!" zeide Radja Porhas Manoro, „ga nu nog niet weg, laten we morgen nog eens een hanegevecht houden!" En toen ging hij huiswaarts.

Den volgenden ochtend nam hij zijn vechthaan mee [27]). Hij kwam weer aan den oever, waarop zij beiden hun hanen de oogen toebonden en elk zijn inzet bekend maakte. Porhas Manoro zeide, dat zijn inzet was drie slaven, een dochter en drie stel bekkens (van vier stuks elk).

„Als ik van U verlies", zoo zeide Porhas Manoro, „dan is dat alles, wat ik genoemd heb, voor U! Neem dan mijn dochter tot vrouw, maar U zult haar niet Uw slavin mogen noemen!"

Toen gingen zij tot het hanegevecht over. Porhas Manoro verloor, waarop Si Radja Mebangebang zeide:

„Haal Uw dochter en Uw slaven!"

Inderdaad ging hij toen zijn dochter en slaven halen.

„Kom, vrouwe Boroe Sori Naek", zoo sprak Porhas Manoro (tot zijn dochter) „ik breng U naar Uw gemaal!"

---

[27]) Het M.S. is hier wel zeer slordig; het eenige logische woord dat uit de combinatie van een vlekkerig „di" en de letters *b o a* gevormd kan worden, is „diboan".

„Goed, vader, ik zal dan nu naar mijn echtgenoot toe moeten gaan, maar wiè is toch Uw schoonzoon?"

Hierop deelde hij het haar mede: „Radja Mebangebang is Uw gemaal".

„Wel, vadertje, als dat nu mijn echtgenoot is, best, vadertje".

Daarop nam Porhas Manoro zijn dochter mede, alsook drie stel bekkens en drie slaven; deze gaf hij aan Si Radja Mebangebang af met de woorden: „Hier hebt ge mijn dochter, waarde schoonzoon!"

„Goed, schoonvader!" zeide Si Radja Mebangebang; en hij bracht haar in zijn schip, waarop hij dadelijk naar zijn hut terugkeerde.

Hier schoot hij zijn geweer af, hetgeen de kraai hoorde en deze zeggen deed:

„Gagaoak! Hoe is het met Uw hanegevechten gegaan, waarde Radja Mebangebang?"

(blz. 197) „Wel oudje, ik heb gewonnen! Ik heb een mooi ding gekregen: een meisje, om mij als vrouw te dienen in deze hut!" en hij ging (met haar) zijn hut binnen.

Zijn bedienden gelastte hij zijn schip en de bekkens te bewaken.

Voorts kookten zij eten: en gingen zij aan den maaltijd, waarna hij zich te slapen legde, tezamen met Si Boroe Sori Naek.

Toen het weer dag was, kookten zij rijst met visch, en gebruikten zij, zoodra een en ander gaar was, hun maal.

Hierna hing hij zijn bekkens op, en het geluid dier bekkens golfde gedurig uit; dan hield hij met het bespelen der bekkens weer op, en bracht ze in zijn schip terug.

Dan komt de gedachte bij Radja Mebangebang op: Laat ik eens naar mijn dorp terugkeeren, mijn moeder zal er al wel hoe langer hoe erger aan toe zijn in het blok!, zoo dacht hij bij zichzelf.

Zeven dagen later maakte hij zich op om te gaan:

„Zeg oudje, kom! we gaan naar het dorp van vader; al erger en erger zal moeder, door vader in het blok gezet, er wel aan toe zijn!" aldus Radja Mebangebang.

„Wel mijn beste!", sprak de kraai, „dat is uitstekend, laten we gaan!"

En zoo gingen zij dan, zij roeiden hun schip met pagaaien [28]) voort.

---

[28]) „borsi" v. d. T. Wdb. blz. 391, een korte roeiriem; op en om het Tobameer wordt dit woord steeds vervangen door „hole", eigenlijk de naam van een boom, van welks hout men zulke riemen maakt.

Aangekomen aan den oever van Si Djangga Moera Meroe schoot hij zijn geweer af, hief zijn tijger een gegrom aan en kraaide zijn haan. Het dorp raakte in opschudding; en men kwam naar den oever, en ondervroeg den schipper:

„Wie zijt gij, dat ge een geweer afgeschoten hebt? Zoolang wij leven is er nog nimmer iemand aan onzen oever gekomen op een dergelijke wijze, met geweerschoten, met grommen van zijn tijger en kraaien van zijn haan!" zoo zeiden de toegeloopenen.

Hierop gaf Si Radja Mebangebang ten antwoord: „Och Radja, al knalde mijn geweer, al kraaide mijn haan en al gromde mijn tijger, hij zal geen menschen of vee kwaaddoen".

„Best Radja!", aldus de toegeloopenen. „Wat is dan de reden, dat U naar onzen oever gekomen bent?"

„Wel, waarde lieden, dat ik naar Uwen oever gekomen ben dat is, omdat ik U een bezoek wilde brengen voor een hanegevecht".

„Als dat de reden is van Uw bezoek aan deze streek, dan zullen we daar even kennis van geven aan ons Hoofd, misschien wil hij het wel tegen U opnemen!", aldus de toegeloopenen.

Zij keerden daarop naar hun dorp terug.

(blz. 198) Het dorpshoofd vroeg hen daar: „Wie is het, die het geweerschot loste aan den oever?"

„Wel, vorst, Si Radja Mebangebang is hier op bezoek gekomen voor een hanegevecht, zegt hij".

„Goed, als hij daarvoor komt, in orde! Gaan jullie hem dan snel het volgende mededeelen: „De vorst laat zeggen, dat eerst morgen het hanegevecht tusschen U zal kunnen plaats vinden". Dat moeten jelui hem zeggen".

„Goed, vorst" zeiden ze, en ze gingen naar de oeverplaats terug, en riepen Si Radja Mebangebang aan, zeggende: „Hoort U eens, Radja Mebangebang! De Vorst heeft gezegd, dat U niet weg moet gaan. Morgen zal het hanegevecht tusschen U plaats kunnen vinden, zeide de vorst".

„Wel, waarde lieden, wanneer Uw vorst zegt, dat we het hanegevecht morgen zullen houden, in orde!", aldus Si Radja Mebangebang.

Zij keerden daarop naar hun dorp terug en een ieder legde zich te slapen.

Toen het weer dag was, maakte het dorpshoofd zich gereed. Aan zijn bediende droeg hij op, de geldkist te dragen.

Vervolgens gaven zij zich over aan het hanegevecht; Si Djangga Moera Meroe verloor en Si Radja Mebangebang bracht zijn winst naar zijn schip over.

Hierop vertrok hij naar het dorp van zijn tante.

Aan de meerplaats van zijn tante aangekomen, legde hij zijn schip vast en schoot hij zijn geweer af, terwijl zijn tijger gromde en zijn haan kraaide.

Zijn tante kwam uit het dorp toesnellen, uitroepende:

„Wie zijt gij, die daar schoot, en zich aan mijn oever bevindt?"

De kraai antwoordde hierop: „Neem hem eens goed op, Boroe Boenga Pandan Matogoe! U bent beroemd om Uw kunst van waarzeggen! Profeteer nu eens!"

„Wel mijn waarde! Naar mij de teekenen zeggen lijkt hij mij de zoon van mijn broeder, Si Radja Mebangebang is zijn naam, zoo zegt mijn waarzegkunde; zijn echtgenoote zou deze eene vrouw zijn, Si Boroe Sori Naek zou haar naam zijn; en wat de andere vrouwspersoon betreft, dat is mijn nicht Si Boroe Ramiramian geheeten!", aldus Si Boroe Boenga Pandan Matogoe.

Dadelijk omhelsde nu Si Radja Mebangebang zijn tante en zeide:

„Kom tante, gaat U ons voor naar het dorp! Maar mocht mijn vader uit gindsch dorp hier komen, dan moogt ge mij niet aan hem bekend maken. Zoolang ik op die vier vrouwen van hem nog niet
(blz. 199) met mijn voeten mag treden, en zoolang zij niet een voetveeg voor mijn moeder zullen zijn, en ook Uw nicht over hen zal loopen, zoolang wil ik niet naar zijn dorp toe!"

„Ach, mijn waarde, wel [29]) al hadt ge mij dat niet gezegd, zou ik het dan niet geweten hebben?" zoo zeide Tante.

Daarop gingen zij dorpwaarts.

In het dorp aangekomen schoot hij zijn geweer af, terwijl zijn tijger gromde en zijn haan kraaide. Een ieder verwonderde zich, toen ze den tijger zagen.

Si Radja Mebangebang bracht vervolgens al zijn zaken in de woning, waar zij zich voorts aan den maaltijd zetten. Na het maal herhaalde hij het schieten.

Si Tadjom Bolak vroeg zich toen af: „Wat gebeurt er toch [30])

[29]) oea: v. d. T. blz. 58 (Oe*wa*).

[30]) Oorspronkelijk stond er in den tekst oela*n*ing; dit is veranderd in oelaing. Beide vormen komen voor.

ginds in het dorp van mijn zuster, dat ze maar steeds een geweer afschieten?"

Toen het weer dag was, beval hij zijn vrouw om snel te koken. Zoodra het eten gaar was, at hij; en toen hij daarmede klaar was, stond hij op en begaf zich naar het dorp van zijn zuster, waar hij in de dorpspoort rondspiedde.

De bediende van Si Radja Mebangebang schoot nu weer het geweer af.

Si Radja Tadjom Bolak vroeg toen: „Wat is er hier in dit dorp toch te doen, dat gijlieden geweerschoten afgeeft?"

„Wel, vorst, dat wij geweerschoten afgeven, dat is omdat gisteravond een gast van den Radja hier aangekomen is, met een zwaar beladen schip, brengende hij ook met zich mede bekkens en slaven!", aldus de dorpsnotabele (Hoofd van de boroe-marga).

De vorst vroeg hierop: „Uit welk dorp is hij dan wel gekomen?"

„Het is mij geenszins bekend, uit welk dorp!" antwoordde de notabele.

Si Tadjom Bolak begaf zich toen naar de woning van zijn zuster, waar hij zich aan haar zijde neerzette. Si Radja Mebangebang reikte hem daarop zijn tasch aan met de woorden: „Bedient U zich van een betelpruim, waarde vorst!"

„Gaarne, vorst!, wanneer een collega mij den betel geeft, dan moet dat aanvaard worden! Maar mijn tasch is niet gevuld!", zoo sprak Si Tadjom Bolak.

„Wel, mijn vorst! Wanneer U het niet hebt, dan kunnen we dit wellicht met elkaar deelen!" [31]), aldus Radja Mebangebang.

Si Tadjom Bolak bediende zich nu van een betelpruim, waarna hij de tasch retourneerde. Daarop stelde hij aan Si Radja Mebangebang de vraag: „Uit welk dorp komt U?"

„Wel vorst", aldus Radja Mebangebang, „de naam van mijn dorp
(blz. 200) zou ik U niet kunnen mededeelen; volgens zeggen zou Tombak Siharangan („Woud-en-Bosch") de naam van mijn dorp zijn!"

„Wel, als dat dan de naam van Uw dorp is....?"

„Zoo is 't, o vorst! Maar den naam van mijn vader, noch den naam

---

[31]) Het gebruik wil nl. dat men onderling de beteltasch uit„wisselt".

De Hr. Voorhoeve deelt mij nader mede, dat de Bataksche student Philip L. Tobing deze passage aldus zou willen vertalen: dat *vereffenen wij weleens (n.l. een andere keer)*". Dit acht ik inderdaad beter.

van mijn moeder ken ik. Immers dadelijk na mijn geboorte zijn vader en moeder gestorven!"

Vervolgens vroeg de vorst aan zijn zuster:

„Zeg zuster, wie is hij? Naar het mij voorkomt is zijn schouderkleed gelijk aan het schouderkleed, dat ik destijds gekocht heb, en zoo lijkt me dat ook toe wat betreft zijn broek, zijn gordel en zijn hoofddoek!"

„Neen, broer, dat is een dochtersverwant van mij. Wat die dingen betreft, die U genoemd hebt, wellicht zien zij er als dezelfde uit!", zoo sprak Si Boroe Boenga Pandan Matogoe. Waarop ze het gesprek staakten.

„Dan ga ik eerst maar weer terug, zuster! Morgen zal ik weerkomen; ik verlaat me voor deze aangelegenheid op jou!", aldus de vorst.

„Goed broeder", zeide zijn zuster; waarop hij vertrok.

Toen hij in zijn dorp was aangekomen, vroegen hem zijn vier vrouwen:

„Wie is toch in het dorp van Uw zuster aangekomen, dat ze maar steeds een geweer afschieten?"

„Ik weet het niet met juistheid; ik vroeg hem naar den naam van zijn dorp: Tombak Siharangan (Woud-en-Bosch) noemde hij toen als naam daarvan; ik vroeg hem verder den naam van zijn vader en dien van zijn moeder, en die wist hij niet. Direct na zijn geboorte zouden volgens zijn zeggen zijn moeder en vader gestorven zijn. En toen ik naar zijn kleeding keek, zag ik, dat zijn schouderkleed geleek op dat, hetwelk ik achterliet [32]); daarop vroeg ik hem, hoe hij heette, en noemde hij Si Radja Mebangebang als zijn naam!".

Hierop keken de vier vrouwen elkaar aan, en dachten gelijkelijk bij zichzelven:

„Dan is hij het, dien we vroeger eens weg hebben laten drijven".

De vorst ging daarop naar beneden, en maakte Si Boroe Antar Roha uit het blok los.

---

[32]) In den tekst staat „hoetinggal", waarmede bedoeld moet zijn „hoetinggal*hon*" daar „na hoetinggal" in het bijzonder zou beteekenen: „hetgeen ik als erfenis naliet"; het hier en op andere plaatsen in dit verhaal gebezigde grondwoord is overigens in het geheel niet een Bataksch woord, doch Maleisch voor „(hoe)*tading*(kon)".

„Ge hebt er naar het schijnt genoeg van mij in het blok op te
(blz. 201) sluiten", zoo zeide zijn vrouw.

„Inderdaad! Ik deed dat om te kennen te geven, dat je mij te schande had gemaakt; precies een jaar heb ik je nu vastgezet", aldus de vorst.

Daarop ging zijn vrouw zich baden en schrobde zij het vastgekleefde vuil van zich af. Na het bad keerde zij naar het dorp terug.

Den volgenden dag slachtte de vorst een varken als zoenoffer voor zijn vrouw. Daarna begaf hij zich weer naar het dorp van zijn zuster. Hier stelde hij Si Radja Mebangebang de vraag:

„Wat zoekt gij eigenlijk in dit dorp, dat U hierheen deed komen?"

„Wel vorst, ik ben naar dit dorp gekomen voor hanegevechten!" zoo sprak zijn zoon.

„Als dat zoo is, laten we dan een hanegevecht houden", aldus de vorst.

„Uitstekend!" antwoordde zijn zoon.

En ze gingen tot hanevechten over; als inzet opgevende driéduizend elk.

De vorst verloor.

Hij gelastte zijn bediende geld te halen; en ze herhaalden het hanegevecht; wéér verloor de vorst.

„Luister eens, Radja Mebangebang", zoo zeide hij, „Ga nog niet heen! Ik ga nu naar mijn dorp terug, maar morgen zullen we opnieuw hanegevechten houden".

„Goed vorst", aldus zijn zoon, „wanneer U ook maar zegt te willen komen voor een hanegevecht, U zult me bereid vinden!"

De vorst ging nu heen.

Toen hij in zijn dorp was aangekomen, vroegen hem zijn vier vrouwen:

„Hoe ging het met het hanevechten, geachte echtgenoot?"

„Och, geachte vrouwen! de gast van mijn zuster heeft mij met hanegevechten verslagen, maar morgen zal ik opnieuw een hanegevecht met hem houden!"

Des anderen daags slachtte hij een manoek Mira Sialtong (een roode haan, die boven den snavel een plek heeft van een geheel andere kleur) ter bereiding van een offermaal, om zich op de moeilijkheden van dien dag voor te bereiden. Daarop zette hij zich aan den disch, het maal aan zijn Levens-Geest opdragende met de woorden: „Waarde

Levens-Geest! hoor mij aan! Gisteren verloor [33]) ik tweemalen met hanevechten, was ik telkens de verliezende; straks ga ik voor de derde keer; ach, waarde Levens-Geest! laat mij nu overwinnaar zijn!". En toen at hij.

Toen hij klaar was met eten, vulde zijn vrouw de tasch van haar echtgenoot. Hij riep nu zijn bediende en ging opweg, drie kisten medenemende voor zijn inzet. Voorts nam hij met zich een kris met
(blz. 202) een geheel met goud beslagen scheede, en een gouden buikbandplaat.

In het dorp van zijn zuster aangekomen, zeide hij: „Kom, mijn waarde Radja Mebangebang, laten we gaan hanevechten!"

„Goed vorst", aldus zijn zoon.

Daarop gingen ze hanevechten. Wederom verloor de vorst. Deze begaf zich toen in het huis van zijn zuster.

„Waarom komt U hier binnen? Hoe is het met Uw hanegevecht gegaan?", zoo sprak Si Boroe Boenga Pandan Matogoe.

„Ach zuster! Hij heeft me weer doen verliezen!"

„Wanneer hij U weer heeft doen verliezen, wat weet ge dan te bedenken, om dat geld voor U te verkrijgen?", zoo zeide zijn zuster.

„Hoe zou ik nog kunnen denken?" antwoordde de vorst.

„Ach broeder! Ge hebt nu wel Si Antar Roha in het blok gesloten, maar zij heeft heelemaal geen rotan pottenvoetstuk en een afgebrand stuk hout gebaard, en het was slechts de naijver van die vier vrouwen over het feit, dat mijn schoonzuster [34]) een zoon en een dochter op haar schoot zou houden; zij hebben de jonggeborenen van mijn schoonzuster doen wegdrijven! — „Hier heb je de kleederen die je vader je achterliet en het kippenei, waarde Radja Mebangebang, en jij Boroe Rami Ramian!" — Zóó hebben die vier vrouwen toen gedaan. En nu, broeder! Wanneer ge het er mee eens bent, maak die vier vrouwen van U dan tot voetveeg van Uwen zoon en Uwe dochter en Uwe vrouw, dan zal hij in Uw dorp komen! Maar, indien ge dat niet wilt, dan zal hij misschien wel hier in mijn dorp blijven", zoo sprak zijn zuster.

---

[33]) In het M.S. staat na 2 doorgehaalde letters alleen „go", bedoeld moet hier zijn het in dit verband zeer goed passende „*mago*"; dan wel heeft hier een verschrijving plaats gehad, en moet er „*do*" gelezen worden, zoodat de vertaling luiden moet: „Gisteren heb ik twee malen een hanegevecht gehouden;" welke emendatie volgens den Hr. L. Tobing beter is, omdat volgens hem „mago" in bovengenoemde beteekenis gebruikt een modernisme is.

[34]) eda, v. d. T. blz. 60, i.c. = broeder's vrouw.

„Goed zuster! Wat dat betreft, ik zal die vier vrouwen tot hun voetveeg maken. Het was omdat ik dacht, dat zij werkelijk een rotan pottenvoetstuk en een afgebrand stuk hout gebaard had, dat ik haar in het blok sloot, en nu blijkt achteraf, dat het de naijver van die vier vrouwen was, omdat mij een zoon en een dochter gewerden. En nu, zuster! roep Uw neef hier in huis, opdat ik hem eerst omhelze!", aldus de vorst.

Metterdaad riep nu Si Boroe Boenga Pandan Matogoe hem, zeggende:

„Kom even binnen, waarde Radja Mebangebang!"

„Wat wilt U van mij, tante?" antwoordde haar neef.

„Ik heb U wat te zeggen. Kom even binnen, om Uw vader te woord te staan. Gij hebt wat met elkaar te bespreken, zegt hij".

(blz. 203) „Ja maar, tante. Welke vader van mij is dan binnen? Waar is hij vandaan gekomen? Mijn „vader" heeft U gezegd? Nu ben ik al zóó groot geworden, en ik heb nooit een vader gekend! Met mijn zusje hebben ze me doen afdrijven in een rijstmand, en Moeder werd door het toedoen van die vier vrouwen in het blok gesloten! Menschelijke wezens toch bracht Moeder ter wereld, en die hebben zij verwisseld met een rotan pottenvoetstuk!" zoo zeide Si Radja Mebangebang.

„Kom, neefje! Wanneer ge grieven hebt, lucht Uw hart dan bij Uw Vader, maar kom nu binnen!", aldus zijn tante.

Hij kwam daarop binnen en zette zich (zelfbewust [35]) neer op het hoogere gedeelte van den vloer.

Meteen komt zijn vader naar hem toe en omhelst hem, zeggende: „Wel, beste Radja Mebangebang! Nu kan ik dan toch nog mijn leven genieten (n.l. zonder vrees meer, kinderloos te moeten sterven) [36]); steeds dacht ik maar, dat ik kinderloos was, en nu zijt gij er, aan die kinderloosheid een eind makend! [37])"

---

[35]) „djoeloeon": het hooger gelegen gedeelte van den vloer van een huis (het tegenovergestelde van „djaëan"), dat als eereplaats beschouwd wordt (v. d. T. blz. 215).

[36]) In den tekst staat abusievelijk „ado dong" in plaats van „adong do" (... hape hangoloeanhoe). Het hier door Si Tadjom Bolak gezegde had ik gedacht ook te kunnen vertalen met: „nu heb ik dan achteraf toch kinderen", zulks in verband met de uitdrukkingen „adong do hangoloeanna" en „morhangoloean" van vrouwen gezegd die in blijde verwachting zijn: „hangoloean" hierbij op te vatten als „leven" = „levend wezen" = een „kind".(?) De Heer Ph. L. Tobing vat deze uitlating op als: „(nu heb ik dan toch) een bestaan, iemand die mijn leven zal voortzetten, waarop mijn leven rust".

[37]) Dit is een zeer gelukkige verbetering van Voorhoeve, die op een andere groepeeringsmogelijkheid van de letters *d a o n p o e n o e* wees, waaruit ik

„Wel vorst! Al noemt U mij ook Uw zoon, ik zal U toch nog niet Vader noemen, immers ik heb U nooit eerder gezien dan nu pas!"

„Ach mijn beste! Wanneer je zoo de bekommernis van je hart voor mij uitstort, wat zal ik dan zeggen! Kom laten wij naar ons dorp gaan. Die vier stiefmoeders van je zal ik je tot voetveeg maken!"

„Wanneer U er zoo over denkt, vader, gaat U dan éérst naar ons dorp terug, en laat die vier vrouwen ons tot voetveeg dienen, wanneer wij in het dorp komen. Zet er één neer in de dorpspoort, één midden op het dorpsplein, één vlak vóór het huis bij de rijstblokken, één aan den voet van de huistrap! En breng Moeder naar dit dorp!", zoo zeide zijn zoon.

De vader keerde nu terug. In zijn dorp aangekomen, trad hij zijn huis binnen. De vier vrouwen vroegen hem: „Hoe is het met het hanevechten gegaan, geëerde echtgenoot?"

„Ja, ja! „geëerde echtgenoot" zeggen deze hondekinderen, deze apekinderen! Jullie vieren zal ik tot voetveeg maken van mijn zoon en mijn vrouw en mijn dochter!", zoo antwoordde hij.

En toen sleepte hij ze de woning uit en groef ze tot haar schouders in den grond [38]), bij de trap, bij de rijstblokken, op het dorpsplein en in de dorpspoort. Voorts zocht hij Si Boroe Antar Roha en zeide tot haar: „Kom, laten we gaan, geliefde echtgenoote! Laten we onzen zoon en onze dochter halen".

(blz. 204) „Wel, geëerde echtgenoot! Wanneer U zegt, dat wij kinderen [39]) hebben, dan moet ik het wel beamen, maar hoe zou ik aan een zoon en een dochter komen? Mochten zij er zijn, waarom werd ik dan in het blok gezet?"

„Ach, geëerde vrouwe, wanneer ge zoo Uw kommer tegen mij lucht, wat zal ik dan zeggen? Gevoelen die hondekinderen zich al niet ellendig?", zoo zeide hij.

En toen gingen zij.

---

drie woordjes distilleerde, (zoodoende komende op de vertaling: „zeg eens, ben ik dan kinderloos?"), terwijl hier kennelijk bedoeld zijn de twee woorden „daon poenoe" = geneesmiddel tegen kinderloosheid. Vgl. „daon sihol" Spr. blz. 398, en Warneck).

[38]) Letterlijk: „heide ze in".

[39]) Strikt genomen maakt de tekst hier slechts melding van een „zoon", het woord „anak" moet hier echter in het verband van het verhaal wel met „kinderen" worden vertaald.

Toen zij in het dorp van de zuster van Si Tadjom Bolak waren aangekomen, maakten hun zoon en dochter zich gereed, en vertrokken zij, al hun goud met zich medenemende.

In hun dorp aangekomen trapten zij op de vier vrouwen als voetveeg.

Ze traden vervolgens het huis binnen, en stapelden daar hun goud in hoopen op. En ze slachtten een buffel tot het aanrichten van een feestmaal.

En ze werden rijk gezegend [40]).

Dat is het onderwerp van het verhaal uit oude tijden, thans hier verteld.

Rijswijk (Z.-H.), eind October 1944.

NASCHRIFT.

Dr. P. Voorhoeve, in de Inleiding reeds genoemd als auteur van de „Volksverhalen der Bataks", sinds die publicatie werkzaam geweest in de functie van „Ambtenaar voor de beoefening van de Indische talen", en die vóór Wereldoorlog II nog gedurende iets langer dan drie jaren in de Noord-Oostelijke Bataklanden vertoefd heeft, om er het Simaloengoen-Bataksch te bestudeeren, kwam vorig jaar in patria terug en is thans Conservator van de Oostersche handschriften aan de Rijksuniversiteit te Leiden.

Hem, specialist op het gebied van de oude Bataksche literatuur, werd het bovengegeven verhaal, vóór het ter perse ging, voor een critische beoordeeling terhandgesteld.

De door den Hr. V. bereidwillig op zich genomen examinatie, gevolgd door een nauwgezette bespreking van de materie, heeft tot resultaat gehad, dat de niet duidelijke tekstgedeelten op een paar plaatsen door een andere lettergroepeering gepaard met een andere klemtoonlegging juister weergegeven konden worden.

Hem komt voor de hierdoor verkregen philologische verbeteringen dank toe.

Met den Hr. V. werden ook besproken twee punten die van groot

---

40) „gabe bolon"; óók: schatrijk; ik heb het hier in de alles omvattende beteekenis genomen, omdat zegen voor den Batak vooral inhoudt het hebben van veel kinderen, hoewel de aanhef van het verhaal er op schijnt te wijzen, dat hier meer aan geldelijke rijkdom gedacht is.

belang zijn ter fine van een uniforme verwerking van Bataksche handschriften, n.l.:

1e. de woordscheiding;

2e. de spelling.

Het gaat er n.l. om:

of, wat het eerste punt betreft, de nadrukswijzers „do" en „ma", naar voorbeeld van de Maleische aequivalenten „lah" en „poen" en de Mal. vraagpartikels „kah" en „tah", verbonden moeten worden aan de daaraanvoorafgaande woorden, waarop zij betrekking hebben,

danwel, in navolging van bijv. de Grieksche encliticae *περ, τε, γε, δε*, die in de uitspraak toch ook vastverbonden zijn aan de woorden waarop zij haar functie uitoefenen, nochtans los daarvan geschreven worden;

en wat het tweede punt aangaat: of met het oog op de klankverandering van sommige letters of lettercombinaties bij agglutineering de oude Bataksche schrijfwijze moet worden gevolgd, danwel een phonetische spelling toegepast, — alsdan echter ook voor de grondwoorden — zooals door Van der Tuuk in de eerste geschreven stukken van zijn hand en in de inhoudsopgaven van de diverse deelen der manuscriptenverzameling.

Op dit punt bestond n.l. geen uniformiteit: zoo schreef, om één voorbeeld te noemen:

de Bataksche schrijver van het hier behandelde verhaal (zie o.a. pag. 195 r. 38, pag. 197 r. 4, pag. 198 r. 14); „dido*ngk*on",

Van der Tuuk in zijn niet geheel doorgevoerde correcties (zie pag. 193 r. 29, pag. 194 r. 34) „mando*kk*on" en „dido*kk*on",

Warneck in zijn Woordenboek: „mando*kh*on".

Hierover behoeft nu echter niet langer te worden uitgeweid; aangezien volgens Voorhoeve inmiddels in overleg met de Zending een uniforme schrijfwijze vastgesteld werd, in hoofdzaak overeenkomstig die, welke door de Zending reeds sinds lange jaren gebezigd werd. Dit lag dan ook wel voor de hand, waar zij met haar School- en Kerkelijke boekjes en andere geschriften het meeste gepubliceerd, en met haar methode reeds school gemaakt heeft.

N.a.v. zijn „stiefmoederlijke behandeling" van Si Radja Mebangebang in zijn meergenoemde publicatie „Overzicht van de Volksverhalen der Bataks" zal de Hr. V. hieronder nog het een en ander te berde brengen.

Ook zal de Hr. V. na zijn epiloog over Si Radja Mebangebang geven een lijst van corrigenda op het in het vorige deel gepubliceerde

artikel „Zeden, gewoonten en wetten van Nai Pospos", aangezien hij ook de tekst dáárvan met het origineel vergeleken heeft, en daarin nog andere fouten heeft ontdekt, dan de vele drukfouten, die anders uiteraard door mijzelf ter correctie zouden zijn opgegeven.

Die andere fouten, te wijten aan onjuiste transcriptie of interpunctie, vielen buiten mijn gezichtsveld, omreden, behalve voorzoover betreft de in de Inleiding bedoelde enkele bladzijden en regels, benevens de zinnen, waarin Vergouwen vraagteekens plaatste, de tekst van Vergouwen's copie door mij niet getoetst werd aan het origineel. In den tijd n.l. dat ik het door Vergouwen aangevangen werk voortzette kon ik over het betreffende manuscript niet vrijelijk beschikken, omdat het met het oog op bominslag en brandgevaar niet „uit huis" mocht, doch na raadpleging weer veilig in de kluis moest worden opgeborgen, terwijl ikzelf (als Repetitor voor Leidsche en Utrechtsche onderduikers) evenmin veilig was.

De Hr. Voorhoeve heeft nu echter in het belang der wetenschap de gelegenheid te baat genomen om de geheele materie aan de hand van het origineel door te nemen, teneinde den aan de verwerking daarvan door Vergouwen en mij gepraesteerden arbeid ook philologisch te vervolmaken.

's-Gravenhage, 31 Mei 1947.

NASCHRIFT

door Dr. P. Voorhoeve.

Ik heb iets goed te maken tegenover de arme Si Boroe Ramiramian. Haar naam heb ik verdonkeremaand, evenals die van haar broer, en anoniem heb ik haar één moment ten tonele gevoerd in de valse rol van het zusje van haar eigen vader in die ongelukkige drie regels op blz. 161 van mijn proefschrift [1]). En zij voelde zich toch al lang niet op haar gemak in de Bataklanden. Weggedoken in een hoekje van haar broers prauw gaf ze geen kik als het geweer lustig pafte, de tijger vervaarlijk gromde en de haan helder kraaide. En toch was zij eens de heldin van het verhaal, een verre, heel verre verwante van de Atjèhse prinses Goudkruintje, van Straparola's Serena en van Parizade uit het verhaal der jaloerse zusters in de Duizend en één Nacht van Galland.

[1]) Overzicht van de volksverhalen der Bataks. Vlissingen 1927.

Een Batakse verteller heeft haar geschiedenis gehoord, toen hij eens uit zijn bergen naar Baroes was gekomen om zijn benzoë te verkopen en inkopen te doen van zaken, die zijn eigen land niet opleverde. Van de rondzwervende Maleise zeevaarders hoorde hij dit verhaal 's avonds in de kedai, een geschiedenis, zoals er zoveel de ronde deden in die zeemanskringen.

Maar het verhaal van de jaloerse stiefmoeders en de verworpen tweelingen heeft bij de Bataks geen ingang gevonden. Daarvoor deed het hen te veel denken aan de onheilspellende mythe van de oorsprong van de Batakse priesterstaf, ontstaan door het incest van een tweelingbroer en zuster. Slechts kort heeft het in de Batakse volksoverlevering geleefd; wie weet of niet dezelfde Batak, die het van een zeevaarder hoorde, het heeft opgeschreven [2]) voor dien vreemden Hollandsen kedai-houder, die alles wat goedkoper verkocht dan zijn concurrenten om maar klanten te trekken, met wie hij kon praten; en die nog betaalde ook voor het opschrijven van zulke sprookjes.

Het lijdt echter geen twijfel, dat de verteller zich de geschiedenis voorstelt als spelende in een Batakse omgeving. Alle personen dragen Batakse namen, in tegenstelling met een Mandailingse versie, die later werd opgetekend [3]); daar herinnert de naam Poetiri Santan Batapis nog direct aan Minangkabause oorsprong. Daarom verdient dit verhaal uit Baroes toch wel een plaats in een overzicht van de volksverhalen der Bataks, èn een uitgave, bijna een eeuw nadat het werd op schrift gesteld!

Mejuffrouw M. C. H. Amshoff heeft, toen zij in haar proefschrift [4]) de Atjèhse Hikajat Goemba' Meuih behandelde en allerlei varianten uit Europa, Afrika en Azië vergeleek, wel het Mandailingse verhaal „Pardosir Dijapari" in haar onderzoek betrokken, maar „Si

---

[2]) De gissing van den heer De Boer, dat dit Goeroe Tinandangan uit Nai Pospos is geweest, is wel zeer waarschijnlijk wegens overeenkomst van taal en spelling met stellig door hem geschreven stukken, maar twijfel blijft mogelijk, daar Cod. Or. 3405 in het net geschreven verhalen bevat, die van verschillende auteurs zouden kunnen zijn. Van het eerste dier verhalen, Si Malin Deman, bestaat ook een exemplaar op boombast geschreven (in het Indisch Instituut, no. A 4171). De „handtekening" van Goeroe Tinandang(an), door den heer De Boer vermeld, heb ik ook met zijn hulp niet terug kunnen vinden. De naam luidt duidelijk Tinandangan op de eerste blz. van Cod. Or. 3397.

[3]) Pardosir Dijapari, mijn Overzicht no. 167, uit de collectie Van Ophuysen.

[4]) Goudkruintje. Een Atjèhsche roman met vertolking en toelichting. Leiden 1929.

Tadjom Bolak" niet als een variant van hetzelfde verhaal herkend [5]). De varianten zijn door haar ingedeeld in vier groepen. Het begin van de Atjèhse roman rekent zij, evenals het daarvan overigens zeer verschillende Mandailingse verhaal, tot de 1001 nacht-groep [6]). Het verhaal van Si Tadjom Bolak en Si Radja Mebang-ebang moet stellig tot de vierde, Indisch-Indonesische groep gerekend worden, en is daarvan een tamelijk zuivere representant [7]). Ook uit dit oogpunt beschouwd is het een uitgave alleszins waard.

ERRATA

in het artikel: Zeden, Gewoonten en Wetten van Nai Pospos (Bijdr. 103, blz. 399 evv.).

Wijlen Vergouwen had zich tijdens zijn verblijf in de Bataklanden wel op de taal, maar niet op het Batakse *schrift* toegelegd. De begonnen copie, transcriptie en vertaling zijn door hem na terugkomst in Holland gemaakt, terwijl hij het schrift nog niet volkomen beheerste. De heer De Boer, die het stuk in oorlogstijd bewerkte, had toen geen gelegenheid, om de gehele tekst met het handschrift te vergelijken. Daardoor was het mogelijk, dat er in de copie fouten werden gemaakt, die weer de oorzaak waren van fouten in de transcriptie, deels ook in de vertaling. De resultaten van een vergelijking met het handschrift worden hieronder medegedeeld; tevens worden daarbij enige drukfouten verbeterd.

Inleiding: p. 341 r. 1 *zou* wel een bezoek *hebben* gebracht l. *heeft* wel een bezoek gebracht; p. 342 r. 24 *N*adiengien l. *M*adiengien.

Tekst: p. 346 r. 7 mahoeman*soep* l. ma hoeman*sas* (voor hoemashas); r. 8 t*e*laga l. t*a*laga; r. 10 holoetoe l. holoe toe; r. 13 en 17 i; ba, na l. ibana; r. 14 e.e. noe*ng*a of noe*ngg*a l. noe*ngng*a; r. 15 *oe*nang l. *i*nang; r. 21 hasibasoonsa di l. hasibasoon sadi; r. 24 e.e. doeng*i* l. doeng *ni*; r. 33 toe sipoesok l. toesi poesok; p. 347 r. 5 ibana l. na; r. 20 goarni i, masitili- l. goar ni, i ma sitili-; r. 29 pangan*a*n l.

---

[5]) Hoewel het door J. de Vries vermeld was in zijn aantekening op no. 116 van zijn Volksverhalen uit Oost-Indië (deel II, Zutphen 1928 blz. 365). Ook de twee daar genoemde Soendase varianten heeft Mej. Amshoff niet gebruikt.

[6]) t.a.p. blz. 215.

[7]) Veel punten van aanraking heeft het met het bij de Bataks wèl tamelijk verbreide verhaal van Si Boroe Soerat Moelia Gading (Overzicht no. 162)

panganon; r. 33 *t*oeng l. *n*oeng; r. 39 dana*k* l. dana*hon*; p. 348 r. 3 hierbij een aanteekening van Van der Tuuk: „Deze plegtigheid heet ook patoetoe aeèkkon"; r. 5 disi l. asa disi; r. 8 parindahanan l. parindahanan *i*; r. 19 po*e*goe l. pogoe; r. 31 komma achter ma vervalt; p. 349 r. 5 s*a* l. s*o*; r. 10 gon*a*p l. gon*o*p; r. 13 hoendoelan" na l. hoendoelanna"; r. 24 het woord ni (ook na?) is in het hs. doorgestreept; r. 30 i boeloe is wel een verschrijving voor boeloe i; p. 350 r. 16-17 l. Molo nadong bahenon ni soehoet, na balga ma diboeat haroanna, mangkoeling gondang ma dibahen; p. 351 r. 9 sipan*a*rbangi l. sipan*o*rbangi; r. 12 hoepang i l. hoepangi; p. 352 r. 17 dipoedini l. di poedi ni; r. 19 diroea*h* l. di roea*k*; r. 32 dipasa*h* l. dipasa*k*; p. 353 r. 6 i, ba, na l. ibana; r. 21 impas l. *t*impas; p. 354 r. 9 toe l. ro ma; r. 28 nasa tingting l. satingting; r. 29 sata*r*napoeran l. sa[n]ta*p* napoeran; p. 355 r. 14 halak mangoli l. halak *na* mangoli; r. 17 arian l. arian*na*; r. 27 Doeng l. Doeng poengoe; p. 356 r. 1-3 l. „Boti ma i, hamoena soehoet *i*! . . . . ia na boeangon ompak ni ngingi ni anakmon, asa binoto; hape molo na djoroton, asa hoeboto!"; r. 7 ambihoel l. *t*ambihoel; r. 13 *na* mardaoep l. *s*imardaoep; r. 21 sitoboesonn*a* l. sitoboeson *ni soehoet (door v. d. T. ingelascht)*; r. 25 *na* l. *i*; r. 27 hapoer l. hapoer mahiang; r. 32 toroe l. toroe *ni*; p. 357 r. 6 oeli l. *na* oeli; r. 9 idaida*o*n l. idaida*a*n; r. 18 *s*ahalak l. *ma* halak; r. 29/30 l. mangalompai ma naposo boroeboroe, mangalompai inkajoe ma naposo lahilahi, deba paoeli babi; soen masak . . . .; p. 358 r. 1 *achter manoek in het hs. ingevoegd:* datoe morboan; r. 4 na di l. di; sapa l. sira; r. 21 *vóór* Doeng *in te voegen:* Doeng soen dibagihon laho ma halak midjoer; r. 33 toe *t*ordang*a*n l. na toe ordang*o*n; r. 35 masi*tata*djomi ordang*a*n l. masi*ta*djomi ordang*na*; p. 359 r. 28 ma*rsi*tolong l. ma*si*tolong; r. 33 dohot *ma* l. dohot; p. 360 r. 11 martoea l. *na* martoea; p. 362 r. 2 handang l. handang*na*; r. 8 *sa*hoeta l. hoeta; r. 10 dahanon l. dahanon*na*; r. 18 na s*a*da l. nas*i*da; p. 363 r. 21 mombang*p*oea l. mombang *d*oea; r. 22 manoek *na* l. manoek *sada*; r. 30 hinoeniho*n* beide malen l. hinoeniha*n*; p. 364 r. 22 ondjap*i*ndjap l. ondjap*o*ndjap; r. 32 dakdanak *ma* l. dakdanak*na*; r. 33/34 laho, toe simaroetang l. laho toesi, maroetang; p. 365 r. 2 romba*d*an l. romba*j*an; r. 5 *na* oebat*o*n l. n*i*oebat*a*n; r. 7/8 mortoedjoe-toedjoe l. mortoedjoe*ng*-toedjoe*ng*; p. 366 r. 7 ditortor l. ditortor*hon*; r. 18 nipi na l. nipina; r. 19 gabe*an* l. gabe*t*; p. 367 r. 25/26 saloehoet i moet vervallen; p. 368 r. 6 babi *na* haroanna l. babi haroanna; r. 33 ma*m*boan l. ma*r*boan; p. 369 r. 6 *vóór* sitompion *in te v.*: nitak dohot bahen; r. 13 marhobas l. *na* marhobas; r. 21

*na*sitaroep l. *ni* sitaroep; r. 28 bahenon*na* l. bahenon *ni*; p. 370 r. 23 dahan*a*n l. dahan*o*n; r. 30 indahan indang l. indadong; r. 33 mama*k*e l. mama*h*e; p. 371 r. 2 *vóór* margondang *in te v.*: doeng ni; r. 13 *schrap het eerste* ditortorhon; r. 18 soemoen l. soemoendoet; ti*n*djak l. tidjak; p. 372 r. 35 ho*b*as l. ho*h*as; p. 373 r. 15 loboe l. lamboeng; r. 30 en 31 dibangk*i* l. dibangk*ai*; p. 375 r. 4 lahi*li*lahi l. lahilahi; p. 376 r. 17 degeon*na* l. degeon *ni*; p. 377 r. 1 gaol, *zoo in het hs. verbeterd voor* pisang; r. 8 *schrap*: na so tarhaol begoe sahoendoelan; r. 26 disisikki: „oeloebalang" l. „Si Sikki Oeloebalang"; r. 34 *sanga*toepan, (*er stáát*: *saa*toepan); r. 38 boetoehana l. diboetoehei ma; p. 378 r. 11 oelaon l. oelaon*na*; r. 15 marsa*g*e l. marsa*h*e; r. 28-35 de interpunctie is onjuist; r. 34 moet na siling doea nog een keer doea *ingevoegd* worden, terwijl het eerste doea op r. 35 moet *vervallen. Wschl. te lezen*: boeloeng ni tabartabar pitoe, boehoena pitoe; boeloeng ni sibalihangin pitoe; boehoena pitoe; boeloeng ni andoelpak pitoe; boehoena pitoe; boeloeng ni sisangkil pitoe, boehoena pitoe; boeloeng ni sipilit pitoe, boehoena pitoe; boeloeng ni sipalis pitoe, boehoena pitoe; boeloeng ni siroengkas pitoe, boehoena pitoe; boeloeng ni sibabolhas pitoe; boehoena pitoe; boeloeng ni langge sihoek doea; boeloeng ni silingdoea doea; boeloeng ni bira siarang doea. p. 379 r. 2 achter dipaoeli is *in het hs. ingevoegd*: datoe i; r. 4 siling doea, *zo in het hs. veranderd voor het (wschl. juiste)* silindoea; r. 5 achter: pinardjolma in te v.: ma; r. 7/8 molo .... dibahen te schrappen; r. 17 l. na hatioeran *na* gorakgorahan; r. 33/34 schrap de herhaling; p. 380 r. 12 hadangan l. angkadangan; r. 20/21 di siharoear l. disi haroear; r. 26 pardoepaan l. pard*a*oepaan; r. 32 vóór dipasaor in te v.: doeng soen na doea hali; r. 32 *Na* te schrappen; r. 36 dib*a*gasan l. dib*o*gasan; p. 381 r. 1 par*g*agaran l. par*p*agaran; r. 17 Onggoeng l. *T*onggoeng; p. 382 r. 8 soehoet l. sahoeta; r. 13 simargogo l. simargonggom; r. 17 rangkaproengk*a*p l. rangkaproengk*oe*p; r. 19/20 *o*mboeloena l. *i*mboeloena; r. 23 poeloengan l. poeloengpoeloengan; r. 29 schrap de herhaling; r. 34 djoempok l. djoemompok; p. 383 r. 8/9 martond*oe*ng l. martond*o*ng; r. 19 sahoeta l. *na* sahoeta.

Vertaling: p. 384 r. 8/9 (en .... zal) l. op het punt om te bevallen; 12-14 l. Verder moet er aan de horizontale middenbalk van het huis bast van de toropboom vastgebonden worden, opdat deze kan dienen om er zich aan vast te houden voor de barende vrouw; r. 20-22 l. „Wel, moeder", aldus de heer des huizes, „dat ik u mijn betel gegeven heb, is omdat ik u omtrent de ziekte van mijn vrouw hier wil raadplegen; r. 28-30 en van hen hooren enz. l. deugdelijk en

juist moge steeds blijken de kunde die zij aan mij hebben overgebracht; p. 385 r. 1/2 l. zij den vader .... is, laat zij het door een kind; r. 7/8 legt die onder den navelstreng l. drukt den navelstreng er tegen; p. 386 r. 4 daarnevens een betelpruim in schuitsgewijs gevormd betelblad l. een bovenheupstuk; r. 5/6 een pijp van bamboe .... tabak l. een vlerkgewricht; r. 22/23 vrouw'sverwant .... is l. dochtersverwanten het meisje niet koopen kunnen; p. 387 r. 21 l. een kind met een schoonen naam; r. 35-37 doet hij dat .... vleeschmaal l. moet hij een groot beest slachten voor de naamgeving van zijn zoon of dochter; p. 388 r. 4 waarmede hij de rijstzak vaststeekt l. die hij in de rijst steekt; r. 32-34 Iemand .... peet is; *deze verklaring wordt inderdaad door v. d. T. gegeven* s.v. roro voor toelang roro bot; *wellicht moet echter gelezen worden*: toelangna ro, ro bot en vertaald: een oom van den jonggeborene ....; tegen het vallen van den avond ....; p. 389 r. 28 te veranderen als het begin van hoofdst. 3 en het woord „rijst" te schrappen; p. 392 r. 4/5 wij .... worden l. wij komen kunnen om de bruid te halen; p. 393 r. 1/2 en hangt .... schenken *wschl.*: en steekt er zijn mes tusschen; p. 394 r. 17-38 is een moeilijke passage. Vergouwen heeft vroeger (Adatrechtb. 35 blz. 139) *tandoek ni mas* verklaard als „aandeel, dat de naaste verwanten en aanverwanten van den *parboroe* bekomen". De hier gegeven verklaring van *tandoek ni mas* als „wezenlijke waarde van de bruidschat" berust op het woordenboek van v. d. T. blz. 227: „de wezentlijke waarde van gouden sieraden". Waarschijnlijk is Vergouwen's vroegere verklaring juist, en wordt hier bedoeld, dat bij de berekening van die aan de verwanten en aanverwanten van den *parboroe* te betalen bedragen voor gouden sieraden een speciale waardeering geldt. Een andere moeilijkheid is, dat de beteekenis van de uitdrukking *oembarbar goendoerna* niet bekend is; de in noot 31 hiervan gegeven verklaring kan onmogelijk juist zijn. Er moet mee bedoeld zijn een of andere tegenprestatie van den *paramaan* en den *amangoeda* in geval zij iets meer krijgen dan het hun minimaal toekomende. In de vertaling moet in ieder geval verbeterd worden: informeert hij naar l. vordert hij; en verderop: als het aandeel van dien oom van vaderskant zóó groot is, dan „bekapt hij zijn pompoen"; krijgt hij echter 6 realen met als 7de een zijdwapen, dan is dat voor hem nog geen aanleiding om „zijn pompoen te bekappen". Voorts wordt als aandeel van den jongeren broer van den vader één *binsang* gegeven; krijgt hij 2 *binsang*, dan „bekapt hij zijn pompoen"; is zijn aandeel één *binsang*, dan houdt hij zich stil (d.w.z. dan is hij tevreden

gesteld, zonder echter tot een tegenprestatie verplicht te zijn); p. 397 r. 24 maar te meer vrees hebben l. wel eens een scheet kunnen laten tijdens de plechtigheid; p. 398 r. 10-12 opdat .... zeggen l. dat ik het wete; of zal ik ze „binden", dat ik het wete (mandjorot is blijkbaar óók een technische term); p. 400 r. 33/34 die dienen .... kippeneieren l. de offerberas en de kippeneieren draagt de datoe; r. 37 houten bakje met l. zout en de; p. 401 r. 1 opspuit l. neervalt; r. 22 vlg.: lees de eerste keer i.p.v. zaaiers: „menschen", de tweede en derde keer „pootgatenmakers"; p. 403 r. 7 individueelen strijd l. strijd tegen vreemden; r. 9 evv. l.: wanneer de oorlog echter gevoerd wordt *binnen* de federatie, dan mag men geen versleten rijststamper toepassen. Tot het bewerken van den rijststamper (wanneer men dien wel toepast, dus in een oorlog tegen vreemden) geeft men opdracht aan een deskundige; p. 404 r. 11 e.e. geroosterd l. de veeren afgebrand; p. 405 begin hfdst. 11 te l. Even groot als het voorbereidingsmaal is het heiningloon; p. 406 laatste gedeelte van hoofdstuk 12 l.: Is de strijd beslecht, dan wordt, wanneer zij boete ontvangen, dat wat geacht wordt den schuldenaar toe te komen, met zijn schuld verrekend. Maar vervallen zij in boete, dan moet die eerder betaald worden dan de verschuldigde collectieve bijdrage. p. 408 r. 11/12 een groot offerschaaltje dat kunstig gevlochten is l. twee groote offerschaaltjes; p. 409 r. 18 klanken l. bovenrand; r. 19 door mij afgedekt l. daar op het altaar; p. 410 r. 4 kip l. groote oude haan; p. 412 r. 23/24 Nadat .... hebben l. Tegen het aanbreken van den dag; p. 414 r. 15 de vertaling: legt men dat alles op onderleggers is alleen mogelijk, wanneer men in den tekst het woord *toe* invoegt vóór *panganan*; p.415 r.18 nog drie nachten lang l. drie nachten later; p. 416 r. 30/31 De verwanten .... tegenprestatie l. Aan zijn verwanten van vrouwskant schenkt hij dan elk één dollar als „vervanging van een mes"; p. 418 r. 16/17 Komt mij zoo snel mogelijk te hulp l. Van geslacht op geslacht is het overgegaan tot op mij toe. r. 26 eeren l. oprichten; r. 29 l. pidong ramboe marsada; p. 424 r. 15 hetgeen naar zijn deskundig inzicht verboden moet worden l. de verbodsbepalingen die met zijn kunde samenhangen (wier overtreding zijn offer krachteloos zou maken); p. 426 r. 8 schrap „en sist hem weg"; Si Singki Oeloebalang is de naam van de parsili, zie bijv. poestaha Indisch Instituut A 4152 f; r. 34 evv. zie de verbetering bij p. 386; op p. 427 de vertaling van de opsomming der verschillende planten te verbeteren naar de veranderde interpunctie in de tekst; p. 432 r. 20 evv. hamer l. aambeeld; r. 24 mede l. op; r. 27 maken l. vullen; p. 433

r. 33 de offerspijzen op de offerschotels l. de offerschotels op de korven.

Commentaar: Als gevolg van de veranderingen in tekst en vertaling moeten de nooten 7, 31, 59, 86, 111, 121, 148 en 153 vervallen. Noot 136 is m.i. onjuist (de combinatie van *saem* en *sita-sita* komt n.l. vaak in poestaha's voor). Noot 159-161 *langge* is Homalomena alba Hassk.; *langge sihoek* zal daarvan wel een variëteit of een der andere Homalomena-soorten zijn; *silingdoea* of *silindoea* is dan Homalomena rubescens Kunth. (vgl. Filet, Plantkundig woordenboek 2de dr. no. 7899 *silong-doewa*). *bira* is Alocasia macrorhiza Schott.; *bira siarang* waarschijnlijk de in het Maleisch *birah hitam* genoemde variëteit.

TONDONGKOERA, EEN BERGDORP IN ZUID-WEST-CELEBES [1]).

DOOR

Dr. C. NOOTEBOOM.

Een volkenkundige beschrijving van een enkel dorp heeft alleen dan haar volle waarde en haar juisten toon, indien zij wordt gesteld tegen den achtergrond van een cultureele schets van een grootere groep waartoe dit dorp behoort. Een overzicht over het makassaarsch-boegineesche cultuurgebied ontbreekt echter nog. Zelfs de daartoe noodige voorstudies zijn maar voor een heel klein deel gemaakt. Wel kan men in de zeer uitgebreide literatuur over dit land een groot aantal feiten en feitjes vinden, over een samenvattend onderzoek kunnen we nog niet beschikken. De uitvoering daarvan zou een groote taak zijn die veel tijd en veel geduld zou eischen. Men kan ook niet vooruit weten of een eenigszins afgerond beeld dezer cultuur er mede zal kunnen worden geteekend.

Zelf was ik slechts in staat kennis te maken met enkele kleinere deelen van het gebied, zoodat het opbouwen van zoodanig beeld uit eigen wetenschap mij niet mogelijk is. Ik verzamelde er wel gegevens die ook voor het materiaal over Tondongkoera van beteekenis zijn, doch dit alles bleef fragmentarisch omdat mijn ambtswerk nu eenmaal voor wetenschappelijk onderzoek weinig tijd liet.

In de laatste jaren vóór het begin van den jongsten wereldoorlog werd in het bijzonder door Dr. A. A. Cense en Mr. H. Th. Chabot, veel materiaal verzameld in Zuid-Celebes, maar helaas verscheen nog maar weinig ervan in druk [2]). We moeten vreezen dat de wereldbrand,

---

[1]) De inhoud van dit artikel is de — deels omgewerkte, deels verkorte — tekst van een voordracht, gehouden voor de maandvergadering van het Oostersch Genootschap in Nederland op Vrijdag 18 Mei 1945.

[2]) O.m. M. v. Chabot: Over de Makassaarsche samenleving en een erfeniskwestie, TBG. LXXX (1942), p. 325. Dit stuk bereikte mij eerst kortgeleden na afsluiting van deze voordracht.

die ook Makassar niet ongemoeid liet, dit grootendeels zal hebben weggevaagd; in ieder geval werd het werk deze twee onderzoekers er ontijdig afgebroken. De achtergrond van deze mededeelingen over Tondongkoera kan dus niet zóó volledig zijn als gewenscht is. Zoo veel mogelijk zal ik er van geven uit mijn kennis van andere deelen van Zuid-Celebes, aangevuld met enkele feiten uit de literatuur.

Tondongkoera is sinds het meer intensief worden van het Nederlandsche bestuur over deze streken ingedeeld bij de adatgemeenschap Balotji, onderafdeeling Pangkadjene, afdeeling Makassar van de residentie Celebes en Onderhoorigheden [3]). Een groot deel van deze residentie, en wel het zuidwestelijke, wordt ingenomen door het makassaarsch-boegineesche cultuurgebied. De makassaarsche taal is beperkt tot een betrekkelijk klein deel ervan in het Zuiden en Zuidwesten met als kern het sultanaat Gowa. Men heeft geconstateerd dat het Boegineesch in de laatste tientallen jaren veld won t.o.v. het Makassaarsch. Zeer duidelijk is dit langs de westkust, waar de eerstgenoemde taal langzaam maar zeker de overhand krijgt en steeds verder naar het Zuiden opdringt. Een aan andere vormen van het Makassaarsch verwant dialect, het zgn. berg-Makassaarsch, wordt in het binnenland gesproken, met name in de bergen van Gowa, Noord en Noordwest van den Piek van Bonthain en van daar uit in een strook bergland in noordelijke richting. Van dit taalgebied is Tondongkoera de meest noordelijke uitlooper, die reeds sterk onder boegineeschen invloed staat. Dit berg-Makassaarsch is ook verwant aan het Saleiereesch, dat in de noordelijke tweederde deelen van het eiland Saleier wordt gesproken. De woordenschat dezer beide talen heeft vele woorden gemeen. Saleiereesche zilversmeden, meestal afkomstig uit de bergen van de adatgemeenschap Bontobangoen, oefenen in vele streken van Zuid-Celebes al zwervend hun beroep uit. Soms blijven zij daarbij jaren achtereen gevestigd in de dorpen der berg-Makassaren, waar zij zich door de verwantschap van hun taal op hun gemak voelen.

Tondongkoera grenst aan de dorpen Birao, Lanne en Bantimoeroeng der adatgemeenschap Balotji, en aan Boera in Tello Limpoe van het landschap Bone. Het bestaat uit een aantal woongehuchten met in totaal ongeveer 750 zielen. Het gewone type der dorpen in deze streken is een bewoonde dorpskern met tuinhuizen op de verder van de kern gelegen velden. In Tongdongkoera is de kern aanwezig

[3]) D.i. de toestand in 1939.

in een oude schuilplaats op den berg, die in normale tijden niet bewoond wordt. De geheele bevolking is verspreid over het dorpsgebied, met dien verstande dat de huizen van het volk gegroepeerd zijn rond de woningen der adellijken. Het beantwoordt dus aan den norm [4]).

Het dorpshoofd draagt den titel van *karaeng*, d.i. vorst. Deze titel wordt elders in het Makassaarsche gebied door lieden van hoogeren rang gevoerd. Dit wijst er op dat deze dorpsgemeenschap in vroeger tijden een grootere zelfstandigheid kende. De samenvoeging met andere dorpen tot de adatgemeenschap Balotji is een maatregel van het Nederlandsche bestuur. Maar die andere dorpen kenden niet den karaengs-titel voor hun hoofden, al waren zij ook zelfstandig. We moeten hier uit besluiten dat Tondongkoera in deze wereld van bergdorpen een vooraanstaande plaats heeft ingenomen, van oudsher.

De eerste karaeng van Tondongkoera, die de plaatselijke overlevering kent, wordt genoemd bij zijn overlijdensnaam *MatinroE ri keselangana*, de in den Islam ontslapene [5]). Dit wijst er op dat hij op later leeftijd tot dezen godsdienst werd bekeerd. Hij is waarschijnlijk de eerste der hoofden, die Mohammedaan was. Ongeveer zeven generaties geleden was hij aan het bestuur; dat wil zeggen: vóór niet veel meer dan 150 jaren. In ieder geval is het belangrijk minder dan de tijdsduur die verliep sinds de invoering van het Mohammedanisme in de kuststreken, die op 350 jaren is te stellen.

Het geloof in de leer van Mohammed is, evenals andere invloeden van buiten, duidelijk in een veel langzamer tempo in deze bergen doorgedrongen en heeft er minder diepe uitwerking gehad dan in andere, minder geïsoleerde streken. Nog tot den laatsten tijd toe zijn vele bewoners der omliggende dorpen alleen in naam Mohammedaan en vaak zelfs dat nog niet eens. Het behoeft ons daarom niet te verwonderen als we er oude cultuurverschijnselen levend aantreffen die elders afsleten en slechts in naam nog bekend zijn.

---

[4]) In afwijking van dezen norm zag men in de laatste tientallen jaren in de kustvlakte van Pangkadjene meer en meer permanente huizen op de sawah's komen. Door het toenemen der veiligheid van persoon en goed was dit mogelijk, terwijl de landbouwers uit ervaring weten dat het huisvuil een goede bemesting der natte velden is.

[5]) Volgens de traditie heette de eerste *karaeng* van Tondongkoera met zijn overlijdensnaam matinroE ri kaselangana, de in den Islam ontslapene. De tweede heette matinroE ri tapana, de in zijn geloof(?) ontslapene. De derde was matinroE ri pakéréna, de in zijn land ontslapene; hij zou veel hebben gezworven, maar kwam terug in zijn land om er te sterven. De vierde was een buitenstaander, een neef van den karaeng van Labakkang, aan de kust.

De grenzen van het tot het dorp behoorende grondgebied zijn aan de bevolking nauwkeurig bekend. Tondongkoera is — evenals andere dorpen in dit gebied — duidelijk een territoriale gemeenschap. Bovendien is het, juist als die andere weer, tevens een genealogische gemeenschap. Vestiging van buiten anders dan door inhuwelijking is zeldzaam, zoo zij al voorkomt. En huwelijken met personen buiten de eigen groep komen maar weinig voor. In de genealogieën die ik opnam, zijn van de 215 huwelijken gesloten tusschen niet-adellijken er slechts 29 met personen van buiten het dorp. Bij de 95 adellijke echtparen waren er 32 van deze soort. Er zijn dus twee factoren die samen het behooren tot de dorpsgemeenschap bepalen: inwoning en afstamming. Inwoning alléén geeft niets als men door afstamming of huwelijk geen rechten heeft. Afstamming alléén zonder inwoning geeft slechts een emotioneelen band zonder recht.

We treffen hier een sociale indeeling aan die van veel beteekenis is in Zuid-Celebes: die der standen [6]). Friedericy heeft daarover in zijn dissertatie van 1933 allerlei meegedeeld op grond van eigen waarnemingen en van ervaringen van anderen. Het is hier niet de plaats om op de theoretische beschouwingen in te gaan die de schrijver er aan verbindt. Hoofdzaak in zijn gegevens is dat er in Zuid-Celebes eenige standen zijn te onderscheiden, in hoofdzaak hooge adel, lagere adel, vrijen en slaven. De hooge adel bestaat uit de vorsten en hun verwanten, de lagere uit de geslachten van andere hoofden. Maar tusschen die twee groepen en tusschen lagere adel en vrijen in vertoonen zich vele „tusschenstanden", die de grenzen doen vervagen, die overgangen vormen van één stand naar den anderen, ontstaan

---

Deze Tjemang daeng Siadja (matinroE ri Patoendjoena) was gehuwd met een zuster van zijn voorganger, Tjipa daeng Madingi. De vijfde *karaeng* was Menola daeng Marala (matinroE ri tapoe temba'na, ontslapen in de standvastigheid van zijn koershouden? (schieten?; *tapoe temba'na* werd mij weergegeven met „*tetap menembak*"). Zes en zeven zijn zoons van Tjemang daeng Siadja en Tjipa daeng madingi. Zij heetten (6) Pamana daeng Panranrang alias matinroE ri katinoeloekana (= *keradjinan*) en (7) Tontowang daeng Manai alias MatinroE ri sikirina (= zikir). De achtste is Parakasi daeng sitaba, door zijn moeder een kleindochter van den vijfden (Menola daeng Marala). Zijn zoon is Pasolong daeng Matepoe, die na een kort bestuur als negende karaeng van Tondongkoera werd benoemd tot *karaeng* van Balotji. Hij werd opgevolgd door zijn zwager (zuster's man) Saenong daeng Patombong, afkomstig van het dorp Malakka, dien ik in deze functie gekend heb. Dit was dus de tiende karaeng.

[6]) Dr. H. J. Friedericy, De Standen bij de Boegineezen en Makassaren, opgenomen in dl. 90 van deze bijdragen p. 448—602.

door huwelijken tusschen niet-standgenooten. Friedericy's gegevens zijn afkomstig uit Mandar, Wadjo en Goa. Wat men mij in Saleier over dit onderwerp mededeelde sulit zich in hoofdzaak er bij aan [7]).

Dit is het beeld der standen in een ruimere sociale omgeving, waar menschen uit vele dorpen met elkaar verkeeren. Het is ook het beeld dat de Makassaar of Boeginees desgewenscht aan U geeft. Door speciaal onderzoek blijkt er echter nog een aspect te bestaan dat door den man van het land zelf niet onmiddellijk onderkend wordt. Chabot constateerde dat de vele grootere en kleinere niveau-verschillen tusschen standen en tusschenstanden niet alleen een gevolg zijn van huwelijksverbintenissen, maar dat zij ook kunnen samenhangen met het grootere of kleinere aanzien van de gemeenschap waarin een adellijk geslacht de hoogste plaats inneemt [8]).

Hij teekent ons het sociale beeld van het Makassaarsche dorp als een pyramide, waarvan het grondvlak bestaat uit de groote massa van gewone vrijen en slaven. Daarboven volgen een aantal lagen van lageren adel en tusschen adel, die kleiner worden hoe hooger zij liggen. Daarboven weer is de zeer beperkte groep van de familie van het hoofd en aan den top van het geheel staat dit hoofd zelf als

---

[7]) Het hoofd eener adatgemeenschap heet op Salcier *Opoe*, een titel die ook uit Loewoe bekend is.

Het huwelijk van een *Opoe* met een *anak opoe* of *patola tinoh* geeft den tijdens het ambt van den vader geboren kinderen den titel van *anak gaoekang*. Is de vader niet zuiver van afstamming dan zijn de kinderen geen „*patola tinoh*" (echte *patola*).

De kinderen uit het huwelijk van een *opoe*, een *anak gaoekang* of een *patola tinoh* met een *taoe sa'mara* (vrije) zijn van den stand der *daeng*.

De kinderen van een *patola tinoh* of een *anak gaoekang* met een standgenoot zijn *patola bambang* (warme *patola*).

Opoe anak gaoekang en *patola tinoh* met *anak daeng* geeft *patola*, die niet meer tot den rang van *opoe* kunnen geraken.

Opoe, *anak gaoekang* en *patola tinoh* met een *ata* (slavin) geeft *anak tjéra* (een „rood"- of „bloed"-kind) of *anak séhali* (éénzijdig kind).

Patola bambang met *anak opoe* geeft *patola bambang*, met *taoe sa'mara* geeft *daeng*. *Patola* met *taoe sa'mara* geeft eveneens *daeng*. *Taoe sa'mara* met een vrouw *patola opoe* (*tinoh*) is verboden, met *patola* geeft *taoe sa'mara*, met *patola bambang* geeft *patola*. *Daeng* met *patola bambang* is verboden, met *patola* daeng.

De volgorde dezer standen en tusschenstanden is: *opoe, anak gaoekang, anak opoe, patola tinoh, patola bambang, patola, daeng, taoe sa'mara, anak tjéra, ata.*

[8]) Dit ontleen ik aan een door Mr. H. Th. Chabot gehouden voordracht op het Congres van Taal- en Volkenkundigen te Makassar in Mei 1939, nader aangevuld met persoonlijke mededeelingen. Zie ook bovengenoemde studie van Chabot in TBG. 1942.

hoogste vertegenwoordiger der gemeenschap. Zijn aanzien in de wereld is het aanzien van zijn groep, en omgekeerd.

Een dergelijke sociale structuur treft men overal aan in dorpen met ouderwetsche geslotenheid; zulke dorpen zijn tot op zekere hoogte zelfgenoegzame eenheden, waarin de menschen vrijwel al hun behoeften bevredigd vinden. Ook de huwelijken worden grootendeels *binnen* het dorp gesloten. We zagen dat ook Tondongkoera maar een klein percentage huwelijken met buitenstaanders kende. Alleen in den hoogsten adelsrang wordt de huwelijkskeus tusschen gelijkwaardige partners in de eigen groep te gering. Men is daarom gedwongen buiten het dorp te zoeken en vormt zoodoende banden met de buitenwereld die bij alle verkeer hun waarde kunnen bewijzen.

Een dorp is bevolkt met wat men kan beschouwen als één groote familie. Niet dat ieder er zijn betrekking tot ieder ander kan aangeven. Dit is onmogelijk door de huwelijksbeletselen tusschen de standen, al zijn deze niet absoluut. Maar allen leiden er hun afkomst, terecht of fictief, af van de eerste voorouders, de stichters van het dorp. De familieband is er niet meer dan een traditioneele, vaak niet-traceerbare verwantschap, zooals we die in andere culturen in de clans aantreffen.

Die oudste voorouders zijn in zekeren zin heilig voor de groep. Met hen hangt het geloof en de vereering samen van heilige voorwerpen, die in Zuid-Celebes groote beteekenis hebben voor het groepsleven. Ik noem deze heilige zaken, in navolging van het spraakgebruik van dit land, met een wat on-eigenlijken term ornamenten of rijkssieraden. In de inheemsche talen heeten zij *aradjang, kalompoan* of *gaoekang*.

De dingen waaruit zoo'n ornament is samengesteld, kunnen van den meest uiteenloopenden aard zijn. In de nota's die o.m. Goedhart over vele streken van Zuid-Celebes samenstelde, kan men er zeer gedetailleerde opsommingen van vinden [9]). Het ornament is de stoffelijk geworden essentie der gemeenschap. Alle gezag en aanzien, alle heiligheid is er in geconcentreerd. Het behoort dan ook in handen te zijn van dien afstammeling van het hoofdengeslacht die voor de leiding der groep het meest in aanmerking komt. Afstamming, ornament en openbaar gezag behooren in één hand samen te komen. Zij zijn in zekeren zin aan elkaar identiek. Wie van het juiste bloed is èn het ornament bezit heeft ook het gezag.

Ook Tondongkoera heeft zijn ornament: een oude sabel, die naar

---

[9]) De meeste dezer nota's zijn opgenomen in adatrechtbundel XXXVI.

behooren vroeger met heel veel eerbied werd behandeld. Zooals elders in Zuid-Celebes berustte hij op de vliering van het huis van het hoofd, bij den voorgevel. Witte doeken waren er omgewikkeld, zoodat geen profaan oog schade zou ondervinden van zijn gevreesden aanblik. Regelmatig werd er geofferd, niet alleen door de menschen van Tondongkoera, maar ook door lieden uit de kuststreken, die zich nog op eenige wijze verwant wisten met het dorp. *Karaeng lohé,* groote vorst was de naam van dit heilige wapen. Het aanzien dat Tondongkoera in deze wereld genoot wordt in de vereering van zijn ornament weerspiegeld.

Dit alles is echter geschiedenis geworden. Er worden geen offers meer gebracht, de witte hulsels zijn er niet meer. Terwijl vroeger de aanblik van het bloote wapen voor ieder onbevoegde doodelijk heette te zijn, ligt het nu onbeschermd in een lade van de kleerkast van het dorpshoofd. Op mijn verzoek liet hij het me bereidwillig zien en gaf het zelfs in mijn handen.

Tegenover het Gouvernement van Nederlandsch-Indië is het dorpshoofd de eenige officiëele gezagsdrager in het dorp en eenige vertegenwoordiger der gemeenschapsbelangen naar buiten. Maar in de werkelijkheid van het dorpsleven staat hij niet alleen in zijn taak. Direct naast hem staat een tweede functionaris, die altijd een familielid van hem is: de *karaeng Bontopannoe.* Volgens de traditie heet deze functionaris zelfs als oudere broeder de meerdere van den karaeng Tondongkoera. Een oud verhaal vertelt hoe het dorpshoofd vroeger, tijdens de hegemonie van Gowa, aan het hof werd ontboden. Men achtte het toen niet raadzaam het eigenlijke hoofd, d.w.z. Karaeng Bontopannoe, de lange reis te laten maken. Daarom vaardigde deze zijn jongeren broeder af, die ten onrechte door den sultan als hoofd der dorpsgemeenschap werd erkend. Sindsdien wordt de jongere broeder als karaeng Tondongkoera in alle aanrakingen met de buitenwereld naar voren geschoven. Samen dragen zij echter het gezag.

Dit paar wordt in zijn bestuur bijgestaan door een uit twee deelen bestaand college van twaalf mannen, die heeten de vier en de acht moeders, *anro apa* en *anro sagang toedjoe.* De raad der vier moeders is het belangrijkste deel van het twaalftal. Zij hebben alle vier een eigen titel. De eerste is de *gelarang tondongkoera,* de tweede de *karaeng of djanang babang,* wat poortwachter beteekent. De derde en vierde heeten *karaeng GolaE* en *karaeng Angorang* of *anro apa GolaE* en *anro apa Agorang.*

De *gelarang* is de rechterhand van het dorpshoofd in alle zaken die de uitvoering van het inwendige bestuur betreffen.

De deurwachter, *djanang babang,* kreeg zijn titel in tijden van oorlog.

Dan trok de gemeenschap zich terug op een kleine vlakte nabij den top van den berg van Tondongkoera. Deze daalt aan drie zijden met steile, onbegaanbare hellingen af naar een bocht in de Tondongkoera-rivier. De eenige toegang tot de woonvlakte was een smal pad dat onder den top langs naar de vierde zijde voerde en daar uitkwam op geleidelijk afdalende heuvels. Deze toegangsweg was gemakkelijk te verdedigen. Het was de *babang,* deur of poort, waaraan de tweede der *anro apa* zijn naam ontleende. Hij was belast met de bewaking en in het algemeen met alles wat op den oorlog betrekking had. Aanvoerder der gemeenschap in den strijd. Tot dit ambt werden steeds daartoe wegens persoonlijke eigenschappen geschikte leden der hoofdenfamilie gekozen.

Agorang en GolaE zijn woongehuchten, die ieder hun naam aan één der „vier moeders" gaven.

De *anro sagang toedjoe* of raad van „acht moeders" bestaat uit zeven leden met den titel *pengépa* en één met den titel *papisangpoké.* Er zijn twee *pengépa Tondongkoera,* twee *pengépa Bontopannoe,* twee *pengépa Agorang* en één *pengépa GolaE.*

Bij defungeeren of overlijden van een der raadsleden vult het college zichzelf aan door uit de bloedverwanten van den afgetredene of gestorvene den meest geschikte te kiezen. Is er geen goede candidaat beschikbaar, dan neemt men een buitenstaander, meestal een verwant van de hoofdenfamilie die door lagere afkomst van moederszijde niet meer tot den hoogsten stand wordt gerekend.

We zien dus in den raad ook het standsprincipe weerspiegeld. De hoogste stand bestaat uit de familie van den karaeng. Iets lager slaat men de *anro apa* aan. Behalve GolaE, van wien dit niet uit de beschikbare genealogieën bleek, hebben zij allen onder hun voorvaderen enkele leden der karaengsfamilie. De *anro sagang toedjoe* vormen de lagere adel. Overigens kreeg ik niet den indruk dat deze standen voor het sociale leven in Tondongkoera veel beteekenen.

Niet minder belangwekkend dan de samenstelling van dezen dorpsraad is zijn taak in het dorpsleven. Een van zijn meest op den voorgrond tredende functies is zijn rol bij de sawahbewerking. Tegen den tijd dat met het omploegen der natte rijstvelden moet worden begonnen komt het college bijeen om aan de hand van wichelboeken een

gunstigen dag voor het begin van het werk vast te stellen. Evenals men dit aan de kust gewoon is wordt op dien dag het *palili*-feest gevierd. Dit is in vele streken van Zuid-Celebes een der hoogtij-dagen voor de geheele gemeenschap en nauw verbonden met het ornament. Vooral in de adatgemeenschappen langs de kust van Pangkadjene zijn dit groote gebeurtenissen, die met volksfeesten gepaard gaan en met een uitvoerig ceremonieel, waarin de oorsprong der gemeenschap, van het ornament en van de natte rijstteelt samen worden herdacht. In het bijzonder in Segeri zijn deze feesten zeer bekend geworden door de schilderachtige ritueele dansen der *bisoe*, de kwasi-hermaphroditen, die in de samenleving als erkende homo-sexueelen (*wandoe*) een eigen plaats hebben.

Vroeger werd in Tondongkoera het veld *palarikang* ritueel geploegd in tegenwoordigheid der geheele bevolking. Het was daarbij een goed voorteeken als het span ploegbuffels tijdens de ceremonie op hol sloeg. Gebeurde dit dan had men de zekerheid van een goeden oogst [10]). In de plaats van het veld *palarikang* is tegenwoordig de ambtssawah van den karaeng Bontopannoe gekomen, en buiten den dorpsraad wonen nog slechts weinige menschen de ceremonie bij. Dobbelarijen en hanegevechten zijn verboden. Maar nog steeds is dit ploegen een ritueel, waarvoor men een uitgezocht stel buffels heeft, één mannelijk en één vrouwelijk dier, die bijzondere kenteekenen hebben en ieder jaar opnieuw voor dit doel worden gebruikt. Drie dagen na het ritueele ploegen wordt dezelfde sawah nog eens, maar nu goed geploegd, en wel door den *pengépa* Bontopannoe, één der acht moeders. Daarna mogen allen met de sawahbewerking beginnen.

Ook voor het begin van elk der volgende fazen van den sawahbouw bepaalt de raad later een geschikten dag. Het uitzaaien, het overplanten van de jonge rijst, en ten slotte de oogst, mogen niet beginnen dan nadat de twaalf moeders van het dorp er hun sanctie aan hebben gegeven en het werk op de ambtssawah van Bontopannoe is begonnen.

In de adatgemeenschappen aan de kust van Pangkadjene is het uitzoeken van goede dagen voor het begin der werkzaamheden op de sawah's een taak van de plaatselijke overheid. De gezamenlijke dorpshoofden met de lieden die de restanten van het officiëele, voor Islamritueel verzorgen, dat zijn de *pinati*, vergaderen daartoe met den *karaeng*. Verder gaat echter het parallelisme met Tondongkoera niet.

---

[10]) Idem in enkele adatgemeenschappen aan de kust van Pangkadjene.

Meestal is de officiëele bemoeienis met den sawahbouw hiertoe beperkt. In Tondongkoera heeft de raad daarentegen veel grootere bevoegdheden. Gedurende de heele periode van de rijstteelt heeft het college een algemeen toezicht op ieders werk. Is er iemand nalatig, dan wijst één der „moeders" hem op zijn plichten. Verbetert hij zich niet, dan wordt hij voor den karaeng geroepen om een berisping in ontvangst te nemen. Maar zóó ver laat men het zelden komen. Is iemand door ziekte, afwezigheid of anderszins niet in staat zijn werk op de sawah naar behooren te verrichten, dan zorgen de *anro* dat hij hulp krijgt. Heeft hij geen buffels om zijn ploeg te trekken, dan wordt hem een span geleend. Heeft hij geen zaaipadi, dan wordt hem deze verstrekt. Kan hij niet werken, dan werken anderen voor hem, daartoe geroepen door den raad. De betaling voor de gepresteerde hulp kan later volgen in natura bij den oogst of in werkkracht tijdens den veldarbeid.

Dit toezicht vindt plaats bij alle onderdeelen van het werk. Het begint bij het ploegen, dan bij het maken en verbeteren der sawahdijkjes; het uitzaaien; het uitplanten; het maken van afrasteringen tegen varkens, buffels en herten; het onderhouden der waterleidingen; het bewaken van den aanplant tegen wilde dieren; het wieden der velden. Dit laatste is in deze bergen zeer noodig, daar het opschietende onkruid de muizen uit de omliggende woeste gronden aantrekt. Worden de varkens bij een der sawahcomplexen te lastig, dan organiseert de raad een drijfjacht. De natte rijstbouw wordt in Tondongkoera dus wel heel sterk als gemeenschapsbelang gevoeld en gewaardeerd.

Ook op ander gebied heeft het college bemoeienis. Bij feestelijkheden ter gelegenheid van huwelijk en besnijdenis, evenals bij sterfgevallen moet de raad zorg dragen dat alles naar den eisch verloopt. Bij de feesten moet voldoende rijst, brandhout en een buffel voorradig zijn. Komt men tekort, dan verleent de raad zijn bemiddeling voor het verwerven van het ontbrekende. Bij overlijden van een lid van de karaengs-familie verrichten de *anro apa* alles wat er noodig is. Sterft iemand van lageren stand, dan treden de *anro sagang toedjoe* in functie. Het besnijden van de jongens is de taak van den karaeng Agorang. Voor zoover de meisjes een dergelijke behandeling ondergaan komen zij daartoe in handen van zijn echtgenoote.

Voorts moet het college worden geraadpleegd als iemand een huis wil bouwen. Men wendt zich dan eerst tot den *karaeng* met het verzoek om toestemming voor den aankap van het noodige hout en

vergunning voor den bouw. Het hoofd roept den raad van twaalf samen om met hem het ingediende verzoek te bespreken. Als er geen bezwaren bestaan kan men ook rekenen dat het werk glad en zonder moeilijkheden zal verloopen, daar de raadsleden het toezicht hebben en zorgen voor voldoende werkkrachten voor den houtaankap en den bouw. Is de raad tegen de ingediende plannen, dan zal niemand trachten zijn wil toch door te zetten, daar hij geen vergunning voor den aankap krijgt en niemand hem zal komen helpen.

Wil men in het jachtseizoen een jachtpartij organiseeren, dan wordt alles wat er noodig is weer door den raad geregeld, zoodat er voldoende drijvers en honden in het terrein komen. Meent de karaeng dat het tijd wordt voor een groote vischvangst in de diepe kolken der rivier, dan komt het college ook in actie. Het is een groote gebeurtenis, die lang wordt voorbereid. Honderden menschen uit andere dorpen komen dan als gasten naar Tondongkoera om een deel van de buit machtig te worden. De stroom wordt tijdelijk afgedamd en met *toeba*-wortel vergiftigd.

We vinden de bemoeienis van den raad op alle levensgebied der gemeenschap. Dit is alles zonder twijfel oude adat. Toch is het niet waarschijnlijk dat de vorm en de functies van het college der acht en vier moeders gedurende eeuwen als onveranderd cultuurbezit hebben standgehouden. Wat zijn taak betreft valt het op dat de raad, in tegenstelling met andere dergelijke lichamen in Zuid-Celebes, geen rechtspraak schijnt uit te oefenen. Hoewel het voorkomen van misdrijven er — gezien de groote solidariteit in deze gemeenschap — wel vrij zeldzaam zal zijn geweest, kan van het ontbreken van misdadigheid geen sprake zijn. Zonder twijfel viel dit onderdeel van de overheidszorg vroeger ook binnen 's raads competentie. We moeten het verdwijnen ervan toeschrijven aan het overnemen van de rechtspraak door van Gouvernementswege aangewezen instanties [11]). We mogen zelfs verwachten dat een dieper gaand onderzoek nog restanten van zulk een werkzaamheid zou kunnen blootleggen, die mij als ambtenaar voorzichtigheidshalve werden verzwegen.

In ieder geval is hier een beperking in de taak van het college aan te wijzen die plaats greep in de laatste halve eeuw. Een uitbreiding er van, eveneens tengevolge van de toename der bestuursbemoeienis,

---

11) De heer H. T. Damsté deed mij mededeelingen over de werking van de toenmalige rechtregeling-Der Kinderen, die tijdens zijn bestuur over de onderafdeeling Tjamba (1906) een chaos op het gebied der rechtspraak bleek teweeg te brengen.

vinden we op ander gebied. Het onderhoud der verbindingswegen tusschen de kampongs, waaraan vroeger geenerlei aandacht werd besteed, is door toezicht van het europeesch bestuur een meer drukkende plicht geworden. Zelfs is Tondongkoera met de buitenwereld verbonden door een, ten minste in den Oost-moesson voor auto's bereidbaren, weg. Het in orde houden van dit ten deele in den bergwand uitgekapte autospoor is aan de hand van de van gouvernementswege gegeven voorschriften omtrent den heerendienst geregeld. Bij de verdeeling van dezen arbeid over de werkplichtige dorpsgenooten en het toezicht op het werk werd de raad op gelukkige wijze ingeschakeld. Het totaal der werkers is over zes groepen verdeeld. Iedere groep staat onder twee van de twaalf dorpsmoeders, die zorgen voor het oproepen en het toezicht. Men zou kunnen verwachten dat iedere groep bestaat uit menschen die zoo dicht mogelijk bij elkaar in de buurt wonen, zoodat het oproepen niet veel tijd kost. Dit zou echter tengevolge hebben dat telkens een heele buurtschap ontbloot zou worden van werkbare mannen, wat bezwaarlijk is voor den landbouw, in het bijzonder voor de bewaking der velden tegen wild en tegen losloopend vee. Dit is de reden dat elk der groepen bestaat uit zooveel mogelijk verspreid wonende mannen.

Het verrichten van heerendiensten in den huidigen georganiseerden vorm is zonder twijfel een nieuwe instelling. Het kan dus niet anders of de bemoeienis van den raad er mede is eveneens iets nieuws, maar op voortreffelijke wijze aangepast bij de functies die het college al vervulde.

Dit zijn enkele wijzigingen in de functies van den raad. Ik wees er ook op dat de samenstelling van dit college wellicht niet constant is geweest. Dit dient nog even nader te worden bekeken. In de Makassaarsche en Boegineesche landen vindt men gewoonlijk in de omgeving van het hoofd der gemeenschap, hij moge een vorst zijn of iemand van lager rang, een kleine groep erfelijke functionarissen, die belast zijn met de zorg voor de attributen der vorstelijke waardigheid. Zij moeten bij plechtige gelegenheden deze heilige voorwerpen meedragen en in het algemeen is het ritueel met en voor deze zaken aan hen opgedragen. Men vindt er lansen onder, een waterketeltje, een sirih-stel en andere dergelijke voorwerpen. Meestal is er ook een ritueel hakmes bij en eenige voorwerpen van bamboe waarmee een rammelend geluid wordt voortgebracht. Dit alles wordt nauw verbonden gedacht aan het ornament en heeft een eigen ritueele waarde.

De bedoelde functionarissen hadden in dit ritueele complex ieder een eigen plaats.

Ook in de dorpen Bantimoeroeng en Malakka, in de naaste omgeving van Tondongkoera gelegen, kwamen dergelijke functionarissen nog in vrij recenten tijd voor. In Bantimoeroeng trof ik eenige sawah's aan, die naar hen waren genoemd en als ambtsveld bestemd waren voor hun onderhoud. Men had er de sawah voor den drager van de waterketel, voor den vaandrig, voor den drager van de keuken en van den mondvoorraad. Men had er ook het rijstveld voor den lansdrager, den *papisangpoké*. We herkennen hierin den titel van één der acht moeders van Tondongkoera, den eenigen die géén *pengépa* heet.

Dergelijke adatfunctionarissen trof ik niet in Tondongkoera aan. Het ritueel rond het ornament bleek er geheel te zijn afgesleten, zoodat deze ambten er zonder functie zouden zijn. Maar daar ze algemeen in Zuid-Celebes voorkwamen en veelal nog voorkomen, moeten we aannemen dat Tondongkoera er vroeger ook gekend heeft. Ook de titel *papisang poké* voor één der „acht moeders" wijst daar op. Het is er mede een aanwijzing voor dat de oude ritueele functionarissen rond het ornament in later dagen opgingen in den dorpsraad of in een deel daarvan. De vaste eigen functies van ieder dezer lieden in het dorpsceremonieel maakte plaats voor een meer algemeene met anderen gedeelde taak.

Elders in Zuid-Celebes zijn deze vormen veel meer levend. Bijvoorbeeld op Saleier, in het bijzonder in de adatgemeenschap Tanette, die de noordelijke punt van dit eiland inneemt. Deze menschen zijn er nog altijd vrijgesteld van het verrichten van alle soorten verplichte diensten. Zij moeten inplaats daarvan bij voorkomende gelegenheden klaar staan om hun taak in het gevolg van het hoofd te volbrengen. Zij zijn de erfelijke vertegenwoordigers van het volk bij het gemeenschapsheiligdom.

We vinden hier een sociale structuur die nauw verwant is aan de organisatie van primitieve gemeenschappen met clanorganisatie. Daar is de samenleving verdeeld in scherp begrensde sectoren gekenmerkt door unilaterale verwantschap. Ieder daarvan heeft eigen wèl omschreven functies op alle onderdeelen van het stamleven. Hier, in Zuid-Celebes, zijn de afstammingslijnen volgens welke de functies in de samenleving vererven minder scherp getrokken. Zij zijn niet unilateraal maar bilateraal; zij kunnen zoowel vader- als moederzijdig zijn met voorkeur voor het eerste. In overeenstemming daarmede is

er geen duidelijke, goed waar te nemen indeeling der samenleving. Maar de functies zijn gescheiden en erfelijk en beheerschen het maatschappelijk leven zooals de functies der clans dit doen in andere culturen.

Dáár is de leiding der samenleving in handen der clanhoofden, hier in Tondongkoera en ook elders in Zuid-Celebes vinden we een college bestaande uit de hoofden van de voornaamste families, die alle onderling verwant zijn, al is het dan niet met de strenge regelmaat die clansystemen soms laten zien.

Wij hebben iets gezien van den bouw van deze dorpsgemeenschap; we zagen de zorgen der locale overheid voor het economisch leven; het gemeenschapsritueel bleek tot geringe rudimenten afgesleten. Het is in overeenstemming daarmee dat ook de heilige verhalen van het dorp verdwenen. Het was nog maar weinig wat ik er als levende wijsheid te hooren kreeg, toen ik in gezelschap van een groep notabelen de schuilplaats op den bergtop bezocht. Het is het verhaal van de herkomst van een onkwetsbaarheidsmedicijn, die er werd gevonden en die het dorp tot ver buiten zijn grenzen beroemd maakte. Inderdaad weet nog heden het volk van Makassar de beteekenis en de waarde van die *tambara Tondongkoera*. Het is weinig, dat verhaal van ouden roem en vervlogen grootheid, die het dorpshoofd een eereplaats gaven aan het hof van den sultan van Gowa. Maar nog is het een noodzakelijk deel in de bijzondere positie die Tondongkoera in deze wereld blijkt in te nemen.

Ik ben mij bewust dat mijn schets van het cultureele leven van het dorp Tondongkoera alleen in groote lijnen werd geteekend en dat allerlei lacunes zijn gebleven. Zoo kwam niet ter sprake de plaats die de Islam en zijn voorgangers in het dorpsleven innemen en zijn mijn geslachtslijsten niet volledig genoeg om de sociale structuur geheel te begrijpen. Toch hoop ik er in te zijn geslaagd een beeld te geven van dit kleine, in zekeren zin zelfgenoegzame stukje Makassaarsch leven. Ik teekende het, voor zoover dit mij mogelijk was, in verband met de cultuur van Zuidwest-Celebes, waarvan het een typische vertegenwoordiger is en waarvan het bepaalde aspecten scherper laat zien dan andere groepen in dit cultuurgebied.

MOHAMMEDAANSCH RECHT EN ADATRECHT IN BRITSCH- EN NEDERLANDSCH-INDIË.

DOOR

Dr V. E. KORN.

I.

„Uit den strijd om het adatrecht in Engelsch-Indië" was de titel van Van Vollenhoven's bijdrage voor het gedenkschrift, uitgegeven ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan op 4 Juni 1926 van het Koninklijk Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië. Deze verhandeling — herdrukt in het derde deel der „Opstellen over adatrecht 1901-1931" — en in Engelsche vertaling te vinden in de „Asiatic Review XXIII, No. 1 January 1927 — eveneens herdrukt in genoemde „Opstellen" — had, zooals de schrijver in een brief aan zijn Engelschen collega Sir John Woodruff (Oxford) schreef, uitsluitend tot doel: „provoking better information from men who are or have been on the spot". Hebben zulke deskundigen zich ooit doen hooren?

Het was niet de eerste noch de laatste maal, dat van Vollenhoven ons Britsch-Indië als spiegel voorhield om te toonen in welke richting de adatrechtpolitiek in het Nederlandsch deel van Indonesië niet moest sturen. Reeds op blz. 17 van zijn groot boek over het adatrecht wraakt de groote meester Warren Hasting's misvatting, dat het recht der bevolking den godsdienst volgt en op blz. 121-2 wordt de vertaling in het Engelsch — via het Perzisch — van een compilatie der meest gezaghebbende oudere en jongere Hindoerechtswerken en van de Hidāja slechts van theoretisch belang geacht. Uitvoerig komt Van Vollenhoven op de Britsche adatrechtpolitiek terug in zijn rijke rapport voor het Institut Colonial International, getiteld „La politique coloniale par rapport aux us et coutumes indigènes" (1921) [1]. Aan dit werkstuk moet een moeizame omvangrijke bestudeering van

[1]) Opstellen blz. 613 e.v..

literatuur en wetgeving zijn voorafgegaan, die ons als steeds weer met eerbied moet vervullen voor de noeste werkkracht die deze zeldzaam groote geleerde wist te ontplooien. Achtereenvolgens passeeren de adatrechtpolitiek der Britten in de verschillende deelen van India, die der Nederlanders in de Oost, die der Franschen in de vijf deelen van Indo-China, die der Amerikanen op de Philippijnen en dan weer die der Franschen op Madagascar, de revue, terwijl een „notice complémentaire" de Fransche codificatiepolitiek voor islamitisch Noord-Afrika toetst aan de wijsheid van Snouck Hurgronje. Tijdens het debat houdt van Vollenhoven dan nog een welsprekend pleidooi voor eerbiediging van het gewoonterecht, dat van vrijwel alle zijden adhaesie vond [1]).

Als in 1923 te Batavia Mr Cowan's ontwerp van een geunificeerd burgerlijk wetboek voor Nederlandsch-Indië het licht ziet, grijpt Van Vollenhoven die gelegenheid aan om de Britsch-Indische adatrechtpolitiek, — sedert Macaulay gericht op verdringing van volksrecht door eenheidswetboeken — die na vijftig jaar op niets bleek te zijn uitgeloopen, als waarschuwing onzen wetgever voor te houden [2]). Komt in het tweede deel van zijn groote werk de godsdienstige adviseur bij de gouvernementsrechtbanken in Indië ter sprake, dan schildert Van Vollenhoven uitvoerig welke politiek Britsch-Indië ten aanzien van deze insteling gevoerd heeft [3]).

Is die strijd voor het adatrecht met vrucht gevoerd? Wat Britsch-Indië in den jongsten tijd op dit gebied te zien geeft, noopt voor dat land tot een ontkennende beantwoording dezer vraag en aangezien de daar gevolgde weg ook nu weer een waarschuwing kan zijn voor het Nederlandsche deel van Indonesië, lijkt het niet overbodig, de wetten, die daar een verdringing van het adatrecht door het Mohammedaansche recht voorschrijven, aan een nadere beschouwing te onderwerpen.

II.

In zijn „Uit den strijd om het adatrecht in Engelsch-Indië" beschreef Van Vollenhoven de opdeeling van het rechtstreeks bestuurd deel van India, over twee stelsels van wetgeving. In het oudere Engelsche gebied: Bengalen en omgeving, had de opvatting van

---

[1]) Opstellen blz. 740.
[2]) Opstellen blz. 738.
[3]) Adatrecht II blz. 346—8 (1926).

Warren Hastings, dat godsdienstig recht den voorrang had, dat op Hindoes Hindoerecht, op Moslims Moslimsch recht — aangeduid als „the Laws of the Koran" — moest toepassing vinden, in de wetgeving uitdrukking gevonden. Het inheemsch volksrecht kreeg geen kans. Deze regel is geldend geworden en gebleven voor het grootste deel van Engelsch-Indië, „met name voor de provinciën Bengalen, Assam, het deel van Agra der Noordwester-provinciën . . . . , Madras en Birma" [1]).

Hastings' tegenvoeter is Mountstuart Elphinstone, die met overtuiging ijvert voor het ontzien van het Oostersche eigen, die „Oostersch weten, door Westersch weten niet verdrongen, — Oostersche beschaving, door Westersche beschaving niet kapotgemaakt maar verrijkt" wil zien [2]). Als gouverneur der provincie Bombay brengt hij zijn eerbied voor het oostersch eigen, dus ook voor het adatrecht, tot uiting in artikel XXVI van reglement IV der zoogenaamde „Elphinstone Code" van 1827, dat na de geschreven overheidsregelen, aan het inheemsche recht den voorrang verleende, het godsdienstig recht ter aanvulling daarvan noemde, dit alles desnoods aangevuld door „justice, equity, and good conscience". Dit tweede stelsel zou dan tot 1937 gegolden hebben voor Bombay, den Paandzjaab (1827), de Middelprovinciën (1875) en Oudh (1876, Noordwesterprovinciën).

Over de werking der beide stelsels weet Van Vollenhoven door gemis aan gegevens niet veel te vertellen. Wel getuigt Ilbert, dat het stelsel-Hastings „broke down" en verzekert deze zelfde schrijver, dat men van lieverlede is gaan inzien, dat ook in het gebied waar Hastings' stelsel geldt, „het adatrecht des volks allerminst met de godsdienstige wetten van de verschillende groepen eenzelvig was", doch de Engelsch-Indische rechtspraak bleef te zeer bij de oude dwaling volharden [3]). „Het adatrechtvraagstuk", zegt Van Vollenhoven, „is een open vraagstuk van Engelsch-Indische staatkunde gebleven".

Op dezen roman nu is een vervolg verschenen in den vorm van een keurige lezing, te Londen gehouden voor „The Grotius Society" door den Right Hon. Sir George Rankin, Kt., L.L.D., getiteld „Custom and The Muslim Law in British India", 1939. Van Vollenhoven's naam vindt in deze belangwekkende verhandeling geen vermelding en we weten dus niet of Sir Rankin het meergenoemde opstel in de Bijdragen of de vertaling in the Asiatic Review kende. Dit is

---

[1]) Opstellen blz. 748—749.
[2]) Opstellen blz. 745 en v.
[3]) Adatrecht I, blz. 18.

te betreuren want wel beschouwd geeft de voordracht een meer uitgewerkt relaas van hetzelfde vraagstuk van Britsch-Indische adatrechtspolitiek, dat evenwel hier en daar van Van Vollenhoven's voorstelling van zaken afwijkt.

In het ondervolgende overzicht bepalen we ons tot het vraagstuk van de verdringing van adatrecht door Mohammedaansch recht: we laten dus het Hindoerecht ter zijde.

Had Warren Hastings in 1772 bepaald, dat op alle geschillen betreffende erfrecht, huwelijk en andere religieuze gebruiken en instellingen „the laws of the Koran" toepasselijk zouden zijn, — een formuleering, die nadien voor de *mofussil,* het platteland, van kracht bleef, sinds 1781 gold voor de Moslim-justiciabelen der hoofdplaats Calcutta, dat „their inheritance and succession to lands, rents and goods, and all matters of contract and dealing between party and party, shall be determined in the care of Mahomedans, by the laws and usages of Mahomedans .... and where only one of the parties shall be a Mahomedan .... by the law and usages of the defendant". Laatstgenoemde formule vindt men in een meer algemeene vorm terug in section 112 van de Government of India Act (1915) en die van 1772 in section 37 van the Bengal, Agra and Assam Civil Courts Act XII van 1887.

Ofschoon dus in Bengalen buiten Calcutta, in Agra en Assam, bij de rechtspraak geen plaats was ingeruimd aan de toepassing van gewoonterecht, werd daarop telkens een beroep gedaan, dat echter tot in hoogste instantie, steeds prompt verworpen was. Door hoogdravende overwegingen werd die afwijzende houding gerechtvaardigd: afwijking van de heilige Mohammedaansche wet zouden de Moslims als de ernstigste onderdrukking opvatten; verzaking van die wet beteekent voor hen een verklaring van ongeloof, waarvoor een ieder zoowel hier op aarde als in het hiernamaals, zijn straf zou toebedacht krijgen enz..

In 1900 overwoog het High Court van Allahabad nog, dat de geldende wet geen ruimte liet voor achtslaan op gewoonte, en een eerdere uitspraak waarin dit wel gedaan was, had dat hof niet kunnen ontdekken. Doch in 1913 verwierp „the Judical committee" die stelling als onhoudbaar, evenwel zonder toelichting. Sedert is aan de gewoonte in de hooger genoemde provinciën de zelfde rol toebedeeld als in Bombay. Hoe dan deze schijnbare wetsstrijdigheid te verklaren? M.i. doordat in Britsch-Indië als beginsel geldt, dat de gewoonte de wet overheerscht, tenzij de wet uitdrukkelijk de gewoonte heeft afge-

schaft dan wel die gewoonte is „contrary to justice, equity or good consciennce"[1]).

In het gouvernement Madras had men evenzeer twee omschrijvingen van het toe te passen recht. In de Madras Civil Courts Act art. III van 1873 was in section 16 aan den term „Mohammedaansche wet", toegevoegd „of gewoonte kracht van wet hebbende", terwijl voor de hoofdplaats in het charter van 1800, waarbij aldaar een Supreme Court werd ingesteld, de omschrijving „de wetten en gebruiken der Mohammedanen" was aangevuld met: „or such laws and usages as the same would have been determined by if the suit had been brought and the action commenced in a Native Court". We zien hier dus bij de rechtspraak in stad en land aan de gewoonte de noodige aandacht geschonken, al wordt ze op de tweede plaats gesteld. Evenals Sir Rankin brengt ook Mayne — in tegenstelling dus tot Van Vollenhoven — Madras onder het Elphinstone-stelsel[2]).

In Bombay was de omschrijving van het toe te passen recht, voor het Bombay Supreme Court (charter van 1827) dezelfde als die voor het hof te Madras. Voor de Bombay-*mofussal* werd de grondslag voor de rechterlijke beslissingen aldus opgegeven: „first, Acts and Regulations; if none, the usages of the country; if none, the law of the defendant", met het in alle provinciën bekende sluitstuk: „justice, equity and good conscience[3]).

Belangwekkend is het beleid, dat de Engelschen gevolgd hebben ten opzichte van het adatrecht in de Paandzjaab, aangezien het op menig punt herinnert aan dat der Nederlanders overzee. Toen omstreeks het midden van de vorige eeuw het grootste deel van de Paandzjaab onder Britsche heerschappij kwam, verzekerde het Gouvernement de overwonnen bevolking in een proclamatie van 1849, dat de regeering, de eigen volksinstellingen en gebruiken zou hooghouden en de commune volksgemeenschappen zou handhaven, als grondslag voor de naleving van het gewoonterecht. Wie denkt hierbij niet aan Van der Capellen's publicatie van 1824, gericht tot alle volkeren van Ambon en omliggende eilanden of aan het *plakkaat-pandjang* van 1833, bestemd voor de volkeren van de Padangsche boven- en benedenlanden? Vijf jaar later verscheen de „Punjab Civil Code", een boekwerk in den trant van Van den Berg's *Simboer Tjahaja* voor Zuid-Sumatra, bevattende een mengsel van regelingen,

1) Mayne. Hindu Law and usage[5], blz. 4.
2) Mayne, t.a.p. blz. 4, noot g.
3) Sir Rankin blz. 13.

Hindoe- en Mohammedaansch recht, Engelsche wetten en adat. Tupper zegt in deel I van zijn „Punjab Customary Law", dat het voor een belangrijk stuk van het privaatrecht voorkwàm, dat de gewoonte zou worden verdrongen door de Engelsche wet of het godsdienstige recht [1]). Ofschoon in 1872 vervangen door de Punjab Laws Act, behield deze code een zekere waarde, doordat ze in sommige zaken geacht werd het bestaan van een gewoonte aannemelijk te maken. De wet van 1872 stelde gewoonte, als eersten grondslag voor rechterlijke beslissingen, voorop, mits niet strijdig met de gerechtigheid, ongeldig verklaard door de bevoegde macht, of gewijzigd dan wel afgeschaft door de wet. Daarop volgde pas het godsdienstig recht, voor zoover niet door de gewoonte gewijzigd of niet door de wet veranderd of afgeschaft. De wet somde als onderwerpen, waarop dit stelsel toepassing zou vinden op: successie, bezit voor vrouwen, verloving, huwelijk, echtscheiding, weduwschap, adoptie, voogdij, onmondigheid, buitenechtelijke geboorte, familieverhoudingen, testamenten, legaten, giften, verdeelingen en vele godsdienstige gebruiken en instellingen.

Wat Sir Rankin meedeelt over de totstandkoming dezer wet is te interessant om het niet even in het kort weer te geven. Aanvankelijk had Sir James FritzJames Stephen, die den bekende Sir Henry Sumner Maine als juridisch lid in den raad van den landvoogd te Calcutta was opgevolgd, in het ontwerp der Punjab Laws Act, juist voor een groot aantal onderwerpen het stelsel van Hastings gevolgd en de godsdienstige wet daarop toepasselijk verklaard. Hevig keerde zich hiertegen de Luitenant gouverneur-generaal van Bengalen, Sir George Campbell, die langen tijd in de Paandzjaab gediend had. Aldus te werk gaande, betoogde hij, berooft men de Paandzjaab van zijn eenvoudig recht, stelt men daarvoor in de plaats alle verwikkelingen van de godsdienstige wetten en het heele samenstel van case-law, vervat in de uitspraken der rechtbanken en van het hooggerechtshof te Calcutta. Niet alleen zet men zoo de deur open voor juristerij, maar men schaft ook het landsrecht af. Geen tien, wellicht niet één percent van de bevolking leefde onder de strikte regelingen der godsdienstige wet. De Mohammedaansche wet achtte hij trouwens niet geschikt voor een gezeten bevolking, doch meer bestemd voor herdersvolken, die er kudden schapen en ander vee op na hielden en die

[1]) Vol. I, p. 7, aangehaald bij Sir Rankin op blz. 18.

gewoon waren die dieren bij vererving volgens de regels der rekenkunde te verdeelen.

Stephen, zelf een bekwaam rechtsgeleerde protesteerde tegen Campbell's aanval op de juristen, van wie laatstgenoemde beweerd had, dat zij er wel eens de oorzaak van konden worden, dat de Paandzjaab voor Engeland zou „become too hot to hold", doch met Campbell's amendement ging hij accoord. Eén beslissend argument had, volgens hem, Campbell zelf over het hoofd gezien. Iedere gewoonte was in de geheele Paandzjaab nauwkeurig opgeteekend. De dorpsregisters gaven aan de landsgebruiken een vastheid, zooals ze nooit te voren gekend hadden. „The thing had been reduced to a certainty . . . ." Ofschoon die bewering niet vrij was van overdrijving, moet toch gezegd worden dat juist in de Paandzjaab — ook in Oudh — een ernstige poging gedaan was om het gewoonterecht vast te leggen, eenerzijds door dorpsregelingen vast te stellen, de *wajib ul arz,* die later door section 46 van de Paandzjaab Land Revenue Act van 1887 een rechtsvermoeden van juist te zijn verwierven; anderzijds door het opteekenen van de gewoonten in beschrijvingen, de *Rivaj-i-Am,* die evenwel sporen vertoonen van beïnvloeding door Britsche bestuursambtenaren. De dorpsregelingen gelijken de Javaansche *perdjandjian désa,* de beschrijvingen hebben meer weg van de *oendang-oendang* der Maleiers.

Naast deze afzonderlijke dorpsdecreten en -beschrijvingen valt nog te vermelden een *Rivaj-i-Am* voor de gezamenlijke nieuwe nederzettingen en een op niets uitgeloopen poging van de Simla-conferentie (1915) een algemeene adatcodificatie voor de geheele Paandzjaab op te stellen [1]).

Wie zou meenen dat de toepassing van gewoonterecht in de Paandzjaab door de wet van 1872 boven allen twijfel gesteld was, houdt geen rekening met de hoogere wijsheid van het Judicial Committee, dat in 1918 kwam verklaren, dat bij den wetgever in het geheel geen voorliefde voor de gewoonte had bestaan en dat deze dan ook alleen in beschikkingen toegepast kon worden, wanneer door bewijs onomstootelijk was komen vast te staan, dat het een gevestigde gewoonte was en dat ze nageleefd werd. Voor de Britten is gewoonterecht geen levend recht, gewoonte moet om toegepast te kunnen worden — zijn oud en sinds menschenheugenis onveranderlijk, hetgeen moet worden vastgesteld „by clear and unambiguous evidence" [2]). De Franschen

[1]) Opstellen blz. 631—632.
[2]) Mayne, Hindu Law and Usage⁵, blz. 47.

huldigen op Madagascar en in Indo-China dezelfde opvatting: la coutume soit *larga, inveterata consuetudo* [1]).

Na helder te hebben uiteengezet hoe slecht de regelen der Mohammedaansche wet toepassing kunnen vinden onder een bevolking, levend in agrarische dorps- en geslachtscommunes, gemeenschappen die den eigenlijken grondslag vormen voor het geheel adatbestel, komt Sir Rankin tot het merkwaardige proces van Musammat Sardar Bibi tegen Haq Nawar Khar, dat illustratief is voor de godsdienstige opleving, die tot de uitvaardiging van de „Shariat-Act". 1935 en 1937 geleid zou hebben.

Bij een volksverplaatsing hadden eenige lieden van den Gishkori-stam een nieuwe vestiging gesticht in de Sindstreek, bestaande uit een groep individueele grondbezitters wonend binnen een administratief afgepaald terrein. Tot 1920 hadden zij blijkens de adatbeschrijving het gewoonterecht gevolgd, doch in dat jaar waren zij allen voor den bestuursambtenaar verschenen en hadden verklaard de gewoonte te verlaten en de Mohammedaansche wet te willen opvolgen. De vader van eischeres had de desbetreffende verklaring mede onderteekend. Deze man stierf in 1921 nalatende een weduwe, twee dochters (een daarvan was eischeres) en een minderjarigen zoon, gedaagde, op wiens naam overeenkomstig het gewoonterecht het geheele landbezit werd overgeschreven. In 1927 vorderde eischeres Sardar Bibi overeenkomstig het Mohammedaansche erfrecht 7/32 van haar vaders gronden op. De districtsrechter, een Mohammedaansche ambtenaar van groote ervaring, ontzegde die vordering, aangezien op gezag van den bestuursambtenaar voor wien de betreffende verklaring in 1920 afgelegd was, deze rechter aannam, dat het verlaten van de gewoonte en het willen naleven van het Mohammedaansche erfrecht iets was van zeer recenten datum en meer den zin had van een vromen wensch dan van het belijden van feitelijkheden. De full bench van het hooggerechtshof te Lahore kwam in appèl tot dezelfde slotsom: de verklaring was afgelegd „under the wave of religious renaissance and zeal which had passed over the district about 1920", het hoofd had daarbij de leiding genomen en de vooraanstaande stamgenooten hadden niet den moed gehad openlijk te bekennen, dat ze zich aan de Mohammedaansche wet niet wilden onderwerpen en hadden de verklaring afgelegd „merely to show that they were as good Muhammadan as their Jat neigbours". Het hof over-

---

1) Opstellen blz. 624, 641, 650 en 652.

woog o.m. nog, dat niemand door een verklaring plotseling de gewoonte kon verzaken, die in zijn familie of stam gedurende generaties was nageleefd ten einde òf een andere gewoonte òf zijn persoonlijk recht, dit is het recht van zijn godsdienst, te gaan volgen. Wel kan gewoonte verloren gaan door in onbruik te geraken (by desuetude), hetgeen moet blijken uit het volgen van een voortdurende gedragslijn.

Ik mag hierbij aanteekenen, dat in Bombay blijkens twee wetten van 1920 en 1923, de Cutchi Memons, — dit zijn bepaalde Hindoe's, die reeds lang tot den Islam bekeerd zijn, doch die Hindoesche gewoonten bleven volgen —, zich bij formeele verklaring, met hun kinderen en afstammelingen, kunnen onderwerpen aan het Mohammedaansch erf- en successie-recht [1]).

III.

In 1935 nam de provinciale wetgever der Noord-Westelijke grensprovincie [2]) een wet aan (no. VI), waarin voor een heele reeks van onderwerpen, — de opsomming is ongeveer dezelfde als die voorkomend in de Pundjab Laws Act van 1872 (boven blz.) — aan de gewoonte haar geldingskracht ontnomen en de godsdienstige wet toepasselijk verklaard werd. Weliswaar deed die verschuiving in de richting van de Mohammedaansche wet, niet de bepalingen teniet, voorkomend in statuaire regelingen betreffende de opgesomde onderwerpen, voorzoover die de Mohammedaansche wet hadden gewijzigd of buiten werking gesteld, doch wel die regelen in het wettenrecht, welke de toepassing der gewoonte voorop, de Mohammedaansche wet in de tweede plaats stelden. Dan verviel de gewoonte en maakte plaats voor de shariat.

In 1937 aanvaardde de centrale wetgeving de All-India Act XXVI, die alhoewel niet denzelfden werkingsomvang, wel dezelfde strekking had, als de bovengenoemde provinciale regeling van 1935. Denzelfden werkingsomvang kon zij niet hebben, aangezien agrarische zaken, liefdadige stichtingen en liefdadig-religieuze schenkingen aan de bevoegdheid van den centralen wetgever waren onttrokken en waar ongeveer op al het land in India agrarische bevolkingsrechten rusten,

---

[1]) Sir Rankin blz. 17.

[2]) Deze provincie maakte voor 1901 deel uit v. d. Paandzjaab; vgl. E. A. Horne. The Political system of British India, 1922, blz. 15.

ontstond daardoor een groote gaping in de toepasselijkheid der Mohammedaansche wet.

Bovendien zou voor adoptie, uitersten wil en legaten de gewoonte slechts haar kracht verliezen voor die Moslims, die formeel verklaarden, zoo voor zich als voor hun onmondige kinderen en afstammelingen, dit te wenschen.

Hoe beoordeelt nu Sir Rankin deze „revolt against costum and in favour of the law — that is, the personal or religious law of the parties"? [1]). Deze beide Shariat-Acts zijn tot stand gekomen overeenkomstig Moslimsche adviezen, feitelijk onder den drang der algemeen overheerschende gevoelens onder de Moslims, sterk vertegenwoordigd in de centrale wetgevende vergadering. Veel van de zorg voor de handhaving van het gewoonterecht in de wetgeving sinds 1872, schijnt dwaling geweest te zijn. Daarbij komt, dat religieuze opleving, als waarvan sprake was in de bovengenoemde zaak van Sardar Bibi en waaraan toen weinig waarde werd toegekend, niet mag worden gekleinacht als een sporadisch voorkomend en onwerkelijk verschijnsel. Het was een golf, die haar kracht dankte aan opkomend getij [2]). Het gaat hier om een beweging, die niet zal zijn te remmen, want zij brengt tot uitdrukking het verlangen onder de Moslims in India, hun persoonlijke wet niet te zien bedekt door een bont tapijt van bijzondere gewoonten, waarin het patroon van de Shariat niet kan worden onderscheiden [3]).

Als tweede verklaring voor de „revolt in favour of the law", noemt Sir Rankin de opvatting der Moslims, dat het Mohammedaansche recht ten aanzien van het erfrecht der vrouwen, veel verlichter is dan het Hindoerecht, dat de vrouw geen erfdeel, doch slechts een recht op onderhoud toestaat. De gewoonte verzet zich tegen het komen van familiegoed in handen van vrouwen, aangezien deze door haar huwelijk in vreemde familie overgaan, zoodat ook familiegoed aldus in vreemde handen zou geraken. Doch de sociale gevolgen van onterving der vrouwen, zullen geheel verschillend zijn onder een stelsel, dat het huwelijk beschouwt als een onverbreekbaren band — zooals in het Hindoerecht — en onder het Moslimsche stelsel, dat de man een recht geeft op verstooting [4]). Erg overtuigend is dit argument

---

1) Sir Rankin blz. 2.
2) Sir Rankin blz. 27.
3) Sir Rankin blz. 30.
4) Sir Rankin blz. 27.

niet. Men vraagt zich af, wat de Moslims met Hindoerecht te maken hebben?

Ook wat verder volgt komt mij weinig gefundeerd voor. Worden de gewoonten geregistreerd overeenkomstig de opgaven der dorps- en stamoudsten, dan zal het hardnekkig vasthouden dezer lieden aan de gewoonte, den dochters geen erfdeel toe te kennen, nauwelijks beïnvloed kunnen worden door eenig betoog van de zijde der vrouwen te haren gunste. Men mag aannemen dat aanspraken op uitsluiting der dochters van erfopvolging of op een bepaalde lijn van opvolging, waardoor vrouwen niet aan de beurt komen, in het leven geroepen zijn door verschillende onoprechte motieven; zoo zal familieverheerlijking of „cast snobbery" geleid hebben tot getuigenissen voor een gewoonte van erfopvolging in een bepaalde lijn. Sir Rankin is van oordeel, dat — al zijn er weinig Mohammedanen en Hindoe's, die beheerscht worden door zuiver godsdienstig recht — toch in bepaalde kringen te veel waarde is toegekend aan de gewoonte, die geheel is gevestigd op zelfzuchtige overwegingen [1]). Hebben we hier niet te doen met de — ook in Indië veel voorkomende, misvatting, dat de adat is „ingesteld", terwijl ze in werkelijkheid inhaerent is aan en groeit met een bepaalde sociale orde, die zeer vaak aan het verwantschapsstelsel haar bijzondere trekken ontleent. Het odium van zelfzuchtigheid mag m.i. op de hoofden-adathandhavers in geen geval gelegd worden.

Een ander bezwaar tegen de gewoonte als regel voor de beslissing is, dat het bestaan en de inhoud van een beweerde gewoonte voor elk afzonderlijk geval door navraag moeten worden vastgesteld en bewezen, terwijl de toestanden voor elken stam en voor elke plaats verschillend zijn, en de uitspraken der rechtbanken in vroegere gevallen de gecompliceerdheid eerder verergeren dan verminderen. Er is te veel nadruk gelegd op de gewoonte in zaken, die zeer wel overgelaten konden worden aan de „general law". Men mag er op rekenen, dat, wanneer men dorpsoudsten en anderen lieden van hun opleiding en stand, vraagt wat er gebeurt wanneer H overlijdt, nalatende een zeker vermogen en bepaalde familieleden, zij antwoorden: „Wij weten het niet; we herinneren ons niet, dat zich ooit deze bijzondere samenloop van omstandigheden voorgedaan heeft".

Een gewoonte moet bovendien volgens de „cases and text-books", om te gelden, zijn oud, zeker en onveranderlijk en dit vereischte vol-

---

[1]) Sir Rankin blz. 27—28.

deed niet altijd in voldoende mate, wanneer het er om te doen was tot een algemeenen rechtsregel — bijvoorbeeld van erfrecht — op grond van de gewoonten te besluiten en niet alleen uit de gewoonte slechts uitzonderingsgevallen te leeren kennen [1]).

Het is duidelijk waar hier de schoen wringt. De Britten beschouwen nu eenmaal het adatrecht als een bestaande en onveranderlijke massa van positieve gewoonterechtsregels en niet als een levend zich steeds verjongend recht. Bij navraag naar abstracte regels krijgt men vaak geen bevredigend uitsluitsel, stelt men concrete gevallen, dan blijkt de toepassing der gewoonte geen zwarigheid op te leveren. Het spreekt vanzelf dat de tekortkoming niet ligt bij het adatrecht, doch bij de onjuiste rechtspractijk.

IV.

De Nederlandsch-Indische wetgever heeft welbewust een aan de Britsch-Indische tegengestelde politiek gevolgd, hetgeen wel het sprekendst tot uitdrukking is gekomen bij de herziening der competentie van den godsdienstigen rechter. Volgens Ind. Stbl. No. 53 van 1931 moest de berechting van erfrechtzaken van de priesterraden — die zelf zouden plaats maken voor de panghoeloegerechten — overgebracht worden naar de landraden, die bij de behandeling dier zaken niet het Mohammedaansche recht zouden toepassen, zooals de priesterraden deden, doch het adatrecht [2]). Welk een verbetering dit beteekende voor de justiciabelen, met wier rechtsbesef de priesterraadsbeslissingen niet in het minst strookten, is duidelijk aangetoond door Mr Knottenbelt in zijn verhandeling: „Eenige notities over het Adatrecht in Midden-Priangan en de toepassing ervan door den rechter" [3]) en door Mr B. ter Haar in zijn fraaie lezing „Adatrecht op Java" [4]).

De vraag is echter of ook in ons Indië een ommezwaai ten gunste van de Mohammedaansche wet is te verwachten. Van algemeene bekendheid is het, dat een spanning tusschen *hoekoem* en *adat*, tusschen godsdienstige wet en gewoonte, van ouds in Indië bestaat. Ter

---

[1]) Sir Rankin blz. 28—29.

[2]) Door verschillende omstandigheden konden de penghoeloegerechten nog niet gevormd worden, zoodat voorloopig sedert 1937 de priesterraden die nieuwe competentie deelachtig werden. [Dit opstel dateert van 1945; voor de panghoeloegerechten vgl. thans Jav. Crt. van 1946 No's 32 en 39.]

[3]) Koloniaal Tijdschr., 1936, deel 25.

[4]) Indisch Tijdschr. v. h. recht 1938, deel 148.

Westkust heeft deze antithese haar hevigste uitdrukking gevonden in den Padri-krijg, waarin de *orang poetih* zich niet alleen richtten tegen onwettische volksondeugden, zooals het gebruik van arak, opium en tabak, alsmede tegen hanengevechten en dobbelen, doch ook tegen de matriarchale volksinstellingen [1]).

Later hebben Sarikat Islam, Moehammadijah en in mindere mate Ahmadijah in geheel Indië den strijd aangebonden tegen allerhande, niet met de godsdienstige wet harmonieerende, adatinstellingen, zooals het matriarchaat, de exogamie, de adatstraffen, de adathuwelijken, de gebruikelijke inning en besteding van *sakat* en *pitrah* enz.. Ter Westkust mag in dit opzicht in het bijzonder genoemd worden de Thawalib Sumatra te Padang Pandjang, welks voorman, de bekende Sjech Abdoel Karim Amaroellah in zijn tweedeelig werkje „Kitab pertimbangan 'adat Lembaga orang 'alam Minangkabau" (1921) niet zegt: „weg met de adat" doch verzekert: „uit liefde voor de adat zal ik haar ware beteekenis uitleggen en haar verband met den godsdienst" [2]). Moge dit al gematigd klinken, in zijn godsdienstige bijeenkomsten (*tabligh*) was deze ijveraar een fanatiek bestrijder van de adat, waarbij hij zoo in vervoering kon geraken, dat hij op het spreekgestoelte staande, in tranen uitbarstte. Gaarne bediende hij zich van de geschriften van den beruchten Achmad Chatib, die omstreeks het eind der vorige eeuw de erfadat der Minangkabauers heidensch-duivelsche inzettingen had geheeten, welker aanhangers kafirs waren, die naar de hel zouden gaan enz..

Nu bestaat er bij de massa der bevolking ter Westkust van ouds een toestand van bevrediging tusschen *hoekoem* en *adat*. De Minangkabauer is er zich wel van bewust, dat de voorschriften van de godsdienstige wet afwijken van die zijner adat, doch neemt aan, dat een goede adat den godsdienst niet te kort doet. *Adat basandi sjara', sjara' basandi adat*, d.w.z. gewoonte en wet steunen elkander. De Sarikat Alam Adat Minangkabau (S.A.A.M.) die werd opgericht als dam tegen de modernistische stroomingen, stelt dat beginsel voorop, verklaart *ngadji adat* even verdienstelijk als *ngadji koran* en prijst in woord en geschrift de matriarchale volksinstellingen, als hecht bindmiddel voor de Minangkabausche samenleving; ze voorkomen armoede en kennen bijvoorbeeld geen weezen of onverzorgde vrouwen. Deze strijdvaardige adatpartij vindt haar grootsten steun

---

[1]) Vgl. Dr Ph. S. van Ronkel. Rapport betreffende de godsdienstige verschijnselen ter Sum. Wk., 1916.

[2]) Zie Ter Haar in I. T. R. deel 140, 1934, blz. 154.

juist bij de vrouwen, die tegelijk adattrouw en zeer godsdienstig zijn. Zij hebben dan ook bij de instandhouding van de *harta padoesi,* het vrouwengoed, voornamelijk bestaande uit adat-huis en familiegronden, het meeste belang.

Tegenover deze krachtige behoudende factoren, kon het modernisme slechts nu en dan een klein plaatselijk succesje boeken, bijvoorbeeld in den vorm van een nagari-besluit waarin afschaffing van het erfrecht der *kemanakan* werd vastgelegd (Soeliki), zonder nochtans blijvende gevolgen te hebben. Van de mogelijkheid familiegoed op te deelen (agrarisch reglement Sumatra's Westkust, artikel 9 en v.; S. 1915 : 98) werd geen gebruik gemaakt. Nochtans kan men herhaaldelijk van jonge inheemschen te hooren krijgen, dat het matriarchaat moet verdwijnen om plaats te maken voor de godsdienstige wet. Onderwerping aan het Mohammedaansche recht kent onze wetgeving niet. Te Moeara Tebo (Djambi) kwam ik een geval tegen, waarin erfgenamen, alvorens tot boedelberedderring over te gaan, verklaard hadden zich te zullen voegen naar de verdeelingswijze der Mohammedaansche wet, doch toen de plaatselijke godsdienstbeambte allen hun aandeel opgaf, vertrouwden ze deze uitspraak zoo weinig, dat ze zich tot den hoofdpangoeloe te Djambi wendden om ook zijn inzicht te vernemen. Toen deze de uitspraak bevestigde, nam een deel der erfgenamen daarmee geen genoegen en maakte de zaak aanhangig bij den inheemschen rechter [1]).

De Moehammadijah voert intusschen haar strijd met grooten ernst en overtuiging [2]) en in Tapanoeli en Zuid-Sumatra niet zonder gevolg. Daar is men er dan ook hier en daar toe overgegaan de adatslacht die bij bepaalde adatmisdragingen gebruikelijk was en die door de modernisten als *haram* werd bestempeld, door geldboeten te vervangen. In Zuid-Tapanoeli is een groeiende tegenzin merkbaar ten opzichte van het bruidschathuwelijk enz.[3]). Al zijn tot dusver de behaalde successen niet groot, men zal goed doen den invloed van deze modernistische strooming niet te onderschatten.

Hoe staat het met de mogelijkheid van wettelijke voorschriften ten gunste van het Mohammedaansche recht? Van Vollenhoven heeft er op gewezen, dat in een Oostersch land de wetgever in de hoofdstad

---

[1]) Vgl. I. T. R. 151, blz. 178—179 en 213—216.
[2]) Vgl. Indische Gids 63, 1941 blz. 230 e.v..
[3]) Men zie ook Hazairin. De Redjang, 1936, blz. 124—125, 147, 150—151, 155—6, 159, 181. Adatrechtbundel XLI, blz. 432 en v. en 493 en v..

veraf staat van de plattelandsbevolking met haar eenvoudige behoeften en nooden [1]). Zoo zullen godsdienstijveraars in een wetgevende vergadering regelingen weten door te drijven, die een adatvaste bevolking zelfs nauwelijks zou begeeren. Ook al zitten in die vergadering leden, die meer begrip hebben van het volksrecht, zij zullen er toch niet aan denken hun stem tegen zulke voorstellen te doen hooren, uit vrees als minder goede Moslims te worden beschouwd dan de voorstellers [2]). Aan zulke overwegingen mogen we het wel toeschrijven, dat de Indonesische leden der zoogenaamde priesterraadcommissie van 1922, die de zooeven besproken hervorming der priesterraadcompetentie moest voorbereiden, wel de afdoening van erfrechtzaken wilden overbrengen naar den wereldlijken rechter, doch van oordeel waren, dat die rechter „zijn beslissing op het godsdienstig recht zou hebben te baseeren, voorzoover betreft de aanwijzing der erfgerechtigden en de vaststelling der erfporties". Dank zij ter Haar is daarvan gelukkig niets gekomen, doch het is wel teekenend, dat na de overbrenging der erfrechtzaken van godsdienstigen rechter naar landraad (1937), er niet alleen in de kringen der daarbij direct belanghebbende godsdienstbeambten, doch ook door islamietische en politieke vereenigingen verzet werd aangeteekend tegen dezen maatregel, waaraan men geheel ten onrechte een zekeren onwil tegenover den Islām niet vreemd achtte.

Aan soortgelijke eigenaardige verhoudingen zal ook wel de totstandkoming der Britsch-Indische Shariat-acts te wijten zijn. Sir Rankin verklaart althans, dat de modernistische strooming in de Indian Legislative Assembly sterk vertegenwoordigd was. De voorzitter was een vooraanstaand Mohammedaansch rechtsgeleerde, Sir Abdur Rahim, schrijver van een boekwerk „Muhammedan Jurisprudence" [3]).

Van een getrouwe naleving der nieuwe wetten, die in Noord-Indië diep zullen ingrijpen in bestaande toestanden, schijnt de schrijver niet zoo zeker te zijn [4]).

Al bestond er bij verschillende Indonesische Volksraadsleden wel neiging met Koran-verzen te geuren [5]), de gemengde samenstelling

---

1) Opstellen, blz. 655.
2) Men zie de geschiedenis van Habib Abdoerrahman in de Atjèhers van Snouck Hurgronje, deel I, blz. 163—164.
3) Sir Rankin, blz. 5.
4) Sir Rankin, blz. 30.
5) Vgl. o.a. Handelingen Volksraad 4 Juli 1921, blz. 590 en 23 Juli 1931 blz. 435 en 440.

van het Indische wetgevende lichaam bood tot dusver voldoende waarborg tegen overschatting van de bruikbaarheid der Mohammedaansche wet voor de Indonesische bevolkingsmassa. Wat de toekomst in dit opzicht zal brengen is vooralsnog onzeker, doch komt in het nieuwe Indië een overwegend Indonesisch getint wetgevend lichaam tot stand, dan mag men een meer op den godsdienst georiënteerde politiek niet uitgesloten achten.

Er moet in dit verband op gewezen worden, dat bij vele jeugdige intellectueelen geen groote belangstelling voor het adatrecht valt te bespeuren. Zij zien daarin een onzeker achterlijk recht, en zij verlangen òf naar het vaste stelsel van het Mohammedaansche recht òf naar een vast wetboekenrecht op Westerschen grondslag, aangezien zij daarvoor steeds als een recht van een sociaal hooger geplaatste bevolkingsgroep, een zeker respect hadden [1]). Zeker is het, dat zij daarbij eenerzijds de waarde van dit wetboekenrecht te hoog achten, anderzijds te weinig rekening houden met de behoeften en het rechtsgevoel van de massa des volks.

Eén ding staat vast: de Indische rechtspractijk is veel beter geweest dan de Britsch-Indische. Het adatrecht is in Indië beschouwd als een levend groeiend recht, dat onder de handen van den rechter zich vormde. Slechts een klein deel van dat recht bestond uit gerecipieerde regelen van Mohammedaansch recht, die zelf adat waren geworden. De jurisprudentie der landraden heeft zich, onder leiding van de adatrechtkamers te Batavia en Padang, vooral in later jaren, ontwikkeld tot een betrouwbaren gids voor den rechter in de uitoefening van zijn rechterstaak naar ongeschreven recht en dat is voor een niet gering deel te danken aan den onvolprezen ijver en toewijding van onzen diep betreurden Bataviaschen collega, wijlen ter Haar. Men behoeft de landraadnummers van het Indisch Tijdschrift van het recht slechts op te slaan, om te zien hoe deze uitnemende leerling van Van Vollenhoven de rechtspraak nauwgezet volgde en de uitspraken van altijd belangrijke naschriften voorzag, waarin menige behartenswaardige wenk voor opvolgende gevallen gegeven werd.

De slotsom van ons betoog kan zijn, dat Indië noch voor de wetgeving noch voor de rechtspleging bij Britsch-Indië in de leer behoeft te gaan.

---

[1]) Uitvoerig handelt hierover Mr. Bertling in Koloniaal Tijdschrift, 1934, 23, blz. 214—215.

ZANG EN TEGENZANG

DOOR

R. A. KERN.

I

De vorst van Pasir batang heeft zeven dochters. De zes oudsten zijn jaloersch op de jongste zuster Poerbasari om haar schoonheid en verbannen haar naar de eenzaamheid in het gebergte. De zachtmoedige Poerbasari draagt haar lot met gelatenheid.

Goerijang Toenggal, de vorst des Hemels, zendt zijn zoon Goeroe Minda Kahijangan, als loetoeng (zwarte aap) vermomd, omlaag om haar bij te staan. Hij is bestemd, na de noodige beproevingen te hebben doorgemaakt, met haar te huwen. Haar wordt geleerd wat de vrouw te weten heeft om het huwelijk in te kunnen gaan, t.w. de cultus van de rijst en haar bereiding tot spijze en de weefkunst. Beiden zijn heilige wetenschappen. Als dat volbracht is, breekt het oogenblik voor de echtverbintenis, het begin van een zegenrijk tijdperk, aan.

Soenan Amboe, de goddelijke moeder in den Hemel, zendt de overste der *poehatji*'s - goddelijke, heilige figuren, Girang Tjandoli bij name, naar de aarde om Poerbasari in de gewijde namen van het rijstgewas in de opvolgende fazen van zijn groei te onderrichten. *Girang* is een titel, *tjandoli* heet thans de vrouw die bij een feest (besnijdenis of huwelijk) het toezicht over de rijstbewaarplaats voert. Zij is *doekoen* en prevelt een vóór- islamisch gebedsformulier (*radjah*) vóór zij de rijst in de kist doet. Den zelfden naam draagt de persoon die, als men tot het uitplanten der zaailingen of tot den oogst overgaat, de inleidende, religieuze werkzaamheden verricht; deze is echter een man. In een vasten cadans noemt Girang Tjandoli de termen met de vervangende woorden, aldus: *Sang Poehatji Maroehmoej poetih — [nja eta] ngaraning boemi; Sang*

Poehatji Tĕras rarang — ngaran pare keur soemihoeng; *Sang Poehatji Rambat rarang — ngaran pare bidjil akar*, enz., d.i. S. P. Maroehmoej poetih — dat is de naam van den grond; S. P. Tĕras rarang — dat is de naam van de padi als zij in het stadium „soemihoeng" is; S. P. Rambat rarang — dat is de naam van de padi als zij wortel schiet, enz. — Zoo gaat het door tot het gewas oogstbaar is. Wij geven hieronder de namen met hun heilige equivalenten, zooals zij achtereenvolgens genoemd worden. De landbouwer pleegt nog meer fazen in den groei van de padi te onderscheiden, ook is er plaatselijk verschil in.

boemi (grond)	*S. P. Maroehmoej poetih* (*maroehmoej* — gezegd van grond van losse structuur, gunstig voor het gewas, *poetih* — wit)
soemihoeng (als het ware sihoeng — slagtanden, vertoonende; men zegt dit als uit den korrel op het kweekbed een kiemworteltje te voorschijnt komt) [1]	*S. P. Tĕroes rarang* (vrij vertaald: het wortel maken zet door, *rarang* — verboden, heilig)
bidjil akar (de wortels komen uit)	*S. P. Rambat rarang* (*rambat* gw. — bij iets opklimmen, als klimplanten om een staak, hier aan de krommingen van de langer wordende wortels te denken. — De vervangende namen zijn opzettelijk gezocht)
djoemaroem (zich als *djaroem* — naalden voordoende, de kweekplant is dan 3 à 4 c.M. lang)	*S. P. Lentjop herang* (*lentjop* — spits uitloopend, *herang* — frisch, helder, van het blad)
toemoembak (als lansen omhoog stekende)	*S. P. Lentjop hoerip* (*lentjop*, zie boven, *hoerip* — levend)

[1]) Zóó hebben wij het woord altijd hooren gebruiken; volgens de Bie - De landbouw der Inlandsche bevolking I 47 - Batavia 1901: „wanneer de jonge „plant nog in een punt uitloopt en met haar ivoorgele kleur aan de scherpe „slagtanden of *sihoeng* van verscheurende dieren doet denken."

tjoemanggah (de hoogte ingaande)	*S. P. Lenggang herang* (*lenggang* — doorschijnend helder, *herang*, zie boven)
koemala (faze tusschen de vorige en de volgende; het woord is onklaar, Jav. *koemarakara* — in de 5e maand, wanneer het plantsoen grootendeels gerijpt is, dus veel later)	*S. P. Lenggok maja* (Jav. *lenggok* — draaien, wenden, Jav. *maja* schijnt te zien op het doorschijnend groen van het blad)
memeh reuneuh (vóór het gewas „zwanger" is, eenigen tijd na de uitplanting der zaailingen)	*S. P. Pĕntjar hoerip* (*pĕntjar* — verbreid, ziet op de nu plaats hebbende uitstoeling, *hoerip*, zie boven)
njeuweu (uitstoelen)	*noe. seda sindang lakian* (de naam Sang Poehatji ontbreekt hier, waarschijnlijk om de maat, *seda* = Jav. *sida* — tot stand komen?, *sindang* — aankomen, *lakian* — paren, van de vrouw gezegd; 't geheel wijst op de bevruchting)
reuneuh laki (l. *lalaki*) (deze periode valt vóór *reuneuh* d.i. als binnen de omsluiting van het blad een door de aar veroorzaakte zwelling te zien is en zelfs vóór het daaraan voorafgaande *njiram*, zijnde de eerste tijd van de zwangerschap als de menstruatie ophoudt)	*S. P. Sangsamadini*, elders: *Sangsomadini* (?); in den gedrukten tekst *nagagana* (?)
koemisi (*kisi* — aangepunt stuk hout, lett. als het ware kisi's vertoonende, ziet op het zich hier en daar vertoonen van een aar na de bevruchting)	*S. P. Nagagini* (?)

rĕpat (l. *rampak*, als het gewas egaal in aren geschoten is	*S. P. Koedrat sari* (*koedrat* — almacht Gods, *sarî* — puik, essence, geur, bloem; in den gedrukten tekst *dajanggana* (?)
beukah — als de meeste planten in aren geschoten zijn, alle planten zijn als het ware open	geen naam opgegeven
toengkoel oemeusi (*toengkoel* — voorover, omlaag gebogen; *oemeusi* — gevuld, van de aren, kort vóór den oogst)	*S. P. Dajang sagini asoehan tĕroesna wati* (?)
beuneur hedjo (*beuneur* — vol en goed van de korrels, *hedjo* — *groen*, d.w.z. de aar toont reeds volle korrels maar is nog groen, ten rechte gaat deze faze aan *toengkoel oemeusi* vooraf)	*S. P. Tendjo maja* (ong. op een afstand gezien liefelijk, zacht schemerend en glanzend)
beungbeurat sangga (als de aren sterk overbuigen, eig. als het de plant zwaar valt de volle aar te dragen)	*S. P. Padoerat sari* (Jav. wb. *sapĕndurat* — een oogenblik, verband onduidelijk) [1]

Afgescheiden van het bovenstaande noemt Girang Tjandoli nog:

koneng (als de aanplant egaal geel is, valt vóór *toengkoel oemeusi*)	*S. P. Lenggok koening (lenggok* — overhellend, *koening* — geel) [2]
pipoehoenan (offergestel, waar een begin met planten enz. wordt gemaakt)	*S. P. Boekit omas* (*boekit* — berg, *omas* — goud) [3]

---

[1]) Tjarita Loetoeng Kasaroeng ed. Pleyte blz. 207 v.v. (Verh. Bat. Gen. LVIII, 3) - Batavia 1910.

[2]) O.c. blz. 209.

[3]) O.c. blz. 211.

In een verhalend gedeelte wordt nog gezegd:

karang leuit (erf van de rijstschuur)	*S. P. Handjoewang rarang* (*handjoewang* — heester met afwerende kracht, veel op begraafplaatsen e.d. geplant, *rarang,* zie boven) [1])

Eenigen tijd later daalt Soenan Amboe uit den Hemel neder, zij plaatst zich aan het hoofdeneinde van Poerbasari's legerstede, die slaapt en leert haar nu in den droom de namen van zaken en handelingen van rijstschuur tot het opdienen van de rijst als bereide spijze, bezigheden die in het bizonder het deel der huisvrouw in den eeredienst van Nji Sri zijn. Achtereenvolgens noemt zij:

leuit (rijstschuur)	*Poehatji gĕdong manik tanpa omas* (*gĕdong* is een steenen gebouw, rijstschuren worden echter niet van steen gebouwd, de geheele naam beteekent: juweelen steenen gebouw zonder goud). Het vereerende *sang* laat Soenan Amboe hier en verder achterwege.
tihang tĕngah (middenstijl)	*P. Naga langgĕng* (*naga* — slang, *langgĕng* — 1. voortdurend en onveranderlijk, 2. gw. v. zich iets boven de omgeving verheffen)
pananggeuj (draagbalk)	*P. Tanggeuj djati* (*tanggeuj* — gw. van dragen, schragen, *djati* wordt hier en verder gebruikt in den zin: echt, deugdelijk [2])

---

1) O.c. blz. 213.
2) O.c. blz. 215.

bilik (bamboeomwanding)	*P. Dingdingan djati* (*dingdingan — afscherming,* heeft in verwante talen dezelfde beteekenis als *bilik*)
panto (deur)	*P. Inĕban djati* (Jav. *inĕban* — sluiting)
sipandak (z.v.a. *parasandak* — vliering in de rijstschuur, waar de *iboe pare* met benoodigdheden enz. worden neergelegd)	*P. Adĕgan djati* (*adĕgan* — een bouwwerk)
taradje (ladder naar het luik van de rijstschuur)	*P. Rantaj djati* (*rantaj* — tot een sliert aaneengeschakeld afhangend) [1])
lisoeng (rijstblok)	*P. Sarowong djati* (*sarowong* — uitgehold)
haloe (stamper)	*P. Andĕgan djati* (Jav. wat stil houdt, staan blijft)
pabejasan (rijstbewaarplaats)	*P. Gĕdong larang* (*gĕdong,* zie boven, *larang* — verboden, heilig,, de *pabejasan* is echter een kist of mand) [2])
soeloeh (brandhout)	*P. Roentoejan djati* (*roentoejan* z.v.a. *rantajan*)
seuneu (vuur)	*P. Lĕnjĕp herang* (*lĕnjĕp* — 1. helder wakker, 2. de oogen sluiten, weg zijn, ook: zich in iets verdiepen; *lĕnjap* gw. v. met schrik wakker worden, in eens zich herinneren, de beteekenis is dus zoowel van dof tot helder als omgekeerd; *herang* — helder) [3])

[1]) O.c. blz. 215.
[2]) O.c. blz. 216.
[3]) O.c. blz. 217.

parako (haardstede)	*P. Leukeuran djati* (*leukeuran* is een van klappernerf gevlochten matje om potten en pannen op te zetten)
hawoe (haard)	*P. Danoemawoeh* (?)
seeng (rijstwaterketel)	*P. Sarating iman* (*sarat* — bestanddeel, middel, ustensiel, *iman* — geloof)
aseupan (kegelvormig mandje waarin de rijst wordt gaargestoomd)	*P. Koekoesan djati* (*koekoesan* is de Javaansche naam der *aseupan*)
doelang (houten bord met opstaanden rand, o.a. gebruikt om de bereide rijst om te werken)	*P. Andĕlan djati* (*andĕlan* — 1. goed van vertrouwen, 2. vertrouwensman)
toeroeb doelang (bedekking van de *doelang*)	*P. Pajoeng sari* (*pajoeng* — zonnescherm, schut, ook: *pamajoeng* — wat als beschutting dient, *sari*, zie boven)
kedjo (de gaargestoomde rijst)	*Djoengdjoeng rasa saking Allah* (*djoengdjoeng* gw. van opheffen i.c. overdr., *rasa* — gevoel, smaak, *saking Allah* — van Allah afkomstig; in één hs. bijgevoegd: *djoengdjoeng sari saking nabi*) [1]

Soenan Amboe geeft Poerbasari nog vele andere onderwijzingen hoe zij zich devotelijk en eerbiedig tegenover de rijst heeft te gedragen, b.v. bij het halen van de padi uit de schuur om gestampt te worden, echter zonder heilige namen of op te zeggen spreuken te noemen. Dit blijft mysterie dat niet wordt uitgesproken.

Op dezelfde wijze als boven openbaart zij Poerbasari vervolgens de heilige namen van onderdeelen van het weefgetouw en verder

[1] O.c. blz. 217.

weefgerei. Ook de kunst van het weven is een heilige wetenschap. Aldus ingewijd is Poerbasari rijp voor het huwelijk, de vereeniging van haar en Goeroe Minda heeft plaats.

II

In de meer afgelegen streken der zuidelijke Preanger bestaat de gewoonte dat vrouwen tezamen komen om onder het zingen van liederen rijst te stampen. 't Is een werk van den nacht bij maneschijn. Het heet *ngagondang*; een beschrijving hoe het in het distrikt *Pameungpeuk* (voormaals *Nagara*), ten Zuiden van Garoet, toegaat, van de hand van A. Gandaprawira, is te vinden in: Poestaka Soenda II no. 3, 4, 5.

Het woord *gondang* is wortelverwant met Soend. *kĕndang, gĕndang* — een soort trom, Bat. Mand. *gondang* — stel van pauken en bekkens waarop bij feestelijke gelegenheden geslagen wordt, Bat. Kar. *gĕndang* — trom, Pang. Bis. *gandang* — trom enz.; Soend *badingdang* — geluid geven, v. muziekinstrumenten; *nangnang* — geluid van een bel; de naam ziet dus op het geluid dat in de rijstblokken verwekt wordt.

Eén soort van *ngagondang* heet *gondang asmaragama*, 't gaat als volgt in zijn werk: Wanneer iemand een heilmaaltijd (*hadjat*) wil geven wordt de benoodigde, te stampen padi in de provisiebergplaats gelegd, één bos, de *iboe* — moeder, wordt door een lap wit katoen beschut. Naast haar wordt een horde met verschillende benoodigdheden geplaatst: ingrediënten voor het sirih kauwen, wierook, witte pi, klapperolie, garen, allerlei *roedjak*'s (sorbets) en *koepat tangtang angin*, dit laatste is kleefrijst in een driehoekig gevlochten blad gekookt. *Tangtang angin* is zeer gebruikelijk als offer aan de geesten, *nangtang angin* — den wind uitlokken, b.v. opdat hij een schip doe vergaan. Bij de horde wordt een met water gevulde kalebas neergezet, de stop bestaat uit een stuk afgescheurd blad, waarvan men een eind, als waren het haren, laat afhangen. Eén der vrouwen die aan het *ngagondang* deelnemen treedt als leidster op, zij heet *dalang*! Zij gaat, gekleed als in vroeger tijd, zonder baadje, met een kort schort aan zooals de ronggengs nog wel dragen, de borsten met een slendang omwikkeld, de provisieruimte binnen. Hier brandt zij wierook en prevelt *djampe*'s waarin zij Nji Dewi Sri verlof vraagt (voor haar optreden). Is dit afgeloopen dan legt zij de *iboe* op een wan en draagt die op de handen naar het rijstblok, door de andere vrouwen die aan

het *ngagondang* zullen deelnemen, gevolgd. Deze laatsten dragen de overige te stampen padi, de kalebas en de wierooktest. Alle padi wordt in het rijstblok gedaan, het garen wordt aan de sirihpruim bevestigd, zij wordt om den hals van het rijstblok gehangen. De *dalang* brandt wederom wierook en vraagt aan *Nji Pohatji*[1]) (i.c. Nji Dewi Sri) verlof feest te vieren, 't religieus karakter van dit „feest" is duidelijk. Zij verzoekt tevens haar te bewaken en te behoeden tegen zich indringende, booze geesten, uit de dalen omlaag, uit het geestenland daarboven, zij verzoekt ook dat de goden haar bewaken zullen: Sangjang Goeroe van boven, Batara Soesoek toenggal van beneden. Dan besmeurt zij de bak van het rijstblok en de stampers met de op de horde meegebrachte klapperolie. Het water uit de kalebas wordt rondom het rijstblok geplengd.

Allen nemen nu de stampers in de hand en buigen zich over het rijstblok. De dalang staat bij den kop, den stamper in de hand, de *iboe* vóór zich. Nadat zij zich overtuigd heeft dat allen gereed zijn, neemt zij de beschuttende, katoenen lap van de *iboe* weg en legt die in de horde, welke daarna uit den weg wordt gelegd. Zij prevelt verschillende *djampe*'s en vangt aan te zingen: *Riring - riring, riring - rirang, Pohatji Sangjang Sri*!, daarbij met den stamper in het blok stampende.

De vrouwenschaar antwoordt:

Deudeuh baeu, deudeuh banggeut, Pohatji Sangjang Sri!, eveneens onder stampen in het blok, d.i. „Ach lieve, komaan; ach lieve, komaan, „P. S. S.!"

Na deze inleidende aanroeping begint het eigenlijke lied, hierin bestaande dat gelijk benamingen van fazen in den stand van het rijstgewas en namen van voorwerpen met den cultus van de rijst in verband staande, boven door Soenan Amboe of namens haar in cadans aan Poerbasari werden medegedeeld, nu in den vorm van vraag en antwoord aan de vrouwen namen worden ingeprent, ditmaal zich beperkend tot wat de huisvrouw van af het padi halen uit de schuur tot het opdisschen van het bereide product dient te weten. De dalang stelt de vragen, de vrouwen antwoorden, alles zingende en onder begeleiding van het gestamp in de rijstblokken.

Dalang: *Nji Ĕmbok Asmaragama, doeroeng teh naon namana?*

Koor: *Anaking Nji Wadon doenja, namana gĕdong ning iman.*

Doeroeng is: 1 rijstschuur, 2 ruimte naast de schuur binnen den

[1]) *Pohatji* = *Poehatji*.

rand van het afdak, in dit geval het eerste. Cf. Mad. *dhurung* — bamboe stellage in de keuken om mais of padi op te plaatsen; *nama* is een Javanisme of oud-Soendaasch; *wadon doenja* — vrouw dezer wereld, waarschijnlijk in tegenstelling met Nji Sri, die niet van deze wereld is; *ning iman* — van het (Mohammedaansche) geloof, is een toevoegsel om het geheel een Mohammedaansch stempel te geven.

Vertaling:

Vraag: Nji Ë. A., hoe heet de rijstschuur?

Antwoord: Mijn kind, wereldsche vrouwe, haar naam is *gĕdong*. Als boven gezegd, een gewrongen benaming daar *gĕdong* een steenen gebouw is, wat een rijstschuur nooit is.

Wie met Nji Ĕmbok Asmaragama bedoeld wordt, is niet duidelijk, daar toch bezwaarlijk alle vrouwen tezamen met dien naam kunnen worden aangesproken.

De volgende vragen en antwoorden zijn steeds op dezelfde wijze ingekleed, alleen de namen en de heilige wisselnamen veranderen. Zij zijn, met weglating van *ning iman*:

pare (padi)	*pohatji* (goddelijke persoonlijkheid)
panto (luik van de rijstschuur)	*boeka* (geopend)
taradje (ladder naar het luik)	*bantaj* (iets wat afhangt, zooals een lorgnetkoord)
said (mand, o.a. gebruikt om padi in te bewaren)	*sangga* (wat op de handen gedragen wordt)
lisoeng (rijstblok)	*londjar*, l. *londjor* (hulptelwoord voor lange voorwerpen, als bamboe, suikerrietstekken e.d.)
haloe (stamper)	*randjoeg* (gw. van hevig ontsteld opschrikken, van schrik opspringen; ziet op de dansende beweging der stampers)

njiroe (wan)	*kĕprak* (paar harde houten die tegen elkaar geslagen worden; de beweging doet eenigszins aan het bewegen der wan bij het wannen denken)
hoeoet (zemelen)	*rĕsag* (slecht geschaafd, ruw op het gevoel)
bejas (ontbolsterde rijst)	*tĕras* (*tĕrasan* — pas ontgonnen land, wat opengelegd, ontgonnen is, voor het eerst gedaan)
beunjeur (gebroken rijst, breuk)	*bĕnjĕk* (vgl. *bĕtjĕk* = *betjek* — slijkerig, dras, pappig, Jav. *bĕnjek* — slikkerig)
pabejasan (rijstbewaarplaats)	*gĕdong* (zie boven)
tjai (water)	*tjahja* (glans)
lodong (bamboekoker)	*kĕntroeng* (holle klank als men b.v. op een *lodong* slaat)
parako (haardstede)	*bĕngkĕr* (hoepel; de haardstede bestaat uit 4 stukken bamboe of hout, in het vierkant gelegd en in het midden met aarde gevuld. De 4 stukken brengen op de gedachte van een beugel)
soeloeh (brandhout)	*pantjar* (brandhout, bundel riet of hout voor fakkel)
seuneu (vuur)	*gĕntjlang* (schijnen, lichten, branden, van een lamp)
hawoe (haard, fornuis)	*doengkoek* (gw. van als een hoop daar liggen, zich als een klomp voordoen, in elkaar gedoken zitten met het hoofd voorover)

seeng (rijst-waterketel)	*andĕg* (Jav. gw. van stilhouden, staan blijven, boven van den rijststamper gezegd. Van beiden geldt dat zij vrij hooge, recht overeind staande voorwerpen zijn
aseupan (kegelvormig mandje waarin de rijst wordt gaargestoomd)	*lawong* (wijde einde van een roeper of trompet)
haseup (stoom)	*kĕboel* (wat als rook of damp opstijgt)
doelang (houten bord met opstaanden rand, o.a. gebruikt om de bereide rijst om te werken)	*gĕdong* (zie boven, dit schijnt een verlegenheidsbenaming, omdat men den waren naam vergeten was)
pangarih (houten spaan waarmee de gestoomde rijst wordt omgewerkt)	*oekĕl* (Jav. omwinding)
sangoe (gaargestoomde rijst, gereed voor gebruik)	*kĕntĕl* (dik, gestold, geronnen, kan eigenlijk alleen van vloeistoffen gezegd worden)
daoen (blad)	*godong* (Jav. blad)
boboko (soort mand, men doet er wel *sangoe* in)	*sangga* (zie boven)
noe njangoe (die de *sangoe* bereidt)	*Njai Dewi Paratimah* (schijnt een kunstmatige differentieering van *Patimah* te zijn)
noe njodorkeun (die aanreikt, toeschuift)	*Njai Dewi Patimah* (zelfde overweging als bij de toevoeging „ning iman" boven). Vermoedelijk in de plaats getreden van een vroegeren naam)
noe toewang (die (de rijst) eet)	*Rasoeloelah* (de gezant Gods)

Ten aanzien der drie laatste termen moet opgemerkt worden, dat de vraag niet luidt: Wie is degene de de sangoe enz. bereidt (*saha namana*) maar: wat is de naam (*naon namana*). Ik neem aan dat deze formuleering slechts zoo luidt om de uniformiteit met alle vorige vragen.

Men ziet dat de door Soenan Amboe zelf en de van harentwege genoemde termen en de door de gondang-sters gezongene niet dezelfden zijn. Beiden doen een greep uit de rijke stof. De wisselwoorden komen ook niet overeen. De laatsten noemen de in de gewijde sfeer behoorende namen ten aanhoore van een ieder, ook Soenan Amboe is er niet geheimzinnig mee. Wel is de Loetoeng kasaroeng een heilige *pantoen* die niet altijd kan worden voorgedragen. Volgens sommigen mag zij niet voorgedragen worden, maar 't feit dat het verhaal bestaat en tot heden bewaard is, bewijst dat dit verbod niet strikt genomen kan worden. Anderen meenen dat men bepaalde tijden voor het voordragen in acht moet nemen. Poerbasari leert in het verhaal, en ieder, die het hooren wil verneemt, van de gondang-sters dat de cultus van de rijst in een eigen, religieuze sfeer verloopen moet, die heilig is en waar het goddelijke heerscht. Eerst dan is een goed verloop verzekerd. De mensch moet in het besef zijner onmacht met eerbied en schroom tegenover deze andere wereld staan. Soenan Amboe brengt dat besef in gedragen taal bij, de gondang-sters doen het in den vorm van zang en tegenzang.

Doch al gaat nu dit alles open en bloot, er is voor de vrouw aan den cultus van de rijst toch wel een mysterie verbonden. Dat wordt ons noch in de Loetoeng kasaroeng noch door de gondang-ende vrouwen gezegd. Soenan Amboe doelt erop als zij aanwijzingen geeft hoe de huisvrouw zich te gedragen heeft als zij padi uit de schuur gaat halen. Bekend is dat de vrouw vele égards jegens Nji Sri in acht moet nemen: zij ga alleen op bepaalde dagen en men verzorge haar uiterlijk, vaste, enz. 't Mysterie speelt zich in de schuur af als zij met Nji Sri alleen is, wat daarbij gebeurt, wordt geheim gehouden. Men weet er slechts zooveel van dat zij zich tot Nji Sri als een kind dat haar moeder iets vraagt, richt [1]).

Zoo heeft ook de wetenschap van het weven haar niet vermeld mysterie, bestaande in het weven des nachts op zolder, naakt, wierook brandende en een *djampe* prevelende, in de maand Moeloed [2]).

---

[1]) Hadji Hasan Moestapa, Bab. adat-adat blz. 120 - Batavia 1913.
[2]) Hadji Hasan Moestapa, o.c. blz. 121 - Batavia 1913.

Nadat de gondang-sters in de woning van dengene die het feest geeft, zijn teruggekeerd, brandt de *dalang* wederom wierook bij de gestampte rijst en zet men zich aan den heilmaaltijd waarbij weder *koepat tangtang angin* te pas komt, *roedjak*'s en koffie met toebehooren. Daarna keert ieder huiswaarts. De bras van de eerst gestampte padi, waaronder de *iboe*, wordt afgezonderd, er wordt *dodol* en *angleng* van gemaakt die tot het einde van den maaltijd niet gegeten mogen worden. Zij vormen de gave welke wordt aangeboden aan Nji Pohatji, die zoolang de maaltijd duurt, aanwezig is. Liet men haar achterwege, de toorn van Nji Sri zou de overtreders treffen.

III

Ma-Huan, de Mohammedaansche Chinees die den Chineeschen commissaris Chêng-Ho naar den Westelijken Oceaan als tolk vergezelde, schrijft in zijn werk: Ying-Yai Shêng-lan over Java in het begin der 15e eeuw o.a. het volgende:

„On every fifteenth and sixteenth day of the month, when the „moon is full and the night is clear, the native women form them„selves into troops of 20 or 30, one woman being the head of them „all, and so they go arm in arm to walk in the moonshine; the head„woman sings one line of a native song, and the others afterwards „fall in together; they go to the houses of their relations and of rich „and high people, where they are rewarded with copper cash and such „things. This is called „making music in the moonshine" " [1]).

Krom, deze woorden aanhalende, heeft er de aandacht op gevestigd dat het gebruik in slechts weinig gewijzigden vorm nog voorkomt onder de Dajaks van L i p o M a o e t, in het noordelijkste deel van Oost-Borneo.

De controleur Jongejans beschreef het als volgt:

„Een specialiteit van het Lipo-Maoetgebied is de *toedan* of ronde„dans met zang van jonge meisjes, dit geschiedt alleen bij maanlicht. „Daartoe vormen op een plek een 10 of 12, of hoeveel meisjes mee „willen doen, een kring, en loopen in cadans, elkaar bij de hand „houdende en de armen rhythmisch op de maat van den zang ophef„fend en neerzwaaiend, in het rond. Een hunner bezingt daarbij in

---

[1]) W. P. G r o e n e v e l d t, Notes on the Malay Archipelago and Malacca, compiled from Chinese sources (Reprint) p. 178 - London 1887.

„korte strofen den een of anderen nationalen held, terwijl de anderen „daarbij het refrein meezingen. Behalve echter de dooden, worden „ook de levenden bezongen en hun deugden opgesomd, zooals de „hoofden of de een of ander, die zich op snel- of handelstocht zeer „verdienstelijk heeft gemaakt. Tijdens het dansen der meisjes zitten „de jongelui in de voorgalerij of buiten om haar heen te luisteren, de „zangeres aanmoedigend met hun uitroepen of door het meezingen „van het refrein. Het slot is, dat na afloop van de *toedan* de jongelui „zich ieder uit deze meisjes degene kiest, die hem 't meest bekoort en „haar met zich voert naar een der z.g. vrijhuisjes, *loemboeng* of *oema* „*kalō* geheeten, kleine vierkante huisjes op ongeveer vier meter hooge „palen, alwaar de minnende paartjes den nacht doorbrengen" [1]).

Er bestaat een tweede wijze van *ngagondang* die bij het bovenstaande aansluit en ook in het artikel van Ganda prawira beschreven wordt [2]). Dit *ngagondang* bestaat in het zingen van *sindir*'s.

Een Soendasche *sindir* is hetzelfde als in het Javaansch *parikan*, in het Maleisch *pantoen*, in het Bat. Mand. *ende-ende*, bij de Toba's *oeppama* heet, enz. 't Is een verbloemde wijze van spreken in dichtvorm [3]). Het eerste paar regels (ook wel 3) bevat losse gezegden, zonder onderling verband, het tweede paar (of 3) daarentegen is

---

[1]) N. J. Krom, Muziekmaken in den maneschijn, in: Bijdr. Kon. Inst. 82, blz. 313.

[2]) In Poesaka Soenda is het zetsel door elkaar geraakt. Op de beschrijving van het Asmaragama bij het rijstblok (no. 3) volgen in no. 4 gewone *sindir*'s welke bij de tweede wijze van *ngagondang behooren*, waarbij aansluit afl. 5 blz. 70 kolom 2. Dit blijkt ook hieruit dat ervan gezegd wordt dat dit zingen uren lang, soms 9 à 10 uren, wordt voortgezet, wat, als men een heilmaaltijd gaat houden, natuurlijk niet kan. Van dit *sindir* wordt nog gezegd dat de vrouwen zich op haar fraaist uitdossen ten aanschouwe van de jonge mannen, waarvan dan huwelijken het gevolg zijn. 't Is een soort huwelijksmarkt, op meer plaatsen in de Soendalanden bekend. — In den tekst sluit hierbij het vervolg der beschrijving van het Asmaragama onmiddellijk aan (*Sawangsoelna ti lisoeng noe ngagondang teh lĕbĕt ka rorompok noe gadoeh alpoekah* enz. (blz. 71 kolom 2 bovenaan), dit behoorde te volgen na no. 3. Iets verder wordt dan duidelijk een begin gemaakt met de beschrijving der tweede wijze van *ngagondang* met opsomming van *sindir*'s („*Noe ditoetoer bijeu di loehoer eta atoeran „Gondang Asmaragama" doepi noe disĕbat gondang bijasa mah*" enz.", (blz. 71, kolom 2 onderaan).

[3]) Mal. *sindir* - zinspelen (*mĕnjindir*); bespotten, zinspelen op, doelen op (*mĕnjindirkan*), Day. *sindir* - spot (verbloemd), Bat. Mand. *sindir* - zinspeling, toespeling, Bat. Tob. oorzaak v. e. strijd, Mak. *sinrili'* - verhaal, Mad. *sendĕr* - op zijn liefde voor een vrouw zinspelen, O.Jav. *sindi* - zingen, Ilk. *sirig* - „mirarse de una y otra porte para ver si está bien compuesto como la demisela, dus: haar aankleeding behaagziek monsteren.

zinrijk en drukt een gedachte uit, de inhoud is gewoonlijk, als elders, van erotischen aard. De Soendanees noemt het eerste paar regels de *tjangkang* — schil, het tweede de *eusi* of inhoud. De band tusschen beiden is gelegen in de overeenkomst van klankval. Hiervoor gelden geen vaste regels, het streven is zoodanige woorden voor de „schil" te vinden, dat de klank van de schil in zijn geheel dien van den „inhoud" zoo dicht mogelijk nabij komt. De *sindir*'s leven mondeling voort, er worden dagelijks oude gewijzigd en nieuwe gemaakt, een herhaling van woordenkeus is onvermijdelijk, zoowel bij *tjangkang* als *eusi*, men kan de gevoelens van minnende harten in een paar regels niet eindeloos anders zeggen, de voor de *tjangkang* bruikbare rijmwoorden zijn niet onuitputtelijk. Wanneer dus een toehoorder in de *tjangkang* b.v. *bongborosan* (plantenpit, coll.) hoort zeggen, komt hij licht op de gedachte dat er in de *eusi* op de correspondeerende plaats *bobogohan* (als verliefden met elkaar omgaan) zal volgen; *tampian* (badplaats) wekt de associatie *lakian* (getrouwd zijn, van de vrouw gezegd), *bonteng* (komkommer) doet denken aan *ronggeng* (dansmeid) enz. De constructie is zoo dat er klankharmonie is tusschen den 1en regel van de *tjangkang* en den 1en regel van de *eusi*, evenzoo van de 2e regels onderling.

Gewoonlijk worden schil en inhoud door een en dezelfde persoon gezongen. Bij het *ngagondang* gaat het niet aldus. De *dalang* zingt de schil, het koor den inhoud in keer en wederkeer, de voordracht wordt er levendig door, het *ngagondang* komt dus op dit punt met het Oud-Javaansche spel en het Dayaksche *toedan* overeen. Daarbij wordt in het rijstblok gestampt als boven beschreven. De *sindir*'s onderscheiden zich niet van die men elders hoort. Een enkel voorbeeld — het artikel geeft er vele — zal voldoende zijn:

Dalang:

djĕroek paseh pipir bale
oelam paeut iwoeng bitoeng

Koor:

noe kasep tjalik di bale
baeu disaoer ka lisoeng.

Vertaling:

een djĕroek paseh (sinaasappelsoort) naast een bale (open gebouw)

een paeut — worm (wormsoort), een jonge spruit van bamboe bitoeng (bamboesoort).

de schoone jongeling zit in de bale
komaan! gij wordt naar het rijstblok geroepen
(m.a.w. kom tot mij!)

Sir Richard Winstedt heeft in een bespreking van de Maleische pantoen haar „pretty obvious genesis from a type of old-world „riddle" meenen te zien [1]). Edoch, de pantoen moge op het eerste gezicht voor den vreemdeling iets raadselachtigs hebben, een raadsel in engeren zin is zij niet. Als een raadsel wordt opgegeven, moet door denkarbeid de oplossing gevonden worden. Zulke raadsels zijn bij de Indonesische volken algemeen bekend en niet minder in trek dan bij ons. Maar bij pantoen's (*sindir*'s) is geen sprake van het vinden van een oplossing, men weet, als de *tjangkang* gezongen is, wat de *eusi* die erop volgen gaat is of men weet die niet en dan zijn de aanwijzingen welke met eenig vernuft uit de *tjangkang* te putten zijn, onvoldoende om tot de juiste en volledige formuleering der *eusi* waarin het op elk woord aankomt, te geraken.

't Maakt daarom ook geen verschil of eerste en tweede deel der *sindir* door twee verschillende partijen of door één en dezelfde persoon gezongen worden. Alleen kan men zeggen dat zang en tegenzang de voordracht levendiger maakt. Mogelijk hebben de Maleiers ook den beurtzang bij de pantoen gekend; op hetzelfde wijst een mededeeling van Van der Tuuk betreffende de Toba-Bataks, die een maagd een „schil" laat zingen zonder het antwoord af te wachten met de wetenschap dat haar minnaar dat wel weet [2]). De *sindir* (en haar equivalent) verliest niets van haar aantrekkingskracht wanneer zij door één persoon in haar geheel wordt voorgedragen. 't Accent ligt anders dan Winstedt meende. *Sindir*'s mogen de deelnemers vermaken, zij vermaken nog meer de toehoorders en wat dezen streelt en bekoort is: de inhoud, de zin, neergelegd in de *eusi*, en de knapheid van den maker der *tjangkang* die de de *eusi* benaderende taalklanken in dezelfde volgorde wrocht. Dat is voor hem een litterair

---

[1]) R. J. Wilkinson & R. O. Winstedt, *Pantun Mĕlayu* p. 6 - Singapore 1914.
[2]) H. N. van der Tuuk, Aanteekeningen Bataksch leesboek blz. 108 - Amsterdam 1862.

en intellectueel genot, een gave voor (taal)gevoel en voor het verstand.

Bij de tweede wijze van *ngagondang* komen geen ceremonieele of religieuze gebruiken, geen offers of plichtplegingen te pas. Een magische achtergrond is hier niet te ontdekken [1]). Hoogstens zou aangevoerd kunnen worden dat een magische wijze van denken een gunstigen bodem voor het bedenken van het klankenspel van tjangkang en eusi vormt, een innerlijke eenheid is er echter tusschen beiden niet.

Als Krom het slot van het Dayaksche *toedan* heeft aangehaald (zie boven), zegt hij: „het aardige slot van het feest op Borneo was „in het geciviliseerde Java der vijftiende eeuw natuurlijk niet meer „mogelijk". — Ik ben daar nog niet zoo zeker van. Het *ngagondang* verloopt ook niet prozaïsch. In een noot werd al gezegd (blz. 133, noot 2) dat de jonge meisjes zich fraai kleeden en de jonge mannen haar gadeslaan, vaak om een geliefde te vinden. Zelfs het plechtige asmaragama loopt er wel op uit dat deelneemsters door een jonkman na afloop naar huis worden geleid en een huwelijk daarop volgt.

---

[1]) R. A. H. Djajadiningrat, De magische achtergrond van de Maleische pantoen - Batavia 1933.

Leiden, 15 Juli 1946.

TWEEËRLEI PREFIX KA- IN DE AUSTRONESISCHE TALEN.

DOOR

R. A. KERN.

Eerste Afdeeling.

Het prefix *ka-* I.

I.

Het eerste der twee prefixen *ka-*, dat hier ter onderscheiding van een later te behandelen prefix *ka-* II, *ka-* I zal worden genoemd, heeft *perfectieve* beteekenis.

In eenige talen is het nog als zelfstandig woord of zijn afleidingen ervan nog als zoodanig in gebruik.

In het Makassaarsch wordt het, proclitisch en enclitisch, gebruikt om nadruk te leggen, in de beteekenis: „inderdaad, zoo is het, het „staat vast", e.d. Voorbeelden zijn in het Wb. s.v. 2e *ka* en in de Christomathie passim te vinden, bv. *ka tau bau'*- voorwaar, iemand met een liefelijke geur; *andjo ka*- daarom juist; ook in vragende zinnen: *inai ka*? - wie toch wel? *na ka mate i* - gesteld hij sterft; *ka nikiyoki ri Gowa, mapiwalidji* - als (Sanrabone) door G. geroepen wordt, zal het antwoorden; *anjauru' are ka-i, salakana are ka-i* - hetzij men (zijn zaak) wint, hetzij men (die) verliest, *i* is de korte vorm van het aanw. vnw.; *niya'ka pangasennu*? - weet gij er iets van? Iemand vraagt: *taena ka*? - is hij er niet?, waarop het antwoord luidt: *taena pa*! - hij is er nog niet! - *manna batu-ka kantisang, manna tai-ka tai bani,* zoo het al steen is, dan is het toch slijpsteen, zoo het al excrementen zijn, dan is het toch bijenwas; *iya-ka* - maar; *ante kamma*? - op welke wijze?, *ante ka kamma*? - op welke wijze toch? - *sigigi dja ka* - ook zelfs maar één tand; *adja-ka* - versterkte Vetatief; *saba'na ka nagaya tondji kudongkoki* - ómdat wij op den draak gezeten waren.

Het Boegineesch heeft hetzelfde: *adjaka,* ook *adjake,* Vetatief; *pesĕdding ka o!* - sta toch op! - *ka mate* - reeds dood; *narekko ka i* - wanneer het inderdaad . . .

In het Malagasi is *ka,* enclitisch gebruikt, nadruk gevend en versterkend, het Wb. geeft als vertaling: „ook, bovendien, daarom, dan, maar", ook: „zéér", *mena* - rood, *mena ka* - zéér rood.

In het Atjehsch is *ka* bijwoord van tijd: reeds, afgeloopen, van een handeling.

In Tontemboan is *ka* niet als zoodanig in gebruik, maar wel de afleiding met infix *-um-*: *kuma* - reeds, dit wordt blijkens de klemtoon op *ku,* thans als gw. beschouwd [1]).

Het Bare'e heeft *makaa* - tot den definitieven staat gekomen die door het onderwerp wordt uitgedrukt, tot een volkomen toestand gekomen, vaststaan, zeker zijn; *mo-* (elders *ma-*) is het voorvoegsel dat *ka* tot een predicaatswoord heeft gemaakt, de klemtoon valt op *ka,* wat de rekking dezer lettergreep heeft veroorzaakt daar het Bare'e geen éénlettergrepige grondwoorden kent, bv. *ane mokaamo rajaku* - eerst als mijn voornemen vast is; *bare'e pa mokaa kadagonja* - zijn beterschap is nog niet volkomen [2]).

Er bestaat een verbaal-prefix *maka* - waarover later gehandeld zal worden. In het Oud-Javaansch komt dit voor bij frequentatieven en intensieven, bv. *makagurilap* - flikkeren, doch men vindt ook: *kṛtala pinutĕr murub* (stralen) *kagurilap,* in nagenoeg dezelfde beteekenis. Zoo ook: *gubar kakĕrĕtug* - oorlogsbekkens begonnen te rommelen [3]), *ka* is hier nog een scheidbaar voorvoegsel.

Mal. *kah* met emphatische *h,* wordt alleen in vragenden zin gebruikt, eig. „is het zoo? is het een feit?"

Ook in het Gajō'sch stempelt *kö* (= *ka*), enclitisch achter het hoofdwoord van het gezegde geplaatst, den zin tot een vragenden: *ara kö görö kö?* - is het er of is het er niet?

In Tonga is *ka* maar, niettemin, vgl. Mak. *iya-ka* maar, en Mlg. *ka.*

De afleiding met *ma* - in Mal., Bar., Mak., Boeg. *maka,* Jav. *mangka,* is gevolgtrekkend, nadrukkelijk „en", weer te geven met „nu is „het geval dat, de zaak is, het is een feit, want, èn"; in het Boeg. ook met het oog op het toekomende gebruikt: *Ala taala mani maka misĕng-i* - Allah alleen weet het (is het die het weet); *rekko . . . maka*

[1]) Tont. sprk. p. 94. — Alles wat hier en verder over *ka-* in Tont. gezegd wordt, is te vinden in de afdeeling die tot titel draagt: „c. De groep van *ka*", p. 93 v.v. Beide prefixen *ka* worden onder dit hoofd behandeld.

[2]) Tont. sprk., p. 94, 95.

[3]) V. G. VIII 221.

nawinrusĕng-i - als ... dan zal ze stellig gemaakt worden; *maka ma'dampĕng* - moge hij vergeven (d.w.z. moge dat een voldongen feit worden); *maka ripogau'* - ten einde gedaan te worden. Het Mak. heeft hetzelfde: *iya tjini' maka napadjariya* - zie slechts op hetgeen zij te doen hebben (en moet gebeuren); ook: *mangka,* bv. *wattu sitjini'na mangka saribattanna* - toen hij zijn broeders werkelijk ontmoette (hen ontmoette en zij waren werkelijk zijn broeders). Meer voorbeelden in de woordenboeken.

Bar. *maka* is „immers, want". Uit den klemtoon op *ma-* blijkt dat dit voegwoord niet in het Bar. gevormd is maar tot den gemeenschappelijken taalschat behoort; indien het een vorming van het Bar. ware, zou het *makaa* luiden [1]). Bv. *bare'e kudonge paumu maka wongo talingaku* - ik hoor uw woorden niet want ik ben hardhoorend. Ook te vertalen met: „zijnde het geval dat; nu het zoover gekomen „is dat; daar het een feit is dat". - *ka* Is ook aanwezig in Bar. *toka* - aanwezig zijn omdat het gekomen of aangebracht is, vgl. Jav. *tĕka.*

In het Soendaasch wordt *ka* nog gebruikt op de volgende wijze: Wanneer een vrouw het tot haar gesprokene niet verstaat of niet begrijpt, zegt zij: *ka?* - wat belieft U?, emphatisch *kah.* - 't Is een beleefde wijze van zeggen, alleen door vrouwen gebruikt, en in bevestigenden zin niet gebruikelijk [2]). - *kumaha* Is vragend vnw. van hoedanigheid, in bevestigenden zin is het „zoodanig als": *kumaha maneh* - doe zooals gij wilt; *gantjang kumaha kilat* - snel als de bliksem; 't is *ka* met infix *-um-* en oud Conjunctief suffix *ha,* dat in alle vragende voornaamwoorden bewaard is. - *mangka* Dient in het Soend. om den adverbialen of modalen Imperatief uit te drukken: *mangkahade!* - pas goed op!; *kali mangka gĕmĕt!* - graaft zorgvuldiglijk!

Zooals nog nader zal blijken, kan *ka-* I in de Austronesische talen potentiëele beteekenis hebben, dat is ook in het F. het geval; hieruit moet zich de beteekenis van *ka* als aanwijzer van het Futurum in Maori, Samoa (*'a*) en Mangarewan ontwikkeld hebben.

Aan het begin van een zin wordt in Maori *ka* gebruikt, nagenoeg als *maka* in het Maleisch, het is òf perfectief *ka* zonder meer òf uit *maka* gereduceerd, in Hawaii wordt dit *a.* Vgl. F. *ka* - en, maar, Oud-Jav. *ngkā* - dan, en.

---

1) Bar. sprk. 402 v.v., hier is *maka* uitvoerig behandeld.

2) De verklaring in het W.b. van Coolsma s.v. *kah,* als zou dit woord een korte vorm van *kaulanun* zijn, is niet houdbaar; *kaulanun* is in het Soend. steeds de bezegeling van iets dat men gezegd heeft.

II.

Wij komen nu tot het gebruik van *ka*- I als formatief. Als verbaalprefix drukt *ka*- uit dat de handeling geslaagd is. Ter illustratie zij op het gebruik dat het Javaansch en het Soendaasch van het prefix maken, gewezen.

Zooals bekend hebben deze talen twee passieven, met *di*- en met *ka*-, beiden geplaatst vóór het gw. van het werkwoord. (Suffixen en infixen kunnen hier buiten beschouwing blijven). Wil men tot uitdrukking brengen dat de handeling geslaagd is, dan is *ka*- op zijn plaats, bv. van Jav. *pĕṇḍĕt*, Kr. gw. van medenemen, *barang gaḍahannipun tĕlas kapĕṇḍĕt ing ketju* - zijn goederen zijn door de inbrekers meegenomen; van Soend. *susul*, gw. van nazetten, *anu maling kasusul* - de dief is nagezet, deze handeling heeft resultaat gehad, de dief is achterhaald.

di- Heeft een ander uitgangspunt, 't zegt dat er een agens achter de handeling staat, bv. *lajange ditulis* - de brief wordt of is geschreven, er is iemand die den brief schrijft of geschreven heeft; hoever hij daarmee gevorderd is, daaromtrent zegt de vorm niets. 't Kan dus zeer wel zijn dat de brief reeds ten einde is gebracht, dat de handeling dus even ver gevorderd is als wanneer *ka*- gebruikt ware, in de meeste gevallen is dit ook zoo; den spreker echter is 't er om te doen geweest te laten uitkomen dat er iemand is of was die den brief schrijft of schreef. De brief kan voltooid zijn, maar dat feit komt pas in de tweede plaats en zal uit het zinsverband moeten blijken. Omgekeerd is bij *ka*- de volle aandacht geconcentreerd op het geslaagd zijn der handeling; de agens, zoo al aan te wijzen, blijft op den achtergrond.

De beide passieven, met *di*- en met *ka*-, staan dus als ongelijksoortige grootheden naast elkaar. Hieruit kan een tegenstelling groeien. De Indonesische talen drukken zich gaarne in tegenstellingen uit, dezen verhoogen de expressieve kracht der rede en vervullen, met de enclitische woordjes waaraan deze talen zoo rijk zijn, in het rede-beleid de functie welke in Westersche talen aan het redeaccent toevalt. Men zal bv. den Nederlandschen zin: „Ik weet niet „of hij komen zal", in het Soendaasch weergeven met *tö njaho datang hĕntöna* - ik weet niet of hij komen zal, of hij niet komen zal; *tatjan tangtoe paeh hĕntöna* - 't staat nog niet vast dat hij werkelijk sterven zal; Bar. *bare'e kuintjani kabangkenja bara kakodinja* - ik weet niet hoe groot het is, lett. ik weet niet de grootte of de kleinheid er-

van [1]). Van dit spreken in tegenstellingen zijn in vele talen voorbeelden te vinden, de inkleeding is verschillend. Ook het algemeen bezigen van een dubbele ontkenning om een sterke bevestiging uit te drukken, kan men hiertoe rekenen.

Onder het beslag van deze denkwijze kunnen *di-* en *ka-* tot een tegenstelling worden. Wanneer *di-* zegt dat een agens werkzaam is, kan *ka-* de beteekenis krijgen: er is geen agens bewust werkzaam, de werking geschiedt accidenteel, bv. van Jav. *gitik,* gw. v. slaan, *asune digitik, kutjinge kagitik* - men sloeg naar den hond, maar de kat werd geraakt; Soend. *untjal dibĕdil andjingna kabĕdil* - men schoot (met een geweer) op het hert, maar de hond werd getroffen. En zoo kan, daar *ka-* „geslaagd" beteekent, *di-* de beteekenis krijgen „niet geslaagd" of van een poging, bv. Soend. van *laden,* gw. v. bedienen: *djĕlĕma meh tö kaladenan* - het was bijna niet mogelijk alle menschen te bedienen (vele gasten, weinig bediening). Daarentegen: *djĕlĕma meh tö diladenan* - de menschen werden bijna niet bediend (er werd hun bijna niets aangeboden); van *bawa,* gw. v. meenemen, brengen, halen: *lain dihadja dibawa ngan kabawa . . . tö dibawa döi sabab kapohoan* [2]) - ik heb het (boek) niet opzettelijk meegenomen maar bij ongeluk . . . en ik heb het niet weer mee teruggebracht omdat ik het vergeten heb.

In het huidige Javaansch is volgens Walbeehm de onderscheiding tusschen *di-* en *ka-* passief aan het vervagen en wordt *ka-* vaak als Kr. van *di-* en dus = *dipun* - gebruikt [3]); in het Soendaasch echter wordt de onderscheiding scherp in het oog gehouden.

In het Javaansch en dialectisch in het Soendaasch (*ka-*) wordt het prefix in den vorm *kĕ-* ook aan intransitieve begrippen verbonden, bv. van Jav. *plèsed,* gw. v. uitglijden, *kĕplesed* - uitgegleden. Ook bij transitieve begrippen is de vorm *kĕ-* als de beteekenis accidenteel is, dus: Jav. *tĕmu,* gw. v. vinden, *katĕmu* - gevonden (als ik iemand gezocht heb), *kĕtĕmu* - ik ontmoet toevallig; van *andĕg,* gw. v. stilstaan, *kaandĕg* - aangeland, *kandĕg* (voor *kĕ- andĕg*) - tot stilstand gekomen. 't Accidenteele overheerscht dermate dat het passieve karakter verloren gaat. Precies hetzelfde geldt van den Soendaschen accidenteelen vorm met *ti-*, dat in oorsprong ook passief-prefix is, dit wordt alleen intransief gebruikt, bv. *tadjong* - gw. v. met den voet tegen iets stooten, *Nata titadjong kana batu* - N. stoot bij on-

---

[1]) Bar. sprk., p. 198.
[2]) *R. Satjadibrata,* Wawatjan Sastra-sastri (Volkslectuur 1014), p. 51.
[3]) Walbeehm, p. 83.

geluk met den voet tegen een steen. Dialectisch, met *ka-*, wel transitief, van *pidĕk*, gw. v. trappen in iets, *Karta kapidĕk bĕling* - K. (Nom.) trapt bij ongeluk in scherven; *kagolontjong* dial. = *tigolontjong of tigogolontjong* - bij ongeluk omrollen, ergens van afvallen.

Een intransitief passief met *ka-*, zonder accidenteele beteekenis, is algemeen Soendaasch, de afleiding komt voor van gw.n. van werkwoorden, van adjectieven en van substantieven, bv. van *wĕntar* - bericht, *kawĕntar* - alom bekend; van *mashur* - beroemd, *kamashur* - *idem*; van *wangi* - geur, *kawangi* - vermaard; van *tjĕluk*, gw. v. roepen (intr.), *katjĕluk* - in (hoogen) roep. Dit zijn passieve verbaaladjectieven. Zulke woorden kunnen ook potentiëele beteekenis hebben, bv. Jav. *ton*, gw. v. zien, Oud-Jav. *katon* - gezien, te zien, zichtbaar, Nieuw-Jav. *idem*, het prefix is *kĕ-*, maar in dit geval is *ka-* bewaard, daar het gw. éénlettergrepig is; doch *tingal* Kr. wordt *kĕtingal*, Soend. *katendjo*. In het F. komt deze vorm nog voor; van *bola* - splijten, breken (intr.), *kabola* - gespleten, (Oud-Jav. *kabĕlah*, Oud- en Nieuw-Jav. *bĕlah*) en ook splijtbaar [1]). Zonder potentiëele beteekenis: van *rusa* - bedorven, *karusa* - verwoest; van *belu* - *ka* - buigen, *kabelu* - gebogen, vgl. Mad. *biluk*, gw. v. zich buigen.

In het Toba-Bataksch heeft *ha-* (= *ka-*) vooral potentiëele beteekenis, de uitvoerbaarheid der handeling wordt ermee uitgedrukt, bv. *indang be hapatangi-tangi sowarana-i* - niet meer kan aangehoord worden zijn stem; *indang be hapaida-ida te ni horbona i mabaor tu tapiatta* - niet meer is te zien de drek van zijn buffels vloeiende naar onze badplaats (het is niet mogelijk bedaard te blijven aanzien dat de drek van zijn buffels onze badplaats bezoedelt, v. d. T.) [2]).

In alle deze gevallen is het duidelijk dat het prefix perfectief is (*ka- I*). Men kan het hier opgemerkte geheel of ten deele in andere talen terugvinden.

III.

Een eigenaardig gebruik van het prefix *ka - I*, waarvan de Tontemboansche spraakkunst vele voorbeelden geeft, is het volgende: Het prefix wordt vóór gw.n. van werkwoorden, vóór adjectieven en

---

1) V. G. IV, 282.
2) Tobasche spraakkunst, p. 164.

substantieven geplaatst in exclamatorische zinnen, bv. van *ge'el*, gw. v. weerzin hebben, *kage'el si toja'ang anio' mĕkakan*! - wat eet dit kind steeds met weerzin! — van *ĕlas* - gezuiverd van onkruid, *kaĕlas si uma anio'*! - wat is dit stuk bouwland schoon van onkruid! — van *sĕrap* - maanlicht, maan, *kasĕrap*! - wat een helder maanlicht! [1]).

Dat de formatie bij werkwoord en naamwoord op dezelfde wijze plaats heeft, vindt hierin zijn oorzaak dat beiden in de Austronesische talen onvolkomen gescheiden zijn. 't Actief van het werkwoord heeft een eigen vorm met prefix *ma-* (*mar-* of *mag-*, *ma*ⁿ*-*) doch het passief heeft dien niet en is gelijk aan den naamwoordelijken.

Het grondwoord wordt door *ka-* tot volkomenheid gebracht; vormen als de bovengenoemde kunnen vergeleken worden met Nederlandsch „volmaakt gelukkig", Duitsch „vollendet schön", Fransch „parfaitement juste" enz. — 't Prefix kan ook voor woorden die reeds met een aanhechtsel zijn afgeleid, geplaatst worden, bv. *girot* - welsprekend, *tagirot* - vlug, vaardig in het bespreken van zaken, *katagirot si tuama anio'*! - wat is die man vaardig in het spreken! — *gogori* - een houtvernielend insect, *ginogori* - door houttorren aangetast, *kaginogori si tjaju anio'*! - wat is dit hout door houttorren aangetast! — *ai-* herwaarts, *mĕngapaai* - gewoon te laten komen, *kamĕngapaai* (vóór een actieven vorm!) - zeer de gewoonte hebbende de menschen te laten komen, op te roepen; *kanimasija*! - wat is hij rijk geworden! — in de beide laatste voorbeelden is *ka-* op weg een zelfstandig rededeel te worden.

Als vertaling is in deze zinnen „zeer, in hooge mate" niet onjuist, *ka-* gaat hier over in de beteekenis „een hoogen graad bezittende"; 't is echter duidelijk dat het prefix hetzelfde perfectieve *ka-* is als in het vorige hoofdstuk behandeld werd, de letterlijke vertaling van *kaĕlas si uma anio'*! (zie boven) is dan ook: beslist schoon is dit stuk bouwland!

Nu zijn in Tont. de groote meerderheid der adjectieven grondwoorden, in de meeste talen is dat echter niet het geval. In de Filippijnsche talen en vele talen van Selebes wordt het adjectief van een gw. gevormd door voorvoeging van *ma-*; het Oud-Javaansch heeft *ma-* en *a-*, het Dajaksch *ba-*, het Bataksch neemt een tusschenpositie in en heeft *ma-* of niets, het Malagasi heeft adjectieven met en zonder prefix. — *ma-* Is actief-prefix, Filip. *maputi*, van *puti*, beteekent

[1]) Tont. sprk., p. 95 v.v.

dus eigenlijk „witheid hebbende, wit zijnde", hiertegenover staat als naamwoordelijke vorm *kaputi* - wit. Dajaksch *baputi* kan men neutrum noemen, *ba-* heeft possessieve kracht. In Bol. Mong. is *a* in *o* overgegaan en luidt het prefix dienovereenkomstig *mo-*, zoo ook in het Mori'sch, waar echter *ma-* ook nog voorkomt. Oud-Jav. *maputih* en *aputih* zijn gelijkwaardig; Bat. van gw. *rara*, *marara* - rood zijnde, predicatief gebruikt. Daar het Maleisch het prefix *ma*ⁿ- bezit en ook *mar-* bezeten heeft [1]), is het waarschijnlijk dat het adjectief eenmaal het prefix *ma-* heeft gehad.

In een aantal talen van Midden-Selebes bezigt men het adjectief in den nominalen vorm met *ka-*, de waarde is niet onderscheiden van de actief geconstrueerden in de talen die het adjectief met *ma-* vormen. Als zoodanig vallen te noemen het Mamoedjoesch, het Napoe'sch, het Tae', het Leboni'sch, bv. Mam. *kadungku* - nabij, *kalebu* - rond, Bada'-Besoa *kadake* - slecht, *kaladu* - diep, Leb. met *ko-*, uit *ka-* ontstaan, door Adriani aan Bada'sch en Napoe'sch gelijkgesteld, voorbeelden worden echter niet gegeven [2]). In Bare'e komen adjectieven met *ko-* (= *ka-*) voor, bv. *kotu'u* - ijverig, *tu'u* - echt, de beteekenissen zijn gedifferentieerd [3]). In Tae' staan vormen met en zonder *ka-* naast elkaar: *kasalle* = *salle* - groot; men vindt ook dat *ma-* en *ka-* vorm gelijkstaan: *kalebu* = *malebu* - langwerpig rond.

Het Sangireesch vormt, evenals de andere Filippijnsche talen adjectieven met *ma-*, doch vorming met *ka-* komt voor, bv. *kadidi'* - klein, *kaludung* - gekruld.

In het Malagasi vindt men zoowel *ma-* als *ka-*, ook het adjectief in den grondwoordelijken vorm, waar dus het prefix is afgevallen, bv. *mainti* - zwart; *kapetsy* - slim; *fotsy* - wit.

In de Filippijnsche talen, nog afgezien van het Sang., ontbreekt *ka-* niet geheel: is het adjectief predicaatswoord, dan wordt *ka-* wel gebruikt, vgl. Bataksch, bv. Tag. *ganu ka na ba kakinis ngayon sa ati ng trabaho?* - hoe geoefend zijt gij thans in uw werk?, gw. is *kinis* [4]); van *tigas*, gw. v. hard, *gabato katigas itong kahoy* - dat hout is hard als steen [5]); van *taba'*, gw. v. vet, *kahit na gano kataba' ang hayop* - het doet er niet toe hoe vet het dier is [6]) — Bis. van *baskug*,

[1]) *G. Coedès*, Les inscriptions malaises de Çrivijaya (B. E. F. E. O. XXX, 1930), p. 29 v.v.

[2]) De Bare'e sprekende Toradja's III, p. 149 v.v., 131, 135, 139.

[3]) Bar. sprk., p. 243.

[4]) *Bloomfield*, p. 102.

[5]) *de Totanes*, p. 87.

[6]) *Bloomfield*, p. 42.

gw. v. sterk, *tuman kabaskug si Sanson* - Simson was volmaakt sterk.

Het Boegineesch maakt adjectieven met prefix *ma-*, dus: *maradja* - groot, doch men zegt: *lalĕng karadja* - de groote weg; *alĕ' karadja* - een gróot bosch. — Dayaksch heeft *kakidjir* - dun, het gw. is ongebruikelijk, men zegt wel *kidji kidjir* en *mangidjir* in dezelfde beteekenis. Zulke overblijfsels zouden bij onderzoek wellicht nog in andere talen te vinden zijn.

In aansluiting bij de exclamatorische zinnen in het Tont., welke in het begin van dit hoofdstuk genoemd werden, volgen thans voorbeelden van dezelfde constructie in andere talen. In het Bis. schijnt zij tot adjectieven beperkt te zijn, bv. van *daku*, gw. v. groot, *kadaku siya kay dili makadala sina*! - hij is zóó groot en (toch) kan hij dat niet optillen! [1]).

Het Tag. toont groote overeenkomst met het Tont., bv. van *ganda*, gw. v. schoon, als subst. schoonheid, *kaganda*! - hoe schoon! wat een schoonheid!; van *bait*, gw. v. zich goed gedragende, als subst. goed gedrag, *kabait*! - wat is hij goed en deugdzaam! —; van *runung*, gw. v. knap, *karunung nang bata ng si Hwan*! - wat weet de kleine Jan veel! — De persoon op wien de eigenschap slaat, staat hier in den Genitief; de bedoeling van den zin verschilt niet van die in het Tont.; maar letterlijk wordt er iets anders gezegd, nl. het knap zijn van kleinen Jan! (als uitroep) [2]).

Het Tont. onderscheidt tusschen *kakĕli ĕm bene'na*! - wat heeft hij veel rijst!, van *kĕli* - veel, en *kakĕli im bene'na* - de hoeveelheid zijner rijst. Tont. en Bis. onderscheiden ten deze fijner dan het Tag.[3]).

Het Bar. gebruikt steeds het bez. vnw. 3e pers.: van *dago*, gw. v. goed, *kadagonja*! - hoe goed! welk een mate van goedheid.

Soend. *kapirang pirang imah önjöh*! - wat zijn er veel huizen ingestort! (vele de ingestorte huizen), de herhaling van *pirang* is hier meerv., *pirang pirang imah önjöh* - vele huizen zijn ingestort.

In het Mak. en het Boeg. komen afleidingen voor als: *ta'kalupa* - vergeten (verl. deelw.); Mak. *ta'kapepa'*, Boeg. *ta'kapepĕ'* - in het nauw gebracht, dit zijn gw.n. van werkwoorden waarvan met *ka-* naamwoordelijke vormen gemaakt zijn, die vervolgens met prefix *ta'-* tot passieve intransitieven gemaakt zijn.

[1]) *Mentrida*, p. 40.
[2]) *Bloomfield*, p. 173.
[3]) Tont. sprk. p. 96, waar vele voorbeelden gegeven worden.

In het Bataksch is *ha-* (= *ka-*) in exclamatorische zinnen, een hoogen graad uitdrukkende, mij niet bekend, doch de beteekenis komt aan den dag in secundaire grondwoorden die van gw.n. van adjectieven en werkwoorden zijn afgeleid, bv. Mand. *djedja-djedja* - met veel drukte ergens komende, *hadjedja* - onrustig heen en weer loopen; van een sec. gw. Mand. *hadjingdjang* maakt men *markadjingdjang* - slaan met de vuisten of stampen met de voeten; Mand. *hadutdat* - haastig, men kan dit ook als de nominale vorm van gw. *dutdat* opvatten, zoo ook Tob. *halaput* - haastig, Tob. (van *halenseng*) *humalenseng* - zich onrustig gedragen, bv. een kip die een ei wil leggen, Mand. *halentjeng* waarvan *humalentjeng* - *kalentjeng* - ergens omheen loopen, zooals varkens en geiten doen, zoekende waar zij kunnen binnengaan.

In de Filippijnsche en sub-Filippijnsche talen bestaat nog een andere afleiding met *ka-*. Vóór substantieven met tijdaanwijzende beteekenis geplaatst, heeft de afleiding de beteekenis dat de tijd is afgeloopen, bv. van Tag. *gabi* - nacht, *kagabi* - de afgeloopen nacht, doch Il. gisteren (de tijd waarna een nacht die afgeloopen is, is gevolgd); B.M. *gobii* - nacht, *kogobii* - voorbijgegane nacht; Tont. *wĕngi* - nacht, *kawĕngi* - de afgeloopen nacht; Sang. *kĕbi* - nacht, *kakĕbi* - gisteren; Tont. Tb. van *awi'i*, dat teruggaat op **awi* - nacht, *kaawi'i* - gisteren; Tag. Bis. Sulu *hapon* - namiddag, *kahapon* - gisteren; Mag. van *gay* - tijd, *kagay* - gisteren (eig. verleden tijd); Tont. *woondo* - morgen, *kawoondo* - hedenmorgen, wanneer die morgen reeds voorbij is.

IV.

Het Tag. maakt in exclamatorische uitdrukkingen nog nadere onderscheidingen. Reduplicatie van het gw. drukt een meervoud uit, bv. van *item*, gw. v. zwart, *kaiitem*! wat zwart (van meerdere zaken); van *lamig*, gw. v. koud, *kalamig nang paa nang manga bata'*! - wat zijn de voeten der kinderen koud! — Wordt het gw. herhaald, dan maakt dat de beteekenis intensief, bv. van *damot*, gw. v. gierig, *kaydamot damot nang bata ng ito*! - wat een verschrikkelijk gierig kind is dat! [1]).

---

[1]) *Bloomfield*, p. 267, 268.

Doch *ka-* + geredupliceerd of herhaald gw. komt nog anders gebruikt voor. In Tag. drukt *ka-* + geredupliceerd gw. van een werkw. uit dat de handeling juist heeft plaatsgehad; bv. van *kain,* gw. van eten, *kakakain ko pa lamang* - ik heb juist gegeten; van *galing,* gw. v. van iets terugkeeren, *kagagaling sa bayan nang kapatid ko ng babaye* - mijn zuster is juist uit de stad teruggekeerd [1]). Opmerkelijk is dat het subject der handeling hier weder in den Genitief staat, vgl. boven blz. 145. Zonder reduplicatie: Pamp. *karatang na pa mo* - hij is zooeven aangekomen. — Ook in bijzinnen met herhaald gw., bv. Tag. van *hanap,* gw. v. zoeken: *kahanap hanapko kai ama ay nakahanap na ako* - nauwelijks had ik mijn vader gezocht of ik vond hem. Hiermee is te vergelijken: Soend. *datang datang röp hees* (zonder *ka-*) - zoodra hij kwam, ging hij slapen. Herhaling en *ka-* werken hier in dezelfde richting, *ka-* toch drukt uit dat de handeling zich voltrokken heeft, de herhaling legt ook nadruk op de handeling. Het Sang. maakt in dezelfde omstandigheden gebruik van de reduplicatie; bv. van *wonoh,* gw. v. zinken, *su kawawonoh u sakaeng e, su tatĕlla' u wahoa* - met dat de prauw zonk vloog de reiger op [2]). Het Tb., weder anders, plaatst *ka-* vóór den passieven werkwoordsvorm, bv. van *ilĕk,* gw. v. zien, *kaiilĕk* - nadat gezien werd; van *karaj* - kleed, kabaja, *kaikaraj* - nadat het kleed aangetrokken was.

Het Bar. maakt deze constructie van vervoegde werkwoordsvormen met toegevoegd bez. vnw. 3e pers. *nja,* zonder herhaling of reduplicatie, bv. van *donge,* gw. v. hooren, *kakudongenja mo pau setu* - toen ik dat woord gehoord had [3]). Het Mori'sch gebruikt de uitdrukking in hoofd- en bijzinnen, het prefix is *ko-,* soms *ka-* (ouderwetsch), bv. (da) *kohawoku* - ik ben pas aangekomen (voltrokken is mijn aankomen); *ko'umarino koa mongkaa ka* [4]) *ilako mo' itu itu* - zoodra hij klaar was met eten, ging hij rondloopen (voltrokken was zijn ophouden met eten en hij ging rondloopen [5]); *ka dompo 'ia mokole ka karua* - zoodra de m- en de k- met de hunnen (daar) woonden [6]).

In Iloko vindt men *ka-* vóór gw.n. van werkwoorden en voor substantieven, met reduplicatie gepaard, bv. van *luto,* gw. v. koken, *kalutluto* - juist gekookt; van *itlog* - ei, *kaititlog* (ook: *kaitlog,* on-

---

1) Bloomfield, p. 267.
2) Bar. sprk., p. 203.
3) Bar. sprk., p. 448, 449.
4) Voor de beteekenis van *ka-* = en, zie beneden.
5) Morische sprk., p. 133.
6) Morische sprk., p. 175.

getwijfeld uit het eerste ontstaan) - een versch - gelegd ei; van *anak* - kind, *kayananak* - een pasgeboren kind. De gelijkheid van naamwoord en gw. van een werkw. komt hier weer uit.

Ook in Maori drukt *ka* uit dat een handeling zooeven geschied is of staat te geschieden, bv. *katahi ia ka tae mai* - hij is zoo juist gekomen; *ka haere au* - ik ben op het punt te gaan [1]).

V.

In het derde hoofdstuk kwam het verschil ter sprake dat in Tont. bestaat tusschen *kakĕli ĕm bene'*! - wat heeft hij veel rijst! en *kakĕli im bene'*! - de hoeveelheid zijner rijst; tusschen *karangka' ĕm balena*! - hoe hoog, zijn huis! (wat is zijn huis hoog!) en *karangka' im balena* - de hoogte van zijn huis, van *rangka'* - hoog. Als vertaling zijn de Nederlandsche zinnen onberispelijk, maar het Tont. drukt zich anders uit, het eerste is: véél! (is) zijn rijst, zoo ook: hóóg (is) zijn huis; het tweede, in Genitiefverband: het (hoe) veel zijn zijner rijst, het hoog zijn van zijn huis. Men zou in het laatste geval *kakĕli, karangka'* een quasi-substantief kunnen noemen met een naar het abstracte neigende beteekenis; wordt nu de vorm zelfstandig *in* den zin gebruikt (niet als uitroep), bv. met een lidwoord: *ĕng kakĕli, ĕng karangka'*, dan is het woord volledig substantief geworden en geheel abstract; „hoeveelheid, grootte", zijn dan een zuivere vertaling. Een scherpe scheiding is tusschen quasi- en volledig substantief niet te trekken, 't een gaat in 't andere over, maar het gezegde kan den overgang van naamwoordelijken vorm tot abstract substantief verklaren.

Zulke abstracte substantieven worden in de eerste plaats van adjectieven gemaakt, maar dan ook van substantieven en gw.n. van werkwoorden; zij beantwoorden aan Nederlandsche woorden op -heid, -dom, -schap, -te enz.

Hier volgen eenige voorbeelden:

Het Tont. kent alleen afleidingen van adjectieven, zie boven, evenzoo Tb. bv. *wuaya* - dapper, *kawuaya* - moed, dapperheid;

Ledo prenasaleert het gw., bv. van *baso*, gw. v. groot, *kambasona* - de grootte ervan, de gelede vorm van het adj. heeft in deze taal *ma-* (*na-*). Soms wordt *ka-* weggelaten, bv. van *dea*, gw. v. veel,

[1]) *H. Williams*, Grammatische Skizze der Ilocano-Sprache p. 20. — München 1904.

kadeana en *deana* - de veelheid ervan. „Het iets zijn" gaat meermalen over in „de plaats van, de tijd van het „iets zijn", dit komt in verschillende talen voor, in het Ledo komt met name de plaatsaanduidende beteekenis voor, bv. van *daa* gw. v. slecht, van *belo,* gw. v. goed, *ne molipa ri kadaana, polipa ri kabelona* - loop niet op de slechte plekken; loop op het goede gedeelte ervan (loop niet waar de weg slecht is, loop waar hij goed is) [1]).

Bis. van *hayo,* gw. v. schoon, *kahayo* - schoonheid; van *latag,* gw. v. geel, *kalatag* - geelheid, gele kleur; van *matay* - dood, sterven, *kamatay* - de dood, het sterven; van *bohi,* gw. v. leven, *kabohi* - het leven;

Ibg. van *babay* - vrouwelijk, *kababay* - maagdelijkheid, schoonheid der vrouw; van *tolai* - mensch, dier, *katolai* - natuur, aard;

Mag. van *pikir,* gw. v. denken, *kapikir* - het denken, de gedachte;

Il. van *asi,* gw. v. genegen zijn, *kaasi* - genegenheid, barmhartigheid; van *pia* - goed, *kapia* - verzoening, vrede;

Bontok van *antjo,* gw. v. hoog, *kaantjo* - hoogte; van *taku* - persoon, *kataku* - persoonlijkheid, het mannelijk wezen;

Sang. van *dau,* gw. v. ver, *kadau* - afstand;

B.M. van *loben,* gw. v. groot, *koloben* - grootte, grootheid; van *ibog,* gw. v. begeeren, *kaibog* (*ka* is hier ouderwetsch voor *ko-*) - wensch; van *niat* - voornemen, *koniat* - plan;

Day. van *bundjur,* gw. v. eerlijk, *kabundjur* eerlijkheid; van *olo* - mensch, *kaolo* - menschelijkheid, menschelijke natuur, menschenwaarde, *nihau kaolo* - (hij is een schurk) hij verloor zijn menschelijkheid; van *harati,* gw. v. begrijpen, verstaan, *kaharati* - verstand.

In het Dayaksch treedt soms reduplicatie op zonder verandering in beteekenis te brengen. Een eigenaardigheid van deze taal is dat het gw. genasaleerd kan worden dan wel geprenasaleerd; in het eerste geval gaat daarmee soms differentiatie van beteekenis samen, bv. van *sala,* gw. v. verkeerd, *kasala* - zedelijke fout, onrecht, doch *kanjala* - fout, gebrek v. e. zaak; van *sasal,* gw. v. berouw hebben, *kanjasal* - berouw; van *tĕtĕp,* gw. v. vast, bestendig zijn, *katĕtĕp* = *kanĕtĕp* - bestendigheid, *kandjudju* - het langer zijn [2]).

In het Soend. komt het abstractum voor, afgeleid van adjectieven, bv. van *risi* - beducht, bang, angstig, *karisi* - beduchtheid, banghheid, angst; en van gw.n. v. werkwoorden, bv. van *boga* - bezitten, *kaboga*

---

1) S. J. Esser, Handleiding voor de beoefening der Ledo-taal (Verh. Bat. Gen. LXXII, 1e stuk), p. 14.

2) Hardeland p. 37 v.v.

- bezit; van *sundang*, gw. v. steunen, *kasundang* - steun. Er zijn ook abstracta die van samenstellingen zijn afgeleid, bv. van *sĕtija* - getrouw en *ati* - gemoed, hart, *kasĕtija-ati* - getrouwheid, of van afleidingen, bv. van *rumasa* - erkennen, zelf een afleiding van *rasa* - gevoel, *karumasa* - erkenning, ook: een zich bewust zijn. Zelfs van negatieve begrippen worden deze abstracta gemaakt, bv. van *tö* - niet en *rĕsĕp* - behagen hebben in, *katörĕsĕp* - mishagen (subst.).

Het Bataksch beschikt over twee manieren om het quasi-substantief te vormen: 1. voorvoeging van prefix *ha-* (= *ka-*) gepaard aan reduplicatie van het gw.; 2. prefix *ha-* met infix *-in-*, gevolgd door het enkelvoudig gw., bv. van *dao* - ver: *hadadao* - het ver zijn, *hinadao* - *idem*, daar *ha* - en *-in-* beiden perfectief zijn, is de laatste vorm dubbel perfectief, eig. het ver geworden zijn, maar de vormen worden door elkaar gebruikt [1]. De beteekenis der reduplicatie is onzeker, de door Van der Tuuk bij de bespreking der reduplicatie als grammatische figuur gegeven verklaringen passen hier niet [2]. In het Bol. Mong. drukt de reduplicatie in dezelfde constructie een hoogen graad uit, bv. v. *ḷantud*, gw. v. hoog, *koḷantud* - hoogte, *koloḷantud* - groote hoogte. Misschien beteekent *hadadao* dus „het zeer ver zijn".

De vorm met *hina* - kan ook zelfstandig gebruikt worden, bv. *sungkot ni hinadenggan* - het toppunt van schoonheid, bij dien met *ha-* + reduplicatie is dat niet het geval [3].

Er bestaan ook *hina* - afleidingen van substantieven, bv. van *radja* - vorst, *di-baen hinaradjana* - wegens zijn vorst zijn, omdat hij een groot vorst is. In de door Van der Tuuk gegeven voorbeelden is het begrip „hooge graad" aan den *hina*-vorm verbonden, wat met *ha-* + reduplicatie niet het geval is, bv. van *torop* - talrijk, *di-baen hinatoropna* - vanwege hun enorme menigte.

In de spraakkunst wordt er nog op gewezen dat de vorm dikwijls gebezigd wordt als benaming van tijd wanneer, plaats van waar en de bizondere wijze waarop de inhoud van het werkwoord plaats heeft [4].

In het Bar. heeft het abstractum met *ka-* een eigen ontwikkeling doorgemaakt. De vorm vervult de plaats van een redengevenden bijzin, bv. van *ria*, gw. v. veel, *maria baulanja, karia baulanja se'e*

[1]) Tobasche sprk., p. 187 v.v.
[2]) Tobasche sprk., p. 415.
[3]) Ik dank deze inlichtingen aan de heeren Voorhoeve en Tobing.
[4]) Tob. sprk., p. 189, waar voorbeelden worden gegeven.

mobangkebangkemo si'a - zijn buffels zijn talrijk, daar zijn buffels talrijk zijn (in het Nederlandsch zou men zeggen „daarom") is hij hoogmoedig. — Daar nu woorden van allerlei soort hoofdwoord van een predicaat kunnen zijn, kan de *ka-*. vorming op allerlei woordsoorten worden toegepast: substantieven, adjectieven, telwoorden, voornaamwoorden, bijwoorden en vervoegde werkwoordsvormen [1]). Intusschen wordt de afleiding van gw.n. v. adjectieven en v. werkwoorden ook nog als abstractum gebruikt, bv. van *dago*, gw. v. goed, *kadago* - het goed zijn, goedheid; van *ombo*, gw. v. vallen, *kaombo* - val.

In het Mori'sch is het *ka-* abstractum opgelost. Esser heeft aangetoond dat het Morische voegwoord *ka* - opdat, zoodat, dat, en, uit de quasi-substantief constructie is losgemaakt en tot een zelfstandig rededeel geworden [2]). — Het Makassaarsch heeft een voegwoord *ka* - daar, dewijl, want; hier heeft zich dus dezelfde evolutie voltrokken; tegenwoordig heeft het Makassaarsch geen *ka*-abstracta meer.

In het Dayaksch dat, naar boven bleek, het abstractum bezit, wordt het door herhaling of reduplicatie van het g.w. een concessieve uitdrukking, bv. van *bawi* - vrouwelijk, *kabawi* - vrouwelijkheid, doch: *kabawibawim* (of *kababawim*) *mandai kaju* - hoewel gij een vrouw zijt, klimt gij toch op boomen [3]).

VI.

Behalve met het prefix *ka-* worden ook abstracta gevormd door voorvoeging van *ka-* tesamen met het achtervoegsel *-an*. Theoretisch is het laatste minder abstract daar *-an* localiseert. Inderdaad wordt in het Soendaasch, dat over beide afleidingen beschikt, wel eens onderscheid gemaakt; bv. van *bisa* - kunnen; *kabisa* - kunde in het algemeen, *abdi tö aja kabisa* - ik kan niets, maar *kabisaan* zegt iemand van zijn speciale kundigheden, zijn vak; *eta kabungahan teh lain pikön salirana bae* - het geval is niet alleen voor u een bron van vreugde (schr. ziet hier op een bepaalde gebeurtenis die vreugde verschaft heeft). Waarop volgt: *kabungahan adi mowal löwih ti kaatoh kakang* - uw vreugde (over het u te beurt gevallene) kan niet grooter zijn dan mijn (gevoel van) blijdschap [4]); *karudĕt* - verstoordheid, *karu-*

1) Zeer uitvoerig behandeld, met vele voorbeelden, in Bar. sprk., p. 444 v.v.
2) Mor. sprk., p. 171 v.v.
3) Hardeland, p. 41.
4) *R. Memed Sastra hadi prawira*, Pangeran Kornel (Volkslectuur no 880), p. 83. — Batavia 1930.

dĕtan - zaak die verstoordheid gewekt heeft, enz. Doch de onderscheiding wordt niet altijd in het oog gehouden en in de talen die alleen de *ka- an*-afleiding hebben, zijn de aldus gevormde abstracta geheel gelijk aan de *ka*-vormen elders. Ook in de talen die beide vormen hebben, is dat als regel het geval. Men kan ze dus ook vertalen met woorden op -heid, -dom, -schap e.d. Als voorbeelden noemen wij slechts enkele woorden in Tag. en Jav., voor het overige naar de woordenboeken en spraakkunsten verwijzende. Bv. Tag. van *ta(w)o* - mensch, *kata(w)ohan* - menschheid, menschelijke natuur (doch *katawan* - lichaam); van *buhay* - het leven, *kabuhayan* - levensonderhoud; van *haba* - gw. v. lang, *kahabaan* - lengte; van *tapus*, gw. v. beëindigd, *katapusan* - einde. Werkwoorden, adjectieven en substantieven kunnen als gw. optreden. — Jav. van *waras* - gezond, *kawarasan* - gezondheid; van *wani* - durven, *kawanian* - moed, dapperheid; van *laku* - gang, *kalakuan* - gedrag; van *ana* - er is, er zijn, *kaanan* - aanwezen, bestaan; van *saguh* - beloven, *kasaguhan* - belofte.

In Bis. vindt men ook *ka- on*, naar het schijnt, zonder onderscheid in beteekenis, bv. van *tamad*, gw. v. lui, *katamaron* - luiheid, geen verschil met *katamad* [1]). Een willekeurige onderscheiding, of liever: differentiëering is: *kapait* - bitterheid (van smaak), *kapaitan* - *idem* (in figuurlijken zin).

Ook de *ka- -an* vorm kan „de plaats waar", „de tijd waarop", „de „wijze hoe", beteekenen. Vermoedelijk onder inwerking van *-an* komt dit meer voor dan bij den *ka-* vorm. Bv. Tag. *kanipaan* - *nipa* - bosch; van *parang* - bosch, *kaparangan* - woudstreek; van *bahay* - huis, *kabahayan* - huizinge, d.w.z. een huis met vele woningen, ook: inventaris, meubileering; van *pulo* - eiland, *kapuluan* - archipel (vele talen); in Bis. is *katawohan* zoowel menschheid als menigte; van *bato* - steen, *kabatoan* - steenachtig terrein, terrein waar vele steenen zijn; van *lonod*, gw. v. wegzinken, ondergaan, *kalodnon*, het Westen; Il. van *datu* - hoofd, *kadatuan* - de verzamelde hoofden van een dorp, de *datu* - schap.

In het Sang. wordt met *ka- -ang* (*-ĕng*, *-eng*) de superlatief der adjectieven gevormd. Deze vorm wordt geheel als adjectief gebruikt, maar is een abstractum, bv. van *sĕllahĕ'*, gw. van groot, *kasĕllaheng* - grootste [2]).

In het Gajō-sch is de vorm superlatief en excessief, wat niet ver-

---

[1]) Voor zoover uit Wb. en spraakkunst op te maken. De zaak zou eerst kunnen worden uitgemaakt, als wij over teksten beschikten, wat niet het geval is.

[2]) Sang. sprk., p. 83.

wonderlijk is, daar beiden op dezelfde wijze plegen te worden uitgedrukt, bv. *mokot* - lang, *kĕmòkòtön* - erg lang, al te lang.

Tont. van *ĕndo* - dag, *kaĕndoan* - wanneer, waar het dag wordt, in Tb. de morgenster; eigenaardig is Tont. van *kolano* - vorst, *kakolanoan*, dat naast vorstendom, koninkrijk, ook „aandeel van den „vorst" beteekent. Voorts van *kelang* - witte duif, *kakelangan* - *k*. plaats, *k*. tijd, d.w.z. plaats waar veel *k*.'s zijn, de tijd als er veel *k*.'s zijn. Men zegt dit ook bv. van vruchten.

In Bar. is *ka- -an* verloren, doch in enkele woorden als *ka- -a* bewaard en dan bepaaldelijk plaatsaanduidend, bv. van *ipoli* - een boom, *ka'ipolia* - waar veel *i*- boomen staan.

In het Mori'sch, waar de vorm *ko- -a* luidt, is van de verschillende beteekenissen die het formatief gehad heeft, slechts de tijd-aangevende levend: periode of seizoen waarin een bepaalde handeling verricht wordt of een bepaalde toestand heerscht, het gw. wordt geprenasaleerd, bv. van *sowi*, gw. v. oogsten, *konsowia* - oogsttijd; van *me'opo* - op den buik liggen, *kompe'opoa* - de periode dat een klein kind op den buik ligt. De vorm is dus niet noodwendig aan een gw. gebonden. Zij treedt ook van een samenstelling gemaakt, op, bv. van *mewua* - *lansa* - op l. vruchten uitgaan, l's van de boomen halen, *ko(m)pewua* - *lansaa* - seizoen waarin men de rijpe l's plukt, enz.

Ook het Tae' vertoont naast abstracte tijdaangevende beteekenis, bv. van *rore*, gw. v. ophouden, *karorean* - ophouding, d.i. de tijd van voedselschaarschte; afwijkend is: van *rorrong* - klaagzang, *karorrongan* - wijs die het hart vertroost.

In Boeg. en Mak. komt de plaatsaanwijzende beteekenis sterk naar voren, bv. van *tinro*, gw. v. slapen, Mak. *katinrowang*, Boeg. *atinrŏng* - slaapplaats, slaapvertrek, in de laatste taal nog meer dan in het zoo naverwante Mak.

In het Jav. staan, naar welbekend is, de abstracte en de plaatsaanduidende beteekenis naast elkaar, bv. van *ratu* - vorst, *kraton* - 1. de vorstelijke heerschappij, 2. vorstenverblijf; van *dĕmang* - een beambte, *kadĕmangan* - 1. het *dĕmang*-schap, 2. de residentie van den dĕmang; terwijl men onder het eerste zoowel de waardigheid, als het gebied waarover hij gaat (ging), kan verstaan. In enkele gevallen is de naam van het ambt op den drager overgegaan, bv. van *djinĕm* - stil, bescheiden, *kadjinĕman* - (stille) waker, bewaker van de harem (Wb.s.v. *djinĕm*), Oud-Jav. *djinĕm* - slaapvertrek; Oud-Jav. *kanuruhan* - ambtsnaam van een hoog staatsdienaar; Soend. *kanduruwan*, een eeretitel, is blijkens den vorm in betrekkelijk recenten tijd uit het

Jav. overgenomen, de Soend. vorm zou *kanduruhan* luiden. De geprenasaleerde vorm wordt in het Jav. wb. niet meer vermeld, maar moet niet lang geleden, zeg in den Mataramschen tijd, bestaan hebben. Gw. is *duruh*, Boeg. **dulu* (*l* en *r* wisselen, bv. *lapĕ'* = *rapĕ'*, Jav. *rapĕt*), **dulu* komt niet voor, wel de gesloten vorm *dulung* (*pamusu'*), die aanvoerder (in den krijg) beteekent. De voorvader van den deftigen, Oud-Jav. *kanuruhan* was dus „voorvechter".

Wat het Soend. betreft, vermelden wij slechts dat de taal ook hier haar soepelheid toont door de afleiding o.a. van samenstellingen te maken, bv. van *lulus* - voorspoedig, *katölulusan* - tegenspoed, onspoed; van *goreng patut* - leelijk van uiterlijk, *kagorengpatutan* - leelijkheid van uiterlijk.

Een bizondere vermelding verdient nog alleen het Bataksch. Hier vindt men *ha- -an* en *ha- -on* naast elkaar. Vgl. boven Bis., Bv. van *radja* - vorst, Mand. *haradjaan* - koninkrijk, maar *haradjaon* - vorstelijke waardigheid, ook: de gezamenlijke vorsten eener streek; Tob. *haradjaan* - echtgenoot, anders afgeleid, zie beneden, *haradjaon* - vorstendom; Karo altijd *kĕ* — *-ĕn*: *kĕradjān* - de vorsten (collectief), ook: *kinaradjān* - koninkrijk, koninklijke waardigheid, een passief gemaakt **karadjān*, waaruit tevens blijkt dat *kĕ-* uit *ka-* is ontstaan. — Tob. *ha* — *an* tendeert naar plaatsaanduidende beteekenis, bv. van *sundut*, gw. v. óndergaan, *kasundutan* - plaats van zonsondergang, Karo *kĕsundutĕn*; Toba van *pogos* - arm, *hapogoson* - armoede, maar *habeguon* - het geestendom, is ook bovenwereld; Mand. *hapogosan* - armoede; Tob. Mand. *hasusuan* - moeite, zorg.

Uit dit alles blijkt dat er tusschen de suffixen *-an* en *-ĕn* (Bat. *-on*) geen scherpe scheiding te maken is, zij zijn gelijkwaardig.

Van het abstracta vormende *ka* — *an* moet de werkwoordelijke vorm, die een zg. accidenteel passief is, onderscheiden worden. Uit den aard der zaak zal men hem het meest van werkwoorden afgeleid vinden, maar ook adjectieven en substantieven komen als gw. voor, bv. Mal. *radja* - koning, *karadjaan* - tot koning verheven, het koningschap deelachtig geworden; van *panas* - warm, *kapanasan* - door de warmte getroffen, het warm hebben; van *datang* - komen, *kadatangan* bezoeken gekregen. 't Zelfde vindt men in andere talen.

De beteekenis kan ook potentieel zijn, bv. van Tont. *gĕgĕr*, gw. v. beven, *kagĕgĕran* - kunnende aan het beven gebracht worden; van *api* - vuur, *kaapian* - wat vatbaar is om vuur te houden, ook: vuurhoudend.

Het prefix is hier evenals boven het perfectieve *ka-* (*ka-* I).

VII.

In hoofdstuk III werd de grammatische vorm *ka-* + gw., welke een hoogen graad uitdrukt, besproken, bv. Tont. van *ka'kat* - dartel, *kaka'kat se toja'angera*! - wat zijn hun kinderen dartel! — Door herhaling van het gw. kan somtijds de beteekenis nog worden versterkt (hoofdstuk IV).

Hiervan is te onderscheiden de vorm *ka-* + herhaald gw. waarbij de herhaling altijd optreedt en dus een onmisbaar deel der samenstelling is; de beteekenis is „voortdurend doen wat het gw. uitdrukt, voortdurend in den toestand zijn als door het gw. uitgedrukt". Hij wordt als bijwoordelijke uitdrukking bij een werkwoord, ook wel als predicaat gebruikt. De afleiding geschiedt van gw.n. van werkwoorden en van adjectieven en substantieven.

In het Sang. luidt het prefix *ka'-*, het gw. wordt geredupliceerd in stede van herhaald, de vorm duidt een voortdurenden toestand, als gevolg eener handeling die passief is voorgesteld, aan, bv. van *pello'*, gw. v. neerzetten: *ka'papĕllo'* - neergezet, gelegd zijnde, staande, liggende [1]).

In het Bol. Mong. drukt hij ook een voortduren uit en wordt hij vaak in bijzinnen of bijwoordelijke uitdrukkingen gebruikt, bv. van *bilog* - gesloten, *kobilogbilog i mata* - de oogen steeds gesloten houden; van *kapa*, gw. v. rondsluipen, *kokapakapa im sia bo dinomak* - rondsluipende (terwijl hij bezig was rond te sluipen) werd hij gepakt; *umpaka, ambe, kogantonggantong* - hoewel ik, helaas, steeds hangende ben, van *gantong*, gw. v. hangen; *kolopilopi'pa* - terwijl hij nog moe is.

Het Bol. Mong. maakt zeer fijne onderscheidingen: *kobajabaja'* - gestadig doorloopende; *koba kobaja'* - rondloopen, al kuierende; door het herhalen van het voorvoegsel wordt de handeling als het ware in stukken gebroken. Met de algeheele herhaling: van *gaat* - gw. v. afnemen, *kogaat kogaat ing kawasanja* - zijn kracht neemt hoe langer hoe meer af [2]);

Bada'sch, van *lou'*, gw. v. op- en neergaan, *kalou'lou'* - op- en

---

[1]) Sang. sprk. p. 84, te onderscheiden van *ka-* + geredupliceerd gw., beteekenende den tijd waarop iets of iemand ondergaan heeft, bv. van *sasa'*, gw. v. rijp, gaar, *kasasasa'*, tijd waarop iets gerijpt is, Sang. sprk. p. 81; *ka'* is een gewijzigde uitspraak van *ka*.

[2]) Bol. Mong. spraakkunst, in Bijdr. Kon. Inst. 86, p. 42–46.

neergaand, veerkrachtig; van *lumba'* - avond, *kalumba'* - *idem*, *kalumba' lumba'* - tegen zonsondergang [1]);

Tae', van *talinga* - oor, *katalinga lingako* - dan wordt je (zeer) nieuwsgierig; van *lamban* - op iets anders overgaan, *kalamban lamban* - voortdurend overstekende; van *morang* - liegen, *kamorang-morang*, gezegd v. e. leugenaar, iemand die gewoon is te liegen [2]);

In het Mori'sch luidt het prefix *ko-*, in sommige gevallen als *ka-* bewaard, bv. van *kora* - krijgskreet, *kokorakora* - voortdurend den krijgskreet doen hooren; van *lako*, gw. v. loopen, *kolakolako* - voortdurend loopen; ook als advertiale uitdrukking gebezigd: *mongkaa ngkolakolako* - loopende eten. Door prenasaleering van het prefix wordt de vorm versterkt, bv. *ka' iti iti, ngka'itiiti, ko'itiiti, ngko'itiiti* - aldoor druipen [3]).

Het Malagasy vertoont sporen dezelfde uitdrukking bezeten te hebben, bv. *kamenomenona* - praatzuchtig in het bejammeren van zijn lot; *kabedy* - praatzuchtig [4]), de vorm moet uit *kabedibedy* verkort zijn, want het gw. is *bedibedy* - praatzuchtig.

In het Dayaksch drukt *ka-* + herhaald gw. ook een voortduren uit, de afleiding geschiedt van gw.n van werkwoorden, van adjectieven en van substantieven, bv. van *galing*, gw. v. draaien, met klinkerverandering: *kagulanggaling* - aanhoudend rollen; van *pandjang*, gw. v. lang, *kapandjangpandjang* - voortdurend lang; van *aso* - hond, *kaasoaso* - voortdurend hondsch.

De afleiding van telwoorden is hieraan gelijk: *ontongan katĕlotĕlo* (ook: *katatĕlo*) *kiping bewäi* - je winst is altijd nog maar 3 *kiping*, d.w.z. niet meer dan 8 dagen geleden.

Het Javaansch heeft enkele vormen bewaard, ook in het Soendaasch voorkomende, die een voortduren of een hoogen graad uitdrukken, bv. van Soend. *bina* - verschillend, onderscheiden (Jav. ontbr.), *kabinabina* - zeer, buitengemeen, Nieuw-Jav. buitengemeen, Oud-Jav. *bhinna* of *bhinna bhinna* - vervaarlijk, *kabhinna bhinna* - allergeweldigst, Skr. *bhinna* - verschillend [5]). 't Is opmerkelijk dat het Soend. deze beteekenis heeft bewaard; — Jav. *kapatipati* - uitermate, zeer sterk (W.b.s.v. II *ati*, sic.!), Soend. *kapatipati* - uitermate, het gw. is

[1]) *J. Woensdregt*, Mythen en sagen der Berg-Toradja's van Midden-Selebes (Verh. Bat. Gen. LXV, 3e stuk) p. 15, 39. — Batavia 1925.

[2]) *H. van der Veen*, Sa'dan-Toradja'sche Volksverhalen (Verh. Bat. Gen. LXV, 2e stuk) p. 48, 49. — Batavia 1924.

[3]) Voor het woord *kongko*, een herhaling van *ko*, beteekenend „blijven, blijvend, er nog zijn, altijd", zie de sprk. p. 336.

[4]) Bij *Ferrand*, Grammaire p. 111 „remontrances sans fin".

[5]) V. G. VII 176.

misschien *pati,* Tag., Bis., Oud-Jav. *pati* - gezamenlijk, gelijkelijk, van *gila* - een afgrijzen v. iets hebbende, Jav. *kagilagila* - om van te gruwen, ontzettend, Soend. *kagilagila* - om van te gruwen, te griezelen. Afwijkend is Jav. *wantuwantu* - telkens weer, Soend. *wantuwantu* en *kawantu* - aangezien, ingevolge dat, Oud-Jav. *awantu wantu* - herhaaldelijk; — Jav. *wantiwanti* - keer op keer, Soend. *kawanti wanti* - buitengemeen, hevig, cf. Oud-Jav. *mawanti wanti* - telkens terugkeeren.

Voorts vindt men in het Jav. nog een aantal uitdrukkingen, een hoogen graad uitdrukkende, gewoonlijk bijwoordelijk gebruikt, waarvan geen equivalenten in het Soend. zijn te vinden, bv. van *kĕrĕng* - dringend, *kakĕrĕngkĕrĕng* - dringend, sterk, in hooge mate; van een niet meer bekend *lĕngki, kalĕngkilĕngki* - met grooten aandrang (trachten); van *rasa* - gevoel, *karasarasa* - droevig gestemd.

De hier gegeven voorbeelden zijn staande uitdrukkingen, maar afgezien daarvan is de vorm in het Soendaasch nog volkomen levend, de afleiding geschiedt van adjectieven en gw.n van werkwoorden, de beteekenis is meestal „een hoogen graad uitdrukkende". Bv. van *hörin* - vol, *didijö kahörinhörin* - het is hier zeer vol; van *era* - beschaamd, *kaeraera pada njurakan ku urang Simpang* - ik schaam mij erg, als ik de Simpangers tegen ons hoor juichen (uitjouwend bedoeld). Ook afgeleid van een samenstelling, bv. *bau sungut* - stank uit den mond, *wĕt kabaubau sungut*! - wat stinkt gij uit den mond! (De herhaling van een samenstelling bepaalt zich tot het eerste deel). Een voorbeeld van herhaling met verandering van klinker, wat een verscheidenheid uitdrukt en dus het effect verhoogt, boven ook in het Dayaksch opgemerkt: van *gasik* - vlug, gezwind, *busik kagusakgasik* - zij bewoog zich met vlugge bewegingen, was uiterst bewegelijk. Een voorbeeld van een voortduren, evenals het vorige voorbeeld als bijwoordelijke uitdrukking gebezigd: *nalangsa kawuwuhwuwuh, sangsara katambahtambah* - haar bedroefdheid nam voortdurend toe, zij had verdriet in steeds vermeerderende mate: Afleiding van een substantief komt een enkel maal voor: van *kunangkunang* - vuurvlieg, fig. lid van het boevengilde, *tapi sakitu gös kakunangkunang* - maar hoewel hij zóó algemeen als booswicht bekend stond (hij was nog niet gepakt), de herhaling blijft hier achterwege omdat het woord zelf al een herhaling is.

De vorm *ka-* + herhaald gw. kan de bijbeteekenis hebben „op goed „geluk, in het wilde weg,zonder bepaald doel" enz.

In het Tont. heeft hij altijd deze beteekenis, bv. van *rarĕm* - onder, beneden, *kararĕ-rarĕm(ĕ)kĕ!* - onder allerlei plaatsen leggen, verbergen, in of onder allerlei plaatsen loopen; van *teleng* - naam van een spel, *katele-telengkĕ'* - het *t.* spel zonder orde of kunst spelen, op goed geluk af, zonder mikken; van *tangka'*, gw. v. aanvatten, aanpakken, *ra'itja mulawi'tjo katangka-tangka'oka?* - schaamt gij u niet den eersten den besten maar zoo aan te pakken? - van *ure* - lang van duur, *akar in tjaureure* - tot in een onbepaald langen tijd, tot in eeuwigheid.

Van Tb. geldt hetzelfde, bv. van *ambar*, gw. v. rangschikken, *si anu kaambarambar uman am batu* - N.N. rangschikt de steenen maar in den blinde [1]).

In het Bol. Mong. kent men deze bijbeteekenis ook, maar maakt een vormelijk onderscheid met de beteekenis „voortduren", boven blz. 155, door invoeging van het infix *-in-* in het prefix *ko-*, dat dus *kino* - komt te luiden. Let men alleen op den vorm dan is *kino* - een versterkt perfectief van *ko-*. Bv. van *guman* - gw. v. spreken, *dika kinoguma - gumanĕā* - je moogt er maar niet op los spreken; van *tobak*, gw. v. ergens in bijten, *kamakow ing ki abo' tua na' ulag bo kinotoba - tobakĕā?* - denk jij dat die jonker gelijk een slang is die maar dadelijk overal in bijt? [2]).

Het Bare'e maakt van den vorm *ka-* + herhaald gw. veel gebruik, steeds met de bijbeteekenis „op goed geluk" enz. Een bijzonderheid is dat het gw., zoo het gw. van een werkwoord is, geprenasaleerd wordt, dit is een versterking. Verder wordt de afleiding van substantieven en geluidswoorden gemaakt, bv. van *limu* - wolk, *karesaka apumu, dja kalimulimu rangasunja* - haal vuur uit elkaar, in wolken komt de rook eruit; van *agu*, soortwijzer bij telwoorden, *saagu* (banaan), *merapi loka i Kolopua, mau dja saogu; mesono i Boti: aa, ne'e ka'oguogu* - de Schildpad vroeg banaan, al was het er maar één; de Aap antwoordde: Och, zeur niet om één! — Van *woo*, het geluid van luide stemmen, gegons van insecten, *kawoowoo jale woa* - de bromvliegen doen niets dan gonzen; van *djanu*, gw. v. dreunen, schudden, *kandjunudjunu banua nalengko nu lindugi* - het huis schudt maar heen en weer, geschokt door aardbeving [3]); van *tangi*, gw. v.

---

1) *Niemann* p. 73.

2) Bol. Mong. sprk. p. 43, 44. Er is nog een vorm *kojo-* + (onvolkomen) herhaald gw., waarbij *jo* mede herhaald wordt, de beteekenis is „geheel en al" wat het gw. zegt, zie hiervoor o.c. p. 44.

3) Bar. sprk. p. 201. Uit het Wb. dat slechts een korte vertaling geeft, wordt de beteekenis „in het wilde weg" niet duidelijk.

krijten, *da nuowimo katangitangi* - houd eens op met dat aldoor huilen.

Ook in het Mori'sch komt de bijbeteekenis, maar niet uitsluitend, voor, bv. van *pau*, gw. v. spreken, *kopaupau* - er maar op los spreken; van *ala*, gw. v. nemen, *ko'alaala*, gezegd van iemand die wegneemt wat hem niet toebehoort; van *umbu* - eigenaar, *kope'umbupe'umbu* - zich zelf herhaaldelijk als den eigenaar van iets opwerpen, voorbeeld van vorming van een afleiding.

't Zelfde doet zich voor in het Tae', bv. van **kau'* = *gau'* - handeling, *kakau'kau'* - iets ondernemen dat dwaas is (in het wilde weg handelen); van *lumpisa*, waarin de beteekenis „rondtollen" ligt, *kalumpisapisa* - in de rondte draaien, niet weten waarheen te gaan. Adjectivisch: van *lima* - hand, *kalimalima*, dit zegt men van een gauwdief die kleine dingen wegkaapt; van *kade* woord, gw. v. zeggen, *kakadakada*, gezegd van een praatjesmaker.

Het Boeg. maakt den vorm van gw.n. van werkwoorden, van substantieven en van gw.n. van adjectieven, de beteekenis is steeds „op „goed geluk" enz. Hij kan predicaat en bijwoordelijke uitdrukking zijn, bv. van *ita*, gw. v. zien, *kaitaita* - nu naar dit dan naar dat kijken; van *ada* - woord (uit **kada*), *kakadakada* - nu zus dan zoo praten; van *liya'*, gw. v. schuw, *kaliya'liya* - zich schuw nu eens naar dezen dan naar dien kant bewegen. Van een samenstelling: *tĕppa*, gw. v. raken, *timu* - mond, *tau katĕppatĕppatimu* (het tweede deel wordt niet mede herhaald) - iemand die zeer los in den mond is, er alles maar uitflapt; *katĕppatĕppa* - nu hier dan daar raken; van *sobu*, gw. v. zich verbergen, *lao kasobusobu* - hij ging crop uit, zich in alle hoeken en gaten verstoppende. Ook van afleidingen wordt de vorm gemaakt, evenals in het Mori'sch, bv. van *puwang* - heer, *makepuwang* - tot Heer hebben, hiervan: *kakepuwangpuwang* - zich nu eens in dit, dan weer in dat land uitgeven voor een onderdaan van deszelfs vorst. Ook adjectivisch gebruikt: *naiy to Bĕrru', kalarilariye* - de her en der weggeloopen Bĕrru'ers nu.

Het Soendaasch gebruikt den vorm in deze speciale beteekenis als bijwoordelijke uitdrukking en als predicaatswoord, in het eerste geval wordt gewoonlijk *sa* - één, geheel, ter versterking toegevoegd. Voorts treedt ook hier klinkerverandering op. De afleiding geschiedt van gw.n. van werkwoorden en een enkel substantief. Br. van *lunta*, gw. v. ver weg gaan, *asup ka kampung kaluntalunta* - hij ging op goed geluk, al verder en verder zwervende, de kampoengs in, waarvoor men ook *sakaluntalunta* zal vinden; van *lumpat* - hard loopen, *lumpat*

sakalumpatlempat, of: - *sakalumpatlampet*, of: - *sakalumpatlampit* - hollen uit alle macht (zooals het uitkomt); *kör kadungsangdungsang* - hij liep in zorgelijke stemming zonder bepaald doel voort, v. e. ongebr. *dungsang*.

Een enkel voorbeeld uit het F. is *kadrotodroto*, gezegd van het uitschieten van Colocasia.

Daar eenerzijds de bijbeteekenis „in het wilde weg" enz. niet rechtstreeks uit den vorm voortvloeit, anderzijds het weinig aannemelijk is dat zij in uiteenloopende talen, onafhankelijk van elkaar, spontaan zou zijn ontstaan, schijnt men wel te moeten aannemen dat zij in de taal welke aan alle talen waarin deze eigenaardigheid voorkomt, ten grondslag heeft gelegen, reeds aanwezig is geweest.

VIII.

Er bestaat in een aantal talen een afleiding *ka-* + herhaald gw., vormelijk gelijk aan de zoo juist behandelde, maar daarvan wel te onderscheiden, zij heeft causatieve beteekenis.

Jonker heeft in zijn Bimaneesche spraakkunst betoogd dat *ka-* causatief-prefix is [1]). Adriani heeft dat voor het Bare'e afgewezen, 't is hem echter ontgaan dat ook in de Filippijnsche talen en de talen van Selebes *ka-* inderdaad causatieve beteekenis hebben kan.

Om dit laatste aan te toonen is een uitweiding noodzakelijk. Er bestaat in het Oud-Javaansch, de Filippijnsche talen, Tombulu, Tontemboan, Bolaąng Mongondow, Tae', Boegineesch, Makassaarsch, Malagasi, Fidji en Polynesische talen een prefix dat *maka, paka,* ook *a'paka, ma'paka* luidt, in Malagasi *maha*. De beteekenis is „maken „tot" en schakeeringen van deze beteekenis die zich tot de volgenden laten herleiden: „maken; gebruiken tot of als; gedaan of afkrijgen; „slagen, kunnen; (iemand) tot (bijv. leugenaar) maken; (iemand) „uitmaken voor; beschouwen als; Hoogd. machen in den zin van „de rol aannemen van, zich voordoen als"; ook: „zekere hoedanig- „heid aan iets geven" [2]). In aan het Oud-Jav. ontleende voorbeelden nog weer te geven met: „zijnde als; dienende tot; gelijken; lijken; „aannemende als; iets vormende; iets zijnde"; in het passief ook: „in de functie van; als" [3]). Het Fidji maakt van dit prefix (*vaka-*)

1) Bim. sprk. p. 66.
2) V. G. IV 288, VIII 217.
3) V. G. VIII 217 v.v.

een nog veel ruimer gebruik dan de Indonesische talen, zoo ook Samoa (*fa'a*) en Maori (*whaka*) [1]).

Paka- is een dubbelprefix, samengesteld uit het causatieve prefix *pa-* en perfectief *ka-*. In de Filippijnsche, de sub- Filippijnsche talen en het Malagasi is *pa-* in het actief genasaleerd, het prefix luidt daar dus *maka-* (*maha-*), de daaraan beantwoordende naamwoordelijke vorm is *ka-*. Dat wil dus zeggen dat waar en wanneer deze laatste gebruikt wordt, *ka-* de causatieve beteekenis van *pa-* in zich opneemt, bv. Tag. van *takot*, gw.v. bang, *ang tabako nang matanda ng ito' y nakatakot ang laki* - de sigaar van zoon oud man is van schrikwekkende grootte [2]); *ang dumating na balang ay katakottakot ang dami* - de sprinkhanen, die kwamen, waren verschrikkelijk in aantal [3]), (vreeswekkend, vreeselijk); van *taka*, gw. v. zich verwonderen, zich verbazen, *katakataka rin ang bagay na manga dalaga* . . . vreemd (verbazingwekkend) was ook de omstandigheid dat het jonge meisjes waren . . . [4]), actief: *isa ng bagay na nakapagtataka* - een verrassend (verrassing wekkend) feit [4]); B.M. *koondok* - vreesaanjagend, vreeselijk; *jo gama'an i mokoondok* - maar om het weg te nemen, dat maakt bang; *dodai n tua dia'-pa kolipu, dia'pa kobaloi kododotan, dia'-pa kodatu, dia'-pa kobobatu inta pokidongogan* - te dien tijde was men nog niet in het bezit van dorpen, van huizen waarin gewoond kon worden, van een vorst,van hoofden naar wie men luisterde [5]). Vgl. Tont. *makawale* - een huis bezittende.

Het Tont. mist den naamwoordelijken vorm, maar heeft wel den actieven *maka-*. In de spraakkunst zijn de werkwoorden met *maka-* in een aantal klassen ingedeeld, verschillende prefixen *maka-* zijn hier tezamen in beschouwing genomen. *Maka-* is causatief in: klasse 1 *makaai* - kunnen herwaarts komen, van *ai* - herwaarts; klasse 7 *makawale* - een huis hebben(de) enz.; klasse 9 *ĕn salow(ĕ)na makawĕndun in ateku* - zijn scheldwoorden maken mijn hart geheel terneergeslagen, *wĕndu* - zorg, leed, enz.[6]).

- *Maka-* is actief-prefix *ma-* + perfectief *ka-* in: klasse 2, *makaere* - vinden, van *ere*, gw. v. zoeken; klasse 4, *makakontoi* - in hurkende houding zijn (en daarin volharden), van *kontoi* - gw. v. hurken;

---

1) V. G. VIII 288 v.v.
2) *Bloomfield*, p. 66.
3) o.c., p. 267.
4) o.c., p. 36.
5) B.M.sche sprk., Bijdr. Kon. Inst. dl. 85, p. 428, 429.
6) Van alle klassen worden vele voorbeelden gegeven.

klasse 6, *makanuwu'o mako* - toen hij had uitgesproken, *nuwu'* - woord, spraak, *manuwu'* - spreken.

Maka- is actief-prefix *ma-* + *ka* in de beteekenis „in hooge mate" in: klasse 3, *makaako* - nog meer naar het Westen gaande, *ako* - het Westen, *mako* - westwaarts gaan.

De later te behandelen 5e en 8e klasse vallen hier buiten.

Aan de hand van dit schema zijn de onderscheidingen ook in andere talen te maken, doch dit behoeft hier niet nader te worden onderzocht, daar wij ons met het prefix *ka-* in het bizonder hebben bezig te houden en dit is in alle gevallen één en hetzelfde, perfectieve *ka-*.

Een vorm die in het Tont. aan den naamwoordelijken, causatieven vorm nabij komt, is *ka-* + gw. + *-ĕn,* bv. van *inde'* - vrees, *kainde'en* - zeer met vrees wordende gezien (Adriani). Men kan hem opvatten als passief met *-ĕn*: *inde'en* - wordt gevreesd, *ka* - zéér, zooals in de spraakkunst is gedaan, maar ook als naamwoordelijken vorm *kainde'* van *makainde'*, terwijl *-ĕn* excessief suffix is; aan de laatste opvatting beantwoordt de vertaling in het Wb. „vreeselijk, verschrikkelijk".

Het Sang. heeft in potentieel-causatieve beteekenis *makaka-*, door de herhaling van *ka-* van *maka-* in andere beteekenis onderscheiden, bv. *ia' makakalangge kalu ini* - ik kan maken dat deze boom omvalt [1]).

In het Boeg. en het Mak. wordt in het actief het gewone actief-prefix *ma'-* en *a'* vóór *paka-* geplaatst, het prefix wordt dan *ma'paka-, a'paka,* de daarbij behoorende, naamwoordelijke vorm is *paka-*. Daar nu echter in deze talen, wanneer *ma'-* of *a'-* met een nader prefix samenkomt, het eerste kan worden weggelaten, zoodat men bv. Boeg. van *turu'* - volgen, instemmen zegt *siturusi* - met elkaar overeenkomen, met elkaar instemmen, in stede van **ma'siturusi,* gebeurt dit ook wel met *ma'paka, a'paka,* zoodat men *paka* overhoudt. Alsdan zijn actief en passief gelijkluidend, behoudens voorvoeging van bv. het passief prefix *ri-, ni-* dan wel gebruik van een vervoegden vorm.

Evenwel kent het Boeg. ook een actieve vorm *maka-*, die minder gebruikt wordt en door *ma'paka* verdrongen schijnt, bv. van *solang* - vernield, *ma'kasolang* - verderven (tr.), vernielen, de hierbijbehoorende, naamwoordelijke vorm is *ka-* + herhaald gw. die echter zelden voorkomt. Een voorbeeld is: van *ringki'*, gw. v. ergens den neus voor ophalen, *karingki'ringki'* - er vies uitziende (d.w.z. makende dat men er den neus voor optrekt). 't Gevoel voor het *ka-* causatief is in het Boeg. verzwakt, aan Tag. *katakottakot* (zie boven) beantwoordt Boeg.

---

[1]) Sang. sprk., p. 117.

katau'taurĕng, gw. *tau',* d.w.z. men heeft door toevoeging van het trans-caus. suffix *-ĕng* den vorm opnieuw causatief gemaakt.

Het Makasaarsch heeft, naast *a'paka-,* ook wel *ma'paka-,* niet alleen een actieve vorm *maka-,* maar bovendien is de naamwoordelijke vorm altijd causatief. Br.. van *dinging,* gw. v. koud, *kila' makadinging-dinging* - bliksem die huivering wekt (lett. koud maakt), doch ook: *ma'pakadinging pamai-ki* - het verkwikte (maakte koel) hun gemoed [1]; van *siri'* - beschaamd, *kasiri'siri'* - schandelijk (makende dat men zich moet schamen, schaamte veroorzakende); van *malla'* - bevreesd, *kamalla'malla'* - vreeselijk, verschrikkelijk. Het gewone gebruik van *ka-* + herhaald gw. in het Boeg. is juist niet causatief, zie vorig hoofdstuk. Vgl. Mak. van *lampa* - gaan, *kalampa-lampa* - wispelturig, veranderlijk, alles gedurig weer weg doende gaan; Boeg. van *lao* - gaan, *kalaolao* - overal heengaande, zonder vast plan, op goed geluk.

Het Bare'e heeft *mampaka* - in het actief, in het passief *paka-,* ev. met nadere affixen. Waar *pa-* in den nominalen vorm behouden bleef, kon het ook niet gebeuren dat *ka-* causatieve beteekenis kreeg [2]).

In het Bimaneesch is *ka-* causatief-prefix. Jonker heeft een overvloed van voorbeelden daarvan aangehaald [3]). Hoe is dit mogelijk? Ik vermoed dat in het actief van het prefix *maka- ma-* is afgevallen, zoodat *ka-* overbleef. Op die wijze ging dus èn in verbalen èn in nominalen vorm de causatieve beteekenis welke in *ma-* gelegen was, op *ka-* over; causatief *pa-* komt niet meer voor. In één dialect, het Kolo'sch, is het bewaard, daar vindt men nog causatieve werkwoorden met *pa-* [4]).

In het Madoereesch doet zich iets dergelijks voor, dit heeft een prefix *nga-* gelijkwaardig aan **maka-*. Naar analogie van het actief-verbaal prefix *ma-* is *ma-* van *maka-* afgevallen. Vervolgens is *ka-* genasaleerd om den vorm actief te maken, dus van *oḍhĕng* - hoofddoek, *ngaoḍhĕng* - iets als hoofddoek gebruiken.

Het Soend. kent den causatieven vorm *ka-* + herhaald gw. Daar in deze taal het verbaal actief-prefix *ma-* is afgevallen en het niet onwaarschijnlijk is dat hetzelfde met een causatief bestanddeel *ma-* van *maka-* zou zijn geschied, laat zch niet uitmaken of wij thans met den *naamwoordelijken* vorm *ka-* + herhaald gw. dan wel met een uit *maka-* gereduceerd *ka-* van den *actieven* vorm + herhaald gw. te

---

[1]) *La Toeppoe Daeng Mappoeli, Makkoeta'nang Daeng Mannoengtoengi* I 12 — Batavia 1925.

[2]) Sporen van een ouder *maka-, ka-,* zie beneden blz. 192.

[3]) Bim. sprk., p. 58.

[4]) o.c., p. 66.

doen hebben. Doch waar van het niet-causatief prefix *maka-*, nadat *ma-* was afgevallen, *ka-* vervolgens is genasaleerd om er een actieven vorm van te maken, dus: *tjaprak* gw. van kwebbelen, **makatjaprak*, **katjaprak*, *ngatjaprak* en bij den causatieven vorm *ka-* + herhaald gw. geen nasaleering heeft plaats gehad, pleit de waarschijnlijkheid er voorshands voor dat hij naamwoordelijk is. Bv. van *kĕsĕl* - een verveeld gevoel hebben, *kuring* (Nom.) *kĕsĕl* - 't verveelt mij, d.w.z. ik heb een gevoel van verveling, *kakĕsĕlkĕsĕl* - dat (Nom.) is nu vervelend, wekt bij (mij) een gevoel van verveling, maakt dat ik mij verveeld gevoel; van *rijöt* - hoofdpijn hebben, *hih karijötrijöt* - foei, 't bezorgt mij hoofdpijn.

Het causatief-prefix *pa-* is nog in survivals aanwezig, maar *paka-* ontbreekt, mogelijk is het actief *maka-* geweest. Doch er zijn wel twee factitief-prefixen die bestanddeel van de levende taal uitmaken: *pi-* en *pika-*, zij verschillen nauwelijks, *pi-* is trans. caus., *pika-* is: „wordt gemaakt tot object van", *dipikaasih* - wordt tot object van beminnen gemaakt, wordt bemind; de actieve vormen zijn *mi-* en *mika-*.

Terwijl in het Bimaneesch *ka-* de alleenheerschappij als causatief prefix gekregen heeft, is het in het Soend. tot den vorm *ka-* + herhaald gw. beperkt gebleven en heeft de taal voor het verlies van *pa-* een ander middel gevonden om het causatief uit te drukken. Daarop kan hier niet worden ingegaan, ik verwijs slechts naar uitdrukkingen als *disina bawa* - laat hem brengen („hem" == agens van brengen, facere facere), *disina dibawa* - laat hem gebracht worden.

't Verschijnsel doet zich hier voor, waarvan later nog een voorbeeld zal worden gegeven, dat denkwijze en de behoefte aan uitdrukking daarvan bestendig zijn en niettemin het formatief dat daarin voorzag te loor is gegaan en door een ander vervangen. 't Schijnt dat de expressieve kracht van het prefix in verloop van tijd minder aanspreekt en het ten slotte wordt losgelaten. In dit geval is een omschrijving gevonden die hetzelfde bedoelt te zeggen. Waarom nu één taal een formatief vasthoudt en in een naverwante, andere taal in onbruik geraakt, is niet te bepalen. Men kan, in het algemeen, slechts zeggen, wat de Austronesische taalgroep betreft, dat de ontwikkeling gaat van het synthetische naar het analytische en dat dit proces toeneemt als talen verder van haar basis verwijderd geraken. (Polynesische talen). Het loopt parallel met de verweering van het klankstelsel.

IX.

De voornaamste afleidingen welke met het prefix *ka- I* worden

gevormd, zijn hiermee besproken. Er zouden nog anderen te noemen zijn, echter zonder het algemeen beeld te wijzigen. Voor verdere détails moge naar de spraakkunsten der afzonderlijke talen verwezen worden. *Ka-* komt vaak in combinatie met andere pre-, in- en suffixen voor, dat is vooral in de Filippijnsche en Selebes-talen het geval, in de formatieve beteekenis ervan brengt dat geen verandering, *ka-* I blijft voor en na perfectief.

Er blijft nog slechts te vermelden dat *ka-* I ook kan dienen tot vorming van een Imperatief. In het algemeen is de Imperatief gelijk aan den grondwoordelijken vorm van het werkwoord. In sommige gevallen wordt daar *ka-* aan toegevoegd. Bv. Tag. *lakad ka na*! - ga nu!, *kalalakad ka*! - ga vlug!; - *kadadála mo doon*! - breng het daar met zorg![1]); de toevoeging van *ka-*, gepaard aan reduplicatie, heeft versterkende kracht.

In het Bol. Mong. wordt *ko-* (= *ka-*) gebruikt in den Optatief: *kobiag*! - leef op! — *kopatoi don iikow*! - val dan dood, jij! — *kotabi in sia* - heb medelijden met hem; — *kolabu' - pa monag*! - dat zij naar beneden vallen!

In het Sang. is de Imperatief van intransitieven met *ka-* samengesteld, bv. van *dĕnta,* gw. v. aankomen, *karĕnta*! - kom aan! — van *pia,* gw. v. goed, *kapia*! - word *beter*! — van *raluhĕ'* - oud en bedaagd, *karaluhĕ'*! - word oud en bedaagd! — 't Zelfde in het Ledo: *kanawu mo ri tangga itu'* - val maar van die trap af![2]).

In Bar. vormen de qualificatieve werkwoorden, met inbegrip van adjectieven, den Imperatief met *ka-* bv. *kajau*! - sleep! — *kama'i*! - kom hier! — *kawengi*! - het zij duister! — *kabangke*! - wees groot! word groot! — Ook van namen van natuurverschijnselen worden imperatieven gevormd, bv. van *udja* - regen, *kaudja*! - er zij regen! Vgl. het in hoofdstuk I omtrent *mangka* opgemerkte.

De Imperatief van transitieven is in het Bar. gelijk aan het gw. Deze verschillende behandeling, welke een parallel heeft in Sang., is misschien zoo te verklaren dat bij een transitief de handeling op iets anders overgaat, dus haar beslag krijgt; bij intransitieven spreekt dit laatste niet zoo duidelijk en wordt een voltooiend perfectief toegevoegd. In het Tag. echter wordt *ka-*, naar uit de voorbeelden bleek, ter versterking aangewend. Ook het Malg. maakt veel van *ha* (= *ka-*) tot

[1]) *W. E. W. MacKinlay,* A handbook and grammar of the Tagalog language, p. 105. — Washington 1905.

[2]) *Esser* o.c., p. 14.

vorming van Imperatieven gebruik, zoowel bij transitieven als bij intransitieven [1]).

In de taal der Marquesas en van Mangarewan is *ka-* Imperatief-Optatief.

In alle deze gevallen ligt de perfectieve beteekenis aan het gebruik van *ka-* in den Imperatief ten grondslag.

Tweede Afdeeling.

Het prefix *ka-* II.

I.

In de Tontemboansche spraakkunst wordt in het hoofdstuk dat over de voorvoegsels handelt, in de groep van *ka-* het volgende opgemerkt:

„Nog andere woorden, o.a. eigennamen, die met *ka-* aanvangen, „hebben waarschijnlijk een voorvoegsel *ka-*... Alleen dient nog „hierop te worden gewezen, dat in het Tt. zoowel als in verscheidene „andere Indonesische talen een aantal namen van planten en dieren „met *ka-* aanvangen ... Dit *ka-* is te onderscheiden van het hier be„handelde voorvoegsel; het wisselt af met *ta-* en zal waarschijnlijk, „als er systematisch naar zijne beteekenis onderzoek wordt gedaan, „blijken een lidwoord te zijn" [1]).

Uit deze bewoordingen zou men kunnen opmaken dat het gebruik van dit prefix *ka-* II tot de hier genoemde gevallen beperkt ware. Dit is echter niet het geval, 't gebruik is algemeener en ruimer en over het geheele Austronesische taalgebied verbreid.

De kracht van *ka-* II is omvattend, samenvattend, inbegrijpend, tot een groep of klasse bijeenbrengende, het prefix drukt een gemeenschappelijkheid uit, mede-, met. Een substantief dat uit *ka-* + een gw. bestaat, is met dit gw. verbonden. Dit kan op tweeërlei wijze tot uiting komen: 1. De afleiding is een voorwerp dat als een representant van wat het gw. beteekent, kan gelden (A); 2. Zij is een begrip dat op grond van omstandigheden: overeenkomst in voorkomen, in eigenschappen of wat ook, met het in het gw. gelegen begrip in ver-

---

1) Uitvoerig bij Ferrand, p. 153 v.v.

2) Tont. sprk. p. 99.

band is gebracht (B), in dit geval zijn dus gw. en afleiding niet van dezelfde soort of familie, maar verschillende zaken.

In het eerste geval, categorie A, is het gw. de eigenlijke naam der plant, om ons voorloopig tot planten te bepalen. Men vindt dan dien naam in sommige talen zonder, in andere met prefix, ook wel in één en dezelfde taal met en zonder prefix of met meer dan één prefix. Dit is niet altijd *ka-*. Voorbeelden: Soend. *sĕbe* en *tasĕbe* - Canna indica L., Mal. *tas(ĕ)bih* en *sĕbeh*, Bat. *hosbe, hasobe, tasobe*, Boeg. *tasĕbbe*, Mak. *tasa'be*; Gaj. *kĕpantang* = *pantang* - een boomsoort; Bal. *kokak* - Solanum indicum L., Soend. *takokak;* Soend. *mĕnjan* - de benzoëboom, Styrax Benzoin Dryand., Mal. *kamĕnjan*, Tjam *kamo'ñam*; Jav. *tĕlĕng* en *katĕlĕng*, Clitoria Ternatea L., een klimplant, elders *tĕllĕng; waru* - vele talen, Hibiscus tileaceus L., bekende boom, van de schors wordt o.a. touw gedraaid, Soemba *kabaru*, Tont. *kalimbauwang*, Ts. *kawauan*, Tb. *wahu*, Tag. Bis. *balibago;* Bal. *karikukun* - Actinophora fragrans Wall., Jav. *walikukun*, Soend. *harikukun;* Jav. *gandiwung* - de niboeng-palm, Oncosperona filamontosum Bl., Soend. *handiwung, liwung*, Mal. *(h)anibung, nibung*, Bat. *libung, nibung*, Day. *handibong, handiwong, pandoong*, Tag. Bis. *(h)anibong* enz.

De papaja is een uit West-Indië ingevoerde plant [1]). Men heeft dit woord aangevoeld als prefix *pa-* + *paja* en er in Jav. en de Minahasische talen *kapaja* van gemaakt, met verwisseling van *pa-* en *ka-*, een egalisatieverschijnsel.

De groote meerderheid der plantnamen draagt geen prefix; als prefix komt verreweg *ka-* het meest voor, daarnaast kunnen de meeste consonanten met vocaal, gewoonlijk *a*, als prefix optreden, t.w. *ga, tja, dja, ta, da, pa, ba, sa, ha, ra, la, wa* [2]). Alle deze partikels hebben aanwijzende kracht; uit de voorbeelden blijkt dat zij door elkaar gebruikt worden en dus als aanwijzer gelijkwaardig zijn. Niettemin heeft elk, zoover wij kunnen nagaan, een eigen beteekenis; het samenbindende *ka-* voegt een daarvan voorziene plantennaam bij zijn door het gw. uitgedrukt geslacht. Zij is daarvan als het ware de aanwijzer, een functie die de genoemde partikels ook kunnen vervullen, vandaar de verwisselbaarheid. Bv. Tont. *kanari*, een bekende boom, Canarium

[1]) Itinerario Jan Huygen van Linschoten, uitg. Linschoten Vereeniging dl. 1, p. 224. — 's-Gravenhage 1910.

[2]) Voor een overzicht zie: Gelijkheid en verschil van voorvoegsels in Indonesische talen, in deze Bijdragen bl. 101 p. 341 v.v. — Ook ma- komt voor, doch dit is een ander geval; het is het verbale prefix *ma-*, daarmee samengestelde woorden kunnen ook als substantief optreden.

communis L., ook *reri,* Tb. *reri,* Ts. *dedi,* Tl. *dere,* is van een gw. **dari,* vgl. de plaatsnaam *Kandari.* De verhouding van afleiding tot gw. is: een exemplaar van het geslacht „dari", 'n dari, tot: de dariboom. Laat men het prefix weg (heeft bij dit woord niet plaats) of gebruikt het niet, dan geeft dat geen noemenswaard verschil in beteekenis; als gezegd blijft het meestal achterwege.

De vrijheid in het gebruik van het prefix moet van oudsher geheerscht hebben. Alleen zoo is te verklaren dat men, over het geheele taalgebied verspreid, het prefix willekeurig gebruikt vindt. Het is niet zoo dat de eene taal prefixen bezigt en de andere hen achterwege laat, ook niet dat de eene steeds *ka-* heeft tegenover een andere bv. *ta-* of niets, de verbinding is zonder eenige regelmaat; men vindt dus in één taal naast elkaar: geen prefix, *ka-*, *pa-*, *ta-* enz., in een andere taal hetzelfde maar anders verdeeld.

Wat Fidji en de Polynesische talen betreft, kan worden geconstateerd dat er plantennamen met en zonder prefix zijn, doch vergelijking met Indonesische planten is moeilijk omdat wij niet over een plantkundig woordenboek, zoo dit al bestaat, beschikken. Voor den Oost-Indischen Archipel kan daarvoor gebruik worden gemaakt van de woordenboeken van DE CLERCQ en HEYNE, voor de Filippijnen van MERRILL [1]). Men kan uit het woordenboek van De Clercq met één oogopslag zien dat met *ka-* samengestelde plantennamen in schier alle Indonesische talen (de Filippijnsche zijn niet opgenomen) voorkomen. Voorbeelden van Fidji en Polynesië zijn: F. *kavika,* Eugenia malaccensis, de Mal. djamboe bol; F. *kauti,* Rosa sinensis, Sam. *'auti* [2]); Sam. *'a alii,* een Caladium-soort; Maori: *kahika,* een Podocarpus; Maori *kahia* - Passiflora tetandra; Maori *karetu,* Tahiti *aretu* - een soort gras.

De vrijheid gaat niet zoover dat een gebruiker van een taal individueel een prefix naar keuze of geen prefix kan gebruiken, dit wordt door het spraakgebruik bepaald en allen die van een taalgemeenschap deel uitmaken, zijn daaraan gebonden. In het Javaansch is een neiging

---

[1]) *F. S. A. de Clercq,* Nieuw plantkundig woordenboek van Nederlandsch-Indië. — Amsterdam 1909, tweede druk 1927.

K. Heyne, De nuttige planten van Nederlandsch Indië, 2e druk, 3 deelen, met Register in deel III. — Buitenzorg 1926.

E. D. Merrill, A dictionary of the plant names of the Philippine Islands. — Manila 1903. Deze „dictionary" is niet meer dan een opsomming van in Spaansche botanische werken voorkomende namen in verschillende Filippijnsche talen. Bizonderheden worden niet medegedeeld, de woordenboeken, die veel materiaal bevatten, zijn niet geraadpleegd.

[2]) *auti* in het Wb. is foutief.

merkbaar het prefix af te werpen, vaak vindt men daar dat een prefix, elders vastgehouden en ook van ouds (Oud-Jav.) daar voorkomende, wordt weggelaten terwijl de vorm met prefix ook nog in gebruik is.

Op de tweede categorie van plantennamen (B) wordt beneden teruggekomen.

II.

Al het gezegde is toepasselijk op namen van dieren. 't Gebruik van prefixen is hier minder algemeen, maar in de wijze van gebruik is geen verschil. Men vindt dus ook hier verwisseling van prefix in één taal en over verschillende talen verdeeld, ook voorbeelden van de later te behandelen categorie B. Eenige voorbeelden mogen dit toelichten: Tont. *kalimpis* = *talimpis* - zekere vogel; Mak. *kulisa, kulitja* (*ku-* staat hier voor *ka-*), Boeg. *alisa,* Soend. *lisa* - neet; Boeg. *bembe,* Soemba *kamembe* (met nasaleering van het gw.) - bok, geit; Bal. *karĕmis,* Soend. *harĕmis* - een mosselsoort of zeeslak; Jav. *urang* - garnaal, Sam. *ula,* Maori *ko- ura* (*ka-* is hier onder invloed van de volgende *u* in *o* overgegaan), Marquesas *ko-ua,* Mangarewan *ura,* Motu *ura,* allen kreeft, Fidji *ura* - groote garnaal; Fidji *kalavo* - rat, Boeg. Mak. *balawo* - rat, muis, Soemba *kalavu,* Day *balawau,* Binongko *wolawo,* Bis. *balabau,* Mlg. en Sang. *walawo,* Roti *levo* [1]); Bat. *hadjaran* - paard, Boeg. *anjarang,* wat staat voor *kanjarang,* blijkens *pakanjarang* - ruiter, Mak. *djarang,* Jav. *djaran.* In het Boeg. is het gw. genasaleerd. 't Zelfde en prenasaleering valt ook bij plantennamen te constateeren, waarvan boven voorbeelden zijn gegeven. Ook dit wijst op den hoogen ouderdom dezer vormen, immers, nasaleering van een gw. kwam in de oude taal meer voor dan tegenwoordig [2]).

III.

Zoover wat namen van planten en dieren betreft. Doch het gebruik van het prefix strekt zich verder uit. Er is geen terrein van menschelijk bedrijf dat er niet door bestreken wordt: de woning, het

[1]) V. G. V 43, 44, waar wordt opgemerkt: „Merkwaardig is de afwisseling tusschen de twee verschillende voorvoegsels *wa-* en *ka-*; een afwisseling die in bepaalde gevallen reeds in de grondtaal moet bestaan hebben, want anders zouden de opgegeven vormen onbestaanbaar wezen". — 't Zelfde geldt van de afwisseling van prefixen bij plantennamen.

[2]) Zie hiervoor deze Bijdragen dl. 102, p. 275 v.v., in het bizonder p. 345 v.v.

lichaam, werktuigen en gereedschappen, landbouw, jacht en visscherij, kleeding, sieraden, muziekinstrumenten, kortom, alles waar de mensch mee te maken heeft. Ook hier geldt dat de groote meerderheid der zaken zonder prefix genoemd wordt, dat men vormen met en zonder prefix naast elkaar vindt en dat het prefix kan wisselen. Bv. Boeg. *katumbu* = *tatumbu* - soort koffer, Jav. *tumbu* - ronde, open mand, van onder vierkant, Mal. *katumbu* - gevlochten mand, (Wilkinson); Wango, Fangani *karina*, Favorlang *garina*, Espiritu Santo, Duke of York, *taliga*, Fidji, Sesake, Api *dalinga*, Bis., Ibg., Tond., Oud-Jav., Mal., Sam. *talinga*, Tag. *tainga* - oor [1]); Tae' *katitong* = *batitong* - weerwolf; Tae' *katuang* = *patuang* - uitgegraven gat in den grond; Mak. Boeg. *kalombang* - gat, kuil, Day. *galompang* - buffelpoel (in het Day. gaat *k* aan het begin van een woord meermalen in *g* over), Mal. *lobang* - gat, Maori *korua* - kuil (*o* onverklaard); Tag. *kalamak* - hars, teer, F. *ramaka* - beschijnen, verlichten (met variant), Jav., Mal. Soend., Day. *damar* - hars, pek, Mak. *damara'*, Boeg. *dama'*, Roti *dama*; Boeton *kasopu* - blaasroer, Boeg. *sĕppu'*, Tb. *sĕput*; Moena *kawisu* - puist, Mal. Soend. *bisul*; Maori *kaniwha* = *niwha* - weerhaak van een vischhaak; Maori *karahu* = *tarahu* - haard, oven, **rahu* beantwoordt aan Mal. *dapur* - haard; Jav. *pusĕr*, Alor *kapohoro* - navel; Gajo *uma* - sawah (in het Gajō-land zijn geen droge rijstvelden), Soend. *huma* - droog rijstveld op woesten grond, Atj. *uma* - bouwland, akker, Mal. *huma* - akker, grond (tijd. ontgonnen), Bal. *uma* - sawah, Bim. *oma* - droog rijstveld, Boeg. *uma* en *ruma* - akker, Tont. *uma* - rijstakker op droog veld, Tb. *idem*, Ibg. *uman* - oirbaar gemaakt, bezaaid land. Il. *uma* - droog rijstveld op woesten grond, Bkl. *oma* - zaad, Boesangsch *luma'* - droog rijstveld, Bis. *oma* - zaad, Bontok *uma* - tuin, Aneityum *uma* - veld, doch Bat. *hauma* - rijstakker. Daar van overname geen sprake is, moeten de Bataks dezen vorm uit het stamland hebben meegebracht. Van een gw. *rangking* met nevenvorm *rangkiang*: Day. *karangking* - rijstbewaarplaats van hout en matten, Mk. *rangkiang* - rijstschuur, Bat. Mand. *rangkiang* - rijstschuur van den kleinen man, Tae' *rangking* - wijdgevlochten mandje van de bladnerven der suikerpalm vervaardigd, Lamp. *karangking* - langwerpige pakmand; Mal. *kamuntjak* - top, Soend. *puntjak*, de Mal. vorm is genasaleerd; Mal. *katopong* - hooge, stijve hoofdbedekking, kap (Wilkinson, bij v. R. helm), Jav. *topong* - muts, kalotje, Sas. *kĕtjopong* - muts. Sas. *tj* wisselt met *t* en kan ook aan *t* in verwante talen beantwoorden, bv. *tjĕpah* = *tĕpah* - gelijk aan;

[1]) V. G. Supplement, p. 44.

Sas. *tjĕdang* - helder, duidelijk, Jav. *tĕrang*; Sas. *tjĕlĕm* - onderdompelen, Soend. *tölöm*; Sam. *alelo* - tong, Maori *arero* (prefix **ha-*), Tag. Bis. *dila*, Mak. Boeg. Tb. Tont. *lila*, Mal. *lidah*, Favorlang *tazira*.

Ten slotte moet erop worden gewezen dat *ka* als aanwijzer ook van menschen gebezigd wordt. In de Filippijnsche talen vindt men naast *ta(w)o* - mensch *kata(w)o*, dit beteekent „een lid van het men-„schengeslacht, persoon, individu, 'n mensch". Men zegt: *lima kata(w)o* - vijf personen, wat op hetzelfde neerkomt als „vijf men-„schen", zooals het Mal. zegt: *lima orang*. Bv. Tag. *ang tao ng makukulam nya ay malakas katimbang nang dalawa katao* - de behekste man eet veel, zooveel als twee man (personen) [1]; *ilan katao* - hoevele menschen, waarvoor men ook kan zeggen: *ila ng tao* [2]). Op dezelfde wijze wordt de afleiding met *ka-* van andere substantieven gevormd, wanneer zij als maatwoord optreden, bv. Day. *lewun ikäi korik, dua kahuma bewäi* - ons dorp is klein, er zijn slechts twee huizen (twee stuks van de soort „huis"); *äwen tä idjä kalewu* - zij één dorp, d.i. zij leven tezamen in het zelfde dorp (één woonplaats van de soort dorp); *tĕlo kabatang ĕnjoh* - drie stuks kokospalmen (drie exemplaren van de kokospalm), *batang* is hulptelwoord; *bĕnangku tĕlo kalewong* - ik heb stof voor drie hoofddoeken (drie exemplaren), *lewong* - hoofddoek [3]).

Wat het Sang. betreft, wordt de vorm steeds met een telwoord samengesteld, dus: *duangkatau* - twee menschen, *tĕllung kaorasĕ'* - drie uren, gw. *ora* Sp. - uur [4]). Dit is ook elders het gewone gebruik.

't Is niet met zekerheid te zeggen waar *ka-* als aanwijzer nog levend formatief is. In een groot aantal talen is dat zeker niet het geval, van anderen zou plaatselijke waarneming het moeten uitmaken.

Voor het verleden zijn wel een paar data te geven.

Toen de voorouders der Maori's in hun tegenwoordig vaderland aankwamen, vonden zij daar een geheel andere flora dan waarmee zij in de landen binnen de keerkringen vertrouwd waren geweest. Zij stonden dus voor het geval aan de nieuwe planten die zij aantroffen, namen te geven, daaronder zijn er met *ka-* samengestelde. M.m. geldt

---

1) *Bloomfield*, p. 42.
2) *Bloomfield*, p. 189.
3) *Hardeland*, p. 40.
4) Sang. sprk. p. 82.

hetzelfde van dieren en andere hun tot dusverre onbekende zaken. De Maori's hebben zich wellicht zes à zeven eeuwen geleden in Nieuw-Zeeland gevestigd.

't Zelfde geldt van de Malagasen. Ook zij vonden op Madagascar een andere flora en fauna dan zij in den Oost-Indischen Archipel gewend waren. Er groeide één boom dien zij kenden: de *katapang* Jav., Mal. enz. - de amandelboom, Terminalia Catappa L., Mlg. *hatafa, hatafana*. Zij hebben aan verschillende nieuwe gewassen namen met *ka-* of *ha-* prefix (dat op *ka-* teruggaat) gegeven, bv. *kasimba* - een struik, Toddalia aculeata Pers., *harongana* - een heester, Haronga madagascariensis Choisy. Zij vonden er een duif: *hatoto, katoto*, dezelfde als of doende denken aan een duif die zij kenden, vgl. Bat. Mand. *katutu* - boschduif, tortelduif en gaven namen aan nieuwe dieren, bv. *kabanty* - een vogel, *kadradraka* - een visch.

Uit een en ander valt te besluiten dat Maori's en Malagasen in den tijd dat zij zich in hun tegenwoordig vaderland neerzetten *ka-* II als levend prefix bezaten.

't Soendaasch heeft *ka-* in een aantal namen van planten, dieren en andere zaken bewaard als elders, thans is het prefix niet meer levend. De taal heeft een uitweg gezocht om hetzelfde tot uitdrukking te brengen en heeft dien gevonden in omschrijving met het woord *bangsa*. Dit woord heeft een zeer gevarieerde beteekenis: stand, soort, van denzelfden stand, van de zelfde soort, ras, volk, natie, stam, geslacht, gelijke, bv. *bangsa tĕngahan* - de stand van lieden tusschen adel en kleine luiden; *tö aja bangsana* - hij heeft zijns gelijke niet. Zoo is *bangsa tiwu* - van de familie van het suikerriet, een suikerrietsoort; *bangsa menak* - iemand van adel, de adel. Dit beantwoord aan *ka-* als soortaanwijzer. Hier doet zich dus weer het verschijnsel voor dat een formatief is afgestorven, terwijl de behoefte eraan bleef bestaan, op andere wijze is daarin toen voorzien, vgl. boven blz. 164.

IV.

Thans volge een bespreking van tot de tweede categorie (B) behoorende, met *ka-* II afgeleide woorden, vgl. boven blz. 166, nl. wanneer gw. en afleiding verschillende begrippen zijn. Of dit het geval is, valt niet altijd met zekerheid vast te stellen. Komt naast de afleiding met *ka-* of gelijkwaardig prefix het gw. in dezelfde beteekenis voor,

dan kan men aannemen dat *ka-* soortaanwijzer is en het woord dus in categorie A behoort. Bv. Wanneer men vindt Jav. *katimun,* Day. *hantimon* en *tantimon* enz., terwijl daarnaast in tal van talen *timun* in gebruik is, dan is het niet twijfelachtig dat de eigenlijke naam *timun* is. Of: Mak. *kalobang* - kuil, Day. *galombany* - buffelpoel, Mal. *lobang,* Jav. *luwang,* gw. *lobang* enz.; Soemb. *kawini, wini* - vrouw, wijfje, Day. *habinäi,* Bent. *wawinei,* Boeg. *wawine,* Mak. *baine,* O.-Jav. *bini,* gw. *bini.* Een teekenend voorbeeld dat gw. en afleiding verschillende zaken zijn, levert Tont. *kase'e,* naam van een boom, Alpinea Gigantea Bl. — Kase'e is Tt. uitspraak van Tb. *kasehe'*; *sehe'* is een oud woord, bet. „behoeden". De *kasehe'* - vruchten worden gebrand, fijn gewreven en vermengd met den eveneens gebranden steel van *woka*-blad en de verbrande stukjes van de punten der tang waarmee het *woka*-blad om het hoofd wordt vastgemaakt en daarna gebruikt om daarmede jachthonden te berooken en hun daarna de tanden in te wrijven. Daardoor zullen die honden voor de jacht geschikt worden, de *kasehe'* beschermt hen tegen wilde zwijnen, antilopen, slangen, enz., de stukjes tang maken hen vlug om het wild te pakken [1]). Door voorvoeging van *ka-* wordt de boom, of liever, het begrip dat deze vertegenwoordigt, bij „beschermen" ondergebracht, een primitieve wijze van classificatie en ordening in de taal.

Is echter de beteekenis van het gw. niet meer bekend — ongetwijfeld heeft het eenmaal een beteekenis gehad — dan is niet uit te maken of een *ka-* afleiding tot de eerste of tot de tweede categorie behoort.

De *ka-* woorden der categorie B doen ons een blik slaan in het gedachtenleven der Austronesiërs, hun wijze van associatief denken komt hier bloot. Zij verdienen daarom de aandacht. Als wordt overgegaan tot de samenstelling van een etymologisch woordenboek zal men zich met deze woorden bizonder moeten bezighouden. Daartoe worden hier als eerste proeve een aantal van zulke woorden opgenomen. De Bare'e- en Tae'-woordenboeken leveren het meeste materiaal. Wil men een systematisch onderzoek instellen, dan zal dit met kennis van land en volk gewapend ter plaatse moeten geschieden. Wie zich te velde met lexicographischen arbeid gaan bezighouden, zij aanbevolen aan dit punt hun aandacht te wijden.

De woordenlijst moge thans volgen:

---

[1]) Tont. wb. s.v. *Kase'e.*

Tag. *baon* - begrafenis, graf; *kabaong* - doodkist (met wisseling der slot-nasaal);

Tag. *landong* - lappen goed; *kalandong* - tent;

Tag. *unti*, gw. v. kort; *kaunti* - een kleinigheid;

Tag. *latong* ontbr., *latong latong* - een schot lossen dat successievelijk twee personen raakt; *kalatong* - kleine trom;

Tag. *libir* - slinger om hoenders te vangen; *kalibir* - gouden ketting;

Tag. *puti*, gw. v. bloemen of vruchten van een plant plukken; *kamuti* - een knolgewas;

Tag. *lupi*, gw. v. vouwen; *kalupi* - tasch;

Tag. *lawag* - gat in den grond; *kalawag* - kruid welks wortels dienen om mee te verven (?);

Ibg. Png. Il. Bat. *mata* - oog; Ibg. Png. Il. *kamata* - conjunctivitis, Bat. *halimata* - *idem*;

Il. *lamay* - soort vijg; *kalamay* - een zoete lekkernij;

Il. *lawit* - scherpe punt, bv. v. wapens; *kalawit* - haak;

Il. *simsim*, gw. v. eten; *kasimsim* - jong dier dat begint te eten;

Png. *buaya* - krokodil; *kabuaya* - een kruipende plant welke vischvergift levert. Deze woorden moeten wel samenhangen, maar hoe het verband gelegd is, is onzeker;

Bis. *boan* - metaalschuim; *kaboan* - een padisoort, wit van schil en korrel;

Bis. *daat* - een gras; *kadaat* - een padisoort, welke de overeenkomst is, wordt niet toegelicht;

Bis. *tukon* - stok, staf; *katukon* - een padisoort, forsche plant;

Bis. *bato* - draad van garen of zijde, abaca, *kabato* - een agavesoort, levert waarschijnlijk een vezelstof;

Bis. *bilaw* - plant die de medicijn *grana paradisii* levert; *kabilaw* - een gras;

Bis. *matay* - dood; *kamatay* - epidemie, pest;

Bis. *tawo* - mensch, *katawo* - een zeemonster met een menschelijk bovenlijf;

Bis. *anak* - kind; *kanak* (= *ka* + *anak*) - loot, afstammeling;

Bis. *bulay* - zoutschuim; *kabulay* - was;

Bis. *sia* - tuig v. paard of buffel; *kasia* - touwen waarmee het juk van den buffel aan de ploeg verbonden is;

Bis. *toli*, gw. v. knippen, snijden; *katli* - schaar;

Bis. *lampey* - kleine schotel; *kalampey* - rivierkrabbe (omdat haar schaal aan een schotel doet denken?);

Bis. gw. ontbr.; *kagana* - de voorvaderen;

cf. Bat. *gana* - beeld, figuur waarbij men zweert (Warneck); Day. *gana* - ziel van levenlooze voorwerpen die haar behuizing kan verlaten in menschelijke gestalte;

Pamp. *buti* - uitloopers van *gandus* (eetbare wortelknol); *kabuti* - een zwam;

Pamp. *lukub*, gw. v. dekken, als een kip haar kuikens; *kalukub* - lage, kleine hut;

Bkl. *bagung* - een eetbaar knolgewas; *kamagung* - een eetbare vrucht;

Bkl. *boong* - craquelé; *kaboong* - een padisoort, wellicht toont de korrel barstjes;

Bkl. *dosog*, gw. v. legeren; *kadosog* - een padisoort (die gemakkelijk legert?);

Bkl. *toro* - watergoot (waarin het water geleid wordt: *kanoro* - gids, geleider;

Sang. *hĕgisĕ'* - streng; *hĕgi'*, gw. v. toebereiden met citroensap en Spaansche peper; *kahĕgisĕ'* - zekere medicijn, bestaande o.a. uit peper, citroensap en zout [1];

Tont. *wilei* - langwerpig rond; *kawilei* - mangga-boom en -vrucht; de vrucht heeft zulk een vorm, de naam is op den boom overgebracht. Die naam is betrekkelijk nieuw, daar de mangga in de Minahasa is ingevoerd;

Tont. *lunteng* - oor; *kalunting* - paddestoel in de gedaante van een oor;

Tont. *purei* - zeeschelp, een zoetwaterschelpdier; *kapurei* - een zeevisch, welk punt van overeenkomst tusschen beiden bestaat, blijkt niet;

Tont. *lawat* - striem, dwars, horizontaal [2]); *kalawat* - omwanding van een huis of tuinhut, waarvan de planken liggende zijn gesteld;

Tb. *leket*, mij onbekend, cf. Soend. *lengket* - aan elkaar klevende; verwant is Mal. *likat;* kakkerlak (zoo genoemd omdat hij plat op iets ligt?);

Tont. *lĕilak* - verlept, verdord; *kalelak*, voor **kalĕilak* - naam eener rivier (Langoan), aan welker oevers de aanplant niet tiert;

Tont. *siek* - scherp, doordringend geluid, de ijsvogel maakt zoo'n geluid (Wb. s. v. *sie'* en *siek*); *kasie'* - ijsvogel;

---

[1]) Adriani acht samenhang waarschijnlijk, Sang. sprk. p. 143.

[2]) Tont. sprk. p. 99.

Tont. *sawi* - scheef, niet vierkant; *kanawi* - die gewoon is met de linkerhand te werken, die met aanzien des persoons handelt;

Tont. *tui'* - met de achterdeelen naar boven geheven en die heen en weder bewegende; *katui'* - pop van zekere rups, ook naam van een vogel;

Bar. *noro*, kan klankwettelijk de genasaleerde vorm van *soro* zijn, *o* is de typische klank der *pĕpĕt*, cf. Soend. *söröd*, gw. v. steken, van een insect; *kanoro* - muskiet, de naam ziet dus op het steken;

Bar. *pipi* - zijde, platte kant; *kalipipi* - kakkerlak, aldus genoemd naar zijn platheid, Wb. s. v. 1 *pipi*;

Bar. *bongi* - nacht; *kabongi* - nachtdier, wisselterm voor „muis, „rat";

Bar. *kapu*, gw. v. overdekken; *kalakapu* - zeeschaaldier zonder knijpers of scharen, met lichtkleurig schild, vermoedelijk naar dit dekkend schild genoemd;

Bar. *sambangi* - omsluitende, Wb. s. v. 1 *samba; kasambangi* - oester;

Bar. *totio* - geluid van een vogel; *katotio* - vogel die dat geluid maakt;

Bar. — ,cf. Soend. *raut*, gw. v. afschrappen, Mal. Jav. *raut*, gw. v. met een mesje iets bewerken; *kandao* - werktuigje om het vleesch uit een kokosnoot te lichten; gw. is **rao*;

Bar. 1 *rea* - uit elkaar werken; *kandea* - zeef; (*garea*, uit *rarea* - wijd uiteen, ijl, van vlechtsel);

Bar. *popa* - schutblad, deksel; *kapopa* - vierkant mandje met deksel voor sirihpinang;

Bar. *lelo* - staart, iets uitstekends; *kalelo* - pop van een insect;

Bar. *repe*, gw. v. plat, platgeklopt; *kandepe* (ook Mori'sch) - tijdelijk hutje, soms omwand, meestal alleen een reeling; ziet op de wanden van platgeslagen boomschors;

Bar. *rumpi* - wat tegen iets drukt, tegendruk veroorzaakt; *kandumpi* en *kandupi* - klein, rond kussentje;

Bar. *lingaa* - plaats waaraan men aandacht wijdt; *kalingaa* - akker, bebouwd veld (dat waaraan men zijn aandacht wijdt, voorwerp van zorg, Wb. s. v. *lingaa*);

Bar. *ruku* - scherpe, oneffen plekken van steenigen bodem; *kanduku* - knikkertje;

Bar. — ; *kapara* - hakmes; Ba. **para* beantwoordt aan Mal. *pĕdang* (zwaard);

Bar. *puu* - veest; *katampuu* - schimmel (onaangename lucht?);

Ba. *tuli* - doof; *katuli* - onhandig;

Ba. *mata* - oog; *kalamata* - de mondopening van een fuik of van een rotanmand;

Ba. *lio* - gezicht, voorkomen; *kalio* - houten doodenmasker;

Bar. *woju*, gw. v. doorbuigen; *kamboju* - een kleine boom;

Bar. *woro* - door en door, v. e. gat of opening; *kamboro* - struik met schijnstam;

Bar. *raka*, gw. v. zich ergens omheen slingeren; *karaka* - een sirihsoort;

Bar. *peni*, gw. v. hard; *karompeni* - een boom met goed hout;

Bar. *bengo tedo* - uitstaande billen zooals bij iemand die voorover loopt; *katedo* - pompoen; cf. Boeg. *tedong* - buffel (naar de uitstaande horens);

Tae' — ; *batik kabambang* - een groot soort sprinkhaan (= *batik*); cf. Mal. *bambang* - plat en breed;

Tae' *le'ke'* - kleven, zich hechten aan; *kale'ke'* - ring van rotan of anderszins, door iets gestoken om er een touw aan te bevestigen, bv. door het middenschot van den neus van een buffel. Cf. Mal. *kalikir* - ring aan een touw of hengsel; Boeg. Mak. *kalekere'* - rand van bamboe, rotan of hout aan zekere toestellen tot overbrengen van eten, Boeg. *leke'* - soort band of ring;

Tae' *lemo laa'* - kleine citroentjes die goed zuur zijn; *kalaa'* - boom met roze, zure vruchten;

Tae' *banga'* - halve klapperdop, als drinknap gebezigd, Bar. *banga*; *karobanga* - schedel. Cf. Soend. *batok* - halve klapperdop, *babatok* - hersenpan;

Tae' *sodo* - een trap in voorwaartsche richting met het uiteinde van de teenen geven; *Kassondo'* - afdeeling van een spel met steentjes waarbij het steentje op het ondereinde van de teenen gelegd wordt;

Tae' — ; *katuling* - oorsmeer. Cf. F. *tuli*, Boeg. *tuling* en *tjuling* - oor, Mal. *tuli* - doof;

Tae' — ; *katamok* of *katamuk* - kleine mug. Het gw. is **tamok* of **tamuk*, de genasaleerde vorm hiervan is *namuk*, Mal. *njamuk*. In het Mal. gaat *n* aan het begin van een woord meermalen in *nj* over of bestaan beide vormen naast elkaar [1]), de vorm *namuk*, die de oorspronkelijke is, schijnt in het Maleisch niet voor te komen. De

[1]) Zie hiervoor deze Bijdragen dl. 102 p. 341, 342.

wortel *muk* is genasaleerd *puk*, vgl. Tag. *mukmuk* - samenscholen, Day. *pupok* - allen zijn gekomen, allen zijn verzameld, Jav. *klumpuk*, gw. v. bijeenzamelen, Soend. *tapuk* - g.w. v. in menigte ergens op zitten, bv. mieren op een stuk suiker. Van verwanten wortel: Jav. Soend. *pĕpĕk* - voltallig bijeen. De naam *katamuk* ziet er dus op dat de dieren in menigte op een mensch aankomen. Daar Jav. *lamuk*, Mak. *lamu'*, wisselvormen van **namuk* zijn, moet de genasaleerde vorm overoud zijn.

Tae' *bolo'* - heester met langwerpige vruchten; *kabolo'* - een waterdiertje, lang en rond;

Tae' *laka*, gw. v. opborrelen en overkoken; *kalaka* - schimmel;

Tae' *liling* - om iets heengaan; *kaliling* - soort bord van omgebogen rotan;

Tae' *limbong*, uit **limbuang* - waterplas, poel, groote vischvijver; *kalimbuang* - bron, wel;

Tae' *bassik*, gw. v. opspringen, wegwippen; *kalumbassik* - bogen van gespleten bamboe die men met beide uiteinden in den grond steekt om daarmee een omrastering te maken, (springen licht terug);

Tae' *teba'*, gw. v. achterwaarts trappen; *kateba'* (= *kalutteba'* en *kalunteba'*) - windmolentje op de rijstvelden;

Tae *pipi'* - knellen, aandringen; *kampipi'* - vetlaag die den buik omgeeft;

Tae' —; *kanao* - merg van de suikerpalm, doch in Boeg. is *kunau* (voor *kanau*) het sap, de saguweer; cf. Mal. *ĕnau* - suikerpalm;

Tae' — ; Mal. *butju* - uitstekende hoek, punt; *kambutu'* - hiel;

Tae' — ; *katorek* - oorsmeer, cf. Soend. *torek* - doof en zie boven *tuling*;

Tae' *la'ka'* - stevig vastbinden aan, aan iets kleven, Mal. *lĕkat*; *kala'ka'* - balken waar de vloer op ligt;

Tae' *tongkon* - zetten; *katokkon* - biezen zak met vlakken bodem zoodat hij blijft staan;

Tae' *lala'* - van iemands deel mee eten, zoodat er niet voldoende voor hem overblijft; *kalala'* - arm;

Tae' *lembo'* - zachtjes vloeien zooals speeksel uit den mond; *kalembo'* - pap;

Tae' *lado'* - naar voren gooien; *kallado'* - een spel dat met ronde steenen gespeeld wordt;

Tae' *delo* - kwispelen; *kandelo* - kwastje;

Tae' *guntu'* - knie; *kangguntu'* - afdeeling van een spel met steentjes waarbij het steentje tusschen de knieëen geklemd wordt;

Tae' *luang* - zich in iets bevinden, omgeven worden door; *kaluang* - tabakspruim waarop men al gekauwd heeft, uitgekauwde sirih-pinang [1]);

Tae' *polo* - grof geweven stof; *kampolo* - korf;

Tae' — ; Mal. *rujung* - palmboomhout; *karurung* - zwart kernhout;

Tae' I *buang* - wegwerpen; *kabuang* - spel met steenen gespeeld;

Tae' *lambi'* - komen tot; *kalambi'* - de eerste plechtigheid van het doodenritueel (verband in het Wb. niet toegelicht);

Tae' — ; *kalape* - blad van de rijstplant dat dicht onder de aar zit en mee afgesneden wordt. Cf. *tilape lape* - los neerhangen; Bar. *kalampe lampe* - *idem*. (Bij het bundelen worden deze blaren neergeslagen);

Tae' *la'po* - brandwond, blaar; *kala'po* - dunne gouden plaatjes op den versierden hoofdband der vrouwen aangebracht (verband in Wb. niet toegelicht);

Tae' *lebu'* - omvang om het lichaam heen gemeten, omspanning; *kalebu'* - kleine heuvels in het midden van een sawah, eilandje;

Tae' *lebu* - langwerpig rond maken; *kalibo* - pompoen, kalebas;

Tae' *pani'* - vleugel; *kalumpani* en *kaluppani'* - dunne laag vleesch vóór de achterpooten, achter de ribben van een varken;

Tae' *rerok* - met het scherpe einde van iets, bv. een mes, een gat boren; *karerok* - een bloemkolf waar men reeds lang palmwijn van getapt heeft, aansnijden [2]);

Tae' *sisi'* - iets tusschen iets steken, iets in iets steken; *kasisi'* - vlieg, mug;

Boeg. *titing* - fluit; *atiting* - fluit van een padihalm gemaakt;

Boeg. *awo* - bamboe; *kaliawo* - schild; schijnt te stammen uit een tijd toen de schilden van bamboe gemaakt werden;

Boeg. *loko*, gw. v. in elkaar frommelen; *kaloko* - gedroogde vruchten;

Boeg. — ; *adidi* - aren, stengels, stelen; cf. Mal. *lidi* - palmbladnerf;

Boeg. (*si*)*bau'* - (zich) mengen; *kalambau'* - waskaars; cf. Mal. *baur* - dooreen, vermengd;

---

1) Niet in verband te brengen met *lua*, Minahasasche talen *lua'*, Mal. *luar*, Wb. s.v. *loea*.

2) Tae' wb. s.v. *rerok*, s.v. *karerok* staat: (zulk) een bloemkolf afschillen, in welks dikke eind reeds allerlei gaten gemaakt zijn.

Boeg. *wadjang* - schaduw; *kuwadjang, kowadjang* (= **kawadjang*) - een roofvogel, naar de schaduw die de uitgespreide vlerken werpen;

Boeg. *radja,* gw. v. groot; *karadja* - Zijne Hoogheid, titel door Luwu' vroeger aan sommige Toradjasche hoofden gegeven [1];

Boeg. *bulĕng* - albino; *kampulĕng* - een witte visch;

Boeg. — ; *kunau* - saguweer. Cf. Tae' *kanau*;

Boeg. *buttu* - knobbels, *amputu* - hiel. Men zou verwachten dat beide woorden hetzij met enkele hetzij met dubbele *t* werden uitgesproken, Cf. Tae' *kambutu'*.

Boeg. *tĕllo* - drie; *kantjĕllo* - kamirinoot met 3 pitten. Wisseling van *t* en *tj* komt meermalen voor.

Boeg. — ; *anango* - de walang-sangit, Mak. *balango*. Cf. Mal. *langau* - bromvlieg; **nango* is wisselvorm van **lango*;

Boeg. *lumpang,* voorover liggen, voorover vallen, *lumpangi gadjang* - zich in zijn kris storten; Tag. Bis. Pmp. Mak. Mal. M.K. *kalumpang* - een boom, Sterculia foetida L.; Tsw. *kalupang*; Bar. *kalumpa* en *kajumpa*; Boeg. *alumpang* en *alupang;* Bat. *halumpang,* Mad. *kalompang*. — De vruchten van dezen boom, de pitten, vallen uit het omhulsel zoodra men de vrucht open maakt, *makalupanni bangina* - zijn kakebeen is reeds tandeloos (evenals een geopende *alupang* - vrucht, zonder pitten), Boeg. wb. s.v. 1e *alupang*.

Mak. *kalu',* gw. v. zich oprollen,zich ergens omwinden; *kakalu'* - ring van bindrotting in den neus van een buffel en ter vastbinding;

Mak. *tingting,* gw. v. steken, doorsteken; *katingting* - doorn;

Mak. *lengkere',* gw. v. tot een rolletje maken; *kalengkere'* - paling;

Mak. *leleng,* gw. v. zich hechten; *kaleleng* - soort rank of slingerplant;

Mak. *wangi,* gw. v. welriekend; *kamangi* - kruid met welriekende bladeren, Ocimum sanctum L., ook Jav. Mal. Sas. Mad. (*kamangi*); Boeg. *tjamangi*;

Mak. *djoli,* gw. v. sluiten; *kandjoli* - kaars; de kaars bestaat uit een dunne bamboe waartegen men boomwol met fijngestampte kamirinoot heeft aangeplakt;

Binongko — ; *kabengka* - gedroogd vleesch; cf. West Toradja *bengka* - buffel [2];

Moena — ; *kabawo* - berg; cf. Boeg. *wawo* - boven [3].

---

[1]) Bare'e Wb. s.v. *karadja*.

[2]) Bare'e sprekende Toradja's III 270.

[3]) o.c., p. 255.

Moena — ; *katumbu* - rijstblok; cf. Tae' *tumbuk* - hard stooten tegen; stompen, bonzen op iets [1]);

Moena *lamba* - huis; *kalambalamba* - hut;

Moena — ; *katutubi* - deksel; cf. Mal. *tutup*, gw. v. bedekken;

Day. *kumbang* - overal doorgegaan zijn, bv. het bosch; *kakumbang* - groote, zwarte hommel, Jav. Soend. *kumbang*, graaft gangen in het hout;

Day *bawai*, gw. v. weenen; *kalawawai* en *kalabawai* - boschspook, laat zich vaak met weenende stem hooren;

Day. —; *kamburi, kambudi* - roer; Mal. enz. *kamudi*, Mlg. *kamory;* Gaj. *kĕmudi* - achtersteven; gw. is **buri*, **budi*, Jav. *buri* - achter, de beteekenis is dus „iets achter aan het schip". Boeg. *munri* - achter, is genasaleerd**bunri*, wat overeenkomt met een uitspraak **budi* elders, vgl. Boeg. *anri* - jongere broer of zuster = Jav. *aḍi* enz. De uitspraken *budi* en *buri* moeten dus naast elkaar hebben bestaan, niet onwaarschijnlijk reeds in de grondtaal. Mal. *djurumudi* - stuurman, lett. roerganger, is dus uit *djuru kamudi* verkort.

Day. — ; *kareong* - rivierbocht. Cf. Soend. *rijung*, gw. v. „een kring vormen";

Day. *hangkang* - aanvang der tatouage (grondlijnen); *kahangkang* - de ingrediënten, nog niet geprepareerd, voor reukwerk;

Day. *koak* - opgehangen; *hangkoak* - gespannen rotan of strik waarop men iets legt;

Jav. *kijong* en *kejong* - waterslak in schelp; *kakijong* - enkel;

Jav. *lamad* - fijn draad; *kalamad* - draad van spinrag;

Jav. *larap*, gw. v. neerschietende naar beneden strijken; *kalarap* - vliegende hagedis;

Jav. *leḍek*, gw. v. plagen; *kaleḍek* en *taleḍek* - dansmeid; ziet op de provoceerende liedjes welke dansmeiden onder het dansen zingen;

Jav. *wangwung* - groote tor, vliegend hert; *kawangwung* - klappertor;

Jav. *panggang*, gw. v. braden; *kamanggang* - jonge slachtkip;

Jav. *tĕpu* - kaf van rijst; *katĕpu* - fijne zemelen van rijst;

Jav. *ḍarat* - voorloopers of leiders van het voorspan der trekossen van den palankijn - wagen (*grĕbang*) in ouden tijd, ook: land, te voet (gaan); *kanḍarat* - touw om vee aan vast te binden, te leiden;

[1]) Bare'e sprekende Toradja's III 254.

Jav. *pindjal*, gw. v. op en neer bewegen; *kapindjal* - honden- en kattenvloo;

Jav. *tjubung* - plantaardig vergif P.; *katjubung* - soort doornappel, het zaad is bedwelmend;

Jav. *bĕluk* - ziekte in de padi, veroorzaakt door een larve die de plant een grauw-grijs aanzien geeft; *kab(ĕ)luk* - cassave-meel;

Jav. *lana*, bijvorm van *lanang* - kerel, mannelijk; Oud-Jav. *kalana* - reus [1]);

Soend. —; *karinding* - mondharp. Cf. Bar. 1 *rende*, gw. v. in trillende beweging raken, in Bar. is *e* vaak uit *i* ontstaan;

Soend. *kawah* - krater; *kakawah* - vruchtwater;

Soend. —; *kamalir* - afvoergoot. Cf. Jav. *palir* - voor, geul;

Soend. *raras*, gw. v. ruien; *kararas* - droog bananenblad;

Soend. *lengkang* - ver uiteengeweken; *kalengkang* - zeker fijn weefsel;

Soend. —; *kandaga* en *kanaga* - een mandje van gevlochten bladeren met één vast deksel; cf. Mak Boeg. *raga* - voetbal van gevlochten rotan; Jav. *kandaga* - kistje van hout of lontarblad vervaardigd, (vervorming van een eenmaal gevlochten mand);

Soend. —; *karuhun* - de voorouders; *ruhun* ongebr. doch vgl. Jav. *rumuhun*, met *-um-* infix: vroeger;

Soend. *wĕlang* - gevlekt, in *oraj wĕlang* - een slangensoort; *karawĕlang* - krissoort in den vorm van een *oraj wĕlang*;

Soend. *randjang* - bamboe-rustbank, gevlochten, van repen gemaakt of platgeslagen, ook voor uitstalling van waren; *karandjang* - groote langwerpige mand of korf, gevlochten. Zeer verbreid: Bar. *karanda* - draagmand van rotan; Tae' *karandang* - draagmand om rijstbossen mee te vervoeren, van bamboe gevlochten; Boeg. Mak. *karandjeng* - mand; Jav. *k(a)randjang* - cylindervormige mand voor verpakking (ijl gevlochten); Mal. *karandjang* - mand; Atj. *k(a)rantjang* - cylindervormige mand van gevlochten bamboe; Bat. M. *harandjang* - hok, *h. ni manuk* - kippenhok; kippen plegen in wijdgevlochten bamboevlechtwerk vervoerd te worden, van daar schijnt de naam op „hok voor kippen" overgegaan te zijn; Bat. T. van riet gevlochten mand; M.K. *karandjang* - langwerpige mand; Day. *karandjang* - vierhoekige, van rotan gevlochten mand of korf; Bat. *k(a)randjang* - mand, ben, korf; Sas. *kĕrandjang* - grasmand. Mal. bezit ook *randjang* - rustbank.

---

[1]) V. G. Supplement, p. 39.

Bat. *mata* - oog; *halimata* - Conjunctivitis. Vgl. Ibg. enz. s. v. *mata*.

Bat. *bukbuk* - lichaamshaar, *halibukbuk* - een plant (harig?);

Bat. — ; *halinu* - spiegelbeeld, Tag. *linaw* - helderheid, transparantheid;

Bat. (*tu-tu*); *hatutu* - tortelduif, naar het geluid dat zij maakt [1]);

Atj. — ; *kötupeng* - hansworst, potsenmaker die zijn gezicht besmeert; cf. Jav. *topeng* - masker;

Atj. *tutò'* - gw. v. (met den snavel) pikken; *kötutò'* - nachtuil;

M.K. — ; *kabadji* - toovermiddel om personen van elkaar afkeerig te maken; cf. Soend. *badi*, gw. v., „met eenig kwaad treffen" (door vertoornden geest);

Gaj. *kutjing* - kat; *kĕkutjing* en *kĕrkutjing* (sic) - gras, in vorm gelijkend op kattenstaartjes;

Mal. *lajang*, gw. v. zweven; (*burung*) *kalajang* - zwaluw (Wilkinson);

Sas. — ; *kĕntaun* - natte tijd; cf. Austron. *taun* - jaar, getijde;

Sas. — ; *kĕntjuit* - fluit (naar het geluid);

Sas. — ; *kĕrajap* - witte, dikke boommier; cf. Soend. *rajap*, gw. v. wemelen;

Bal. — ; *katjatjar* - pokziekte; cf. Soend. *tjatjar*, gw. v. over de oppervlakte verspreid liggen;

Soemba — ; *kawini* - vrouw, wijfje; cf. Oud-Jav. *bini* - vrouw. Zie boven blz. 173.

Soemba — ; *kasidi* - mes; cf. F. *ðili* - snijden;

Mlg. *kiho* - elleboog; *hakiho* - voorarm;

Mlg. *fotsij* - wit; *kafotsy* - merg van biezen;

Mlg. *simba*, gw. v. beschadigen, vernielen; *kasimba* - een struik met prikkels;

Mlg. *itso* - groen; *kaitso* - de vrouwelijke kameleon, als zij nog jong is; ook een vogel;

Mlg. *wawy* - vrouw, vrouwelijk; *kawawiny* - vrouwelijke kameleon; cf. Boeg. *wawine* - vrouw, echtgenoote;

Mlg. *mara* - gespikkeld; *kamara* - grauwgekleurd, de wijfjeskamelon;

Mlg. *fofoka* - een slag; *kamofoka* - houten hamer; (*f* is uit *p* ontstaan), de laatste vorm gaat terug op een tijd toen de *f* nog als *p* werd uitgesproken.

[1]) Tob. sprk., p. 214.

Maori *mata* - punt; *kamata* - top van een blad; einde van een tak;
Maori *peka* - tak; *kapeka* - bovenloop van een rivier;
Maori *pia* - gom; *kapia* - hars;
Maori *raha* - open; *karaha* - een kalebas met wijden mond;
Maori *kaho* - daklat; *kakaho* - rietgras. Men denke aan de wijze waarop alang-alang om latten gelegd wordt ten einde tot dakbedekking te dienen;
F. —; *kalou* - god, vormelijk = Jav. **kaluhur*, gw. is *luhur* - hoog;
Maori *kamaka* - steen, Sam. *ma'a*, Tonga *maka* - *idem*; *ka*- is afgevallen; *maka* = *ma* + **kas*, Oud- en Nieuw-Jav. *kas* - hard.

Behoort aan het woord *kabajan* - bode, ook een plaats in deze lijst gegeven te worden? — De vorm *bajan* is, zoover ik weet, alleen bekend uit: Jav. *ken bajan* - vrouwelijke dienares, kamenier, *ken* is een rang of titel.

Wanneer het woord *bajan* uitsluitend van vrouwen gezegd werd, zou men *kabajan*, die een man is en (thans) niet denzelfden werkkring heeft als de eenige bekende, vrouwelijke tegenhangsters, als een geval der 2e categorie kunnen opvatten, doch dit komt mij onwaarschijnlijk voor daar beiden gelijksoortig zijn. Vermoedelijk heeft men in *ka*- van *kabajan* het gewone, klassificeerende prefix te zien en is de beteekenis: „iemand van de *bajan* klasse, 'n *bajan* of dienaar van vertrouwelijken aard" [1]).

V.

Een ander gebruik van *ka*- II, waarbij het omvattende, het collectieve, naar voren komt, is het volgende:

In het Tont. wordt *ka*- II vóór gw.n., veelal substantieven, geplaatst en vormt dan substantieven waaraan „de beteekenis „genoot, kame-„ „raad, mede-" eigen is" [2]), bv. van *ro'ong* - stad of dorp, *karo'ong* - stad- of dorpsgenoot; van *ngaran* - naam, *kangaran* - lieden van éénen naam; van *gorit*, gw. v. zagen, *kagorit* - makker bij het zagen; van *sitjola* - school, *kasitjola* - schoolkameraad, dit laatste is kennelijk een nieuwe vorming.

De functie van *ka*- II is hier samenbrengende, omvattende, in één groep tesamenbrengende, *karo'ong* zijn allen, collectief, die tot het

1) Zie verder deze Bijdragen dl. 97, p. 425 v.v.
2) Tont. sprk., p. 97, alwaar meer voorbeelden gegeven worden.

dorp (*ro'ong*) in dezelfde verhouding staan, dorpers van één zelfde dorp, elkaars mededorper, dorpsgenoot. Het gw. is het uitgangspunt der gedachte, anderen worden er mede in verband gebracht; meestal zijn dat personen.

Het voorvoegsel is in deze beteekenis, met name in de Filippijnsche talen, verbreid, maar is ook daarbuiten niet onbekend.

Eenige voorbeelden mogen dit toelichten.

Bv. Tb. van *wanua* - land, dorp, *kawanua* - land- of dorpsgenoot, dit beantwoordt nauwkeurig aan Tont. *ro'ong* - *karo'ong*; Tb. van *leos* - gaaf, braaf, gezond, *kaleos* - bruid, bruidegom; Tb. van *suat* - gw. v. gelijk, gelijken op iets en *ṭau* - mensch, *kasuaṭau* - medemensch; Tb. van *awu* - haard, *kaawu* - echtgenoot, echtgenoote, lett. haardgenoot, met wie(n) men aan één haard zit (ook Tont.); van *ria* - met, mede, *karia* - vriendin, *kariana* - nageboorte; van *lampang*, gw. v. gaan, reizen, *kalampang* - reisgenoot, cf. Soend. *lömpang* - gaan, reizen.

In de Filippijnsche talen is de vorm algemeen: Tag. van *taon* - jaar, *kataon* - te gelijkertijd; *taon* heeft dus de beteekenis „getijde" gehad, cf. Tae' *taon* - tijd dien de rijst noodig heeft om van zaad tot vruchtdragende plant te worden, Boeg. *pataungĕng* - jaargetijde, moesson;

Tag. van *bahay* - huis, *ka(sang)bahay* - huisgenoot, familielid voor zoover in het zelfde huis wonende; Pamp. *kababahay* - elk lid der familie (in één huis), huisgenoot, doch Ibg. *kabahay* - schoonvader, -moeder, wat op (vroeger?) introuwen wijst; Tag. Bis. van *inum*, gw. v. drinken, *kainum* - mededrinker; Tag. Bis. van *sama* - gelijk, *kasama* - medgezel, gelijke; Ibg. van *ballubagat* - deel van het lichaam, *kaballubagat* - alle deelen van het lichaam; Bis. Bkl. van *sakay*, gw. v. ergens op zijn, *kasakay* - mede-opvarende; Tag. Bis van *away*, gw. v. vechten, *kaaway* - medestrijder, d.w.z. vijand, beide partijen zijn elkanders *kaaway*; Tag. van *usap*, gw. v. converseeren, discussieeren, *kausap* - medeprater, zoowel tegenpleiter als iemand met wien men conversatie voert; Il. van *nagan* - naam, *kanagan* - naamgenoot, vgl. Tont. *kangaran*; Il. van *aruba(an)* - afvoergoot vóór het huis voor van het dak afdruipend regenwater, *kaaruba* - buurman, lett. lieden wier huizen op dezelfde goot afwateren; Il. van *rupa* - voorkomen, *kaṛupa* - één van voorkomen met een ander, = Soend. *sakarupa*, wat dubbel is, want *sa-* is één; Sang. van *lipoho* - kring, groep, *kalipoho* - iemand van denzelfden kring of stam.

In het Bare'e treedt het prefix in verbinding met *sa-* of *si-* op en

duidt dan een deelgenoot aan; door deze toevoeging wordt de band nog wat nauwer aangehaald, bv. *kasitomoriku* - mijn mede-Moriër; van *kompo* - buik, *kasangkompo* - lett. buikgenoot, d.i. broeder, zuster [1]). Overigens wordt dit dubbelprefix ook wel in Filippijnsche talen gebruikt, bv. Tag. van *runung*, gw. v. knap, *kasingrunung* - even knap als [2]); van *dugo* - bloed; *kasingdugo* = *kadugo* - van den zelfden bloede, verwant, ook: van dezelfde constitutie [3]); Bis., in omgekeerde volgorde: van *daku*, gw. v. groot, *masigkadaku* - even groot; Bontok van *halaga* - waarde, *kasinghalaga* = *kahalaga* - van dezelfde waarde. Deze vorm schijnt steeds adjectivisch gebruikt te worden.

Afleidingen van *ka-* zijn Bar. *saka-; sangka-; sangkina; sinangka-, saningka-; sangkani;* bv. *saka ewa ogu ganda* - allemaal zoo groot als een trom (*ewa* - gelijk als); *sangka* = Mak. *sangka'*; Boeg. *sakkĕ'* - volledig, geheel bijeen [4]). Deze afleidingen zijn zelfstandige woorden geworden. Zoo bezit ook het Mori'sch een woord *sangka*, opgebouwd uit de prefixen *sa-* en *ka-* welke, naar Esser opmerkt, zich tesamen uit de vormen waarvan zij oorspronkelijk deel uitmaakten, hebben losgemaakt; de beteekenis is „volledig aanwezig, compleet", ook: „spullen, goederen" (algemeen woord gebruikt voor kleeren, wapenen, werktuigen, gerei, sieraden, enz.) [5]).

Een voorbeeld van het samenvattend gebruik van *ka-* II uit het Moena'sch is *kaewa* - vijand [6]), cf. Boeg. *ewa* - gw. v. weerstaan, zich stellen tegenover, mede- of tegenwerkend.

In Boeg. en Mak. komt de vorm slechts sporadisch voor, bv. Boeg. Mak. *kalaki*, door meerderen tegen minderen gebezigd wanneer zij dezen vriendelijk willen toespreken, z.v.a. „mede-mannen!". — Het woord is archaisch, immers, *laki* is Nieuw-Boeg. *lai*, aanwezig in *ma'lai - bini* - man en vrouw, in het Mak. ontbreekt het gw.; voorts Boeg. van *wali* - zijde, *kawali* - medgezel, doch ook benaming van een soort mes, lett. zijdgeweer;

In Tae' wordt in plaats van *ka-* II *sa-* gebruikt, dat geen gelijkheid uitdrukt maar wel een eenheid van het afgeleide met het gw. tot uitdrukking brengt, bv. van *tondok* - dorp, *sangtondok* - van één dorp, vandaar dorpsgenoot.

---

1) Bar. sprk., p. 205.
2) *de Totanes*, p. 86.
3) *Laktaw* s.v. *dugo*.
4) Bar. sprk., p. 204 v.v.
5) Mori'sche sprk., p. 339.
6) Bare'e sprekende Toradja's III 255.

Wat het Javaansch betreft, zijn een paar voorbeelden te geven, bv. **kamaru* - mede-echtgenoote, wordt niet afzonderlijk vermeld, doch men zegt wel: *dikamaru* - tot een tweede [mede-] vrouw naast zich hebben P.; van *parak*, gw. v. in de nabijheid van een aanzienlijke zitten tot opwachting, *kaparak* - groep kratonbeambten; van *pĕḍak* = *pĕrak* - nabij, *kapĕḍak* - waker, ondergeschikt vorstendienaar; in dit woord is het collectieve begrip verloren gegaan.

Sam. *toa* - persoon, Maori — ; Sam. *'atoa*, Maori *katoa* - allen.

Mlg. *razana* - voorvader, *karazana* - nakomelingschap, d.z. allen die in dezelfde verhouding tot de *razana* staan, elkaars mede-nakomelingen.

In het Bontok drukt *ka-* II + herhaald gw. (substantief) de totaliteit aan, bv. van *lalaki* - man, *kalalalalaki* - alle mannen, de geheele menigte; van *taku* - persoon, *katakutaku* - iedereen.

VI.

Ka- II komt in het Tont. ook in verbinding met eigennamen voor. De spraakkunst zegt ervan, „dat de daarmee aangeduide de gelijke „is van dengene wiens naam het grondwoord is, hem gelijkt in „karakter of uiterlijk, bv. *kaagu* - een tweede Agu, net zoo iemand „als Agu. Doch deze vorm kan ook beteekenen: medelid der nakome-„lingschap van Agu, mede-erfgenaam in de nalatenschap van Agu, „bv. *si Tambuwun ja si Tjaaguta* - T. is onze mede-erfgenaam in de „nalatenschap van Agu". — Op grond van dezen uitleg wordt dit geval dan met dat van *ro'ong* - dorp, *karo'ong* - dorpsgenoot, op één lijn gesteld.

't Komt me voor dat de gevallen niet gelijk staan; *ka-* in *kaagu* is te vergelijken met den aanwijzer bij planten, dieren enz., *kaagu* is een lid van het geslacht *agu*, een *agu*, deze familieband kan ten gevolge hebben dat hij met andere *agu*'s deel in een nalatenschap heeft, maar dat is een afgeleide beteekenis. M.a.w. *kaagu* is een clan-naam en *ka-* is in dit geval te vergelijken met Schotsch *mac*. Het Tont. woordenboek bevat een groot aantal van zulke namen, thans, na den overgang tot het Kristendom tot familienamen geworden, doch eenmaal in de wereld gekomen omdat de familie zichzelf of één harer leden dien naam toekende dan wel door de omgeving op grond van eenige eigenaardigheid aldus werd benoemd. Enkele voorbeelden zijn: *Kaĕndo*, gw. *ĕndo* - zon, het woord komt ook in de

beteekenis „iemand aan wien men een dag arbeids schuldig is" voor; *Kalangi'* - naam van een god, vermoedelijk gw. *langi'*, bijvorm of opzettelijke wijziging van *langit* - hemel, luchtruim; *Karuntu, runtu* - pluim op het hoofddeksel van een krijgsman; *Katopo*, Tb. *topo* - offerfeest, gevierd door iemand die een kop had gesneld, enz. — Ook het Bol. Mang. heeft zulke eigennamen met *ko-*, in sommige namen is de oude vorm *ka-* bewaard [1]).

VII.

Het prefix *ka-* II kan ook *meervoudige* beteekenis hebben, wat zich uit het collectieve, samenvoegende van dit woord laat verklaren.

In de Tont. spraakkunst wordt de beteekenis der werkwoorden die als 5e groep der in het actief met *maka-* samengestelde werkwoorden zijn opgenomen, omschreven als: „ten volle doen, geheel en al, vol- „komen doen, allen doen wat het gw. aanduidt" [2]), bv. van *ai* - herwaarts, *nimakaai'o sera* - allen zijn gekomen; *pakaaiĕn-o mange e rombit ĕn tandemiow* - ulieder mais wordt geheel weggenomen door de dieven: wat men even goed kan vertalen: al ulieder mais wordt door de dieven weggenomen. aangezien meervoud van subject, van object en van predicaatswoord op dezelfde wijze wordt uitgedrukt; van *ĕlur* - vrede, *makaelur-* allen maken vrede; van *pĕsut* - nauw op elkaar gedrongen, *makapĕsut-o ĕm bale* - het huis is reeds geheel vol geworden.

In Tb. vindt men hetzelfde: van *rumĕr*, gw. v. zitten, *makarumĕr* - allen gaan zitten [3]).

In het Iloko dient *agka* - als tweevoud: van *rupa* - voorkomen, *agkarupa dagitoyna dua* - deze beiden zijn gelijk van voorkomen [4]). Dit staat dicht bij het boven blz. 184 v.v. besproken gebruik van *ka-* in woorden als Il. *kaappon* - vennoot, compagnon, van *appon* - verbonden; *kabusor* - vijand, van *busor*, gw. v. weerstaan. In het meervoud wordt *ka-* herhaald: *agkakasukub kami ngauppat* - wij vieren zijn verwanten; van adjectieven met voorvoegsel *ma-* wordt het tweevoud gevormd met *agka-*, in het meervoud met reduplicatie

---

[1]) Bol. Mong. sprk. in: Bijdr. Kon. Inst. dl. 85, p. 432.

[2]) Tont. sprk., p. 109.

[3]) Als tweede beteekenis wordt opgegeven: allen doen nederzitten, dit is caus. prefix *maka* en zou ook van een enkeling kunnen worden gezegd, *Niemann*, p. 48.

[4]) *H. Swift*, A study of the Iloco language p. 80. — Washington 1909.

gepaard gaande, bv. *manakĕm* - goedaardig, tweevoud *agkanakĕm*, meervoud *agkananakĕm* [1]).

In het Sang. is *mĕngka* - meervoud van *ma-* [2]), *ka-* wordt hier geprenasaleerd. 't Zelfde vindt men in het Bataksch: Tob. *angka-*, Mand. *mangka-*, is een hulpwerkwoord om het meervoud uit te drukken, eveneens met prenasaleering [3]).

Eenige Filippijnsche talen hebben een meervoud-aanwijzer *nga*. Hij wordt in actieve vormen tusschen *ma-* en een volgend prefix of het het gw., al dan niet genasaleerd, ingevoegd. Men zegt dus: Pamp. *ma-puti* - wit, *ma-ngaputi* - witte (meerv.); Tag. *ma-takot* - bang, bevreesd, *ma-ngatakot* - *idem* (meerv.); hetzelfde in Bis. en Mag., in Bol. Mong. *ngo*, bv. van *lantud*, gw. v. hoog, *mongolantud* - zijn allen hoog. De Tominitalen hebben *mongo-* ($a > o$), verder komt *manga-* in de Toradja-talen voor. Adriani merkt op dat men, naar den vorm, *manga-* een intensief van *maka-* kan noemen [4]).

manga- Heeft zich in de Filippijnsche talen van den verbalen vorm losgemaakt en is tot zelfstandige meervoudvormer geworden. Zóó alleen is te verklaren dat het ook vóór substantieven gebruikt wordt, bv. Tag. *ang dinala nya ng manga manok ay nangamatay* - alle kippen, die hij meebracht, gingen dood, *mamatay* - sterven [5]).

De gelijkheid van *ka-* en *nga-* blijkt nog uit het Maori, waar *nga* meervoudaanwijzer is in het Noordereiland, terwijl men in het Zuidereiland *ka-* zegt [6]). Het Sam. heeft *nga*, maar het gebruik is tot telwoorden beperkt, bv. *lima nga fulu* - vijftig, lett. vijf tientallen.

Met *nga* is verwant Day. *panga-* dat in verbinding met de herhaling van het volgende adjectief z.v.z. „alle zéér" uitdrukt, bv. *panga- asi asi* - alle ellendig [7]).

't Geval staat anders met Tont. *nga* dat na telwoorden en vóór maatwoorden gebruikt wordt, bv. *tĕlu nga rĕpa* - drie vademen (of vadem). Dit staat voor *tĕlu - ng - karĕpa*, waarvan *k* in de voorafgaande nasaal is opgelost; *ng* is verbindingsklank tusschen telwoord en substantief, vgl. Jav. *tĕlung rupijah* - drie gulden; Mak. *tallumpulo* - dertig, enz. *Karĕpa* is *rĕpa* met aanwijzer; voor het gebruik van *ka-*

1) V. G. VIII 222.
2) V. G. III 222.
3) V. G. VIII 222.
4) Tont. sprk., p. 118.
5) Bloomfield, p. 286.
6) Tregear s.v. *nga*.
7) Dayaksche sprk. p. 52.

in dit geval kan verwezen worden naar het Dayaksch waar het maat- of hulptelwoord steeds van den aanwijzer voorzien wordt, bv. *bawak* - korrel, klomp, *lima kabawak pisang* - 5 stuk pisang.

Dat *nga* hier in het Tont. niet meervoud kan zijn, blijkt ook hieruit dat het van een enkele zaak gebruikt wordt, bv. *sangakake'et* - een gezelschap tijferaars; *a si sangando* (voor *sanga-ĕndo*) *itu* - dien geheelen dag lang [1]). Daarentegen, in Sam. waar *nga* wel meervoud is, naar wij zagen, *se fulu* - tien, lett. één tiental.

Ten slotte dient *ka-* II door voorvoeging aan hoofdtelwoorden tot vorming van rangtelwoorden, al dan niet van andere affixen vergezeld, bv. Tb. *katĕlu*, ook: *kumatĕlu* - derde, Mal. *katiga*; Tag. *katlo* is drievoudig, driemaal, *ikatatlo* en *ikatlo* - derde, dit laatste is de gewone vorming in de Filippijnsche talen. In Boeg. en Mak. wordt het actief verbaalprefix toegevoegd, dus: Boeg. *makatĕllu*, Mak. *makatallu* - tot volle drie geworden zijnde, ook wordt gezegd Boeg. *matĕllu* - drie zijnde. De Filippijnsche vorm is „tot volle drie gemaakt", dezelfde beteekenis heeft Mlg. *fahatalo*, met caus. prefix *faha*. In F. worden de ordinalia ook met *ka-* gevormd, in Maori gebruikt men *ka* bij het optellen, dus: *katahi, karua, katoru* - één, twee, drie, men zegt dus eigenlijk één vol, twee vol, drie vol, d.i. eerste, tweede, derde.

De beteekenis „inbegrepen, tot en met" komt vooral duidelijk uit in Bol. Mong. dat twee rangtelwoorden bezit: 1. *i-* + nasaal + hoofdtelwoord, *intolu* - derde; 2. *ko-* + hoofdtelwoord, *kotolu*. Het laatste „geeft verband of een soort eenheid te kennen met de vooraf „genoemde dingen. *Kopitu* - de zevende, wil bv. vooral zeggen: die „het zevental vol maakt, met de voorafgaande zes de eenheid „zeven" „vormt" [2]), bv. *opat i mobiag, kolima i minatoi* - vier die leven, de vijfde die is dood. „Hier is sprake van leden van één huisgezin of „bv. van jongen uit één nest. Wordt in plaats van *kolima* het met *i* „gevormde rangtelwoord *ilima* gelezen, dan is het verband met de „voorafgaande vier veel losser" [3]).

---

1) Vgl. Tont. sprk., p. 115 v.v.
2) Bol. Mong. sprk. in: Bijdr. Kon. Inst. dl. 86, p. 90.
3) o.c., p. 91.

Derde Afdeeling.

Nevenvormen.

Zoowel *ka-* I als *ka-* II hebben nevenvormen met anderen klinker. Klankveranderingen van *ka-* die op wijziging van de uitspraak berusten, zooals de zwakkere uitspraak *kĕ-*; in de talen waarin *a* in *o* is overgegaan *ko-*; verandering van *a* onder invloed van een volgenden klank, bv. *w*, in *u* of *o*; overgang van *ka-* in *ha-* krachtens een algemeene klankwet eener taal, blijven hier buiten beschouwing.

Het Tont. bezit een voorvoegsel *kĕ-* waarvan de beteekenis is:

1e. ten tijde dat, met dat, toen plaats had, geschiedde wat het gw. aanduidt;

2e. de wijze van doen, de manier waarop verricht wordt wat het gw. aanduidt [1]).

Voorbeelden van het eerste zijn: *kĕaina ambia ja ni mauran* - toen hij hier kwam, regende het, van *ai-* herwaarts; *kĕtani'* - ten tijde dat de nederzetting plaats heeft, van *tani'*, gw. v. een nieuw dorp stichten; *kĕlingakĕ'era si nuwu'* - zoodra slechts dat woord door hen werd gehoord.

Voorbeelden van het tweede: *aitjagĕgil ĕng kĕtawoina* - de wijze waarop hij het heeft verricht, is toevallig goed geworden, van *tawoi*, gw. v. werken; men zou hier even goed kunnen vertalen: zijn verrichting is goed uitgevallen; *tani'tu ng kĕtu'tul(ĕ)na isera* - op die wijze had hij het met hen ingericht. Het derde voorbeeld luidt: *ja sia nimatu'us- oka im pĕkaraiĕn wo ng kĕtĕkĕlera*, de vertaling: „hij nu ging af op hun kleeding en op de wijze waarop zij sliepen", geeft geen zin; in de Tontemboansche teksten, Vertaling echter: „hij „nu ging af op hun kleeding en de *plaats* waar zij lagen te slapen". [2])

Wat de eerste beteekenis betreft, zijn boven blz. 147 vv. voorbeelden aangehaald van het gebruik van *ka-* op dezelfde wijze, ook het naverwante Tb. heeft *ka-*. Uit de daar gegeven voorbeelden blijkt verder dat de vorm zoowel in hoofd- als in bijzinnen gebruikt wordt, *kĕ-* komt, naar hier blijkt, alleen als een bijzin openende, waar het Nederlandsch een voegwoord verlangt, voor.

De voorbeelden der 2de beteekenis zijn weinig klemmend. Ook in het 2de voorbeeld kan men met een abstractum zonder meer

---

1) Tont. sprk., p. 121 v.v.

2) *J. Alb. T. Schwarz*, Tontemboansche teksten. Vertaling p. 133. — Leiden 1907. (Tekst in deel Teksten, p. 95).

vertalen. Overigens is er boven blz. 149, 150, 152 v.v. op gewezen dat abstracta, wat de beteekenis aangaat, kunnen overgaan in „de „plaats van", „de tijd wanneer" of „de wijze waarop" iets is.

Adriani heeft opgemerkt dat het prefix *ma-* staat tot *mĕ-* als *ka-* staat tot *kĕ-* en dat *mĕ-* intentioneele vorm is, te omschrijven met: „wenschen, willen, op het punt zijn of voornemens zijn te ver- „richten, gaan doen wat het gw. aanduidt". 't Komt me voor dat deze beteekenis ook aan de gegeven voorbeelden ten grondslag ligt, dus: toen hij hier kwam, in volvoering van zijn voornemen; een nieuw dorp stichten, met den uitgesproken wil dat te doen, bij het derde voorbeeld laat deze verklaring ons echter in den steek, evenzoo in *kĕwua' i lansot* - de tijd waarop de l. vrucht draagt, waaruit tevens blijkt dat de beteekenis niet momentaan behoeft te zijn. Alles tesamen genomen geven de voorbeelden geen duidelijk beeld van de kracht van het prefix *kĕ*. - Wel kan gezegd worden dat het alleen in het Tont. voorkomt en dus in die taal van *ka-* is afgesplitst.

Overigens is duidelijk dat het bij *ka-* I behoort.

Een ander, in Tont. voorkomend voorvoegsel is *ko-* of, met infix van den frequentatief - *ol-*, *kolo-* dat nagenoeg niet van *ka-* verschilt. De beteekenis is: „liefhebber van, gedurig, dikwijls, gaarne, „gewoonlijk doende wat het gw. aanduidt" [1]); bv. *koai-* gewoon te komen; *koapi, koloapi* - liefhebber van vuur.

Aldus gevormde woorden zijn mij van elders niet bekend. Te vergelijken zijn verbale vormen als Ibg. *makatuturak*, met reduplicatie, - herhaaldelijk of veel schrijven; *makatotolih* - herhaaldelijk terugkomen, gedurig heen en weer loopen, ook Tont. *makaai-* allen zijn gekomen, boven blz. 188). Dit is wel niet hetzelfde, maar de conclusie schijnt toch gewettigd dat *ko-* een soort meervoud of intensief is die als zoodanig onder *ka-* II behoort.

In Bar. is *ko-* een verouderd voorvoegsel waarmee enkele substantieven zijn gevormd; verschillende soorten van woorden kunnen gw. zijn. Van *wuro* - schemerig, half licht, *komburo* - blinddoek; van *wei*, uit *wai*, gw. v. geven, kowei- gave boven de bruidsschat; van *mumu* - stil, verborgen, *komumu* - dek- of schutblad dat zich om een bloem of vrucht krult; van *joro* = *loro*, gw. v. draaien, *koloro* - dikker, *kajoro* - fijner touw, een secundaire onderscheiding;

---

[1]) Tont. sprk., p. 125.

van *loa* - schaars, *tokoloa* - maiskolf met kale plekken; van *wengi* - nacht, *kombengi* - de nachtgeest [1]).

In deze woorden heeft *ko-* dezelfde functie als *ka-* II waar dit voorvoegsel substantieven van de 2de categorie vormt, boven blz. 172 v.v.

In verbinding met adjectieven is *ko-* possessief, bv. van gw. *re'e*, waarvan een oudere vorm *ria* in *ria ria* - allerlei dingen, voortleeft, *kore'e* - rijk, voorzien van een en ander; van *bangani* - inhoud, *kobangani* - gevuld, met inhoud. Dit gebruik van *ko-* staat op één lijn met dat van *ka-* elders in den naamwoordelijken vorm *ka-* + gw. waarnaast als verbale vorm *maka-* met causatieve beteekenis staat, boven blz. 160 v.v. Vermoedelijk is dit prefix *ko-* niets anders dan *ka-*, daar *a* in Bar. vaak in *o* overgaat en zijn deze vormen de eenige sporen die van het prefix *maka-* (*ka-*) in causatieve beteekenis overgebleven zijn.

Het Bar. kent ook nog een prefix *ku-*, volgens Adriani niet anders dan een verzwakte vorm van *ko-*. In enkele gevallen komen *ku-* en *ko-* neven elkaar bij hetzelfde g.w. voor [2]). Slechts enkele *ku-* afleidingen zijn substantieven: van gw. *lala(ng)*, waarvan *lalangani* - klos om een hengelsnoer op te winden, cf. Mal. *lalang* in *lalu-lalang* - heen en weer, *kulalangi* - rolhout, rondhout, dat men onder een vaartuig of een boomstam legt, als men die overland voorttrekt; van *linti* ongebr. cf. *mainti* - stevig, dat waarschijnlijk voor *malinti* staat (Adriani), *kulinti* - vlechtsel van een suikerpalmtak dat stevig om een draaglast pakt; van *laru*, gw. v. besmeren, *kularu* - slijmerig gedeelte van gebakken sago; van *ligo*, gw. v. de oogen laten rondgaan, met de oogen zoeken, *oro ngkuligo* - erge hongersnood.

Gewoonlijk echter zijn de woorden met prefix *ku-* secundaire grondwoorden voor verbale afleidingen, bv. *mekundende* - rillen, beven, *mekutana* - vragen, cf. Mal. *tanj-a* gw. De beteekenis van *ku-* in deze woorden kan ik niet bepalen.

In de enkele substantieven bovengenoemd vervult *ku-* de functie van *ka-* II in woorden der 2de categorie, boven blz. 172 v.v., al moet gezegd dat de afstand tusschen gw. en afleiding wel zeer groot is.

Een derde nevenvorm van *ka-* van wijdere verbreiding is *ki-*. Men vindt het in de Filippijnsche talen in den verbalen vorm *maki-*, het

---

1) Bar. sprk., p. 243.
2) Bar. sprk., p. 245.

is een prefix dat gemeenschappelijkheid uitdrukt: zich mengen in, zich voegen bij, zich vereenigen met, en is dus een nevenvorm van *ka-* II. Bv. Tag. van *sulat*, gw. v. schrijven, *makipagsulatan* - met elkaar correspondeeren; van *dala* - soort vischnet (Jav. *djala*), *makipandala* - meedoen aan de vischvangst met een *d.*; [1]) van *kain* - gw. v. eten: *si Pedro ay nakikain kina Hwan* - P. gebruikte een maaltijd ten huize van J. [2]); van *tangis*, gw. v. schreien, *makitangis* - met anderen medeschreien. Uit deze voorstelling van deelgenootschap heeft zich die van „om iets vragen" ontwikkeld, bv. *makialak* - om een weinig *arak* verzoeken; men zegt dit van voedsel e.d. als gewoonlijk onder buren uitgewisseld wordt; zoo ook *makibigas* - om een weinig rijst verzoeken, m.a.w. vragen iets te mogen hebben van wat de ander heeft; Ibg. van *atawa* - echtgenoote, *makiatawa* - zich als echtgenoote (aan een man) verbinden, huwen; van *kofun* - vriend, *makipakkofun* - met iemand bevriend zijn. II. *idem*, met een ander (iets verrichten), verzoeken om iets, bv. van *ammo* - weten, *makiunammo ak* - ik zou willen weten, lett. ik zou willen weten (evenals gij), ik zou deelgenoot van uw weten willen zijn.

In het Sang. is de oorspronkelijke beteekenis vervaagd maar tóch te herkennen: „verzoeken, vragen te doen wat het gw. aanduidt" [3]), overgaande in die van „laten doen, door een verzoek, wensch of „bevel": van *ala*, gw. v. halen, *maki'ala* - laten halen [3]).

Bol. Mong. *moki-* komt vormelijk en naar de beteekenis met Filippijnsch *maki-* overeen, in den zin van: „iemand verzoeken iets voor „ons te doen; van iets dat bij een ander is, verzoeken een deel deelachtig te worden", bv. van *undam* - geneesmiddel, *makiundam* - om medicijn vragen, verzoeken om met een geneesmiddel te worden behandeld [4]).

In het Sang. van Siau luidt het prefix *miki-*, zoo ook in Tb.: van *tonton*, gw. v. neerlaten, *mikitonton*, verzoekt neder te laten, hier schijnt oorspronkelijk *mĕ-* aan *ki-* geassimileerd te zijn.

Het Tont. heeft alleen het samengestelde prefix *mĕki-* waarin *mĕ-* weer Intentionalis is. De beteekenis is eenigszins afgeweken, zij wordt omschreven als: „uitgaan op, zoeken te verkrijgen, vragen, „verzoeken om, zoeken gedaan te krijgen wat het gw. uitdrukt" [5]).

---

[1]) *W. E. W. MacKinlay*, A handbook and grammar of the Tagalog language p. 228. — Washington 1905.

[2]) Bloomfield, p. 264.

[3]) Sang. sprk., p. 123.

[4]) Bol. Mong. sprk., p. 20: Bijdr. Kon. Inst. dl. 85, p. 380.

[5]) Tont. sprk., p. 165 v.v.

Voorbeelden: van *pongkor* - visch, *mĕkipongkor* - op visch uitgaan; van *asu*, gw. v. water halen, *mĕkiasu* - verzoeken water te halen; *ja sia mĕkisembong se tow* - hij laat de lieden om hulp vragen; van *sembong*, gw. v. helpen. De zuivere beteekenis komt aan den dag in *mĕkitjan* - verzoeken te mogen mede-eten, van *kan*, gw. v. eten; *ja mĕkisĕra'pe a se Ito'* - ik kom wat vleesch vragen aan Oom en de zijnen.

Het Bare'e heeft een prefix *meki-* dat hetzelfde beteekent, *me-* heeft een strevende beteekenis; daar *e* in Bar. over het algemeen niet een oorspronkelijke klank is maar uit *i* ontstaan en er voorbeelden zijn dat *i* de pĕpĕt vertegenwoordigt, is het mogelijk dat Bar. *mĕ* met hetzelfde beteekenende *mĕ* identiek is. *Ki-* komt een enkel maal alleen voor, bv. van *ate* - lever, *kiate* - verbolgen, wrokkend, lett. lever hebbende, d.w.z. dapper; deze laatste beteekenis heeft Napoe'sch *keate* - dapper, met een hart in het lijf. In het Napoe'sch is *i* vaak *e* geworden. [1]) Als substantief: *kilaja* - glans, schittering, van *laja*, gw. v. schijnen, glanzen. [2])

Behalve *ki-* komt voor *ke-* dat een nieuwere vorm is. [3]) Bij *ke-* afleidingen is het gw. altijd een substantief, de afleiding is adjectief met beteekenis „behept met, voorzien van hetgeen door het gw. „wordt aangeduid", bv. *tau kore'e si'a, tau kebaula, kewatua kewawu, kemanu, kepae, kedjole, ke'ajapa* - hij is een rijk man, iemand met buffels, met slaven, met varkens, met kippen, met rijst, met mais, met katoenen goederen; *pae keso'o* - padi in bossen, ook bijwoordelijk gebruikt, bv. *tau setu melimba ngkewawu* - die menschen verhuizen met varkens en al. Van deze afleidingen kunnen weer nieuwe gemaakt worden, zie hiervoor de spraakkunst.

In Tae' staan *ki-* en *ke-* in deze beteekenis naast elkaar als oudere en nieuwere vorm [4]), dus „met, bezittende", de afleiding geschiedt van substantieven, bv. *kianak* - kinderen hebbende; *kiallo* = *keallo* - bij dag, *kebaine* - een vrouw hebbende.

Tegenover deze nominale vormen staat in het Boeg. de verbale vorm *make-*, altijd van een substantief afgeleid, bv. van *ata* - slaaf, *makeata* - slaven bezitten, slaven hebben; van *njawa* - ziel, het leven, adem, *makenjawa* - ademen, leven.

---

[1]) Bare'e sprekende Toradja's III 117, 231.
[2]) Zie voor *ki-* uitvoerig: Bar. sprk. p. 231 v.v.
[3]) Bar. sprk., p. 246 v.v.
[4]) Naar het oordeel van dr. van der Veen is *ke-* de oude, *ki-* de nieuwe vorm, Wb. s.v. *kianak*.

Er moet een woord *kai*, gelijkwaardig met Bar., Tae', Boeg. *ke-* in possessieven zin bestaan hebben, van welk woord Mal. *makai* stamt, dat „aandoen, aanhebben (ook van kleeren), gebruiken, zich van iets bedienen enz. beteekent, de eigenlijke beteekenis is „met, „mede", in het Soend. nog zoo gebruikelijk: *make badju* - met een baadje aan, *make tilu bundĕran* - met drie perken, (de tuin) had drie perken; ook verband leggend: *kamana djalan make tö' papanggih?* - welken weg zijt gij gegaan dat gij elkaar niet ontmoet hebt?"

Een geheel ander prefix is *ki-* in het Bol. Mong. Hier bestaat een vorm *ki-* + herhaald gw. welke alleen hierin van *ka-* I + herhaald gw., dat een voortdurende handeling uitdrukt en boven blz. 155 v.v. besproken werd, verschilt dat hij alleen als predicaatswoord optreedt, terwijl *ka-* + herhaald gw. als bijstelling of modaal bijwoordelijke uitdrukking gebruikt wordt, bv. *kilampanglampang mai* - zich langzaam stappende voortbewegen, doch *kolampanglampang* *ka-* > *ko-*) *ing kami, ja ....* - terwijl we rustig voortstapten ....[1]). Dit prefix is dus een nevenvorm van *ka-* I, 't komt, zoover mij bekend, alleen in het Bol. Mong. voor.

Tenslotte zij nog op Tont. *mĕngĕ-* gewezen. In dit dubbel prefix heeft *ngĕ* de beteekenis: „dikwijls, gewoonlijk, altoos" terwijl het verbaal prefix *mĕ* Intentionalis is, bv. *mĕngĕai* - dikwijls willen of zullen komen (maar het niet doen); *ngĕ* is hier gelijk aan den meervoud-aanwijzer *nga*; vermoedelijk is *mĕngĕ-* door assimilatie uit *mĕnga-* ontstaan. Iets dergelijks, maar dan in omgekeerde richting, zagen wij in Siausch Tb. *miki-* van *mĕki-*, boven blz. 194.

Over het algemeen vertoonen de nevenvormen minder vastheid en een minder scherp beeld dan de hoofdprefixen *ka-* I en *ka-* II.

Leiden, September 1947.

---

[1]) Bol. Mong. sprk. in: Bijdr. Kon. Inst., dl. 85, p. 441.

LITTERATUUR-OPGAVE.

Spraakkunsten en woordenboeken.

Ibanag.

Bugarin e.a., Diccionario Ibánag-Español. — Manila 1854
J. M. Fausto de Cuevas, Arte nuevo de la lengua Ybanag. — Manila 1854.

Iloko.

A. Carro, Vocabulario Iloco-Español, 2a edicion. — Manila 1888.
J. Naves, Gramática Hispano Ilocana, 2a edicion. — Tambobong 1892.

Bontok.

C. W. Seidenadel, The first grammar of the language spoken by the Bontoc Igorot. — Chicago 1900.

Pangasinan.

L. F. Cosgaya, Diccionario Pangasinan-Español. — Manila 1865.
M. Pellicer, Arte de la lengua Pangasinan, 3a edicion. — Manila 1904.

Pampanga (Kapampangan).

D. Bergaño, Vocabulario de la lengua Pampanga. — Reimpreso. — Manila 1860.

Tagalog.

J. de Noceda y P. de Sanlucar, Vocabulario de la lengua Tagala. — Reimpreso. — Manila 1860.
P. S. Laktaw, Diccionario Tagálog-Hispano. — Manila 1914.
L. Bloomfield, Tagalog texts with grammatical analysis. — University of Illinois 1917.
S. de Totanes, Arte de la lengua Tagala. — Manila 1850.

Bisaya.

J. F. de la Encarnacion, Diccionario Bisaya-Español. — Manila 1885.
A. Mentrida, Arte de la lengua Bisaya-Hiligayna. — Tambobong 1894.

Bikol.

Marcos de Lisboa, Vocabulario de la lengua Bicol. — Manila 1865.
Andrès de S. Agustin, Arte de la lengua Bicol. — Manila 1879.

Magindanaw.

J. Juanmarti, Gramática de la lengua de Magindanao. — Manila 1892.

Sulu.

A. Cowie, Englisch-Sulu-Malay Vocabulary. — London 1893.

Sangireesch.

N. Adriani, Sangireesche spraakkunst. — Leiden 1893.

Bolaang Mongondow.

W. Dunnebier, Spraakkunst van het Bolaang Mongondowsch, in: Bijdr. Kon. Inst. dl. 85 p. 297 v.v., dl. 86, p. 42 v.v.

Tomboeloe.

G. K. Niemann, Bijdragen tot de kennis der Alfoersche taal in de Minahasa I. — Rotterdam 1866.
J. ten Hove, Tonsea-woordenlijst. — (Menado) 1904.

Tontemboan.

J. A. T. Schwarz, Tontemboansch-Nederlandsch woordenboek. — Leiden 1908.
N. Adriani en *M. L. Adriani-Gunning*, Hoofdstukken uit de Spraakkunst van het Tontemboansch. — 's-Gravenhage 1908.

Bare'e.

N. Adriani, Bare'e-Nederlandsch Woordenboek. — Leiden 1928.
Idem, Spraakkunst der Bare'e taal (Verh. Bat. Gen. LXX). — Bandoeng 1931.

Morisch.

S. J. Esser, Klank- en vormleer van het Morisch, 1e gedeelte, Leiden 1926; 2e gedeelte in: Verh. Bat. Gen. LXVII, 4e stuk. — Bandoeng 1933.

Tae'.

H. van der Veen, Tae' (Zuid Toradjasch)-Nederlandsch woordenboek. — 's-Gravenhage 1940.

Boegineesch.

B. F. Matthes, Boegineesch-Hollandsch Woordenboek. — 's-Gravenhage 1874. — Supplement, 's-Gravenhage 1889.
Idem, Boegineesche spraakkunst. — 's-Gravenhage 1875.

Makassaarsch.

B. F. Matthes, Makassaarsch-Hollandsch Woordenboek, 2e druk. — 's-Gravenhage 1885.
Idem, Makassaarsche spraakkunst. — Amsterdam 1858.

Balineesch.

R. van Eck, Eerste proeve van een Balineesch-Hollandsch Woordenboek. — Utrecht 1876.
H. N. van der Tuuk, Kawi-Balineesch Woordenboek, 4 deelen. — Batavia 1897—1912.

Sasaksch.

R. Goris, Beknopt Sasaksch-Nederlandsch Woordenboek. — Singaradja z.j.

Bimaneesch.

J. C. G. Jonker, Bimaneesche spraakkunst (Verh. Bat. Gen. XLVIII). — Batavia 1896.

Dayaksch.

A. Hardeland, Dajaksch-Deutsches Wörterbuch. — Amsterdam 1859.
Idem, Versuch einer Grammatik der Dajakschen Sprache. — Amsterdam 1858.
J. P. J. Barth, Boesangsch-Nederlandsch Woordenboek. — Batavia 1910.

Madoereesch.

H. N. Kiliaan, Madoereesch-Nederlandsch Woordenboek. — Leiden 1904—1905
Idem, Madoereesche spraakkunst. — Batavia 1897.

Javaansch.

Gericke en *Roorda*, Javaansch-Nederlandsch woordenboek. — Leiden 1901.
Th. Pigeaud, Javaans-Nederlands handwoordenboek. — Groningen 1938.
A. H. J. G. Walbeehm, Javaansche spraakkunst. — Leiden 1905.

Soendaasch.

S. Coolsma, Soendaneesch-Hollandsch woordenboek, 3e druk. — Leiden z.j.
H. J. Oosting, Soendasche grammatica. — Amsterdam 1884.

Maleisch.

Ph. S. van Ronkel, Maleisch woordenboek, 3e druk. — 's-Gravenhage 1930.
R. J. A. Wilkinson, A Malay-English Dictionary. — Mytilene 1932.

Bataksch.

H. N. van der Tuuk, Bataksch-Nederduitsch Woordenboek. — Amsterdam 1861.
J. Warneck, Toba Bataksch-Deutsches Wörterbuch. — Batavia 1906.
H. J. Eggink, Angkola- en Mandailing-Bataksch-Nederlandsch woordenboek. (Verh. Bat. Gen. LXXII, 5e stuk). — Bandoeng 1936.
M. Joustra, Karo-Bataksch woordenboek. — Leiden 1907.
J. H. Neumann, Schets der Karo-Bataksche spraakkunst. (Verh. Bat. Gen. LXIII, 4de stuk). — 's-Gravenhage 1922.
H. N. van der Tuuk, Tobasche spraakkunst, 2e stuk. — Amsterdam 1867.

Atjehsch.

R. A. Dr. Hoesein Djajadiningrat, Atjehsch-Nederlandsch Woordenboek. — Batavia 1933.

Gajösch.

G. A. J. Hazeu, Gajösch-Nederlandsch Woordenboek. — Batavia 1907.

Selebes c.a.

N. Adriani en *A. C. Kruyt*, De Bare'e sprekende Toradja's van Midden-Celebes. Derde deel. — Batavia 1914 [De Bare'e sprekende Toradja's].

Malagasy.

J. Richardson, Malagasy-English Dictionary. — Antananarivo 1885.
G. Ferrand, Essai de Grammaire malgache. — Paris 1903.

Fiji.

D. Hazlewood, A Feejeean and English Dictionary. — Vewa, Feejee 1850.

Samoa.

Le P. L. Violette, Dictionnaire Samoa-français-anglais. — Paris 1879.

Maori en Polynesische talen.

E. Tregear, The Maori-Polynesian Comparative Dictionary. — Wellington N. Z. 1891.
H. Kern, Verspreide Geschriften dl. IV, V, VIII, Supplement. — 's-Gravenhage 1916—1936. [V. G.].
Voor verdere litteratuur zie men de noten in den tekst.

HET BEMEDICINEEREN VAN EEN DORP IN HET LANDSCHAP BOLAANG MONGONDOW (NOORD CELEBES).

DOOR

W. DUNNEBIER.

Inleiding.

Het hier onder volgende is een beschrijving van een plechtigheid, die vroeger geregeld werd gevierd in de dorpen van Bolaang Mongondow, maar in de latere jaren van ons verblijf aldaar veel minder in eere werd gehouden, en op den duur w. s. wel zal verdwijnen, zooals ook met andere voorvaderlijke gewoonten het geval is.

Deze godsdienstige handeling, — in het Bolaang Mongondowsch monibi en ook mongoendam ko lipoe': een dorp bemedicineeren, genaamd, — hebben ook de Heeren Wilken en Schwarz vermeld en toegelicht in de Mededeelingen vanwege het Nederlandsche Zendelinggenootschap, deel XI (1867), blz. 271 v.v.

Het hier vertelde werd mij vele jaren geleden medegedeeld door een rasechten Mongondower met veel gevoel voor zijn eigen taal.

Er is naar een zooveel mogelijk letterlijke vertaling gestreefd, terwijl eenige woorden van een aanteekening werden voorzien. Het in deze aanteekeningen meermalen voorkomende §-teeken wil zeggen: paragraaf van de Spraakkunst van het Bolaang Mongondowsch, opgenomen in de Bijdragen van het Koninklijk Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië, deel 85 (blz. 297—468, 524—621) en deel 86 (blz. 42—177).

Na dit opstel volgen eenige zangen, die met het bemedicineeren van een dorp geen verband houden, daarmee alleen dit gemeen hebben, dat zij een stukje Bolaang Mongondowsche taal vertegenwoordigen.

MONIBI [1]).

A pa ko moena-monik, bajongan i intau inta moena nobiag ko lopa' im Bolaang Mongondow naa, dia'-pa-bi' notantoe' im pinogoetoenan, sing kon dodai in toea dia'-pa kolipoe' [2]), dia'-pa kobaloi [2]) inta kododotan [3]), dia'-pa kodatoe bo dia'-pa kobobato inta pokidongogan [4]).

Kon dodai in toea ojoeon i intau kohongian [5]) tobatoe', tangoinja ki abo' i Sadohe' [6]). Bai ng ki abo' i Sadohe' bo dongka nobali' in sigi (monibi).

Kon toengkoel-pa i abo' i Sadohe' ojoeon i intau toeang i lipoe' tobatoe', tangoinja ki Paloko' [7]). Ki Paloko' naa intau inta mopandoi bo mobarani, sia im pinomia goehangea i lipoe'.

Binaja'an-makow in singgai-mai tobatoe', norai ing ki Paloko', kainia: „Naonda-pa im pososipoenkoe kom bajongan i intau minta, inta positaboed naa?". Kon toea minaja'don in sia nogoïni' kom bajongan i intau inta positaboed toea, kainia: „Bajongan-naton, komintan-pa mojosipoen si ojoeon im bakidon". Kon toea, jo noboeka'-don kom

---

1) *monibi*, een dorp bemedicineeren, gr.w. *sibi*. Het wil me voorkomen dat *sibi* het oorspronkelijke woord voor dorpstempeltje zal zijn geweest, hoewel men later daarvoor *sigi* bezigde. In Med. XI, bl. 272 (1867) wordt gezegd, dat wanneer dit offer in Bolaang plaats had, er twee hutjes werden opgericht, een *sigi* en een *sibi*. De *sigi* was bestemd voor de geesten der voorouders van het volk en de *sibi* voor die van het Radja-geslacht. (Ik acht het zeer w.s., dat het woord *sigi* zijn ontstaan dankt aan *masigi*, wat men ook hoort voor 't heidensche dorpstempeltje, een verbastering van het Javaansche mesigit?). Uit het hier gegeven Mong. verhaal blijkt, dat het tempeltje voor de vorstelijke zielen, opgericht op het erf van het dorpshoofd, *karawan* wordt genoemd.

Hoe *sigi* moeielijk het oudste woord voor zoo'n dorpstempeltje kan zijn geweest, blijkt m.i. hieruit dat „*Monigi*" niet gebruikelijk is.

2) *kolipoe'*.... *kobaloi*; *ko-* heeft hier bezitaanduidende beteekenis, zie § 116, onder 1e van de Spraakk. van het Bol. Mong. (Bijdr. Kon. Inst. v. T., L. en V., deel 85 en 86).

3) *kododotan*, waar wordt verbleven, waar men zich ophoudt; *mododot*, stil zijn, rustig, geen bewegingen maken.

4) *pokidongogan*, naar wien men luistert, wien men gehoorzaamt. Voor *poki--an*, zie § 72 v. gen. Spr.k..

5) *kohongian*, adelstand. Volgens de overlevering heeft de in dit verhaal genoemde *Sadohe'* (*Tadohe'*) niet alleen het *monibi ingesteld*, maar ook de zes standen: *Radja-*, *Kohongian-*, *Simpal-*, *Nonow-*, *Tahig-* en *Joboeat*-stand.

6) *Sadohe'* of *Tadohe'* (de s- en t- wisselen heel gemakkelijk in Bol. M.) wordt in dit verhaal de „stamvader" of de „oorsprong" van de vorsten (van Bol. M.) genoemd; hij moet iemand van meer dan gewone beteekenis zijn geweest.

7) *Paloko'*, is een beroemde voorvader van den *Simpal-stand* (vooraanstaande burgers); hij was een oudere tijdgenoot van *Tadohe'*.

bakid, kainia: „Bajongan-monimoe komintan-pa mosipoen-mai sing kita moniat-pa momia kom binoboi [8]) mobagoe".

Naonda i nobali'-don im binoboi toea, jo minaja' bidon ing ki Paloko' toea noboei nokiöini' bo nokisipoen kom bajongan i intau tongo doea, kai ng kojowēā: „Baja'-don tokopogoeman [9]) kom bajongan-don i intau inta mojodoengkoelmoe, kamakow: naaia aindon nobali' im binoboi; komintan-pa mojosipoen-mai ing kita komintan, si a pa motoenggoe [10]) kon dimoekoed i moena-monik, si a pa poïgoeman kom barakat kom binoboi mobagoe".

Nion in dinoedoeian in sinoemi [11]) magi' inaa; oemoeran mongoendam [12]) ko lipoe', poïgoeman barakat kon datoe moena bo kom boki' moena: kong koboeï'an im bobiagon, kobiagan-pa i intau bo pomoeka'-an-pa i ridjiki. Monibi naa pomiaan tongo tāōng komintan.

Ko moena-monik, toengkoel a pa doenia motomba' [13]), dodai in toea motojoe' i mangkoebi' [14]), tango-tangoian: loekad i lipoe', inta mopoangoi im bodito ko lipoe'. Ojoeon ing kobangonan-monik, sio' kantong [15]) toemongobatoe' ing kaanon i mangkoebi' toea. Kobangonan-monik, dongka koelit in sio' toea ing karangonēā kon tondok mongo toeod. Aka ojoeon in tomba' inta na'toea, jo mojosingog-don kom pononibi bo monibi-don.

Ojoeon doman, aka dia'-don pomoeka'an i ridjiki, dia'-don pomoengaian i ajop, dia'-don kotoloeboe'an im pomomoelaan, mongo dia'-don kobiagan im bobiagon, jo mojosingog bidon kom pononibi bo monibi-don.

Aka lipoe' kojopoe'an-don, mangalenja: motojoe'-don i intau i

---

[8]) *binoboi*, het op een rij geschaarde, geplaatste; in hooge of priestertaal: dorp; *boboi*, rij, *moboboi*, op een rij met het gezicht naar één kant.

[9]) *tokopogoeman*, gr.w. *oeman*; *pogoeman*, zeg het; *tokopogoeman*, zeg het allen. Voor *toko*- zie § 133.

[10]) *motoenggoe*, eerbiedig en feestelijk ontvangen van geesten met een offermaaltijd, hiertoe noodigen. We hebben hier met het Maleische *toenggoe*, waken, wachten, te doen, maar het is hier hooge of deftige taal geworden.

[11]) *sinoemi*, gr.w. *toemi*, de achtergelatenen, de nakomelingen, 't nageslacht; *toemi*, achter.

[12]) *mongoendam*, bemedicineeren, d.w.z. den geesten offeren om zieken te genezen, onheil af te wenden, het dorp krachtig te maken enz.; het is ook gebruikelijk geworden voor de Europeesche behandeling van zieken.

[13]) *tomba'*, onheil, ramp, ontstellende dingen; *motomba'*, onheilbrengend, schrikaanjagend.

[14]) *mangkoebi'*, boschgeest(en), onderdanen van *Angkoebi'*, die op de menschen worden losgelaten, als deze niet op tijd offeren, om hen zoo aan hun plichten te herinneren. Ook als men „verboden" dingen doet, komen de *mangkoebi's* dit vergelden.

[15]) *kantong*, groot, vet varken.

matoi mongo motakit, mongo mododoejoe, jo mojosingog bidon kom pononibi bo monibi-don (mongoendam-don ko lipoe').

Aka aindon moniat monibi toea, jo mobakid im bajongan i itoi, goehangēā i lipoe' taki-takin im bobato, monantoe' kom pononibi bo mojosingog kom pototaloei kon sio' bo bembe'; bo dolom doman inta toea monantoe'-don kong goehangēā inta monoetoeng ing kamanja, mololaboeng-monag kon singgai sinantoe' toea. Aka dia' mobojo-bojo'[16]), kon toea maja'-don ing goehangēā inta sinantoe' toea monoetoeng kong kamanja toea. Moïbaja'-mai im popod i lipoe' toea, jo toeba'anēā ing kamanja toea bo mosilon; mopaloet-makow toea moningkod in sia kom boeta' bo mosingog, kainia; „Ompoe' toemolan, tonga' poïgoemon barakat, poïgoemon do'a kon dimoekoed i mogogoejang bo kon dimoekoed in datoe moena: kong kobiagan-pa i intau, kong koboeï'an-pa im bobiagon, kong koroembaan-pa im pomomoelaan, sing kami i a pa-bi' motoenggoe ko imonimoe; ridjiki in tonga'-pa popomoera-mai, maja'-makow i na'-pa pomoetoeng[17])".

Kon singgai doman inta toea, bajongan i intau komintan-don mopolitoe'[18]) kom balo-baloianēā. Popolitoe'an toea, kede' im polapag, bambe'on ko olabat, dega' tongo jopa-mai i langgo'nja; liboenja in dininding in sikajoe kon dampig im bonoenja; kon dampig i likoedēā liboeon in toeboe' in daoen ing koïto'. Kom bonoe im polapag toea, pogoekatan kom pomama' bo tabakoe' bo golantoeng. Lolaboeng dolodolom bongkoegon ing golantoeng inta toea, bo silonan bo kapoion[19]) bo insingogan, kainia: „Litoe' ko nion ing ki laki ki Dondo, sing kami

---

16) *mobojo-bojo'*, bezorgd, angstig, bekommerd vanwege ziekte en onheilspellende dingen als bijv. vogelgeschrei, kwade droomen, en dan dus verhinderd om iets wat men van plan was uit te voeren; *bojo' i adi'*: kinderziekten (stuipen, mazelen); *adi' mobojo'*: ziek kind.

17) *pomoetoeng*, gr.w. *boetoeng*, iets dat men plotseling, onverwacht, krijgt; het kan zoowel een vuiltje in 't oog zijn, als de onverhoopte vervulling van een wensch, het gelukken van iets wat men onderneemt. *i na'-pa pomoetoeng:* dat het dan moge zijn gelijk gehoopt wordt. (*-pa* heeft hier wenschende kracht, of liever: stempelt het verzoek tot een smeekbede).

18) *mopolitoe'*, letterlijk: zetten, iemand of iets in zittende houding brengen (*litoe'*: zitten), maar hier beteekent het: maatregelen treffen door het aanbrengen van kleine offerstellages om zoo de geesten te noodigen tot den offermaaltijd, hun te verzoeken plaats te nemen aan den feestdisch.

19) *kapoion*, geesten uitnoodigen; *kapoi, mokapoi*: onder veel gezwaai met armen en doeken de geesten aanroepen, ze noodigen tot den maaltijd, ze verzoeken de zieken te verlaten en zich te goed te doen aan de klaar gezette spijzen, en dan na den maaltijd ze weer verzoeken ergens anders naar toe te gaan; *kokapoi*: doek waarmee wordt gezwaaid, uitgenoodigd; *mokokapoi*, degeen die uitnoodigt, een helper of helpster van den priester(es). Een *mokokapoi* is nog geen bolian (priester), die bezeten raakt. *Mokapoi* beteekent ook wuiven.

i a pa-bi' motoenggoe ko imonimoe: kong kobiagan-pa i intau, koboei'-an-pa im bobiagon, ridjiki in tonga'-pa popomoera, sing kami i a pa-bi' motoenggoe bo motoeloeng ko imonimoe dete laki".

Naaia in tangoi in takit minta, inta politoe'on mongo oendaman: ki inta kon sigi, nion ki Angkoebi' [20]); ki inta kong karawan, nion asal [21]) datoe, ki Sadohe'; ki laki ki Doengkoel; dimoekoed ing Kobo'; ki laki ki Dondo; ki laki ki Simbonan; ki Bokolow, ki inta ko oeloean in toebig; ki Beken; ki baai ki Dodongkilat (Dongankilat); asal ki Dodal; asal ki Simbala.

Ki Angkoebi' im politoe'on kon sigi. Dimoekoed i abo' i Sadohe' im politoe'on kong karawan. Bo kapoion lolaboeng dolo-dolom, kon dalom in toloe gobii toea. Kon dodai in toea lipoe' im potonon: dia' mobali' ponomba'an (ponogooelitan) [22]), dia' pojogiowan, dia' mobali' koa-ngoian mongo kotaliban i intau tongo lipoe'an i lipoe'.

Sigi, nion kede' i laig, patokon kom potojoeakan i lipoe'; liboenja in dindingon in daoen ing koïto' songka'an; kom bonoenja in dindi-ngon in sikajoe, popoaip kon daoen ing koïto' toea. Kom bonoenja toea im popolitoe'an i oloenan dojowa, lolaki bo bobai. Ki inta lolaki in solana'an, lamboengan bo lensoan. Jo ki inta bobai im bintolan, lamboengan, poejoengan, bobolan bo patedaan. Nion in tango-tangoi-an: toelada. Kon dalom in toloe gobii, pomoeloi in dolom dia' piongan kon toga' bo tantoe' loekadan i intau im bonoe in sigi toea.

Karawan toea kede' doman i laig, patokon kon dolaag im bobato; liboeon doman in daoen ing koïto' bo sikajoe, bo pomiaan doman kon toelada lolaki bo bobai bo popolitoe'-makow na' toelada doman kom bonoe in sigi. Kon tajowon in toelada toea oekaton im pakeang. Toelada inta kom bonoe ing karawan naa, nion im popoïbarat ki abo' i Sadohe' bo ki boea'nja. Toelada inta kom bonoe in sigi, popoïbarat ki Angkoebi' bo ki boeloinja.

Baja'an-makow in toloe gobii, bajongan i intau komintan mosipoen kom bonoe i lipoe'. Bajongan i intau, inta nopolitoe', komintan momia ko ngongoendaman kon dolaagea, pogoekatan kong kaanon, inta toko-oekaton im bajongan i intau, naonda i aindon mokapoi. Dolo-dolom-monik kom pokokapoi toea, bajongan i intau komintan modoengoe'. Aindon mololaboeng, komintan-don mamangoi mogoekat ing kaanon

---

20) *Angkoebi'*, het opperhoofd der *mangkoebi's*. Zie onder 14.
21) *asal*, Arab. oorsprong, afkomst, is hier vertaald met stamvader.
22) *ponogooelitan*, tijd waarop of plaats waar verboden woorden worden gebezigd, *monogooelit*: verboden woorden (*togooelit*) bezigen. Voor het nog slechts bij enkele woorden voorkomende praefix *togo-*, zie § 143.

kom polapag inta pinomia kon dolaag in tobatoe'-tobatoe'. Kon toea bajongan i intau komintan moponag kon dolaag mokikapoi; bajongan im bolian komintan mojosipoen. Naonda i mopaloetdon mokapoi, jo kaanon inta kon sigi toea potaboed kon dolaag. Naonda in tomokandon, jo bajongan im bolian komintan mogalow kon takit toea, takitakin i intau mobajong, kabiton kom popod tongo pongko' bo moribatoek loeai-toeot kon sioep magi'-makow. Naonda i mopaloet-makow toea, jo mojosipoen-don im bajongan im bolian bo intau minta toea, bo molibo' kom bolian mongo sinarima in takit mongo dia'. Aka sinarima-don, jo mosingog i intau goehangēā tobatoe', moïgoem barakat, kainia: „Naaia ing kami bo a pa-bi' notoenggoe ko imonimoe, jo tonga'-pa popomoera-monimoe i ridjiki, popoboeï'-pa im bobiagon bo poporoemba-pa im pomomoelaan, bo intau in tonga'-pa roto-rotonan-monik. Bai n dongka kolajoegan im bango' bo pomeloengan i manoek, bo dongka ing kita moboei mojodoengkoel bo dongka moboei motoenggoe ko imonimoe".

Kon dolom doman inta toea, bajongan im bolian komintan motajok, kon dalom in toloe mongo opat no gobii, dolom bo singgai. Mobajagmakow toea ko intoloe mongo inggopat ing gobii kom pokotajok toea, jo ojoeon dega' in toloe mongo opat-mai im bolian i maja' monabang kom balo-baloianēā, taki-takin in tokiman [23]) dega' lima mongo onommai. Ponabang toea toebig in simboejoeng. Moïbaja'-mai im balobaloianēā, jo mogama' kon daoen in dajow bo popotagom kon toebig im bango' toea bo pomisik magi'-makow kon sikoe-sikoe im baloi.

V e r t a l i n g.

EEN DORP BEMEDICINEEREN.

Toen het nog in den heel ouden tijd was, al de menschen die vroeger leefden op de hoogvlakte van dit Bolaang Mongondow, (zij hadden) heusch nog niet vastgesteld de verblijfplaatsen, want in die tijden had (bezat) men nog geen dorpen, bezat men nog geen huizen waarin (bestendig) kon worden gewoond, had men nog geen vorst en had men nog geen hoofden naar wie men luisterde (die men volgde, gehoorzaamde).

In dien tijd was er iemand van aanzienlijk geslacht, zijn naam was: de jonker Sadohe'. Eerst (in den tijd van) jonker Sadohe' is ingesteld het offerhuisje (het bemedicineeren van het dorp).

---

[23]) *tokiman*, helper van den priester, geen „bezeten" priester.

Toen het nog in den tijd was van jonker Sadohe', was er een man uit den vrijen burgerstand (Simpal), zijn naam was Paloko'. Deze Paloko' was een man die verstandig en moedig was; hij was gemaakt dorpsoudste.

Nadat voorbij was gegaan ongeveer een dag (niet lang daarna), heeft Paloko' nagedacht, hij zei: „Hoe zal ik toch bijeen krijgen alle menschen die verstrooid zijn?" Vervolgens is hij gaan roepen al de menschen die daar verstrooid waren, hij zei: „Wij allen, allemaal, moeten bij elkaar komen, want er is iets waarover vergaderd moet worden". En daarna, toen de vergadering geopend was, zei hij: „Gij allen, allemaal, zijt hier bijeen gekomen, want wij zijn toch van plan te maken een nieuw dorp (op een rij geplaatste huizen).

Toen al gereed was dat dorp, is die Paloko' weer gegaan en heeft weder laten roepen en laten bijeenkomen al de andere menschen, zijn opdracht luidde: „Ga dan zeggen tegen al de menschen die je ontmoet, zeg: Nu is gereed het dorp; wij allen moeten nog eens bij elkaar komen, want (wij) wenschen natuurlijk nog uit te noodigen tot (te ontvangen met) een offermaaltijd de geesten van heel vroeger, want zooals vanzelf spreekt wenschen (we hun) te verzoeken om een zegen voor het nieuwe dorp".

Dit nu is gevolgd (in stand gehouden) door (hun) nageslacht tot op heden; geregeld wordt bemedicineerd het dorp, wordt verzocht om een zegen aan de vroegere vorsten en vroegere vorstinnen: dat veel moge worden het vee, toch gezond komen te worden (mogen groeien, leven) de menschen, en (de aarde) toch moge voortbrengen levensonderhoud (het toch een tijd worde waarin uitspruit het levensonderhoud)! Dit monibi-feest wordt gehouden één jaar één keer.

In heel oude tijden, toen de wereld natuurlijk nog erg schrikaanjagend was, in die tijden waren er veel boschgeesten, gewoonlijk genoemd: bewakers van het dorp (d.w.z. steeds oplettend of ze hun slag kunnen slaan), die verwekten onheil (ongeluk) in het dorp. Het kwam voor dat men bij het opstaan bemerkte dat van de groote vette varkens één (van de kudde, of: iederen keer één) was opgegeten door die boschgeesten. Bij het opstaan vond men dan slechts de huid van dat varken, die door hem was gehangen op de omheining of op een boomstronk. Als er gebeurden ontstellende dingen die aldus waren, dan sprak men met elkaar over de viering van het monibi-feest (over de wijze waarop het dorp begeneesmiddeld moest worden) en hield het monibi-feest.

Het gebeurt ook, als het een tijd is waarin niet meer uitspruit het

levensonderhoud, niet meer vruchtdragen de vruchtboomen, niet meer welig tiert het gewas, of niet meer goed gezond is het vee, dan spreekt men met elkaar weer over de viering van het monibi-feest en houdt het monibi-feest.

Als het dorp opraakt (komt uit te sterven), d.w.z. als reeds veel zijn de menschen die sterven of ziek zijn, of er ellendig aan toe zijn, dan spreekt men met elkaar weer over de viering van het monibi-feest en bemedicineert het dorp.

Indien men al van plan is het monibi-feest te houden, dan vergaderen alle volwassenen, de oudsten van het dorp tezamen met de hoofden, vaststellende de wijze waarop het monibi-feest zal worden gevierd, en spreken met elkaar over de kooperij van een varken en een geit; en dien avond wordt ook aangewezen de oudste die zal ontsteken den wierook (als) de avond daalt op dien (voor het feest) vastgestelden dag. Als er niets is dat bezorgd (angstig) maakt (geen onheilspellend vogelgeschrei wordt gehoord of kwade droomen worden gedroomd), dan gaat de oudste, die daarvoor aangewezen is, ontsteken dien wierook. Zoodra hij aankomt bij het uiteinde van dat dorp, dan roostert hij dien wierook en biedt kalk aan (d.w.z. sirih-pruimbenoodigdheden); is dat afgeloopen dan stampt hij met den hiel op den grond en spreekt, zeggende: „O goden, daal neer, moge het worden goedgevonden dat (we) verzoeken om een zegen, bidden tot de geesten der voorouders en tot de geesten van vroegere vorsten, dat toch gezond mogen worden (leven, groeien) de menschen, dat toch veel mogen worden de huisdieren, dat toch weelderig moge worden het gewas, want wij wenschen natuurlijk uit te noodigen tot den offermaaltijd ulieden; doe het levensonderhoud toch overvloedig zijn, dat waar (we) op uitgaan toch mogen verkrijgen (wat we ondernemen toch moge gelukken)".

Op dienzelfden dag alle menschen, allemaal, noodigen geesten uit tot den maaltijd in de verschillende huizen (door het aanbrengen van een kleine offerstellage, waarop een pinangdoos en tabak wordt geplaatst). Waar men de geesten wil doen plaatsnemen (en vergasten), dat is een kleine offerstellage (het kleintje van een gewone offerstellage) die wordt gehangen aan een balustrade-balk, zoo ongeveer een vadem is de lengte ervan; de omtrek ervan wordt afgeschut door een antieken doek aan den binnenkant ervan, de buitenkant ervan wordt omringd door jonge blaren van den aren-palm. Binnen in die stellage daar worden geplaatst pruimbenoodigdheden en tabak en een gong. 's Avonds en 'smorgens vroeg wordt geslagen die gong, en

worden (den geesten) sirihpruimbenoodigdheden aangeboden en worden ze uitgenoodigd (plaats te nemen) en plechtig toegesproken, men zegt: „Neem hier plaats grootvader Dondo, want wij hebben u toch een feestelijke ontvangst bereid (om u eerbiedig te verzoeken) dat toch gezond komen te worden de menschen, toch veel moge worden het vee, het levensonderhoud toch overvloedig moge worden, want wij ontvangen u toch feestelijk en helpen u (toch ook) geëerde grootouders".

Dit zijn de namen van de geesten, die worden uitgenoodigd plaats te nemen (aan den offermaaltijd) ofwel waaraan geofferd wordt: degeen (die wordt genoodigd) in den dorpstempel dat is Angkoebi'; degeen (die wordt genoodigd) in het offerhuisje op het erf van het dorpshoofd, dat is de (oorsprong) stamvader der vorsten, Sadohe'; (verder worden genoodigd) de voorvader Doengkoel (= de eerste); de geest van Kobo'; de voorvader Dondo; de voorvader Simbonan; Bokolow, degeen die bij den oorsprong der rivieren (verblijf houdt); Beken; grootmoeder Dodongkilat (Dongankilat); de stamvader Dodal; de stamvader Simbala.

Angkoebi' die wordt uitgenoodigd plaats te nemen (aan den offermaaltijd) in den dorpstempel. De geest van jonker Sadohe' wordt uitgenoodigd aan te zitten in het kleine tempeltje. En ze worden uitgenoodigd 's avonds en 's morgens, gedurende die drie nachten. Op dien tijd is het dorp „onder den ban": er mag niets worden gedaan wat onheil kan veroorzaken (verboden woorden bezigen), er mag niet worden geschreeuwd (lawaai gemaakt worden), het dorp daar mogen niet komen of voorbijgaan de menschen van andere dorpen.

De dorpstempel, deze is (zooiets als) het kleintje van een tuinhut (en) wordt geplant in het midden van het dorp; de omtrek die wordt afgeschut (omwand) met blaren van den arenpalm (die) worden opengespouwen; binnenin wordt hij afgeschut (omwand) door antieke doeken, die men laat rusten tegen die aren-palmblaren. Daar binnenin is de plaats waar worden neergezet twee kussens (die) een man en een vrouw (voorstellen). (Het kussen) dat een man (voorstelt), wordt van een broek voorzien, een kabaja aangetrokken en behoofddoekt. (Het kussen) dat een vrouw (voorstelt), wordt een sarong aangedaan, een kabaja aangetrokken, van een haarwrong voorzien, een halsketting omgehangen en armbanden omgedaan. Deze (aangekleede kussens) worden gewoonlijk genoemd: poppen (beelden). Gedurende drie nachten, iederen nacht wordt niet gedoofd de harslamp

en steeds wordt bewaakt door menschen de inhoud van den dorpstempel.

Het offerhuisje (tempeltje) voor de vorstelijke geesten is ook (zooiets als) een klein tuinhutje, het wordt geplant op het voorerf van het dorpshoofd; het wordt ook omringd met aren-palmblaren en antieke doeken, en er worden ook voor gemaakt een mannelijke en een vrouwelijke pop en die worden gezet (laat men steeds zitten) gelijk ook de poppen in den dorpstempel. Vóór die poppen worden geplaatst kleeren. De poppen, die in dit kleine offerhuisje (tempeltje) zijn, met deze stelt men voor den jonker Sadohe′ en zijne gemalin. De poppen, die in den dorpstempel zijn, daarmee stelt men voor Angkoebi′ en zijn vrouw.

Zijn er drie nachten voorbijgegaan, (dan) komen alle menschen, allemaal, bijeen in het dorp. Alle menschen, die geesten hebben uitgenoodigd, allen maken een offerstellage op het voorerf, waarop worden geplaatst spijzen, die allemaal worden geplaatst door alle menschen, als men al de geesten uitnoodigt. 's Morgens vroeg op dien uitnoodigingstijd, alle menschen, allemaal, koken. Als het al avond wordt, allen komen plaatsen de spijzen op de stellages, die zijn gemaakt op de voorerven van ieder. En dan gaan alle menschen, allemaal, naar beneden (dalen de trappen af) naar de voorerven en laten de geesten uitnoodigen; alle priesters (priesteressen) komen bijeen. Is afgeloopen het uitnoodigen van de geesten, dan worden de spijzen die in dien dorpstempel zijn, verspreid (uitgestrooid) over het erf. Nadat (de geesten) de handen hebben gewasschen (de uitnoodigers of mokokapoi water hebben gegoten over de handen der geesten), zetten alle priesters, allemaal, de kwaadwillige geesten (als mangkoebi's, de dienaren van de pas onthaalde geesten) achterna — vergezeld door vele menschen —, te beginnen bij het eene uiteinde van het dorp en dan hollen ze in de ruimten onder de huizen uit en ingaande heren derwaarts. Als dat afgeloopen is, dan komen bij elkaar al de priesters en al die menschen, en vraagt men den priesters of (het aangebodene goedgunstig) is ontvangen door de geesten of niet. Indien het goedgunstig is aangenomen, dan neemt een oudste het woord, zegen afsmeekende, hij zegt: „Nu hebben wij ulieden toch met de noodige eerbied (en spijzen) ontvangen, moge (nu) toch ook door u overvloedig worden gemaakt de levensmiddelen, doe toch veel worden het vee (huisdieren) en doe toch welig groeien het gewas, en de menschen (vooral de zieken) dat die toch sterk mogen worden. Eerst als zullen komen te zwaaien de kokospalmen (vanwege hun

groote hoogte) en krom worden (de sporen) der hanen, dan zullen we elkaar weer ontmoeten en u weder noodigen tot (u afwachten met) een offermaaltijd".

Dienzelfden nacht alle priesters (priesteressen), allemaal dansen ze (en doen dit) gedurende drie of vier nachten, nacht en dag. Wordt het licht na den derden of den vierden nacht op dien danstijd, dan zijn er ongeveer drie of vier priesters die kokosnoot-water gaan sprenkelen (om de schadelijke krachten onschadelijk te maken) in de verschillende huizen, vergezeld door niet-bezeten helpers ongeveer vijf of zes. Waarmee dan wordt besprenkeld, is het water van jonge kokosnoten. Met dat ze aankomen bij de verschillende huizen (van het dorp), nemen ze blaren van een dajow-heester en doopen die in het water van die kokosnoten en sprenkelen daarmee her- en derwaarts in de hoeken der huizen.

ZANGEN IN DE TAAL VAN HET LANDSCHAP BOLAANG MONGONDOW.

BONDIT IM BOLIAN.	ZANGEN VAN PRIESTERS (PRIESTERESSEN).
1.	1.
Bogani in toedoe im Bilalang:	(De geest genaamd) Voorvechter van den top van Bilalang (dorp in het distr. Pasi) zegt:
Inami [1]) naa-don doman,	Ik ben hier ook al,
ai-nolansik ko lengkoe'an [2]).	(ik) heb al gedanst (gesprongen) op den weg.
Oempai ing gina ai-mobawang,	Daar het hart al ruim is (prettig gestemd),
norakoet ko rimoekoedan [3]),	heb (ik) gebracht de geesten (der zieken),

---

[1]) Deze vorm beteekent eigenlijk: het onze (excl.), die van ons; en zou hier kunnen worden vertaald met: onze geesten, maar *inami* staat hier slechts voor *kami* of *akoeoi*: ik. In priesterzangen worden meermalen gewone woorden veranderd of vervangen door vreemde.

[2]) *lengkoe'*, *molengkoe'*: krom, van praten bijv., ook van een weg: bochtig; *lengkoe'an*: met bochten, het of de kromme, in priestertaal: weg (wat in gewone taal *dalan* is) en ziet dan vooral op de wijze van trommelen, want het geluid der trom is eigenlijk de weg waarop de bezeten priester danst, of liever: waarvan de geest zich bedient.

[3]) Deze zin luidt in gewone taal: *nogakoet kon dimoekoed*. (Tontemb.: nimoe'koer, ziel, geest).

ai-noonggot, ai-nolalang.	(die) reeds lang, al heel lang (aan het zwerven waren).
Pokopandoi, pokotoekang!	Gedraag je verstandig, toon je knap!
Onoe dongka im ponangoian	Wat wel zal duidelijk maken dat je genoemd wordt
lolaki mosalendangan?	een sterke en dappere man (een held)?
Mopodet [4]) dee-deeman,	Ziek is (de patient) niet (maar vrijwel hopeloos, „ziek" is een veel te zachte term),
ilabotkoe, kinantangan	(maar) ik heb hem tegengehouden, vastgegrepen
ko limanja kololanan,	bij zijn rechterhand,
binibit ko impoejoean.	hem gedragen aan (zijn) kruin (hoofdhaar, en zoo gered van den dood).
Nion-don im bangka' ginapang,	Daar zijn al de twee bijeenbehoorende prauwen,
ileagan in sinomboelan.	voorzien van zeilen die maan (sikkel) vormig zijn gemaakt.
Botoi-monag pogagolan kom pintad inta boelawan, kon toea-ta in tai ompoean.	Roei zuidwaarts om het snelst naar het strand dat van goud is, aldaar zijn zij die vereerd worden (goden).
Abitkoe ede' ing gajang,	Mijn wapen is het kleintje van een kris (zwaard),
poeloenja poeloe boelawan;	het gevest ervan is een gouden handvat;
baja' ankoe posolalang	hiermee (met uitgetrokken zwaard) ga ik de verre reis ondernemen
motomboekoe, motompoelang [5]).	(als) passend (voor mij, in overeenstemming met mijn waardigheid), goed.

---

[4]) *mopodet* is een priesterwoord voor *motakit:* ziek.

[5]) Dit woord is in gewone taal *mopia*: goed. *Totocoe motompoelang im pototomoe im posigadan*: zeer goed is de wijze van ontvangen van deze menschen (pr. taal), d.w.z. ze hebben mij (de geest) met de noodige eer ontvangen, en de bonditzang van den priester is op schoone wijze meegezongen; *monenden*: zingend herhalen van een bondit-zangregel.

2.	2.
Ki mobata', ki Oensi' on:	(De geest genaamd) de Schoone, *Oensi'on* (zegt):
Kami, toele, naaia bidon,	Wij, vrienden, zijn weer hier, (wij die)
a kom boeḻoed, kom Pantowon.	steeds verblijven op den berg, op den *Pantowon* (hoogste berg in het land der geesten).
Boki'koe [6]) i moḻolingoe-don	Mijn helpster heeft (mij) bijna vergeten
kom boeḻoed norogintontong,	op de bergen die tegenover elkaar liggen,
kong koeroi ing kajoe daagon,	op den top van den *daagon*-boom,
kainia: „Ikow, inta-don,	zij zei: „Jij moet maar gaan, (want)
ojoeon-pa i andoepon,	er is nog iets waarvoor (ik) ergens moet aangaan,
poesoeng-pa in taliibogon [7]),	ik wil eerst de bloesems hebben van de *taliibogon-plant* (die begeerte wekt),
potoroi [8]) bolibongkangon [9])."	waarmee men doet watertanden zeer overvloedig."

---

[6]) Dit van Ternate stammende woord betekent eigenlijk: gemalin van den vorst, maar wordt hier gebruikt voor: helpster(s) der priesteres.

[7]) *ibog*: wensch, begeerte, ook: het water dat iemand in den mond komt bij het zien van iets lekkers bijv. of bij een ziekelijke aandoening der maag (hartwater); het voorv. *tali-* heeft meermalen een vluchtig-makende beteekenis, terwijl *-on* bij sommige woorden te kennen geeft: behept met wat het grondw. zegt, aangetast worden door wat het grondw. noemt; *taliibogon* is dus weer te geven met: waardoor de begeerte even wordt gewekt, die het water even in den mond doet komen. Hier is vooral bedoeld: door de aanwending van de bloesems van de *taliibogon* zal de ingevaren geest „als gesmeerd" kunnen spreken.

[8]) *toroi* (*tojoi*), *toemoroi*: druppelsgewijze uitlekken; *potoroi*: waarmee men zoo'n uitlekkerij veroorzaakt, wat hier dan is vertaald met: waarmee men doet watertanden.

[9]) *bongkang*, *mobongkang*: met een vaartje iets overgieten, zoodat er het noodige wordt gemorst; het gebruik van *boli-* hangt veelal samen met een beweging en kan hier ook wel frequentatieve beteekenis worden toegekend: *bolibongkangon* is dus te vertalen met: het zal zeer overvloedig en vrij langdurig stroomen.

3.	3.
Ia, io, ai-motakod,	O, o, (ik) wil al beginnen met bergbeklimmen (terugkeeren),
simpotoi mopolom-polok.	het verhaal zal (dus) kort worden.
Ko landakan bo toemongkod,	Op een vlakte der berghelling zal ik stilhouden,
bogani a mokidongog	de voorvechter zal luisteren
ko joea-joeak i logantod[10]).	te midden van de logantod-zangen.

4	4.
Bela Manoengkararit:	(De geest) Bela Manoengkararit (zegt):
Akoeoi nongko o monik,	Ik kom van boven,
akoeoi, toele, a pa mosilig,	ik, vrienden, wensch eerst af te dalen (van den berg),
si a pa maja' molansik	want ik wensch eerst te gaan dansen
kon dimoekoed kinoemalig.	voor de geesten die wild (schuw) zijn geworden.
Nion-don im bangka' pinipid,	Daar zijn al de op een rij geplaatste prauwen,
ileagan in tongo ikit.	voorzien van zeilen die uit èèn lapje bestaan.
Botoion tangki-tangkidit,	Ze moeten worden geroeid steeds dicht langs het strand,
kon toedoe im boeja' in toebig;	boven op het schuim van het water;
botoion-don pongiomonik,	roei haar dan koersend naar het noorden,
maja' kom boki' nopipid.	ga naar de op een rij geschaarde helpsters.
Oelatēā riminsi-rinsik.	Het zweet (der roeiers) druppelt gestadig.

[10]) Als een priester(es) zoogenaamd is flauwgevallen, omdat iemand een verboden woord bezigde, ofwel omdat bijv. een kind tusschen hem en den tamboer doorging, dan wordt deze weer bijgebracht met een *logantod*-zang (door een oude te zingen). Dit laatste wordt genoemd: *logantodan*.

5.	5.
Ki Mando Motombogani [11]):	(De geest genaamd) Mando die doet als een voorvechter (zegt):
Toele, naa-don ing kami.	Vrienden, hier zijn we al.
A kotantoe-tantoe′-nami,	(Hoewel we) steeds in onze vaste plaats verblijven,
minaja′-bi′ kinoeani.	zijn (we) toch gegaan (daar we) werden geroepen.
Lagi boeian ing kami,	Spoedig is het tijd waarop we terugkeeren;
ogoi-ai doman im ponoendi [12]),	geef ons toch sigaretten,
diaan pobaloen-nami.	breng onze teerkost.
6.	6.
Ki Mando Mosalendangan:	(De geest genaamd) de sterke en dappere Mando (zegt):
Akoeoi naa-don doman.	Ik ben hier ook al.
Kinoeani im posigadan [13]),	(Toen ik) geroepen werd door de menschen,
inta-ka maja′ ontongan.	(zei ik): komaan, laat ik er maar naar gaan zien.
Koonagan ing ko landakan,	Naar beneden komende bij de vlakte op de berghelling,
boerangin nogilitoe′an.	zaten (daar) de priesters bij elkaar.
Ilabotēā, kinantangan	(Ik) werd door hem tegengehouden, vastgegrepen
ko limakoe kololanan,	bij mijn rechterhand,
pinongaloi, pinolampang.	daarmee heeft hij mij geroeid (geleid), heengevoerd (doen stappen over hindernissen).
Binoetaran in tengkelan [14]),	(Ik) ben begoten met kokosnootwater,

---

11) *bogani*: voorvechter; *motombogani*: zich gedragen als een voorvechter, dit willen worden. Een met *to-* afgeleid grondwoord zegt veelal: zooiets als het grondw.

12) *ponoendi* is een priesterwoord voor *gau*: sigaret.

13) Priesterwoord voor: *intau*: menschen.

14) Priesterwoord voor jonge kokosnoot en het water ervan. *Tengkel, monengkel* beteekent in het gewone leven: handen in de zij zetten, op de heup dragen.

inami noïntoi doman.	(dit) had ik ook begeerd.
Polom-polokon i ooeman,	(Ik) zal maar kortmaken het verhaal,
mobajong-pa ing kosoesaan.	(want) veel nog is (mijn) werk.
7.	7.
Bogani ki Kaoempoengan:	(De geest genaamd) de Voorvechter Kaoempoengan (zegt):
Kami, toele, naaia-don doman,	Ik, vrienden, ben ook al hier.
toemakoi toemonggoloean	(Ik) bestijg — me in de plaats stellende van een ander —
kom bangka' sinakoian,	de prauw die bestegen is,
ileagan in sinomboelan,	voorzien van een zeil dat maan-(sikkel)vormig is gemaakt,
kon doelakēā ing kilang-kilang.	op den voorsteven is het klingelende versiersel.
Botoi-monag pogagolan,	Roei zuidwaarts om het snelst,
poliboe kon toeboean,	rondom de aanlegplaats,
toeboe kom pintad boelawan.	leg aan bij het gouden strand.
Molansik-pa tokomintan,	Dans nog ieder één keer,
kodoea, kotoloe baloeian.	tweemaal, driemaal veranderend van zang.
Talanja [15]) pojosingogan.	(Wat ik nu heb gezegd) zal misschien wel voldoende zijn om er met elkaar over te praten.
8.	8.
Ki Mongiloi [16]), ki Mongilag [17]):	(De geest genaamd) de Inspecteur, de Onderzoeker (zegt):
Akoeoi nongko o moentag,	Ik kom uit het westen,
nongkon simpoenoe'on in dagat,	van de uiterste grens der zee (waar deze de kim raakt),

[15]) *talanja*: zoo ongeveer voldoende, nauwelijks toereikend. *Kaanon naa talanja ponogoejoton*: deze (voorraad) eten zal misschien voldoende zijn om de krachten te onderhouden (maar meer ook niet, vet zullen we er niet van worden).

[16]) *mongiloi*: onderzoekend bekijken, inspecteeren, ook zijn eigen kleeding bijv. met naar beneden gerichten blik of naar beneden gebogen hoofd; *imiloi*: het hoofd laten hangen; *noïloi-don i oeloenja*: neergebogen was zijn hoofd.

[17]) *mongilag*: onderzoeken wat iemand mankeert; *ilag-ai-pa im ponto' naa, mongo onoe i mokopodet*: toe, onderzoek even dezen jongen wat of (hem) ziekmaakt.

motoendoe' kon tolibag,	om te onderwijzen de *tolibag*-zangen,
mamangoi modapa-dapat kom boeï' minta bo agat.	(ik) kom een onderzoek instellen naar alle geslachten en afstammelingen.
Inta-don, moboei-moentag.	Komaan, (ik) keer terug naar het westen.
Onoe-don bai norokiap?	Wat is het toch dat steeds weer schittert? (dat zoo iets is alsof velen met de oogen hebben geknipt)
Boejak ing kokiap.	De bloesems van de oogleden.
Darag-mata! dagit-moentag!	Span al je krachten in! pak het westwaarts!
Loḻaki a-nokoaḻap, nokoagow kon sinotag [18]).	De man heeft kunnen vangen, heeft kunnen rooven de gekauwde pruim.
Paring-don im bangka' sindoeḻak,	Geef de *sindoelak*-prauw een andere richting,
ileagan in togogopat,	die voorzien is van zeilen, iedere (mast of iedere prauw) vier,
kon doeḻakëa i lenso dodap.	op den voorsteven (wappert) de welriekende hoofddoek.
Botoi-moeik, botoi-moentag,	Roei oostwaarts, roei westwaarts,
bandera kom posibotak;	de vlaggen (wapperen) aan weerszijden;
inia ing ko joea-joeak.	de zijne (de prauw van Mongiloi) is in het midden.
Porotogoe'-don [19]) kon tolibag!	Heft allen aan een *tolibag*-zang!
9.	9.
Ki modatoe kong Konoan:	(De geest genaamd) de regeerder te Konoan (verblijfplaats der goden) zegt:

18) *totag, monotag*: kauwen, vooal van een pinangpruim; *sinotag*: het gekauwde, de geheel of gedeeltelijk uitgekauwde pruim. Als een bewijs van groote genegenheid nemen verliefde menschen wel elkaars pruimpje uit den mond en kauwen dit dan zelf verder. Op dit gebruik wordt in dezen zang gezinspeeld, en met *sinotag* wordt eigenlijk een vrouw bedoeld.

19) *togoe', motogoe'*: een zang inzetten; *potogoe'*: hef aan! *porotogoe'*: heft allen aan! Het infix *-or-* heeft meervoudige of frequentatieve kracht.

Akoeoi naa-don doman,	Ik ben hier ook al,
kinoeani im posigadan.	(daar ik) geroepen werd door de menschen.
Boki′koe inta kojongan,	Mijn helpster die (me) altijd bijstaat,
onda ing ki bila kojongan?	waar zijn de oude vrienden (zij die gewoon zijn voor me te trommelen)?
Naa bo ai-moḻansikan.	Nu ga ik al dansen (al behept met de lust tot dansen).
Akoeoi mongoeḻa doman	Ik verzoek ook met aandrang
kong kokaḻoi [20]) sinalempang,	om (twee) gekruiste doeken,
talempangon ko ogotan;	bind ze kruiselings om (mijn) lenden;
notajow ilo-iloian.	het is mooi (fraai van kleur enz.) om er voortdurend naar te kijken.
Boerow-ka-don in sinakoian,	Wend dan toch de prauw die bestegen is,
ileagan in sinomboeḻan,	voorzien van een zeil dat maan-(sikkel)vormig gemaakt is,
kon doeḻakēā ing kilang-kilang.	op den voorsteven is het klingelende versiersel.
Botoi-monag pogagoḻan,	Roei zuidwaarts om het snelst,
toeboe kom pintad boeḻawan,	leg aan bij het gouden strand,
kon totoeboean im bolian.	bij de aanlegplaats der priesters-(essen).
Porotogoe′-don ko ooeman,	Heft allen aan een zang (letterl.: verhaal),
modali′, modagoḻ [21]) doman.	vlug, (maar) toch niet al te snel.
Oempoeng, ki Bata′ im boeḻan,	De (kwade) geest (genaamd): de schoonheid der maan,

---

[20]) *kaḻoi, mongaḻoi*: slingeren met armen bijv.; *kokaḻoi*: vin, waarmee de visch zich beweegt, hier: doek(en) van een priesteres, vooral die welke zij bij het dansen in de hand houdt en waarmee zij slingerende bewegingen ofwel roeibewegingen maakt en die door haar dan ook wel *bobotoikoe*: mijn roeiriemen, worden genoemd; de geest in haar maakt nl. dan de reis per prauw.

[21]) *modagoḻ* beteekent eigenlijk: hevig, in erge mate, maar schijnt steeds met de ontkenning *dia′*: niet, te worden gebruikt, zoodat — ook als deze eens wordt weggelaten, zooals hier het geval is, — *modagoḻ* toch moet worden opgevat alsof er is gezegd: *dia′ modagoḻ*: niet al te...., niet erg.....

sinalow i inangoian.	is overwonnen door de bezeten priesteres (in wie is gekomen de geest).
Modamal-don in toengkoelan.	(Ik word) erg op de proef gesteld (veel zijn de beproevingen, nl. door de vele vragen der aanwezigen)
Potogoe′-don ko ooeman!	Hef aan een zang!
10.	10.
Ki Daëa, ki Tosimboi:	(De geest) Daëa, (de uitstrooier) Tosimboi (zegt):
Toele, naa-don iakoeoi,	Vrienden, hier ben ik al,
tali-talib-bi′ iakoeoi,	ik wou heusch ineens voorbijgaan,
ilabotēā bo kinapoi,	(maar) ik werd door hem tegengehouden en uitgenoodigd,
bo ilimitoe′ noboboi	en (toen) ben ik gaan zitten in de rij (op een rij met anderen),
bo notogoe′ kon simpotoi.	en heb aangeheven een zang.
Onda-don ing ki togi baloi?	Waar is toch de eigenaar van het huis?
Roemogi-te-don iakoeoi,	Ik wind me al op (word al boos),
bai n dongka moboei mangoi,	(een anderen keer) zal ik wel terugkomen,
kotaki-takin i itoi.	tezamen met de oudere (geesten).
11.	11.
Ia, io, ki Keaton:	Ja, ja, (de geest) Keaton (zegt):
Akoeoi, toele, i naaia-don,	Ik, vrienden, ben nu al hier,
nojangkom kong kijondom.	in de hand houdende *kijondom*-bloemen.
Doeï′ im boki′-naton,	Verhef onze helpster,
boki′koe sinontoelong.	mijn helpster die (ik) als een eenig kind (*toelong*) heb gemaakt.
Ponto′koe onda-don nion?	Mijn jongen, waar toch is die nu?
Ambe′, ojoeon-pa i oelaon.	Ach, er is nog iets waarom (ik) wil vragen.

Moïkow-don im pongontong,	Gijlieden, kijkt (zelf maar) wat mij ontbreekt,
dia′-don ing koanga′on:	er is niets meer dat prettig stemt (noodigt tot toeven):
kaleboe′koe ko modoḷom,	mijn sarong (is alleen maar te gebruiken) in het donker (zoo slecht is ze),
bobotoikoe noree′-don.	mijn „roeiriemen" (doeken: *kokaḷoi*) zijn al slecht (*leelijk*).
Ooeman tonga′-pa nion.	Het verhaal voorloopig tot zoover.
Sinakoiankoe i nion-don,	De door mij bestegen prauw is al hier (daar),
ileagan in togogonom.	voorzien van zeilen, iedere (mast) zes.
Botoi-monag, ponginion,	Roei zuidwaarts, ga hier langs,
toeboe kom pintad doengkoeḷon.	leg aan bij het eerste strand.
Inako′ i na′-don nion,	De mijne (mijn zang) zij hiermee voldoende,
imonimoe potogoe′-don!	die van ulieden, hef die aan!

12.	12.
Ia, io, Manoengkeat:	Ja, ja, (de geest) Manoengkeat (zegt):
Akoeoi nongko o moẹntag,	Ik (kom) van het westen.
Inia, koema, in tolibag,	(De zang) van hem, nietwaar, is een *tolibag*-zang,
dodoeï′ joemongka-jongkat.	een loflied steeds weer zacht ruischend.
Inta-ka-pa, a pa mamonag,	Komaan dan maar, (ik) wensch eerst af te dalen,
mea′ [22]) kom boki′ nopapad,	ga naar de op een rij (gezeten) helpsters
ponoendi tongo tatak.	(en vraag om) een sigaret, èèn stuk.
Boki′koe modali′ ḷaḷat,	Mijn helpsters zijn zeer druk,
mongobodok, mongobatak.	allemaal dom, allemaal onbehouwen.

[22]) *mea′* staat hier voor *maja′*: gaan.

Nion-don im bangka′ sindoeḻak,	Hier is al de *sindoeḻak-prauw*,
ileagan in togogopat,	voorzien van zeilen, iedere (mast) vier,
kon doeḻakēā i lenso dodap,	op den voorsteven een welriekende hoofddoek,
bandera kom posibotak.	vlaggen aan weerszijden.
Botoi-moeik, botoi-moentag,	Roei oostwaarts, roei westwaarts,
ponotoi im boeja′ in dagat!	doe (haar) gaan over het schuim der zee!

13.	13.
Ki Keang-keangon-in-tompot [23])	(De geest genaamd) „de speelbal der winden" (de windgod?) (zegt):
Akoeoi nongkon Toemoḻog,	Ik (kom) van Toemoḻog,
a mosilig mogogitog.	wensch den berg af te dalen om te spelen (dansen).
Inta-don, mopokodapot,	Komaan, zetten (we) de reis voort,
dika-don toemongko-tongkod!	houdt niet meer herhaaldelijk stil!
maja′ mongoepang [24]) monotop.	(om te) gaan sirihpruimen (en) sigaretten te rooken (zuigen).
Tonga′-pa nion i itog,	Tot zoover voorloopig het spel (de zang),
akoeoi ḻagi motakod.	ik moet spoedig den berg bestijgen (terugkeeren).

---

[23]) *keang*: een soort strik om kippen mee te vangen; *kokeang*: een speeltje, iets aan een touwtje, dat kinderen in den wind laten wapperen; in sommige plaatsen beteekent *kokeang* ook waaier (= *kokeab*); *keang-keangon* kan vertaald worden met: wat steeds door den wind wordt bewogen, wappert, maar het is ook mogelijk dat hiermee een plaats in het luchtruim wordt bedoeld (*-on* heeft ook plaatsaanduidende beteekenis) en *ki Keang-keangon* zou dan een soort windgod kunnen zijn.

[24]) *oepang, mongoepang,* sirih pruimen; *pongoepang*: pruimbenoodigdheden. Deze woorden behooren tot de priestertaal.

TOLIBAG [1]).

1.

Tolibag i lo̲laki inta moboeat, maja′ i mojajoe′, ta̲la′an ko i boe̲loinja.

1.

Lied van een man die vertrekt, een verre reis onderneemt, zijn vrouw achterlatend.

1.

Aka ikow mokobo̲loi [2]),
ta̲la′ankoe tongo pajoi [3]).
Koangoian i mokokiangoi [4]),
tonga' pomama′nja i ogoi,

dika limitoe′ moboboi.

Kototaauan [5]), iakoeoi
mo̲loliom [6]) ko oeatoi;

balengkoeng goeli′ [7]) ing gogoi.

1.

Indien je het kunt uithouden,
verlaat ik (je) een rijsttuinjaar.
Als een gast komt,
slechts sirihpruimbenoodigdheden die (mag je hem) geven,
(je) mag niet naast (hem) gaan zitten.

Het is goed bekend, ik ben
een slikker van ijzer (een ijzervreter, vechtersbaas);

een kris stilt den honger (voor vechten laat ik mijn eten staan).

---

[1]) *tolibag*, vers, soort puntdicht, lied.

[2]) *mokobo̲loi*, kunnen uithouden; het voorv. *moko-* heeft hier de kracht van „kunnen", zie § 58 (Hier en verder beteekent §: paragraaf der spraakkunst van het Bolaang Mongondowsch, in Bijdr. Kon. Inst. v. T., L. en V., deel 85 en 86). *mobo̲loi*, uithouder: *momoloi*, aanhoudend iets doen.

[3]) *pajoi*, rijst in den bolster, beteekent hier de tijdruimte vanaf het planten tot den afloop van den oogst, en is daarom vertaald met: rijsttuinjaar.

[4]) *mokokiangoi*, (*angoi*: komen) *moki-* duidt vaak aan: verzoeken, vragen om wat het grondw. zegt, of: verzoeken te doen wat het grondw. te kennen geeft; *mokoki-* (geredupliceerd *moki-*) zegt: herhaaldelijk verzoeken te......; *mokokiangoi*, dien men gewoon is uit te noodigen om te komen, gast. § 77.

[5]) *kototaauan*, het is voldoende of goed bekend; ook hier versterkt de reduplicatie van het grondw. taau de beteekenis. Zie § 221, laatste gedeelte.

[6]) *mo̲loliom*: *mo-* + geredupl. gr. w. vormt „beroepsnamen", gewoon zijn te...., ook: nu eenmaal onderhevig aan....; *moliom*, slikken; *mo̲loliom*, slikker, heeft hier overdrachtelijke beteekenis: vrees niet voor bloedstorten en dood, ben voor niets bang.

[7]) *goeli′*, ook: *oeli′*: in orde of in den oorspronkelijken toestand brengen, ook stillen van honger en dorst, van 't verlangen naar iets of iemand; *mogoeli′-pa i jogang*: eerst lesschen de dorst; *mogoeli′-pa in tanob*: eerst stillen het verlangen.

2.	2.
Aka ikow mokotahang [8]), tala'ankoe tongo boelan. Koangoian i mongongimbaloian [9]) tonga' pomama'nja i ogoian,	Indien je het kunt uithouden, verlaat ik je één maand. Als er een bezoeker komt, slechts sirihpruimbenoodigdheden mogen (hem) gegeven worden,
dika limitoe' mogapang [10]).	(je) mag niet dicht bij (hem) gaan zitten.
Akoeoi, kototaauan, mololiom kom boelawan;	Ik, het is goed bekend, ben gewoon goud te slikken (sta voor niets);
balengkoeng goeli' i jogang.	een kris stilt (mijn) dorst.
2.	. 2.
Tolibag in tajow-mobiag, moïgoem kong kirimang [11]) (padoeli) kon tongo pobiageā mongodeaga.	Lied van een jongeman (die) verzoekt om een cadeautje aan een meisje van zijn leeftijd.
1.	1.
Lajoeg-don iikow limboekon, loemajoeg simido-sidong [12]),	Vlieg uit gij wilde duif, vlieg zeer snel,

---

[8]) *mokotahang*, in beteekenis gelijk aan *mokoboloi*: kunnen uithouden; het Maleische „tahan" is hier al ingeburgerd.

[9]) *mongongimbaloian* (gr.w. *baloi*: huis) duidt iemand aan, die erg graag op bezoek gaat; het suffix *-an* beteekent hier: behept met de lust daartoe, en het gereduplicéerde prefix geeft frequentie te kennen; *mongimbaloian*: huis-uit huis-in gaan, leegloopen, ook: op bezoek gaan; *moïmbaloian*: iemand, die nu eenmaal de gewoonte heeft steeds op bezoek te gaan. Voor den voorslag *i*-, die secundaire grondwoorden vormt, zie § 89.

[10]) *gapang*, zij, kant, rij; *kong gapangeā*: aan zijn zij.

[11]) *kirimang* en *padoeli* zijn aan het Maleisch ontleende woorden, beteekenen beide geschenk (gezonden geschenk).

[12]) *simido-sidong*, zich zeer snel voortbewegen, maar men ziet bijna geen vleugelslag; *simidong*: vanuit de hoogte ineens neerschieten op een prooi, zich daarop werpen (van een roofvogel); *sidongan*: jongensspeelgoed, bestaande uit een stukje kokòsdop, bevestigd op een houten staafje, dat men door aan een hierom gewonden touwtje te trekken, in een bamboe-kokertje snel kan laten draaien. Voor infix *-im-* zie § 178.

[13]) *tampalioe* is w.s. gevormd van *lioe*: over (de grens), voorbij (het gevaar), te bovengaand, maar bij andere woorden heb ik het samengesteld prefix *tampa*- nog niet aangetroffen; mocht *tampa*- echter een oudere vorm zijn van *tompo*- (*to*- + genasaleerd *po*-), dan zou *tampalioe* te vertalen zijn met: maakt dat het passeert de......; *toemampalioe*: zorg dat je heenkomt over, zonder ongelukken passeert (de hindernissen).

toemampalioe[13]) ko ambong[14]).	(vlieg) heen over de hindernissen.
Moïonag-mangoi in Tobongon,	Als (je) aankomt te Tobongon,
dia' panga' bo libo'on	en 't wellicht niet uitblijft dat wordt gevraagd (naar mijn bedoeling)
i nai[15]) tete', i nai lansong[16]),	door de moeders, door de tantes (vrouwen),
salamkoe im pogoemanmoe-don.	zeg jij dan dat ik (ze) groet.
Kinodaitan-don in totopon;	Al op is hetgeen gezogen wordt (sigaretten);
dongka tabakoe' bo silon	slechts tabak en sirihkalk
pokidia-mai motorong,	laat die vlug brengen naar hier,
boetoelon ko alimomon[17]),	knoop het in een alimomon-doek,
pokibibit-mai kong golom,	laat het dragen naar hier op de wolken,
kon tolatan[18]) dolo-dolom.	op den zuidenwind 's morgens vroeg.

3.

Tolibag i mongodeaga kon tajowmobiag, moïgoem kom padoeli (kirimang).	Lied van een jongedochter voor een jongeling, verzoekende om een presentje.
Koïna[19]), moboena-boenanang[20]),	Zooeven, bij het lichtworden,
inonagkoe i langagan	ben ik naar beneden gegaan om te bekijken

---

14) *ambong*, dam, dijk; hier is bedoeld: *ambong ing giman*, een soort hindernis tusschen strikken voor boschkippen of vogels, om ze zoo gemakkelijker in den strik te krijgen.

15) *nai* duidt aan dat de door het volgend woord genoemden bij elkaar behooren, het is een verkorting van *naja*, wat weer een vorm is van het oneigenlijke pers. v.n.w. *taja* (zie § 236).

16) *lansong* is een vrouwelijke eigennaam, maar wordt ook gebruikt in zangen als aanspreekwoord voor vrouwen, wat dan weer te geven is met ons „dames". Ik heb het hier — een weinig vrij — met tantes vertaald.

17) *alimomon*, een zijden, langwerpige doek, die als versiering over den schouder of op het hoofd wordt gedragen.

18) *tolatan*, het Maleische selatan, voor zuidenwind.

19) De vier eerste regels van dit vers willen te kennen geven: uitziende, zooals gebruikelijk is, naar de leden der andere kunne, en: ik ben in de opgewektheid der jeugd.

20) *moboena-boenanang*, zoo omstreeks het aanbreken van den dag; *boenanang*: dageraad (we meenen hier met het infix *-oen-* te doen te hebben, § 183); *moboenanang*, aanbreken van den dag.

ki toendi, ki kotoloean,	de sterren, den gordel van Orion,
lokoetoi mogalilian [21]).	de elkaar voorbijdrijvende wolken.
Noïgara'-mai [22]) ing ki Dajan,	Toen kwam plotseling Dajan in mijn gedachten,
lolaki mosalendangan,	een sterke en dappere man,
nonongkiki [23]) kom bobodan.	over den schouder hangende een bamboe met lijmstokjes.
Ilabotkoe kinantangan	Ik heb hem tegengehouden, bij de hand gevat,
ko limanja kololanan,	bij zijn rechterhand, (d.w.z. zijn verzoek ontvangen)
bo inoeni pinolibo'an	en onderzocht door er naar te vragen,
mongo kajoe onoe in totokan [24]).	in welken boom wellicht (hij zijn) lijmstokjes zou steken.
Kajoe dondo' sinojangkang [25]).	(Hij zei: in) een voor het grootste deel van zijn takken ontdanen *dondo'*-boom.
Akoeoi, oele, im ponombiagan [26])	Ik (zei:) vriend, bewaar voor mij in het leven
kon doedoek bo tojomboeian,	een *doedoek*- en een *tojomboeian*-vogel,

---

[21]) *mogalilian*, elkaar voorbij drijven, vliegen (van wolken, vogels). Voor *mo(g)-an*, zie § 39 en 49.

[22]) *noïgara'*, kwam plotseling in de gedachten, kreeg (ik) het verlangen naar....; *gara'*: begeerte, verlangen naar de andere kunne. Voor *noï-* zie § 90.

[23]) *nonongkiki*, iets aan een riem of touw over den schouder hebben gehangen en zoo dragen; *tongkiki*, gr.w., is ook ml. eigennaam.

[24]) *totok, monotok*, vogels vangen met lijmstokjes; *totokan*, waarin men zulke lijmstokjes steekt.

[25]) *jangkang*, bladerloos, zoowel van staande als van omgehouwen boomen; *ijoemangkang*: heeft zichzelf ontbladerd (bij de wisseling van bladeren); *monojangkang*: een boom ontbladeren door de loof-takken er af te hakken (de dikkere twijgen kunnen dan later weer uitloopen); *sinojangkang*: een bladerloos gemaakte boom, waar vogels graag neerstrijken. Voor het samengestelde prefix *sino-* zie § 128.

[26]) *ponombiagan*, persoon, voor wien men iets verzorgd, hier: in het leven laat; *po-an* kunnen ook beteekenen: plaats waar, tijd waarin...., § 36; voor *to-* en *pono-* zie § 126 en 151.

Met „*im ponombiagan kon doedoek bo....*" wordt hier bedoeld: de vruchten van je arbeid, waarvan we zullen moeten leven.

pomiaan boeoi bo tondan,	om die te maken tot een verlokking en belooning,
na'-don boeloi bo kantang.	zooals echtgenooten en verloofden (doen).

4.	**4.**
Tolibag i mongodeaga kon tajowmobiag, inta mopojogoegoet [27]) ko inia, mangalenja: ko lolaki inta koïbogëä.	Lied van een jongedochter voor een jongeling die met andere jonge mannen kampt om haar, d.w.z. voor den man die haar bevalt.

1.	1.
Lamboengkoe biningkatan [28]),	Mijn kabaja is blauw gekleurd (heel mooi), (mijn eer, maagdelijkheid, is zeer kostbaar)
soetara sinalempang [29]),	(draag) gekruiste zijden (selendangs).
sinaloei-pa i mogogoejang,	nog gekocht door de ouders (grootouders),
pinomia boeoi bo tondan	gemaakt tot een verlokking en belooning,
a pa adi' kong gogoendanan.	toen (ik) nog een kind was in de wieg.
Maloena in dia' poloean.	Dit is de reden dat zij niet kan worden geleend (ik laat niet met me spelen).
A potomoe, a posiman	(Ik ben) steeds gereed te ontvangen, steeds afwachtende
kon sope' bo sinakoian;	de *sope'*-prauw en die waar (je) inzit (bruidegomsstoet);
potoeboe-mai in tolatan.	de zuidenwind doe deze hier aankomen.

---

[27]) *mopojogoegoet*, met elkaar kampen om iets, of: iemand is de oorzaak dat anderen om haar vechten; *oegoet*, *mogoegoet*: trekken, sleepen, rukken, ontrukken. Voor *mopojo-* (door invoeging van *-oj-* ontstaan uit *mopo-*), zie § 85.

[28]) *biningkatan*, wat in blauwe verfstof is gedrenkt, daaruit is opgenomen (opgehaald); *bingkat*, neem het op, bijv. een mat.

[29]) *sinalempang*, gekruist, van het secundaire grondw. *talempang*: kruisen, wat is afgeleid van *tempang*; *monempang*: vleermuizen vangen met een net aan twee lange bamboes gebonden, die bij het dichtslaan elkaar kruisen, voor het infix *-al-* zie § 179.

Darag-mata! dika oekatan,	Span al je krachten in!, laat me niet los,
sin dagiton-magi′ in tagoedang.	want dan word ik gegrepen door een krokodil (door een anderen man die me niet bevalt).
Lolaki mosalendangan,	Dappere en sterke man,
bogani pinonangoian,	beroemde voorvechter,
pinonisi′ [30]) kon taboean.	waarmee (anderen) zijn weggedrongen van familiegronden.
2.	2.
Lamboengkoe biloedjoe,	Mijn kabaja is fluweel, (mijn eer, maagdelijkheid, is zeer kostbaar),
pinonondan-pa i lakikoe.	waarmee nog heeft beloond mijn grootvader.
Maloena in dia′ poloeankoe.	Dit is de reden dat ik haar niet uitleen.
A posiman, a potomoe	(Ik ben) steeds afwachtende, steeds gereed te ontvangen
kon sope′ bo djoeloen-djoeloe.	de *sope′*-prauw en de *djoeloen-djoeloe*-prauw (den bruidegomsstoet).
5.	5.
Tolibag i mongodeaga, pononto [31]) kon tajowmobiag, inta dia′ mokobali′ monangag [32]).	Lied van een meisje, waarmee (ze) beschaamd maakt een jongen man, die het niet aandurft (haar) te schaken.

---

[30]) *pinonisi′*, *waarmee* men anderen heeft weggedrongen, er uitgewerkt heeft; *mosisi′*: nauw, krap, benauwd; *monisi′*, benauwen, vernauwen, verdringen. Voor *po-* bij geredupliceerd gr.w., zie § 213.

De inhoud van dit vers wil te kennen geven: ik ben je genegen, maar ik ben een fatsoenlijk meisje en wil dus in alle eer en deugd met je trouwen; ik ben het waard dat je om mij kampt.

[31]) *tontot*, *monontot*, bang, beschaamd, verlegen maken; *pontontot*: waarmee men beschaamd maakt.

[32]) *tangag*, *monangag*, schaken, ontvoeren van een meisje, ook: in den bek wegdragen van het geroofde (door een hond bijv.). Voor het ontvoeren van een getrouwde vrouw wordt *mongagow*; rooven, gebruikt.

1.

Onda-don nion doeajow,
bogani dinajo-dajow?
Nion mamagi'-mamakow
kon siga-sigad i linow.
Ora! dia' nokoagow
kon toja' kom bonoe i linow,
ko ngara[33]) im batoe moloenow.

1.

Waar is nu de reiger (hij die vroeger steeds kwam en nu ineens wegblijft),
de beroemde voorvechter?
Nu loopt (hij) heen en weer
tusschen de plassen (meertjes).
Bah! (hij) heeft niet durven rooven
de visch in de plassen (uit het huis der ouders),
uit de opening tusschen de groene steenen (uit het huis der ouders).

2.

Onda-don nion toka-tokakak?
Nion mamoeik-mamoentag
kon siga-sigad in dagat.
Ora! dia' nokoalap
kon toja' kom bonoe in dagat,
ko ngara im batoe moloenat.

2.

Waar is nu de *toka-tokakak*-vogel?
Nu loopt (hij) oostwaarts en westwaarts
tusschen de zeeën.
Bah! (hij) heeft niet durven vangen
de visch in de zee, (uit het huis der ouders),
uit de opening tusschen de schoone steenen (uit het huis der ouders).

6.

Tolibag i mongodeaga kon tajow-mobiag inta dia' motoedoen mongantang ko inia.

Dona'-ai-don ing kami patoeng
sinibat dia' notoedoen,

6.

Lied van een meisje voor een jongeling, die niet houdt (zijn belofte) zich te verloven met haar.

Laat het dan maar zoo zijn dat wij (zijn als) water-bamboe's,
(die) een houw hebben gekregen (maar waarbij het omhakken) niet doorgezet is,

33) *ngara*, deurgat, opening tusschen iets.

daoenea dongka i nogoeloeng.	de bladeren ervan slechts die hebben bewogen (geschud).
Ibarat [34]) ngangoi [35]), ibarat bangkoeng [36]).	(Je woord) kan worden vergeleken met een stomp (mes), met een verroest ijzer.
Dongka moïkow im pokampoeng,	Alleen jullie die moeten (maar) bij elkaar blijven,
porame takin ginaloem.	wees (maar) vroolijk met (je) familie.

7.

Tolibag im bobai ko lolaki, inta dia' notoedoen noboeloi ko inia.

Lied van een vrouw voor een man, die niet heeft vervuld (zijn belofte) te trouwen met haar.

1.

Onda-don nion kakakoe,	Waar toch is nu de *kakakoe*-vogel (koekoek),
oembo i lipoe' mobagoe?	de *oembo*-vogel van het nieuwe dorp?
Sindog-pa polibo'ankoe	Blijf even staan (want) ik wil vragen
pomoetoesan-pa [37]) ko ngakoe.	(of je) soms wilt verbreken de belofte.
Nongonoe sim pinelemoe?	Waarom is door je verhinderd (dat ik me met een ander verloofde)?
Akoeoi [38]) mangoi pongonoe?	Wat zal er verder met mij gebeuren? (ik zal wel gauw sterven van hartzeer of zelfmoord plegen),

---

[34]) *ibarat*, zinspeling, bedoeling, gelijkenis, is overgenomen uit het Maleisch (Arab.), doch geheel ingeburgerd.

[35]) *ngangoi, nongangoi*, stomp, van mes, schaaf enz.

[36]) *bangkoeng*, oud, verroest hakmes, of een ander stuk verroest ijzer; *nobangkoeng* wordt ook gebruikt voor: stomp, d.w.z. in plaatsen waar *nongangoi* minder gebruikelijk is.

[37]) *pomoetoesan*, hier is het Maleische poetoes: breken, als gr.w. genomen, hoewel een vorm van *bontow* van zuiverder taalgevoel zou getuigen.

[38]) *Akoeoi mangoi pongonoe? si oemat dia' nogoeroe.* Met deze woorden — zie de vertaling — vernedert het meisje zich schijnbaar, maar in werkelijkheid is ze hier zeer scherp, want er wordt tevens mee bedoeld dat de jongeman ook de ouders beleedigd heeft, wat veel erger is, *mangoi* geeft hier aan *akoeoi* een

si oemat [39]) dia' nogoeroe.	want ik heb niets geleerd (ben dom).
Koagi'an in djandjimoe,	Wanneer je stervensuur komt,
koedjoerat [40]) taba' i ompoe,	de oproep van de bode van den vorst (des doods),
ikow-don in simingkolanoe [41])	dan zul jij het zijn die zich inspant om het nog te halen (uit te voeren)
momatcha kong koeboerkoe;	bloemen te strooien op mijn graf;
boere'-ai i minja bondoe,	besprenkel het met welriekende olie,
mobasa kon tangkabiroe [42]).	lees wat een overledene wordt voorgezegd.

2.	2.
Oempaka na' kami naa,	Hoewel (slechts menschen) zooals wij (hoewel we slechts eenvoudige menschen zijn),
dia' gampang, dia' gila,	(we zijn toch) niet zoo gemakkelijk (te bedotten), zijn niet gek,
bo mamakow soematenga	en gaan ons niet als een halfonwijze aanstellen
bo goemoeman [43]) kon tangoinja.	en zelf zeggen waar het om gaat (zelf zeggen te willen trouwen, zichzelf aanbieden).

---

ruimere beteekenis: als ik het nu alleen maar was! Met de volgende regels wordt te kennen gegeven: eerst op het eind van je leven zul je tot inkeer komen en begrijpen wat ik waard ben geweest.

[39]) *oemat* is hier vertaald met: ik, maar kan ook worden weergegeven met: ik behoor tot de menschen (die dom zijn), want *oemat* beteekent hier veelal: menschen, volk.

[40]) *koedjoerat*, ook gehoord als *koedoeorat*, is het Arab. kodrat; macht, almacht, hier vertaald met: oproep.

[41]) *simingkolanoe*, zich inspannen om het nog te halen, om nog tijdig te zijn, gr.w. *lanoe*. Voor het samengestelde prefix *singko-*, zie § 164 en voor *-im-* § 178 en voor *simi-* § 163. Zoowel *si-* als *-im-* hebben reflexieve kracht.

[42]) *tangkabiroe* is evenals *tarakin*, een verbastering van het Arab. talkin; *mobasa kon tangkabiroe*: lezen (voorzeggen) wat een overledene in het graf moet antwoorden, als hij ondervraagd wordt door de grafengelen.

[43]) *goemoeman*, zelf aanzoek doen (van een meisje), gr.w. *goeman*; *mogoeman*: aanzoek doen om een meisje; *goemoeman* kan ook beteekenen: zich bekend maken, zelf zeggen wie men is; *ginoemoeman*: hebben gezegd wie men is.

Oemat motongkai, kita inoekat ko moestaka, kon dondangan [44]) in salaka.	De menschen zijn gelijk, wij zijn geplaatst op een weegschaal, waar duidelijk wordt het zilver (het onechte en het echte blijkt).
Ki Ompoe ki togi mia.	De Heer is het die alles heeft gemaakt.
3.	3.
Oempaka na′ kami doman,	Hoewel ook slechts menschen als wij zijn,
dia′ gila, dia′ gampang,	(we zijn) niet gek, niet zoo gemakkelijk (beet te nemen),
bo mamakow bo goemoeman.	(we) gaan (niet) zelf zeggen (te willen trouwen).
Oemat motongkai doman inoekat kon tosimbangan, kon tombibit bo batoean.	De menschen zijn toch gelijkelijk geplaatst op de weegschaal, aan het handvat (touw der weegschaal) en waarop de gewichten worden geplaatst) of: op de weegschaal en balans).
8.	**8.**
Tolibag siri′ i mongodeaga kohongian kon tajow-mobiag toeang-i-lipoe′ (simpal).	Spotlied van een meisje uit den aanzienlijken stand voor een jongeling uit de vrije burgers (*simpal*-stand).
1.	1.
Ki singgai ai-mooetoe,	De zon was bijna in het zenith,
noliau-bi′-makow ing ginakoe;	waarlijk geheel in de war was mijn hart;
kinotaliban-mai kamoemoe [45]),	toen voorbij kwam de schoongekleede,
noreau-makow im bondoe.	verspreidde zich rondom een welriekende geur.

44) *dondang*, stellen vóór , tegenover , en dan wordt duidelijk wie de meeste of wat het echte is; *dondangan*, waar dit gebeurt, waar blijkt wat echt (zilver) is, smeltkroes, soort toetssteen, maar w.s. is hier bedoeld: voor den Alwetende.

45) *kamoemoe*, mooie stof of goed, ook als eigennaam gebruikt.

Mana-mai-koe i intau totoeoe,
intau-bi′ nosopoe-sopoe [46]),
nobotak ki ata in datoe.

Ik dacht dat hij een echt (voornaam) mensch was (dat hij werkelijk was wat hij leek),
(terwijl hij) warempel slechts een opgedirkt iemand was,
voortgekomen (uit een geslacht van) slaven van den vorst,

2.

Ki singgai ai-moonag,
matakoe ing ginansiroi-moentag;
paramata i nooelindap,
noreau-makow in totad.

Mana-mai-koe i intau motoegat,
intau-bi′ nobota-botak,
sinoemangoi ata bo rotag.

2.

De zon was al aan het dalen,
toen ik mijn oogen ophief en westwaarts draaide
en zag een edelsteen die het licht weerkaatste,
en zich de geur verspreidde van fijngemaakte welriekende bloemen.

Ik dacht dat hij werkelijk was (wat zijn kleeding deed vermoeden),
en hij was slechts een minderwaardig iemand (met veel ontsieringen, barstjes),
die zich zelf deed kennen als een slaaf en onbehouwen iemand (ongelikte beer).

9.

Tolibag i lo̱laki kom bobai inta noba̱loe, pinomaja′ ko mongodeaga inta kinopatoian i kantangēā.

Ki ine i motobog toea?
Ki abo′ i Dadentoe̱la,
mokojoi kong kolimbonga,
boetoe̱lon bo pokidia

9.

Lied van een man voor een vrouw die weduwe is, of voor een meisje dat getroffen is door den dood van haar verloofde.

Wie is het die daar trommelt?
De jonker Dadentoe̱la,
(hij) snijdt stukjes kalmus,
die in een doek worden geknoopt
en die (hij) laat brengen

46) *sopoe*, pl. Maleisch, vergulden.

kon tangkili' taja lima.	door dienaren vijf in aantal.
Moïonik-mai i landakanēā,	Met dat (zij) aankomen op een vlak gedeelte van de berghelling,
mogogai mogogimpia [47])	rusten (zij) behagelijk
moboeka' kon sinompaloma.	en openen de duifvormig gemaakte rijstzakjes.
Nolangag-monik kom poja	(Toen ik) naar boven keek naar de droge (rijpe) kokosnoten,
dongka mopoeloe' bo lima,	waren er slechts vijftien (7 paren + 1),
tobatoe'-pa i agatēā.	nog één die restte er (had geen makker, nl. de weduwe).
Kapite', dika moondok	Kapitein, wees niet bang
kopoetolan in totoekod;	dat komt te breken de stut;
oempaka oentagon in tolog,	al komt rivierafwaarts een watervloed (moeite en verdriet),
lolaki nosindo-sindog [48])	vele mannen staan gereed
mopobenteng im bosiot.	een benteng te vormen (om u) met (hun) kuiten (door deze dicht aaneen te sluiten).

10.

Tolibag im bobai inta nobaloe.	Lied van een vrouw die weduwe is.

1.

Sisingkoe baralojang [49]),	Mijn ring is als een in tweeën gespleten rotan (één kant plat),
kede' im paramata intang,	(bezet met) een kleine diamant,
sopoenja sopoe boelawan;	zijn verguldsel is gouden verguldsel;
sinaloei-pa i mogogoejang,	nog gekocht door de ouders (grootouders),

---

[47]) *mogogimpia*, gr.w. *pia*, secundaire stam *impia*, goed opletten of men geen onheilspellende teekens ziet of hoort onderweg, gebruikt in den zin van ons: goede reis! Hier meenden we het te mogen vertalen met: behagelijk.

[48]) *nosindo-sindog*, gr.w. *sindog*, de herhaling duidt hier aan dat de handeling door meerdere personen wordt verricht; dezelfde vorm kan ook beteekenen dat de handeling aanhoudend of herhaaldelijk wordt verricht.

[49]) *baralojang*, soort ring, in vorm gelijk aan een gladden trouwring, dus één kant plat, gelijk een in tweeën gespleten rotan.

pinomia boeoi bo tondan,	gemaakt tot een verlokking en belooning,
adi'-pa kong gogoendanan.	(toen ik) nog een kind in de wieg was.
Hoetoedkoe kon tondoïsikan [50]),	Ik heb hem gestoken aan (mijn) pink,
tondoïsik i lima kol̲ol̲anan.	aan den pink van de rechterhand.
Pinongal̲oikoe [51]) bo nogopang [52]),	Ik heb ermee geslingerd en (hij is) gebroken (nl. de ring),
sinoemojop [53]) takin boel̲an.	ondergegaan met de maan.
Dia'-don im pononggol̲oean [54])	Niet meer is er een vervanger
kom boel̲oi patiri [55]) im badan,	voor den echtgenoot (waarmee ik me) geheel één gevoelde,
boel̲oi-pa nongko mongoadi'an,	nog de echtgenoot vanaf de kindsheid (de ouders hadden ons als kinderen reeds voor elkaar bestemd),
oemoer nototabian.	steeds hebben (we) elkaar lief gehad.

2.	2.
Sisingkoe paramata,	Mijn ring is (een ring met) een edelsteen,
sopoenja komintan sal̲aka;	zijn bekleedsel is geheel zilver;

---

50) *tondoïsik* en *tondoïsikan* worden beide gebruikt voor pink.

51) *kal̲oi*, *mongal̲oi*, slingeren met armen, ook: roeibewegingen maken; *kokal̲oi*: zijvin van een visch, ook: de twee doeken, die een priesteres in functie in de handen houdt en waarmee ze z.g. roeit en die ze dan ook *bobotoikoe*: mijn riemen, noemt; *pongal̲oi*: waarmee wordt geroeid, geslingerd, ook: slinger het weg! *pinongal̲oi*: waarmee dit is gedaan. Voor po-, zie § 33.

52) *nogopang*, gebroken (van ring, armband) ook: overleden (van voornamen), gr.w. *gopang*, soms als *goang* gehoord.

53) *sinoemojop*, gr.w. *tojop*, ondergegaan van zon, maan. Voor 't dubbel infix -*inoem*-, zie § 175.

54) *pononggol̲oean*, waarmee men vervangt, vervanger; *l̲oean*: vervangen, verwisselen, leenen; *tonggol̲oean*: wat als vervanger dienst doet, wat een overledene vervangt, nl. slaapmat of bed, kleeren en pinangdoos, die te pronk blijven staan tot het doodenfeest is gevierd, tenzij dit nog heel lang duurt; *mononggol̲oean*: de *tonggol̲oean* in orde maken, ook: iemand voor goed (of langen tijd) vervangen. *Tonggo-* duidt op een langdurige of intensieve handeling, zie § 157.

55) *patiri*, *momatiri*, soldeeren; *mojopatiri*: aan elkaar hechten door soldeer, lijm, met elkaar verbonden, aan elkaar gehecht; *patiri im badan*: gesoldeerd de lichamen, duidt hier een innige verbondenheid aan.

sinaloei-pa ing goejangēā,	nog gekocht door de ouders,
sising-pa i baai-monia.	nog een ring van hun grootmoeder,
tondan-pa pinonompia	nog een belooning waarmee werden verblijd
ko(i) adi' bo ko(i) ompoenja.	de kinderen en de kleinkinderen.
Iloetoedkoe kon talimondo' i lima.	Ik heb hem gestoken aan den middelsten vinger van (mijn) hand.
Pinongaloi bo noroesa;	Er is mee geslingerd en (hij is) gebroken (hier het Mal. roesak);
ginama'-bi' i togi mia.	(hij) is heusch weggenomen door Hem die alles heeft gemaakt.
Onoeonkoe-bi' naonda?	Wat zal ik toch beginnen (doen)?
Dongka momolingkajang[56]) ko lima.	Slechts de handen op de rugzijde keeren (d.w.z. het aanvaarden, het op de geopende handen in ontvangst nemen).

Iedere regel van bovenvermelde liederen kan worden besloten met een der volgende uithalen:

odenon of: alai odenon,
of: odenon da' dona'-ai-don,
of: jojoi.

56) *momolingkajang*, secundair gr.w. *bolingkajang*: leg. keer het op de rugzijde; *kajang*: lenden, rugvlakte van iemand of iets, ondervlakte; *boli-* heeft hier de beteekenis van wenden, keeren, zie § 168. Als iemand iets overkomt waaraan nu eenmaal niets te veranderen is, wat men heeft te aanvaarden als van Hooger hand ons toekomend, dan is de uitdrukking „*dongka momolingkajang ko lima*" geheel op haar plaats.

JEAN LUBBERT VAN DEN BERGH,

sedert 8 September 1875 met zijn wettelijke nakomelingen genaamd:

„Van den Berg van Saparoea"

de Schrijver van

Herinneringen mijner Jeugd

aan mijnen Zoon Jean Rudolph van den Berg van Saparoea.

DE TRAGEDIE OP HET EILAND SAPAROEA IN HET JAAR 1817 TIJDENS DEN OPSTAND IN DE MOLUKKEN,

waarin is opgenomen

het boeiend relaas van den eenigen bij den moord in het Fort Duurstede gespaarden ooggetuige, den kleinen Jean Lubbert van den Bergh.

DOOR

C. J. G. L. VAN DEN BERG VAN SAPAROEA,
gepens. Ritmeester der Huzaren.

INLEIDING.

In 1942 stelde ik na een diepgaande studie, speciaal ten behoeve van de familie Van den Berg van Saparoea, de geschiedenis op van deze tragische gebeurtenis op Saparoea, waarin haar voorouders zoo smartelijk waren betrokken, en toen bleek mij opnieuw, hoe velen buiten onzen familiekring, in het bijzonder zij, die in Indië waren geweest, zich nog altijd interesseeren voor dit droevig gebeuren.

Dit gaf mij aanleiding om mijn boekje „Herinneringen mijner Jeugd", aldus getiteld naar het manuscript van onzen grootvader [1]), om te werken tot een meer voor publiceering geschikt geheel, waarbij tevens de bedoeling voorzat, om eindelijk eens recht te zetten, wat er onjuist is in de in omloop zijnde verhalen en vooral ook om personen, die daarin onverdiend te kort werden gedaan, recht te laten wedervaren.

Als een bewijs, hoe die verhalen maar steeds foutief blijven voortleven, moge ik verwijzen naar het artikel „De vesting Duurstede",

---

[1]) Als 5- à 6-jarige knaap was hij, Jean Lubbert, de eenige Van den Bergh, die bij den moord op Saparoea gespaard bleef en die volgens zijn in 1875 geschreven Manuscript in dat zelfde jaar aanvroeg, zich „Van den Berg van Saparoea" te mogen noemen, om de herinnering te bestendigen aan de ongelukken, zijn ouders en hem overkomen, en tevens ter onderscheiding van de velen, die eveneens Van den Berg heeten, zonder in eenige betrekking tot onze familie te staan.

voorkomende in het te Batavia verschijnende Algemeen Geïllustreerd Weekblad „Wereldnieuws en Sport in Beeld" en wel in het nummer 29 van 23 Juli **1938**, hetwelk, hoe sympathiek ook geschreven, slechts op enkele punten strookt met de door mij benaderde werkelijkheid.

Als men nu weet, dat dit artikel een letterlijke weergave was van V. I. van de Walls korte beschrijving van dit drama in diens in 1928 verschenen standaardwerk „De Nederlandsche Oudheden in de Molukken", opgedragen aan H.K.H. Prinses Juliana, dan zal men begrijpen, hoe deze onjuiste en voor enkele personen bepaald denigreerende voorstelling van zaken nog tot in lengte van jaren zal blijven voortbestaan.

Toen het boekje gedrukt was, kwam ik eerst tot de ontdekking, dat er behalve de 8 bronnen, welke mij ten dienste hadden gestaan, nog latere gegevens betreffende deze geschiedenis waren verschenen, met name de bronnen 9 t/m 13 in de opgave aan het slot vermeld, waarin correcties voorkwamen op hetgeen in vroegere werken over den opstand in de Molukken minder of niet juist was, terwijl deze tevens aanvullingen en ophelderingen bevatten.

Daar ik deze niet kende, komen er dus ook in mijn boekje nog onjuistheden en verkeerde gevolgtrekkingen voor, welke ik thans gelukkig kan herstellen.

Door die nieuwe bronnen bleek er hier en daar verschil van meening te bestaan omtrent eenige data.

In overleg met Dr. F. W. Stapel, den secretaris van het „Koninklijk Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië" (verder aan te duiden met „Kon. Instituut") heb ik de meest aannemelijke data overgenomen, welke ik, indien ik er niet speciaal de aandacht op vestig, ter onderscheiding zal aanduiden met een * gelijk ik ook zal doen bij mogelijke andere verschillen bij de schrijvers.

Alle aanhalingen zijn l e t t e r l i j k en de gedeelten uit het Manuscript nagenoeg woordelijk overgenomen, welke laatste ter onderkenning *cursief* zijn gedrukt.

Alleen bij hetgeen hier als nieuw wordt vermeld, d.w.z., wat niet voorkomt in mijn gedocumenteerd boekje, zal ik naar de bron verwijzen; zie noot 1 bij de bronnen-opgave.

Door mij gespatiëerde of vet gedrukte gedeelten in a a n g e h a a l d e stukken zal ik met een * en daarin terloops door m ij gemaakte opmerkingen met „C." aangeven.

Om te voorkomen, dat men de schrijvers of den zetter van slor-

digheid zou verdenken, zij opgemerkt, dat men bij dezelfde Indische persoons- en aardrijkskundige namen telkens kleine verschillen in de spelling zal aantreffen.

Thans moge ik enkele woorden wijden aan Dominee Sytze Jansz. de Vries, wiens naam wij telkens zullen tegenkomen. Tot mijn leedwezen noemde ik hem in mijn boekje in stede van „Sytze" „Sjoerd", doordat hij in ons familiearchief met dezen naam, doch zooals mij eerst later bleek, foutief voorkomt.

Deze Dominee is eerst als Zendeling en sedert 1878 als hulpprediker in Gouvernementsdienst een twintig-tal jaren op Ceram en later op Saparoea werkzaam geweest. Hij interesseerde zich bijzonder voor hetgeen daar in 1817 was gebeurd, waarbij hij veel vernam van Benjamin Pattiwaël (zoon van Salomon, den redder van het kind, later Patih van Tiouw), die hem gedurende 12 jaren als ouderling op zijn dienstreizen vergezelde, terwijl hij ook nog van andere ooggetuigen vele belangrijke bijzonderheden omtrent den opstand te weten kwam.

Na in April 1886 Indië te hebben verlaten, gelukte het hem eerst eenige jaren later het adres van onzen Grootvader op te sporen en hem den brief te doen toekomen, welken Benjamin Pattiwaël voor hem had medegegeven. (Doss. d. Vr. 1).

In zijn begeleidend schrijven, gedateerd Hallum 25 Juli 1889, waar hij doopsgezind predikant was, schreef hij o.a.: „met aandoening hoorde ik hem (Benjamin P.) verhalen, hoe hij en „Sinjo Jan" [1]) samen sliepen en een wijkplaats vonden in een hollen boom, terwijl er gevochten werd".

In Maart 1890 schonk Ds. De Vries de verzamelde gegevens, voorzien van zijn vertalingen en belangrijke beschouwingen (bron 7,1 t/m 8) aan onzen Grootvader, waarvoor wij hem steeds erkentelijk zullen blijven, want daardoor werd veel opgehelderd, al bevat ook dit dossier, gelijk alle door mij geraadpleegde bronnen, enkele onjuistheden.

In die gevallen, of bij verschil van meening tusschen de schrijvers, gelukte het mij soms door beredeneering de waarheid met waarschijnlijke zekerheid aan het licht te brengen, doch de mij verleende plaatsruimte laat deze beschouwingen niet toe, waarom ik hoop, dat de lezer overtuigd zal willen zijn van mijn ernstig streven, om alles zoo getrouw mogelijk overeenkomstig de waarheid weer te geven,

---

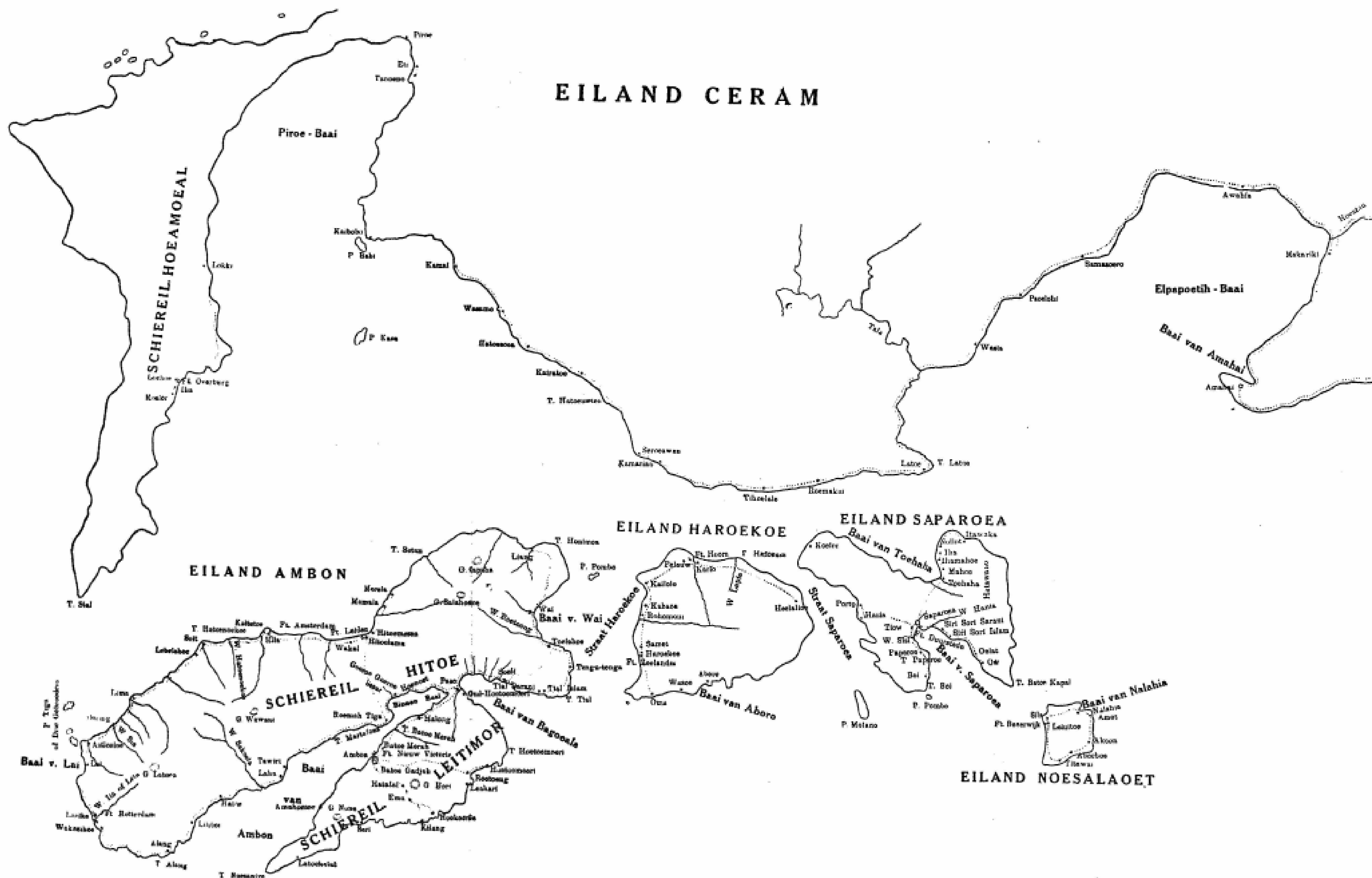
[1]) Dit „Sinjo" niet op te vatten als kleurling, doch als „jongeheer", zooals de inheemsche bevolking het gebruikt.

al zal ook deze studie niet ontkomen aan het euvel der onjuistheden.

Eindelijk rest mij dan nog een woord van vriendelijken dank aan de Heeren M. J. O. Branse, Dr. S. Hofstede, Directeur van het Museum Prins Hendrik te Rotterdam, den Heer W. Voorbeytel Cannenburg, oud-zeeofficier, Directeur van het Historisch Scheepvaartkundig Museum te Amsterdam, en Mejuffrouw E. H. IJssel de Schepper, die mij allen door het beschikbaar stellen van een belangrijke bron, het verstrekken van inlichtingen en opbouwende critiek terzijde stonden en in het bijzonder aan Dr. F. W. Stapel, van wiens opmerkingen, toelichting en beschouwingen ik zeer veel profijt mocht trekken.

De mij door het Kon. Instituut in zijn Bijdragen verleende gastvrijheid, stellen wij op den hoogsten prijs, want daardoor wordt de smet, als gevolg van een tekort aan goede en betrouwbare gegevens, geworpen op onzen Overgrootvader, den Resident van Saparoea, thans eindelijk volkomen uitgewischt, waarvoor ik het Bestuur namens de familie Van den Berg van Saparoea oprecht dank zeg.

Velp, Maart 1946.

T. = Tandjoeng = Kaap
P = Poelau = Eiland
W = Wae = Rivier
+ Ft. — Fort
× Ft. — Thans vervallen fort
of blokhuis.

De wegen............zijn veelal
weinig meer dan voetpaden.

SCHAAL 1 : 500 000

HOOFDSTUK I.

Hetgeen voorafging aan de Tragedie op Saparoea.

Zooals men zich misschien nog zal herinneren, verwierven wij ons eerste Koloniaal bezit, doordat de Amboineezen de Vereenigde Nederlandsche Oost-Indische Compagnie (V.O.C.) van 1602 verzochten hen te bevrijden van het Portugeesche juk, naar aanleiding waarvan de juist met de eerste vloot uit Holland te Bantam aangekomen Admiraal Steven van der Haghen naar Ambon werd gezonden.

Den 23en Februari 1605 maakte hij zich meester van het Portugeesche kasteel, verdoopte dit in „Nieuw Victoria" (hetwelk op het schetskaartje te zien is), legde er een bezetting en sloot met de voornaamste Hoofden van Hitoe en den Regent van Haroekoe overeenkomsten, waarbij dezen zich met hun onderdanen onder bescherming stelden van de Staten-Generaal en Prins Maurits, zich vazallen der Nederlanders noemden en beloofden, al hunne kruidnagelen aan hen te leveren.

Door de benoeming van Frederik de Houtman tot Gouverneur was dan sedert 25 Februari 1605 het Nederlandsch oppergezag in de Molukken gevestigd. Eerst later werd het gebied aldaar nog uitgebreid.

Het is wel opmerkelijk en het geeft te denken, dat de bewoners dezer eilanden, die zich toch geheel vrijwillig onder ons gezag hadden gesteld, tweemaal tegen ons in opstand kwamen.

Den eersten keer, in 1634, vond dit hoogstwaarschijnlijk zijn oorzaak in de harde en zelfzuchtige regeering van den toenmaligen Gouverneur van Ambon, Anthonie van den Heuvel, al was er voor ons tóen wel eenige aanleiding voor een hardhandige behandeling, omdat men de aangegane beloften betreffende de kruidnagels door een smokkelhandel niet nakwam.

In of vóór 1817 was de bevolking echter niet tegenover ons tekort geschoten en de billijkheid eischt dus na te gaan of, en in hoeverre, wij er schuld aan hadden, dat deze menschen tegen ons in verzet kwamen, hetgeen ook daarom wenschelijk is, omdat men te Batavia, ja zelfs de Gouverneur-Generaal, van oordeel was, dat de schuldigen

aan den opstand alleen onder de Moluksche ambtenaren te zoeken waren, hetgeen slechts ten deele juist is, zooals uit de verschillende bronnen kwam vast te staan.

Daarom zij dan in dit hoofdstuk uiteengezet, wat er aan de Tragedie op Saparoea vorafging, waarbij ik scherp het licht zal laten vallen op de voornaamste erbij betrokken personen, er ernstig naar strevende, allen zoo objectief en nauwkeurig mogelijk te belichten.

Moge ik dan in de eerste plaats den lezer in kennis brengen met de hoofdpersonen van dit aangrijpende drama.

JOHANNES RUDOLPH VAN DEN BERGH[1]), oudste zoon van Johannes Gerardus en Maria Elisabeth COERT, geb. te Djokjakarta 11 Oct. 1789, huwde den 18den Aug. 1810 te AMSTERDAM JOHANNA CHRISTINA UMBGROVE, geb. te Tegal 29 April 1791, dochter van Johan Lubbert en Constantia Cornelia ALTING, (Gen.) wier vader, Mr. Willem Arnold Alting op 2 September 1780 Gouverneur-Generaal werd van Nederlandsch-Indië.

Na dit huwelijk vestigden de jongelui zich te Vught op een klein buitentje, „Muizerik" genaamd, alwaar hun drie zonen werden geboren met name: JEAN LUBBERT (3 Februari 1812), zoo genoemd naar zijn grootvader Umbgrove, Johannes Gerardus (6 December 1813) en Johannes Rudolph (23 Augustus 1815) (Gen.), terwijl zij later nog verblijd moeten zijn geworden met een dochtertje, wier namen en geboortedatum voor ons zijn onbekend gebleven. Toch staat deze geboorte vast, daar Jean Lubbert in het Manuscript spreekt van *den zoo gruwelijken moord te Saparoea op mijne waarde ongelukkige Ouders, Broeders en Z u s t e r* gepleegd.*

In verband met de geboorte van den jongsten zoon (23 Augustus 1815) en de ophanden zijnde nog latere geboorte, zeer waarschijnlijk einde Mei of begin Juni 1817, kan dit meisje in Juni of Juli 1816 zijn geboren.

Zoowel de Heer Umbgrove, Opperkoopman en gewezen Resident van Cheribon, als Johannes' Vader, die eveneens Opperkoopman en Resident, eerst van Djokjakarta, en later van Soerakarta was, waren zeer gefortuneerd naar Nederland teruggekeerd, Van den Bergh in 1806. Deze getroostte zich aanzienlijke offers voor den Prins van

---

[1]) Alhoewel de naam in zijn geboorteakte voorkomt als „Van den Bergh", schreef hij dien, evenals later zijn zoon, Jean Lubbert, steeds zonder *h* en is deze letter ook bij de toevoeging „van Saparoea" op 8 September 1875 voorgoed weggevallen. Daarom zal ook ik hun naam verder zonder *h* vermelden.

JOHANNES RUDOLPH VAN DEN BERGH,
Resident van Saparoea.

JOHANNA CHRISTINA UMBGROVE,
echtgenoote van Johannes Rudolph v. d. Bergh.

Oranje, later Koning Willem I, door verschillende missies voor Z.K. Hoogheid te volbrengen tijdens de Fransche overheersching, o.a. naar Parijs en Londen (Gen.)[1]), en toen daarbij kwamen de „tiërceering", een heffing ineens, waardoor het vermogen der belastingbetalers tot een derde gedeelte werd teruggebracht, en nog andere ongelukkige financiëele omstandigheden, zag hij zich genoodzaakt in 1814 vrijwel berooid naar Indië terug te keeren en de aan zijn zoon verleende toelage in te trekken.

Aangezien deze niet geheel op kosten van zijn schoonvader wenschte te leven, diende hij d.d. 5 October 1814 een request in met verzoek, hem na den terugkeer van het eiland Java „te benoemen als onderkoopman" of „hem met een andere honorabele post aldaar te benificeeren".

Hierop werd hij gelijk met vele anderen bij Kon. Besluit van 9 Februari 1815, No. 56, benoemd tot ambtenaar der derde klasse voor den dienst in Oost-Indië, welk besluit tevens inhield, dat de in Indië te benoemen personen het zich moesten laten welgevallen, indien de Commissarissen-Generaal hen in een „emplooy" plaatsten, „niet preciselyk overeenkomende met de klasse, waarin ieder hunner gesteld is". (Rijksarchief).

Eerst den 19[en] Augustus 1816 werd het eiland Java van de Engelschen overgenomen door H.H. Commissarissen-Generaal (C.C.G.G.) met name: Mr. C. T. Elout, eersten Commissaris, G. A. G. P. Baron van der Capellen, tweeden Commissaris, en Schout-bij-Nacht A. A. Buyskes als derden.

Hieraan, alsook aan de geringe scheepsgelegenheid, zal het wel toe te schrijven zijn geweest, dat de familie Van den Berg, evenals de in de noot genoemde Mr. Van de Graaff met zijn gezin en nog andere voor Indië bestemde ambtenaren, niet eerder dan den 24[en] Maart 1816 met de „*Cornelia*" van Texel vertrok en na een voorspoedige reis van vier en een halve maand den 8[en] Augustus te Batavia aankwam, zoodat het dochtertje tijdens den overtocht zal zijn geboren.

Het afscheid van den Heer Umbgrove, die alles beproefd had om zijne kinderen bij zich te houden, *was, volgens brieven mijner Ouders, hartverscheurend, het was als of die brave man een voorgevoel had van zijne kinderen nimmer te zullen terugzien, hetgene helaas maar al te zeer bewaarheid is geworden,* zoo lezen wij in het Manuscript.

---

[1]) Mr. H. J. van de Graaff, Hoofdinspecteur der Financiën, tevens Raad van Indië, noemde Van den Bergh in een brief van 1817 „een oude kennis van Z.M. onzen Koning". (v. d. K. 1915. 42).

Toen de Van den Bergen in Indië aankwamen, stond hun Oom Siberg, oud-Gouverneur-Generaal, getrouwd met een zuster van Mevrouw Van den Bergs moeder, daar in hoog aanzien bij C.C.G.G. en kwam Van der Capellen — na de overname van het eiland Java tot Gouverneur-Generaal benoemd, al bleef hij toch tweede Commissaris — hem dikwijls bezoeken.

Alzoo gebeurde het, dat Jean Lubberts ouders door hun oom en tante, die hun gastvrijheid verleenden in een naast de hunne gelegen woning, bij den Heer en Mevrouw Van der Capellen gepresenteerd werden.

Eenige dagen later werd de familie bij den Gouverneur[1]) *te dineeren gevraagd, en mijne Moeder genoot toen de eereplaats aan tafel naast den Gouverneur*[1]). *Het schijnt dat er toen reeds gesproken was over de benoeming van mijn' Vader, tenminste de Gouverneur*[1]) *zeide bij die gelegenheid vragende tot mijne Moeder: „Wel Mevrouw, hoe zou u het séjour in de Molukken wel bevallen, indien Uw Echtgenoot daarheen geplaatst werd enz.".*

En zoo werd na eenigen tijd, dank zij Sibergs voorspraak, de nog slechts 27 jaar oud zijnde Van den Berg, die nota bene als ambtenaar 3ᵉ klasse was uitgekomen, benoemd tot Resident van Honimoa of Saparoea, op een salaris van *f* 600.— 's maands, hetgeen natuurlijk met groote vreugde door hem werd vernomen, maar tevens in hooge mate de afgunst opwekte van de overige nog wachtende ambtenaren 3ᵉ klasse (V. d. K. 1915. 45); en toch zou stellig niemand van deze teleurgestelden Van den Berg benijd hebben, als zij tóén geweten hadden, hoe noodlottig deze aanstelling hem en zijn gezin zoude worden.

De critiek op deze benoeming zal ook wel niet alleen van deze zijde zijn gekomen, want het is bijna ongeloofelijk, dat men een zoo jongen man zonder de geringste kennis en ervaring op bestuursgebied in Indische aangelegenheden met zulk een gewichtigen en moeilijken post bekleedde, als men weet, dat de Molukken reeds vanouds als lastig, woelziek en geneigd tot verzet bekend stonden, waarvan Saparoea nog wel als het meest ongunstige genoemd werd.

Gelukkig was Van den Berg, zooals wij zullen zien uit het weinige, dat wij van hem in de volgende bladzijden te weten komen, een voortvarend, onverschrokken man met een gezond verstand en een helder

---

[1]) Van zelf sprekend is hier natuurlijk bedoeld „Gouverneur-Generaal".

inzicht in sommige zaken, zoodat er allicht wel een goed resident uit hem gegroeid zoude zijn, ware hij niet zoo spoedig om het leven gekomen.

In Februari 1817 werden de ambtenaren en troepen, bestemd voor de Molukken, van Java naar Ambon overgebracht. Den 5den Februari verlieten de Van den Bergen Batavia met *Z.M. fregat Maria Reigersbergen,* waarop zich eveneens bevonden hun oom, Nicolaus Engelhard[1]), en Jacobus Albertus van Middelkoop, die als Commissarissen tot overneming van de Molukken zulk een groot aandeel hebben gehad in deze tragedie, beiden met hun echtgenoote.

Toen de *Maria Reigersbergen* den 13den Februari ter reede van Sidajoe bij Oedjong-Panca, ten noorden van Soerabaja, bij den ingang van de Straat van Madura, aankwam, werd aldaar met de schepen, *Z.M. Evertsen* en *Z.M. Nassau,* een Eskader gevormd onder Kapitein ter zee Dietz, Commandant van de *Evertsen,* met bestemming Ambon, waaraan was toegevoegd het transportschip *„The Swallow".*

Op de *Evertsen,* waarop Q. M. R. Ver Huell Eerste officier was, gingen te Oedjong-Panca, behalve eenige officieren, vrouwen en kinderen, de families Engelhard, Van Middelkoop en Van den Berg over.

Den 21en Februari lichtte het Eskader de ankers, landde op 8 Maart 1817 te Ambon, de hoofdplaats van het gelijknamige eiland Ambon of Amboina, alwaar den 9en Maart een aanvang werd gemaakt met de overname van de eilanden.

Van den Berg kwam den 15en Maart op Saparoea aan en trad, niettegenstaande de officiëele overname van de Molukken eerst den 25en ★ Maart op plechtige wijze plaats had, den 21en ★ Maart

[1]) Nicolaus Engelhard, was gehuwd met Maria Wilhelmina Senn van Basel, dochter van Mr. Huybert en Susanna Maria Grebel, die als weduwe hertrouwde met Mr. Willem Arnold Alting, in wiens gezin de zesjarige Maria Wilhelmina van stonde aan behandeld werd als dochter des huizes, hetgeen zoo bleef, ook toen haar moeder reeds enkele jaren later overleed (ontleend aan „Figuren en Feiten") en zoo is het begrijpelijk, dat, al was er niet de minste bloedverwantschap tusschen Maria Wilhelmina en de Van den Bergen, deze haar en haren echtgenoot volkomen als Tante en Oom beschouwden en dit wellicht nog te meer, omdat Mr. Willem Alting, hun grootvader, een oom was van Nicolaus.

De door Van der Kemp in zijn werk van 1915 opgegeven meisjesnamen van Mevrouw Engelhard, zoowel als van Mevrouw Siberg zijn volkomen fout.

1817 [1]) in functie. Dit was mogelijk doordat men te Ambon reeds den 14[en] Maart tot een overeenkomst was gekomen, welke echter eerst den 24[en] Maart d.a.v. werd geratificeerd.

Van zijn beleid als Resident is uiteraard weinig bekend. Van „beleid" kan men ook moeilijk spreken, want juist, toen hij een weinig teugelwijs zal zijn geworden, na de eerste weken de handen vol te hebben gehad om van alles op de hoogte te komen en zich in te werken in de voor hem totaal vreemde functie, werd Van den Berg, terwijl hij nog geen volle twee maanden aan het bestuur was geweest, alreeds den tweeden dag van het oproer, den 16[en] Mei, op wreedaardige wijze van het leven beroofd.

Toen de Commissarissen op den 8[en] Maart te Ambon voet aan wal zetten, heerschte er alreeds groote ontevredenheid op de eilanden, daar de bevolking na het Engelsche Bewind in het geheel niet gesteld was op den terugkeer van het vroeger zooveel strengere Nederlandsche Bestuur, welke ontevredenheid, door eenige belhamels in het geheim aangewakkerd, weldra zulke afmetingen aannam, dat nog geen volle 10 weken later de ons bekende, zoo ernstige opstand op Saparoea uitbrak.

De beroering, waarin de bevolking tijdens de overname van de eilanden verkeerde, zou, zoo is wel beweerd, een gevolg zijn geweest van Engelsch „wanbestuur", doch dit lijkt mij niet juist.

„Met opzicht tot de specerijcultuur te Ambon en Banda", was onder het Engelsche Bestuur „alles daaromtrent gebleven op den voet als onder het voormalig Hollandsch Gouvernement, met uitzondering van de extirpatie (uitroeiing met wortel en al, C.) der Noten- en Nagelboomen op de overige eilanden", maar wèl, zoo lezen wij in het volgens Van der Kemp „bezadigd en wel overwogen" Rapport van Schout-bij-Nacht Buijskes d.d. 10 October 1818 (verder te noemen: „Rapp. B."), trachtten de Britten zich de genegenheid der ingezetenen te verzekeren door dadelijk den schoolmeesters hun achterstallig tractement te betalen, specerijen met contanten te voldoen, geen verplichte leverantiën te vorderen, heerendiensten te verminderen en zoo meer. De ingezetenen kregen goede betaling voor hunne producten en de welvaart werd nog vermeerderd door oprichting van een Amboineesch corps goed gekleede soldaten, ruim 400* man, die een zeer hooge soldij genoten.

---

[1]) Zie de noot 1 op bladzijde 283.

> „Het inlandsche bestuur was onder de Engelschen zeer zagt. Wanneer het negorij-volk over hunne Hoofden klagten inbragten wierden deze dikwijls afgezet zonder gehoord te worden; hierdoor verloren de Radja's, Pattij's en verdere Hoofden veel van hun gezag, zij vermogten niet meer te straffen, het volk wierd hierdoor hoe langer hoe losbandiger, de schoolmeesters alleen behielden hunnen invloed*". (Rapp. B.).

Dezen toestand kan men als minder gewenscht aanmerken, maar alles bij elkaar genomen kan men toch niet spreken van „wanbestuur". In geen geval heeft dit liberale Engelsche bewind bij de bevolking ontevredenheid of heftige beroering kunnen verwekken, men zou eerder zeggen het tegendeel en tòch was het juist, dat de bevolking van dit ressort in beroering verkeerde, toen Van den Berg op Saparoea kwam, alhoewel dan om andere, zeer verklaarbare redenen.

Het leven van de Inlanders onder het Engelsche beheer was een paradijs, vergeleken bij dat onder het vroegere Nederlandsche; geen wonder, „dat de terugkeer van de Nederlanders niet zeer welkom en een ieder daarover ontevreden was". (Rapp. B.).

Van der Kemp schrijft in dit verband:

> „Met het optreden van het Britsche bestuur kreeg hij (de Inlander, C.) kijk op een vrijzinnige richting, waarvoor hij te meer moest gevoelen, nu dat bestuur met 1817 weer dreigde heen te gaan".

Zoo is het dan begrijpelijk, als de Commissarissen te Ambon in hun eerste Rapport van 28 April 1817 aan C.C.G.G. schrijvende, dat men op de Molukken het heengaan van het Engelsche bewind betreurde „wegens de verknogtheid van de ingezetenen alhier aan de Engelschen", daarbij hun leedwezen uitdrukken over het zoo geringe enthousiasme bij de „wederverschijning der Nederlanderen" aldaar.

Het lijkt mij niet overbodig, hier even een verklaring te geven omtrent de titels van de Inlandsche Regenten der negorijen.

Onder het Nederlandsche Bewind hadden deze dorpsbestuurders den titel van Zakheber (= gezaghebber), Orang kaija, Patih of Radja, waarvan de eerste de laagste en de laatste de hoogste titel was.

„Orang kaija" beteekent „rijke lieden", welke beteekenis zich geleidelijk gewijzigd heeft in „voorname lieden", tot het de titel werd van Hoofden of Regenten, speciaal in de Molukken.

Moge elders de „Patih" de eerste Inlandsche ambtenaar zijn onder den Regent (den hoogsten Inl. ambtenaar) of wel diens raadsman, soms „onderregent" genoemd, op Ambon en de Oeliassers was „Patih" de titel van den Regent zelf.

„Radja" is in de inheemsche wereld de titel voor een erfelijk heerscher of vorst, zoo deelde Dr. Stapel mij mede. Dat konden heerschers van groote landstreken, maar ook van minimale staatjes zijn. Door de Europeanen werd deze titel wel heel ruim gebruikt en ook aan gekozen (dus niet erfelijke) hoofden gegeven. Ook kent men in de Inlandsche wereld de samenstelling „Maharadja", letterlijk „de groote oppervorst" en zoo wordt o.a. de Koningin genoemd.

De Regenten (het regentschap is erfelijk) hebben als teeken hunner waardigheid niet, gelijk onze burgemeesters, een ambtsketen, doch een stok, met een zilveren of gouden knop, waarop het Nederlandsche wapen staat.

Onder hen staan de Orang toea of wijkmeesters als hoofden van de wijken, waarin de negorijen verdeeld zijn.

Zagen wij zooeven, dat de ontevredenheid der bevolking niet het gevolg kan zijn geweest van „wanbestuur" der Engelschen, geheel onschuldig waren dezen daaraan toch niet.

Buijskes schrijft namelijk in zijn rapport:

> „. . . , en dat men de ingezetenen vervolgens op alle mogelijke wijzen van het verwagt wordende* Nederlandsch gezag afkeerig heeft trachten te maken, geloof ik voor mij zeker". En verderop:
>
> „Ofschoon ik vertrouw dat de voornaamste Britsche ambtenaren en officieren met dese ophitsingen en oproer stokende gesprekken onbekend zijn geweest, is het echter zeker*, dat eenige subalterne individus van die natie, zoo als ook zoodanige inlandsche hoofden die bijzonder aan hun verkleefd waren, zich hieraan moeten hebben schuldig gemaakt; men neme slechts in aanmerking dat de muitelingen van Saparoua dadelijk na het veroveren van het Fort Duurstede de Engelsche vlag opheschen, dat de aanvallen tegen het Fort op Haroukou onder een aantal van die vlaggen zijn geschied, dat dezelve dus hun oproerleus was".

Zoo is dan ook zeer aannemelijk, hetgeen Ds. De Vries ons in zijn geschrift mededeelt, n.l. dat zij (de Engelschen), vóór zij het Fort te Saparoea aan ons teruggaven, bijna al het aanwezige buskruit over de borstwering in zee wierpen, hetgeen dan wel verricht zal zijn door de in het Rapp. B. genoemde „subalterne individus".

Hoe het zij, uit dit alles zien wij duidelijk, dat de ontevredenheid reeds bestond, nog vóór er één maatregel door het Nederlandsche Bestuur was genomen en dit diene men vooral goed in het oog te houden bij alle beschuldigingen, van de zijde der bevolking tegen onze ambtenaren ingebracht, hetgeen nochtans niet wegneemt, dat ons Bestuur te Ambon werkelijk gegronde redenen heeft gegeven tot ontevredenheid.

In „Punten van Bezwaar", gedateerd: Saparoea 29 Mei 1817 (Doss. d. Vr. 3), een door het Hoofd der Rebellen, Thomas Matulesia, zelf opgesteld stuk, worden veertien klachten naar voren gebracht, welk Bezwaarschrift hij door 21 Regenten op Saparoea en Noessa Laoet onder dwang, zelfs onder bedreiging met den dood, liet onderteekenen, zooals Ds. De Vries ons aantoont met enkele aanhalingen uit in het geheim door deze Regenten in die dagen aangehouden dagregisters, waaruit wij tevens zien, dat zij volstrekt niet met alles accoord gingen, zoodat dit stuk wel niet volkomen betrouwbaar zal zijn. En tòch, wanneer wij het vergelijken met Van Middelkoops verdediging [1]), komen wij te weten, in hoeverre die klachten recht van bestaan hebben gehad, hetgeen Van der Kemp deed opmerken: „men moet zelfs verwonderd zijn, dat de Inlanders ze zoo goed hebben opgegeven". (V. d. K. 1919, 140).

Het zou, hoe belangrijk ook, ons te ver voeren alle deze klachten hier weer te geven, enkele zullen nog wel ter sprake komen, want was dit Bezwaarschrift hoofdzakelijk gericht tegen het „Hollandsch Bestuur", hetwelk aan het slot vergeleken wordt met het Engelsche, dat „rechtvaardig en goed" was, enkele der klachten waren speciaal gericht aan het adres van den Resident van Saparoea en aangezien er nog andere beschuldigingen tegen Van den Berg zijn ingebracht, mag ik eenige zijner handelingen, welke „volgens sommigen" aan-

[1]) Toen Buijskes d.d. 2 October 1817 de Commissie ter overneming van de Molukken had ontbonden en Van Middelkoop als Gouverneur had ontslagen, bij proclamatie den 3en October bekend gemaakt, was dezen tevens verzocht, eenige opheldering te geven over den staat van zaken, hetgeen hij deed in een 118 bladzijden lang schrijven, gedateerd Ambon, 4 October 1817. — Bovendien had Buijskes Van Middelkoop opgedragen, zich naar Java te begeven en zich bij C.C.G.G. over zijn bestuur te verantwoorden, doch in stede daarvan zond hij een stuk, tellende 82 bladzijden, gedagteekend Soerabaja 23 Maart 1818. (V. d. K. 1919. 137).

Van der Kemp geeft deze beide rapporten niet in extenso weer, behandelt ze ook niet afzonderlijk en daarom zal ik bij verwijzing daarnaar ze tezamen aanduiden met „Van Middelkoops verdediging, verweer(schrift) of wel verantwoording".

leiding zouden gegeven hebben tot het uitbarsten van den opstand, niet onvermeld laten.

Na de verovering van het fort Duurstede op Saparoea den 3[en] Augustus 1817 door de matrozen van de *Maria Reigersbergen* liet de Commandant Groot alle huizen, rondom en dicht bij het fort staande, waaronder het residentiehuis en het magazijn, in brand steken „om het schieten uit de daken te beletten", waarbij ook eenige prauwen in vlammen opgingen.

Luitenant t.z. Boelen, dit in zijn scheepsjournaal vermeldende, teekent hierbij aan:

> „Onder deze vaartuigen bevond zich ook de groote orembaai [1]) van den heer Van den Berg, welk vaartuig, naar men beweerde, de directe aanleiding tot den opstand was geweest, daar de heer Van den Berg dit aan hem nieuw afgeleverde vaartuig niet naar den eisch had willen betalen".

„Naar men beweerde", zoo staat er. Het is bijna te dwaas om er over te praten, dat een betalingsconflict tusschen een resident en een leverancier van een orembaai, een particuliere aangelegenheid dus, voor een bevolking aanleiding zou kunnen zijn om een opstand op verschillende eilanden te ontketenen. Als dit werkelijk beweerd mocht zijn, dan kan daarin niets anders gezien worden dan een voorwendsel, gelijk er zoovele zijn aangevoerd ter rechtvaardiging van den opstand.

Zoo onwaarschijnlijk als het verhaal betreffende dèze orembaai

---

[1]) Een orembaai (of orangbaai) is een groote roeiboot uit de Molukken. De zoogenaamde kruis-orangbaais, de oorlogsvaartuigen, zijn wel zeventig à tachtig en meer voet lang met hooge opstekende voor- en achtersteven met fraai snijwerk.

Een soort van roef met een vlak verdek, beslaat derzelver grootste ruimte. Deze vaartuigen worden voortbewogen door een groot aantal roeiers, de kruis-orangbaais hebben ook een mast, aldus beschreef Ver Huell ons deze mooie scheepjes. Het zwarte scheepje op den voorgrond van de photo bij blz. 296 is een orangbaai.

De kora kora of corra corra = waterschildpad, welke wij later nog tegen komen, is een ander Indisch oorlogsvaartuig, dat gelijkt op de orembaai, doch groter is en meer uitleggers heeft, waarop de roeiers gezeten zijn.

In de z.g. Ver Huell-kamer van het Gemeente-Museum te Arnhem bevindt zich een door Ver Huell medegebracht, van kruidnagelen vervaardigd model van een orangbaai, alsook zijn geschilderd portret als Schout-bij-Nacht in de door Minister Rijk in 1843 ingevoerde nieuwe Marine-uniform, terwijl in een andere zaal gekleurde platen zijn opgehangen van oorlogsvloten, bestaande uit Kora-Kora's.

klinkt, zoo verklaarbaar is het gebeurde met die te Porto, waaraan anderen, zoo schrijft Ver Huell, het uitbreken van het oproer toeschreven.

In een door Thomas Matulesia, „tot alle op de eilanden gezag voerende Hoofden gerichte circulaire", gedateerd „Saparoua 12 Julij 1817", welke door Ver Huell in de Nederlandsche vertaling in haar geheel werd weergegeven, staat zonder eenige toelichting en daardoor hoogst onbegrijpelijk:

> „Daarna hebben zij gezegd tot het volk van het tweede dorp, dat, zoo zij die Orangbaai niet deden zinken, hun dorp zoude worden verwoest en vernietigd; daarop hebben die van het tweede dorp die Orangbaai doen zinken (dit was niet juist, C.), die dan ook niet naar Ambon vertrokken is dien zelfden dag".

Nog onbegrijpelijker dan deze passage, waarvan Ver Huell later zelf zegt: „alzoo blijft het verhaal van de orangbaai duister", schijnt de gevolgtrekking, welke hij daaruit maakte, namelijk dat „uit hetzelve blijkt, dat er eenig geschil moet gerezen zijn tusschen de burgers van Saparoua en den nieuw benoemden Resident omtrent eene Orangbaai, waardoor zij zich beleedigd vonden"; tot welke conclusie echter ook Boelens mededeeling daaromtrent hem aanleiding had gegeven.

Blijkbaar heeft hij dus verondersteld, dat Van den Bergs orembaai, door Boelen genoemd, en die te Porto één en hetzelfde vaartuig was, hetgeen m.i. niet het geval is, zooals ik dadelijk hoop aan te toonen.

Betreffende die te Porto vertelt Van der Kemp ons:

> „Te Ambon had men pallisaden noodig. Resident Van den Berg was gelast* er hout voor te doen kappen en over te zenden. Deze gedwongen* dienst schijnt tot ontevredenheid aanleiding te hebben gegeven. Het hout was nochtans gekapt en lag, gereed tot vertrek, geladen in een orembaai te Porto. De Resident, nu gewaarschuwd door de koffiedrinkende njora van Nolot [1]) was niet meer gerust en zond (des avonds van den 14en Mei; C.) zijn oppasser naar Porto, met last het vaartuig te doen vertrekken en mede te gaan, teneinde den Gouverneur over de loopende geruchten in te lichten. De oppasser stuitte echter op het samengeloopen volk, dat het vaartuig niet wilde doen gaan, hem mishandelde en gevangen nam".

Aldus ontleende Van der Kemp het aan Van Doren.

---

[1]) Dit wordt ons duidelijk, wanneer wij zoo dadelijk het gebeurde met Pieter Matheus Soehoka lezen.

Hoe het kwam, dat het volk in een weerbarstige stemming tezamen liep, vinden wij vermeld in het Verslag van den Inlandschen onderwijzer en Godsdienstleeraar Rissakotta te Porto, hier verder aan te duiden met „Rapport Porto" [1]), waarin wij lezen, dat te Haria door zes mannen, waaronder de broer van Matulesia, de mannen werden opgeroepen om in het bosch, genaamd Wachaum, grenzende aan Tiouw en Paperoe, bijeen te komen „om te beraadslagen naar aanleiding van het gerucht, dat de compagnie menschen zou pressen om als soldaat naar Batavia te gaan*".

De omstreeks 100 mannen, op 3 Mei 1817 in genoemd bosch bijeengekomen, besloten „om het fort (te Saparoea, C.) te vernielen en allen* daarin te dooden" (dus niet alleen Van den Berg, C.). Als iemand zich daaraan onttrok, dan zou hij door de gemeenschap gedood en zijn familie verdelgd worden".

Den 9[en] Mei kwamen, door diezelfde zes mannen opgeroepen, op dezelfde plaats ruim 100 menschen bij elkaar. Deze namen nieuwe besluiten, kozen Thomas Matulesi tot Kapitein, die verklaarde een vloot van orembaais bijeen te zullen brengen, het fort aan te vallen en te vernielen en den Toean Fetor (Resident) te zullen dooden, terwijl ook werd overeengekomen om eveneens den Radja van Siri-Sori en den patih van Haria te dooden, omdat die beide Hoofden dagelijks bij den Resident kwamen.

Hierna verspreidden zij zich over het eiland en riepen alle mannen op, om bijeen te komen in het kajoepoetihbosch in de wildernis van Saparoea, grenzende aan Siri-Sori en Toehaha. (Zie voor de ligging van deze dorpen het schetskaartje, door J. Habbema voor V. d. Kemp geteekend en door mij op de halve grootte overgenomen)

„Op den 14[en] (Mei) vergaderde de geheele bevolking en legde den eed van trouw af. Na die vergadering begon feitelijk de opstand

[1]) Het door zijn vriend J. Habbema vertaalde „Rapport Porto", zooals Van der Kemp het noemde, was niet onderteekend, doch deze had uit andere gegevens kunnen opmaken, dat Strudick de schrijver was. Volgens Ds. de Vries was deze echter onderwijzer te Haria, maar bovendien zijn groote gedeelten van het in ons bezit zijnde afschrift van het Verslag van Rissakotta (Doss. d. V. 5), d.d. 23 November 1817, behoudens kleine vertalingsverschillen identiek met die uit Van der Kemps Rapport Porto, zoodat beide stukken van één en denzelfden persoon afkomstig moeten zijn en aangezien nu op ons afschrift staat „Ada bertanda" (d.w.z. is getekend) „H. Rissakotta", staat het vast, dat déze en niet Strudick de schrijver was. Daarom zal ik verder voor „den schoolmeester" den naam Rissakotta gebruiken, terwijl er niets tegen is om, evenals Van der Kemp, te spreken van het „Rapport Porto".

des avonds 9 ure* door plundering van de orembaai te Porto". Aldus, verkort, het Rapport Porto.

Zoo gebeurde het dan, dat de oppasser op „tezamengeloopen volk" stuitte, gevangen werd genomen en niet naar Ambon is kunnen vertrekken.

Men zal het misschien vreemd hebben gevonden, dat Van den Berg voor het uitvoeren van zulk een gewichtige opdracht zijn oppasser aanwees, doch dit lijkt mij een zeer tactvolle zet, want een belangrijker persoon zou onmiddellijk argwaan hebben gewekt.

Dat men zich als eerste teeken van verzet juist op de lading van deze orangbaai wierp, vond, zeer begrijpelijk, zijn oorzaak in de ergernis over de er mede te vervoeren, in gedwongen dienst geleverde palissaden, doch uit het vorenstaande blijkt glashelder, dat de plundering geschiedde volkomen onafhankelijk van Van den Bergs poging om er een bericht mede naar Ambon te zenden.

De Resident zou wel in hooge mate te kort zijn geschoten, indien hij, verstoken van eenig Marinevaartuig, geen gebruik zoude hebben gemaakt van deze voor vertrek gereed liggende orangbaai om zijn Chef te waarschuwen. Dat deze poging mislukte, was niet zijn schuld.

Er is dus geen sprake van, dat Van den Berg hierdoor eenige aanleiding zoude gegeven hebben voor het uitbreken van den opstand, zooals Ver Huell het voorstelde.

Maar ook Van der Kemp dacht er anders over en daarom meen ik zijne zienswijze al evenmin onbesproken te mogen laten.

In zijn publicatie van 1915 stelt hij het op bladzijde 58 voor het eerst aldus voor:

> „Men laat zijn ontevredenheid aan het vaartuig, „de directe aanleiding tot den opstand", heet het [1]), ontgelden „daar de heer Van den Berg dit aan hem nieuw afgeleverde vaartuig niet naar den eisch had willen betalen". Zeker is het, dat de onder het vroeger Nederlandsche bestuur bestaande heerendienst tot het leveren van orembaais, onder het Britsche bestuur werd afgeschaft; doch door Van Middelkoop weder was ingevoerd".

Van der Kemp neemt hier dus evenals Ver Huell aan, dat de orembaai te Porto dezelfde was als die, welke Van den Berg niet naar den eisch had willen betalen, waarom dit vaartuig het moest

[1]) In een noot bij „heet het" verwijst hij naar „Boelenbladen bl. 266" en laat er op volgen: „Alle mededeelingen stemmen in deze overeen."

ontgelden, zoodat dit de directe aanleiding werd tot den opstand en ten slotte zou deze orembaai niet aan Van den Berg „persoonlijk" geleverd zijn, doch als „heerendienst" aan het Gouvernement.

Dit nu lijkt mij in alle opzichten eene foutieve voorstelling van zaken.

In de eerste plaats koelde men niet zijn woede aan het vaartuig, maar aan de er in geladen palissaden, omdat, zooals wij reeds vernamen, de levering van dit hout in heerendienst de ontevredenheid had opgewekt, waarom men ze niet wilde verzenden en ze uit de orembaai haalde.

Ds. De Vries schrijft wel: „De orembaaien, waarin het hout bereids geladen was, had men met opzet met voorbedachten rade laten zinken" (Doss. d. Vr. 8, 17), maar dit lijkt mij niet juist.

Evenals De Vries, spreekt ook Benjamin Pattiwaël (Doss. d. Vr. 2) van meer dan één met hout geladen vaartuig, doch volgens het Rapport Porto is er slechts één orembaai voor gebruikt, en dat men de vaartuigen zoude hebben laten „zinken", wordt weerlegd door Pattiwaël, waar deze in zijn Verslag zegt: „Maar zij (de kwaadwilligen) gaven kennis aan den Resident dat de vaartuigen onbruikbaar en niet zeevaardig waren en dat zij dus het hout niet brengen konden", m.a.w. de vaartuigen waren er nog en dus niet gezonken. Mochten zij werkelijk onbruikbaar zijn gemaakt, dan was dit klaarblijkelijk om een voorwendsel te hebben voor het niet kunnen vervoeren van het hout.

De meest betrouwbare schrijver is hier wel Rissakotta, die er bij tegenwoordig is geweest en ons vertelt:

> „De opstand begon bij of voor de post te Porto, waar omstreeks 100 man **de*** orembaai met palissaden (het was er dus maar één, C.), bestemd voor Ambon, v e r h i n d e r d e n t e v e r t r e k k e n*. Ik (dit was Rissakotta, C.) riep hen toe (om dat niet te doen) maar zij brachten die palissaden weg en antwoordden niet".

Men verhinderde dus het vertrek van de orembaai door er het hout uit te halen, het eenige, waarom het te Ambon te doen was, doch over vernieling of wat dan ook aan het vaartuig komt er geen woord voor in het Rapport Porto.

En wat nu betreft het leveren van vaartuigen in „heerendienst", zoo lezen wij in Van Middelkoops verdediging, dat de verplichte levering van orembaais in den Compagniestijd tijdens het Engelsche tusschenbestuur „in onbruik" was geraakt, zoodat commissarissen

„geen enkele orembaai te Ambon* ter beschikking" hadden, waardoor Van Middelkoop zich verplicht zag, dit weder in te voeren, hetgeen in den aanvang „zeer vele obstacles en tegenwerkingen" vond, zoo zegt hij in zijn verweer.

Daarom schreef hij een „fermen brief" (? C.) aan de Regenten, waarin hij o.m. uiteenzette „dat zulks (deze maatregel) niet zoozeer als eenen stelligen last* als wel als eene uitnoodiging* om mede te werken tot herstel der rust en bevordering van gouvernements belangen aangemerkt worden moest, en dat diegene, welke niet genegen was* in deze een blijk van verkleefdheid... te geven, zich ook van deze leverantie **te eenemaal ontslagen*** konde rekenen*".

Hierdoor was „hun geweten wakker geworden en hunne ambitie geprikkeld", zoo schrijft Van Middelkoop verder, „hetgeen dan ook van het gevolg is geweest, dat de gewone kruis-orangbaaijs voor Amboina* thans (d.i. vlak vóór het vertrek van de expeditie Beetjes op 17 Mei, C.) alle weder ter dispositie van het gouvernement zijn, ...". Vervolgens noemt hij dan verschillende negorijen, welke deze vaartuigen al of niet leverden, welke alle gelegen zijn op het eiland Amboina, terwijl over de andere eilanden op dit punt met geen woord gesproken wordt. (V. d. K. 1919, 168 en 169).

Dáárom, maar vooral omdat er niet de geringste dwang op de leverantie werd uitgeoefend, zoodat bij een verschil over den prijs — tenminste wanneer er bij deze leverantie nog sprake mocht geweest zijn van betaling — het vaartuig stellig niet geleverd zoude zijn, acht ik het uitgesloten, dat de orembaai te Porto een „in heerendienst aan het gouvernement geleverd" vaartuig was, zoodat mag worden aangenomen, gelijk ik hiervoren deed, dat de niet naar den eisch betaalde orembaai een ander, aan Van den Berg persoonlijk geleverd scheepje is geweest, zooals ook valt af te leiden uit Boelens door Van der Kemp aangehaalde woorden, doch hetgeen nog duidelijker uitkomt door zijne op bladzijde 66 van bron 13 gebezigde redactie, luidende:

> „Onder de vaartuigen bevond zich mede de groote orembaai van den Heer Van den Berg. Men zegt, dat een twist omtrent dat vaartuig het eerste begin van het oproer zou zijn geweest. Namelijk, dat de Heer Van der Berg, nadat het vaartuig, dat onlangs nieuw was afgeleverd, niet naar den eisch had willen betalen".

Aldus een „twist" over den prijs.

Gesteld nu eens, dat Van den Berg, buiten zijn boekje gaande, deze orangbaai in heerendienst voor het Gouvernement had *opgeëischt*, dan was het na Van Middelkoops toezegging in zijn „fermen brief", dat het hier een volkomen vrijwillige levering betrof, alleszins begrijpelijk, als zulks verzet had uitgelokt en daaruit een twist was voortgevloeid, doch volgens Boelen ging de twist niet dáárover, maar over den bedongen prijs.

Aangezien nu bij levering in heerendienst de prijzen vooraf door het Bestuur zijn vastgesteld zonder de geringste medezeggenschap van de bevolking, men zie het nog wel „secreet" Besluit betreffende de prijzen voor te leveren houtwerken enz., op blz. 266, is alle discussie daarover, laat staan „twist", volkomen uitgesloten en zoo kon er bij een betalingsconflict als dit, geen sprake zijn van eene levering in heerendienst, waaruit dan nogmaals blijkt, dat het hier een heel gewone particuliere leverantie moet zijn geweest.

Dat de Resident zich een eigen „groote" orembaai aanschafte, is volstrekt niet vreemd, want nu en dan moest hij natuurlijk ambtelijk het onder hem ressorteerende Noessa Laoet bezoeken en dan was het toch veel meer overeenkomstig de waardigheid van een Resident, dat hij daarvoor gebruik maakte van een eigen statig vaartuig dan van een van de negorijen gehuurde of gerequireerde prauw, temeer waar elke aan den Resident ondergeschikte Regent, zooals Dr. Stapel mij meedeelde, een eigen kora kora had.

Daar het ondenkbaar is, dat Van den Berg dit „aan hem nieuw afgeleverde vaartuig" zou beschikbaar hebben gesteld voor het vervoeren van palissaden, kan dit en de prauw te Porto onmogelijk één en hetzelfde scheepje zijn geweest, gelijk Van der Kemp het voorstelde.

Zoo meen ik dan, op grond van dit alles, dat diens afwijkende voorstelling van zaken geen afbreuk kan doen aan mijn betoog over deze twee orembaais.

Het hiervoren genoemde „gerucht" betreffende de werving, vermoedelijk afkomstig van Hitoe, zooals wij straks zullen zien, was echter niet zoo heel onwaarschijnlijk, want daar men op Java soldaten noodig had, die men uit de Molukken wilde trekken, hadden de autoriteiten te Ambon eene instructie mede gekregen, „waarvan artikel 5 gelastte: uitsluitend werving van inlanders ten behoeve van Java".

De groote grief bij de bevolking was niet om als soldaat in dienst

te moeten komen, doch om uit zijn milieu te worden weggerukt.

Toch was men tóén nog niet tot die werving overgegaan, volgens Van Middelkoops eigen verklaring, en de aanleiding voor den ontstanen schrik lag in „vroegere gebeurtenissen", waarmede hij „het tijdens Daendels' gepleegd geweld" op het oog had, zoo expliceert Van der Kemp ons. (V. d. K. 1919, 161 en 162).

In dit verband is ook nog het volgende de vermelding waard.

Op de Molukken waren, behalve de weinige erheen gezonden militairen, om zoo te zeggen geen troepen, want vóór zijn vertrek op 17 Mei had de Engelsche Gouverneur Martin alle Amboineesche corpsen ontbonden en van het straks genoemde 400 man sterke waren er slechts 33, voornamelijk Javanen, in onzen dienst overgegaan.

Dat wij deze corpsen niet hadden willen overnemen werd ons noodlottig, want niet alleen was daardoor in den aanvang onze militaire macht op de eilanden veel te zwak, nu konden de vrijgekomen „min of meer geoefende militairen, deels van wapenen voorzien", zich als „burgers" aan de zijde van de ontevredenen scharen, en het ergste was wel, dat zich onder hen bevond de Sergeant-Majoor Thomas Matulesia, de man, die als het opperhoofd der rebellen zooveel onheil in de Molukken heeft gesticht.

Er zou dus alles vóór te zeggen zijn geweest, om mannen voor den dienst op de eilanden zelf te werven, maar toen de Residenten van Saparoea en Hila dit „op het dringendst", zoo schreef Engelhard, hadden aanbevolen, wilde noch de werfofficier en Commandant, de Luitenant-Kolonel Krayenhoff, noch Van Middelkoop, daarvan hooren, totdat Commissarissen, na het uitbreken van den opstand de juistheid ervan inziende, bij besluit van 8 Juni 1817, toen het alreeds te laat was, tot die werving voor de eilanden zelf overgingen.

Dit was niet het eenige, waardoor Van den Berg, niettegenstaande zijn gebrek aan kennis en ervaring, toonde in sommige Indische Bestuursaangelegenheden toch wel een helder inzicht te hebben.

Commissarissen wilden op verschillende eilanden schoolmeesters afdanken en bijvoorbeeld op Honimoa de kinderen van het eiland voornamelijk naar Saparoea school laten gaan, minder, zoo neemt Van der Kemp aan, ter verbetering van het onderwijs, dan wel ter verlichting van 's Lands kas door bovendien de negorijen de kosten te laten betalen, naar aanleiding waarvan Prof. Mr. Idema echter opmerkt, dat hij uit een brief van Van Middelkoop van 9 April meende te

moeten afleiden, „dat deze maatregel toch wel past in het systeem der hervormingswoede, al moest dit dan ook zoo goedkoop mogelijk ten uitvoer worden gelegd". (Idema 613, waar tevens het betreffende gedeelte uit dien brief is opgenomen).

„In deze richting was echter nog niets gedaan, alleen slechts om advies gevraagd", zoo schrijft Van Middelkoop alweder in zijne verdediging (V. d. K. 1919 - 161) en hierop nu leverde Van den Berg in een brief van 15 April „een breed gemotiveerd afwijzend* advies" in. (Idema, 614).

„Van iedere hervorming is toen afgezien", zoo deelt Prof. Idema ons dan mede, maar toch schijnt er toen iets van die voornemens te zijn uitgelekt, want in Matulesia's Bezwaarschrift staat als eerste grief vermeld:

1. „Wat de godsdienst betreft: het Hollandsch bestuur wilde de schoolmeesters ontslaan en den Chrisetlijken godsdienst vernielen".

Van dit laatste was natuurlijk geen sprake, al zou door een gedeeltelijk ontslag het godsdienstonderwijs, door die schoolmeesters gegeven, er wel onder geleden hebben.

Van den Berg heeft echter de nadeelen voor het onderwijs zelf op het oog gehad, blijkens deze door Mr. Idema uit zijn brief aangehaalde woorden: „het heele schoolwezen zoude compleet te niet hebben geloopen, indien daarin niet ware voorzien geworden doordat het Britsche Bestuur de meesters weer van compagnieswege salarieerde" — „de Franschen hadden dit in 1810 ten laste der negorijen zelf gebracht", zoo voegt Prof. Idema er ter verduidelijking aan toe — en Van den Berg liet er nog op volgen: „Door die verandering (te Ambon voorgenomen, C.) zoude een wezenlijk nadeel worden toegebracht". (Idema 613 en 614).

Thans moeten wij nog even terugkomen op Matulesia's circulaire, waarin ook gesproken wordt van „onderdrukking" en waarbij Ver-Huell aanteekende:

> „Evenwel kunnen dit alle slechts voorwendsels geweest zijn, om met eenigen schijn van regt zich tegen ons Gouvernement te kunnen verzetten*".

Hierop laat hij dan de circulaire volgen, waarvan ik slechts de eerste twee zinsneden overneem.

> „Aan al de Hoofden, die op de eilanden gezag voeren. Thans (bij deze gelegenheid) spreek ik u allen aan over het

verzoek van alle* deze eilanden*", (het ging dus volstrekt niet over Saparoea alleen, C.) „en over den oorlog met de Compagnie (het Nederlandsch Gouvernement); ofschoon ik hoegenaamd niet weet, wat de reden zij van hetgeen geschied is op den 14[den] Mei des jaars 1817".

„Alle de dorpen van deze eilanden* hebben toen hunne manschap vergaderd, om den eed af te nemen. Ik weet volstrekt niet, wat zij verlangden; daarna hebben zij zich onderling verbonden; — vervolgens zijn zij overeengekomen, om de bevelen van den Resident niet meer op te volgen, omdat de Residenten* hen op allerlei manieren onderdrukt en gedwongen hebben*, zonder dat zij eenige belooning kregen voor hun werk tot hun levensonderhoud, daarom hebben zij dan ook op gemelden 14[den] dag zich door een' eed verbonden".

Let wel: alle de dorpen van alle eilanden hebben zich op den 14[en] Mei 1817 door een eed verbonden, omdat de Residenten [1]) hen op allerlei wijzen onderdrukt hadden, enz., zoodat dus alle deze bestuursambtenaren zich daaraan zouden hebben schuldig gemaakt.

Zou men uit de redactie van den geheelen zin opmaken, dat met „den Resident" bedoeld is, dat de dorpen van alle eilanden de bevelen van hun eigen Resident niet meer zouden opvolgen, toch is het waarschijnlijker, dat Matulesia hier speciaal den Resident van Saparoea op het oog heeft gehad, zooals valt af te leiden uit het gebeurde met Anthony Rhébok, doch waaruit tevens blijkt, dat daarbij geen sprake was van „onderdrukking".

Over dezen Rhébok schrijft Ver Huell:

„Het hoofd onmiddellijk onder hem (d.i. Matulesia, C.) in rang was de Kapitein Anthony Rhébok, van een der oudste familiën van Saparoua. Zij waren van ouder tot ouder in Compagnie's dienst geweest. Men verhaalde in het algemeen, dat hij de eerste aanstoker van het oproer geweest was. De ongelukkige en onvoorzigtige Resident Van den Berg had hem smadelijk bejegend".

Deze niet kwaad bedoelde aantijging is hoogstwaarschijnlijk juist geweest, gelijk wij zoo dadelijk zullen zien.

Volgens Van der Kemp zou de Resident „dezen doorluchtigen

---

[1]) Op alle eilanden onder het beheer van den Gouverneur van Ambon, met name: Manipa, Kelang, Bonoa, Ceram, Ceram Laut en de drie Uliassers Haroekoe, Honimoa of Saparoea en Noessa Laut, was een Resident, behalve op het laatst genoemde eiland (Verh.), hetwelk ressorteerde onder Saparoea.

afstammeling" met rotanslagen hebben laten afstraffen wegens een vechtpartij.

Elders lezen wij echter in een noot:

> „Engelhard aanvaardde blijkens zijn Bataviaasch verslag [1]) de beschuldigingen tegen Van den Berg, ook wat aanging het afstraffen en in de ijzers klinken van Anthonie Rhébok niet, schrijvende „deze worden direct gerefuteerd (weerlegd, C.) door de confessien der gevangen muitelingen Thomas Matulesie, Oeloepaha, Philip Latumahina, Capitein Lucas van Nolloth en A n t h o n y R e b o k*, die als eerste aanvoerders met den dood zijn gestraft en opentlijk op het schavot hunne depositiën (getuigenis in rechten, C.) hebben bekrachtigd", en daaraan voegt Van der Kemp nog toe: „Hierna zullen wij in het Rapport-Porto ook lezen, dat Van den Berg geen schuld zou gehad hebben".

Alhoewel de verklaring van Rhébok zelf zeker afdoende genoemd mag worden, rijst er bij mij toch twijfel, want het voor Ds. De Vries door Pattiwaël [2]) geschreven Verslag, dat door zijn eenvoud zoo hoogst betrouwbaar lijkt, vertelt ons anders. Wij lezen daarin in de vertaling van Ds. De Vries:

> „De opstand van 1817 vindt zijn begin en oorzaak hierin dat Anthonie Rhebok en Filip Latumahina op zekeren tijd met Daniël Sorbach in het taphuis gingen om Saguweer — palmwijn — te drinken. Toen zij dronken waren geworden hebben zij Daniël geslagen tot hij in het water viel. Deze klaagde hun deswege aan bij den Resident Van den Berg, d i e d e z a a k o n d e r z o c h t* en toen de schuld bleek, beiden liet straffen met rietslagen. Daarop zijn beiden zeer bedroefd en met een verbitterd hart — sakiet hati = een ziek hart — naar huis gegaan en vervolgens van dorp tot dorp door het geheele eiland Saparoea getrokken, om met alle ingezetenen zamen te rotten en hen te bewegen met hen ten strijde te trekken. Vooraf kwamen zij echter op eene eenzame plaats in het bosch bij een en zwoeren met een eed d a t z i j a l l e b e v e l e n v a n d e n R e s i d e n t w e e r- s t a a n z o u d e n*".

Op grond van dit laatste is het hoogst waarschijnlijk, dat Matulesia in zijn circulaire van 12 Juli 1817 met „den Resident", wiens bevelen niet meer zouden worden opgevolgd, dien van S a p a r o e a heeft

[1]) Aldus door V. d. Kemp aangeduid, omdat Engelhard het na zijn terugkeer te Batavia aldaar geschreven heeft.

[2]) Dit was de reeds in de Inleiding genoemde Benjamin Pattiwaël, de zoon van Salomon, die na den moord de zorg voor het zwaar gewonde zoontje van den Resident op zich nam.

bedoeld, doch men ziet uit Pattiwaëls Verslag, dat dit volstrekt niet het gevolg was van onderdrukking, zooals de circulaire het voorstelt, maar van een wraakneming op den Resident van twee terecht door hem gestrafte personen. „Naar den aard dezer Indianen had hij zich bloedig gewroken", zoo schreef Ver-Huell nog bij het door mij aangehaalde gedeelte over Rhébok.

Tot straffen was de Resident natuurlijk bevoegd. Onder het Engelsche beheer, zoo lezen wij in het geschrift van Ds. De Vries, was de Resident zelf de rechter, hetgeen eveneens valt af te leiden uit punt 14 onder het hoofd „Regterlijke Magt", voorkomende in een schrijven d.d. 17 April 1817 van den Gouverneur Martin aan de Commissarissen Engelhard en Van Middelkoop (Van Doren). Wèl hadden deze Commissarissen te Ambon den „Raad van Justitie" ingesteld (v. Doren), doch op de eilanden scheen er nog geen wijziging te zijn gebracht in de Rechtspleging.

Toch moet Van den Berg hier een zeer ernstige fout hebben begaan. In Matulesia's Bezwaarschrift wordt in punt IX gezegd:

> „Indien onder het volk de een den ander aanklaagt, dan onderzoekt de Resident hun zaak in het geheel niet". (Dit was, gezien het Verslag van Pattiwaël, niet waar en aldus een klein bewijs voor de niet volkomen betrouwbaarheid van dit stuk, C.). „Wie achteraan komt met klagen wordt „gestraft en geboeid", zooals waarlijk reeds geschied is".

Ds. De Vries merkt naar aanleiding van dit punt op:

> „Punt 9 ziet zeer bepaald op den Heer Van den Berg en heeft betrekking op de straf die hij op Rebok en Latumahina toepaste. Hij liet hen met de rotan straffen en dat was geen misdaad maar een groote misslag en een vergrijp aan het „Burgerrecht". De burgers mochten toen even min als later op die manier gestraft worden. Werden zij aan den lijve gestraft, dan geschiedde dit door ze op een bank te leggen of vast te binden en dan werd de rotan door een touw vervangen. Wie geen burger was — maar negorijman [1]) — werd als hij rotanstraf kreeg aan een paal of boom gebonden. De straf was dus eigenlijk dezelfde, maar de vorm verschilde en hier was de vorm de hoofdzaak".

Doordat Van den Berg aan dat burgerrecht te kort deed, waren dus Anthony Rhébok en Latumahina werkelijk „smadelijk" bejegend.

---

1) „Negorijlui" waren Inlanders, die geen burgerrecht hadden en op wie verplichte Heerendiensten rustten.

Ds. De Vries schrijft vergoelijkend: „Zeer zeker heeft de Resident dat niet geweten" en dan vindt hij, dat zijn klerk Ornec verplicht was geweest hem dit te zeggen, doch daarmede is Van den Berg niet verantwoord, want wie Recht spreekt, mag geen haarbreed van het Recht afwijken. Ter verzachting kunnen wij slechts aanvoeren, dat Matulesia zelf er niet tegen opzag om bijvoorbeeld den Radja van Tuhaha (toch geen „negorijman") te laten slaan met een... rotan en hem in het blok te laten zetten, omdat hij niet krachtig genoeg in den oorlog hielp [1]), zoodat die rotanstraf toch niet zulk een verschrikkelijk feit kan geweest zijn.

Dit neemt niet weg, dat deze door den Resident begane fout zeer te betreuren is, want, al zal men moeten toegeven, dat dit toch zeker geen reden mocht zijn om het geheele eiland tot verzet aan te sporen en des Residents bevelen niet langer op te volgen, daardoor verschafte hij Rhébok en Latumahina een prachtige gelegenheid om, door bij de bevolking verontwaardiging op te wekken, het reeds smeulende vuur aan te blazen en haar over te halen tot een lijdelijk verzet tegen den Resident, maar den eigenlijken opstand zullen zij hierdoor toch niet ontketend hebben, aangezien deze op grond van geheel andere motieven uitbrak.

In de eerste plaats, zoo zullen wij straks zien, was het er om te doen, zich van het Gouvernement af te scheuren en zich vrij en onafhankelijk te maken.

Pattiwaël noemde in zijn Verslag als tweede reden het „volgens Gouvernements* bevelen" moeten leveren van houtwerk voor Ambon. Daarbij kwam dan nog de ontevredenheid naar aanleiding van het gerucht betreffende de werving voor Java en menige andere grief, terwijl ik ook nog zal aantoonen, dat het verzet oorspronkelijk en reeds vroeger van Ambon en niet van Saparoea is uitgegaan en daarom is het, aangenomen, dat de Resident Rhébok en zijn vriend bij hunne bestraffing werkelijk „smadelijk" heeft behandeld, toch zeer moeilijk aan te nemen, dat dit het begin en de oorzaak van dezen opstand is geweest.

Ds. De Vries is van hetzelfde gevoelen, schrijvende:

> „Dat het straffen dier beide burgers niet de aanleidende oorzaak van den opstand geweest is, maar dat die veel dieper gelegen is en verder gezocht moet worden". (Doss. d. Vr. 3).

[1]) Door Ds. De Vries ontleend aan een der in het geheim door de Regenten aangehouden registers, n.l. van den Radja van Aboeboe op Noessa-Laut.

Doordat het oproer uitbarstte in den avond na de op Saparoea gehouden derde vergadering, waarin besloten werd om „alle bevelen van den Resident te weerstaan", is men van dit laatste niets meer gewaar geworden en zoo kan de meening hebben post gevat, gelijk bij Pattiwaël, dat de bestraffing van Rhébok en Latumahina de aanleidende oorzaak is geweest voor den eigenlijken opstand, hetgeen, zooals wij nu al wel met zekerheid kunnen zeggen, niet het geval was.

En dan zijn er de vrij ernstige beschuldigingen, in Juli door de Hoofden te berde gebracht bij de besprekingen te Hatoeana [1]), in welks nabijheid de *Maria Reigersbergen* en de korvet *Iris* toen voor anker waren gekomen.

Daar Overste Pool, commandant van de *Iris,* op Haroekoe vernomen had, dat het oproer en misnoegen der Inlanders op Saparoea door de mishandeling en de knevelarijen van den Resident waren veroorzaakt, meende hij, dat men eerst nog door minzame onderhandelingen moest beproeven den vrede met de negorijen te herstellen. Daarom werd in een brief in het Maleisch tot de bewoners van Saparoea gezegd, dat wij niet waren gekomen om hen te beoorlogen, doch om te onderzoeken, wat de oorzaak van hunne misnoegdheid was en men alsdan zou trachten zulks te verbeteren en hun recht zoude geschieden. (Boelen 41).

Deze brief werd, aan een stok met een witte vlag gebonden, den 12[en] Juli 1817 op het strand geplaatst, toen niemand dien kwam halen, maar toch leidde dit ertoe, dat de Luitenant t.z. 1[e] klasse Ellinghuijzen van de *Maria Reigersbergen* den 14[en] Juli, met den ouden Inlandschen loods Christiaansen (een Deen van geboorte, vroeger Luitenant bij onze Marine) als tolk, naar de opstandelingen werd gezonden, voor welke bespreking een tafel met stoelen op het strand werd gezet.

Toen vernam men de redenen voor hun misnoegdheid:

1°. „dat de knevelarijen van den Resident Van den Berg daarvan de oorzaak waren en dat hij het volk mishandelde;

2°. men wilde een dominee en een schoolmeester voor hun kinderen;

---

[1]) De negorij Hatawano ligt volgens een kaartje in Boelens boek ter plaatse, waar op ons kaartje Itawaka is geteekend, hetwelk iets meer westelijk moet liggen. De 4 later in de asch gelegde dorpen zijn vermoedelijk geweest: Iha, Nollot, Itawaka en Hatawano, alle op ongeveer een kwartier gaans van elkander verwijderd.

3°. men wilde geen papieren geld meer ontvangen". (Boelen, 42).

Ver Huell, deze klachten in zijne „Herinneringen" woordelijk overnemende, liet daaraan voorafgaan: „tenminste zij gaven als voorwendsels", hetgeen niet wegneemt, dat daardoor toch de indruk wordt gevestigd, als zou Van den Berg de bevolking op schandelijke wijze hebben behandeld, naar mijn meening echter zeer ter onrechte. Men oordeele zelf op grond van hetgeen Van Doren ons daaromtrent meer in finesses mededeelt en wat daarbij valt op te merken.

> Bij de bespreking op het strand werd gevraagd „waarom zij den oorlog tegen de Nederlanders voerden, waarop door een der aanwezige hoofden, die het woord namens de inwoners van Hatoeana voerde, zeven der voornaamste grieven in het midden werden gebragt, die hen tot onttrekking aan het gezag der Nederlanders hadden aangespoord. Deze kwamen nagenoeg op de volgende bezwaren neer".
>
> 1°. „Voor het geloof, omdat zij in het uitoefenen van hunne godsdienst door het Nederlandsche Gouvernement belemmerd werden.
>
> 2°. Dat zij met papieren geld, door de Nederlanders ingevoerd, geen genoegen konden nemen, omdat zij daarmede in de kerk voor de armen niet konden zorgen, dewijl zij geen papieren geld in de bus konden steken [1]).
>
> 3°. Dat, nadat het papieren geld in omloop was gebragt, de Resident het weigerde in ontvangst te nemen, maar voor te doene betalingen aan den lande zilveren specie verlangde.
>
> 4°. Dat de Resident gedreigd had, hen bij weigering in de ketting te zullen sluiten en als gevangenen naar Batavia te zenden, doch dat zij, wanneer zij zilver geld gaven, daarvan vrij zouden zijn.
>
> 5°. Dat de Resident de vrijbrieven aan de burgers en inwoners had afgevraagd en deze, toen hij ze in handen had, niet terug wilde geven, dan tegen betaling van vijftig Sp. dollars zilver of wel zestig in koperen munt.
>
> 6°. Dat zij het inlandsch zout, den gedroogden visch en het gedroogde vleesch (dengdeng) zonder betaling moesten leveren.
>
> 7°. Dat alle werken en leverantiën van materialen, die vroeger door de Nederlanders en Engelschen betaald werden, thans van hen kosteloos werden verlangd".

---

[1]) Toen waren de papieren ropijen en de koperen bonko's als pasgeld in omloop (noot van Van Doren). De ropij had de waarde van één gulden in Indië, de bonko was 2 stuivers waard. (Boelen).

Bij de hier volgende beschouwingen zal ik wat dieper ingaan op een en ander, om vooral ook goed te laten uitkomen, dat vele van de te Ambon genomen maatregelen, welke, hetzij terecht of ten onrechte, bij de bevolking ontevredenheid hebben verwekt, een gevolg waren van uit Batavia gekregen orders en van het verzuim aldaar, om de Commissarissen van het hoognoodige te voorzien.

De eerste grief vernamen wij ook alreeds in punt 1 van Matulesia's verweerschrift, op bladzijde 258, terwijl de tweede nog wel later ter sprake komt.

In elk geval gaan deze beide klachten buiten Van den Berg om en zoo wil ik dan eerst de punten 6 en 7 in beschouwing nemen, waarin hij wèl betrokken kan zijn geweest.

Op de eilanden was er groot gebrek aan zout, zoo deelt Van Middelkoop ons in zijn verweerschrift mede, terwijl er ook geen aanvoer van Java had plaats gehad, waarom hij de Residenten verzocht, de mogelijkheid na te gaan om zoutpannen aan te leggen. Toen de opstand uitbrak, hadden zij echter nog niet op die circulaire van 10 April 1817, No. 30, geantwoord, maar misschien, zoo veronderstelt Van der Kemp, was resident Van den Berg al met een proef begonnen, op grond, zoo vermoed ik (C.) van des Gouverneurs opmerking in diens aanschrijving om „niets onbeproefd te laten van des mogelijk in het heerschende gebrek aan zout, ... naar vermogen te voorzien". (V. d. K. 1919, 158 en 159).

De gedroogde visch en dengdeng waren noodig voor het eskader te Ambon, in het bijzonder voor *Z.M. Nassau*, welke daarvan niets meer voorhanden had, terwijl van deze artikelen al evenmin het noodige uit Java werd toegezonden.

Aangezien deze levensmiddelen niet op Ambon te verkrijgen waren, had Van Middelkoop zich bij Besluit van 30 April 1817 verplicht gezien: „bij wege van verdeeling een gedeelte der aangevraagde hoeveelheid van de Residentiën Saparoea, Hila en Haroekoe te requireeren..." tegen een prijs van 15 Rijksdaalders voor de dengdeng per pikol „om 's Gouvernements voordeel te behartigen en tevens de billijkheid te betrachten", aldus niet zonder betaling, als in punt 6 gezegd werd, terwijl mag verondersteld worden, dat ook het daarin genoemde zout wel niet onbetaald zal zijn gebleven. De menschen van Hila en Haroekoe hadden hierin berust „doch die van Saparoea verzochten de betaling van 20 Rijksdaalders voor de dengdeng", welke prijs daarvoor „bij groote benoodigdheid"

in het laatst van het vorige Hollandsch bestuur „s o m s * wel'' per pikol was betaald. (V. d. K. 1919, 163 en 164).

Daar het hier slechts ging om de kleine hoeveelheid van 1000 pond, waarvan te leveren: 500 door Hila, 200 door Haroekoe en 300 door Saparoea (Idema, 608), moet, waar vroeger eveneens een prijs van 15 Rijksdaalders per pikol* als normaal gold, deze eisch der Saparoeaneezen als vrij overdreven en de ontevredenheid daarover nogal onredelijk genoemd worden.

Punt 7 betrof, zoo valt alweder uit Van Middelkoops verweer af te leiden, den hout-aankoop en de levering van atappen en gabbagabba [1]), welke leveranties, zoo schrijft Van der Kemp, „stellig niet ten onrechte, tot de zeer ernstige grieven" behoorden.

De „aankap" was noodig voor de verdedigingswerken en de vervallen landsgebouwen, aldus Van Middelkoop, die de leveranties alweder verdeelde over Saparoea, Hila en Haroekoe, welke volgens hem niet het minste bezwaar hadden voor de ingezetenen, „daar die in vergelijking met vroeger geenszins overdreven waren en het loon ook billijk was, daar het hout niet het hunne was, maar op Gouvernementsgrond in het wild voortgroeide", terwijl het met de leverantie van atappen en gabba-gabba al evenzoo gesteld was.

Prof. Idema vond een „S e c r e e t * Besluit van 12 April L.A.A. No. 36", „ „houdende Prijscourant voor te leveren Houtwerken en andere artikelen" " (Idema 607), luidende:

„voor een balk 6 *d*uim *d*ik, *l*ang 12 tot 18 *v*oet	ropyen	2.16 [2])
idem onder de 6 d. d., l. 8 tot 12 v.	„	0.18
plank 1½ d. d., l. 12 tot 18 v.	„	0.18
idem boven 1½ d., l. na evenredigheid . .	„	2.—
paal van nany hout	„	2.—
palisade	„	0.05 [3])
100 atappen	„	1.6
100 gaba gaba	„	0.24"

De Vries deelt ons mede, dat het leveren van deze balken, palen enz., vooral die van nanyhout een zwaar werk was, zoodat deze leveranties „een zware druk voor het volk" beteekenden volgens

[1]) Atappen zijn de bladeren van sago- of nipahpalm, welke gebruikt worden voor dakbedekkingen en gabba-gabba zijn de hoofdnerven van den sagopalm, o.a. gebruikt voor wanden van huizen, voor banken, enz.

[2]) De ropij had, gelijk bekend, de waarde van f 1.—. Bij de verdere opgaven heb ik ter verkorting enkele woorden alleen aangegeven met de door mij cursief gedrukte eerste letters.

[3]) Dit zal wel moeten zijn 0,50.

Idema, meer door den zwaren arbeid voor zoovele verplichte leveringen dan door het bedrag, dat het volk er voor in handen kreeg. (Idema 606). Terwijl deze ook schrijft (blz. 609) „dat de houtleverende negorijen ressorteerende onder het Hoofdkasteel Nieuw Victoria het hard hadden te verantwoorden" en Buijskes noemde het desbetreffende Besluit van 12 April 1817 No. 39 als een voorbeeld van door Van Middelkoop „onoordeelkundig gegeven orders".

De punten 6 en 7 gingen dus eveneens langs Van den Berg heen, zoodat ten aanzien van hem alleen de punten 3, 4 en 5 overblijven.

Wat punt 3 aangaat, zoo valt uit de woorden „te doene betalingen aan den lande" te concludeeren, dat dit op last van hoogerhand gebeurde en dat dit werkelijk zoo was, wordt bewezen door Matulesia's Bezwaarschrift, waar wij in punt 3 lezen:

> 3°. „Wij, het volk, kunnen geen papieren geld gebruiken in het dagelijksche leven. Weigeren wij, om het van het Gouvernement te ontvangen, dan worden wij streng gestraft. (Hieruit krijgt men den indruk, dat dit straffen in het algemeen geschiedde, C.). Daarbij komt nog, dat als wij iets uit het pakhuis van het Gouvernement koopen en wij wenschen dit met papieren geld te betalen, men het niet wil ontvangen*; wij moeten dan met zilvergeld* betalen".

Daar nu het Gouvernementspakhuis zich te Ambon bevond, hebben wij hier dus het bewijs, dat het elders al precies zoo was en dus van hoogerhand moet voorgeschreven zijn geweest.

Het is bijna iets ongeloofelijks, dat een Staat zijn eigen papieren geld niet wil accepteeren en ik meende dit in mijn boekje mogelijk hieraan te moeten toeschrijven, dat men wel eens getwijfeld heeft aan Van Middelkoops gezond verstand, doch thans blijkt mij, dat ik hem daardoor groot onrecht deed, hetgeen ik dan ook gaarne hier herstel, want al heeft Van der Kemp dit punt ook niet speciaal belicht, toch valt er wel eene verklaarbare reden voor te vinden in Van Middelkoops verdediging.

Het besluit der C.C.G.G. van 3 Februari 1817 No. 1 had commissarissen de stipte naleving der Muntvoorschriften gelast, voor „zoo veel de plaatselijke omstandigheden zulks maar eenigszins zullen gedoogen" (V. d. K. 1915, 25), en aangezien er groot gebrek was aan kasmiddelen, maakten commissarissen te Ambon spoed met de papieruitgifte, doch zij richtten slechts 3 wisselkantoren op: te Banda, Ternate en Ambon en stelden bovendien de omwisseling van kleine bedragen, als die van één gulden, afhankelijk „van den staat

hunner zilverkas", zoodat er voor de bevolking niet veel kwam van inwisseling van papier voor zilver en daar dit op de overige eilanden totaal was uitgesloten, werd bij Besluit van 10 April 1817 No. 18 bepaald, dat alle leveranties aldaar geheel in contanten uitbetaald zouden worden.

Nu was er echter groot gebrek aan muntspecie, terwijl de Regeering te Batavia daarin volstrekt niet voorzag en zoo is het dan wel verklaarbaar, om ten slotte niet vast te loopen met de betaling in zilver voor de leveranties, dat men geen papieren geld„ voor den lande" in ontvangst wenschte te nemen. (V. d. K. 1915, 25 en 26 en V. d. K. 1919, 156-158).

De klacht in punt 4, waar gesproken wordt van 's Residents bedreiging met straf bij niet-betaling door de bevolking met de in punt 3 genoemde zilveren specie, vertoont eenige overeenkomst met het hiervoren geciteerde punt 3 uit Matulesia's Bezwaarschrift, waarin sprake is van bestraffing voor het niet willen ontvangen van papieren geld, zoodat, hoe onwaarschijnlijk het ook lijkt, daarvan toch wel iets kan waar zijn geweest.

Daar echter niet valt aan te nemen, dat de Resident de weigeraars als gevangenen naar Batavia zoude hebben durven opzenden, als dit niet van hoogerhand was bevolen, is hier, gezien ook het schijnbaar algemeene van de bestraffing, de veronderstelling al evenzeer gewettigd, dat hij ten deze eveneens heeft gehandeld overeenkomstig uit Ambon ontvangen instructies.

Ten aanzien van punt 5 moest Van den Berg nagaan, wie er tijdens het Engelsche Bestuur op onwettige wijze „burgers" waren geworden, teneinde deze weder „dat burgerrecht te ontnemen, zoodat zij weer werden, wat zij vroeger waren „negorijlui", op wie verplichte Heerendiensten rusten", zoo deelt Ds. De Vries ons mede (Doss. d. Vr. 3) en hij voegt er nog aan toe: „Dat verwekte ontevredenheid, want het gepleegde bedrog werd daarenboven gestraft. De Resident deed wat hem door den Gouverneur der Molukken bevolen was te doen*". Daarvoor heeft hij dus de vrijbrieven van de burgers en inwoners moeten opvragen.

In mijn boekje vooronderstelde ik, dat wij hier ten aanzien van de geëischte betaling te doen hadden met een soort „leges", doch Dr. Stapel maakte er mij op attent, dat daarvan geen sprake was en evenmin van eene betaling van 60 „bonko's", gelijk ik vermeende,

en dat die „vijftig Sp.(aansche) dollars zilver [1]) of wel 60 in koperen munt" de somma vertegenwoordigden van niet minder dan *f* 125.—.

Ook in de nieuwe bronnen vond ik geen verklaring voor dit zoo hooge bedrag, maar Dr. Stapel was zoo vriendelijk mij toe te staan, zijne meening over dit punt als volgt weer te geven:

> „De kwestie van de vrijbrieven is voor een deel een vermoeden van mij, dat ik niet kan bewijzen. Vast staat, dat de Engelschen honderden vrijbrieven hadden uitgedeeld, toen hun bleek, dat ze de Molukken weer moesten afstaan. Vast staat ook, dat Van den Berg moest nagaan, welke vrijbrieven onwettig waren en dat hij daartoe inlevering van alle vrijbrieven had gelast, om dit te kunnen onderzoeken. Voorloopig ontbrak hem daartoe de tijd en dit wekte onrust bij de lieden, die vreesden, dat ze hun vrijbrief kwijt waren.
>
> Het lijkt mij nu uitgesloten, dat Van den Berg alleen voor het onderzoek (dus inderdaad zoo iets als leges) f 125.— zou hebben geëischt van lieden, voor wie dit een kapitaal was; daarom vermoed ik, dat hij dit bedrag als een onderpand eischte, doch alleen, wanneer hij den vrijbrief teruggaf vóórdat daar officieel toestemming voor was gegeven: bleek men op wettige wijze aan z'n vrijbrief gekomen te zijn, dan zal dit bedrag zijn gerestitueerd. (Uit het woord „zal" moge blijken, dat dit een veronderstelling van mij is)".

Zoo blijft er dan van alle deze klachten, voor zoover het Van den Berg betrof, vrijwel niets over.

Een bewijs voor de juistheid van Dr. Stapels vermoeden is er niet, doch van uitbuiting — hij zou die hooge bedragen ten eigen bate hebben kunnen aangewend — werd met geen woord gesproken en evenmin vernamen wij bij de bespreking te Hatoeana, gelijk wij zoo dadelijk zullen zien, nog iets van de „knevelarijen en de mishandeling", zooals het aanvankelijk heette.

Ook van hoogerhand is er op dit punt niets ten nadeele van Van den Berg ingebracht, zelfs niet door Buijskes.

In zijn Rapport vermeent hij „met eenige zekerheid te kunnen vooronderstellen: dat de ingezetenen dier eilanden, vooral van de afgelegene residentiën onder het voormalig bestier van de O.I. Compe*... door de residenten in het bijzonder, zeer gedrukt en gekneveld zijn geworden*", waarvoor hij enkele voorbeelden aanhaalt van „onderscheiden residenten van Saparoea (: om van geene anderen melding te maken :)",

---

[1]) De Spaansche dollar is hetzelfde als de Spaansche daalder (ook wel Sp. mat of Sp. reaal), zoo deelde Dr. Stapel mij mede.

die aldaar een aanzienlijk vermogen bijeen vergaard hadden. (V. d. Kemp 571).

Hij vooronderstelt, dat deze handelwijze op alle residentiën almede plaats gevonden heeft, „ofschoon Saparoua, als het sterkst bevolkt, en daardoor de grootste hoeveelheid nagelen opleverende eigenlijk het neusje van den zalm was"; en dan volgt woordelijk:

> „dit zal dan ook de reden geweest zijn, dat de oud Gouverneur-Generaal Siberg, zijnen neef Van den Berg als Resident van Saparoua bij Uwe Excellentiën (d.z. Commissarissen-Generaal, C.) heeft aanbevolen".

Buijskes denkt er echter niet aan om ook maar met één woord te zeggen, dat Van den Berg er zich aan schuldig heeft gemaakt.

Onze Overgrootvader, die liever naar Indië ging dan op kosten van zijn schoonvader te leven (zie blz. 243), was er de man niet naar om de bevolking uit te buiten, doch hoe zou het mogelijk zijn geweest, zich in enkele weken zoodanig te verrijken, dat dit een algemeene ontevredenheid zou hebben kunnen verwekken?

Had Van den Berg er zich aan schuldig gemaakt, dan zou Buijskes in zijn Rapport, waarin hij alles opsomde, wat tot den opstand kon hebben geleid, dit stellig als een zeer belangrijke reden vermeld hebben.

Zich verrijken ten nadeele van de bevolking, dit lag niet in zijn aard, hetgeen men zal beamen, als men weet, hoe de Inlandsche bevolking zelf over hem dacht.

Ds. De Vries vertelt ons, dat volgens het getuigenis van de oudste dochter van den Sergeant-Commandant van het fort, Bombardier Verhagen, de Heer en Mevrouw Van den Berg zeer goed voor al hunne onderhoorigen waren; „een getuigenis dat algemeen mag heeten", hetgeen ook bewezen wordt door de aanhankelijkheid van den slaaf, hunnen bediende Salomo uit Paperoe, die zich na den moord over hun des nachts gevonden, zwaar gewonde zoontje ontfermde. Men denke zich in, hoe gevaarlijk het voor hem was zich onder die omstandigheden in te laten met het Nederlandsche kind. Mevrouw Van den Berg moet op den 15[en] Mei in haar angst op het fort aan iemand gevraagd hebben: „Wat hebben zij toch tegen den Resident? waarom willen zij hem vermoorden!", waarop het antwoord luidde: „Oseij punja laki dija lagi satu wollanda", „Uw man is ook een Hollander". (Ds. De Vries).

„ „Tuwan itoe ada baik", „Die Mijnheer was goed!" zeggen allen, die hem gekend hebben", zoo voegde Ds. De Vries er nog aan toe, en dit wordt evenzeer bevestigd door het Rapport Porto, waarin Rissakotta schrijft in verband met de belegering van het fort op 16 Mei:

> „. . . maar vóór zijn (Matulesia's) aankomst had de Resident de witte vlag doen hijschen en zich nederig betoond („en toonde zich zeer welwillend", in de vertaling van Ds. De Vries) [1]), want de Resident was een orang baroe (nieuweling, C.) en had de bevolking van het eiland nog in het geheel geen kwaad gedaan*. Maar zij (de opstandelingen) wilden van geen onderhandelingen weten".

Doch wil men liever eenige min of meer officieele mededeelingen betreffende Van den Bergs bestuur om te weten, hoe hij zich gedroeg tegenover de bevolking, zoo diene, dat hij den 3^{en} Mei in een schrijven aan Commissarissen vroeg, hem te willen

> „elucideeren (toelichten, C.) of den scheppers (roeiers, C.) voor de menigvuldige orangbays ten dienste van het Gouvernement voor het overbrengen van goederen, manschappen of brieven, een daggeld van vier stuivers per dag per hoofd moest worden geaccordeerd, zooals bij het Britsch Bestuur, zijnde bij het voormalig Hollandsch Bestuur geene uitbetaling aan hen gegeven". (Idema 608).

Hieruit zien wij duidelijk, hoe hij, in stede van de bevolking te kort te doen, juist trachtte voor hare belangen op te komen.

Hierbij moet ik aanteekenen, dat het antwoord op zijn vraag ons niet bekend is. Van den Berg moet echter, hetzij in afwachting daarvan, dan wel overeenkomstig de uit Ambon gekregen opdracht, deze diensten toch hebben betaald, want in Matulesia's, door de Regenten van Saparoea en Noessa Laoet d.d. 29 Mei 1817 onderteekend bezwaarschrift, lezen wij in de punten X en XI:

> X. „Wij zijn niet gewend, dat voor het overbrengen van de post naar Ceram maar vier gulden betaald wordt". En:
> XI. „Voor het brengen der post naar Ambon en naderbij gelegen kantoren wordt twee gulden betaald: dit komt niet te pas"; letterlijk staat er „dit doet ons al te zeer". (De Vr. 3).

---

[1]) Er stond (vermoedelijk zoo door Habbema vertaald): „en zich op allerlei wijze vernederd", althans Van der Kemp, dit aldus overnemende, voegde er deze noot aan toe: „dan tondjokh segala pry karindahan" dus: „zich nederig betoond", hetgeen vrijwel overeenkomt met de vertaling van Ds. De Vries, waarom ik dèze beide vertalingen hier overnam.

Men zou zeggen, dat dit zelfs nog eene betere betaling was dan die van vier stuivers per dag en per hoofd onder het Britsche Bestuur. Ds De Vries merkte daarbij dan ook op:

> „Punt 10 en 11 zijn beide ongegrond. Vier gulden voor het overbrengen van de post naar Ceram, dat twee man in een prauw zeer goed in één dag doen konden, gelijk zij het nu nog wel doen, was zeer goed betaald".

Punt XI was inderdaad al even ongegrond, want al was de afstand van Saparoea tot Ambon veel grooter dan die naar Ceram, hier gold déze regeling, dat er een aantal „scheppers" voor vast was aangesteld, die voor die „naderbij gelegen kantoren" toch altijd *f* 2.— uitbetaald kregen, hoe kort de afstand ook was.

Vervolgens vernemen wij uit Van Middelkoops officiëele verantwoording tegenover Heeren C.C.G.G., dat „twee der voornaamste Regenten", n.l. de Radja's van Amet (op Noessa Laout) en Siri Sori (op Saparoea) bij hem waren gekomen. Een datum wordt niet genoemd, doch uit allerlei valt af te leiden, dat dit in April zal zijn geweest. (Zie blz. 282).

De Radja van Siri Sori (Serâni), Johannes Salomon Kyrauly, was nog wel de man, die, zooals wij straks zullen zien, speciaal naar Ambon ging om Commissarissen te waarschuwen voor hetgeen er broeide en instede van dit op den hoogsten prijs te stellen, hield men hem te Ambon in stadsarrest, doch Van Middelkoop deelde alleen maar het volgende mede over het bezoek van deze twee Regenten:

Zij gaven „ „de plechtigste verzekering van de trouwe verkleefdheid der volkeren van Saparoea en Noessa Laut, nevens de Cerammer negorijen aan het Nederlandsch Gouvernement, zoowel als van *hun tevredenheid** over het bestuur *en ook over den Resident aldaar**"". (V. d. K. 1919, 154).

Hier moet ik even opmerken, dat ik den Regent van Siri Sori (Serâni) „Kyrauly" blijf noemen, in tegenstelling met Van der Kemp, die in zijn boek van 1915 meende dien naam te moeten vervangen door Melojeor Kesaulya, omdat diens handteekening als Regent van Siri Sori (Serâni) op Matulesia's bezwaarschrift voorkomt, doch Van der Kemp heeft zich hier vergist, want de Regent van Siri Sori (Serâni), die te Ambon werd vastgehouden, ging volgens Van Middelkoops verweer met Beetjes terug naar Saparoea, waar hij op 20 Mei bij de landing dadelijk werd dood geschoten (zie blz. 280),

zoodat d e z e Radja onmogelijk het Bezwaarschrift, gedateerd 29 Mei 1817, kan hebben onderteekend, en Kesaulya dus een door Matulesia aangesteld Regent moet zijn geweest.

Dat Van Middelkoop zweeg over hetgeen Kyrauly mededeelde omtrent den voorgenomen opstand is zeer verklaarbaar, want dan zou hij zich zelf bezwaard hebben, aangezien hij verzuimde te laten onderzoeken in hoeverre deze mededeelingen al of niet juist waren. Wel merkte hij nog op: „zoo ver mij bekend is, hebben de twee radja's niettegenstaande hun verzekeringen over den geest des volks volstrekt van geen waaarde zijn gebleken, p e r s o o n l ij k v a n h u n t r o u w b e w ij z e n g e g e v e n*..."

Na het uitbreken van den opstand op Saparoea is het eerste gedeelte van het hier aangehaalde wel te begrijpen, doch wanneer wij het door mij gespatiëerde in aanmerking nemen, alsook, dat Engelhard Kyrauly memoreert als „e e n w a a r d i g en r e s p e c t a b e l m a n*" (V. d. K. 1911, 624), dan kan en mag niet worden aangenomen, dat deze Regenten Van Middelkoop onjuist zouden hebben ingelicht en dat zij werkelijk naar waarheid hebben kunnen getuigen, zal ook nog door het volgende duidelijk worden.

In de eerste plaats sloot de meerderheid van het volk zich met tegenzin en hoofdzakelijk uit vrees voor de terreur van de rebellen (men denke slechts aan de vergadering op 3 Mei in het bosch van Waehaum) bij den opstand aan en Ds. De Vries vertelt ons, dat er uit het volk stemmen zijn opgegaan om den resident te waarschuwen.

Zoowel voor „de trouwe verkleefdheid der volkeren van Saparoea en Noessa Laut", als voor de genoemde vrees vinden wij een sterk bewijs in de verklaringen van den Regent van Akoon, D. J. Tuwan Kotta, die zich op 26 J u l i 1817 in een prauw naar de bij Noessa Laut kruisende *Iris* begaf en den Commandant, Overste Pool, namens de Radja's der zeven negorijen van dit eiland, „die alle het Gouvernement getrouw waren gebleven", om assistentie kwam vragen tegen de nog op het eiland aanwezige opstandelingen en tegen het geweld van Matulesia. Ook deelde hij toen nog mede „dat de Radja's en h e t m e e s t e v o l k o p S a p a r o e a* het gouvernement genegen waren, maar dat zij te sterk onder den dwang van Matulesia stonden en niemand het durfde wagen een woord te spreken u i t v r e e s h u n k o p t e z u l l e n v e r l i e z e n*". (Boelen, 61 en 62).

Daar nu de verklaring der beide Radja's omtrent „de verkleefdheid der volkeren van Saparoea en Noessa Laut" eerst een paar

maanden later en buiten eenig verband daarmede, door Tuwan Kotta volkomen bevestigd werd, kunnen wij verzekerd zijn van de betrouwbaarheid hunner mededeelingen aan Van Middelkoop en zoo zal stellig ook hun tevredenheidsbetuiging aangaande den Resident van Saparoea en diens bestuur op waarheid hebben berust.

Ten slotte dan nog deze officiëele verklaring uit Van Middelkoops verantwoording aan Heeren C.C.G.G.:

> „ „Dan noch over dit (de volgens de Saparoeaneezen te lage betaling voor de dengdeng, C.), noch over de andere door hen na den opstand als bezwaar opgegeven punten, zoo min als over mishandelingen en onderdrukkingen, welke den Resident (van Saparoea, C.) ten laste gelegd worden van te hebben betracht zijn immer bij mij eenige klagten ingekomen of of petitiën gedaan" ". (V. d. K. 1919, 164).

Men houde hierbij in het oog, dat Van Middelkoop dit niet neerschreef ter verdediging van Van den Berg, doch van zichzelf.

Wat Buijskes had op te merken over de ontevredenheid en de klachten der bevolking is te belangrijk om ook dit nog niet even hier weer te geven.

Naar aanleiding van den terugkeer van de Nederlanders zegt hij:

> „. . . ; een ieder was daarover ontevreden, en dat men de ingezetenen vervolgens op alle mogelijke wijzen van het verwagt wordende Nederlandsch gezag afkeerig heeft trachten te maken, geloof ik voor mij zeker, en wel voornamelijk door aan hun alle knevelarijen der vorige* Gouverneurs en Residenten te herinneren, en te voorspellen dat de voor hun zoo gunstige dispositiën betrekkelijk de schoolmeesters, heerendiensten, rekwisitiën, etc. dadelijk op den ouden voet zouden worden teruggebragt, dat zij in stede van klinkende munt (zooals onder de Engelschen, C.), weder papier zouden moeten ontvangen, dat hunne kinderen weder naar Java als soldaten met geweld zouden worden mede genomen, hun verders beklagende over het harde juk, dat zij andermaal zouden moeten dragen", enz.

Dit moge sterk gelijken op een „leugenpropaganda" om het volk in eene bepaalde richting te stuwen, na mijne hiervoren gegeven beschouwingen, kan niet ontkend worden, dat er ook wel eenig onrecht is geschied en tòch valt uit hetgeen er gebeurde bij en tijdens de besprekingen te Hatoeana af te leiden, dat de aldaar en de door Matulesia te berde gebrachte klachten in hoofdzaak slechts voorwendsels waren, waarom ik nog even op die onderhandelingen moet terugkomen.

Nadat de zoo straks weergegeven zeven grieven waren ingediend, werd door de onzen gevraagd, wat zij verlangden als voorwaarden om weder tot rust en vrede te komen.

> „Hierop nam een der hoofden het woord op en werd door verscheidene inwoners ondersteund. Hij zeide, dat zij twee predikanten van Batavia voor de godsdienstoefening verlangden.
>
> Niets anders meer te verlangen hebbende*, werd overeengekomen, dat hunne grieven ter kennis van den Gouverneur zouden gebragt worden en dat als een voorloopige goede verstandhouding de witte vlag van het eiland en van den voortop der oorlogsvaartuigen zou blijven waaijen". (v. Doren).

Dienzelfden 14[en] Juli vertrok Luitenant t.z. Boelen nog des avonds met een orembaai naar Ambon, kwam daar na een moeilijke reis den 16[en] Juli aan en keerde reeds den volgenden morgen om half acht met het antwoord op de door Boelen overgebrachte „voorslagen" terug.

Bij den noordelijken ingang van Straat Saparoea werd hij door 7 vaartuigen, met meer dan 300 koppen bemand, aangevallen „met den uitdrukkelijken last van Thomas Matulesia om den bevelhebber onzer orangbaai levendig of dood tot hem te brengen", zoo vertelt Ver Huell ons. En dit geschiedde, niettegenstaande Boelen de witte vlag nog in top had.

Dank zij zijn stoutmoedig optreden, kwam hij den 19[en] Juli behouden aan boord van de *Maria Reigersbergen* terug.

Het antwoord van de commissarissen vernamen wij niet, maar de onderhandelingen leidden tot niets en konden ook tot niets goeds leiden, omdat die goed bedoelde besprekingen gepaard gingen met een aaneenschakeling van verraad.

Behalve de door Matulesia bevolen verraderlijken aanval op Boelen, hield hij den op zijn verzoek den 17[en] Juli als Parlementair gezonden adelborst 1[e] kl. Feldmann en diens tolk Christiaansen twee dagen vast en deze werden zoo gemarteld, dat Christiaansen na zijn terugkeer als een waanzinnige over het dek liep, nu eens schreiende, dan weer lachende al maar roepende: „Ik heb geleden als Christus onder Pontius Pilatus".

Na twee brieven van Feldman op 17 en 18 Juli, uit Saparoea op last van Matulesia geschreven, inhoudende „dat men den vrede begeerde* en verlangde met Kapitein-Luitenant Groot in onderhandeling te komen ten einde met de Hoofden van Saparoea te

spreken", ging Groot den 19[en] Juli om 2 uur met Kapitein Crossier, die zich den vorigen dag met de „*Dispatch*" bij de *Maria Reigersbergen* en de *Iris* had gevoegd, en met den Luitenant t.z. Ellinghuizen naar den wal.

Den 18[en] had Matulesia Feldmann reeds teruggezonden, „om den schijn van goede trouw te geven". Deze, alhoewel hij geen Maleisch verstond, had zeer goed opgemerkt, hoe weinig vredelievend Matulesia en zijn mannen waren en rapporteerde dit, hetgeen Groot niet van plan deed veranderen, vermoedelijk, zoo meende Van der Kemp, om Christiaansen niet aan zijn lot over te laten.

Volgens zijn Journaal liet hij veiligheidshalve alle stukken „pointeeren" op het punt der bijeenkomst.

Op het strand werden de officieren ontvangen door vier Regenten, die hen naar een daar opgeslagen „pondokh" leidden, alwaar, behalve Christiaansen, de Hoofden, deftig in zwarte rokken gedost en ongewapend overeenkomstig de schriftelijk gegeven belofte, vergaderd waren.

Met het oog op den voorgenomen verraderlijken overval was deze ontvangst in eene speciaal daarvoor opgeslagen loods wel een zeer geraffineerde, doch gelukkig verijdelde, opzet.

Na gezeten te zijn vroeg Groot „welke redenen hen bewogen hadden oorlog tegen de Nederlanders te voeren en of zij het belang hadden overwogen om den vrede te sluiten", en „nadat zij zich een weinig bedacht hadden", zoo schreef Van Doren, „was hun antwoord — het oude liedje — dat het om het geloof was", en zoo werd dan ten tweede male niets meer vernomen van alle overige klachten en al evenmin over de knevelarijen en mishandelingen door den Resident.

Onverwacht — aldus geef ik hier verkort Boelens relaas over het verder verloop weder — veranderde het tooneel, want eenige Hoofden met een wapen in de hand, namen een dreigende houding aan en stelden scherpe vragen, doch tevens zag men buiten gewapende Inlanders naderen, de eene met een geweer de andere met een klewang, zoodat de officieren het geraden achtten naar de sloep terug te keeren, welke zij evenals Christiaansen, nadat hun door het opdringende volk bijna de pas was afgesneden, juist bereikten, toen Matulesia plots verscheen, als het sein voor den aanval, waaromtrent de hiervoren genoemde Regent van Akoon, Tuwan Kotta, aan Overste Pool mededeelde,

> „dat hij den 19en Juli bij de vergadering met de Hollanders aan het strand was tegenwoordig geweest. Dat zich toen de

> zich noemende, Kapitein Lucas (d. w. Matulesia volgens Tuwan Kotta's verklaring, C.) in de nabijheid van de pendoppo (loods) had bevonden, na te voren aan alle Radja's en het volk order te hebben gegeven, om zoodra hij, Lucas, te voorschijn kwam, allen gezamelijk op de Hollanders aan te vallen en hen het hoofd af te slaan". (Boelen, 61).

Verraderlijker kan het niet en als men nu ook nog weet, dat Matulesia in zijne circulaire van 12 Juli 1817 na de mededeeling, dat de Hoofden hoopten, dat hij de zaak zoude onderzoeken, schreef, zonder echter een onderzoek te hebben ingesteld:

> „. . . ; ik heb toen gezegd, dat er oorlog gekomen is door den haat onzer vijanden. Laten wij dan die vijanden gaan opzoeken, en hoe kunnen wij dat doen, wanneer wij naar vredesvoorslagen luisteren",

dan ziet men uit dit alles wel zeer duidelijk, dat Matulesia onder geen beding vrede wenschte, doch per sé den oorlog wilde met „de Compagnie". Zoodat alle opgesomde grieven van de twee laatste maanden, al waren deze niet alle ongegrond, inderdaad niet veel anders dan „voorwendsels" waren „om met eenigen schijn van regt zich tegen ons Gouvernement te kunnen verzetten", zooals Ver Huell bij het weergeven van die circulaire veronderstelde.

Den 20[en] Juli ontving Groot een brief uit Saparoea, waarop hij, niettegenstaande de schandelijke behandeling van den vorigen dag, nog antwoordde, maar om 4 uur n.m. werden dan toch eindelijk de witte vlaggen op de drie schepen neergehaald, waarna nòg twee brieven binnenkwamen, de laatste om 4 uur v.m. van den 21[en] Juli, behelzende „dat hij (Matulesia) wel stilstand van wapenen verlangde, doch geen vrede kon maken*".

Dienzelfden morgen gingen om half zes de sloepen in alle stilte tegelijk naar den wal voor eene landing te midden van de vier negorijen (zie de noot op blz. 263), welke onze mannen onder dekking van het scheepsgeschut bestormden en in brand staken, evenals de daar liggende vaartuigen, waarbij twee der onzen sneuvelden en er drie gewond werden, waarmede de beteugeling van den opstand, na de op 20 Mei zoo jammerlijk mislukte expeditie onder Beetjes, eindelijk op krachtige wijze werd hervat.

Wellicht wil men iets meer weten van den man, die op de Molukken zooveel onheil heeft gesticht.

Thomas Matulesia, ongeveer 34 jaar oud, was rijzig van gestalte en van een duister uitzicht, dat niet veel sprekends of vernuftigs

had, zoo teekende Ver Huell hem ons. Hij was Amboinees van geboorte, burger van Saparoea, wonende te Haria en beleed den Gereformeerden Godsdienst. Als voormalig Sergeant-Majoor bij de Britsche inlandsche militie had hij eenige militaire kundigheden. Deze, zijne bedrevenheid in lezen en schrijven en eene meer beschaafde opvoeding hadden hem tot hoofd van den opstand verheven.

Hij had den weidschen titel aangenomen van „Panhoelo Pangerang" of „Opperhoofd des oorlogs over de eilanden Honimoa, Haroekoe, Noessa Laut, Amboina, Ceram en nabij gelegen kusten" en had in die hoedanigheid een overheerschenden invloed op zijn landslieden.

Blijkbaar was het dus zijn geheele opzet om alle eilanden in den oorlog te betrekken, waarin hij volkomen is geslaagd, want toen Buijskes te Ambon kwam, waren zij alle, behalve Amboina, waar zich dit beperkte tot vele negorijen, in opstand, welke vrijwel gelijktijdig van Saparoea dadelijk daarheen was overgeslagen.

De handelingen van één Resident, i.c. dien van Honimoa, kunnen, vooral in zulk een korten tijd, dan ook wel heel moeilijk van veel invloed zijn geweest op het ontstaan van dit algemeen verzet.

De eenige grief, welke Buijskes in zijn Rapport tegen Van den Berg heeft geuit, is deze, dat het hem onbegrijpelijk voorkomt, dat de Resident niets heeft bespeurd van de oproerige bewegingen, welke reeds begin Mei op Saparoea hadden plaats gehad.

Hierbij zij opgemerkt, dat, gelijk dadelijk zal blijken, de rebellen niet alleen hier, maar evenzeer op de andere eilanden alle voorbereidingen zoo uitstekend geheim hebben weten te houden, dat zelfs de hooge Heeren te Ambon, niettegenstaande een onderzoek in verschillende richtingen, er al evenmin iets van gewaar zijn geworden, waarbij men echter vooral niet uit het oog mag verliezen, dat er in die dagen van eene geheime Recherche, zooals wij die in Indië gekend hebben, geen sprake was.

En toch moet volgens Van Doren Van den Berg er niet geheel onkundig van zijn gebleven, dat er iets broeide, waaromtrent hij ons het volgende in zijn boekje „Thomas Matulesia" mededeelt:

> „De Resident van Saparoea, de Heer Van den Berg, had reeds eenige dagen over zekere geruchten eener heerschende ontevredenheid onder de inwoners van Saparoea hooren mompelen, doch, overtuigd, dat hij in het uitoefenen zijner pligten billijkerwijze en zonder overdreven ijver* de bevelen van den Gouverneur der

Molukken handhaafde, vond hij, dat er geene redenen bestonden, om aan zulke marktpraatjes geloof te hechten.

Zekere Pieter Matheus Soehoka kwam echter in vertrouwen die geruchten mededeelen, waarop hij de zaak onder 'shands liet onderzoeken.

Hij liet ten overvloede de Regenten van Booy en Nollot[1]) bij zich komen; en op de verklaring van deze beide Radja's, dat er niets van aan was, maar dat het kwaadwillige praatjes waren, liet hij den vorengenoemden Soehoka binnen 's huis met rôtan-slagen afstraffen. Een paar dagen later vertelde de njora (echtgenoote) van den Radja van Nollot in hare onnoozelheid aan Mevrouw Van den Berg, terwijl zij met haar een kop koffij gebruikte, dat Soehoka de waarheid gesproken had, en hij derhalve onregtvaardig was gestraft, aangezien er dagelijks vereenigingen te Nollot plaats hadden en de negorijvolken hunne wapenen in gereedheid brachten".

Al zou men eenigszins geneigd zijn aan de waarheid van dit verhaaltje te twijfelen, want hoe kon Van Doren bijvoorbeeld weten, wat de njora tegen Mevrouw Van den Berg gezegd heeft, toch is het niet zoo onwaarschijnlijk.

Wij weten niet, wanneer de vrouw van den Radja haar bezoek op het Residentiehuis bracht, doch dit moet dan, naar het mij voorkomt, geweest zijn zeer kort voor het uitbreken van den opstand. Het in gereedheid brengen van de wapenen wijst daar reeds op, doch bovendien is het ondenkbaar, dat Van den Berg nog langer zou getwijfeld hebben aan de mededeelingen van Soehoka, nu deze bevestigd waren geworden door de echtgenoote van den man, die hem om den tuin had geleid, terwijl het evenzeer als uitgesloten geacht moet worden, dat hij, met zijn meer dan eens aan den dag getreden voortvarendheid, (Hoofdstuk II levert daarvoor enkele bewijzen) zijn Chef te Ambon niet onmiddellijk daarna zou hebben ingelicht.

Van Doren zegt wel, dat de njora Mevrouw Van den Berg „in hare onnoozelheid" zou verteld hebben, wat er gaande was, doch gezien de goede verstandhouding tusschen de beide dames, blijkende uit het vriendschappelijk koffiebezoek, is het zeer aannemelijk, dat zij langs dezen weg den Resident nog op het laatste oogenblik heeft willen waarschuwen voor het dreigende gevaar, gelijk ook anderen gepoogd hebben onzen Bestuursambtenaren daarvoor de oogen te openen.

[1]) Zeer wijselijk koos hij hiervoor dus Regenten van twee negorijen, waarvan de eene geheel in het Zuiden, de andere in het Noorden van het eiland was gelegen. C.

Zoo wordt het dan volkomen duidelijk voor ons, hoe Van den Berg er toe kwam om op Woensdag, den 14^{en} Mei, nog juist vóór het uitbarsten van den opstand, maar ook niet eerder, zijn oppasser te gelasten, met de voor vertrek gereed liggende orembaai mede te gaan om den Gouverneur omtrent de loopende geruchten in te lichten en den Radja van Porto, Salemba, in den morgen van dienzelfden dag op te dragen, zich gereed te houden voor het overbrengen van een dienstbrief naar Ambon, welke goed bedoelde pogingen faalden, omdat het daarvoor tóén alreeds te laat was.

Het is wel zeer te betreuren, dat de waarheid omtrent hetgeen er broeide, niet eerder tot Van den Berg is doorgedrongen, want bij tijdige waarschuwing zouden krachtige maatregelen, vanuit Ambon genomen, nog veel hebben kunnen voorkomen, tenminste, wanneer ook dáár de oogen niet te laat waren opengegaan.

Van Doren schreef naar aanleiding hiervan terecht: „Het scheen, alsof Saparoea voor een opstand gedoemd was", want hetgeen zich hier had afgespeeld met Soehoka, zien wij vrijwel op precies dezelfde wijze gebeuren op Ambon en ook op Haroekoe.

De patih van Siri-Sori, Serâni (Christen) [1]), Johannes Salomon Kyrauly, hiervoren reeds genoemd, moet alreeds eerder het plan voor een opstand vernomen hebben, hetwelk, zooals straks zal blijken, beraamd werd op Hitoe, doch hij durfde dit niet aan Van den Berg mede te deelen, vreezende, dat, wanneer deze hem als den zegsman noemde, hij met zijn geheele familie zou worden omgebracht, waarom hij, gelijk wij reeds lazen, persoonlijk naar Ambon ging om den Gouverneur daarover in te lichten, maar noch Van Middelkoop, noch Engelhard wilden blijkbaar geloof slaan aan zijne „confidentieele kennisgeving" en hielden hem in stadsarrest, aldus Van Doren.

Al werd dit laatste ook door beide Commissarissen verzwegen, indirect wordt het door Van Middelkoop zelf bevestigd door zijn verweerschrift, waarin hij schreef: „althans goed of kwaadschiks, ging de regent van Siri Sori (op 17 Mei van Ambon, C.) met de expeditie Beetjes naar Saparoea waar hij aanstonds werd omgebracht". (V. d. K. 1919, 154).

Zooals wij reeds lazen, vervoegde ook de Radja van Amet zich

---

[1]) Siri Sori was verdeeld in twee wijken, de genoemde en Siri Sori, Islam, met een Christen- en een Mohammedaansch hoofd, terwijl het Christenhoofd de baas was. In later jaren zijn de twee bevolkingsgroepen met verschillend geloof op eigen verzoek gescheiden, zoodat er thans twee dorpen Siri Sori zijn, zooals op het schetskaartje te zien is.

bij Van Middelkoop, die echter niet, om welke reden dan ook, werd vastgehouden, want tijdens het uitbreken van den opstand bevond hij zich op Saparoea en moet daar in het fort Duurstede gelijk met de anderen zijn gedood.

Nu wij weten, hoe men te Ambon in gebreke bleef na Kyrauly's mededeelingen, kunnen wij Van den Berg niet al te hard vallen voor het gebeurde met Soehoka, want hij stelde tenminste nog een onderzoek in. Toch is het zeer jammer, dat hij hem ten gevolge van de valsche verklaringen der beide Radja's onrechtvaardig heeft gestraft, want dit deed Soehoka overloopen naar de rebellen.

Maar ook deze fout van Van den Berg kan niet van invloed zijn geweest op den opstand, omdat men met de voorbereiding daarvan reeds veel eerder en elders was aangevangen, gelijk ik reeds opmerkte.

Op Haroekoe was het Resident Uitenbroek, die al even weinig geloof hechtte aan de hem door de onder het Britsche Bestuur ontslagen Radja's van Pelauw en Aboro verstrekte mededeelingen omtrent geheime bijeenkomsten.

Den 24en April, zoo schreef hij in zijn brief d.d. 25 April 1817 aan Van Middelkoop, was de oud-Radja van Aboro „hem in secretesse komen rapporteeren, als dat zich een gerucht verspreidde, dat er een samenrotting tusschen de volken van Hila met die van de negorij Pilau plaats vond". (V. d. K. 1919, 150 en 151).

De oud-Radja van Pelauw schijnt volgens dit schrijven niet persoonlijk bij Uitenbroek te zijn geweest, doch de Radja van Aboro, die het bovenstaande zelf van dien Radja, zijn zwager, vernomen had, legde een rapport van hem over, waaruit tevens kwam te blijken, dat bereids den 4en April op een stukje land, Seering Kanjas genaamd, nabij Liang, liggende op Hitoe, ongeveer midden tusschen Hila en Pilou [1]), een aantal van 80 mannen gedurende vier dagen bijeen waren geweest en op den 9en daaraanvolgende nog eens 50 man gedurende drie dagen, „zonder te weten wat dezelve aldaar hadden verricht".

Nadat de Radja van Samet op Haroekoe Uitenbroek ook alweder had verzekerd, dat al deze mededeelingen valsch waren, liet deze de

[1]) Die combinatie van samenzweerders, behoorende tot de eilanden Ambon en Haroekoe, is niet zoo verwonderlijk, als men weet, dat de bevolking van Liang enz. zich zoo zeer tot die van Haroekoe gevoelde aangetrokken, dat zij zelfs verzocht heeft onder het bestuur aldaar gebracht te worden. (V. d. K. 1919, 151.).

beide oud-Radja's van Pelauw en Aboro naar Ambon zenden, volgens Van Middelkoop in Mei, „zoo om nader explicatiën te geven" (V. d. K. 1919, 150), „waar zij, evenals de Radja van Siry Sory, Serâni, onder strikte surveillantie der politie bleven", zoo vertelt Van Doren ons. Bij hun aankomst bevond Kyrauly zich dus reeds aldaar in stadsarrest en aangezien Uitenbroek reeds den 24ⁿ April door de Radja's was ingelicht, terwijl hier de grootste spoed geboden was, zullen zij zeker in de allereerste dagen van Mei te Ambon zijn aangekomen, zoodat Kyrauly zich hoogst waarschijnlijk reeds in April bij de Commissarissen zal hebben vervoegd en naar alle waarschijnlijkheid niet zoo heel lang na de op 4 en 9 April gehouden geheime samenkomsten nabij Liang.

Al beschouwde Van Middelkoop den Radja van Pelau als onbetrouwbaar — aan het slot van zijn verweer gaf hij daarover nog een m.i. niet erg steekhoudende beschouwing (V. d. K. 1919, 165) — zoo laat het zich toch wel verklaren, dat de H.H. Commissarissen eindelijk door deze tweede waarschuwing wakker geschrikt, in verschillende richtingen op de beide eilanden een onderzoek lieten instellen.

De rapporten, over deze onderzoeken bij Van Middelkoop ingekomen, „deden hem over de beweerde samenrotting gerust* zijn", zoo merkte hij in zijne verdediging op, „ofschoon à posteriori beschouwd er alle grond is te gelooven*, dat er iets van dien aard heeft plaats gehad". Men ziet hoe handig men ons alweder had weten te misleiden, maar of Van Middelkoop werkelijk zoo „gerust" was, als hij schreef, men zou het eenigszins betwijfelen, te oordeelen naar de door hem genomen maatregelen, welke helaas niet veel beteekenden, omdat hem nu eenmaal de middelen daartoe ontbraken.

Engelhard vond volgens Van Middelkoop al de ingekomen waarschuwingen „zeer verward, speculatief en duister", maar toch liet deze het fortje Hoorn te Pelauw bezetten door een sergeant, een korporaal en 6 soldaten en zond hij eenige manschappen naar Hila, ter bezetting van het daaraan onderhoorige Hitoelama (zie schetskaartje), maar dit was dan ook alles, waarbij dadelijk dient vermeld, dat Overste Kraijenhoff geen enkelen man méér kon missen. (V. d. K. 1919, 150-154).

Vooral hetgeen Engelhard omtrent de waarschuwing van beide Radja's mededeelt in zijn Bataviaasch Verslag is van zeer veel belang, omdat wij daaruit zien, wanneer, waar, hoe en waarom de geheele opstand werd voorbereid.

„Op den 20sten April en dus slegts 21 dagen na dat de Heer Van den Berg het gezag op Sapparoua had aanvaard, hadden de gewezene Radja's van Polouw en Aboro, beiden aan het Nederlandsche Gouvernement ten nauwsten gehecht, den Resident van Haroekoe verwittigd [1]), dat er een bijeenkomst in de bosschen van het district Liang* belegd was, sterk over de 100 koppen (hij zal dus wel de grootere bijeenkomst op 4 April bedoeld hebben, C.), alwaar men ene conspiratie tegens het Nederlandsche Gouvernement stond te smeden, bij welke gelegenheid zich dat vloekgespan op de plegtigste wijze met een stond te verbinden om door het afzenden van opene brieven aan de volkeren van Ceram* en elders* hun te inclineren om zich van het Nederlandsche Gouvernement af te scheuren, en tot die samenswering uit te noodigen*; de zwakke staat der bezetting kennende, zoude dit hun boos voornemen aanmerkelijk hebben gefaciliteerd".

Hier zij dan nog aan toegevoegd, hetgeen Buijskes over die samenzweringen in zijn Rapport schreef:

„ . . . ; ik herzegge smeulend vuur van oproer, wijl het blijkt dat reeds zeer weinige dagen na de overname hier en daar zamenrottingen hebben plaats gehad, dat er correspondentie is gehouden tusschen de ingezetenen van Hitou* en die van de noordkust van Haroukou en waarschijnlijk met die van Saparoua*, waarin zij lieden zich onderling met zware eeden verbonden, zich vrij en onafhankelijk te zullen maken".

Door deze aanhaling, zoowel als die van Engelhard, weten wij dan:

1°. dat het er om te doen was, zich van het Gouvernement af te scheuren en zich vrij en onafhankelijk te maken, hetgeen niets had uit te staan met bestuursdaden op Saparoea;

2°. dat er reeds zeer weinige dagen na de overname van de

[1]) De hier genoemde dag van „20 April" is niet juist, want Uitenbroek zelf noemde als datum in zijn brief aan Van Middelkoop: „den 24sten" van die maand. (V. d. K. 1919, 150). — En dan is er nog een verschil: Engelhard, die niet geloofde aan Van den Bergs schuld, schrijft hier: „en dus 21 dagen nadat" deze het gezag had aanvaard, hetgeen had moeten zijn „30 dagen", tenzij, gelijk Van der Kemp in verband hiermede oppert. Van den Berg in stede van op 21, welken datum hij aan de stukken had ontleend, op 30 of 31 Maart in functie zou zijn getreden. (V. d. K. 1915, 6, noot 1). — Moeilijk is na te gaan, wat nu werkelijk juist is, al komt mij 21 Maart als het meest waarschijnlijke voor, aangezien de officiëele plechtige overgave van de Molukken op 25 Maart plaats had, zoodat bij een in functie treden op 30 of 31 Maart het ressort Saparoea gedurende ± 5 dagen zonder bestuur zou zijn geweest en dit terwijl Van den Berg zich daar reeds vanaf den 15en Maart bevond.

Molukken samenrottingen plaats hadden[1]), zoodat elke gedachte aan eenig verband tusschen deze en Van den Bergs bestuur, gedurende die eerste dagen, uitgesloten is en dit te meer, omdat

3°. het schiereiland Hitou, waarop Liang ligt, deel uitmaakt van Ambon, zoodat de uitnoodigingen tot de samenzwering van dit eiland uitgingen en de haard van het verzet zich dus op Ambon bevond en niet op Saparoea.

Daarvoor vinden wij ook nog een bewijs in Buijskes' „Verslag zijner Verrichtingen", hiervoren reeds aangehaald, waarin hij zegt:

> „Zoodra ik het gezag had overgenomen... en van de positie der muitelingen behoorlijk onderrigt was, begreep ik, dat het volstrekt noodzakelijk zoude zijn, om de oproerige negorijen op de kust van Hitou het eerst tot onderwerping te dwingen, en de rust op het eiland Amboina te herstellen en te verzekeren voor en aleer men iets met voordeel en zonder gevaar tegen de muitelingen op Saparoua en verdere naburige eilanden konde ondernemen". (Alle spatiëeringen zijn van mij, C.).

Dit is hoogst merkwaardig, omdat men allicht in de meening verkeerd zal hebben, dat de geheele opstand zijn oorsprong had op Saparoea, daar zich hier de hoofdaanleggers, Matulesia en Rhébok, bevonden en het oproer ook dáár uitbrak.

Zoo is het dan volkomen begrijpelijk, hoe de beweging dadelijk van Saparoea naar Ambon kon overslaan en hoe de toestand, als een gevolg van de uitvoerige voorbereiding van den opstand op dit eiland, zich dáár direct zóó ernstig kon laten aanzien, dat de Commissarissen alle aanwezige linieschepen noodig achtten voor de verdediging van de hoofdplaats. (V. d. K.).

Ver Huell had voorgesteld onmiddellijk met zijn schip naar Saparoea te zeilen, „het fort Duurstede te bezetten en het oproer krachtig* tegen te gaan. Men wilde echter de hoofdplaats van den bijstand van een der groote schepen niet ontblooten", maar Buijskes rapporteerde aan den Koning, „dat men geen der twee Linieschepen (:de *Evertsen* en *Nassau*:) naar Saparoea had opgezonden... om dezelve ten allen tijde disponibel te hebben om daarmede te kunnen vlugten*, tenminste", zoo schreef hij, „alle genomen maatregelen hebben mij in dit denkbeeld bevestigd". (V. d. K. 1913, 8).

[1]) Wanneer wij het overgelegde rapport van den oud-Radja van Pelouw mogen gelooven, dan waren het niet meer dan 10 dagen, n.l. van 25 Maart tot 4 April.

Deze handelwijze der Commissarissen, uitsluitend voortspruitende uit p e r s o o n l ij k e overwegingen, was wel een hoogst afkeurenswaardige, want bij uitvoering van Ver Huells plan, zou het fort, in stede van eerst op den 3[en] Augustus door de *Maria Reigersbergen,* reeds in Mei hernomen zijn, de expeditie Beetjes zou achterwege zijn gebleven, zoodat deze en zijn ongeveer 200 mannen niet den dood zouden hebben gevonden, (zie blz. 301), gezwegen nog van het verlies, toegebracht aan ons militair prestige, al hetwelk heeft bijgedragen tot een verlenging van den opstand, omdat nu een tweede expeditie moest worden uitgerust, waardoor de opstandelingen ruimschoots tijd kregen om het eiland Saparoea krachtig te versterken, ten gevolge waarvan onze strijd ook nog aanzienlijk werd verzwaard.

Hiermede heb ik dan het voornaamste naar voren gebracht om te doen zien, welke de redenen waren voor de ontevredenheid en het uitbreken van den opstand, alsook in hoeverre de klachten van de bevolking gegrond waren, waarbij het niet was uitgesloten, dat Van den Berg als onervaren resident, zonder eenige opleiding voor zijn moeilijke taak, door onoordeelkundig en wellicht hard optreden, waarvan men hem ook al heeft beschuldigd, zoude gevallen zijn als een slachtoffer van eigen daden, zooals niet alleen Van der Kemp het ergens, maar zelfs de Gouverneur-Generaal het heeft voorgesteld.

Thans kunnen wij echter op grond van al het vorenstaande met zekerheid zeggen, dat dit in geenen deele het geval is geweest en dan vraagt men zich af, hoe Gouverneur-Generaal Van der Capellen, d.d. 14 October 1817, aan den Heer A. R. Falck, toen Secretaris van Staat en van 1818-1821 Minister van Koloniën, meende te mogen schrijven: „De Resident Van den Berg schijnt (aldus vóór dat hij daarnaar een onderzoek had laten instellen of althans vóór dat hem het resultaat daarvan bekend was, C.), voor het grootst gedeelte schuld aan dien opstand te zijn geweest. Gij weet dat hij met vrouw en kinderen het slagtoffer daarvan geweest is". (V. d. K. 1915, 28).

Nu werd dit weliswaar gezegd in een particulier schrijven, „Maar", zoo merkt Van der Kemp zeer terecht op, „een particuliere correspondentie als van landvoogd Van der Capellen met minister Falck loopt als regel over officiëele zaken: het geheele bestuur over de jaren dier briefwisseling wordt er als het ware op aangename, belangwekkende wijze uiteengezet" (V. d. K. 1915, XXVIII), zoodat daaraan m.i. veel waarde mag worden gehecht.

Het doet er namelijk weinig toe, of die brief aan Falck werd gezon-

den, toen hij nog Secretaris van Staat was, want deze, zoowel als Van der Capellens zoo dadelijk nog aan te halen brief van 8 Juli 1817 heeft Falck in zijn „Gedenkschriften" vastgelegd, waaraan Van der Kemp ze ontleend heeft, zoodat hetgeen hij hier opmerkte, evenzeer toepasselijk is op déze twee aan Falck gerichte brieven, al was hij toen nog geen Minister van Koloniën.

Hierdoor zou dus Van der Cappelens beschuldiging ten eeuwigen dage op den Resident van Saparoea blijven rusten, ware het niet, dat na bestudeering van de het laatst verschenen gegevens (bron 9 t/m 12) nog overtuigender dan in „Herinneringen mijner Jeugd" is komen vast te staan, dat Van den Berg, niettegenstaande de door hem begane fouten, feitelijk geen schuld heeft gehad aan het uitbreken van den opstand, waardoor deze bedekte aantijging van 's Konings hoogsten ambtenaar in Indië dus voorgoed is ontzenuwd.

En wanneer ik hier dan ook nog in verband met Van der Kemps al even ongemotiveerde insinuaties — men zie blz. 304 en 306 — aanhaal uit Mr. C. Steinmetz' bespreking van mijn boekje in Cultureel Indië, Sept./Oct. Afl. 1943, blz. 237, diens woorden betreffende onzen overgrootvader: „die als resident zijn plicht deed door het fort met het handjevol manschappen (12) tegen eenige honderden aanvallers te verdedigen —" dan meen ik thans wel te mogen zeggen, dat Van den Berg door dit alles volkomen is gerehabiliteerd en dat hij zijn plicht naar beste weten heeft vervuld.

Nadat ik in den aanvang daarvoor de nieuwsgierigheid heb opgewekt, zal men hoogst waarschijnlijk nu ook nog wel willen vernemen, welk aandeel Van Middelkoop en Engelhard hebben gehad in de Tragedie op Saparoea, een vraag, welke ook daarom niet onbeantwoord mag blijven, omdat ontegenzeggelijk het slechte beleid te Ambon daarop van zeer veel invloed is geweest.

Buijskes' zoo even aangehaalde woorden „. . . ; ik herzegge smeulend vuur enz" vingen aldus aan:

> „Onvergeeflijk zijn dus eenige dispositiën door den Gouverneur (van Ambon, C.) kort na de overname genomen in de gesteldheid waarin hij zich bevond, en hebben niet anders kunnen dienen als om het reeds smeulend vuur van oproer te eerder aan te blazen*".

Maar ook zijn er ernstige grieven tegen de beide Commissarissen ingebracht n.a.v. de slechte verstandhouding tusschen hen beiden, tengevolge waarvan hun beleid veel te wenschen overliet.

Van de Wall geeft ons daaromtrent een vrij duidelijk en beknopt beeld in zijn boek „Figuren en feiten uit den Compagniestijd".

Klaarblijkelijk heeft hij dit in hoofdzaak ontleend aan twee door Engelhard te Ambon geschreven en tegelijk op 12 Juni 1817 verzonden brieven betreffende Van Middelkoops gedragingen (respectievelijk in druk 3 en 20 bladzijden lang), de eerste gericht aan C.C.G.G., de andere aan zijn zwager Mr. Senn van Basel te Batavia, met de bedoeling, dat deze de C.C.G.G. nader zou inlichten. (V. d. K. 1911, 531).

Van de Walls beschouwingen komen in het kort hierop neer:

Toen Van Middelkoop op 25 Maart 1817 Gouverneur werd van dit „zeer moeilijk te besturen gewest, waartoe hij geheel onbekwaam was", steeg hem de glans van deze positie naar het hoofd en „maakten zich een onverdragelijke hoogmoed en eigenzinnigheid van hem meester", waaraan het wellicht is toe te schrijven geweest, dat hij „als Gouverneur van Amboina de wonderlijkste dingen heeft uitgehaald".

> „Dagelijks vielen er twisten en oneenigheden met Engelhard voor, die van een zeer nadeeligen invloed waren op het bestuursbeleid van den nieuwen Gouverneur".
>
> „De lotgevallen van de twee Commissarissen en hun voortdurende ruzies zouden danig op de lachspieren hebben gewerkt, als niet het geheele eiland Saparoea* in het teeken van den opstand stond, en ingrijpende hulp dringend noodig was, hetgeen den ernst van den toestand teekende".
>
> „Vooral Van Middelkoop sloeg een slecht figuur als Gouverneur, en zijn houding en gedragingen als zoodanig hebben de tijdgenooten wel eens doen twijfelen aan zijn gezond verstand".

In hoeverre was nu zijn mede-commissaris Engelhard debet aan zulk een slecht bestuur?

Van de Wall geeft ons daarop het antwoord:

> „De zwakheid en toegevendheid, welke Engelhard in deze zaak betoonde jegens Van Middelkoop, (n.l. ten aanzien van hun twisten en den invloed daarvan op het bestuursbeleid, C.) zijn hem als groote fouten aangerekend en hebben hem veel van de algemeene achting doen verliezen, zoowel die van zijn tijdgenooten als die van het nageslacht. Indien hij tijdig de Commissarissen-generaal onderricht had* van de handelingen van dezen Gouverneur, welke in strijd waren met het gezag en de waardigheid van den Nederlandschen Staat en de Commissarissen-Generaal, die hij vertegenwoordigde, zou veel onheil zijn voorkomen*.
>
> Beiden* hebben op treurige wijze in de vervulling van

hun plichten gefaald, en door hun wanbeleid medegewerkt tot den opstand van Saparoea*, die aan zoo velen het leven heeft gekost".

Door Engelhard zelf wordt dit bevestigd in zijn brief aan zijn zwager, Mr. Senn van Basel, al stelt hij het daarin ook voor, als zoude Van Middelkoop alleen de schuldige zijn, waar hij schrijft:

„Zeker is het dat het bestuur van den Heer V. M. en de verordeningen, die Z.Ed. in het bestuur maakte wat zijn administratie betreft, niettegenstaande het ons bij instructie voorgeschrevene om de zaken van bestuur provisioneel te houden op het principe door de Engelschen ingevoerd, veelal bijgedragen heeft tot de onlusten te Saparoea; de bewijzen zijn te blijkbaar dan dat zulks zoude kunnen worden tegengesproken door hem zelven".

En wanneer Van Middelkoop den 8[en] Juni 1817 in een vlaag van woede zijn functie neerlegt en zich bij den Militairen Commandant, Overste Krayenhoff, in arrest wil stellen en aan dezen te kennen geeft, dat al zijne papieren verzegeld moeten worden, schrijft Engelhard naar aanleiding daarvan in dienzelfden brief:

„N.B. Dit zegelen van papieren zal men ligt gevoelen was eene noodzakelijkheid, om voor mij onbekend te houden zijn genomen mesures, en het bestuur der zaken van de Molukken als Gouverneur, en voor hoeveel hij aandeel heeft in de opstand van Saparoua, waarvan hij nu wel de schuld zoude werpen op den ongelukkigen Van den Berg, met die te beschuldigen van bedrijven, waartoe hij zelve de order gegeven (had) en die hij nu wel zoude negeeren in de veronderstelling de archieven te Saparoea wel zullen verloren of verbrand zijn".

Hiermede treedt dan tevens Engelhards schuld aan de tragedie aan het licht, want als Eerste Commissaris, hetgeen hij gebleven was ook na Van Middelkoops benoeming tot Gouverneur [1]), had hij nimmer mogen gedoogen, dat deze orders uitgaf, nog wel in strijd met de medegekregen instructie, welke aanleiding konden geven tot het uitbarsten van den opstand op Saparoea.

Het is wel bijzonder tragisch, dat Engelhard door zijn dralen en veel te groote lijdzaamheid, alhoewel dan ongewild, heeft bijgedragen tot het zoo afgrijselijk einde van zijn neef en nicht en hun drie jongste kinderen.

Zijn zwakke houding tegenover Van Middelkoop is te onbegrijpe-

---

[1]) Een zelfde figuur dus als bij de Commissarissen-Generaal.

lijker, omdat hij, „die zich in elk geval in de oogen der burgerij niet misdragen had", toch gerekend moet worden „tot de merkwaardigste personen uit die dagen", terwijl hij in vele opzichten uitstak boven de middelmatigheden van zijn tijd". (Fig. en Feiten).

Hoe noodlottig hun optreden ook geweest moge zijn, evenmin als aan Van den Berg, kan men aan de beide Commissarissen de hoofdoorzaken voor den opstand ten laste leggen, maar wèl hebben hun maatregelen den beker doen overloopen en indien er sprake is van schuld aan het uitbreken van het reeds eenige weken smeulende vuur, dan doet „Figuren en Feiten" en sterker nog hetgeen Engelhard als officiëele, onverdachte getuige neerschreef over de door Van Middelkoop „genomen mesures" zeer duidelijk zien, dat deze niet op Saparoea maar te Ambon moet worden gezocht.

En dan nòg zijn de Commissarissen daarvoor slechts t e n d e e l e aansprakelijk, want ook te Batavia ging men geenszins vrijuit, al stelde men het daar ook voor, als zouden de schuldigen zich alleen maar in de Molukken bevonden hebben, zooals te lezen valt uit de twee reeds genoemde brieven d.d. 8 Juli en 14 October 1817 van Gouverneur-Generaal Van der Capellen aan Falck (V. d. K. 1915, 28), waarvan de eerste deze passage bevatte:

> „De treurige gebeurtenis te Saparoea, eene der vrugtbaarste Moluksche eilanden, verneemt gij uit de officieele berigten. Verkeerde directie, gebrek aan goede behandeling van zaken en menschen, kwalijk toegepaste autoriteit zijn daarvoor ongetwijfeld de oorzaken".

En in den tweeden brief werd de schuld op Van den Berg geschoven, gelijk wij zooeven lazen.

Het aantal in Batavia begane fouten en tekortkomingen is heel wat grooter dan het oppervlakkig lijkt en daarom moge ik ze hier even in herinnering brengen:

1°. Het aanstellen van een totaal niet ter zake kundig man op zulk een moeilijken post als dien van Resident op Saparoea, want al hebben diens daden niet de oorzaak opgeleverd voor den opstand, toch heeft hij uit onkunde dingen gedaan, welke aan enkelen de gelegenheid verschaften het reeds smeulende vuur aan te wakkeren.

2°. Den eisch om in de Molukken soldaten te werven, speciaal voor Java.

3°. Het zenden van een veel te geringe krijgsmacht naar de eilanden, nu het Ambonneesche korps van 400 man niet was over-

genomen, welke laatste fout kwam voor rekening van het Moederland, omdat men dit, bij het Londensch tractaat van 13 Augustus 1814 betreffende de overname van de Koloniën, aangeboden korps, alleen uit zuinigheid niet had willen overnemen.

Mogelijk is het, dat men op Java zelf over te weinig militairen beschikte om er nog meer te kunnen afstaan, alhoewel dit eenigszins valt te betwijfelen, want toen Buijskes ongeveer 6 maanden later naar Ambon vertrok ter beteugeling van den opstand, bleek dit wèl mogelijk te zijn. (Zie blz. 325).

Door die veel te kleine macht in de Molukken zijn de opstandelingen ten zeerste aangemoedigd in hun verzet en konden Commissarissen noch vóór, noch na het uitbreken van het oproer onmiddellijk overal krachtig ingrijpen, waardoor dit zulke ernstige afmetingen kon aannemen. (Zie hiervoren blz. 282).

4°. Het door C.C.G.G. voorgeschreven muntstelsel, m.a.w. het invoeren van het papieren geld, één van de hoofdgrieven der Bevolking en vooral ook het den Commissarissen onthouden van de zoo hoog noodige contanten, als een gevolg hiervan, dat de C.C.G.G. het uit Nederland medegebrachte geld met het oog op de invoering van dit muntstelsel niet wilden gebruiken, zooals Van der Kemp ons in zijn uitgave van 1915, blz. 45 noot 1, mededeelt, om welke reden deze vermoedelijk sprak van „hun verderfelijk muntstelsel". (V. d. K. 1915, 28).

Als uitvloeisel hiervan en aldus indirect evenzeer aan Batavia te wijten, ontstond er nieuwe ontevredenheid over

5°. „de schrielheid van ons optreden in geldelijk opzicht" in de Molukken (V. d. K. 1915, 23), zich uitende in den gedwongen, te laag betaalden houtkap, het ook ter bezuiniging willen ontslaan van onderwijzers, de te geringe betaling voor sommige diensten en leveranties en het eischen van zilveren specie voor aan den lande verschuldigde betalingen, een alleszins begrijpelijke grief, en eindelijk nog datgene, waarin men nalatig was n.l.

6°. het niet tijdig zenden van zout uit Java voor de bevolking en evenmin van victualiën voor het Eskader, zooals gedroogde visch, deng-deng en koffie, welke ook voor de soldaten noodig was, over welk artikel al evenzeer moeilijkheden moeten zijn gerezen.

Men ziet het, een zeer aanzienlijke opsomming van fouten en tekortkomingen, welke bij mijn weten, nog nergens zoo in haar geheel

ter verontschuldiging van de beide Commissarissen naar voren zijn gebracht, zoodat vele maatregelen in verband hiermede te Ambon genomen of nagelaten, welke van invloed zijn geweest op het uitbarsten van den opstand, tot nog toe op naam stonden van Van Middelkoop en Engelhard, terwijl de schuld daarvoor feitelijk te Batavia lag.

De billijkheid eischt, dat dit eens duidelijk in het licht werd gesteld.

Laten wij dan nu terwille van de strikte onpartijdigheid ook nog even nagaan, waarin Van den Berg zelf tekort is geschoten.

Zijn ergste fouten waren die, begaan met Soehoka, Rhébok en Latumahina, maar behalve dit is er, zoo vernemen wij door Ds. De Vries, vermoedelijk meer onrecht gepleegd. Ik zeg „vermoedelijk", omdat geen der andere schrijvers daaromtrent iets mededeelt.

Zoo zou er geweest zijn een sergeant Alling (naar ik meen te mogen aannemen, een Inlandsche gepensioneerde onderofficier), „welke zich jaren lang, ook tijdens het Bestuur van den Resident Van den Berg* aan allerlei knevelarijen had schuldig gemaakt en daarom door de Saparoeneezen gehaat werd". (Doss. De Vr. 8, 26).

Niet is na te gaan of Van den Berg van die knevelarijen wèl of niet op de hoogte is geweest, doch zooals wij hem uit de voorgaande bladzijden hebben leeren kennen, is men geneigd het laatste aan te nemen, daar hij er anders stellig een einde aan zoude hebben gemaakt, maar dan nòg blijft het te betreuren, dat tijdens zijn bestuur zooiets heeft kunnen plaats hebben.

Naar aanleiding van het onderzoek betreffende de vrijbrieven om na te gaan, wie onrechtmatig het burgerschap hadden gekregen en weer „negorijlui" moesten worden, schrijft De Vries: „Dat er bij dat schiften wel eens kaf onder het koren bleef, moet aan zijne onderhoorigen, den klerk Ornec en anderen, geweten worden. Ornec en consorten waren (dit is algemeen bekend op Saparoea) volleerd in 't knoeien en afzetten en wisten den Resident nu en dan te misleiden, door hem de zaken geheel anders voor te stellen dan ze waren" (Doss. De Vr. 3), al moeten wij erkennen, dat Ornec Van den Berg overigens trouw terzijde heeft gestaan.

Daar, volgens Ds. De Vries, voor het leveren van palen van nannihout slechts 40 of 50 cents per stuk aan de bevolking werd betaald, rees bij Prof. Idema, in verband met dat knoeien en afzetten, de vraag, of de negorijman van de 2 ropijen, waarop hij volgens het

tarief recht had voor de levering van deze palen (zie blz. 266), slechts 40 of 50 cents in handen zou hebben gekregen, hetgeen zeer goed mogelijk kan zijn geweest, omdat dat tarief immers geheim was en men dus de bevolking alles kon wijsmaken op dit punt.

Na Van den Bergs opkomen voor de belangen van de scheppers, belast met het overbrengen van goederen, post enz. is het uitgesloten, dat indien hier werkelijk door Ornec geknoeid is geworden, dit met zijn medeweten is geschied. Aangezien hier echter door den eenvoud van het geval geen sprake kan zijn geweest van voorlichting en misleiding door zijn klerk, zoo zou dan den Resident slechts een tekort aan toezicht en contrôle over zijn ondergeschikten kunnen worden aangerekend en zou hij ten deele toch nog eenige schuld hebben kunnen gehad aan de ontevredenheid over deze gedwongen leverantie en bijgevolg aan het uitbreken van den opstand te Porto.

Ik zeg „ten deele", want ook wanneer de bevolking niet op deze schandelijke wijze is afgezet, zou dit laatste tòch zijn geschied, omdat, zooals Prof. Idema immers opmerkte, deze heerendienst, afgescheiden van het bedrag, dat de bevolking ervoor in handen kreeg, een „te zware druk" voor haar was, waardoor een gerechtvaardigde ontevredenheid werd opgewekt.

Het spreekt vanzelf, dat Van den Berg, „die in Nederland niet geleerd had ambtelijk werkzaam te zijn, die ook geenerlei theoretische kennis over Indië had opgedaan" (V. d. K. 1915, 45), in den aanvang dikwijls zijn licht zal hebben moeten opsteken bij zijn Inlandschen of semi-Inlandschen scriba Ornec en wanneer waar mocht zijn, hetgeen De Vries hier vertelde, dan zal hij stellig verkeerde, misschien wel onrechtmatige, dingen hebben gedaan of toegelaten, waaruit wij dan wederom zouden zien, hoe verkeerd het was zoo iemand tot Resident te benoemen.

Tenminste, wanneer hij deze werkelijk heeft begaan, want zij zijn niet al te best te rijmen met Rissakotta's verklaring „de Resident ... had de bevolking van het eiland nog in het geheel geen kwaad gedaan*", welke woorden als 't ware nog eens onderstreept worden door Radja Salemba's vraag: „Wat heeft de Resident toch verkeerds gedaan, waarom zij hem willen dooden?", gericht tot Johannes Radjawangy, toen deze te Haria naar Van den Berg ging om hem dood te steken, (zie Hoofdst. II, blz. 299), waarop hij slechts ten antwoord kreeg: „Weet Gij dan niet als Gij den Resident wilt helpen, Gij dan met hem sterft?" (Doss. d. Vr. 6).

De Resident, als vertegenwoordiger van het Gouvernement, en

allen, die het daarmede hielden, moesten gedood worden, aangezien men zich nu eenmaal met „de Compagnie" in oorlog beschouwde, omdat men zich wilde bevrijden van het, zij het minder zwaar dan in den Compagniestijd, maar toch altijd nog drukkende Nederlandsche juk.

Hierin moeten wij, zoo wil het mij toeschijnen, **de** hoofdoorzaak zien voor het zoo tragische einde van allen, die zich op den 16^{en} Mei 1817 in het fort Duurstede bevonden, waarbij slechts één kind, de kleine Jean Lubbert van den Berg, als door een wonder aan den dood ontsnapte.

HOOFDSTUK II.

De zoo getrouw mogelijke weergave van de Tragedie op het eiland Saparoea in het jaar 1817.

Op grond van de ons thans ten dienste staande gegevens en wat daaruit met meer of minder zekerheid valt af te leiden, meen ik het droevig gebeuren op Saparoea als volgt te kunnen weergeven en daarbij zal ik dan een belangrijke plaats inruimen aan Jean Lubberts „Herinneringen mijner Jeugd, aan mijnen Zoon Jean Rudolph van den Berg van Saparoea" [1]).

Vooraf ga echter een woord over de waarde, welke te hechten valt aan dit manuscript, waarvan ik het tweede gedeelte nagenoeg in zijn geheel zal overnemen.

Gelijk in alle verhalen over dit drama, komen ook hierin enkele onjuistheden voor, waarbij wel opmerkelijk is, dat, voor zoover wij het kunnen controleeren, in het algemeen juist is, hetgeen de schrijver verhaalt over hetgeen gebeurde vóór zijne zware verwondingen aan het hoofd, terwijl hij zich daarna niet alles meer juist schijnt te herinneren.

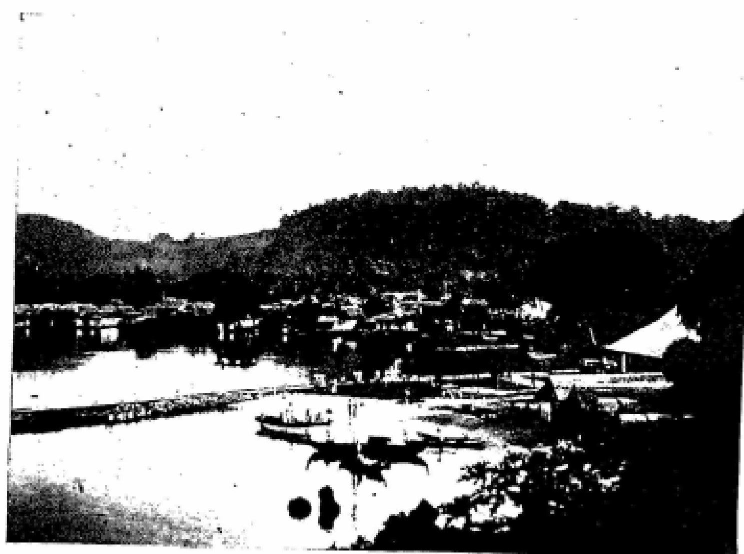
Dit neemt nochtans niet weg, dat wij de grootste bewondering kunnen hebben voor zijn geheugen en wellicht meer nog voor zijne groote opmerkingsgave als kind van 5 à 6 jaar.

Het in de Inleiding genoemde Weekblad „Wereldnieuws en Sport in Beeld" bevat acht photo's van het fort Duurstede, welke mij het

---

[1]) Hij schreef deze in 1875 op 63-jarigen leeftijd uit zijn geheugen neer, wel te verstaan, uitsluitend voor zijn kinderen, waarbij hij zich nog bediend heeft van de oude spelling, daar hij zich van zelfsprekend niet meer had ingesteld op de omstreeks 1865 verschenen spelling van De Vries en Te Winkel.

Het Manuscript bestaat uit een Voorwoord en verder uit een ononderbroken geheel, waarvan het eerste gedeelte behandelt: de reis naar Nederl. Oost-Indië en de motieven daarvoor; het tweede: de Tragedie op het eiland Saparoea en het derde: zijn reis via Soerabaja en Batavia naar Nederland en zijne opvoeding aldaar.

Aankomst te Saparoea.

bewijs leverden, dat hetgeen hij mededeelde omtrent de omgeving van het fort, „het plateau" of plein daarbinnen en het hooger gelegen cordon met de lilla's of draaibassen (kleine kanonnen), op kleine afstanden van elkaar geplaatst, alsook over de hooge trap en de overdekte poort, als den eenigen ingang, allemaal volkomen juist is.

Dit geeft wel eenigen waarborg voor de geloofwaardigheid van hetgeen hier na 58 jaren uit zijn herinnering werd neergeschreven.

Verder vergete men niet welk een diepen indruk het verschrikkelijk gebeuren op dit kind gemaakt moet hebben, zoodat het wel voor zijn gansche leven in zijn geheugen zal zijn gegrift en daarom zullen wij het relaas van dezen jeugdigen getuige bij den moord, en meer speciaal over het gedeelte, dat aan zijn verwonding voorafging, zeker als juist mogen aanvaarden.

Zooals wij weten, kwam Johannes Van den Berg met zijn gezin den 15^en^ Maart 1817 op Saparoea, het 2,3 vierkante geografische mijlen groot zijnde, sterkst bevolkte eiland van de Oeleassers, met 10 à 12 duizend Inlanders, van wie de meesten Christenen en een tiende gedeelte Mohammedanen waren. Het leverde evenveel nagelen op als Ambon, Haroekoe en Noessa Laoet tezamen.

De hoofdplaats Saparoea is schilderachtig gelegen aan de noordzijde van de baai van dien naam, achter het fort, dat reeds in 1691 door landvoogd Nicolaas Schagen gebouwd was op een 20 voet hooge klip, aan de zuidzijde bespoeld door de baai, terwijl zich aan de noordzijde voor den ingang een open ruimte bevond. In 1904 is er veel van het fort gesloopt. (V. d. K. 1915, 46 en 47).

Enkele op Europeesch-Indische wijze gebouwde huizen strekten zich achter het fort uit langs een breede straat, nagenoeg evenwijdig aan het strand, en achter deze rij lagen nog eenige min of meer op Europeesche wijze gebouwde huizen. Het Residentiehuis [1]) lag vrij dicht bij het fort en daar nam de familie Van den Berg haar intrek.

Ik herinner mij, zoo lezen wij dan in het manuscript, *dat ik voor het huis, met mijne Broertjes spelende het fort zag liggen, met eenen grooten hoogen trap (ik meen van uitgehouwe Steen), welke trap leidde tot den ingang eener overdekte poort; dit was voor zooverre mij bekend is, de eenige ingang van het fort.*

---

[1]) Thans wordt het eiland niet meer bestuurd door een Resident, maar door een controleur, die tegenwoordig in de Buitengewesten en daar alleen aan het hoofd staat van een onderafdeeling en er daadwerkelijke gezag uitoefent.

Voor het fort lag eene vrij groote opene ruimte, terwijl verderop bosschen lagen, welke het gezigt op de zee of golf belemmerden, dit water sloot evenwel het fort van achteren geheel in, en vrijwaarde hetzelve van die zijde vooral, voor overrompeling, terwijl aan de regter zijde op eenigen afstand van hetzelve ook bosschen lagen.

Al spelende dan voor onze woning, herinner ik mij dat onze goede Moeder hevig ontsteld bij ons kwam, en met ons in der haast naar het fort ging, alwaar wij in een lokaal gelogeerd werden, waar ook langzamerhand eenige kisten en goederen van waarde gebragt werden.

Van mijn' Vader hoorde ik niets: ZijnEd. scheen reeds vroeg te zijn uitgegaan, om met eenige Inlandsche hoofden te gaan spreken (zoo als ik later hoorde) die kwijtschelding van straf vroegen, voor een persoon die zich op den voorgrond van verzet geplaatst had, tegen de invoering van het papieren geld, en die volgens aanschrijving van het Indisch Gouvernement met rietslagen moest gestraft worden; eene vroegere aanvraag tot kwijtschelding van die straf, door mijnen Vader ingediend, was van de hand gewezen, zoodat die straf moest worden ten uitvoer gelegd.

Dit laatste kan, al is het niet waarschijnlijk, wel op een ander tijdstip gebeurd zijn, op den hier bedoelden dag was dit echter niet het geval.

Zooals wij weten, had Van den Berg, gewaarschuwd door de Njora, op den 14[en] Mei gepoogd, zijn oppasser een bericht naar den Gouverneur te laten overbrengen omtrent hetgeen er broeide, waarvoor hij gebruik had willen maken van de te Porto voor vertrek gereed liggende orangbaai met palissaden.

In den morgen van den 15[en] Mei, het was Hemelvaartsdag, gaven, zoo schrijft Benjamin Pattiwaël in zijn Verslag (Doss. d. Vr. 2) de kwaadwilligen hem kennis, „dat de vaartuigen onbruikbaar en niet zeevaardig waren en zij dus het hout niet brengen konden" [1]), waarom de Resident des morgens omstreeks 7 uur te paard van Saparoea vertrok naar het huis van den patih van Haria, om zich persoonlijk op de hoogte te gaan stellen omtrent het niet vertrekken van de orangbaai.

„Vreemd", zoo zal men zeggen, „dat Van den Berg naar Haria en niet naar Porto ging", doch veel van hetgeen hier gebeurde zal begrijpelijk worden, als men weet, dat deze beide negorijen zóó dicht bij elkaar lagen, dat zij in elkander vloeiden. Toch hadden zij elk een

[1]) Zooals ik op bladz. 254 aantoonde, was er slechts sprake van één vaartuig.

Ingang van het Fort.

zelfstandig bestaan met een eigen Regent en schoolmeester. (V. d. K. 1915, XXXIX). Zulk een aaneenschakeling van dorpen komt daar meer voor en zoo maakte eveneens Tiow als het ware één geheel uit met de hoofdplaats Saparoea, gelijk ook Oelat met Ow.

Daar de Resident alleen te paard uitreed, meende Buijskes in zijn Rapport, dat Van den Berg niets wist van de oproerige beweging, hetgeen dus niet juist was. Waar zou hij echter een gewapend bereden geleide vandaan hebben moeten halen? Dat hij zich hierdoor niet liet weerhouden om tóch alleen te gaan, is wel het beste bewijs, dat hij over een groote dosis moed beschikte. Wellicht heeft hij daarbij gehoopt door eene imponeerende houding en een kalm, doch vastberaden optreden het roerige volk nog tot bezinning te zullen kunnen brengen.

Te Haria aangekomen bij den Patih, kwamen de menschen van dit dorp, aldus het Rapport Porto, om hem aan te vallen, waarbij zijn paard werd doodgeschoten door Latuhorto Leuwal (Doss. d. Vr. 5), zoodat hij bij den Patih eigenlijk gevangen zat, doch toen Rissakotta daarop bij dezen verscheen, ried de Patih den Resident om naar diens huis (te Porto) te gaan, vermoedelijk, omdat de onderwijzers, dank zij het Engelsche Bestuur, nog altijd meer invloed op het volk hadden dan de Regenten. (Zie blz. 247).

Zoo ging Van den Berg dan naar de woning van den meester, alwaar vrij spoedig ook Johannes Radjawangy met een piek kwam om hem dood te steken, waarom de Resident om een sabel vroeg, welke Rissakotta hem niet kon geven. Met dat al — het rapport vermeldt daaromtrent niets — heeft Radjawangy toen toch geen gevolg gegeven aan zijn voornemen om Van den Berg te dooden, want daarna liet deze zich door den meester en den Patih naar den Radja van Porto brengen, zeggende: „Gij, Meester, wijk niet van mijn zijde", waarop deze antwoordde: „Ik zal bij U blijven tot in den dood" [1]).

Uit één en ander zien wij in welk een hachelijke positie Van den Berg zich toen bevond en al moge het begin van den opstand ook anders geweest zijn dan het Manuscript het voorstelt, overigens is het wèl juist, zooals het verder luidt:

Het schijnt dat toen de Hoofden sulks (het toch ten uitvoer leggen van de straf met rietslagen, C.) *vernamen, zij tot een begin van op-*

[1]) Ds. de Vries vertaalde dit gedeelte uit het Verslag van Rissakotta aldus: „Ik zeide „Ik zal bij U blijven. Sterft Mijnheer, dan sterf ik ook. Leeft Mijnheer, ik leef met hem" ".

stand zijn gekomen, waardoor mijn Vader in het grootste gevaar verkeerde, hetgeen later ten duidelijkste gebleken is, uit een na de massacre gevonden briefje door ZijnEd. geschreven, en dat nog onder mijne berusting is, luidende als volgt: „Sergeant komt dadelijk sito „s i t o (is gevlakt) met 12 man scherp geladen om mij te verlossen, „alles is in oproer komt schielijk. V. d. Berg, Resident".

Het is mij niet bekend of aan dit bevel gevolg gegeven is kunnen worden, aangezien volgens overlevering slechts 14 man bezetting onder het Commando van een Sergeant op het fort aanwezig was, doch zeker is het, dat mijn Vader toen het gevaar ontkwam, en het geluk had van behouden op het fort te komen.

Het was slechts door een paar gelukkige omstandigheden, dat hij daar nog heelhuids terugkeerde.

Zooeven zagen wij, dat de Resident zich naar den Radja van Porto liet brengen. Dit was S a l e m b a = J e r i m i a s L a t u h a m a l u, die, zooals Ds. De Vries in een schrijven van 26 Maart 1890 aan mijn Grootvader mededeelde, destijds met het Bestuur op Porto belast was en er, evenals vroeger te Ullath, waar hij door de Engelschen als Regent was ontslagen, den titel van „Radja" had.

Volgens De Vries was Salemba zeer bevriend met Van den Berg, met wien hij vertrouwelijk moet zijn omgegaan en dat hij omgekeerd het volle vertrouwen van den Resident genoot, blijkt hieruit, dat deze hem des Woensdagsmorgens 14 Mei 1817 ontbood en hem gelastte: „Radja, houd U gereed om een dienstbrief te brengen naar den Gouverneur te Ambon".

In afwachting maakte Salemba alles gereed, doch vóórdat de brief kwam, ontstond dien avond om ongeveer 8 uur een groote drukte in het dorp, hetgeen, zooals wij weten, het begin van den opstand was. Dit ontleende ik aan den brief van Salemba. (Doss. d. Vr. 6).

In het Proces enz. van Salemba (Doss. d. Vr. 7) lezen wij dan nog, dat deze daarna ter informatie naar den schoolmeester van Porto ging, die hem niet kon zeggen of het een oproer was in de Negorij Porto of Haria zelf, dan wel op het geheele eiland Saparoea, en „Dat hij voorts naar zijn huis is gegaan zonder den Resident Van den Berg van 't gebeurde kennis te geven", hetgeen wel een zeer ernstig verzuim was van dezen Radja, vooral na hetgeen de Resident hem des morgens had opgedragen.

Tòch mag deze nalatigheid m.i. niet worden opgevat als een willen heulen met de opstandelingen, hetgeen valt af te leiden uit zijn ge-

dragingen ten opzichte van den Resident gedurende den volgenden dag, toen hij het mogelijke deed om dezen van dienst te zijn.

In diens zooeven genoemden brief schrijft Salemba o.m., dat, toen de Resident (op den 15^{en} Mei, C.) in diens woning was aangekomen, deze tot hem zeide: „Radja, zorg voor een prauw met twee roeiers en ga zelf mee om mij naar Hoelalioe (tegenover Porto op Haroeka gelegen, C.) te brengen", waarna hij dadelijk zijn huis verliet om voor een en ander zorg te dragen, hetgeen extra in hem te prijzen viel na Radjawangy's even te voren uitgesproken bedreiging met den dood, als hij den Resident hielp.

Salemba deelt ons namelijk in dienzelfden brief mede, dat, toen er Donderdag 15 Mei veel leven in het dorp was en hij vernam, dat men den Resident wilde dooden, hij naar buiten was gegaan en dezen met Pathy Haria (op weg naar Rissakotta's woning, C.) voor zijn deur had ontmoet en dat hij aan Johannes Radjawangy, die hen volgde om Van den Berg te dooden, zijn reeds op bladzijde 292 vermelde vraag had gedaan met het ons daarop bekende antwoord.

Hierop had hij tegen den Resident gezegd: „Vrees niet. Indien Gij sterft in deze dorpen (Porto - Haria) dan zullen wij — de meester van Porto en ik zelf — met U sterven", waarna hij hem mede naar Rissakotta's huis had gebracht, zoodat hij evenals deze volkomen aan de zijde van den Resident stond.

Toen Salemba nu echter in zijn woning bij Van den Berg terugkwam, meldende, „d a t d e p r a u w e n d e m e n s c h e n g e r e e d w a r e n" *, zeide de Resident: „Radja ik kan niet gaan om zoo het F o r t * en mijn vrouw en kinderen alleen te laten; beproef maar mij naar Saparoea te brengen".

Het was gelukkig, dat hij van zijn eerste voornemen terugkwam, want aannemende, dat hij van Hoelalioe getracht zoude hebben Ambon te bereiken om persoonlijk verslag uit te brengen, toch zou het verlaten van zijn post een onvergeeflijke daad zijn geweest. In elk geval toonde hij door eerst het Fort te noemen, dat b ij h e m d e a m b t e l ij k e p l i c h t v ó ó r a l h e t a n d e r e g i n g.

Inmiddels schreef Van den Berg bij den Radja (Rapport-Porto) een brief om van het gebeurde kennis te geven en één, volgens de vertaling van Ds. De Vries, „om hulp te vragen van Saparoea".

De eene werd gebracht door David Berhitu en de andere door Cornelis Nanlohy. Een dezer brieven, gezonden aan den Radja van Amet, bestemd voor Ambon, is daar niet aangekomen en de andere is natuurlijk geweest het tot den sergeant gerichte briefje om hem

te verlossen, hetwelk naast bladzijde 300 in facsimile is weergegeven.

Dit briefje is door de officieren van de *„Maria Reigersbergen"* bij de herovering van het fort op 3 Augustus 1817 gevonden in het lokaal, waar de familie werd vermoord. (Verh.).

Van den Berg schreef het dus op Hemelvaartsdag, 15 Mei 1817, één dag voor den moord. De vaste hand, waarvan het getuigt (de inktvlekken zullen er door de haast zijn op gevallen, de donkere plekken in het midden zijn door den tijd ontstaan), levert ons het bewijs voor de groote kalmte, waarmede hij dit briefje geschreven heeft, niettegenstaande hij zich in doodsgevaar bevond.

Onmiddellijk nadat de gevangenneming te Saparoea bekend werd, vermoedelijk door dit briefje, snelde zijn Scriba Ornec te paard naar Porto tot ontzet van den Resident, doch dicht daarbij gekomen, werd hij door een kogel in de hand getroffen en keerde hij direct terug om versterking te halen.

„Vergezeld van een twintigtal gewapende burgers, een korporaal en 12 Javaansche soldaten", begaf hij zich andermaal naar Porto, doch tegenover een groote menigte gewapende Inlanders komende, door wie zij werden beschoten en een Javaan de arm werd verbrijzeld, besloot men naar Saparoea terug te keeren.

Thans vind ik in Van der Kemps uitgave van 1915 in afwijking van de vrijwel algemeen genoemde sterkte der bezetting van het fort van 12 à 14 man, dat deze, toen Van den Berg er als Resident fungeerde, „wordt opgegeven te bestaan uit slechts 12 Javanen, 2 Europeesche artilleristen, 2 Europeesche korporaals en 1 Europeeschen sergeant-bombardier" [1]), volgens Ds. De Vries Commandant van het fort en genaamd V e r h a g e n, aldus één Commandant en 16 man.

Het was, volgens Ver Huell, op den 17[en] Mei, dat deze zich in het Gouvernementshuis in het kasteel Nieuw Victoria te Amboina bevond, toen Van Middelkoop een klein briefje ontving van de echtgenoote van den Resident Van den Berg.

Dit was niet juist. Mevrouw Van den Berg, die met hare kinderen naar het fort was gevlucht, had daar het briefje geschreven aan haren Oom Engelhard, die het natuurlijk Van Middelkoop zal hebben laten lezen. Wel ontving deze gelijk daarmede een brief van den

---

[1]) De bombardiers van dien tijd waren in Indië de artilleristen, die de mortieren bedienden, zoo deelde Dr. Stapel mij mede. — Mortieren zijn zeer korte kanonnen van vrij groot kaliber, waaruit de weggeschoten projectielen met een grooten boog op het doel neerkomen.

[illegible]geant komt dadelijk [illegible]
met 12 man scherp geladen
om mij te verlossen alles is in
oproer komt schielijk

v.d. Berg
Resident

Facsimile van een der te Porto op 15 Mei 1817 (één dag voor den moord) door den Resident geschreven briefjes.

Scriba Ornec, waarin hij vroeg om een 100-tal manschappen, terwijl hij het aantal muiters op 400 schatte.

Het zenden van deze beide brieven aan de genoemde adressen is door Engelhard medegedeeld, doch zij zijn, zoowel volgens hem, als Van Middelkoop, reeds op den 16^{en} Mei te Ambon aangekomen, terwijl deze ook nog mededeelt, dat Ornecs brief was medeonderteekend door den sergeant-posthouder (i.c. Verhagen, C.) en een broeder van Van den Berg.

Diens e e n i g e jongere broeder woonde volgens het Manuscript te Batavia, zoodat deze mededeeling van Van Middelkoop onverklaarbaar is, tenzij Mevrouw Van den Berg het briefje mede onderteekende met weglating van haar meisjesnaam, waardoor hij in de meening kan hebben verkeerd met de handteekening van een broer van den Resident te doen gehad te hebben.

Omtrent het briefje van Mevrouw Van den Berg schrijft Ver Huell:

> „Dit kleine briefje gaf in de wanhopigste bewoordingen te kennen, dat het geheele eiland in oproer was, en de Indianen alle de Europeanen vermoordden, dat de Resident reeds gevangen was gezet, en in de hagchelijkste omstandigheid verkeerde, en zeker mede een slagtoffer zoude worden, indien er niet dadelijk hulp gezonden werd, om de verwoede Indianen te beteugelen". — Uit Van Middelkoops verdediging vernemen wij dan ook nog, dat daarin een paar honderd militairen werden aangevraagd.

Het is zeer verwonderlijk, dat deze twee brieven, welke den 15^{en} Mei zijn verzonden, Ambon wèl hebben bereikt, terwijl Van den Bergs pogingen om een bericht te zenden, mislukten.

Terstond na ontvangst aldaar van de zoo alarmeerende berichten, werd, in stede van de *Maria Reigersbergen* te zenden volgens Ver Huells voorstel, een detachement samengesteld onder bevel van den Majoor der Genie Beetjes, hetwelk reeds den 17^{en} Mei met orembaais naar Saparoea werd gezonden. Deze troepen, 241 man sterk (V. d. K. 1919, 166), kwamen, na een tusschenlanding en een kort verblijf op Haroekoe, den 20^{en} Mei des morgens te 7 uur in den mond van de baai van Saparoea en gingen te ongeveer 10 uur bij Wae Sisi (zie schetskaartje) aan land.

De vijand, 700 à 1000 weerbare Inlanders sterk, hield zich bij Tiouw op en slaagde er door een krijgslist in, het Detachement in den rug te overvallen en het, zooals wij ook nog uit het Manuscript zullen vernemen, bijna geheel te vernietigen.

Blijkens V. d. K. 1913, blz. 4, is de naam van het hier genoemde en ook op het schetskaartje voorkomende riviertje, niet „Wae Sisi" maar „Wae Sisil".

Doch keeren wij thans weer terug naar Porto en Haria, alwaar men het beter achtte om den Resident niet dáár af te maken, maar hem naar Saparoea te laten teruggaan, „omdat anders alleen zij voor schuldig aan den moord zouden worden gehouden en niet alle bewoners van het eiland", en hieraan was het slechts te danken, dat Van den Berg in den middag van den 15[en] Mei met verscheidene door hem aangewezen personen naar Saparoea kon terugkeeren.

Rissakotta vertelt ons daarvan, dat Thomas Matulesia, door Radja Salemba naar diens woning gebracht, bij den Resident was gekomen, zeggende: „Het is goed, dat ik het volk weerhouden heb", en toen hij daarna den meester tegenover het schoolgebouw te Haria ontmoette, zeide hij tot dezen: „Mijnheer de onderwijzer vreeze niet. Breng den Resident maar terug naar Saparoea".

Rissakotta, bij Van den Berg gekomen, gaf hem den goeden raad om zich door Matulesia zelf te laten terugbrengen. Daarop liet de Resident dezen bij zich ontbieden en zeide tot Matulesia: „Breng Gij mij terug in gezelschap van den Meester en den Patty van Haria en de wijkmeester Sahuleka" [1]), waaraan hij voldeed, doch toen men op weg was, is hij bij Tiouw bij ons „weggeloopen", zoo schrijft Rissakotta.

Behalve de zooeven genoemden had Van den Berg ook nog vijftien andere personen aangewezen, die eveneens met hem medegingen. Hun namen staan alle vermeld in het Verslag van Rissakotta. Ik noem hier slechts Radja Salemba en nog een anderen wijkmeester, Lucas Souhoka (niet te verwarren met den vroeger genoemden Pieter Matheus), die Van den Berg ook alreeds in de woning van Radja Porto met zijn zwaard had bedreigd, zeggende „Waarom hebt gij toegelaten, dat de klerk hier komen zal om ons dood te schieten?", doch bij welke bedreiging het gebleven was.

Toen men kwam bij Ajer Radja, het „Koningswater", niet ver van Tiouw gelegen (V. d. K. 1913, 5), stonden daar 30 gewapende mannen uit Haria om den Resident het terugkeeren naar Saparoea te beletten, maar vanzelfsprekend deden zij niemand kwaad, toen zij

---

[1]) Aldus aangehaald uit de hier verkorte vertaling van Ds. de Vries. — Een verklaring voor het woord „wijkmeester" gaf ik reeds in Hoofdstuk I op blz. 248.

door Matulesia's aanwezigheid zullen begrepen hebben, dat deze terugkeer met zijn goedvinden plaats had. Alleen zeide een zekere Thobias Takaria tegen den Resident, terwijl hij hem uitlachte: „Goede reis, Mijnheer!" [1]).

Hoe pijnlijk en verschrikkelijk deze tocht van een uur gaans ook voor hem geweest moet zijn — Van der Kemp sprak terecht van „den lijdensweg" van Resident Van den Berg terug naar het fort, om daar een smartelijken dood te vinden — toch hield hij zelf de leiding in handen en gelastte bijvoorbeeld den twee wijkmeesters, Sahuleka en Souhoka, vooruit te gaan om kennis te geven aan den Patih van Tiouw, opdat hij hem (den Resident) met menschen tegemoet zoude komen om hem tegen kwaadwilligen te beschermen. Waaraan deze Regent gevolg gaf, door hem met een 20-tal burgers op te wachten vóór genoemde plaats.

Dit was, volgens de mij door den Heer Pattiwaël, thans Regent van Tiouw, vriendelijk verstrekte inlichtingen, de vader van Salomon, Thomas Pattiwaël, die door onze Regeering als Patih van Tiouw was aangesteld en later naar de Rebellen moet zijn overgeloopen, daar hij als banneling naar Java werd gezonden (zie blz. 330) en niet, zooals Van der Kemp in zijn boek van 1915 op bladzijde 63 aannam, Jeremias Pattiwaël, omdat diens naam „Js. Pattywael" als Patih van Tiouw op Matulesia's bezwaarschrift voorkomt.

Deze Pattiwaël moet door Matulesia zijn aangesteld en „Jacobus" geheeten hebben, onder welken naam hij bij vonnis van den Raad van Justitie te Ambon d.d. 2 Februari 1818 ter dood werd veroordeeld. (V. d. K. 1919, 221 en 222).

Toen Van den Berg in gezelschap van Patih Haria, den meester en Salemba te omstreeks 3 uur n.m. bij het fort kwam — de overigen waren kort te voren teruggekeerd — daalde de schrijver de trap van het fort af en liet den Resident zijn verwonde hand zien, terwijl de Radja van Amet hem kwam mededeelen, dat hij zijn brief uit Porto had ontvangen en menschen van Amet met een brief naar Ambon

---

[1]) Dat deze 30 gewapende mannen daar stonden, vond zijn oorzaak wellicht hierin, dat men zich niet kon vereenigen met het besluit van het zich te Haria opgeworpen gezag, m.n. de wijkmeesters Sahuleka, Souhoka en Sonisay, om den Resident onder behoorlijk geleide naar Saparoea terug te brengen, hetgeen Rissakotta was gaan vragen, vóórdat hij Matulesia bij het schoolgebouw ontmoette. Het Rapport-Porto is hier niet al te duidelijk, doch in het kort weergegeven, komt het mij zóó als het meest waarschijnlijke voor.

had gezonden, welke, gelijk wij zagen, daar niet is aangekomen [1]).

„Dadelijk liet de Resident een schot doen", zoo schrijft Rissakotta in de vertaling van Ds. de Vries, „om de orembaai, die tegenover Paperoe was, uit zee terug te roepen, maar hij keerde niet terug".

Op blz. 63 in zijn werk van 1915 vertelt Van der Kemp het aldus: „De Resident liet een schot lossen om het vaartuig terug te roepen, dan wel om een ander van Paperoe te doen komen, misschien om dan met zijn gezin te kunnen ontvluchten".

Daar Van der Kemp, op blz. 60 uit Salemba's brief (Doss. d. Vr. 6), zelf citeerde, dat Van den Berg het Fort* en zijn vrouw en kinderen niet alleen kon laten* en hij ook uit dienzelfden brief wist, dat de Resident er ernstig rekening mede hield, dat hij in het fort den dood zou kunnen vinden (zie zijn woorden tot Salemba gesproken op blz. 305), zoo heeft hij dus, die door hem veronderstelde mogelijke ontvluchting tegen beter weten in neergeschreven.

„Toen", zoo lezen wij verder in het Rapport Porto, „beval de Resident een orembaai te Paperoe gereed te maken, maar de (uitgezonden?) menschen keerden niet terug en de schrijver (wien dit was opgedragen, C.) kwam aan den Resident berichten, dat hij (of die menschen) beschoten was (waren) door den vijand uit de kajoepoetihboomen", en zoo mislukten dan al zijn pogingen om een bericht over den toestand naar Ambon te zenden.

> „Toen gelastte de Resident dadelijk*, dat een gedeelte van de burgers (Ds. De Vries vertaalde hier „schutters") den weg naar Hatawano, een gedeelte den weg naar Siri Sori, Oelat en Ow, een gedeelte, dien naar Porto, Haria, een ander gedeelte den weg naar Boi zouden bewaken of afzetten, terwijl eenige burgers in het fort zouden blijven. Aan patih Tiow en radja Saparoea beval hij goed wacht te houden in hun negorijen". (Zie het schetskaartje).
>
> „Toen eerst zeide de Resident: Meester Porto ga nu maar naar huis en doe uw werk zooals gewoonlijk".

Deze rustige afscheidswoorden, gesproken terwijl de gevaren van alle kanten dreigden, getuigen almede van Van den Bergs onverschrokkenheid, want altijd nog is kalmte het bewijs van den waren moed.

> „Daarop ging de Resident in het fort om met den klerk en

[1]) Niet recht duidelijk is het, hoe de „menschen van Amet", gelegen op Noessa Laoet, hier zoo spoedig hunne diensten hebben kunnen verleenen. In elk geval bevond de Radja van Amet, die wel het volle vertrouwen van den Resident moet hebben gehad, zich tóen op het eiland Saparoea.

den Radja van Amet de wapens gereed te maken*. De (voormalige, C.) Radja van Ullat „Salemba" ging ook in 't fort en vroeg kruit. De Resident gaf twee patronen[1]). Toen eerst keerde ik (Rissakotta, C.) terug met het volk dat met mij gekomen was".

Aldus, hier en daar aangevuld, het verkorte Rapport-Porto of wel het Verslag van Rissakotta, op een enkele plaats in de vertaling van Ds. De Vries weergegeven.

In den brief van Salemba (Doss. d. Vr. 6) lezen wij dan eveneens, dat deze mede het fort binnen ging en verzocht erin te blijven, maar dat de Resident antwoordde:

> „Radja gij kunt hier niet blijven. Keer naar Porto terug en kom morgen vroeg weder hier om te zien, wie zich aan het hoofd stelt en houd dat in gedachtenis. Ik kan gedood worden maar niet het Gouvernement, gij kunt dan aan het Gouvernement bekend maken wat Gij weet", waarna Salemba is teruggekeerd.

Het is mogelijk, dat Van den Berg te Porto even een zwak moment had, toen hij er over dacht naar Hoelalia over te steken; uit de hier tot Salemba gesproken woorden en door zijn sneven op het fort weten wij, dat hij met den dood voor oogen tot het laatste oogenblik op zijn post is gebleven.

Salemba heeft echter niet aan de door den Resident gegeven opdracht voldaan en ook niet kunnen voldoen, want toen hij daarvoor naar Saparoea ging, wilde een zekere Jeremias Pattyradjawange, zoo schrijft hij in zijn brief aan De Haart, hem dooden, omdat hij den Resident den vorigen dag naar Saparoea had teruggebracht, doch hij wist toen te ontkomen. Het ware voor hem totaal onmogelijk geweest om door de drommen hem kwaadgezinde opstandelingen, die des nachts het fort omsingeld hadden, Van den Berg levend te bereiken, maar wel is hij ernstig tekort geschoten door niet onmiddellijk naar Ambon te gaan om daar, zooals Van den Berg hem had opgedragen, mede te deelen wat er gebeurd was.

De hiervoren opgesomde maatregelen, door den Resident genomen, zooals het bewaken en afzetten van de naar Saparoea voerende wegen, alsmede het gereed maken van de wapens, en in het bijzonder zijn laatste opdracht aan Salemba, wijzen er al heel weinig op,

---

[1]) Vroeger sprak men, zoo deelde de Heer Voorbeytel Cannenburg mij mede, ook reeds van „een patroon", wanneer de kruitlading was vervat in een blaas of in papier.

dat Van den Berg zich zoo maar zonder slag of stoot zou overgeven en niet den minsten weerstand zou bieden, gelijk Van der Kemp het in zijn werk van 1911 doet voorkomen, omdat de Resident „in plaats van zich tot het uiterste te verdedigen in afwachting van hulp (uit Amboina, C.) en alvast het geschut te doen spelen", in den ochtend van den 16[en] ongeveer 10 uur de witte vlag liet hijschen, waardoor de stroom der muiters naar het fort nog aanzwol, naar hij schrijft. (V. d. K. 1911, 588).

Dit uur klopt niet met dat uit het Rapport-Porto, volgens hetwelk de geheele bevolking van het eiland in den nacht van 15 op 16 Mei het fort omsingelde, waarbij zich des morgens omstreeks 6 uur Thomas Matulesia met de menschen van Porto en Haria bij de anderen voegden om de versterking te vermeesteren, „maar vóór zijn aankomst", dus vóór 6 uur v. m. „had de Resident de witte vlag doen hijschen".

Daar nu Rissakotta's relaas zeer aannemelijk schijnt, zal het door Van der Kemp genoemde uur wel foutief zijn, doch behalve dit, is diens voorstelling van zaken hier, met uitzondering van het aanzwellen van den stroom der muiters, absoluut bezijden de waarheid.

Om dit aan te toonen, laat ik thans eerst mijn Grootvader weder aan het woord, waardoor wij ons tevens vooraf een goede voorstelling kunnen maken van het inwendige van het fort Duurstede.

Alvorens verder te gaan, ben ik verpligt ter verduidelijking mijner verdere herinneringen hierbij eene kleine beschrijving van het binnenste van het fort te geven. — Zooals reeds gezegd is, bestond de toegang tot hetzelve dat op eene hoogte lag, in eenen hoogen trap, leidende tot den ingang der poort, welke, naar ik meen overdekt was, en waarin aan de zijde der deur eene brits of zitplaats stond, waarschijnlijk ten dienste der wacht: bij het uitgaan der poort, kwam men op het plateau van het fort of liever gezegd plein, waarachter eene lange rij aaneen gebouwde woningen waren, welke, zoo ik mij niet bedrieg, van de eene zijde van het fort tot de andere, in eene regte lijn op eene kleine afstand achter het plein, langs den ingang der poort liepen, en natuurlijk voor het garnizoen benoodigd waren, terwijl het geheele fort rondom ingesloten was door een cordon (van af de eene zijde, der poort, tot de andere zijde) welke hooger was dan het plein, en waarop op kleine afstanden lillas of draaibassen geplaatst waren (een soort van beweegbare kleine kanonnen) die op de forten in Indië van het grootste nut schijnen te zijn. De poort binnen

Het Fort Duurstede.

komende was het lokaal dat door ons was ingenomen, aan de linkerzijde gelegen, de wanden waren met een bruin breed blad of riet bedekt, terwijl de vloer voor de helft van het lokaal aan de eene zijde met schuins liggende planken belegen was (waarschijnlijk wel voor slaapplaatsen dienende) aan welker voeteneinde aan die zijde, de deur op het plein uitkomende, geplaatst was [1]. — *Ziedaar ongeveer mijne herinnering van het fort en het lokaal, waarin ik zoo vele gruwelen zag gepleegd, en die mij nu nog bij de gedachte alleen doen sidderen, en mij tusschenbeide verhinderen voort te schrijven; mijn besluit staat evenwel vast, en ik zal trachten het ten einde te brengen.*

Al spoedig na de terugkomst van mijn' Vader op het fort, schijnt de opstand geheel tot het hoogste geklommen te zijn, en werd het fort door de oproerlingen bestookt, door de bezetting verdedigd, onder het bevel van mijn' Vader; de oproerlingen werden op eenigen afstand gehouden, vooral door het gebruik der lillas of draaibassen, welke ontzag schenen in te boezemen; het ongeluk moest nu evenwel volgen, doordien een der draaibassen waarbij mijn Vader stond, sprong, waardoor eenige manschappen gewond werden, waaronder ook mijn Vader, die een scherf in het onderlijf bekwam, en bij ons naar binnen werd gedragen. — Ondertusschen bleef de verdediging onder bevel van den Sergeant aanhouden, hetgene wij door het rumoer en geschiet, uit onze woning konden besluiten. Plotseling hield het echter op, en werd alles doodstil, de rede hiervan was, zooals ik later hoorde, dat de Sergeant, met zijne weinig overgehouden manschappen, op levensbehoud bedacht, kapituleerde, en de vesting aan het Opperhoofd der oproerlingen op voorwaarde van levensbehoud overleverde, doch nauwelijks waren die schelmen binnen het fort gelaten en de weinige overgebleven manschappen met den Sergeant ontwapend,of, hun gegeven woord verbrekende, vielen zij, de ongeluk-

---

[1]) De Heer C. E. F. de Vries, zoon van wijlen Ds. Sytze Jansz., die ettelijke malen binnen het fort Duurstede is geweest, was zoo vriendelijk mij mede te deelen, dat de hier gegeven beschrijving „over 't geheel juist is". Hij voegde er o.a. nog aan toe: „aan het pleintje vlak tegenover de poort stond de Commandantswoning met bijgebouwen en links en rechts de andere gebouwen voor de bezetting en voor opslag van goederen."

„De muren van het fort waren ruim 1 M. dik. De bosschen ter rechterzijde bestonden niet meer en behalve de steenen trap, was er nog een andere opgang (een pad) naar de poort." Men bedenke hierbij, dat deze beschrijving dateert van een 60-tal jaren later, zoodat er in dien tijd allicht het een of ander zal gewijzigd zijn, zooals het genoemde pad, dat er blijkens de teekening van het fort, uiterlijk vervaardigd in 1857, vóór dit jaar nog niet was.

kige weerlooze soldaten aan, die zij op de schandelijkste wijze vermoordden. Deze ongelukkigen, die te veel vertrouwende op het gegeven woord van het Opperhoofd der oproerlingen, gedacht hadden niet alleen hun eigen leven, maar ook dat van ons allen te kunnen redden, waren de eerste slagtoffers van een schandelijk verraad, ten gevolge waarvan geen enkele het leven gespaard werd. Ook hun wijd ik een traan ter gedachtenis, terwijl ik dit schrijf.

Na eene stilte van eenige oogenblikken, welke op dat moordtooneel volgde, begon het leven en geschreeuw opnieuw; het kwam van lieverlede nabij, gepaard met enkele lilla schoten.

Het bleek al spoedig dat zij de deuren niet spoedig genoeg kunnende openen, dezelve met de draaibassen open schoten. — Spoedig dan ook trof onze zeer sterkedeur hetzelfde lot, en ging deze met een' verschrikkelijken slag open [1]*.*

Mijne goede Moeder daardoor zeer verschrikt vlugte met de drie kinderen achter eene kist om zich te verbergen onder de daar zijnde goederen, terwijl mijn' ongelukkig zwaar verwonde Vader, stil bleef liggen, en mij die naast hem zat, in zijne armen klemde, alsof ZijnEd. daardoor wilde toonen, en het voorgevoel had, dat het met ons allen gedaan was, en zoodoende zijn naast bij hebbend kind, zijn laatste liefdeblijk wilde toonen, hetgene ik echter te jong zijnde, niet kon begrijpen, ook niet bevroedende wat daarna zou voorvallen, en waarvan de herinnering, dit willende beschrijven, mij nog zoo schokt, dat ik bijna niet in staat ben te schrijven, om die gruwelen aan het papier toe te vertrouwen. Ik wil mij evenwel bedwingen, en zal zoo goed ik kan mijne aangevangen taak volbrengen, en u mijne kinderen datgene mededeelen, wat ik zag, en wat er verder met mij voorviel. . .

Eenige oogenblikken na het openschieten der deur van ons lokaal, verscheen er eene woeste bende Indianen [2]*, allen gewapend met krissen, pieken en klewangs. Mijne Moeder die het digste bij de deur was, de troep ziende, en door angst bekropen, niet wetende hoe zich te redden, vloog op de deur aan, waarschijnlijk denkende zich daar buiten op het plein te kunnen redden, doch deze in doodelijken angst beproefde daad, vervroegde haar dood, want nauwelijks in het midden der deur, tusschen de oproerlingen gekomen zijnde, of reeds zagen mijn Vader en ik, haar aangrijpen en was de goede Vrouw*

---

[1]) Volgens Ds. De Vries 8 blz. 14 zouden de deuren met een paal zijn open gestooten, hetgeen mij waarschijnlijker voorkomt.

[2]) Blijkbaar werden in dien tijd de inheemsche bewoners van Indië aldus genoemd; ook bij Ver Huell treft men dit woord „Indianen" telkens aan.

in een oogwenk onthoofd.

En alsof dit verschrikkelijk einde van deze jonge, 25-jarige, totaal onschuldige vrouw nog niet erg genoeg was, met haar ging mede verloren een nieuw, bijna voldragen leven, want Mevrouw Van den Berg bevond zich op dat oogenblik „in hoog zwangeren toestand", zoo vertelt Ver Huell ons, die dit wel vernomen zal hebben van de Engelhards, met wie hij zeer bevriend was en waaraan het ook zal zijn toe te schrijven, dat hij zooveel belangstelling en zorg aan den dag heeft gelegd voor hun neefje Jean Lubbert.

Mijn Vader, hoe weerloos ook, ziende dat Zijne Vrouw werd aangegrepen, sprong op om terhulpe te snellen, terwijl ik ZijnEd. als het ware uit instinct volgde: de moordenaars mijn Vader ziende, stoven dadelijk weder naar binnen op hem los, doch voor zij tot hem genaderd waren, kwamen hun Zijne drie jongste kinderen tegen, die hunne Moeder hadden willen volgen [1]*), die onder onze oogen gruwelijk werden vermoord, waarna zij als wilde tijgers op mijn' Vader losgingen, die zich nog trachtte te verdedigen, doch spoedig vermand, onder de klewang-houwen bezweek. Ik zag hem vallen, die goede Vader, die, zoo verwond zijnde zich toch nog verweerde, zeker om te trachten zijn eenig overgebleven kind met Zich Zelven te kunnen redden, doch met zijn val, was het gruwelstuk volbragt, waarna zij mij, het weerloos overgebleven kind, mededoogloos neersabelden, waardoor ik drie zware en drie ligtere wonden aan het hoofd kreeg, welke mij als dood op de planken deden storten, waar ik bewusteloos bleef liggen. Hoe lang ik zoo ben blijven liggen, weet ik niet regt, alleen weet ik, dat ik in het holst van den nacht volgende op den moord van den vorigen dag, weder bijkwam, gekweld door een onleschbaren dorst, waarschijnlijk tengevolge van het bloedverlies uit mijne wonden. Op dat oogenblik, nog half onbewust zijnde in welk gevaar ik verkeerde, riep ik de meid, om mij drinken te geven, die er natuurlijk niet was,* (want ook zij was vermoord); *het geluk wilde evenwel voor mij, dat een gewezen slaaf, van mijne Ouders, Salomo genaamd, de wacht had voor de deur, en door mijn geroep opmerkzaam geworden, naar binnen kwam, en mij daar deerlijk gewond vond liggen. Ik geloof dat die man, ofschoon ook tot de oproerlingen behoorende, toen medelijden kreeg, met het zoo deerlijk gehavende kind, althans hij gaf mij te drinken, en verzorgde mij zoo goed hij*

---

[1]) Gezien mijne berekening op bladzijde 242, heeft ook het jongste kindje toen hare moeder zeer zeker, hetzij kruipende, of waggelende kunnen volgen.

kon, tot den volgenden morgen. — Doch welk een morgen volgde op dat ontwaken, rond ziende, lag ik omringd door de lijken mijner Broertjes; ik zocht onwillekeurig mijn' Vader, die voor mij nederviel, doch zijn lijk was vervoerd, waarschijnlijk om hetzelve na Zijn dood, nog te mutileren. Volgens sommigen hoorde ik op lateren leeftijd, dat mijn Vader na zijn val, nog levend zijnde was weggedragen en op het plein aan een paal was gebonden, alwaar zij hem op de gruwelijkste wijze zouden verminkt hebben, door neus, ooren etc. etc. af te snijden, oogen uit te steeken, waarna zij hem met een kogel het genade-schot zouden gegeven hebben, en hem zoodoende uit zijn lijden verlosten. Ofschoon ik zeker vermeen gezien te hebben, dat mijn dierbare Vader dood op den grond viel, en ik dus betwijfel of die gruweldaden, terwijl Zijn Ed. nog levend was, aan hem voltrokken werden, zoo moet ik toch hierbij zeggen, dat zulks niet onmogelijk is, aangezien toen ik ZijnEd. zag vallen, ik vermeende gezien te hebben dat ZijnEd. vermoord was. Men legge hier de klemtoon op het woord „vermeende".

Hoogst waarschijnlijk is het wèl gebeurd. Jean Lubbert vond immers den volgenden morgen zijn Vader niet meer op de plaats, waar hij hem voor zich had zien neervallen, terwijl ook Van de Wall in „Oudheden in de Molukken" memoreert, dat de Resident naar den klokkestand werd gesleept en daar werd vastgebonden.

Het schijnt dat met den dag, de aanvoerders der muitelingen onder de poort waren bijeengekomen, waarom mijn redder Salomo besloot mij op te nemen (door bloedverlies te zwak zijnde om te loopen) en mij voor hen te brengen. De deur van het vertrek uitkomende, trof mij een verschrikkelijk gezigt, en wel het onthoofde ligchaam mijner ongelukkige Moeder. — Wat ik daarbij gevoelde, hoewel kind zijnde, kan ik niet beschrijven; het zij U mijne kinderen genoeg te weten, dat het gezigt daarvan mij de gehele moord van den vorigen dag voor den geest bragt, en ik toen (hoe jong ook zijnde) begreep, dat ik mijn lieve Ouders en Broeders nimmer zoude wederzien. —

Na deze treffende woorden zal men met evenveel ontroering kennis nemen van het overlijdingsbericht, zooals ik later te weten kwam, geplaatst in No. 216 van de „Amsterdamsche Courant" van Maandag 14 September 1818, aldus eerst ongeveer één en een kwart jaar na den moord gepubliceerd, waaruit tevens valt af te leiden, dat de Heer Umbgrove toen nog geen bericht had ontvangen van de geboorte van het vierde kleinkind.

Ofschoon mij de openbare berigten, reeds sedert een geruimen tijd, het voor mij zoo zieltreffende lot mijner Kinderen en Kindskinderen, in den bekenden opstand op *Saparoua*, vermelden, mogt ik mij niet weêrhouden, mij eenige hoop omtrent hun voor mij zoo dierbaar leven, immers omtrent dat van eenige hunner te voeden, tot dat bij mij nu onlangs de zekere en mijn hart zoo zeer verscheurende tijding is ingekomen, dat mijn waarde Schoonzoon JOHAN RUDOLPH VAN DEN BERG, in den Post, waarin hij aldaar geplaatst was, tusschen den 15den en 20sten Mei 1817, met mijne lieve Dochter JOHANNA CHRISTINA UMBGROVE, en hunne twee nog jonge Kinderen, op eene wreedaartige wijze door de Inlanders van het leven zijn beroofd; terwijl hun Zoontje, J. L. VAN DEN BERG, het oudste Pand hunner Huwelijksliefde, nog gelukkig, hoe zeer gekwetst, in het leven is behouden!

Van dit voor mij en mijne overige naaste Familie, in alle opzigten, zoo hartgrievend verlies, heb ik de eer, door dezen gewoonlijken weg, aan verdere Naastbestaanden en Vrienden, kennis te geven, met verzoek van Brieven van Rouwbeklag verschoond te blijven, daar ik zoo zeer wensche alleen in de beschikkingen der goede Voorzienigheid te berusten, en hierdoor de eenige ware troost voor mijn door dezen ramp zoo diep ter nedergeslagen hart te vinden.

J. L. UMBGROVE.

Op den Huize *Wengelvelden*
in *Overyssel*,
den 10 September 1818.

Na deze zware beproeving werd ik naar de poort gebragt, en op de daar staande brits gezet; inmiddels stonden de hoofden, waarbij de Sultan[1]), *geschaard om mij heen, die op het minste teeken van den Sultan gereed stonden om ook mij te vermoorden. Salomo*[2]) *sprak met den Sultan, en vroeg op mij wijzende, of hij het Witte Varken (een scheldnaam waarmede zij de blanken betitelen) mogt behouden en medenemen. Na een oogenblik aarzelens, waardoor het betere gevoel van medelijden de overhand bekwam, gaf de Sultan met zijn hand (zonder te spreken)*[3]), *het teeken, dat zijne vraag was toegestaan, zoodat Salomo met mij het fort verliet, waarin ik zulke dierbare overblijfselen mijner betrekkingen liet, en waarvan de herinnering mij tot aan mijnen dood zal bij blijven.*

---

[1]) In stede van „den Sultan" leze men hier en overal verder „het opperhoofd der opstandelingen".

[2]) Van hier af moet voor „Salomo" worden gelezen „Salomon Pattiwaël".

[3]) Dit zal wel niet juist zijn, gezien hetgeen Benjamin Pattiwaël in zijn hierna op te nemen Verslag mededeelde.

Waarheen Salomo mij eerst bragt, is mij onbekend, doch al spoedig bevond ik mij, met diens Vrouw en twee kinderen, voortvlugtig in de wildernis, daar hij gehoord had, dat men het weder op mijn leven gemunt had, en hij, Salomo, verdacht werd, door mij te redden, met de Hollanders te heulen, zelf gevaar liep.

Hier moeten wij het Manuscript onderbreken, omdat dit gedeelte, op grond van hetgeen wij thans met min of meer zekerheid weten, behalve eenige correctie, ook de noodige toelichting en aanvulling behoeft.

Van den Berg werd niet verwond door het springen van een draaibas of lilla, doch door een kogel van één der opstandelingen, een zekeren Engel, dien Ds. De Vries goed gekend heeft en die niettegenstaande zijn euveldaad ongestraft is gebleven.

Den 15en Mei, zoo vertelt Van der Kemp ons, gaf de Resident aan Inlanders, die hem in den loop van den avond kwamen bezoeken, guller toegang „dan misschien wel voor de verdediging wenschelijk was" en daaronder bevonden zich ook Rhébok en Latoemahina.

Dat hij dit tweetal binnenliet, doet sterk vermoeden, dat Van den Berg niets had bespeurd van de door deze twee verraders tegen hem in het geheim gevoerde actie.

Rhébok ried hem aan geen geweld te gebruiken, maar met zachte middelen de ontevredenheid tot bedaren te brengen en toen na hun vertrek de bevolking in den nacht van 15 op 16 Mei het fort omsingelde en volgens het manuscript het vuur alreeds geopend was, doch aan beide zijden blijkbaar zonder veel succes, is het begrijpelijk, dat Van den Berg, overeenkomstig Rhéboks raad, nogmaals een poging deed om de muitelingen tot rede te brengen.

Daarom liet hij vóór 6 uur des morgens de witte vlag hijschen en zwaaide ook zelf met een witte zakdoek, zooals wij in „Oudheden Molukken" lezen, toen hij op den wal verscheen, „terwijl hij (tevoren) zijne ondergeschikten allen tegenstand verbood", welke immers in flagranten strijd zou zijn geweest met het vertoonen van de witte vlag.

Hier zij terloops opgemerkt, dat Van den Berg blijkens een aanbeveling van zijn schoonvader aan den Minister van Koloniën, J. Goldberg (1814 tot 1818), n.a.v. het door hem d.d. 5 October 1814 ingezonden request, het Maleisch „nog bijzonder goed" had onthouden. Ds. De Vries meent wel, dat hij het „Ambonsch Maleisch" nog maar gebrekkig verstaan kan hebben in de dagen, dat Ornee

hem van advies moest dienen, omdat men dat „in geen twee maanden en ook niet in een jaar leert", doch zoowel uit het Rapport Porto, als uit Salemba's brief (Doss. d. Vr. 6) zagen wij, dat Van den Berg zich best verstaanbaar wist te maken.

Niet om het fort zoo maar voetstoots over te geven, doch alleen als een laatste poging om het ergste te voorkomen, liet Van den Berg de witte vlag hijschen, doch dit werd er niet bij verteld, noch door Van de Wall, noch door Van der Kemp, die hem zelfs verweet, het fort niet tot het uiterste verdedigd te hebben (zie blz. 306) zoodat het er, volkomen ten onrechte, allen schijn van had, als zou de Resident zich lafhartig hebben gedragen.

Ds. De Vries schreef in dit verband aan onzen Grootvader: „tot zijn ongeluk stelde hij te veel vertrouwen in de opstandelingen, toen hij een laatste poging deed om den vrede te herstellen en zoo het ergste te voorkomen".

Toen de Resident dan vóór 6 uur (Rapport Porto) op den wal verscheen en zich volgens Ds. De Vries bij de klok boven de poort (zie de photo van het fort bij blz. 306), opstelde, stoorden de muitelingen zich in het minst niet aan de witte vlag als teeken van vredesgezindheid, zooals wij telkens gedurende den opstand bij Ver Huell en Boelen lezen, zij vuurden rustig door, althans Van den Berg werd toen in den buik getroffen door een schot van den zooeven genoemden Engel, die buiten het fort achter een boom stond te schieten, waarna men den getroffene, zooals wij weten, naar binnen heeft gedragen.

Het Manuscript toont ons reeds duidelijk aan, dat er wèl weerstand is geboden, doch wanneer men dit niet afdoende vindt, zoo is het volgende wel zeer overtuigend:

1°. Blijkens Rissakotta's Verslag nam Matulesia persoonlijk om 10 uur in den morgen van den 16^{en} Mei als kapitein het bevel op zich voor de bestorming van het fort, hetgeen toch zeker niet noodig geweest zoude zijn, indien Van den Berg dit door het uitsteken van de witte vlag zonder den geringsten weerstand om 6 uur reeds had prijs gegeven, zooals ook Van de Wall het voorstelde. Dat Matulesia, reeds om 6 uur v.m. aangekomen, het om 10 uur noodig vond *zelf* de leiding op zich te nemen, wijst alreeds op sterken tegenstand, maar nog duidelijker komt dit uit door

2°. De verklaring van den *ooggetuige* Lawakabessie, die in een brief aan Ds. De Vries o.m. schrijft: „Nadat zij (een deel der opstandelingen) *tweemaal** gepoogd hadden het Fort te

overrompelen, gelastte de aanvoerder af te trekken en opnieuw te beraadslagen". Zoodat dus minstens t w e e aanvallen door de bezetting zijn afgeslagen; en eindelijk hebben wij dan nòg als een bewijs voor den gevoerden strijd

3°. Hetgeen gezegd wordt in punt V van Matulesia's Bezwaarschrift (Doss. d. Vr. 3).
Alhoewel dit een niet volkomen betrouwbaar stuk is, zooals ik eerder opmerkte, zoo kunnen wij, na het onder 1°. en 2°. opgemerkte, punt V wel als juist aanvaarden en daarin staat:
„...toen is de Resident* dadelijk kwaad geworden en heeft — uit het fort* — met kanonnen en geweren geschoten..." [1])

Door dit alles staat onomstootelijk vast, dat Van den Berg wel degelijk met de veel te zwakke bezetting van slechts 1 sergeant en 16 man tegenstand heeft geboden.

Dat Van der Kemp in zijn werk van 1915 geen enkel woord van lof heeft voor deze zeventien dappere mannen, die den strijd nog uren volhielden tegen honderden Rebellen, kan ik maar weinig appreciëeren. Wellicht was het een gevolg daarvan, dat hij van de onbegrijpelijke, foutieve veronderstelling uitging, dat er in het geheel niet gevochten is geworden, terwijl hij toch uit de hem door mijn Vader ter inzage verstrekte gegevens, even goed als ik, wist of had kunnen weten, dat de Resident en zijn kleine bezetting het mogelijke hebben gedaan, om de aanvallen van de overmachtige opstandelingen af te slaan.

Wel schijnt Van den Berg in den loop van den dag opnieuw een poging te hebben gedaan om de muitelingen tot vrede te bewegen, want in het Rapport Porto vinden wij nog dit opgeteekend:

> „Des middags om 12 uur liet de Resident een brief naar beneden brengen, waarin vredesonderhandelingen werden voorgesteld, maar de opstandelingen wilden daarvan niets weten en omstreeks 3 uur werd de kota (= plaats, dus hier het fort, C.) bestormd en veroverd". (Wellicht is dit laatste in verband met de capitulatie niet juist, waarover dadelijk meer, C.).

Zoo heeft dan een handjevol dappere mannen, 17 in aantal, met niet meer dan één vat kruit den strijd tegen een groote overmacht

---

[1]) Om precies te zijn: de woorden „uit het Fort" heeft Ds. de Vries er bij de vertaling ingelascht, zoo deelt Van der Kemp ons in een noot mede, waarop hij laat volgen: „dat in zoo ver niet onjuist is, omdat zoo er geschoten is met kanonnen, dit slechts uit het Fort op den 16en Mei kan geweest zijn." (V. d. K. 1915, 30, noot 1).

volgehouden vanaf des morgens vóór zes uur tot des middags 3 uur.

Nog meer bewondering heeft men voor deze verdedigers „wanneer men bedenkt, hoeveel moeite en zorgen het gekost heeft om den vijand van te sterkte af te houden, nadat kolonel (lees: overste) Groot er zich weder van meester had gemaakt en met al zijne hulpmiddelen haar in staat van tegenweer had gebracht", welke hier geciteerde woorden Van der Kemp niet schreef om te doen uitkomen, hoe flink de bezetting zich heeft geweerd, maar om aan te toonen „dat de paar man der bezetting op dien 16en Mei geen enkele verdediging van beteekenis konden aanbieden" (V. d. K. 1915, 65), hetgeen zij dan toch maar op kranige wijze hebben gelogenstraft, door zelfs twee bestormingen op het fort te verijdelen.

Hieruit ziet men dan, hoe onverdiend de smet was, welke, zoowel Van der Kemp, als Van de Wall, op de bezetting heeft geworpen, door het voor te stellen, alsof er geen schot gelost was, terwijl de laatste er nog aan toevoegde, dat de opstandelingen „in een oogwenk" meester waren van het fort en de Javaansche soldaten op de vlucht sloegen.

Het verheugt mij dan ook zeer Verhagen en zijn mannen openlijk van die smet te hebben kunnen zuiveren.

Volgens alle lezingen hebben de muitelingen op dien Vrijdag, den 16en Mei, een vergadering belegd „achter den ringmuur van het Residentiehuis", zoo schrijft V. d. Kemp, ter bespreking van den aanval op het fort. Niet onwaarschijnlijk waren dit de nieuwe beraadslagingen, gehouden na den tweeden mislukten aanval en daarheen zal de Resident dan wel den zooeven genoemden brief om 12 uur hebben gezonden, vermoedelijk denzelfden, waarvan Pattiwaël in zijn verslag schrijft:

> „Met spoed liet de Resident hun een brief brengen, waarin hij zeide: „Indien ik eenig kwaad gedaan heb dan moogt gij mij verklagen bij den Gouverneur op Ambon", maar zij wilden daarvan niets weten". (d. Vr.).

Dat hij dien toen nog kon zenden, terwijl hij zwaar gewond was — een schot in het onderlijf is altijd zeer ernstig, vooral wanneer de kogel van groot kaliber is, zooals in die dagen — zal hem mogelijk zijn geweest, doordat hij nog de beschikking had over zijn Schrijver Ornec, die zijn trouw aan den Resident al evenzeer met zijn leven heeft moeten boeten, want, alhoewel hij bij het binnendringen van de opstandelingen in het fort in een prauwtje wist te ontkomen, werd hij achterhaald en eveneens vermoord.

Uit welke bron onze Grootvader die capitulatie door *den sergeant* „op voorwaarde van levensbehoud" heeft vernomen, is mij onbekend. Nergens kon ik er eenige bevestiging van vinden en zoo kunnen wij slechts op aanwijzingen afgaan, waarvan er meer vóór dan tegen pleiten.

Er vóór te zeggen is dit:

Als het fort werkelijk bestormd was, zou dit zeker gepaard zijn gegaan met veel tumult en krijgsgeschreeuw, welk laatste speciaal door deze Inlanders, gelijk men telkens in Ver Huells en Boelens boeken leest, bij alle schermutselingen wordt aangeheven. Nu vertelt het Manuscript ons echter, dat het „d o o d s t i l" werd vóór dat de muitelingen in het fort kwamen, zoodat het dus hoogstwaarschijnlijk is, dat er niet is gestormd en de opstandelingen kalm door de poort zijn binnengekomen.

En dan is er het volgende:

Ds. De Vries schrijft:

> „De bezetting op het Fort bestond destijds uit 12 of 14 man onder bevel van den Sergeant Bombardier Verhagen. Doordien de Engelschen het buskruid in zee hadden geworpen en het Hollandsch bestuur voor geen nieuwen voorraad gezorgd had, was er slechts een vat kruid in het magazijn.
>
> Verhagen, die wel inzag dat het Fort bijna niet te verdedigen was, deed den voorslag om, toen de aanval begon, zich in het kruidmagazijn te begeven en dan die ton buskruid te ontsteken. De resident bleef zich nog vleijen met de hoop op een minnelijke schikking.
>
> Beter dan hij voorzag Verhagen wat het einde zoude wezen en daarom liet hij zijn 13-jarige dochter des nachts, na haar gezicht zwart gemaakt te hebben, bij laag water . . . uit het Fort langs de rots . . . zakken".

Voor de weggelaten gedeelten en wat er verder volgde, geef ik liever het relaas van Maria Verhagen zelf, zooals zij het — reeds een oude vrouw zijnde — vertelde aan Mevrouw D. C. Pannebakker-De Vries, van wie ik het aldus vernam:

> „Haar vader sneed een soldatendeken in reepen, bond ze aaneen en liet haar van af den muur van het fort aan den achterkant (dus aan de zeezijde, C.) neer, waarna zij over de rotsen en langs het strand naar haar moeder vluchtte".

Door Ds. De Vries weten wij dan nog, dat haar moeder een inlandsche vrouw was, die in Saparoea woonde.

Ik meen, dat al het hier aangehaalde zeker als zeer betrouwbaar

kan worden beschouwd en daarom lijkt het vrij onwaarschijnlijk, dat deze „sergeant" zou hebben gecapituleerd, maar daar de Resident niet inging op diens voorstel om het fort in de lucht te laten springen, wordt de capitulatie des te waarschijnlijker, want toen Van den Berg het fort bleef verdedigen, altijd nog hopende op eene minnelijke schikking, welke omstreeks twaalf uur in den middag andermaal uitgesloten bleek, zal kort daarna de bodem van het kruitvat zichtbaar zijn geworden, zoodat gelijk met de laatste korrels kruit tevens de laatste hoop op het behoud van het fort in rook zal zijn opgegaan.

Toen hierdoor het verlies van de sterkte als vast kon worden aangenomen, zou het zeker te laken zijn geweest, indien de Resident ten slotte niet het laatste zou hebben beproefd, n.l. het aanbieden van een capitulatie op voorwaarde van lijfsbehoud, om zoodoende althans de levens te redden van de kinderen, vrouwen en alle anderen, die er zich in bevonden.

Hiertegenover staat evenwel het Rapport Porto, volgens hetwelk het fort wèl bestormd zou zijn en daarom is het wenschelijk op dit punt eerst de betrouwbaarheid daarvan na te gaan, doch tevens van het geheele Rapport, omdat dit bij al deze beschouwingen zoo'n groote rol speelt.

Van der Kemp zegt ervan: „dat ook dit stuk, behalve niet altijd helder, niet veel zaaks is. Echter is geenszins alles onbruikbaar; *integendeel**, uit mededeelingen, *die van andere zijden vallen te controleeren, data enz.**, blijkt, dat de schrijver zijn best heeft gedaan betrouwbaar te wezen"[1]), en terwijl hij het dan niet veel zaaks vindt, laat hij er op volgen: „Wel jammer is het overigens, dat hij niet in meer bijzonderheden trad, vooral met betrekking tot den moord op de familie Van den Berg en ten aanzien van de expeditie-Beetjes", zoodat men zou zeggen, dat Van der Kemp, hetgeen deze schoolmeester te vertellen had, tòch ook nogal belangrijk en *betrouwbaar* moet hebben gevonden.

Dat Rissakotta, de godsdienstonderwijzer, geen bijzonderheden vertelt over den moord op de familie Van den Berg is wel zeer begrijpelijk voor iemand, die zelf van den Resident schreef, „dat hij de bevolking van het eiland nog in het geheel geen kwaad had gedaan", zoodat die moord al een zeer donkere bladzijde is in de geschiedenis van deze Inlanders en daarom zal hij ook het capitulatie-voorstel, hetwelk alsdan vóór 3 uur zou moeten zijn binnengekomen, ver-

---

1) Rissakotta heeft er zelf bij geschreven: „Dit is een op waarheid gegronde uiteenzetting van de aanleiding en het begin van dezen opstand."

zwegen hebben, waardoor hij het wel moest voorstellen, alsof het fort bestormd was, want het verraad tegenover de bezetting zou die bladzijde nog donkerder hebben gemaakt.

Zoo is het dan tòch wel mogelijk, dat deze capitulatie „op voorwaarde van levensbehoud" den opstandelingen is aangeboden en zelfs heeft plaats gehad, ook zonder dat dit afbreuk behoeft te doen aan de betrouwbaarheid van het overige van het Rapport Porto.

Ook Ds. De Vries zegt van Rissakotta's Verslag: „Aan het door hem geschrevene, dat zich onderscheidt door zaakrijkheid en juistheid*, maar niet door strikte onpartijdigheid (ten aanzien van Salemba, C.), heb ik weinig toe te voegen".

Daarom heb ik gemeend, het gelijkluidende Rapport Porto als een zeer betrouwbare bron te kunnen aanmerken en er ruimschoots gebruik van te mogen maken.

In 1898 bood de Heer Riedel mijn Vader Matulesia's klewang aan met een begeleidend briefje, luidende:

> „De ondergeteekende, oud Resident van Ambon, verklaart dat deze klewang, waarmede Thomas Matulesi den Resident van Sapoeroea J. van den Berg met diens geheele* familie — uitgezonderd een zoon die slechts aan zijn hoofd gewond werd — vermoord had, aan hem, door een der afstammelingen van Thomas Matulesi, is ten geschenke gegeven.
> 's-Gravenhage, 13 Mei 1898.
>
> (w.g.) Dr. J. G. F. RIEDEL".

Mevrouw Van den Berg werd echter niet onthoofd door Matulesia en diens klewang, aangezien bij vonnis van den Raad van Justitie te Ambon, d.d. 26 Januari 1818, „Lucas Silano (alias Huliselang), ook bekend als Watimena, geboortig van Nolloth, kapitein van de muitelingen dier negorij, als de „moordenaar van de vrouw van den Resident* *Van den Berg* en een der aanvallers tegen de bezetting op het fort Haroukou", werd opgehangen. (V. d. K. 1919, 221).

Wanneer men die klewang ziet, verwondert men er zich slechts over, dat de kleine Jean Lubbert niet onmiddellijk bezweken is aan de hem daarmede toegebrachte zware en lichtere hoofdwonden.

Er zijn ook nog enkele kleine verschillen tusschen het Manuscript en Benjamin Pattiwaëls Verslag, waarom ik uit dit laatste, mede ter verduidelijking, het betreffende gedeelte overneem.

„Vervolgens, d.w.z. na de inneming van het Fort, vond een slaaf uit Paperoe met name Salomo een kind van den Resident, dat Jan genoemd werd en dat leefde nog. Daarop maakte hij zijn om het lijf gebonden kleed los en wikkelde het kind daarin. Nadat de aanvoerder (d. w. Matulesia, C.) dit vernomen had liet hij het in de burgerwacht brengen en daarop verzamelde hij zijne raadslieden en al het volk om te overleggen wat met het kind te doen. Daarop knielde mijn Vader Salomon Pattiwaël in het midden der vergadering en smeekte om zoo het kon het kind vrij te laten, het niet te dooden, maar te laten leven, opdat mijn Vader het als zijn pleegkind mocht behouden en zijne wonden genezen. Daarop zeide de aanvoerder tot zijne raadslieden en tot al het volk „dat niemands zwaard het kind aanrake; ieder, onverschillig wie, die het kind leed doet zal met geheel zijn geslacht gedood worden". Daarop omhelsde mijn Vader dat kind, bracht het in zijn huis, wiesch het bloed uit zijne wonden en zocht die te genezen. Zoo bleef het tot Majoor Beetjes kwam met het oorlogsvolk. Toen hij kwam verscholen wij ons op de berg Rila achter Saparoea . . ."

Hieruit zien wij dus, dat het niet Salomo (uit Paperoe) was, die vroeg om het kind te mogen behouden, doch Salomon Pattiwaël en dat Matulesia wèl eenige woorden zal gesproken hebben, terwijl het verzoek moet zijn toegestaan, omdat men van oordeel was, „dat blijkbaar God het kind had willen redden".

Dat dit gebeurde in de „burgerwacht" en niet in de Poort is natuurlijk juist, daar deze te klein was voor zulk een vergadering, terwijl er ook in die wacht wel een brits zal zijn geweest, waar de kleine Jean Lubbert werd op gezet, zooals wij in het Manuscript lazen.

Het is waarlijk verwonderlijk, dat hij zich van dit alles nog iets herinnerde na zijn zware mishandeling en het groote bloedverlies, waardoor ook later nog zijn herinneringsvermogen zal zijn tekort geschoten, zooals ten aanzien van Salomon Pattiwaël, dien hij „Salomo" noemde en waar hij sprak van diens vrouw en twee kinderen, die echter de vrouw en dochters van sergeant Verhagen waren.

Dat deze medevluchtten naar den berg Rila was zeer verstandig, want als vrouw van den Nederlander Verhagen liep ook zij alle kans om met haar kinderen vermoord te worden.

Dat Pattiwaël zich in de bosschen verschool, toen Majoor Beetjes landde, was zeer juist gezien, want bij den terugkeer der onzen en door de onderdrukking van den opstand konden de hartstochten licht weder oplaaien en wraak worden genomen op het kind van den Resident, zoodat het bij gemis aan orde en gezag juist tóén ernstig

gevaar liep, zooals Van der Kemp het zeer aannemelijk verklaarde in zijn werk van 1915, blz. 69.

Nu moge het waar zijn, dat Pattiwaël ook zichzelf daardoor in veiligheid stelde, daar men het zeker ook op hem als redder van het Nederlandsche kind gemunt zal hebben, toch kan zijn handelwijze nimmer te hoog worden aangeslagen, want alle ontberingen en gevaren, verbonden aan een zesmaandsch verblijf in de Indische wildernis, zouden hem bespaard zijn gebleven, wanneer hij zich n i e t over dat blanke kind had ontfermd.

De Nederlandsche Regeering heeft dan ook deze nobele daad erkend en zooals uit Benjamin Pattiwaëls Verslag valt af te leiden, zijn Vader Salomon als belooning hiervoor benoemd tot Patih van Tiow [1]).

In het thans weder volgend Manuscript zal ik de onjuistheden met n i e t-cursief gedrukte woorden of letters corrigeeren.

Wat ik in die wildernis, zwaar gewond zijnde, doorstond, is niet te beschrijven; bijna naakt en van alles beroofd [2]), *bragt ik, met* Salomon en de anderen, *nachten op de boomen door, waar ik op een tak gebonden werd, om mij voor vallen te vrijwaren, terwijl iedere nacht, ter verjaging van het wild gedierte, onder aan den voet van die boomen, een vuur wèrd aangestoken. Ongeveer drie maanden* [3]) *bragt ik zwervende in die wildernis door, ten prooi aan de grootste ontberingen; vooral had ik in het begin veel te lijden van de schandelijke mishandelingen der oudste Dochter van* vrouw Verhagen, Maria genaamd, *die jaloersch over de goede zorgen die* Pattiwaël *aan mij besteedde, mij de haren uittrok en mij zoodanig aan mijn gewond oor trok, dat mijne hoofd en oorwonden, in plaats van beter, dagelijks erger werden. Gelukkig werd dit spoedig door Salomon ontdekt, die daarover in drift ontstoken,* Maria *bij de haren optilde, en haar duchtig sloeg; dit niet kunnende zien, vroeg ik voor haar*

---

[1]) Hiervan heb ik geen officiëele bevestiging uit Saparoea kunnen krijgen, doch zelfs, wanneer Salomon de o u d s t e zoon was geweest van Thomas Pattiwaël (ook dit kon ik niet te weten komen) en hij dus op grond van de erfelijkheid rechtens zijn vader zoude hebben moeten opvolgen, kan hier toch wel sprake zijn geweest van „belooning", daar het zeer goed denkbaar is, dat de Regeering de Pattiwaëls door hun tijdens den opstand aangenomen houding, anders van het Regentschap zoude hebben vervallen verklaard.

[2]) Toen het kind aan Kapitein der Infanterie Lisnet werd overgegeven, had het „alleen een hemdje aan". (Ver Huell).

[3]) Niet drie, doch bijna zes maanden bracht hij in de wildernis door, zooals wij dadelijk zullen zien.

vergiffenis, waarvan het gevolg was, dat de bestraffing ophield niet alleen, maar dat het meisje, dankbaar voor die bemiddeling, ook voor mij de grootste toegenegenheid opvatte en mij voorts met de grootste zorg en liefde hielp verbinden en voor mij zorgde[1]), *zoodat ik de kwade bejegening spoedig vergeten was. Gedurende al dien tijd dat ik verder in de wildernis doorbragt herinner ik mij niets bijzonders, want, zooals wel te begrijpen is, leefden wij geheel geïsoleerd, ons levensonderhoud vindende in de vruchten der Bosschen en bij tusschenpoozen in de rijst, die Salomon hier of daar wist te bekomen.*

Hierna heeft de schrijver het over de bestraffing van de bevolking, waarbij hij weergeeft, wat de Schout-bij-Nacht 't Hooft hem te Velp vertelde, die als jong adelborst van slechts 14 jaar, de mislukte expeditie-Beetjes medemakende, het geluk had te behooren tot de slechts 14 manschappen, die toen aan de slachting ontkwamen en die gedecoreerd werd met de Militaire Willemsorde wegens het daarbij redden van het hem toevertrouwde Vaandel.

Hoe men te weten kwam, dat er een kind aan den dood was ontsnapt en ook zijne uitlevering daarna, beschrijft hij vervolgens minder juist, waarom ik zoo dadelijk het hierop betrekking hebbende gedeelte uit Benjamin Pattiwaëls Verslag zal aanhalen, terwijl het overige in Hoofdstuk III wordt medegedeeld.

En dan lezen wij verder in het Manuscript:

Van deze (mijne) *uitlevering kan ik mij hoegenaamd niets herinneren, zelfs niet de persoon aan wiens zorgen ik werd toevertrouwd. Ik herinner mij alleen, dat ik op hetzelfde schip met de gevangenen naar Amboina zeilde, en daar zijnde, na de veroordeeling der gevangenen, staande op eene hooge poort, de straf der veroordeelden moest bijwonen, waarvoor op het plein een breeden galg was opgerigt om die schuldigen op te hangen; ik meen dat er 8 of 10 zijn opgehangen, waaronder ook de Sultan, een groot en forsch zwaar mensch, die evenwel eerst door het touw, op zijn knieën, op den grond viel, en voor de tweede maal den ladder moest beklimmen, om zijn welverdienden straf te ondergaan*[2]).

Tot zoover het Manuscript.

---

[1]) Een aardig bewijs hiervoor is hetgeen Ds. de Vries ons mededeelt:
„Zij, Maria Verhagen, wist mij te vertellen hoe Sinjo Jan eens schreide, omdat hij geen beschuit en boter kon krijgen en dat zij toen uit het bosch naar alle plaatsen was gegaan en eindelijk beide gekregen had."

[2]) Hierop kom ik in Hoofdstuk III nog even terug.

Na de enkele bladzijden hiervoren aangehaalde woorden uit Benjamin Pattiwaëls Verslag: „Toen hij (Majoor Beetjes) kwam, verscholen wij ons op den berg Rila achter Saparoea", luidt het verder:

> „en daar bleven wij, tot het oorlogsvolk voor de tweede maal kwam en Luitenant Pietersen met zijn soldaten van Haria naar Saparoea ging. Toen eerst werd het vrede en keerden wij* met het kind van den Heer Van den Berg uit het bosch* terug. Het kind werd vervolgens overgegeven, in alle goedheid*, aan den kapitein (Commandant op het fort) Lisnet". (Wel te verstaan in het bivak te Tiouw, zooals wij in Hoofdstuk III op bladzijde 327 kunnen zien, C.).

Hierbij is het volgende op te merken.

Het was deze Inlandsche Luitenant Pietersen, die Matulesia op aanwijzing van den door dezen afgezetten Radja van Boi in een hem aangewezen huis in de buurt van Siry Sory gevangen nam (waarvoor hij de Militaire Willemsorde kreeg), waarna de opstand op Saparoea ten einde begon te loopen en de bevolking zich kwam onderwerpen, hetgeen volgens het scheepsjournaal van Overste Groot te Tiouw geschiedde op den 12^{en} November 1817.

Aangezien Majoor Beetjes reeds op den 20ste Mei op het eiland aankwam, heeft Jean Lubbert dus niet 3 maanden, doch bijna 6 maanden in de wildernis doorgebracht.

Bij Matulesia's gevangenneming vond Luitenant Pietersen een diamanten kam, waaromtrent Van Doren ons vertelt, dat Matulesia, zich tooiende met allerlei kleedingstukken en versierselen van anderen, o.m. een rooden rok droeg van den gesneuvelden Radja van Siri Sori, waarop de epauletten van Majoor Beetjes prijkten, „terwijl als een bijzonder sieraad de gouden kam van de op een ongehoorde wijze vermoorde Mevrouw Van den Berg in zijn haren schitterde".

Ver Huell bracht dit kleinood mede naar het Vaderland en gaf het later terug aan Mevrouw Van den Bergs Vader, den Heer Umbgrove. Deze kam is afgebeeld op het portret bij bladzijde 242.

Na deze mededeeling van meer particuleiren aard, moge ook het volgende niet onvermeld blijven.

Toen mijn jongste broeder Rudolph Paul, werkzaam bij de „Asiatic Petroleum Company" te Shanghai voor een verlof via Indië naar Nederland reisde, ontving hij omstreeks 29 November 1931 te Sabang aan boord van de *Marnix van St. Aldegonde* een in het Maleisch geschreven brief van een Saparoeanees, welke brief helaas zoek raakte, doch juist dezer dagen terecht kwam.

Blijkbaar verkeerde hij in de meening, dat de in 1817 in het fort Duurstede „overleden" Resident van Saparoea „de grootvader" (lees overgrootvader) van mijn broer was en zijn brief luidde verder:

> „Wenschen wij met hulpe Gods en van Zijn Zoon Jezus Christus U en Uwe echtgenoote met kind een goede reis en behouden aankomst in Nederland.
>
> *Hoogachtend,*
>
> (w.g.) KAMI, Saparoeances".

Klaarblijkelijk had de schrijver onzen naam in de passagierslijst van de Marnix aangetroffen.

Het was dus een zekere Kami, een tóén voor ons onbekende naam, en niet Pattiwaël, zooals wij ons ruim 10 jaren later, toen ik het boekje schreef, meenden te herinneren, met het gevolg dat deze daar abusievelijk werd genoemd als de schrijver.

Natuurlijk moest er een band hebben bestaan tusschen de families Kami en Van den Berg, doch waarin die bestond, was voor ons een geheim, voor welks oplossing Ver Huell ons den sleutel verschafte.

Deze vertelt ons namelijk (zie blz. 326), dat er op de *Evertsen* „een jonge Indiaan" de trap op klauterde, die hem o.m. mededeelde „Camies" te heeten en dat een van de kinderen van den vermoorden Resident „aan de slagting was ontsnapt" en zich bij Salomon Pattiwaël bevond, „die tevens zijn meester was".

Dat de door Ver Huell genoemde naam niet volkomen overeenstemt met „Kami", daarvoor is wel een verklaring te vinden, want met de schipbreuk van de *Evertsen*, gingen alle zijn aanteekeningen verloren, zoodat hij in zijn in 1835, dus ± 18 jaren later, verschenen boek, dien naam uit zijn herinnering moet hebben opgeschreven en een kleine verbastering licht mogelijk is [1]).

Phonetisch is er echter zulk een groote overeenkomst tusschen de beide namen, dat de door Ver Huell genoemde persoon zonder eenigen twijfel de voorvader is geweest van den briefschrijver [2]).

Zoo heeft dan de jonge Kami met Salomon en de anderen een tijdlang in de wildernis geleefd en daar zal dan de vriendschapsband zijn ontstaan tusschen hem en het arme kind, waaraan ook hij zeker zijn zorgen zal hebben besteed.

---

[1]) Al ging zijn dagboek ook verloren, toch kunnen Ver Huells „Herinneringen" als vrij betrouwbaar aangemerkt worden, aangezien hij daarvoor o.m. gebruik heeft gemaakt van het scheepsjournaal van zijn getrouwen metgezel H. P. N. 't Hooft.

[2]) Zeer tot mijn spijt zijn al mijn pogingen om met de familie Kami in contact te komen mislukt.

Dat hetgeen Salomon Pattiwaël, Salomo van Paperoe en zooals wij thans kunnen aannemen, ook Kami voor onzen Grootvader als kind hebben gedaan, ten eeuwigen dage in dankbare herinnering in ons geslacht zal blijven voortleven, het is iets vanzelfsprekends, maar dat de fmilie Kami na 114 jaren door den touchanten brief met goede wenschen toonde, nog steeds hartelijk mede te leven met de nakomelingen van Jean Lubbert, ziet, daardoor waren wij toch wel zeer getroffen.

Na ruim een eeuw bestond er dus nog steeds een onzichtbare band tusschen deze twee geslachten van verschillend ras, hetgeen zeker ook daarom vermelding verdient, omdat er weder zoo duidelijk door uitkomt, hoe de inheemsche bewoners van den Archipel, wanneer zij zich eenmaal aan ons hechten, daarbij een trouw aan den dag leggen, welke boven allen lof verheven is en waarvan wij speciaal in dit geval wel een zeer bijzonder voorbeeld hebben, want hier betrof het niet de nimmer verflauwende genegenheid van een enkelen persoon, maar eene, welke jarenlang van generatie op generatie overging, een zoo frappanten vorm van trouw, dat men het nauwelijks zoude gelooven, indien niet de Familie Kami er ons het bewijs voor had geleverd.

HOOFDSTUK III.

De beteugeling van den opstand

en

Jean Lubberts behouden terugkeer bij zijn familie te Soerabaja.

Tengevolge van de aanzienlijke ruimte, ingenomen door de eerste twee Hoofdstukken, kan de beteugeling van den opstand slechts zeer in het kort worden behandeld.

Zooals wij zagen, werd dan eindelijk den 21en Juli te Hatoeana de actie krachtig hervat.

Den 2en Augustus kwamen het fregat *Maria Reigersbergen* en het van de Engelschen gehuurde schip „*The Dispatch*" voor het kasteel Duurstede ten anker en den volgenden morgen om 6 uur reeds was dit onder bescherming van het vuur der beide schepen door de matrozen hernomen en woei daar weder de Nederlandsche vlag.

Behalve het briefje in facsimile, hiervoren weergegeven, vond men er de bebloede kornetmuts van de vermoorde Hollandsche dienstmaagd en kinderkousjes, waarin de afgehakte voetjes en teenen nog aanwezig waren. (Boelen 66).

Na eerst de vorsten van Ternate en Tidor verplicht te hebben tot het leveren van manschappen en 40 kora-kora's, kwam Buijskes den 30en September 1817 te Ambon, ontsloeg er de Moluksche Commissie en Van Middelkoop als Gouverneur en nam 3 October het Bestuur over de Molukken op zich en tevens de leiding voor het beteugelen van den opstand.

Ter versterking van de militaire macht op de Molukken had men 2 compagnieën Europeanen van Batavia, 1 compagnie Inlanders van Semarang en een detachement artillerie van Soerabaja te zijner beschikking gesteld, totaal ongeveer 300 man.

Met deze troepen benevens 50 à 80 Ambonneezen, die zich vrijwillig

als schutters hadden aangeboden, en de Ternataansche Alfoeren van de 18 kora-kora's (de Tidoreesche kwamen eerst einde November te Ambon), bedwong Majoor Meijer den opstand op Amboina tusschen 15 en 17 October, op Haroekoe tusschen 30 October en 8 November, alles overeenkomstig de door Buijskes gegeven orders en den 9[en] November landde hij te kwart vóór zes v.m. bij Porto-Haria op Honimoa.

Deze troepen hebben daarna den opstand op Saparoea bedwongen in samenwerking met de bezetting van het fort Duurstede, waar de Kapitein der Infanterie Lisnet sedert 3* September Fort-Commandant was, en met de mannen van de *Maria Reigersbergen* en de *Evertsen,* welke den 25[en] October voor anker was gekomen in de baai van Saparoea.

Sedert 24 Maart 1817, den dag waarop Kapitein t.z. Dietz plotseling aan boord overleed, voerde Kapitein-Luitenant t.z. Ver Huell het commando over dezen bodem.

Op een avond, enkele dagen na aankomst in de baai, zoo vertelt hij, zag men op het schip een jongen Indiaan de trap opklauteren. Voor den Commandant geleid, zeide hij, gehurkt, bevende en trillende: „Mijn naam is Camies en ik ben mijn' meester ontvlugt. Hij behandelde mij hard, ik moest den geheelen dag in het bosch werken om hout te halen en kreeg nauwelijks sagobrood genoeg om van te leven".

Op een vraag naar den toestand op het eiland gaf hij te kennen, „dat zij groote muren van koraalsteen door het geheele eiland maakten en voorgenomen hadden zich tot het uiterste te verdedigen".

> „Een der kinderen van den vermoorden Resident Van den Berg, voegde hij er met nadruk bij, was bij de slagting zijner ouders ontsnapt en nog in leven bij een burger-huisgezin van Saparoua, Salomon Pattiwaal genaamd, die tevens zijn meester was. Zeer verheugde mij dit berigt", zoo vervolgt Ver Huell, „en ik begon te gelooven, dat de jongen naar boord van het schip gedreven was, om mij dit ter kennisse te brengen, onder het voorwendsel van door zijn' meester mishandeld te worden".

De mededeeling omtrent die muren van koraalsteen bleek later volkomen juist te zijn en de kunstige, doelmatige wijze, waarop deze verschansingen en versperringen waren aangelegd, „zij waren met geen 30 ponder te doorboren", wekte in hooge mate onze bewondering op.

Nadat Porto en Haria op den 9[en] November dadelijk genomen

waren, werd onmiddellijk voor de verovering van Tiouw en Saparoea afgemarcheerd, waarbij Lisnet op verzoek van Meijer, te zijner ondersteuning met 312 man een uitval deed naar Tiouw, waarvoor Ver Huell de fortbezetting door een sterk detachement matrozen liet overnemen, tengevolge van welke goede maatregelen Tiouw en Saparoea reeds dienzelfden morgen om 8 uur in onze handen vielen.

Daar de opstandelingen terugtrokken naar Siri-Sori en vervolgens naar Oelat en Ow, rukte Meijer, met een geforceerden marsch in den vroegen morgen van den 10^en November naar eerstgenoemde plaats, Kapitein Lisnet met zijn mannen te Tiouw achterlatende.

Na de vermeestering van Siri-Sori, waarbij beide, -Islam zoowel als -Serâni, bijna geheel in vlammen moeten zijn opgegaan, betrok Meijer aldaar een bivak.

Gedurende deze dagen meende Ver Huell een poging te moeten doen om het geredde kind terug te vinden.

„Eenige Amboineesche burgers werden op mijn bevel", zoo schrijft hij, „in de bosschen gezonden om het eenige overgebleven kind van den vermoorden Resident Van den Berg op te sporen", waarin deze echter niet slaagden, evenmin als de detachementen, die Majoor Meijer van Siri-Sori naar het gebergte had gezonden „om proclamatiën te verspreiden en voortvluchtige hoofden te arresteeren, zoomede het overgebleven kind van wijlen Van den Berg op te sporen [1]).

Tusschen 11 en 13 November werden Matulesia, Rhébok en de Patih van Tiouw, Thomas Pattiwaël, gevangen genomen. De data zijn niet precies bekend, doch ten aanzien van Matulesia valt uit verschillende aanwijzingen af te leiden, dat zijn gevangenneming den 11^en November plaats had, waarmede de opstand op zijn einde begon te loopen, al werd de zwaarste strijd toen nog bij Oelat en Ow gestreden, althans te Tiouw kwam de bevolking de wapens inleveren en Ver Huell, die daar met den Kapitein-Luitenant Van Schuler, Commandant van de *Venus*, op een avond was heen gegaan, hetgeen zooals wij door Groots journaal weten, op den 12^en November 1817 is geweest, schreef daarover:

„Eene talrijke bende rebellen met een witte vredevaan kwam

---

1) Den 22en Juli was ook alreeds een Inlander Commandant Groot van de „Reigersbergen" namens Radja Nollot o.m. komen mededeelen, zoo vermeldt Groots journaal, dat het oudste kind van den Resident Van den Berg nog in leven was, doch Groot heeft daaraan tóen weinig geloof gehecht, o.a. omdat deze bode „een slimme en ondernemende spion" bleek te zijn. (V. d. K. 1911, 591 en Boelen 62).

hunne wapens overgeven aan den Kapitein Lisnet. Hierbij bevond zich het eenig overgebleven zoontje van den vermoorden Resident Van den Berg*".

„Het lieve kind had alleen een hemdje aan en was sterk door de zon verbrand. Het regter oor was door midden gekapt [1]), en bovendien had het nog eenen grooten houw over het hoofd gekregen. De Hollandsche taal was het geheel vergeten. Ik nam het ouderlooze kind, dat omtrent zes jaren oud scheen, bij mij aan boord, en gaf het, bij mijne terugkomst op Java, aan zijne bloedverwanten over".

En dan lezen wij nog in Benjamin Pattiwaëls verslag:

„Toen men het naar het schip wilde brengen stortte het tranen en verzocht dringend, als het kon, „dat mijn Vader bij hem bleef". Dit verlangden ook al de Heeren en zoo ging mijn Vader mee naar Ambon".

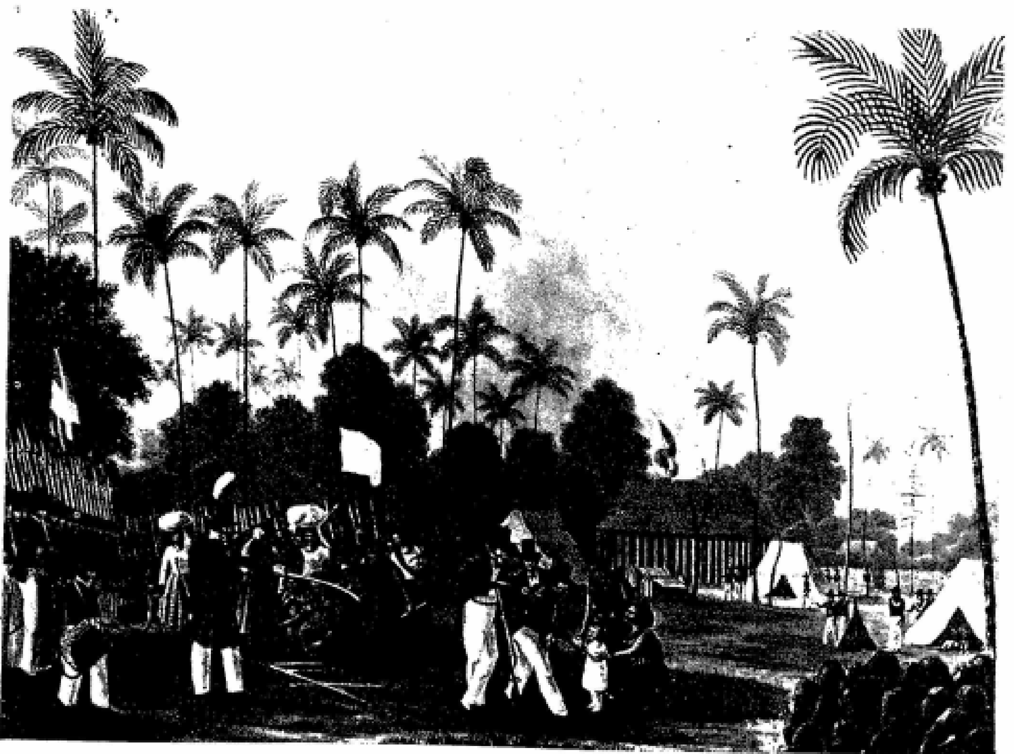
Dank zij de verklaring van den Heer Voorbeytel Cannenburg, dat op het hier nevenstaande plaatje de bij het kind staande officieren z e e officieren waren, werd het duidelijk, dat het hier niet de teruggave betrof van Jean Lubbert aan Kapitein Lisnet, zooals ik aanvankelijk heb gemeend, maar dat dit werkelijk het „Wedervinden" van het kind, n.l. door Ver Huell, voorstelt, zoodat met de erop voorkomende personen zullen bedoeld zijn: Ver Huell zelf, het kind een hand gevende, de vrouw, die het aanbiedt, vrouw Verhagen, achter het ventje Salomon Pattiwaël, achter Ver Huell, Overste Van Schuler en de Luitenant t.z. 2e kl., blijkens zijn éène epaulet, wellicht de commandant van de sloep, waarmede de Heeren naar den wal waren gekomen,, terwijl links de de wapens innemende Officier der Infanterie den Kapitein Lisnet zal hebben moeten voorstellen.

Eerst toen de dorpen Ow en Oelat in de asch waren gelegd, was den 12^{en} November 1817 op Saparoea de kracht van den opstand geheel gebroken en namen de onlusten een einde, met uitzondering van die in de negorijen langs de zuidkust van Ceram, welke eerst in December werden bedwongen.

De strijd om Ow en Oelat, waarbij Majoor Meijer zwaar werd gewond, tengevolge waarvan hij, 28 jaar oud, den 16^{en} Januari 1818

---

[1]) Dit is, vermoedelijk door de primitieve wijze, waarop de wond toen behandeld is geworden, nimmer meer terecht gekomen. Dat gespleten oor maakte op mij als kind veel indruk, maar niet alleen op mij; menigeen die in zijn jeugd onzen grootvader slechts van aanzien had gekend, wist zich dit tháns nog te herinneren, zoodat men zich zal kunnen voorstellen, hoe erg het was. — Zooals ontwijfelbaar vast staat door een photografisch portret, was het het rechteroor en niet het linker, zooals men zal meenen bij het zien van Jean Lubberts conterfeitsel bij bladzijde 237, zijnde dit een reproductie van een geschilderd portret, waarop van die zoo ernstige verminking vrijwel niets te bespeuren is, doordat de schilder daarvan zóó weinig heeft weergegeven, dat het met het bloote oog nauwelijks te onderscheiden is.

Het ontwapenen der opstandelingen op het Eiland Honimoa en wedervinden van een der kinderen van den vermoorden Resident van den Berg.

te Saparoea overleed, was ten deele door de uitstekende verschansingen, wel de zwaarste en de moeilijkste van de geheele expeditie en dat zij niet is mislukt en de geheele colonne niet in de pan werd gehakt, is volgens Majoor Meijer slechts te danken geweest aan den moed en het bezielend voorbeeld van zijn opvolger, Kapitein Vermeulen Krieger.

Even vóór het einde van den opstand op Saparoea had de bevolking van Noessa Laut, na het verschijnen van de korvet *de Zwaluw*, onder commandant Knossis, op den 10ᵉⁿ November reeds de wapens neergelegd.

Den 14ᵉⁿ November kwam Buijskes met de „*Dispatch*" te Saparoea en verhoorde persoonlijk op de *Evertsen* de daar opgesloten muitelingen, „waaronder er eenigen, die genoegzaam onschuldig waren, ontslagen werden". (Verh. 249).

Op Zondag, 16 November 1817, werd n.a.v. het eindigen van den opstand op de hiervoren genoemde vier eilanden in een groote loods op de passar te Tiouw „een plegtig godsdienstig dankuur" gehouden, waarbij de Commissaris-Generaal Buijskes, alle officieren, de gewapende matrozen en een groot gedeelte van de bezetting uit het fort Duurstede aanwezig waren.

„De Leeraar Lenting hield eene treffende Leerrede, dankende den Allerhoogsten voor de verkregen zegepraal, waardoor de rust in deze gewesten hersteld en alles weer onder het wettig gezag getreden was. (Verh.).

Den 18ᵉⁿ November vertrok de *Evertsen* met de gevangenen en Jean Lubbert naar Ambon, alwaar, na aankomst op den 21ᵉⁿ November, de voornaamste rebellen in het kasteel Nieuw Victoria werden opgesloten en het gerechtelijk onderzoek met ijver werd voortgezet.

Reeds op den 16ᵉⁿ December 1817 had te Ambon de terechtstelling plaats voor het Raadhuis op het plein buiten genoemd kasteel, op het zoogenaamde groene zoodje, ten aanschouwe van de en bataille opgestelde divisies der schepen, waarbij zich ook onze hulptroepen, de Alfoeren, onder de bevelen hunner opperhoofden voegden. (Verh.).

„Om zeven uur naderden de hoofden der muiters Thomas Matulesia, Chef, Anthony Rhébok, Kapitein, Philip Latoemahina, Luitenant, en de Radja van Sierie Sorry Sajat Printa" [1]).

[1]) Deze Sajat Printa is vermoedelijk een later door Matulesia aangestelde Radja van Siri Sori, daar zijn naam als zoodanig niet voorkomt onder Matulesia's Bezwaarschrift.

Het vonnis van den Raad van Justitie werd hun voorgelezen, luidende:

> „Dat zij zullen gebracht worden waar men te Ambon gewoon is crimineele sententieën ten uitvoer te leggen, om aldaar door beulshanden met den koorde te worden gestraft, dat er de dood na volge, waarna de doode lichamen naar het buitengerecht zullen gebracht en in een ijzeren kooi opgehangen worden aan de buiten-galge, opdat hun vleesch ten prooye zij aan de lucht en het gevogelte des hemels, zoodat als hun gebeente tot stof zal verkeerd zijn, dit het nageslacht met afgrijzen vervullen zal voor hunne gepleegde gruwelen".
>
> „Toen Matulesia hoorde, dat zijn ontzield ligchaam ten eeuwigen dage in eene ijzeren kooi zoude hangen, opdat het, al ware hetzelve tot stof vergaan, nog ten afschrik zoude dienen voor zijne gruweldaden, ligtte hij even het hoofd op en zag toen weder strak voor zich neêr [1]). Eerst werd Latoemahina gerigt; doch deze, een zwaar man zijnde*, viel door het breken van den strop van boven neêr, en werd bijna levenloos, andermaal de ladder opgesleept, en voor goed gehangen". (Verh.)

Ik haal dit laatste aan, omdat onze Grootvader, die — het is onbegrijpelijk — als kind deze terechtstelling moest bijwonen [2]), meende, dat het de Sultan (lees „het Opperhoofd") was, die op den grond viel. Hij noemde hem „een groot en forsch zwaar mensch", hetgeen hij wèl zeer goed had onthouden.

Als laatste kwam Matulesia aan de beurt. „Hij stapte onbeschroomd de ladder op, en boven komende, toen hem de noodlottige strop om den hals geslagen was, groette hij de regters zeer nederig, en zeide met een bedaarde stem: „slammat tingal Tuang Tuang" (= Toewan, C.) „eene Oostersche wijze van groeten, dat letterlijk een gelukkig achter- of terugblijven beteekent". (Verh.).

De overige 39 gestrafte muitelingen „bestemd om", zooals Ver Huell schrijft, „hunnen levensloop in ballingschap, in de koffijtuinen van Java te eindigen", werden vóór het vertrek van *Z.M. Evertsen* naar Soerabaja aan boord van dit schip gebracht. Onder hen bevonden zich eenige „voorname Indianen", zooals Hihanussa, Radja van Titawaij, Thomas Pattiwaël, Regent van Tiouw en anderen.

---

[1]) Inderdaad is zijn lijk in een langwerpige ijzeren kooi opgehangen geworden.

[2]) In zijne bespreking van mijn boekje in „Cultureel Indië", hiervoren reeds genoemd, merkt Mr. C. Steinmetz daarbij op: „Dat zou nù zeker niet gebeuren, althans niet hier in Nederland. Toch is zulks wel te verklaren uit de opwelling, om den knaap het gevoel van vergelding voor het gruwelijk misdrijf voor zijn leven mede te geven."

Op den 17[en] Januari 1818 (Boelen, 102) vertrok de *Evertsen* van Ambon met deze krijgsgevangenen en niet te vergeten Jean Lubbert naar Java.

Het moet den 7[en] Maart 1818 geweest zijn, toen men ankerde op de reede van Soerabaja. Volgens V. d. Kemp, Deel 66, landde men daar op den 5[en] Maart, doch wanneer men het berekent naar hetgeen Ver Huell ons mededeelt in het Tweede Deel zijner Herinneringen, zal men op den 7[en] Maart te Soerabaja zijn aangekomen.

Naar aanleiding van deze reis schreef Ver Huell:

> „De Moluksche bannelingen werden ontscheept en aan den Resident overgegeven. Deze Indianen hadden zich gedurende de reis zeer goed gedragen, en in de manoeuvres met het schip steeds zeer gewillig de behulpzame hand geboden. Het eenig overgebleven zoontje van wijlen den Heer Van den Berg zond ik naar zijne bloedverwanten, alhier woonachtig. Wij namen een aandoenlijk afscheid van het lieve kind, dat door zijne aanminnigheid onzer aller harten veroverd had. Ouderloos en verlaten, op eene wonderdadige wijze door de beschikking der Voorzienigheid gered en onder de Indianen gevonden, wekte het teeder wichtje ons medelijden op, en had, gedurende de geheele reize, in de hutten der Officieren rond gedarteld, beschouwende ieder onzer als vriend. Ook bij mij in de kajuit vond het vermaak, en werd overal geliefkoosd en met zorg behandeld".

En zoo kwam de arme Jean Lubbert omstreeks den 7[en] Maart 1818 terug bij zijn familie, n.l. zijn te Soerabaja wonende grootmoeder van vaderszijde, bij wie hij ongeveer anderhalf jaar bleef.

Na een zeer avontuurlijke reis, waarbij hij wederom verscheidene malen aan de grootste gevaren ontsnapte, kwam hij begin Maart 1820 met zijne nog steeds niet geheelde hoofdwonden terug in het Vaderland, juist 4 jaren nadat hij dit verlaten had.

Het was waarlijk geen phrase, toen hij in het Manuscript, n.a.v. het met Salomon verlaten van het fort, schreef: *„waarin ik zulke dierbare overblijfselen mijner betrekkingen liet, en waarvan de herinnering mij tot aan mijnen dood zullen bij blijven"*, want toen hij op 80-jarigen leeftijd, den 18[en] Mei 1892, na een welbesteed leven, te Velp overleed, gingen blijkens zijn woorden, gesproken kort voor zijn verscheiden, zijn allerlaatste gedachten nog uit naar zijn vermoorde broertjes en zoo heeft dan deze tragedie een schaduw geworpen over gansch dit menschenleven.

Hiermede hoop ik de dramatische gebeurtenissen van het jaar 1817

op Saparoea zoo juist en zuiver mogelijk te hebben belicht, al maak ook ik mij geen illusies, hier de waarheid te hebben neergeschreven, maar toch meen ik, dat wij door deze nieuwe studie, alweder heel wat dichter zijn gekomen tot de werkelijkheid, dan waartoe de schrijvers der tot heden verschenen publicaties, mijn boekje incluis, in staat waren en daarom blijve dit stukje tragiek liever in deze nieuwe visie voortleven, vooral ook voor de velen, die zich nog altijd schijnen te interesseeren voor deze Familie-geschiedenis.

GERAADPLEEGDE BRONNEN.

1. „Herinneringen van eene reis naar de Oost-Indiën", door Q. M. R. Ver Huell, uitgegeven 1835, bij Vincent Loosjes, Haarlem. (Verh., of Verh. Tweede deel) [1]).

2. „Thomas Matulesia, het Hoofd der Opstandelingen op het eiland Honimoa, na de overname van het Bestuur der Molukken door den Landvoogd Jacobus Albertus van Middelkoop in 1817", door J. B. J. van Doren, uitgegeven 1857, te vinden in de bibliotheek v. h. Minist. v. Koloniën en v. h. Kon. Instit. v. d. Taal-, Land- en Volkenkunde v. Ned.-Indië, ook wel genoemd „de Koloniale bibliotheek". (V. Doren).

3. „Het herstel van het Nederlandsch Gezag in de Molukken in 1817", naar oorspronkelijke stukken door P. H. van der Kemp, opgenomen in: Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië (verder kortweg aan te duiden met „Bijdragen van het Kon.(inklijk) Instituut"). Deel 65, derde en vierde aflevering en Deel 66, eerste aflevering. Uitgave 1911, bij Martinus Nijhoff, 's-Gravenhage.
(V. d. Kemp, of V. d. K. 1911, dan wel V. d. K., Deel 66).

4. „De Nederlandsche Oudheden in de Molukken", door V. I. van de Wall. Uitgave 1928, bij Martinus Nijhoff, 's-Gravenhage. (Oudh. Molukken).

5. „Figuren en Feiten uit den Compagniestijd", door V. I. van de Wall. Uitgave 1932, bij A. C. Nix & Co., Bandoeng. (Fig. en Feiten).

6. „Herinneringen mijner Jeugd", geschreven door J. L. van den Berg van Saparoea, voltooid te Velp den 9den December 1875. (Manuscript).

7. Het belangrijke „Dossier de Vries", in Maart 1890 door Ds. S. J. de Vries afgestaan aan onzen Grootvader. (Doss. d. Vr.).

Hiertoe behooren:

   1. Een brief, d.d. Saparoea, 9 April 1886, in het Maleisch (en vertaald) van Benjamin Pattiwaël aan onzen Grootvader; van minder belang, doch waarin hij o.a. mededeelde, dat zijn vader Salomon in 1853 was overleden [2]).

---

[1]) De verkortingen achter de titels zullen gebruikt worden bij aanhalingen uit deze werken; de erbij te plaatsen cijfertjes geven de bladzijden aan.

[2]) Bij aanhaling van deze stukken worden zij kortheidshalve aangeduid als „Doss. d. Vr." of „de Vr." met toevoeging van het vette cijfer, waaronder zij hier vermeld staan.

2. „1817. Verslag van Benjamin Pattiwaël", in het Maleisch, van zeer veel belang; en vervolgens in opvolging der data:

3.§[1]) „1817. Punten van bezwaar door den Hoofdopstandeling Matulessia c.s. ingebracht tegen ons Bestuur in de Molukken", in het Maleisch, vertaald en toegelicht door S. J. de Vries. (Saparoea, 29 Mei 1817).

4.§ „1817. Rondgaande brief of circulaire van Matulesia aan de Regenten op Ceram", in het Maleisch en vertaald door Ds. de Vries. (Haria, 29 Sept. 1817).

5.§ „Verslag over de onlusten te Saparoea, door den Inl. Onderwijzer H. Rissakotta opgemaakt, en gezonden aan den Heer J. A. Neijs, Gouv. der Molukken", (moet zijn: provisioneel Resident van Amboina [2])) in het Maleisch. (Porto, 23 November 1817).

6.§ „Brief van Salemba = Jeremias Latuhamaloe aan den Resident De Haart" [3]), in het Maleisch, met vertaling door en opmerkingen van Ds. de Vries. (Geschreven in het laatst van 1817).

7.§ „Proces enz. van Salemba = Jeremias Latuhamaloe, een der minst schuldige, en toch zwaar gestrafte, deelgenooten van den opstand in 1817", in het Nederlandsch. (Amboina, 19 Februari 1818).

8. Een geschrift van Ds. S. J. de Vries, getiteld: „Saparoea in 1817", groot 31 folio-bladzijden, inhoudende beschouwingen van zijn hand en vertalingen door hem van Benjamin Pattiwaëls Verslag en van een groot gedeelte uit het Verslag van H. Rissakotta (Hallum, Maart 1890), welk stuk ik verder kortweg zal aanhalen met „Ds. de Vries" of „d. Vr.".

8. „Genealogie van het Geslacht Van den Berg van Saparoea", van 1903 tot 1924, samengesteld door mijn' Vader J. R. van den Berg van Saparoea. (Gen.).

Bovenstaande werken zijn benut voor de samenstelling van het in de Inleiding genoemde boekje, terwijl voor de omwerking er van ten behoeve van deze uitgave ook nog geraadpleegd werden de hierna volgende bronnen:

---

1) De stukken, bij welker nummer een § staat, zijn afschriften.

2) Resident van Ternate zijnde, heeft Buijskes reeds spoedig na zijn aankomst te Ambon, Neys bij besluit van 20 October 1817 No. 2 tot dezen nieuwen post benoemd. (V. d. K. 1919, 196). Vroeger was Neys Resident van Saparoea.

3) Deze werd onder Buijskes benoemd tot Resident van Saparoea, na een geruimen tijd de Residentie van Hila naar genoegen te hebben waargenomen (V. d. K. 1911, 638), doch op Saparoea heeft hij daarentegen door het niet behoorlijk opvolgen van verschillende hem gegeven bevelen, Buijskes' ongenoegen een paar malen opgewekt. (V. d. K. 1919, 217 e.v.).

9. „Nadere mededeelingen over den opstand van Saparoea in 1817" door P. H. van der Kemp, opgenomen in de Bijdragen van het Kon. Instituut. Deel 69, eerste aflevering. Martinus Nijhoff 1913. (V. d. K. 1913).

10. „Het Nederlandsch-Indisch Bestuur in het midden van 1817 naar oorspronkelijke stukken*" door P. H. van der Kemp. Martinus Nijhoff 1915. (V. d. K. 1915).

11. „De ontslagen Gouverneur Van Middelkoop en de Schout-bij-Nacht Buyskes over den opstand in de Molukken van 1817-1818" door P. H. van der Kemp, opgenomen in de Bijdragen van het Kon. Instituut, Deel 75, eerste en tweede aflevering. Martinus Nijhoff 1919. (V. d. K. 1919).

12. „De oorzaken van den opstand van Saparoea in 1817" door Mr. H. A. Idema, opgenomen in de Bijdragen van het Kon. Instituut, Deel 79, vierde aflevering. Martinus Nijhoff 1923. (Idema).

13. „Het Merkwaardig Dagboek van een Nederlandsch Zeeman 1795-1860. Naar het Memoriaal van Vice-Admiraal J. Boelen Jzn. Bewerkt en van aanteekeningen voorzien door Kapt. J. Oderwald. De Indische tijd". J. M. de Bussy 1943. (Boelen).

Volledigheidshalve zij hier nog vermeld, dat het volgens de eerste 8 bronnen gedocumenteerde boekje *„Herinneringen mijner Jeugd"*, waaruit veel werd overgenomen, ter lezing ligt in de leeskamer van het *Koninklijk Instituut*, Van Galenstraat 14, Den Haag, terwijl het zich ook bevindt in het *Rijksarchief*, de *Koninklijke Bibliotheek*, het *Indisch Instituut, Afdeeling Volkenkunde*, te Amsterdam en in de Bibliotheek van het *Koninklijk Nederlandsch Genootschap „De Nederlandsche Leeuw"*.

INHOUD.

[1] Dit is (zijn) de reproductie(s) van geschilderde portretten.

[2] Photo genomen omstreeks 1934.

[3] Reproductie van een teekening, vervaardigd door C. J. Scheurleer, vóór of uiterlijk 1857. Men zie het uitgifte-jaartal van bron 2, waarin dit plaatje van het Fort voorkomt op de titelpagina.

[4] Photografische weergave van een der door Ver Huell geteekende gekleurde platen, welke zich bevinden in het Maritiem Museum „Prins Hendrik" te Rotterdam, Willemskade 25.

NUR AL-DIN AL-RANIRI ALS BESTRIJDER DER WUGUDIYA.

(Met Maleische texten).

DOOR

Dr. C. A. O. VAN NIEUWENHUIJZE.

Het is een bekend feit dat al-Ranīrī een der meest veelzijdige moslimsche geleerden is geweest die in de eerste helft der 17e eeuw in het atjèhsche sultanaat werkzaam waren. Kraemer [1]) wijst op zijn zeer veel omvattende werkzaamheid, waarmede hij als het ware is geworden tot een der rijkst vloeiende toevoerbuizen waardoor allerlei moslimsch goed — in de ruimste zin van het woord moslimsch genomen — de indonesische wereld kon binnenstroomen.

In zijn werk, tezamen met dat van een aantal zijner tijdgenooten, verkrijgt de Islām in al zijn volheid definitief beslag op de indonesische bevolking. Het beteekent de overwinning van den Islām, waarvoor de grondslagen reeds werden gelegd in de eeuw, voorafgaande aan die van al-Ranīrī's werkzaamheid. Ja, het feit dat de Islām, die den Indonesiërs in eerste instantie geheel vreemd was, hun — op hunne wijze — tot iets eigens is kunnen worden, moet wel voornamelijk te danken zijn juist aan de compileerende en tevens doorgevende arbeid van mannen als al-Ranīrī. Met het oog hierop kan men deze arbeid dan ook beschouwen als een bekroning en afronding van de eerste groote influx; het is de afsluiting van de periode waarin de Islām in Indonesië binnendrong met de onstuimige veroveringskracht van al wat nieuw is. Wat in de eeuwen daarna, tot op de dag van heden toe, wordt waargenomen is niet meer dan een gestadig doordruppelen: het élan van wat nieuw en vreemd is kan daarvoor niet meer het meest kenmerkende worden genoemd.

---

[1]) Een Javaansche primbon uit de 16e eeuw, diss. Leiden, 1921, p. 50. Van de overige litteratuur zij slechts het meest recente genoemd: een artikel van Van Ronkel (B.K.I. 102 p. 461 sqq.) bevattend een overzicht over de *Tabyān*

Het historische beeld van al-Ranīrī wordt merkwaardigerwijze niet in de eerste instantie bepaald door de zoojuist geschetste werkzaamheid. Zijn optreden is gekenmerkt door een andere arbeid, samenhangend met de politieke en de daaruit voortvloeiende theologische constellatie in het atjèhsche rijk.

Djajadiningrat [1]) heeft terecht de nadruk gelegd op het feit dat het optreden van al-Ranīrī eerst een aanvang kon nemen na de dood van sultan Iskandar Moeda, een der grootste figuren van de atjèhsche geschiedenis. De verklaring van dit feit vindt men in de theologische gezindheid van den in 1636 optredenden Iskandar Thānī en van diens opvolgster Tāǧ al-ʿālam. In tegenstelling tot Iskandar Moeda die sterk geporteerd was voor de leer van den ketterschen mysticus Šams al-dīn, een geleerde van groote begaafdheid en beteekenis die aan het hof ongetwijfeld een voorname positie heeft bekleed, zijn de opvolgers op de troon andere godsdienstige opvattingen toegedaan. Zij staan niet de denkbeelden der Wuǧūdīya voor, wier kettersche inhoud slechts dank zij veel diepzinnig speculeeren kan worden voorzien van een gewaad van islāmietische termen, doch integendeel een theologie en een mystiek die de grondwaarheden van den Islām als openbaringsgodsdienst niet alleen ongemoeid laten, doch ze metterdaad tot uitgangspunt nemen. Dat ook deze theologie en mystiek veelvuldig gebruik zullen maken van speculatieve methoden en wendingen die aan de richting van Šams al-dīn c.s. evenzeer eigen zijn, doet aan haar fundamenteele andersgerichtheid niet af.

De orthodox georiënteerde richting nu wordt in de hier besproken periode vertegenwoordigd door niemand minder dan al-Ranīrī. Het ligt dus welhaast voor de hand dat men hem na 1636 op het tooneel der geschiedenis naar voren ziet komen uit de nevel van onbekendheid die hem, naar het wel schijnt, voordien hield verhuld.

Wij willen de biografie van al-Ranīrī nu verder laten rusten. Deze kan eerst met vrucht worden opgesteld wanneer alle beschikbare gegevens worden benut. Thans wordt aandacht gevraagd voor een enkel aspect van al-Ranīrī's werkzaamheid, en wel dat waartoe het moment van zijn optreden de aanleiding is geweest. Hij trad op als vertegenwoordiger van een theologische richting die in fel contrast stond tot de totnogtoe toonaangevende opvattingen. Het was dus voor hem onvermijdelijk, zich tegenover laatstbedoelde schrap te zetten. Sterker, zijn eerste taak was: het dwaallicht van hen die vóór

---

[1]) B.K.I. 8—I p. 136, 175², 185², 186.

hem pretendeerden de rechte weg aan te geven te doen verdwijnen, en het volk te leiden met het ware licht dat hij zelf bezat. Dienovereenkomstig is de rol die hij eerst en vooral had te spelen die van bestrijder, van polemist, en bovendien die van uitroeier van alle verderfelijke invloed die de door hem bestreden leeraars hadden ontwikkeld.

Op welke wijze al-Ranīrī zich van de hem toegevallen taak heeft gekweten blijkt uit het hier ter sprake te brengen drietal geschriften van zijn hand. Het zijn geschriften die zich bevinden in de Leidsche Universiteitsbibliotheek [1]); twee ervan maken tezamen de hoofdinhoud uit van een klein handschrift uit de collectie Snouck Hurgronje (Maleisch n° 111), het derde is een deel van een van al-Ranīrī's groote werken dat in zijn geheel eveneens als manuscript aanwezig is (Ms. Or. L. B. 3291). Strekking en inhoud dezer geschriften spreken zoo duidelijk uit de texten zelve dat met het aangeven van enkele groote lijnen ter inleiding kan worden volstaan.

In de beide eerst bedoelde geschriften — artikelen of pamfletten zou men ze kunnen noemen — treft men voornamelijk het positieve aspect van al-Ranīrī's standpunt in dit conflict aan. Hij openbaart zich daarin als een moslim die verre van afkeerig staat tegenover een mystieke inslag in het religieuze leven. Ook de speculatieve zijde der mystiek, die in den Islām door de loop der eeuwen tot groote bloei en rijke ontwikkeling is gekomen, blijkt hem geenszins vreemd te zijn. Niettemin blijft hij onvoorwaardelijk islāmiet, en van formuleering en strekking der speculatie heeft hij slechts zooveel overgenomen, — en het overgenomene van zoodanige interpretatie voorzien — dat hij de essentie van den Islām haar centrale positie laat behouden.

Het eene van deze twee geschriften, getiteld *Ḥall al-Ẓill*, is een Maleische bewerking van een blijkbaar reeds vroeger — wellicht in het begin van zijn polemische werkzaamheid [2]) — geschreven Arabisch tractaat dat met name wordt genoemd *Daʿwa 'l-ẓill maʿa ṣāḥibihi* [3]). Het handelt over de verhouding van het geschapene tot

[1]) De tijdsomstandigheden maakten het raadplegen van texten die zich elders bevinden geheel onmogelijk.

[2]) Ook in de *Tabyān* (Ms. 3291 fol. 3a, 55a) wordt ernaar verwezen.

[3]) Maleische vertaling van deze titel (3291—2b; 111—2): Risāla pada menjatakan daʿwa bajang-bajang dengan empoenja bajang-bajang.

God, en het vormt als zoodanig een heldere uiteenzetting aangaande het klassieke thema der analogia entis.

Het tweede geschrift, getiteld *Šifā' al-qulūb,* is geheel gewijd aan de beteekenis van de formules van šahāda en tauḥīd: de geloofsbelijdenis en de kortere belijdenisformule der eenheid Gods. Hier komt behalve al-Ranīrī's eigen opvatting terstond de polemische inslag naar voren. Immers, in de voornamelijk door hem bestreden school, door hem aangeduid als de leerlingen van Šams al-dīn, is de beteekenis van šahāda en tauḥīd nauwelijks te overschatten. Daar toch wordt men niet moede, te wijzen op het gewicht van het reciteeren van deze formules, als mystieke oefening en veel meer nog wegens haar functie van meest compacte samenvatting van de kettersche leer der Wuǧūdīya. In de geschriften der Wuǧūdīya worden deze formules in telkens wisselende uiteenzettingen, en met steeds verder strevende interpretatie altijd opnieuw naar voren geschoven. Den aandachtigen lezer van het stuk van al-Ranīrī zal het niet ontgaan, hoe knap hij weet aan te sluiten bij de terminologie en bij het thema van behandeling dat zijn tegenstanders gebruiken, teneinde aldus zijn eigen opvattingen door contrastwerking des te helderder te doen uitkomen.

Als derde stuk wordt hier opgenomen een gedeelte uit het omvangrijke werk *Tabyān fī ma'rifat al-adyān.* Voorzoover eenige verontschuldiging moet worden gegeven voor het feit dat hier wordt overgegaan tot publicatie van een uit dit geschrift uitgelicht gedeelte, kan die worden ontleend aan het werk zelf. Zooals uit de inleiding daarvan blijkt [1]) is dit geschrift ontstaan naar aanleiding van de strijd tegen de Wuǧūdīya. Al-Ranīrī maakt melding van het officieele succes, door hem te haren nadeele behaald in aanwezigheid van den sultan, Iskandar Thānī, en ook van de niet steeds vredige consequenties die voor de aanhangers der Wuǧūdīya aan dit succes verbonden waren. Het was in verband met de aldus door hem gevoerde strijd dat hij, verscheidene jaren later (1654), er op instigatie van sultane Tāǧ al-'ālam toe overging, een samenvattend werk te schrijven tot waarschuwnig en leering. Aan zijn tijdgenooten en die na hem komen wilde hij een catalogus geven van al hetgeen zoowel binnen als buiten de moslimsche wereld aan onwaarheden en misvattingen wordt geleerd. Aan de hand daarvan konden zij zich hoeden voor funeste invloeden gelijk de Wuǧūdīya op zoo betreurenswaardige

[1]) 3291—2b sqq.; text hiervan getransscribeerd bij: Van Ronkel, B.K.I. 102 p. 479 sqq. Zie ook Kraemer, Iets over Ḥamzah Fanṣūrī (Verslag v. h. eerste congres, Oostersch Genootschap, Leiden 1921, p. 41).

wijze in het atjèhsche rijk had vermogen te ontwikkelen. Gezien deze historische aanleiding tot het ontstaan van de *Tabyān* mag men dus zeggen dat althans voor het gevoel van den schrijver het zwaartepunt van dit boek stellig zal hebben gelegen in het twaalfde gedeelte van de appendix tot het tweede hoofdstuk. Immers, van de dertien groepen would-be-mystici die in den Islām bestaan naast de traditioneele twee en zeventig dwalende secten, is het toch wel bijzonderlijk de Wuǧūdīya waarvoor de lezers van de *Tabyān* op hun hoede moeten zijn. Herhaaldelijk worden de leermeesters der Wuǧūdīya, Hamza al-Fanṣūrī en Šams al-dīn al-Samatrā'ī, ook op andere plaatsen in dat geschrift gesteld als voorbeelden van kettersche leer. Van de uitvoerige bespreking, aan hun opvattingen gewijd [1]), vindt men hierachter de text opgenomen; en men mag beweren dat deze text aan waarde niet heeft ingeboet doordat die werd uitgelicht uit het geheel van de *Tabyān,* die immers naar opzet en indeeling niets anders is dan een catalogus. Vooral in dit laatste stuk brengt al-Ranīrī zijn polemische kracht tot volle ontplooiing. Met felheid stelt hij de opvattingen zijner tegenstanders — want in Ḥamza en Šams al-dīn bestrijdt hij geen anderen dan zijn werkelijke tegenstanders: de „leerlingen van Šams al-dīn" — aan de kaak als on-islāmietisch, kettersch in de volste zin des woords.

Wil men de drie geschriften nog eenigszins nader toelichten, dan kan men verschillende wegen bewandelen. Men kan zoowel de thetische als de polemische beteekenis van al-Ranīrī's geschriften in een analyseerende beschouwing naar voren brengen. Zulk een werkwijze vereischt echter meer materiaal dan de beperkte hoeveelheid die in dit artikel den lezer ter beschikking kan worden gesteld. Gelijk gezegd, dergelijke problemen zullen eerst met eenig blijvend resultaat kunnen worden bezien bij bestudeering van al-Ranīrī's geheele oeuvre. Het zal ons hier dan ook niet om de geheele persoon van al-Ranīrī

1) Van Ronkel spreekt van „zijne (allerminst korte) philippica" (l.c. p. 476), en zegt (p. 475): „zeer uitvoerig wordende zegt onze auteur: ik zal het niet lang maken" ". Het lijkt echter dat dit de situatie niet geheel recht doet. Inderdaad is al-Ranīrī in dit stuk uitvoeriger dan in de rest van zijn boek, doch zou het, gezien de wording van het werk, niet vreemd geweest zijn als dit niet het geval geweest ware? Ja zelfs zou men willen zeggen dat al-Ranīrī het inderdaad niet lang heeft gemaakt; alwie de omvang van het werk der tegenstanders kent zal dit toegeven, en daaraan nog willen toevoegen dat al-Ranīrī zich heeft beperkt tot de fundamenteele quaesties, voorwaar een verdienste die men niet onopgemerkt mag laten.

gaan, doch om zijn houding tegenover de Wuğūdīya. En daarover geven de hierachter opgenomen stukken voldoende bescheid. Het is dit beprkte onderwerp, waaraan wij thans onze aandacht wijden.

Om al-Ranīrī's gesteldheid te benaderen moet men zich hem niet voorstellen als represantant van den Islām zooals Muhammad die gepredikt heeft. In hem, evengoed als in den Islām zelf, vindt men veel meer. De Islām is niet louter rechtlijnige uitwerking der Mekkaansche boetpredikaties van Muḥammad; integendeel, hij is door vele phasen van botsing en evolutie heen gegaan voor en aleer hij was wat hij in de 17e eeuw was en wat hij thans is. En datgene wat de Islām werd, een godsdienst doch ook een cultuur, vertoont overal de sporen van machtsvorming en cultuurvorming, van contact en conflict, de nawerking van beïnvloeding en verweer tegen beïnvloeding. Ds Islām is niet een enkelvoudige boodschap van godsdienstige portée, het is een groot geheel van godsdienstige en van cultureele aard. Daarvan nu is al-Ranīrī de representant. Niet een simpele orthodoxie, uitwerking van de eene oproep tot islām, doch een allesbehalve simpel amalgama van gelooven en denken, van bijgeloof en redeneerkunst vormt zijn geestelijke bagage. Twee aspecten van dit geheel zijn thans van belang. Het zal dienstig zijn, ze in het organische verband afzonderlijk aan te wijzen, zij kunnen ons van nut zijn bij het verklaren van hetgeen al-Ranīrī deed in de historische situatie waarin hij optrad.

Het eene aspect kan door hen die gaarne rubriceeren worden gebracht onder het hoofd orthodoxe Islām. Met een weinig geslaagde term, doch duidelijk, kan men het aanduiden als: schepsel-gevoel. Voor al-Ranīrī bestaan er twee grootheden: één onbelangrijk, en dat is hijzelf en de wereld waarin hij bestaat; en één belangrijk, namelijk God. En wanneer hij vervolgens naar een reëel verband zoekt tusschen die beide die aldus in één adem worden genoemd, dan staat onwrikbaar vast lā ilāha illā 'llāh, hetwelk beteekent, kras gezegd: er is géén verband. God is God; de mensch is „das ganz Andere". Niet: God is „das ganz Andere" zooals men wel hoort poneeren met miskenning van de essentie van alle openbaringsgodsdienst. God is primair. God *is*. Doch de mensch, die is „das ganz Andere". Inderdaad: schepsel-gevoel.

Het tweede hier te noemen aspect is minder eenvoudig te omschrijven. Het hangt dan ook samen met al datgene wat den Islām heeft doen evolueeren tot islāmietische cultuur. Het is: de behoefte

aan speculeeren en aan philosophisch analyseeren der godsdienstige gegevens. Het is bovendien ook: de door de traditie, d.w.z. in de loop van de geschiedenis van den Islām, gevormde wijze waarop aan die behoefte wordt voldaan. Grieksche philosophie, tot arabische geworden; hellenistische en oostersche mystiek, tot moslimsche gevormd; de perzische gedachtengang; — ziehier enkele der grootheden die in dit aspect zijn verdisconteerd.

Tot op zekere hoogte is dit tweede aspect in strijd met al wat naar schepsel-gevoel zweemt. Philosophie, de drang naar speculatie, maakt van den mensch een hemelbestormer; mystiek doet hem zelfs het Gode evengelijk zijn gering achten. Inderdaad ligt hier een conflict voor het denken. Toch mag men niet zeggen dat de oplossing ervan voor al-Ranīrī en zoovele andere goede moslims de vorm van een compromis aangenomen heeft. Het is meer en beter; er is een nieuw, levend geheel uit geboren. Orthodoxe scheppingsleer en heidensche cosmologie blijken niet definitief onverzoenbaar; en evenzoo is een modus denkbaar welke het transcendente Godsbeeld intact laat zonder de mogelijkheid uit te sluiten dat de mensch naar Gods beeld geschapen zou zijn, in de meest praegnante zin des woords.

Dit is de positie waarin al-Ranīrī zich bevindt. Ze is getypeerd door die eigenaardige apperceptie die ook van elders bekend is en die met één term aan te duiden valt: analogia entis. Er is tusschen God en mensch vrijwel geen verschil, ja, welhaast niets dan gelijkenis, — behalve dit eene dat God *is*, en de mensch niet. In een analyse der begrippenschema's kan men dit alsnog afdoen met de aanduiding „compromis"; in de realiteit heeft men het vooral te aanvaarden: het leeft, het is de basis van veler geestelijk leven. Heel het geschrift *Ḥall al-ẓill* bevestigt deze bewering. Men ziet al-Ranīrī met volle overtuiging stellen en toelichten wat hier als compromis werd geformuleerd, en wat hij in eerste aanleg uitdrukt in de woorden: de wereld is afschaduwing van Allāh. Hetzelfde, en toch „das ganz Andere". Wil men het in de eigen termen van al-Ranīrī: men kan voor God en mensch geheel dezelfde aandudingen bezigen, mits men ze ten aanzien van God qualificeert met ḥaqīqī, en ten aanzien van den mensch met ḫajālī. God *is*, de mensch *lijkt* alleen maar (cf. 3291-49a, betrokken op wuğūd, waarover nader).

Totzoover over het abstract speculatieve aspect van al-Ranīrī's denken. Er is evenwel meer, namelijk het practisch mystieke aspect. De mysticus streeft het goddelijke tegemoet; geen inspanning of opoffering is hem te zwaar wanneer het erom gaat, de goddelijke

realiteit te benaderen, — kan het zijn, te ervaren. Hij is echter mensch, en juist dat mensch-zijn is zijn grootste hinderpaal. Allereerst practisch, doordat er geen enkele mensch bestaat die niet in zichzelf zeer veel aantreft dat zeer òn-goddelijk is en dat hij slechts met de grootste moeite kan bestrijden en onderdrukken. Doch ook principieel: de mensch is ḫajālī, hij is „das ganz Andere". Hij komt aan werkelijk inzicht in het goddelijke nimmer toe. Weliswaar kan het godsdienstig leven de mystiek niet ontberen; doch de mysticus komt over de grens niet heen. Zijn streven brengt hem hoogstens tot aan de grens. En dan is dus wat hij kan bereiken geen opgaan in het goddelijke, nog minder een vereenzelviging met het goddelijke. Al-Ranīrī brengt het in zijn *Šifā' al-qulūb* naar voren: het hoogste dat voor den mensch is weggelegd is het staan in de tegenwoordigheid Gods, de blik der gelukzaligen. Uit oogpunt van menschelijk streven — hetgeen in verband met het goddelijke meestal neerkomt op: menschelijke *ὕβρις* — wellicht teleurstellend, uit oogpunt van geloof echter de meest volmaakte, hemelsche gelukzaligheid.

Zoo staat al-Ranīrī tegenover de Wuǧūdīya. Deze op haar beurt is ook islāmietisch. Ze is product van dezelfde evolutie aan welker eind ook al-Ranīrī staat. Niettemin zijn er verschillen; zoo groote zelfs dat met het oog daarop al-Ranīrī als orthodox, en de Wuǧūdīya als heterodox moet gelden.

Oogenschijnlijk zijn de verschillen niet zoo groot. Hoofdlijnen en onderdeelen van het gebouw van cosmologische en andere speculatie hebben beide voor een goed deel gemeen. Zelfs de tweeslag ḥaqīqī — ḫajālī vindt men bij beide terug. Doch hier ligt tevens een aanknoopingspunt om de verschillen te demonstreeren. Voor de Wuǧūdīya is namelijk met deze tweeslag het laatste woord niet gezegd. Integendeel, zij meent uit de notie ḫajālī nog verdere consequenties te mogen trekken. De mensch in zijn actueele realiteit staat inderdaad tegenover het goddelijke in een verhouding van onwerkelijke werkelijkheid, van afschaduwing. Slechts het goddelijke *is*. Welnu, dan komt het er dus voor den mysticus op aan, zijn inzicht in de schijn des menschen zoozeer te verdiepen, dat deze schijn inderdaad voor hem de waarde krijgt die ze in essentie heeft; dat wil dus zeggen: dat ze voor hem niet langer bestaat. Slechts God is. En het einddoel van den mysticus, die met het ḫajālī heeft afgerekend, is dat hij in het ḥaqīqī opgaat, ja, met het goddelijke vereenzelvigd wordt; nog beter gezegd: verdwijnt in het goddelijke. Men denkt onwillekeurig aan

Nirvānā-ideeën: steeds verdergaande negatie der actueele realiteit teneinde het doel te bereiken. Doch het doel kan in den Islām niet dan positief zijn, namelijk: God. Vandaar: fanā' fi 'llāh wa baqā' bi 'llāh; het resultaat der consequente negatie is positief, ja, de eenige waarlijk positieve realiteit.

Dit alles nu is slechts mogelijk indien de analogie entis voor de Wuǧūdīya iets anders beteekent dan voor al-Ranīrī. De weg die de Wuǧūdīya wijst is immers voor al-Ranīrī een onbestaanbaarheid. Gelijk gezegd: voor hem zijn God en mensch a.h.w. gelijk, behoudens de qualificatie ḥaqīqī rsp. ḥajālī. Deze tweeslag bepaalt alles wat verder tusschen God en mensch zal kunnen bestaan. Voor de Wuǧūdīya daarentegen ligt het ḥajālī juist in de actueele realiteit des menschen: de individualiteit qua talis is het ireeëele. Dat ook is het, wat den mensch gescheiden houdt van zijn schepper, — of beter in de terminologie die bij een meer onpersoonlijk Godsbgerip past: van zijn oorsprong. Hierin nu is opgesloten dat de mensch en zijn Oorsprong in diepste essentie wel degelijk iets gemeenschappelijk hebben. (Men sla er acht op dat hier als vanzelf de mensch ook voorop komt te staan: hier geen theocentrische doch een in wezen anthropocentrische gedachtengang). Het ḥajālī heeft hier niet de eerste plaats, en men kan er onderuit komen.

Hier ligt dus het primaire verschil tusschen al-Ranīrī en de Wuǧūdīya. Hij behoudt het schepsel-gevoel, het besef van het volkomen anders zijn. De Wuǧūdīya mist dit. Historisch gesproken: zij heeft gekozen voor een meer eenvoudige conceptie en tegen het „compromis", en ze is de weg der mystieke speculatie ten einde geloopen. Men mag zeggen — doch velt daarmede een oordeel — dat ze, sprekend van goddelijke dingen, bij den mensch is aangevangen om ook weer bij den mensch te eindigen. Voor de Wuǧūdīya geldt: God is; en de mensch is niet omdat hij schijn is, — met als mystieke consequentie: de mensch is niet voorzoover hij schijn is. Voor al-Ranīrī geldt: God is; en al wat aan den mensch „is", is slechts schijn, afschaduwing. Voor de Wuǧūdīya is de „overeenkomstigheid" reden om te streven naar opheffing van de schijn, naar de ervaring der uiteindelijke realiteit, welke is: de absolute eenheid; voor al-Ranīrī is de schijn datgene wat ondanks alle overeenkomstigheid de oorspronkelijk islāmietische conceptie, het schepsel-gevoel bewaart. De lezer vindt dit exposé, hier in westersche terminologie gegeven, in al-Ranīrī's bewoordingen terug in 3291 fol. 48b sq. Beide tezamen mogen voldoende zijn om de casuspositie duidelijk te maken.

Ook de polemische zijde van al-Ranīrī's werkzaamheid heeft een tweetal aspecten. Men kan zich namelijk afvragen inhoeverre al-Ranīrī als bestrijder van de Wuǧūdīya aan de waarheid recht heeft laten wedervaren, ten eerste: als beoordeelaar van het standpunt en van het denken der Wuǧūdīya, naar haar eigen aard en wezen, — ten tweede: als apologeet der orthodoxie, die dus waarheid en onwaarheid in de Wuǧūdīya heeft te onderscheiden, thans niet gemeten aan inwendige maatstaf, doch aan de maatstaf van den orthodoxen Islām.

De eerste vraag behoort in het kader van een onderzoek naar de Wuǧūdīya-leer, zooals die door Ḥamza en Šams al-dīn is verkondigd. Eerst bij vergelijking met een hoeveelheid van hen beiden afkomstig materiaal kan zij afdoende worden beantwoord. Derhalve willen wij ze hier slechts even aanstippen, met het voornemen ze bij andere gelegenheid onder gunstiger omstandigheden nogmaals te stellen en te beantwoorden.

Wat de andere vraag betreft; uit de door hemzelf verstrekte gegevens, en uit de toon reeds waarop hij tegen de Wuǧūdīya polemiseert, blijkt duidelijk dat al-Ranīrī de Wuǧūdīya ziet als de meest gevaarlijke vorm waarin het ongeloof den Islām kan binnensluipen. Voor hem is al deze theosophie niets anders dan de wolf in schaapskleeren: de vorm van den Islām, beroofd van zijn inhoud, en opgevuld met de ernstigst denkbare goddeloosheid. In dit verband is het regelmatig in de *Tabyān* wederkeerende kufr en kāfir nog minder typeerend dan de eveneens herhaaldelijk in deze stukken voorkomende aanduiding als zindīq, als lieden die de meest goddelooze leer verkondigen onder moslimsch mom. Hij ziet de Wuǧūdīya als verdoolden (3291-49a), doch allerminst schuldeloos verdoolden: verdraaiing en vervalsching van al datgene waarin moslims autoriteit toekennen is een van de gedurig door hen uitgeoefende bezigheden (3291-52a, 54b). In werkelijkheid zijn zij in strijd met ʿaql en naql, met šarīʿa en ḥaqīqa (3291-48a), kortom, met alles wat waarlijk islāmietisch mag heeten.

Deze grondwaarheid moeten wij voor oogen houden, ook daar waar ze minder duidelijk blijkt of waar al-Ranīrī er zelfs schijnbaar van afwijkt. In dit verband is het van beteekenis dat met name twee van zijn eigenaardigheden van stonde aan goed gewaardeerd worden.

Al-Ranīrī is niet een dor dogmaticus in die zin dat hij van waarlijk religieus gevoelen en beleven geen weet zou hebben. Integendeel, de geschriften in Ms. 111 toonen aan dat ook hij zijn deel heeft mee-

gedragen van godsdienstig beleven en mystieke speculatie zooals die zich in den Islām hadden ontwikkeld. Doch wat daarvan ook voorhanden zijn mocht: ook als mysticus en theosooph liet al-Ranīrī de grondwaarheden van den Islām onaangetast. Bij hem zijn deze grondwaarheden het vaste punt van het denken gebleven. Om eenige voorbeelden te noemen. Het transcendente Godsbeeld van den Islām, door de Wuǧūdīya van zijn zin beroofd door de leer der absolute eenheid van het Zijn, behoudt bij hem zijn geheele beteekenis. En intusschen kan hij toch door de leer der analogia entis zijn visie op de verhouding van schepsel en oer-zijn — niet principieel doch des te meer terminologisch [1] — tot de formuleering der Wuǧūdīya op een haarbreedte (en daarmede blijft de absolute tegengesteldheid toch reëel) doen naderen [2]. Een tweede voorbeeld treft men aan in al-Ranīrī's opvatting omtrent het uiterste einddoel dat de volmaakte mysticus kan bereiken. Kort maar duidelijk kan men dit aanduiden als visio beatifica, — daarmede tevens het fundamenteele verschil aantoonend met de unio mystica der Wuǧūdīya [3].

Daar komt nog dit bij. De mystieke toon overheerscht bij al-Ranīrī evengoed als bij de Wuǧūdīya. Dit duidt natuurlijk op een zekere mate van gelijkgestemdheid aan beide zijden. Doch wat deze overeenkomst van speculatief systeem, en van het denken in het algemeen, ook bewerkt is niet dan verscherping van het conflict. Elk der partijen beschouwt de andere als misbruiker van het geijkte termenschema, hetzij doordat aan dit schema naar inhoud tekort gedaan wordt, hetzij anderzijds doordat er vreemde elementen in worden verborgen. De Wuǧūdīya is volgens al-Ranīrī niet alleen in strijd met ʿaql en naql, niet alleen met šarī'a, doch ook met ḥaqīqa. En daarmede bedoelt hij hetzelfde als wat de Wuǧūdīya met die termen bedoelt: šarī'a is de exoterische, ḥaqīqa de esoterische, mystieke godsdienstopvatting. Ja, zij zijn zelfs vervalschers inzooverre zij zich de naam van Ṣūfī's, van islāmietische mystici, willen aanmatigen. Deze naam komt hun, would-be-mystici als zij zijn (3291-48a), immers onder geen beding toe (3291-44a, 48a). De reden van al deze felheid, die zich vooral bij al-Ranīrī openbaart — de Wuǧūdīya-

---

[1]) Ook in de geschriften der Wuǧūdīya vindt men vele voorbeelden van de wijze waarop de meest principieele verschillen soms welhaast teloorgaan in een, vaak opzettelijke, terminologische assimilatie der twee tegenover elkaar staande grootheden.

[2]) Zie 111—4.

[3]) Zie 111—21.

vertegenwoordigers Ḥamza en Šams al-dīn maken in dit opzicht een meer bespiegelende indruk — is eenvoudig te verklaren. Voor al-Ranīrī staat of valt de Islām als zoodanig met de uitroeiing rsp. het voortbestaan der Wuǧūdīya. En men kan hem daarin geen ongelijk geven.

Totzoover over de affiniteit van al-Ranīrī en zijn tegenstanders als mystici, en de desondanks bestaande vijandigheid. Thans wat betreft de tweede der evenbedoelde eigenaardigheden van al-Ranīrī. Wanneer men zich afvraagt of hij een zuiver en adaequaat beeld teekent van de speculatie van Ḥamza en Šams al-dīn, — een beeld dat hem vervolgens zou kunnen dienen tot basis voor een afdoende weerlegging — dan bemerkt men dat hij niet steeds de verfijning en diepzinnigheid van zijn tegenstanders heeft gevolgd. Herhaaldelijk blijkt, vooral in de *Tabyān*, dat hij het ragfijn netwerk van moslimsche terminologie waarin de zijnsleer der Wuǧūdīya wordt geborgen niet restloos kan, of eerder: wil analyseeren. Zijn goeddeels door de moslimsche traditie bepaalde denken is daartoe dan ook niet zeer gedisponeerd. Immers, het heeft om te beginnen, reeds een geheel ander uitgangspunt en voorts herbergt het een essentieel andere wereldbeschouwing, zij het in een terminologie welke — symptoom voor de sfeer waarin zich dit alles afspeelt — opvallend lijkt op die der tegenstanders. Daar komt bij dat het hem eerder gegaan zal zijn om het vaneenscheuren van het verhullende netwerk van moslimsche termen — om het beeld even door te voeren — dan om het uitrafelen: dat ook waar de fundamenteele verschillen moesten worden gezocht. En op alle punten waar hij dit fundamenteel verschil weet aan te wijzen wat erachter verborgen wordt is voor hem het punt van aanval. Wij geraken hiermede echter binnen het kader van de vraag aangaande al-Ranīrī's beoordeeling der Wuǧūdīya naar haar eigen maatstaf. Verdere beantwoording van deze vraag — voorzoover daartoe hier wordt overgegaan — willen wij nog uitstellen, teneinde eerst de reeds aangevangen beschouwing voort te zetten betreffende al-Ranīrī's beoordeeling der Wuǧūdīya naar orthodoxe maatstaven.

Het opmerkelijke feit doet zich dus voor dat al-Ranīrī, al wist hij ook zelf zeer wel van de waarde der mystiek voor het godsdienstig bewustzijn, en al was hij ook geenszins vreemd aan de eigenaardige speculatie der mystici, — al heeft hij zich niet steeds evenveel gelegen laten liggen aan grondige analyse van de redeneeringen der Wuǧūdīya, — met onmiskenbare duidelijkheid voor oogen heeft

gehad dat het moslimsche gewaad der Wuğūdīya niets anders was dan onwerkelijke schijn. Hij heeft zeer juist onderscheiden niet alleen dât de Wuğūdīya met den werkelijken Islām niets gemeen had, doch als grondslag van beelden of uiteenzettingen is hij gedurig in de aanval teneinde onjuiste principes te bestrijden en af te wijzen.

Deze punten nu zijn niet in eerste instantie van het type van de traditioneele quaestie der a'jān thābita [1]). Zij zijn van andere rangorde: het gaat niet om onderdeelen van een speculatie — zelfs al zijn daarbij de principia direct betrokken — doch om de principia zelf. Het is juist in de ten grondslag liggende beginselen dat Wuğūdīya en Islām het duidelijkst tegenover elkaar front te maken. Immers in alle uitwerkingen gaat de helderheid verloren door het verwarrend effect van begrippen die door speculatieve terminologie vrijwel geassimileerd schijnen en wier werkelijk onderscheid, hemelsbreed en toch ondefineerbaar gemaakt, moeilijk te grijpen is. Vandaar ook dat in deze inleiding vooral sprake moet zijn van het essentieele verschil dat, eenmaal uiteengezet, in elk onderdeel der uiteenzettingen blijkt terug te keeren als punt van uitgang voor de bestrijding der tegenstanders. Bij het volgen van al-Ranīrī's betoogen zal het den lezer geen moeite kosten, deze fundamenteele probleemstelling overal terug te vinden.

Wanneer men de *Tabyān* erop naslaat, hetzij bij de bespreking van de op Ḥamza's naam gestelde mystieke vergelijkingen of wel van de op Šams al-dīn's naam gestelde aanhalingen van velerlei texten en uitspraken en de leer van den insān kāmil, dan blijkt daarbij gedurig slechts één onderwerp in het geding te zijn. Het is de leer van de eenheid van het Zijn, beschouwd als alomvattend geheel en tevens als simpelste en laatste waarheid die, naar het heet, door de tauḥīd-formule kan worden uitgedrukt. Het Zijn is één, en alle phaenomenale veelheid is slechts schijn-veelheid, zoodat alwie door deze schijn weet heen te zien, daarin de goddelijke eenheid ontwaart, — een eenheid waarin ook hijzelf, met wegvaging van zijn schijn-individualiteit, verzinkt. Het verschil van opvatting aangaande de eenheid van het Zijn is het, dat Wuğūdīya en Islām scheidt. Dit is dus het centrale punt van aanval.

Het Zijn is één (3291-49a, 54b). Met het beeld van de eenheid van zon, licht en warmte (3291-50a), zelfs met het beeld van de afschaduwing (3291-55a) dat al-Ranīrī zelf in zijn *Ḥall al-ẓill* gebruikt in verband met de analogia entis, wordt door de Wuğūdīya de een-

[1]) Zie 111—7; ongeveer hetzelfde in 3291—39b.

heid van het Zijn gepredikt. Men stelle zich voor wat dit in de gedachtengang van al-Ranīrī beteekent. Goddelijk en menschelijk Zijn niet in een analogie-verhouding, doch in een communitas-verhouding, — neen: een en hetzelfde. Tegen deze ongehoorde profanatie van het goddelijke brengt hij geheel het dogmatische arsenaal in het geweer, van de al dan niet geschapen Qur'ān (3291-36a, 39b) af, tot ketterijen als ittiḥād en ḥulūl toe.

Immers, wat hier geschiedt is niet minder dan het dooreenhalen van de ongenaakbare realiteit Gods en het bestaan van den mensch (3291-51b). Indien God en mensch beiden „Zijn" moeten wezen, waar blijft dan het onderscheid? Wat is de zin van de zoo beteekenisvolle onderscheiding van noodwendig Zijn en contingent Zijn (3291-48a), waarmede men goddelijke en menschelijke existentie bij alle analogie toch onderscheidde, indien naar diepste wezen beide hetzelfde zijn, namelijk het eene, eenige Zijn? Waarom langer van qadīm en maʾdūm, van den eeuwig Zijnde tegenover het niet-existente, te spreken indien hiermede geen reëel onderscheid, geen blijvende grens wordt bedoeld? (3291-39a). — En aangezien nu eenmaal al deze onderscheidingen wel degelijk van belang zijn en onloochenbare, fundamenteele waarde hebben, wat kan dit alles anders zijn dan de meest flagrante haeresie? Het is de veelgesmade leer van ḥulūl, of wellicht eer die van ittiḥād (3291-48a, 50a); in elk geval behoort het tot datgene wat in den Islām als bij uitstek kettersch wordt veroordeeld.

Men zie slechts waartoe deze dooreenmenging van God en schepsel bij de Wuǧūdīya voert, gebouwd als ze wordt op een scheppingsleer die de wereld ziet als vantevoren in het oerwezen praesent gelijk de boom in het zaadje (3291-49b [1]), 52a). Beelden en citaten, alles wordt dienstig gemaakt aan het streven om het goddelijk Zijn aan te wijzen als grond van alles, ook van het phaenomenale Zijn. Qur'ān, ḥadīth, woorden van heiligen ontkomen niet aan deze interpretatieve activiteit (3291-50b, 52a, 53a) [2]). Ja, ook de hoeksteen van den Islām, de tauḥīd-formule, dient de Wuǧūdīya tot het poneeren van de al-eenigheid van het goddelijk Zijn in die zin dat het in diepste essentie ook aan de phaenomenale wereld ten grondslag ligt (3291-54b; 111-19). En het reciet der formule, tezamen met de doorgronding en ervaring ervan, zouden den mensch zelfs brengen tot de

---

[1]) Men vergelijke met Ḥamza (Doorenbos, De geschriften van Hamzah Pansoeri, diss. Leiden 1933, p. 132: bijna dezelfde passage).

[2]) Zie Ḥamza, l.c. p. 130, 148 s.q., 154.

vereenzelviging met God. Immers, interpreteeren zij niet op die manier de zoo uiterst moeilijk begrijpelijke en met uiterste voorzichtigheid te benaderen woorden van al-Ḥallāǧ en anderen (3291-51b, 54a) [1]? Deze woorden, tezamen met andere utispraken die in verband gebracht worden met de theorieën omtrent den insān kāmil (3291-55a sqq.), dienen tot niets anders dan tot bevestiging van de stelling dat naar diepste wezen en voor diepste inzicht de mensch en het goddelijke Zijn één zijn; — de mensch wordt klaarblijkelijk vereenzelvigd met-, en dus op één lijn gesteld met God. En dat noemen zij dan volmaakte tauḥīd, de tauḥīd naar esoterische zin dus (maar in werkelijkheid is het: verdraaide tauḥīd!), dat dit Zijn, het phaenomenale Zijn, niet is, namelijk .... omdat dit mijn Zijn, i.e. het Zijn van den mysticus, niets anders is dan Allāh's Zijn (3291-3a; 111-15) [2]! Voorwaar, dit heet dan gnosis te zijn! Doch het resultaat ervan is, dat de mensch Allāh wordt (3291-51a). Dit is dan zeker de volmaakte tauḥīd, dat de mensch en het geheele phaenomenale Zijn Allāh is, met God op één lijn staat, zijn evengelijke wordt (3291-51b)! Inderdaad, dit is wel de meest grove beleeediging die een islāmiet zijn geloof kan aandoen. Gij, Wuǧūdīya, hebt dezelfde pretentie als Farao: ge pretendeert, God te zijn (3291-2b). Uw „Allāhu akbar" is huichelarij: terwijl uw lippen deze woorden prevelen zegt uw hart: ik zelf ben de almachtige, ik regeer het heelal (3291-57a). Ik, God! (cf. 3291-55a sqq.). Voorwaar, voor dezulken is uitroeiïng geen al te gestreng vonnis.

Totzoover, zeer vrij weergegeven, de gedachtengang van al-Ranīrī, die althans in ferventie voor deze weergave zeker niet onderdoet. Doch het is gewenscht, dat door deze gloed wordt heen gezien, teneinde een critische belichting der feiten te bekomen. En aldus rijst hier weer de vraag die reeds eerder werd gesteld doch totnogtoe terzijde gelaten: is dit alles terecht? Is hiermede aan het wezen der Wuǧūdīya recht wedervaren? De vraag valt buiten de opzet van dit artikel; men kan de beantwoording echter niet gansch en al verwaardoozen omdat deze ook verhelderend kan werken ten aanzien van de orthodox-moslimsche kant van de zaak. Met een enkel voorbeeld uit Ḥamza — deze bij lange nog niet uitgeputte bron! — ter vergelijking, willen wij hier nog aangeven hoe in groote trekken het antwoord zal moeten luiden.

---

[1]) Zie Ḥamza, l.c. p. 157, 203.

[2]) Zie Ḥamsa, l.c. p. 202 s.q.

Voor al-Ranīrī staat dus bij al wat hij zegt vast dat de mensch, volgens de denkbeelden der Wuǧūdīya, zijn eigen realiteit ontkent teneinde zich een goddelijke realiteit eigen te maken, dus: zichzelf tot God te maken. Dat de Wuǧūdīya tot deze opvatting aanleiding geeft valt niet te ontkennen. Al-Ranīrī's citaat uit de *Ḥaraka* van Šams al-dīn mag, blijkens andere texten, worden beschouwd als vrijwel letterlijk overgenomen. En daar staat inderdaad met zooveel woorden: insān itoelah Allah ia. Wil men een ander voorbeeld. Wat geeft de volgende, eenerzijds pantheïstische, anderzijds exclusief anthropocentrische, en misschien ook nog wel als monistisch te qualificeeren passage van Ḥamza anders te denken dan wat al-Ranīrī ervan dacht?

> ....karena kepada ahlu 'l-ḥaqīqa: wuǧūd sekalian ʿālam wuǧūd Allāh....
>
> Adapoen ahlu 'l-ḥaqīqa, sebagai lagi: dā'im menjeboet Allāh, dan berahi akan Allāh, dan mengenal Allāh toenggal-toenggal; dan mengenal dirinja; dan menafjkan dirinja, dan mengithbātkan dirinja; dan berkata dengan dirinja; dan fanā' dalam dirinja, dan baqā' dengan dirinja; dan bentji akan ẓāhir dirinja, dan kasih akan bāṭin dirinja; dan mentjela dirinja, dan memoedji dirinja; djika makan, makan dengan dirinja; djika doedoek, doedoek dengan dirinja; djika tidoer, tidoer dengan dirinja; djika djaga, djaga dengan dirinja; djika berdjalan, berdjalan dengan dirinja; — tiada ia loepa akan dirinja, karena sabda rasūl Allāh: man ʿarafa nafsahu faqad ʿarafa rabbahu, ja'nī barangsiapa mengenal dirinja maka bahwasanja mengenal Toehannja.
>
> Seperkara lagi: tatkala ia memandang diloear dirinja, barang dilihatnja, dirinja djoea dilihatnja; barang dipandangnja, dirinja djoea dipandangnja. Karena kepada ahlu 'l-ḥaqīqa: ʿālam dengan dirinja esa djoega, tiada doea tiga. Apabila ʿālam sekalian esa dengan dirinja, nistjaja barang dilihatnja, dirinja djoea dilihatnja. Seperti sabda rasūl Allāh: ra'aitu rabbī bi 'ainai rabbī, ja'nī koelihat Toehankoe dengan mata Toehankoe [1]).

---

[1]) De text komt ook in transscriptie voor bij Doorenbos, o.c. p. 186; die werd hier nogmaals opgenomen teneinde de zeer vaak juistere lezing der Leidsche Mss. te kunnen weergeven. Jammer genoeg kon van de merkwaardigerwijze door Doorenbos niet benutte Bataviasche handschriften waarin werk van Ḥamza voorkomt geen gebruik worden gemaakt.

Het lijkt dat hier toch wel aan al-Ranīrī de woorden van geheel zijn philippica — om met Van Ronkel te spreken — in de mond worden gelegd.

Men moet echter voorzichtig zijn. Het blijft immers nog een open vraag, wat met dergelijke passages wordt bedoeld. Zelfs al lijken de bewoordingen ondubbelzinnig, zij blijven bestemd voor een élite choisie; en dus kan het goed zijn te overwegen of inderdaad door de aanhangers der Wuǧūdīya, die toch in het algemeen als fijne geesten bekend staan, dergelijke verre van fijne menschvergoding kan zijn geleerd. Nu hebben wij hier met mystiek te doen. Het is dus niet uitgeslooten dat het normale menschelijke uitdrukkingsmiddel, de taal (in dit geval het betrekkelijk arme Maleisch) slechts zeer inadaequaat blijkt te zijn, indien het erom gaat „abnormale", uiterste mystieke ervaringen tot expressie te brengen. Mag men eigenlijk deze uitspraken wel lezen als concrete beweringen, of heeft men ze veeleer te zien als extatische en zeer hulpbehoevende aanduidingen voor dingen die eigenlijk onzegbaar zijn? Om nog even veronderstellenderwijs te spreken: wanneer het tweede uitsluitend of goeddeels het geval is, komt het conflict al-Ranīrī versus leerlingen van Sams al-dīn in een eenigszins eigenaardig licht te staan. Weliswaar zou de Wuǧūdīya ook dan nog geenszins vrijuit gaan in haar relatie tot den Islām, doch wel verliest de discussie qua talis daardoor zeer aan waarde. Immers, dan zouden de discuteerende partijen elk op een eigen niveau spreken, en de eene discutant „transponeert" de beweringen van den ander onvermijdelijk tot zijn eigen niveau wanneer hij hem daarop wil aanvallen, — met als gevolg dat er iets anders bestreden wordt dan er gezegd, of althans: bedoeld is. Wij behoeven ons intusschen niet met deze veronderstellingen tevreden te stellen. Inderdaad mag men aannemen dat de aangehaalde uitspraken van Šams al-dīn en Ḥamza behooren tot de exclusief-mystieke denksfeer, en dus qua talis ongeschikt zijn voor discussie: wie de woorden grijpt ziet zich de zin door de vingers ontglippen. Inzooverre heeft dus al-Ranīrī een wijs ding gedaan met zich, zooals we zooeven al constateerden, niet al te veel aan de analyse te wijden. Doch, zal men zeggen, ook al zijn dit dan strikt esoterische uitspraken, het is toch een onloochenbaar feit dat de Wugūdīya aan de doctrine van de eenheid van het Zijn vasthoudt? Inderdaad; alleen: zelfs op dit punt blijft voorzichtigheid ten aanzien van het trekken van conclusies geboden. Inderdaad is deze doctrine uitgangspunt der mystieke speculatie, doch tevens is ze, — en dit misschien nog eer, althans méér —

expressie der mystieke eenheidservaring, gelijk ook de speculatie haar volle beteekenis eerst openbaart als middel tot het bereiken der mystieke eenheidservaring. Met andere woorden, ook in datgene wat op het eerste gezicht speculatie-om-de-speculatie lijkt, overheerscht het mystieke. Zoodat ook op dit punt een discussie op het niveau der speculatie principieel onjuist is.

Deze overwegingen hebben beteekenis, zoowel voor de kant van al-Ranīrī als voor die der Wuǧūdīya. Voor al-Ranīrī stond geen andere weg open dan het aangrijpen van de leer van de eenheid van het Zijn die, althans naar de letter, de kettersche gezindheid — in feite: het niet meer moslimsche karakter — der Wuǧūdīya duidelijk maakte. En van die leer heeft hij de consequenties aangetoond, — doch dan natuurlijk de consequenties, gezien uit moslimsch gezichtspunt, dus indien doorgeredeneerd in de gedachtengang van al-Ranīrī. De lezer kent reeds de conclusies waartoe hij dusdoende geraakt.

Het laat zich hooren dat men, de leer van de eenheid van het Zijn beziende in de sfeer waar zij behoort, op het niveau der mystieke ervaring naar Wuǧūdīya-opvattingen dus, tot andere conclusies zal kunnen geraken. Waarmede intusschen niets ten detrimente van al-Ranīrī wordt gezegd; integendeel, men zal in dat geval geheel afstand moeten doen van de maatstaven van den orthodoxen Islām waarop hij zich, als op de eenige voor hem geldige autoriteit, met volste recht beroept.

Om al-Ranīrī te citeeren: wij willen dit verhaal niet rekken en dus slechts het voornaamste opnoemen. Welnu, het voornaamste is in dit verband dat, alle schijn ten spijt, in de sfeer der Wuǧūdīya van een indentiteit of gelijkstelling van God en schepsel geen sprake is. Omdat er geen sprake van kàn zijn. Speculatief niet, omdat wanneer er één Zijn is, het een logische onjuistheid is om dan toch nog een afzonderlijk menschelijk Zijn aan te nemen dat aan dit eene Zijn gelijk zou wezen: één kan nimmer tevens twee zijn. In dat opzicht zou dus nimmer van širk sprake kunnen zijn, gesteld dat men die beschuldiging zou willen inbrengen, immers de mensch wordt niet tot Gods evengelijke gemaakt. Maar ook al-Ranīrī's beschuldiging van ittiḥād treft geen doel. Immers, er valt niets te identificeeren. Duidelijker wordt dit alles tegen de mystieke achtergrond. In de mystieke extase verdwijnt de individualisteit: de mensch gaat op in de goddelijke eenheid. Met andere woorden: de individualiteit bestaat niet meer. En daaruit volgt voor het leven voorzoover het zich buiten

de extase afspeelt, dat men slechts aan deze eenheid gedachtig moet zijn. Het geheele leven is niet anders dan een zich tot de eenheidservaring toebereiden. Dat wil zeggen dat de mensch slechts gedachtig moet zijn aan de eene reëele eenheid, aan het eene Zijn waartoe hij kan naderen door zichzelf, en alles te leeren zien als schijn-openbaring van die eenheid, door a.h.w. dwars door die veelheid van schijn heen de fundamenteele eenheid te onderscheiden. De diepste grond van het Zelf, de diepste grond aller dingen is het eene Zijn. En hij die aan de schijn-veelheid ontworden is, leeft in de serene sfeer der absolute goddelijke eenheid. En als die eenheid God heet, is hij dus: God, en als die eenheid Zelf heet, is hij, en is alles, dus: Zelf. — Inderdaad: Islām, zelfs esoterische Islām, kan dit niet heeten. Anderzijds: inderdaad kan deze mystieke ervaring der eenheid in menschelijke taal slechts aangegeven worden als: ik ben God. Doch dan moet men die termen-tweeheid corrigeeren, door te bedenken dat in werkelijkheid van het „ik" geen spoor meer aanwezig is; — en dit is een correctie die het een moslim als al-Ranīrī niet gegeven is te maken.

Bezien wij nu nogmaals het *Ḥaraka*-citaat, doch nu in zijn verband. Het duidelijkst komt de passage voor in Ms. Sn. H. Mal. 30 fol. 21a:

> Kepada satoe kata lagi sebenar-benar taḥqīq (wa 'llāh bi 'llāh djangan lagi šakk) kita inilah insān (wa 'llāh djangan lagi <šakk>) rahasia [lagi] Allāh: ḏāt Allāh ḏāt seroepa (wa <'llāh> bi 'llāh djangan lagi šakk) rahasia [1]) kita inilah: Allāh kita, wa 'llāh djangan lagi ingat dan ḫabar akan diri kita Allāh, dan djangan lagi [2]) ingat dan ḫabar akan diri kita ḏāt Allāh (wa 'llāh bi 'llāh) artinja keadaan Allāh jang sempoernalah kita ini; wa 'llāh wa kalām Allāh djangan lagi šakk akan kata *Ḥaraka* itoe min kalām šaiḫ Šams al-dīn ibn abī ʿAbd Allāh al-Samaṭrānī (etc.).

Hier heeft men toch wel zeer duidelijk — in al-Ranīrī's citaat komt het eveneens, zij het vager, voor — wat zoojuist werd bedoeld. De inhoud der eenheidservaring, uitgedrukt in menschelijke woorden, is: ik ben God, — behalve dat er van „ik" geen sprake meer is. Ḥamza geeft geheel dezelfde visie:

> Adapoen kepada soeatoe ʿibāra: fanā' širk kepada Allāh taʿālā karena ʿāšiq tiada berwuǧūd; apabila tiada berwuǧūd,

1) De woorden šakk en rahasia in de text omgewisseld.
2) Djangan lagi gelezen i.p.v. lagi dan.

fanā' ḥukumnja, karena kepada ḥaqīqat Ia sendirinja, tiada lain; seperti sabda nabī: 'araftu rabbī bi rabbī, ja'nī koekenal Toehankoe dengan Toehankoe [1]).

Valt daarmede nu alle onderscheid tusschen ḥaqīqī en ḥajālī, tusschen qadīm en muḥdath (want de term ma'dūm die al-Ranīrī praefereert is bij de Wuǧūdīya minder gebruikelijk), kortom tusschen de eene oer-realiteit en de veelheid der phaenomenaliteit zonder meer weg? Geenszins. De veelheid is een bedriegelijke veelheid. Alleen de eenheid der Realiteit *is*, de veelheid is niet. Hier vindt men de termen van al-Ranīrī terug, doch in welk een volslagen andere zin! Voorwaar, een reden temeer om het conflict op de spits te drijven. Intusschen legt Ḥamza de tegenstelling uit in een rustige theoretische bespiegeling, waaruit wij een enkele zin overnemen:

Adapoen kepada 'ulamā' šarī'a: ḏāt Allāh dengan wuǧūd Allāh doea ḥukumnja .... Sebab inilah .... wuǧūd 'ālam lain daripada wuǧūd Allāh.

.... Maka kata ahlu 'l-sulūk: .... pada kami: ḏāt Allāh dengan wuǧūd 'ālam esa; wuǧūd 'ālam dengan 'ālam esa ḥukumnja; seperti <matahari dan> tjahajanja, namanja djoea lain, pada ḥaqīqatnja tiada lain; pada penglihat mata esa, pada penglihat hati poen esa. Wuǧūd 'ālam poen demikian lagi dengan wuǧūd Allāh esa, karena 'ālam tiada berwuǧūd sendirinja; soenggoehpoen pada ẓāhirnja dia berwuǧūd, tetapi wahmī djoega, boekan wuǧūd ḥaqīqī, seperti bajang-bajang dalam tjermin: roepanja ada, ḥaqīqatnja tiada [2]).

Wij willen er ons hier niet in verdiepen, inhoeverre deze 'ulamā' šarī'a en al-Ranīrī geheel dezelfde ideeën hebben gehad — hetgeen niet aannemelijk schijnt — daar deze probleemstelling historisch niet te verantwoorden is. Wat Ḥamza's conclusie betreft, deze vindt men herhaaldelijk neergeschreven:

Roepa sekalian wahmī djoea, tiada ḥaqīqī [3]).

.... Kata ahlu 'l-sulūk: wuǧūd 'ālam sekalian wuǧūd Allāh.
Adapoen wuǧūd 'ālam, soenggoehpoen kita lihat berwuǧūd,

[1]) Zie Doorenbos, o.c. p. 164.
[2]) Zie ibid. p. 127 sq.; toevoeging en enkele wijzigingen in interpunctie aangebracht.
[3]) Zie ibid. p. 151.

tiada ia berwuǧūd, karena wuǧūdnja daripada wuǧūd muta-ʿajjin, jaʿnī daripada ǧāfil kita djoea kita sangka ʿālam berwuǧūd [1]).

Dit nu is voor den Wuǧūdīya-mysticus geenszins het laatste woord. Integendeel, het is het begin van het lange en moeilijk begaanbare mystieke pad, de aanleiding tot een geweldige inspanning die Ḥamza — veel meer dan al Ranīrī zijn lezers doet vermoeden — nog eer ethisch dan speculatief wil zien:

....boeangkan roepamoe daripada sekalian qujūd, soepaja dapat kedalam diri quʾūd;
pada wuǧūd Allāh itoelah kauqāʾim;
beoeangkan roepamoe dan nanamoe dāʾim,
nafjkan rasamoe daripada maḫdūm dan ḫādim....

Doch dit is de weg, die naar al-Ranīrī's inzicht niet naar de eenige absolute Realiteit, doch regelrecht ten verderve voert. Wij willen thans de Wuǧūdīya op deze weg achterlaten, om tot al-Ranīrī en zijn geschriften terug te keeren.

De tweeledige vraag naar de juistheid van al-Ranīrī's weergave van de ideeën der Wuǧūdīya werd totnogtoe als probleemstelling zonder meer geponeerd. Men moet zich er echter van bewust blijven dat dit een vraag van phaenomenologisch, niet van historisch onderzoek is. Immers, gaat het er nu ook in de gegeven historische situatie om, of al-Ranīrī zijn tegenstanders in elke fijnzinnige wending en tot op het laatste onderdeel na-denkt? Men zou gaarne bevestigend antwoorden, immers, eerst hij kan een waardige afwijzing leveren die den tegenstander geheel doorgrond heeft. Doch de opvatting dat een phaenomenologische doorgronding moet voorafgaan aan een eventueele theologische afwijzing op grond van een genomen beslissing inzake de principia, is modern. Stellen wij het probleem zooals het voor al-Ranīrī stond, dan gaat het geenszins om doorgronding der redeneeringen, integendeel, het gaat erom, in de op dat moment woedende theologenstrijd den tegenstander naar alom heerschend gebruik te laken, te treffen, af te breken waar men kan. En dan komen allicht zaken op den achtergrond die men anders wellicht als tekortkomingen in al-Ranīrī's analyse zou hebben aangemerkt, terwijl

[1]) Zie ibid. p. 192.

men temeer respect voor hem krijgt om de eerlijkheid in de weergave welke hij, bij alle feilen in de analyse, handhaaft. Bovendien staat tegenover de tekortschietende argumentatie in détailquaesties het feit dat het ware inzicht in het fundamenteele verschil allerminst ontbrak, zelfs in de *Tabyān* voorop wordt genoemd.

Doordat aan het eind van deze inleiding de feiten aldus nog even in hun historisch verband worden „terug" geplaatst, bereiken wij dat al-Ranīrī nu weer duidelijker oprijst als de groote polemist die hij in werkelijkheid is geweest. Als strijdbaar theoloog, niet als analyseerend denker moet men hem zien als men hem recht wil doen. Stelt men de vraag naar de juistheid in doorgronding en afwijzing, dan staat al-Ranīrī niet langer tegenover- doch plotseling ter vergelijking naast de Wuǧūdīya. Tegenover de monumentaliteit van het denken der Wuǧūdīya is dat van al-Ranīrī ongelijkwaardig. Hij mist het doelbewuste streven naar gaafheid, consequentie, doorloopen tot in de oneindigheid, dat de Wuǧūdīya kenmerkt. Tegenover de Wuǧūdīya als denkstructuur is zijn denken teleurstellend, want niet zoo prachtig uit één stuk. Doch dit alles is geen trek van den levenden al-Ranīrī: het komt voort uit vergelijking, omdat die vergelijking onwillekeurig de Wuǧūdīya opwerpt als maatstaf van speculatieve waarden. De gebezigde, niet historische probleemstelling heeft dus het bezwaar dat ze soms mogelijkheden afsnijdt om al-Ranīrī de hem toekomende lof geheel toe te meten, en een enkele maal een belichting geeft die zijn trekken minder gunstig doet uitkomen dan wel billijk is. Dat zij toch gekozen werd is omdat zij voor het onderzoek de eenig aannemelijke is. Immers, alleen op deze wijze kan men tot eenig inzicht komen in de philosophische controversen welke in het geding zijn, en in de wijze waarop zij in het geding zijn. En alleen zoo kan men al-Ranīrī behalve als historische persoonlijkheid ook als denker benaderen.

Tenslotte een enkele opmerking over de texten.

I) Ms. Sn. H. Mal. 111.

Niet-zinstorende, geregeld voorkomende varianten in schrijfwijze werden niet geannoteerd teneinde correctie aan te brengen. Dusdanige verbeteringen immers, op zichzelf niet noodzakelijk tot recht verstand van het geschrevene, zouden slechts een groote hoeveelheid annotaties vereischen welker nut twijfelachtig zijn zou.

Slechts wordt ter inleiding op enkele eigenaardigheden gewezen. De spelling is over het algemeen goed en regelmatig. Onregelmatigheden kunnen goeddeels worden verklaard uit de volgende oorzaken:

a. Veelvuldige fouten in de vocalisatie —, en minder veelvuldige tegen de orthographie van het Arabisch. Slechts enkele hiervan werden geannoteerd.

b. Verwisselingen in diacritische punten:

ڤ voor ف, b.v. صڤت (p. 1), کڤايه (p. 4), عارڤ (p. 6), ڤنا (= فناء) (p. 17), تاليڤ (p. 19);

ف voor ڤ, b.v. کفد (p. 9) فد (p. 11);

ش voor س, b.v. شبب (p. 4), شکسن (p. 20);

س voor ش, b.v. سوره (= شوره) (p. 1);

چ voor ج, b.v. چرت (p. 1), باچار (p. 4), معلوچ (p. 4), نسچاي (p. 14; dit laatste slechts bij uitzondering);

ج voor ح, b.v. مفتوج (p. 21);

خ voor ح, b.v. محتاج (p. 5);

ک voor ڠ, b.v. ملکيکن (p. 4), جوک (= جوڠ) (p. 14);

ک voor ق, b.v. کوم (= [illegible]) (p. 19).

*De verwisselingen van ڤ voor ف en van ک voor ڠ maken de indruk van vergissingen. Men lette op de varieerende schrijfwijze van ث en ت, ب en ڽ etc.

c. Verwisselingen van letters (meestal Arabisch, door Maleiers naar eigen uitspraak weergegeven):

ذ voor ز , b.v. اذل (p. 1), اذن (p. 11);
ر voor ح , b.v. مشرهكي (ex: شرح) (p. 2).

d. Onjuiste weergave van lange vocalen. Behalve onregelmatigheden met de open voorlaatste lettergreep in het Maleisch treft men ook in Arabische woorden fouten:

met ا , b.v. تدرات (p. 1, ارادات (p. 11) [1]); regelmatig voor ;

met و , b.v. مخلوق (= مخلوق) (p. 1);
met ي , b.v. دتمصلكن (p. 5).
Hetzelfde met ع , b.v. اسما (p. 1).

e. Enkele onregelmatig gespelde woorden:

Arabisch: سى (p. 4) = سيئ ; سون (p. 1) of تدون (p. 1) = شؤون ; دنيا ;
Maleisch: دلم (p. 7) naast دالم (p. 1); دير (p. 15) = ديري ; متهار (p. 3) naast متهارب (p. 13); دباتس (p. 14) = داتس ; ككاسه (p. 20) = كاسه etc.

II) Ms. Or. L. B. 3291.

Weergave van de text op dezelfde wijze als Ms. 111. De spelling is in het algemeen regelmatiger. Enkele bijzonderheden:

a. Er wordt niet onderscheiden tusschen ج en چ , ف en ڤ , ک en ڬ , غ en ڠ . De „Maleische" teekens worden, voor de eerste drie gevallen: geheel niet, voor het laatste geval: zeer weinig gebruikt. Bijvoorbeeld:

اجر ، جرمن ، جهاس ، سمنا ، سوج
سڠ ، ڤون ، اڤكن ، كرڠ ، سڠل ، كهد

---

1) N. B. ث voor ڽ bijvoorbeeld ook in معث (p. 5).

b. رڠ wordt doorgaans geschreven als vormend één geheel met het erop volgende woord.

c. Opvallende me*-vormen: مماچ = ممباچ e.d.[1])

Opvallend woordgebruik: het poëtische سمنت in den zin van سمست e.d.

d. Eigenaardige spelling van Arabische woorden, b.v. اذال = ازل ; ايمان = إمان.

---

1) Vgl. Van Ronkel, in B.K.I. 102, p. 462; idem, in B.K.I. 6-II p. 1—53 passim.

Leiden, April/Augustus 1944.

OPMERKINGEN.

Ms. Sn. H. Mal. 111, p. 1—18 al-Ranīrī, *Ḥall al-ẓill*, p. 19—22 idem, *šifā' al-qulūp*. Zie Van Ronkel, Suppl. Cat. Mal. en Min. Handschr. Leiden, 1921, p. 287 nrs. 737, 738. Copy van een Bataviasch handschrift; zie idem, Cat. Mal. Handschr. Batavia, 1909, p. 434 nrs. DCCXXXI, DCCXXXIII, en verwijzing aldaar.

Text mechanisch gereproduceerd; opmerkingen zijn in de gereproduceerde text aangegeven door plaatsing van een ster bij het woord in quaestie, zoodat hieronder met vermelding van pagina en regel kan worden volstaan.

1—9 De woorden سكل ذري zijn hier misplaatst.

15 Het woord سكل hier overbodig, wellicht verschrijving.

2—1 Lees موجودات

13 Schijnbaar contaminatie van اصحابكو en سحابتكو; is wel verschrijving voor het laatste.

14 Verschrijving: بواس جاوب behoort bijeen; het woord مابتاكن wel verschrijving i.v.m. het volgende ديتاكن

16 Ook op het schutblad van dit Ms. staat, in de hand van Snouck Hurgronje, Hill. De lezing Ḥall is echter normaler en juister. Professor Drewes deelt mede, dat deze opvatting steun vindt in een mondelinge opmerking van Professor Snouck Hurgronje.

3—11 Lees مخلوقات

4—7 Lees جبك

9 Q. 25 : 47.

11 Lees دتمثيلكن

13 Q. 16 : 76.

17 Q. 42 : 9.

5—3 Q. 17 : 1, 40 : 21, 51, 42 : 9.

4 Q. 16 : 62, 30 : 26.

17 Verbetering zie in margine.

6—1 Lees عالمله

2 Lees كجدبن

4 Lees سكروربي

4 Lees مككي

5 Lees قشيري

6 Lees المهائمي

16 Lees واحدية

7—6 Arabisme.

7 Volgorde te herstellen:

13 Lees سكال٢

8—1 Verbetering zie in margine.

2 Lees بالله

9 Normaliter: صفة

16 Normaliter: عارف

9—3 Voeg in: يغ

15 Verbeterd in de text zelf.

10—7 Lees كادائن

9 Lees تمثيل

14 Veel voorkomend gebrek aan onderscheiding tusschen صفة en صفات

12—11 Volgorde te lezen: بكس د ثد

15—4 Wel te lezen تبد اله

6 Wel te lezen پتاله

9 Lees كاشب

9 Lees نقلي

16—8 Lees يثبت

16 Lees ظهوره

16 Lees اضمحلت

17 Lees وجود

17 Lees تيان

17—8 Lees حرقت ، سبكات

14 Pleonasme!

16 Wellicht verschrijving voor شك, waaraan ten onrechte toegevoegd سن

17—17 Men zou liever lezen: تات دپتاكن

18—2 Zie marginale aanteekening.

19—12 Lees صد يغ

20—3 Lees يائت

21—1 Lees موجود

3 In marginale aanteekening in te voegen: اكن

4 Lees يائى

14 Lees منتا صديغ

16 Lees كاشفي

22—8 Lees اروحنا

11 Wel verschrijving en te verwijderen.

Ms. Or. L. B. 3291, al Ranīrī, *Tabyān fī ma'rifat al-adyān.* Zie Juynboll, Cat. Mal. en Sundan. Handschr. Leiden, 1899, p. 282 sq., no. CCXCVIII (1).

47b—7 Wellicht beter te lezen:

11 Doorgehaald.

15 Afleiding van ثابت, welk woord soms geschreven سابت

48a—1 Wellicht *K. al-Mawāqif* van Muḥ. b. ʿAbd al-Ĝabbār al-Niffāri (ed. Arberry, Londen 1935); men zou ook kunnen denken aan de commentaar op de *K. al-Mawāqif fī ʿilm al-kalām* van ʿAbd al-Raḥmān b. Aḥm. al-Īǧī (gest. 735/1355), geschreven door ʿAlī b. Muḥ. al-Ǧurǧānī (gest. 816/1413). — Het „Sjarḥ al-manākif" in B. K. I. 102, p. 475, is een drukfout.

5 In te voegen: nogmaals كلام of — د

6 Lees جهر

7 Woorden ممكن الوجود te schrappen.

7 Doorgehaald.

8 Regelvulling.

11 Eenmaal اكن te schrappen.

14 Lees عذر له

48b—1 Lees كلينن

2 Eigenaardige nevenvorm van ممفياى

3 Lees امذار

5 Lees دبيذاكن

10 Doorgehaald.

13 Regelvulling.

14 *Laṭā'if al-iʿlām fī išārat ahl al-ilhām*, over de betekenis van de technische termen der ṣūfī's, door ʿAbd al-Razzāq al-Qašānī (gest. c. 735), cf. Brockelmann II p. 204 sq., S. II p. 280. Een werk van dezelfde titel wordt toegeschreven aan Ṣadr al-dīn Muḥ. b. Isḥāq al-Qūnawī, cf. Brockelmann I p. 449. — De in B. K. I. 102 p. 475 voorkomende zin, vol-

gende op de uiteenzetting ten name van al Gazzālī, is daar wel misplaatst: het handschrift bevat geen Maleisch aequivalent hiervan.

15 Twee woorden doorgehaald.

49a—4 Wel te lezen: مهاسوچ لاڬ مهاتڠڬي حق تعالى درڤد

6 Lees

7 Regelvulling.

49b—4 Cf. Ḥamza, Ms. Or. L. B. 2016 p. 91 (Doorenbos, diss. p. 62).

4 Lees وجود ايت

11 Regelvulling.

14 Wellicht te lezen مندڠرکن of منندڠرکن. De zin is ook overigens niet onberispelijk; men krijgt de indruk dat het een min geslaagde vertaling uit het Arabisch is.

50a—9 Lees وجود

11 Namelijk in het eerste gedeelte van de *Tabyān*.

12 Lees جنتڠ

50b—5 In te voegen: لاڬ مهاتڠڬي حق

7 Lees تقليبيمن

12 Wellicht te lezen اولن

13 Doorgehaald, regelvulling.

51a—1 Regelvulling.

4 Doorgehaald.

9 Cf. Q. 89 : 28.

13 Lees الله

51b—2 Wel te lezen كهو

3 Wel te lezen كفو

5 Regelvulling.

6 Doorgehaald.

14 Lees — Het woord مراة op de vorige regel is eenigszins gedrongen geschreven; niettemin rechtvaardigt het niet de lezing „Ṣiraṭ" die voorkomt in B.K.I. 102 p. 475.

15 Doorgehaald en boven de regel verbeterd.

52a—3 Lees

3 Doorgehaald.

3 Te schrappen.

4 Voeg in: حديث

6 Voeg in: سوات جو

9 Regelvulling.

10 Onjuiste vertaling van وهو ; lees مك اي

12 Lees ازل

14 Sic! الانا

52b—6 Lees برکرق

10 Lees

53a—1 Doorgehaald.

2 Voeg in: اکن

3 Lees داوبوکنق

5 Lees دسیستکن

6 Regelvulling.

11 Doorgehaald.

13 Q. 3 :7 (5). De hier gegeven text is niet geheel correct; de Maleische vertaling bevat ettelijke uitweidingen. Cf. Goldziher, Richtingen d. Isl. Koranauslegung p. 127 sq.

53b—15 Lees

15 Regelvulling.

54a—1 Cf. al-Buḫārī, Tafsīr 3, 7 (5): فاذا رأيت الذين يتبعون ما تشابه منه فاولئك الذين سمى الله فاحذروهم

14 Regelvulling.

54b—7 Vier woorden doorgehaald.

9 Voeg in: ڤول, zie vorige opmerking.

12 Lees داتڠكن

13 Voeg in: ڤد

55a—6 Invoeging onder de regel.

7 Invoeging onder de regel.

8 Regelvulling.

11 Lees حركة

11 Zie marginale opmerking.

55b—3 Lees حركة

5 Zie Doorenbos, diss. p. 59.

5 Lees تياد

11 Lees ازل الازل

11 Wel te schrappen.

56a—6 Doorgehaald.

6 Marginale aanteekening, lees حركة

11 Lees دبريت

13 Lees حركة

56b—1 Lees تغرداڤ

3 Lees حركة

3 Wellicht bedoeld: استثنين

4 Lees حركة

6 Lees دائرة

9 Lees دان

14 Regelvulling.

57a—1 Wellicht beter: داوجرث

3 Wel te lezen: مشجارن الناس او ڤرتام

CORRIGENDA.

Blz. 29 ad 48b r. 14 lees: *Laṭāif al-iʿlām.*

„ 30 „ 49a „ 6 lees: *wudjūd itu.*

„ 30 „ 49b „ 4 lees: *merantjanakan.*

„ 31 „ 52a „ 3 voeg bij: *kufū' aḥad.*

„ 31 „ 52a „ 14 achter *sie*! geen Arabisch!

„ 31 „ 52b „ 6 lees: *illānā.*

„ 31 „ 52b „ 10 lees: *bergerak.*

„ 31 „ 53b „ 15 lees: *beriwajat.*

57a

مريكئيت تتكالا سمبهيڠ مک فد تکبيرة الاحرام داوجفڽ فدليل الله
اکبر سرت دمنارنتکنڽ داليم هتيڽ اکوله يڠ مها بسر اينله .
ففاجر فوسام يڠ مريد شمس الدين سمطراي اکن سڠقه
مريدڽ کلبک دباليس قوم مشبهه دان مجسمه فون تمات
اداله اعتقاد مريکئيت دان کتاڽ بهوا الله تعالى ايت جوهر
يڠ موجود دان سڠقه درفد مريکئيت اعتقادڽ بهوا الله تعالى
ايت جسم تتاف تياد سفرة جسم يڠ فلاين دان سڠقه درفد مريکئيت
اعتقادڽ بهوا الله تعالى ايت سفرة روف انسان سرة دبلکڠي
حديث رأيت ربي في صورة شاب امرد يعني کليهت اکن
توهنکو فد روفڽ بلي دان سڠقه درفد مريکئيت اعتقادڽ
اد بک الله تعالى ايت دکلڠ دان دارة دان وجه يڠ بر روفا دان
بر اڠکوت دان بارڠ لڠکوت دان ذراع اڠکوت دان قدم
لڠکوت دان اصبع اڠکوت دان سرتڽ بفکتيڽ حديث
نبي صلى الله عليه وسلم قلوب العباد بين اصبعين من اصابع
الرحمن يعني اداله هات سکلين همب ايت انتارا دوجاري درفد جاري

کتاب جوهر
يڠ موجود يعني د اعتقادن
الله تعالى ايت جوهر

56 b

ترداڤ ڤد ڤركتان كدوا ڤد بتوا ايت باثق بوكتين اكن يڠ د توهنكن الله

كڤد سكل انبياث استيموا ڤولا اكن نبي كيت محمد صلى الله عليه وسلم شهدان

اداله كتاب حق ڤد ايت تياد برسوات برنام مرآة المحققين دان يڠ كدوا

ايت حق ڤد بجهاتث اداله بربراڤ ڤركتان كفر دان ضلالة دان مڠ تيادا له هابس

كلام سبكن كاتاكن مقبر سمڤرنث جوا دان لاكي ڤول بربراڤ كتاب

يڠ مڠ ڤركتان كفر سڤرتي كتاب حق اليقين دان ديرة الوجود دان كتاب

سر الربوبية دان كتاب كشف سر التجلي السبحاني دان كتاب سر العارفين دان بوڠ

رسالة بڠ تياد ترحساب باثقث مك فرض اتس راج٢ دان اورڠ

بسر دان سكل اهل الايمان منونو دان ممباسه سكل كتاب حمزة فنصوري

دان شمس الدين سمطراني سڤرتي دتونو سلطان دنكري

اچه دار السلام سڤاي جاڠن بسن سكل همب الله ممبالهكن

كتهوي المهم هي طالب اداله قوم وجودية تتكالا بيعة وثون

مريدث يڠ زنديق يتمارق دامرت كن كندي فونش فدمو فد الله

ايت بايت بجوكن تياد ادو وجودث اين هاتيث وجودث اين له و

وجود يڠ مطلق دان اكوله يڠ مرنتهكن سكلين عالم اين دان اداله

موريد

56a

وبعدث وجود الله ارتيڽ ذاتڽ ذات الله يعني مانسي اين لبنرث
تياد لاءين سلد مانسي اين الله دان لاءين فون كاينات فد مڽتاكن
فرمان الله تعالى وفي انفسكم افلا تبصرون ارتيڽ دالم ديري
كام جوا اد الله اوله مكر تياد كام كتهوي يعني وجود انسان اينله وجود الله
برمول وجود الله اينله ذات الله تعالى ارتيڽ انسان الله برمول
الله انسان يعني نام الله نام انسان برمول انسان نام الله ارتيڽ
انسان كسمد هسلاهن نام الله جاڠن لاءين سلك دان لاءين فول
كنات دم الله درفد تياد بيذ اجوا انسان دڠن حق تعالى دم الله
مثال سيدڠ دكتهوي علم حقيقة اين دم الله جاڠن لاءين سلك ايفة
دكتهوي ماو ظاهر ماو باطن ماو دڠن هاتي ماو تياد دڠن كات
دم الله كند برني كيت فون بلقڠ لاءين ايغت لغاي جمع كيت كند مرتبة
كنه ذات دان نفس درفد نطقة الكبرى دم الله جاڠن لاءين سلك
ومن شك فيها فقد كفر دم الله كات حق فقت اين كتشون نبي كيت
محمد صلى الله عليه وسلم ملك كلين اعتقاد يڠ ترلبه اين سمات
كفر لاءين ضلالة نعوذ بالله منها جي كلارسالك هباي جاڠن اعكو

55b

منتال اسله دكتهوي كات يڠ سبوتڽ اين فد م الله الباطن دان امفونڽ
الباطن فون جاڠن لاڬي دكتهوي ماو ظاهرڽ ماو باطنڽ لاڬي جامركند
كنه ذات الله تعالى اد م الله جاڠن لاڬي شخڽ كند حرفڽ اين نظيرڽ
سكرة كات بيت شعر حمزة فنصوري اكن روفا ادم ايت جاڠن كوغا فد حكمة
نورهن دان كامي يعني مرك درفد كامي ايت درفدلا اين جو الباطن دڠن
امفونڽ الباطن ارتين جكلو تياد كاتڽ الباطن اين فد م الله حق سبحانه
وتعالى ديكتا فد م الله مطلق فون حق تعالى ديكت فد م الله حق تعالى
جو جاڠن لاڬي شك دان لاڬي فوكتاكاتڽ يڠبرنام الله فون وجود جو
نظيرڽ فرمان الله تعالى دالم حديث قدسي الانسان سري وانا
سره ارتين يڠ مانسي ايت رهسياكو دان اكو فون رهسياڽ يعني
فد تتكالا فندا ذال الان البايث فد مرتبة احدية حقيقي فد مرتبة مانسي
بيڠ ارتيڽ ذاتڽ يعني تتكالا الطارخ فد مرتبة انسان ارتيڽ مانسي
احدية للجمع بيڠ اوله مانسي فد م الله جاڠن لاڬي شك فد تتكالا فد
مرتبة احدية حقيقي انسان باطنڽ احدية حقيقي ظاهرڽ تتكالا الطارخ
احدية الجمع انسان ظاهرڽ دان لاڬي فوكتاكاتڽ منتال اسله دكتهو

ديبرو

55a

حقيقتڽ دان يقيني ملك سكليانڽ د نفيكن لاكي يڠ دمكين ايت مك ڽاتا

كند يقيني ايت بهوا حق تعالى كامان كيت دان كيت كادان ايت جوڤ.

هي سكل مؤمن د قوله كاف كافر يڠ ضلالة ايت د او بهكن معنى

لا اله الا الله سرة د هيلاڠكنڽ كند اعتقاد يڠ وجود بنديڽ مخلوق

حق تعالى د رفدڽ يڠ دمكين دان لاكي فوركتاڽ بهوا يڠ ٢ بلك

بايڠ ٢ بايڠ ٢ يڠ امنوڽ بايڠ ٢ جوڤ دلاين د رفد ايت ملاكي جادا اساله

ايت فد حقيقتڽ مخلوق ايت دڠن حق تعالى ملك اعتقاد يڠ دمكين ايت

بهوا كفر لاكي ضلالة جلوكو كهنداك هي سالك اكن بياكسداهن ملاه هد*

هند قله كومطالعهكن رسالة ظل شهدن سلطان كيتاكن

فوركند م هي طالب اشرجال اختصار سكل اعتقاد م دان فركتاانڽ

دالم كتاب كرانڠنڽ يڠ خرقه كتاڽ ان الله خلق ادم على صورته **

ارتيڽ بهوا الله تعالى منجديكن ادم اتس روفاڽ يعني اتس

وجودڽ كارن وجود ادم دان وجود سكل انق چوچوڽ دان وجود

سمستا سكلين عالم اين د م الله وجود الله تعالى جوڤ دلاين ملك

سكلين يڠ اد فد البا اين د م الله البا وجود الله تعالى جوڤ دلاين

** مطالب على صورته يعني الله تعالى منجديكن ادم اتس روفاڽ

54 b

الله عنه ان الله ارتيڽ اكو الله تعالى ملاءينكن دليل قرءان دان
حديث قدسي دان سبد نبي الله دان كات سکل ولي الله ايت سکليڽ
منياتاكن كاسان ذات الله دان وجود الله دڠن ذات دان وجود
مخلوق فد فيهق تحقيق جوك كات سکل اهل التوحيد يڠ مهلد بنا
برانيڽ هات سكلين مي اجنا كات سکل اولياء الله فد حال شطحياتڽ
ملاءينكن دمبليڠ فركتان ايت دڠن ظاهرڽ سرت كتاڽ يڠ فد مکين
دان كات فون فركتاءنڽ اسوله اعتقاد اولياء الله يڠ عامل مکمل
مها سوچي سكليڽ مريك ايت درفد كات ملحد يڠ فد مکين ايت دان
لاڬي كتاڽ اداڤون اشارة فركتان يڠ ترسبت ايت سکليڽ كمبليڽ
كفد كلمة لا اله الا الله جوا ملاءينكن ارتيڽ كلمة ايت تياد اد وجود
هاڽ حق تعالى يعني دفناكن سڬلڽ ممباوكن فد حقيقة كيت
ايت لاين درفد حق تعالى ملاءينكن حق تعالى كارن فد مرتبة
ايت تياد يڠ مغاير اي انتار الله تعالى دڠن كيت بهو مرتبة ايت
كارن الله تعالى دڠن كيت دان كيت اسر جوا ملاءينكن جاك دسڬلڽ
اد يڠ مغاير اي هاڽ درفد فيهق سڬلڽ جوا تياد درفد فيهق

جنبڠ

549

ومسلم وابوداود والترمذي يعني اينله كلام يڠ هندق اكن كلو مريك
يڠ مڠيكة اية يڠ متشابهات درفد قرأن مريك اينوله يڠ دنماي الله
اهل الزيغ ارتيڽ يڠ برفاليڠ درفد كبنرن يڠ سبنرڽ هباء م
جاوه الحكام اكن مريك ايت دان لاڬي فول كات كلو ولي الله
يڠ بسر٢ سفرة ابايزيد رضي الله عنه سبحاني ما اعظم
شاني ارتيڽ مها سوچي اكو مها بسر فكرجاانكو مك دكهندقكنڽ
بهوا ابويزيد ايتوله الله اياله مها سوچي لاڬي مها تيڠڬي
شيخ دان سفرة كات شبلي رضي الله عنه ما في جبتي سوى الله
ارتيڽ تياد دالم جبهكو اين لاين درفد الله مك دكهندقكنڽ
بهوا شيخ شبلي يڠ ممكاي باجو ايتوله الله دان سفرة كات ابو
الغيث رضي الله عنه انا على كل شيء قدير ارتيڽ اكو يڠ
امت كواس اتس سمات سكلين مك دكهندقكنڽ بهوا شيخ ابو
الغيث لاه الله يڠ امة كواس اتس سمسة عالم دان كات منصور
حلاج انا الحق ارتيڽ اكوله يڠ سبنر مك دكهندقكنڽ بهوا
منصور حلاج ايتوله يڠ سبنرڽ دان سفرة كات نسيم رض

53b

بايت سڤرة ليس كمثله شيء دان بارڠسياڤ يڠ مك سلطان ايت اكن اي توله
ڤوهن ڤرتين دان لاڠيت درڤد ايت اية متشابهات ارتيڽ ساما
معناڽ انس سڤرة مباءوت بايت سڤرة وجه الله دان يد الله
دان بارڠسياڤ يڠ اداڤون سڤرة مريك يڠ اد اڤد هاتيڽ كفرد ان
سڤرتي مك داڤتله مريك تأويله اية يڠ متشابهات ايت سڤرت دكهندقيڽ
مجسمة دان درڤد جهال مريك ايت اية يڠ متشابهات
ايت سڤرة اعتقاد مريك ايت يڠ سبب دان تياد مڠتهوي
راجنا اية يڠ متشابهات ايت ملاينكن الله جوبهوا الله
سڤرة علماء يڠ تڠه اتس اكن اي كتاب بهو سڤرة اية يڠ محكمات
دان متشابهات ايت تمام فرجيا سلطان يڠ درڤد الله توهن
كيت تياد جوم [illegible] عبارة ملاينكن سڤرة يڠ امڤوڽ عقل يڠ تا
سمڤوناك سيتي عائشة رضي الله عنها تتكال سليله
نبي صلى الله عليه وسلم درڤد مماچ اية ايت مك كات نبي برسابد
فاذا رأيتم الذين يتبعون ما تشابه منه فأولئك الذين
سمى الله اهل الزيغ فاحذروهم رواية البخاري ومس

ومسلم

53a

اين تاعڽ عثمان ايت تاعڽ الله تياد لاين لاڬي هي يغ جوا ايمان مڠوله كات ننده يو يغ ليست اين دركتڽ الله دان اكن رسولڽ دان او بهكنڽ معني قرآن دان حديث قدسي دان انبيا نبي الله دان دهيلاڠ اية يغ متشابهات دان حديث يغ متشابهات كند اعتقادڽ يغ كفر هند و سبنكڽ اكن لكل صحب الله دريفد جالن يغ سبنرڽ مك بركوله فكرڽ فكرجانڽ سفرة جر ترا سني عائشة رضي الله عنها كاتڽ دباچ رسول الله صلى الله عليه وسلم اية اين هو الذي انزل الكتاب منه ايات محكمات هن ام الكتاب واخر متشابهات واما الذين في قلوبهم زيغ فيتبعون ما تشابه منه ابتغاء الفتنة وابتغاء تأويله الآ وما يعلم تأويله الا الله والراسخون في العلم يقولون كل من عند ربنا وما يذكر الا اولوا الالباب يعني بهوا الله جوتوهن يغ منورنكن قرآن كندم يا محمد سته دريفداڽ اية محكمات ارتيڽ ڽات معناڽ دان عبارةڽ دان حكمڽ

52b

كلهاتن فد ظاهر اين ايتوله وجود الله دان لاكي فرمان الله تعالى
وكان الله بكل شيء محيطا ارتيڽ اد الله ملڠكوڤ سمت سكلين
مك جك كهنداقن درفد اية اين وجود الله مسر اون بكساتو دڠن
وجود مخلوق مظاهر رب العالمين درفد زنديق جهة دان لاكي فول
كنات بهو حديث قدسي يڠ دجونتكن نبي محمد صلى الله عليه وسلم
ليس في الوجود الا انا ارتيڽ تياد دالم وجود اين ملينكن اكو جوملاي بارڠ
دكهنداكيڽ بهو وجود مخلوق يڠ كلهاتن اين وجود الله دان
لاكي حديث قدسي انا سر الانسان مسكنه ومحركه ارتيڽ اكو
رهسي مانسي يڠ منديامكن دي دان يڠ مڠڰركن دي مك دكهنداكيڽ
درفد عبارة حديث اين بهو انسان ايتوله الله اياله برڤدوان
ديم دان سيد نبي صلى الله عليه وسلم الحجر الاسود يمين الله في الارض
ارتيڽ حجر اسود ايت تاڠن الله كانن دبوم مك دكهنداكيڽ درفد
عبارة حديث اين سواكي الحكوت وجود الله دان لاكي سيد نبي
صلى الله عليه وسلم هذه يد الله وهذه يد عثمان ارتيڽ اين
تاڠن الله دان اين تاڠن عثمان مك دكهنداكيڽ درفد عبارة حديث

اين

52a

فتصورڽ هي يڠبرايمان دڠن كوله كيتا وبجد يكنڠ ليڤس مخلوق
دڠن حق تعالى سرت باڽ سماي برفالڠ درفد فرمان الله تعالى ولم
يكن له كفوا احد ارتيڽ تياد سبارڠ اد باڬي حق تعالى سباڠس دڠن *
سسواتو جوڤون دان لائين درفد ايت فرمان الله تعالى دان *
قدسي دان حديث رسول الله دان كات سكل ولي الله اكن ر
مغناكن وجود مخلوق دڠن وجود الله تعالى ملئك درفد ايت اكن الله
دان رسولڽ دان اكن سكل ولي الله مفوبه غوبهكن معنى
قرءان دان حديث رسول الله دان كات سكل ولي الله مك
دهيلاڠكن كفد اعتقادڽ يڠ كفر كتاڽ فرمان الله تعالى وهو *
وهو معكم اينما كنتم ارتيڽ باڽ سرت كام بارڠدمان اد كام
ملئك كهندق درفد اية ايت بحو وجود الله دڠن وجود
مخلوق بسرتڽ فد مرتبت اذ ايت بحواتڽ كفد ابدڽ تياد
برجريا دان لائين فرمانڽ الله تعالى فاينما تولوا فثم وجه
الله ارتيڽ بارڠ كمان كام هدفكن موك كام ملئك دسان وجه *
الله مك كهندق درفد اية ايت بارڠ سسواتو وجود يڠ

51b

كارن تله بناله باطل اعتقادڽ دان اكر فول كتاڽ كات اورغ فاسي

جك تياد كفر تياد بريمن دغن كنو وند بهلو جاوي ترتوتو تياد بريمن

دغن كفر يعني فد ارتيڽ فد ايت تياد ملاءيك دبياسڽ يعني منجادي

سفرتي تله لالو دالم كتاب كنز المخفيا هي سكل اهل الايمان بهوله كفر زنديق

دان باليكن اكن حق تعالى كنو بايڠ سيفت لالو دكتهوي فد ظا*

ظاهرڽ بهواسڽ اعتقاد يڠ دمكين يڠ باطل سفرتي كتاڽ بهو

اعتقاد يڠ دمكين ايت كفر ملاءيك د اعتقادكن جوا اعتقاد يڠ باطل

ايت سرت كتاڽ بهوا اعتقاد يڠ دمكين ايت فد علم باطن

توحيد يڠ كامل سفرتي تله كتاڽ دالم كتاب منتهي دان لاك

بيرا فول كتاڽ يڠ كفر دالم كتاب سكل كراڠنڽ تياد الد كامو

لنجتكن سهيڠك مڠمبيل سمفن جوا انته ... كار فركيتاكن

فول كفدام هي الك دريفد اعتقاد شمس الدين سمطرائي

دان فركتاڽ يڠ سمات كفر دالم كتاب كراڠنڽ يڠ برنام مرآة

المحققين كتاب فري نسبة ارتيڽ يڠ فاسي مخلوق دغن موتقاب

ملك امال اعتقاد مركب ايت بسمان دغن اعتقاد حمزة

فنصوري

51a

جوڬ مك اعتقاد يڠ دمكين ايت كفر كارن جادي يكني خالق يعني مخلوق
مخلوق برسوات دان لالو ڤوركتاان ڤد ظاهرڽ جوڬ مخلوق تتاڤ
ڤد حقيقتڽ الله اينله اعتقاد قوم الحلولية دان لالو ڤول
كتاان ڤد حقيقتڽ ظاهر دڠن سمو مظهرڽ تياد برجري
اد ڤون لالو كتاان اين تمون ڤرتام مقتضوي معرفة الله جوا ڤون
كسد اهد معرفة ايت تتكال داتڠله كڤدڽ حد فقير بهوا الله
الله اوارڽ سڤرت لاوة دان امبقڽ دان اڠين تتكال بتيو اڠين
امبقڽ تمبل درڤدان جاد بار اڠين امبق ڤول كڤد ا ملڽ
اينله معنى ارجع الى اصله مك اعتقاد يڠ دمكين ايت كفر
كارن تله بنال كسلاهنڽ دان لالو ڤوركتاان تمثيل مخلوق
دڠن خالق سڤرت بيج دڠن ڤوهن لاڬي ڤد المنڽ كمنون
ظاهرڽ دو كلماتن حقيقتڽ اسي جوسب اينله مك منصور
حلاج مڠتاكن انا الحق سڤرت مڠتاكن انا الله كارن ذاتڽ تياد
كلماتن دبهنڽ لالو ارت اذا تم الفقر فهو الله ارتڽ فقير
ايت تياد سوات ڤون بكيڽ مك اعتقاد يڠ دمكين ايت كفر كارنا

50 b

سفرة اير هوجن دالم سبوه تنامن ايرث اينجوله كوفد كلين تنامن ايت باكي م راساث فد ليمو كلم فد تابو مانس فد ممبلو فاهث ملغ مماور اساث تتاف حقيقتث اير ايت جوفد كلين ايت مك اعتقاد يغ دمكين كفر لاكي داعتقادكنث مخلوق دغن حق تعالى مسرا سفرة مسرا اير دغن بوم مها سوچ تعالى درفد لكي لافر ايت دان لاكي نور كتاث كليهت الله فد كادانك دغن كادانث مولا دانك ايتفون كادانث ملي كليهت فون دغن فليهت ندرغدا ث مك اعتقاد يغ دمكين كفر لاكي دجديكنث وجودث دان صفاتث يغ حادث كدو ايت برسوات دغن وجود الله دان صفاتث يغ قديم دان لاكي فوركتاث فد مرجناكن فرمان الله تعالى كل يوم هو في شأن يعني فد ظاهرث جوبر باكي دان براوبه م لاكي اي هو الاول والآخر والظاهر والباطن يعني اول تياد كسودهن اخرث تياد بركسدهن ظاهرث امة يات باطنث تياد كتاهوي ممندغ فريث دغن ديريث مليهت ديريث دغن ذاتث دغن صفاتث دغن افعالث دغن اثرث لكهفون تياد امت حقيقتث اسي

جو

50a

تعالى درفد ات تتاف بسرت دڠن لاوت قديم يعني لاوت قديم
ايت افبيلا برݢرق بهار امبقث دكات تتاف فد حقيقة
لاوت جوݢ كارن امبق دان لاوت اسا جوا نياد دوملاءي بتاله درفد
اين وجود الله دان وجود مخلوق سوات جوا ملاءينكن اعتقاد يڠ دمكين
ايت كفر دان لالاء فركتاءن تمثيل سفرت منهاري نقش جهيا دڠن
فانس نمانث تياد روفث تياد حقيقتث سوات جوا ملاءينكن اعتقاد
اين سفرت اعتقاد نصارى بهو وجود ايت تياد فرنام وجود باڤق
كدو وجود ايبو كتياك وجود انق سكالين تياد نام تتاف فد
حقيقتث سوات جوا جوا جوݢ بسلهن يڠ فد ايمان ليهنله اعتقاد دان
فركتاءن يڠ سماتن كفر سفرت اعتقاد قوم فلاسفه يڠ تله ترسبت
ايتوله دان لالاء فركتاءن يڠ طالب مڠتهوي من عرف نفسه فقد
عرف ربه بوكن مڠتهوي جنتڠ دان فرنا بوكن كات دڠن معنى من عرف
نفسه اداث دان اد توهن تا اس جو ملاءي اعتقاد يڠ دمكين ايت
كفر كارن اتحاد حق تعالى دڠن مخلوق سماسوج لالاء سماتن كلي حق
تعالى درفد نفق ذات يڠ دمكين ايت دان لالاء فركتاءن تمثيل اث

49b

اڠكو مك سݢلا يڠ كيتاكن فولڠكن داءم سڠه درفد اعتقاد قوم وجودية يڠ دباوا اوليه بايت حمزة فنصوري دان شمس الدين سمطراي دان سݢلا يڠ مڠيكت كدوا كات حمزة فنصوري دالم كتابڽ يڠ برنام منتهي فد مڽاتاكن سبدا نبي من عرف نفسه فقد عرف ربه برمولا اڤ مڠنل ديريڽ بهواڽ اي مڠنل توهنڽ ارتيڽ مڠنل توهنڽ دان مڠنل ديريڽ يعني ديريڽ كنتاكن امڤڽ ادا ديريڽ دان سمتا سݢلاڽ دالم علم الله تمثيل سڤرة بيجي دان فوهن فوهنڽ دالم بيجي ايت لڠكڤ سڤرة دالم بيجي ايت ملاءينكن ݢاله درفد فركتاان وجودية ايت بهوا سمسة عالم سكلينڽ اد لڠكڤ برووجود دالم حق تعالى مك كلوارله عالم درڤداڽ سڤرة فوهن اي كلوار درفد بيجي مك اعتقاد يڠ دمكين ايت كفر دان لاكي فركتاان جاهل دان دشبهكن حق تعالى سڤرة كاين باسه دڠن ايكارڽ كاين لاين لاين اي لاين الله سبحانه وتعالى منه درڤد دمكين دتمثيلكن جك دتمثيلكن سڤرة لاوة دان امبق هاري جاعن منديڠ بكو سݢل يڠ اد سبر فاكن ديريڽ كارن سݢل يڠ ايت ترد دنديڠ الم

تعالى

49a

وجود ايت سوات جوا ياءيت له وجود الله يڠ مها سوچي دان *
لاين درفد وجود الله ايت تياد وجود بݢيڽ دان جديڽ
فون تياد دان فد مک اعتقاد طائفه اين بهوا سکل موجود ايت
ايت سکلينڽ وجود الله مها سوچي تعالى الله مها تڠݢي درفد
کات مريکئت دمکين اينله اعتقاد وجوديه يڠ ضالة
کد وطائفه درفد مريکئت ا اعتقادڽ بهوسڽ وجوديه *
ترباهاݢي اتس دو بهاݢي فرتام وجود حقيقي کدو وجود خيا
خيالي مک وجود حقيقي ايت اوله وجود حق تعالى يڠ مطلق
دان وجود خيالي ايت اوله وجود سکل عالم بهوسڽ اداله حق تعا
ايت موجود يڠ تياد کلهاتن دان عالم ايت موجود يڠ کلهاتن
تتاڤي تياد بݢيڽ وجود مک جمله سکلين عالم ايت وجودڽ
امام روڠن خيالي يڠ کلهاتن دالم جرمين تياد بݢيڽ وجود
فد حقيقتڽ ملينکن وجود خيالي جوا اتو فرما يڠ م جوا اينله
اعتقاد صوفي يڠ اهل الله کتهوي الهم هي طالب بهوا
اعتقاد يڠ ترسبت ايت سکلينڽ اعتقاد وجوديه يڠ اتس

48b

ايتڤون سڤرتي كلمبوڠ * دان كلام نياد بركات دمكين تتاڤي كلام كات يسوفي دار الوجود غيره يارني نياد دعالم كمدين وجود لاين درڤد يڠ ممباديكن * اينله عدار يڠ ترسبوت كفد لاءاله الا الله ملاءينكن درڤد ڤركتاان دان اعتقاد يڠ دمكين كفد لاءاله الا الله حق تعالى دڠن هولو ڤرکتا سکالين ڤركتاان ايت نياد دترم اوله سكل يڠ بدمان دان بيدا اكن اوله يڠ سكوديمان فد افتق ستيه دان اداله اعتقاد سكل عارف يڠ محقق سڤرتي يڠ دسبوتكن امام غزالي قدس الله سره بهوسن سكل يڠ موجود ايت حادث جادي اي درڤد وجود حق تعالى دان بنا اي درڤداڽ ادڤون فد اعتقاد وجودية يڠ ضلالة بهو وجود الله ايت وجود سكل موجودات يڠ حادث ترهمڤون اي دالمڽ فد معنى بهوسن سكل جديله حق تعالى برباڽق سبب اضافة دان بهوسن سكل موجودات ايت هڠك سكل جمع ڤنتون سكلين حق تعالى مها سوچي لاكي مها تڠكي توهن درڤد كات قوم يڠ ضلالة ايت كات صاحب لطائف الا الاعلام قدس الله سره بهوسن اداله سكل اهل الوحدة ترباهاڬي اتس دوا طائفة درڤدڽ سواتو طائفة درڤدڽ مريكئيت اعتقاد بهوسن

وجود

48a

مريكئيت تياد اد موجود هان الله كات صاحب شرح المواقف قدس الله
سره امة عجيب درفد طائفة وجودية يغ برصوفي دري ڤد اينيله
دكات اورغ اكن مريكئيت بهوا اعتقاد كام باث تياد موافقة دغن
عقل دان نقل دان بيلاهن دغن شرع يعني شريعة دان حقيقة
دان لاك كفر دان ضلالة كارن فد فهمڽ كام لاڽ ممكن كادان سكل ممكنات
هڠك سكل نجس دان جمس ستلي حق تعالى يغ واجب الوجود ايت
ممكن الوجود اتو ممكن ممكن الوجود ايت واجب الوجود مك بهوا
سكل بڠلاين درفد كام تياد دكتهوي مريكئيت اكن كات كام بهوا
اد الله ممهر اكن سكل مرتبة دان مڽاتاكن سكل تعين تتاڤي سواتو
درفداث برلاين لاين تياد كام كات حق تعالى ايت مخلوق دان
مخلوق ايت حق تعالى دان اڤبيل دكات اورغ اكن اكن مريكئيت
بهوا فركتان كام سام اتار حلول دان اتحاد دان كام لاڽ ممكن
مخالطة حق تعالى دغن سكل اشيا يغ نجس دان يغ جمس مك مقبله
عذورلة مريكئيت فد مجواب فركتان اين سرت كات صوفيكيت تياد
كام لاڽ ممكن فد حق تعالى حلول دان اتحاد دركارن تتاڤي ممكين

47b Ms. Or. L. B. 3291

ما اعظم شأني حاشى لله كلاڤن تياد هارس د اعتقادكن ڤد
شيخ ابو يزيد دان شيخ منصور حلاج مڠاتاكن يڠ دمكين
ايت مليڠكن دجريتاكن درڤد حق تعالى جوا سڤرت يڠ تله كامي
ليڠكڤكن ڤركتاءن دالم كتاب لطائف الاسرار دناله بان كيتان

كدوبلس قوم وجودية دان اتحادية ڤون تمات دان ملحد ڤون
تمات دان زنديق ڤون تمات اداله اعتقاد مريكئيت كات لا اله الا الله
وجود كهانيت وجود الله يعني وجود كاايت وجود الله دان لاكي
ڤولكتان ان الحق سبحانه وتعالى ليس بموجود الا في ضمن
وجود الكائنات فالكائنات عندهم عين وجود الحق ووجود
الحق عين وجود الكائنات فهم يثبتون الوحدة الحقيقية في
الكثرة المتحققة الخلقية ويقولون لا موجود الا الله يعني
بهوسڽ حق تعالى تياد اد موجود مليڠكن دالم كند وڠن مخلوقات
ملاءينكن مخلوقات ڤد اعتقاد مريكئيت وجود نيئت وجود حق تعالى
دان وجود حق تعالى ايت وجود كل مخلوقات مك اداله مريكئيت
مبابتكن كاسان حق تعالى دالم وجود مخلوقات يقيا بهو سرتا كات

مريكئيت

٢٢

اتيكن مكاشفة يڠ حاصل ڤد سر دڠن سبب مڠوچڤ هو هو + مك اداله مكان قلب ايت مڠوچڤ لا اله الا الله. دان مكان روح ايت مڠوچڤ الله الله. دان مكان سر ايت مڠوچڤ هو هو + شهدان اداله خاصية ممبت لا اله الا الله ايت ممندرڠكن قلب كڤد الله. دان خاصية ممبت الله الله ايت ممندرڠكن روح كڤد الله. دان خاصية ممبت هو هو ايت ممندرڠكن سر كڤد الله + اَللّٰهُمَّ نَوِّرْ قُلُوْبَنَا بِذِكْرِ لَا إِلٰهَ إِلَّا اللّٰهُ وَأَسْرِرْ تَهُ بِذِكْرِ لَا إِلٰهَ إِلَّا اللّٰهُ. وَأَنْشِقْ أَرْوَاحَنَا بِذِكْرِ اللّٰهِ اللّٰهِ. وَقَدِّسْ أَسْرَارَنَا بِذِكْرِ هُوْ هُوْ. تهنكو ترڠكن كراڤ نعمة كلام دڠن ممبت لا اله الا الله. دان كوبهاڬيكن كراڤ ارواح كلام دڠن ممبت الله الله. دان كوسمڤوركن كراڤ رهسي كلام دڠن ممبت هو هو + وصلى الله على سيدنا محمد واله وصحبه وسلم كلما ذكره الذاكرون وهي عن ذكرا لغافلون تمت

الكلام تنغموري ملسم

تمت

م

وغفل عن ذكره الغافلون

٢١

دڠن قدرة ارادتڽ ٭ برمول اداله سڬل موجد ٭ يڠ مڠوچڤكن لا اله الا الله ايت تربهاڬي اتس امڤت بهاڬي . ڤرتام يڠ مپبت لا اله الا الله تتكال ايت هتيڽ لاكي يڠ دسبتڽ دڠن لسانڽ ايت اتو اد هتيڽ مپڠكل اتو شڠك مك ايا منافق ٭ كدو يڠ مپبت لا اله الا الله تتكال ايت دتصديقكنڽ دهتيڽ اكن يڠ دسبتڽ دڠن لسانڽ ايت مك اياله مؤمن يڠ عام دان ياڽتله دنماي اعتقاد ٭ كتيك يڠ مپبت لا اله الا الله دڠن كشف اكر ٭ حق تعالى . مك ياتوله عارف بالله يڠ دمڠڠ كڤد حق تعالى مك اداله اي مشاهدهكن سڬل سواة ايت مظهر حق تعالى جو تتاڤي تياد دليهتڽ سواة تياد اد بروجود هاڽ يڠ سبنر٢ وجود ايت وجود الله يڠ اس . مك وجود سڬل مخلوق ايت دجديكن حق تعالى ٭ امڤت يڠ مپبت لا اله الا الله تتكال ايت تياد دمشاهدهكنڽ سڬل سوات هاڽ يڠ د مشاهدهكنڽ ايت حق تعالى جو مك ياتوله مشاهدة ٭ سڬل عارف يڠ صديق ٭ كتهوي اولهم هي سڬل همب الله . بهو مك سفرة يڠ حاصل سبب ذكر الله ايت تيك باڬي ٭ ڤرتام مكشفة يڠ حاصل ڤد قلب دڠن سبب مڠوچڤ لا اله الا الله . كدو مكاشفة يڠ حاصل ڤد روح دڠن سبب مڠوچڤ الله الله الله .

بكي

٢٠

اشهد ان لا اله الا الله واشهد ان محمد رسول الله ارتيڽ سکس اک بهوسڽ تياد توهن هاڽ الله. دان سکس اک بهوسڽ محمد ۞ ڤسوره الله ۞ مک شهادة يڠ سطول ايت يئت اشهد ان لا اله الا الله وحده ۞ لا شريك له واشهد ان محمد عبده ۞ ورسوله ارتيڽ سکس اک بهوسڽ تياد توهن هاڽ الله اسا اي تياد سکوتو بکيڽ دان شکس اک بهوسڽ نبي محمد ايت همباڽ دان ڤسوروهڽ ۞

ادڤون کلمه طيبه ايت يائت لا اله الا الله ارتيڽ تياد توهن هاڽ الله. دان لاکي ڤول معناڽ تياد کسيه دان تياد کهندق اک هاڽ الله. دان لاکي ڤول معناڽ تياد اد وجودک دان وجود لاينڽ هاڽ سبنرڽ ايت وجود الله جوا. يعني سکل وجود ماسوى الله ايت سکال٢ تياد اد بکيڽ وجود يڠ حقيقي هاڽ يڠ اد ڤدڽ ايت وجود مجازي جوا ملئت بکي حق تعالى ۞ شهدان مک معني لا اله الا الله ڤد ظاهرڽ ايت منفيکن نام کتهانن سکل ماسوى الله دان مثبتکن کتهانن بکي حق تعالى ۞ دان معني لا اله الا الله ڤد حقيقة ايت مثبتکن وجود الله دان منفيکن وجود ماسوى الله. هاڽ سڽ اداله وجود ماسوى الله ايت دجديکن الله تعالى درڤد تياد د ياديکنڽ

١٩

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله رب العالمين والصلاة والسلام على محمد وعلى اله وصحبه اجمعين. سكل ڤوجي ڤوجين بݢ الله توهن سرو عالم سكلين دان رحمة الله دان سلامث اتس نبي محمد دان اتس سكل كلوارݢاث دان صحابتث سكلين. دان اما بعد اداڤون كمدين درايت مك بركات همب يڠ مختاج كڤد الله يڠ امت لاݢي لاٴث مها بسر يائت شيخ نور الدين ابن علي ابن حسنجي ابن محمد حميد. مك تتكال كليهة٢ د اوبهكن كوم وجودية اكن معنا لا اله الا الله سرت دهلاڤ كڤد اعتقاد يڠ ساله. كتاث تياد اد وجود اين هاث وجود الله جوا وجودك اين. مك كتا ايتوكن رسالة اين دان كنماٴيكن دي شفاء القلوب ارتيث مباٴيقكن سكل هات درڤد ڤپاكة. بهو كڤد الله جوا مميٴكن توفيق دان هداية. سيكياڤ اتس سكل همب الله يڠ بركهكي ممسراكن دان ميساكن ڤد مالم دان سيڠ معني كليمه شهادة ايتو كليمه طيبه سڤاي برتمبه٢ معرفة دان توحيدث دان برچهي له ايمانث.

اداڤون كليمه شهادة ايت دو ڤركار. ڤرتام شهادة يڠ مختصر. كدو شهادة مُطوَّلْ. مك شهادة يڠ مختصر ايت يائت

اشهد ان لا اله

١٨

بعد البيان
منونتت کڽتاٴن کمدين

لاڽ امة مرک . سفرت کات عارف مَنْ طَلَبَ الْبَيَانَ بَعْدَ الْعِيَانِ
فَهُوَ فِي الْخُسْرَانِ . برغسياڤ منوسر کتاڽ کمدين درفد سوده
ڽات مک اياله مرک بد وصلى الله علي
خيرخلقه محمد واله وصحبه
اجمعين وسلم ڤوسني
مم ڤومنس صح .

١٧

حق تعالى ڤد سکل مخلوقات نسچاي تياداله کليهاتن وجود سکل مخلوقات. جکلو ظاهر سکل صفة الله تعالى نسچاي ڤناله سکلين مخلوقاتڽ مک ظهور حق تعالى ايت درڤد انتار ڤيهق حجاب سکل مخلوقات جوا مک ظهور ايتوله منظاهرکن سکلين مخلوقات دان کليهاتن وجودڽ. جکلو تياد اد سکل مخلوقات ايت حجاب نسچاي تياداله اي کليهاتن لاڬي ڤناله اي لمارت تجلي يڠ حقيقي سڤرت سبد نبي صلى الله عليه وسلم حِجَابُهُ النَّارُ وَفِي رِوَايَةٍ النُّورُ لَوْ كَشَفَهُ لَأَحْرَقَتْ سُبُحَاتُ وَجْهِهِ كُلَّ شَيْءٍ أَدْرَكَهُ بَصَرُهُ. يعني حجاب الله ايت اڤي دان ڤد سوات رِوَايَةٍ ايت نور. جکلو دبوکاکن حجاب ايت نسچاي دتنوکن اوله جلال الله اکن تيڤ٢ سسوات يڠ دداڤت اوله ڤڠليهتڽ اکن سسوات ايت مک بيچاراکن اوله هي طالب درڤد فرمان الله تعالى دان حديث رسول الله صلى الله عليه وسلم دان کات سکل غوث دان قطب دان سکل عارف يڠ کامل مکمل سڤرت يڠ تله ترمذکور دالم رسالة اين مک مدهدهن کو فرولله بهکي دنيا دان اخرة مک برڠمياڠ جوا سڠت دان سڠکاکن اعتقاد يڠ تله ترسبت ايت دان لاڬي ڤات دڤنابيبي محدبن درڤد سوده ڤتاڽ مک سڠ ايالهست

لاروايه

١٦

لاڬي مهاسوچ حق تعالى درفد كات زنديق يڠ سست ايت ؛

كتهوي اوليهمو هي سالك بهوا سڽ لولس فد بيچار بهوا وجود الله ايت وجود مخلوق دركارن وجود الله ايت نور دان وجود مخلوق ايت ظلمة. كدوان سكالي٢ تياد دافت برهيمفون سفرت كات شيخ ابن عطاء الله قدس الله سره يا عجبا كيف يظهر الوجود في العدم. هي عجب سكالي٢. بهوا جادي ظاهر وجود حق تعالى فد عدم دركارن عدم ايت ظلمة دان وجود ايت نور مك كدوان برلاونن تياد برهيمفون كدوان. أَمْ كَيْفَ يَثْبُتُ الْحَادِثُ مَعَ مَنْ لَهُ وَصْفُ الْقِدَمِ اتو بهوا تتكال يڠ حادث سرت يڠ اد بݢيتو صفة قديم دركارن باطل ايت تياد تتكال سرت ظهور حق تعالى. سفرت فرمان الله تعالى فَمَاذَا بَعْدَ الْحَقِّ إِلَّا الضَّلَالِ يعني بارڠ يڠ لاين درفد حق تعالى ايت هاڽ سسات جوا اداڽ. دان سبد نبي صلى الله عليه وسلم أَلَا كُلُّ شَيْءٍ مَا خَلَا اللَّهَ بَاطِلٌ يعني تياد كو كتهوي تتكال سسوات يڠ لاين درفد الله ايت باطل جوا سمواڽ. دان لاڬي نوله كات شيخ ابن عطاء الله لَوْلَا ظُهُورُهُ فِي الْمُكَوَّنَاتِ مَا وَقَعَ عَلَيْهَا وُجُودُهُ أَبْصَارٌ لَوْ ظَهَرَتْ صِفَاتُهُ اضْمَحَلَّتْ مُكَوَّنَاتُهُ . جك تياد ظهور

١٥

جاد وجود الله . سڤرت كات صاحب انسان كامل قدس الله سره فَاِنْ كُنْتَ اَنْتَ هُوَ فَمَا اَنْتَ اَنْتَ بَلْ هُوَ هُوَ فَاِنْ كَانَ هُوَ اَنْتَ فَمَا هُوَ هُوَ بَلْ اَنْتَ اَنْتَ . مك جك اد اڠكو ايت حق تعالى مك تياد اڠكو ايت اڠكو تتاڤ حق تعالى ايت حق تعالى جوا ادان دان جك اد حق تعالى ايت اڠكو مك تياد له حق تعالى ايت حق تعالى تتاڤ اڠكو ايت اڠكو جوا سڠكيه . مك ڽات درڤد كات اين سكالي٢ وجود حق تعالى ايت تياد جادي وجود مخلوق دان وجود مخلوق ايت سكالي٢ تياد جادي وجود حق تعالى سڤرت كات شيخ عبد الرزاق كلشني قدس الله سره اِنَّ حَقِيْقَةَ الْحَقِّ لَا يَصِحُّ عَلَيْهَا انْقِلَابٌ اِلَى حَقِيْقَةِ الْخَلْقِ وَبِالْعَكْسِ يعني بهوسڽ حقيقة الله ايت سكالي٢ تياد هارس دكات اكندي برڤند . كڤد حقيقة مخلوق ايت دان حقيقة مخلوقات ايت سكالي٢ تياد هارس دكات اكندي برڤند . كڤد حقيقة الله . هي طالب جاڠن اد ڤد سكالم دان جاڠن اد تركرق كڤد چيتام سڤرت اعتقاد وجوديه يڠ ملحد . لاكن باڠن اد تركرق كڤد چيتام سڤرت اعتقاد كات اِنَّ اللّٰهَ نَفْسُنَا وَوُجُوْدُنَا وَنَحْنُ نَفْسُهُ وَوُجُوْدُهُ بهوسڽ الله تعالى ديري كام دان وجود كام دان كام ديريڽ دان وجودڽ . مهانڠكي "

١٤

دان بند رڠ متهار يڠ منمڤ اتس بوم. مک چهاي متهاري ايت ڤد متهاري جو سکال٢ تياد تڤچل دان تياد برڤنده درڤد متهاري. چهاي تڤچل دان ڤنده نسچاي بڠمله متهاري. هاث يڠ دتريم بوم ايت ترڠ دان بند رڠ چهاي متهاري جو دمکينله ڤري ڤاتڠ ايت منريم بکس درڤد ڤنديي. تمثيل سکل مخلوق ايت سڤرت جرمن يڠ مهالوس برهولن دڠن صفة دان اسما. مک کليهاتنا دلم جرمن ايت بيڤباڠ صفة دان اسما تتاڤ سکال٢ تياد ملق دلم جرمن ايت صفة دان اسما. دان لاڬ تمثيل ذات الله ايت اڤام متهاري دان صفة الله ايت اڤام چهاي متهاري دان اسماء الله ايت اڤلم اون يڠ بروورن٢ دان اعيان خارجيه ايت اڤام بايڠ٢ اون يڠ بروورن٢ ايت کليهاتن دياتس بوم. دان لاڬ تمثيل ذات الله ايت اڤام متهاري دان صفة الله ايت اڤام کاچ يڠ ڤرسه دان اسماء الله ايت اڤام ورن يڠ اد دلم کاچ ايت دان اعيان خارجيه ايت اڤام بيڤباڠ کاچ يڠ براورن ايت منمڤ اتس بوم جک. دمکينله تمثيلکن سکل اهل الصوف اکن حق تعالي دڠن مخلوق بهوسن وجود حق تعالي ايت سکال٢ تياد جاد وجود مخلوق. دان وجود مخلوق ايت سکال٢ تياد

١٣

درڤد سخاوة ڤنديء. مك اڤبيل كيت ليهت اد ڤد ڤاتڠ ايت صفة
سجاعت مك پتاله سجاعت ڤاتڠ ايت بكس درڤد سجاعت ڤنديء.
دان اڤبيل كيت ليهت اد ڤد ڤاتڠ ايت صفة قهر مك پتاله قهر
ڤاتڠ ايت بكس درڤد قهر ڤنديء. دان اڤبيل كيت ليهت اد ڤد
ڤاتڠ ايت صفة رحمة مك پتاله رحمة ڤاتڠ ايت بكس درڤد رحمة
ڤنديء. دان اڤبيل كيت ليهت اد ڤد ڤاتڠ ايت صفة خلقية مك
پتاله خلقيه ڤاتڠ ايت بكس درڤد خلقيه ڤنديء. دان اڤبيل
كيت ليهت اد ڤد ڤاتڠ ايت صفة رازقيه مك پتاله رازقيه
ڤاتڠ ايت بكس درڤد رازقيه ڤنديء. دمكينله كوقياسكن
ڤد سكل صفة يڠ لاين. مك جديله سكلين صفة ڤاتڠ ايت
منجفكن اكن سكل صفة ڤنديء. تتاڤي سكال٢ تياد ڤنده سكل
صفة ڤنديء ايت كڤد ڤاتڠ. هاث يڠ ثابت ڤد ڤاتڠ ايت بكس
صفة ڤنديء جوا.

سؤال جكلو دتاپاي سسؤرڠ بتاڤ ڤربوات كيت مڠتهوي
ڤاتڠ ايت منريم بكس درڤد سكل صفة ڤنديء ايت. جواب.
بهو ڤنديء ايت اڤام منهار دان صفة ڤنديء ايت اڤام چهاي.
دان لمباث ڤاتڠ ايت اڤام بوم دان صفة ڤاتڠ ايت اڤام ترڠ.

١٢

ڤاتڠ ايتله منجقكن اد ڤد ڤنديڽ ايت صفة حيات. جكلو حيات ايت ڤنده كڤد ڤاتڠ نسچاي متيله ڤنديڽ ايت. دان جكلو ستڠه حيات ڤنديڽ ايت ڤنده كڤد ڤاتڠ نسچاي كورڠله حيات ايت دان لمهله اي لاڬي جاديڽ برسوک٢له حياتڽ. دان دڤتله ڤاتڠ ايت ڤون مڠهيد ڤكنيڠ لاينڽ دان سكتونه ڤاتڠ ايت دڠن ڤنديڽ. مک يڠ دمکين ايت تياد دتريم اوله سکوريڠ عقل٢ دان اڤبيل كيت ليهت اد ڤد ڤاتڠ ايت صفة علم. مک ڽتاله علم ڤاتڠ ايت بكس درڤد علم ڤنديڽ. دان اڤبيل كيت ليهت اد ڤد ڤاتڠ ايت صفة سمع مک ڽتاله سمع ڤاتڠ ايت بكس درڤد سمع ڤنديڽ. دان اڤبيل كيت ليهت اد ڤد ڤاتڠ ايت صفة بصر مک ڽتاله بصر ڤاتڠ ايت درڤد بكس بصر ڤنديڽ. دان اڤبيل كيت ليهت اد ڤد ڤاتڠ ايت صفة كلام دان ڽتاله كلام ڤاتڠ ايت بكس درڤد كلام ڤنديڽ. دان اڤبيل كيت ليهت اد ڤد ڤاتڠ ايت صفة قدرة دان ڽتاله قدرة ڤاتڠ ايت بكس درڤد قدرة ڤنديڽ. دان اڤبيل كيت ليهت اد ڤد ڤاتڠ ايت صفة ارادات مک ڽتاله ارادات ڤاتڠ ايت بكس درڤد ارادات ڤنديڽ. دان اڤبيل كيت ليهت اد ڤد ڤاتڠ ايت صفة سخاوة مک ڽتاله سخاوة ڤاتڠ ايت بكس

ii

دنماي اكنديء متكلم . دان جك اد ڤداڽ صفة قدرة دنماي اكنديء قادر . دان جك اد ڤداڽ صفة ارادة دنماي اكنديء مريد . دان جك اد ڤداڽ صفة سخاوة دنماي اكنديء سخي . دان جك اد ڤداڽ صفة شجاعة دنماي اكنديء شجاع . دان جك اد ڤداڽ صفة قهر دنماي اكنديء قهار . دان جك اد ڤداڽ صفة رحمة دنماي اكنديء رحيم . دان جك اد ڤداڽ صفة خلقية دنماي اكنديء خالق . دان جك اد ڤداڽ صفة رزقية دنماي اكنديء رازق ، مك اداله دكهنداكڽ تيڤ٢ صفة دان اسماڽ ايت مظهرڽ . اڤام دكهنداكڽ اسم قهار ايت اكن مقهور . دان دكهنداكڽ اسم رحيم ايت اكن مرحوم . دان دكهنداكڽ اسم خالق ايت اكن مخلوق . دان دكهنداكڽ اسم رازق ايت اكن مرزوق دمكينله كوقياسكن ڤد سكل صفة دان اسماڽ ، مك اڤبيل كيت ليهت اكن ڤنديء ايت سواة ڤون تياد كليهاتن ڤداڽ درڤد سكل صفة يڠ ترسبت ايت . تتاڤي اداله سكل صفة ايت ثابت تتكالا دم ڤداڽ هاڽ يڠ تياد كليهاتن ايت ذاتڽ جوا . مك اڤبيل كيت ليهت ڤربواتن ڤنديء ايت اڤماڽ دڤربوتڽ سواة ڤاتڠ سرة دهيد ڤكنڽ . مك ڽتاله اد ڤد ڤنديء ايت صفة حيات دان ڽتاله مبريء بكس ڤد حيات ڤاتڠ دان حيات

ڤاتڠ

١٠

درڤد ڤيهق اداڽ اثر اسم الله يڠ موجد. دان درڤد ڤيهق كاداانڽ اتس كلكواننڽ يڠ ترتنتو ايت اثر اسم الله يڠ مريد. دان درڤد ڤيهق كاداانڽ يڠ باڽت جاد اعيان خارجيه دڠن تياد ، ڤرهن دان تياد وجود ايت اثر اسم الله يڠ قادر . دان درڤد ڤيهق كاداانڽ مخلوق ايت اثر اسم الله يڠ خالق . دان درڤد ڤيهق كادانڽ مرزوق ايت اثر اسم الله يڠ رازق. دان درڤد ڤيهق كادانڽ مليهت ايت اثر اسم الله يڠ بصير . دان درڤد ڤيهق كاداانڽ مسموع ايت اثر اسم الله يڠ سميع . اثر اسم الله ايت يڠ تمثيل دچريتراكن اورڠ اد سسوڠڬوه لاكي٢ ترلالو ڤندي لاكي اد ڤدانڽ ببراڤ صفة يڠ تياد تڤرمناي باڽقڽ يايت سڤرت حياة دان علم دان سمع دان بصر دان كلام دان قدرة دان ارادة دان سخاوة دان قهر دان رحمة دان خلقيه دان رازقيه دان بارڠسباڬيڽ. مك جاديله اي بيبلڠ٢ صفات ايت سبيلڠ٢ نماڽ . اڤابيلا جك اد ڤدانڽ صفات حياة دنماي اكنديء حي . دان جك اد ڤدانڽ صفة علم دنماي اكنديء عالم . دان جك اد ڤدانڽ صفة سمع دنماي اكنديء سميع . دان جك اد ڤدانڽ صفة بصر دنماي اكنديء بصير . دان جك اد ڤدانڽ صفة كلام

٩

سسوڠڬوهڽ بنتاڤ ڤربواتن مقتضوى اعيان خارجيه ايت كڤتان دان ظل دان اثر دان حكم صفة دان اسماڽ جواب. دركارن بهوسڽ* دكهنداكن درڤد اعيان خارجيه ايت عالم. مك مراد درڤد عالم ايت علامة كارن اي منونجوقكن كڤد يڠ منعلامتكنديڽ ياايت اعيان ثابته. دان اعيان ثابته ايت كڤتان ذات. دان كڤتان ذات ايت منونجوقكن كڤد ذات سڤرت كات صَاحِبُ اِنْسَانْ كَامِلْ قَدَّسَ اللّٰهُ سِرَّهُ فَاِنَّ اللّٰهَ تَعَالَى نَصَبَ الْاَسْمَاءَ اَدِلَّةً عَلَى صِفَاتِهِ وَجَعَلَ الصِّفَاتِ دَلِيلًا عَلَى ذَاتِهِ فَهِيَ مَظَاهِرُهُ وَظُهُوْرُهُ عَلَى خَلْقِهِ بِوَاسِطَةِ الْاَسْمَاءِ وَالصِّفَاتِ وَلَا سَبِيْلَ اِلَى غَيْرِ ذٰلِكَ. يعني بهوسڽ حق تعالى مڽتاكن سكل اسماڽ كارن منونجوقكن سكل صفاتڽ دان دڽتاكنڽ سكل صفتڽ ايت كارن منونجوقكن ذاتڽ. مك اداله سكل صفة دان اسما ايت مظهر حق تعالى ڤد دريڽ دالم دريڽ دڠن دريڽ دان ظهور حق تعالى اتس سكل مخلوقڽ دڠن سبب اسما دان صفة مكڤناد اد جالن*[مك ڤنا تياد اد جالن] معرفة كڤد حق تعالى لاين درڤد جالن اين. دركارن تيڬ وجه درڤد سكل وجه عالم ايت منونجوقكن كڤد سكل صفة حق تعالى. مك عالم ايت

درڤد

٨

سڤرت اعتقاد وجوديه يڠ ظلّ ايت. دكتاكنڽ اد اعيان ثابته ايت بروجود نعوذ بالله منها. تتاڤي اعيان ثابته ايت ثابت جوݢ دي دالم علم الله. دان جكلو اد اي بروجود نسچاي اداله حق تعالى مڠنداڠ برباݢي٢ وجود يڠ تياد تڤرمناي باڽقڽ. مك تڠݢل لاݢي مها سوچي حق تعالى درڤد يڠ دمكين ايت ✤ سؤال جك دتاڽاي سسئوراڠ روڤ معلومات ايت اڤ ✤ جواب. بهو روڤ معلومات ايت روڤ سكل صفة. دان اسماء الله يائيت روڤ علم جوݢ ✤ سؤال جك دتاڽاي سسئوراڠ بهو سكل صفة دان اسما ايت اڤ ڤد الله ✤ جواب. بهوا صفات دان اسماء ايت عين ذات الله يعني كڽتاان ذات ✤

هي طالب جاڠن ڤد سڠکام اد ڤد سكل صفات دان اسما ايت وجود سڤرت اعتقاد وجوديه. جكلو اد كدواڽ وجود نسچاي اداله بهراڤ وجود تياد تركبر كراي باڽقڽ. مك يڠ دمكين ايت سكال٢ تياد دڤرولهي. دركات انيله كات سكل عارف اَلصِّفَةُ وَالْمَوْصُوْفُ وَاحِدٌ يعني صفات دان يڠ امڤوڽ صفات ايت سوات جوا. دان لاݢي كات عارف اَلْاِسْمُ وَالْمُسَمّٰى وَاحِدٌ يعني نام دان يڠ امڤوڽ نام ايت سوات جوا ✤ سؤال جك دتاڽاي

٧

عالم ارواح تتكال ايت دنماي اكندي اعيان خارجيه ٭ سؤال جك دتپاي سسؤرڠ بهوا اعيان خارجيه ايت ڤتا اڤ ٭ جواب بهو اعيان خارجيه ايت ظل اعيان ثابته ٭ سؤال جك دتپاي سسؤرڠ اعيان ثابته ايت ظل اڤ ٭ جواب بهوا اعيان ثابته ايت ظل الذات . مك مراد درڤد ذات ايت يايت وجود حق تعالى يڠ ثابت ڤد ذاتڽ سكل اسما دان صفات ٭ سؤال سسؤرڠ جك دتپاي اڤ ارت اعيان ثابته ٭ جواب بهو ارت اعيان ثابته ايت سكل كنپتان يڠ تڠكه يايت سكل معلومات الله يڠ ڽات لاڬ ثابت ايت دلم علم الله ٭ سؤال جك دتپاي سسؤرڠ اعيان ثابته ايت اڤ ڤد الله ٭ جواب بهو اعيان ثابته ايت سؤن ذات الله يايت روڤ معلومات الله ٭ سؤال جك دتپاي سسؤرڠ اعيان ثابته ايت اداكه بروجود ٭ جواب . بهو اعيان ثابته ايت سكالي تياد بروجود . جاڠنكن اي بروجود منچيوم باو وجود ڤون اي تياد سڤرت كات سكل عارف اَلْاَعْيَانُ الثَّابِتَةُ مَا شَمَّتْ رَائِحَةَ الْوُجُوْدِ الْخَارِجِيَّةِ يعني يڠ اعيان ثابته ايت سكالي٢ تياد اي منچيوم باو وجود خارجيه ٭ هي موحد جاهل ڤد سڬلام

ثم

٦

تمڤت دمکين ظهور وحدة الله جاد علمله ظل ايت ٢ مک اد له کجديان عالم ايت درڤد ترڠ نور الله سڤرت کات اهل الصوفي ايت إِمَامَ غزالي دان فَخْرُ الدِّيْنِ رَازِي دان شيخ شِهَابُ الدِّيْنِ سهروردي دان شيخ ابو طالب مکي دان إِمَامُ أَبُو القَاسِمِ قُشَيْرِي دان شيخ شُبْلِي دان شيخ مُحْيِي الدِّيْنِ إِبْنُ عَرَبِي دان شيخ محمد ابْنُ عَلِي لطهاعتي دان لاين٢ قدس الله أَرْوَاحَهُمْ إِنَّ وُجُوْدُ العَالَمِ مِنْ إِشْرَاقِ نُوْرِهِ وُجُوْدِ الحَقِّ عَلَيْهِ يعني بهو وجود عالم ايت درڤد اشراق نور وجود حق تعالى اتس ارتين بهوسن اداله وجود مخلوق ايت ترڠ دان بندڠ٢ يڠ جادي درڤد نور وجود الله. دمکينله برڠ سياڤ مشاهدهکن حق تعالى مک دليهتڽ سکل عالم ايت بيڠباڽق جو تياد کواس اي ممبري منفعة دان مضرة ٢ سؤال جک دتاڽاي سسورڠ براڤ تمڤت

کنتان عالم ٢ جواب بهو تمڤت کنتان عالم ايت تيک تمڤت. ڤرتام ڤد مرتبة وحدة يائت مرتبة صفات تتکال ايت دنماي اکن دي سؤون. کدو ڤد مرتبة واحدية يائت مرتبة اسما تتکال ايت دنماي اکن دي اعيان ثابته. کتيک ڤد مرتبة

دتمثيلكن اكن حق تعالى جك اد مثال ايت لايق ڤد حضرتڽ كارن مڠمبيل دليل معرفة كڤداڽ سڤرت فرمانڽ يڠ مهاتڠݢي وَهُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ يعني اي جوا توهن يڠ مهاتڠݢي يڠ منڠر لاݢي مليهت. دان لاݢي فرمانڽ يڠ مهاتڠݢي وَلِلّٰهِ الْمَثَلُ الْأَعْلَى يعني بݢي الله جوا مثال يڠ مهاتڠݢي. مك مراد درڤد مثال ايت منچري اكن اقام بارڠسسوات يڠ اد دالم غيب يايت درڤد اكن ڤد ظاهر. مك يڠ دمكين ايت سكل٢ تياد هارس دتمثيلكن ڤد حق تعالى. هاڽ سڠ داڤت دتمثيلكن ڤد حق تعالى ايت سڤرت معنى دڠن سورة ادڤون سبب دنماي اكن عالم ايت ظل الله كارن دو سبب. ڤرتام كارن سكالي٢ تياد اد بݢ عالم ايت وجود مستقل سنديريڽ. كدوا كارن سكالين٢ عالم ايت تياد برݢرق مليڠكن دڠن قدرة دان ارادة الله سڤرت كات سكل عارف لَا تَتَحَرَّكُ ذَرَّةٌ اِلَّا بِإِذْنِ اللهِ. يعني تياد برݢرق سسوات ذره جوڤون مليڠكن دڠن اذن الله اداڽ. دمكينلاكل تياد اد حقيقة دان وجود دان ذات بݢ ظل ايت مليڠكن سكير٢ بند ريڠ درڤد يڠ امڤوڽ بياڠ٢ جوا درکارن بهوسڽ ظل ايت محتاج كڤد نور يڠ ملنه دان ظلمة يڠ منرم صورة لاݢي مڠنتراي انتار نور دان

٤٤

اثر معشوق

ڤون نماڽ. دان عدم المحض ڤون نماڽ دان اثر معشوق ڤون نماڽ دان عالم ارواح ڤون نماڽ. دان عالم امر ڤون نماڽ دان مظهر ڤون نماڽ دان عالم ڤون نماڽ ؞

سؤال جک د تاڽ اورڠ بهو علم ايت ظل الله. جک دمکين ڤد بچار عقل بهو ظل ايت سروڤ دڠن امڤوڽ ظل سڤرت اڤام اورڠ ميليهت چرمين مک کليهاتن دالم چرمين ايت سڤرت روڤ يڠ مليهت جو سلالو٢ تياد برسالاهن. جک دمکين نيات له بهو علم ايت سروڤ الله [illegible] ؞ جواب بهواسڽ علم ايت ظل الله سڤرت فرمان الله تعالى أَلَمْ تَرَ إِلَى رَبِّكَ كَيْفَ مَدَّ الظِّلَّ يعني تيدک کاو ليهت يا محمد کڤد توهنم بتاڤ د همڤرکن اکن ظلڽ. تتاڤي مها سوچي حق تعالى لاڬي مها تڠڬي درڤد د تمڤاکن اکندي سڤرت مخلوق دڠن ظلڽ درکارن فرمانڽ يڠ مها تڠڬي فَلَا تَضْرِبُوا لِلَّهِ الْأَمْثَالَ يعني جاڠن کام تمثيلکن حق تعالى دڠن سڬل مثال تيتکه يڠ تياد لايق ڤد حقيقة کنهي ذاتڽ دان صفاتڽ درکارن صمديه تياد نولس جالن کڤدڽ. حق تعالى ايت منتهکن درڤد سمڤ مثال کڤد ماهية ذاتڽ دان کيفية صفاتڽ کارن اي ليس کمثله شيء يعني تياد سباڬيڽ حق تعالى سسوات جو ڤون تتاڤ داڽ

مثال تشبيه

٣

الثَّبَاتَ اِلىٰ يَوْمِ الْحِسَابِ . مک کلارڠ رسالة اين دان کنماي اکنديء حل الظل ارتيث مڠوريکن ڤرکتان ظل . دان کجديکن اتس جالن سؤال جواب . بهو کفد الله جو موهنکن بهو کتا ڤد اکم اسلام هڠݢ هار قيامة ✦

سؤال جک د تپاي سسورڠ اڤ معني ظل، جواب بهو معني ظل ايت فد اصطلاح لغة يايث سوات يڠ ڤات کمدين درڤد تربوث سبب دتمڤ نر متهار اتو بارڠسباڬيث . دان لاڬ معناث بارڠسوات يڠ دتمڤق متهار اکنديء مک دبالکث ايتوله ظل جو . دان معني ظل ڤد اصطلاح صوفي ايت يايث سکل مَا سِوَى الله . دان مخلوق فون نماث دان کائنات فون نماث دان مخلوقات فون نماث . دان کون فون نماث دان حادثات فون نماث دان تعينات فون نماث . دان موجودات فون نماث دان اثر وجود اضافي فون نماث دان اثر نور اضافي فون نماث . دان ظاهر وجود فون نماث دان اثر وجود عام فون نماث دان جايز الوجود فون نماث . دان ممکن الوجود فون نماث دان وجود عين فون نماث دان وجود مجازي فون نماث . دان اعيان خارجيه فون نماث دان اثر اعيان ثابته فون نماث دان احکام اعيان ثابته

فون

٢

سكل حكمڽ يايت لله سكل موجود دات ؛ امابعـــد اداڤون
كمدين درايت فَيَقُوْلُ الْعَبْدُ الْفَقِيْرُ اِلَى اللّٰهِ الْغَنِيِّ الْمَجِيْدِ اَلشَّيْخُ
نُوْرُ الدِّيْنِ بْنُ عَلِيِّ بْنِ حَسَنْجِيْ بْنِ مُحَمَّدْ حَمِيْدِ . مك برمات
همب يڠ سنتاج كڤد له يڠ مها كاي لاك امت بسر يايت شيخ
نور الدين ابن علي بن حسنجي ابن محمد حميد . فَاِنِّيْ كُنْتُ قَدْ
اَلَّفْتُ فُبْذَةً فِيْ تَبْيِيْنِ دَعْوَى الظِّلِّ مَعَ صَاحِبِهِ فِيْ بُطْلَانِ
مَذْهَبِ الْوُجُوْدِيَّةِ الْمُلَاحِدَةِ الزَّنَادِقَةِ الضَّالِّيْنَ . مك بهو
سڤ اداله لاارڠ سوات رسالة يڠ سمڤن ڤد مپتاكن دعوى
بيمبايڠ دڠن امڤوڽ بايڠ ڤد منولقكن مذهب وجودية يڠ ملحد
زنديق لاك سڤ فَالْتَمَسَ مِنِّيْ بَعْضُ اَصْحَابِيْ حَفِظَهُمُ اللّٰهُ
اَنْ اَشْرَحَ ذٰلِكَ نُبْذَةً مُتَرْجَمَةً بِلِسَانِ الْجَاوِيْ يَحِلُّ اَغْمَا
ضَهَا وَتُبَيِّنُ دَقَائِقَهَا . مك منت كڤد اكو ستڠه درڤد
اصحابنكو دڤلهراكن الله تعالى كيراڽ اكن مريكئيت بهو منشرحكن
رسالة اين دڠن سواة شرح يڠ سمڤن دڠن بهاس ماپتاكن جاوي
اياله يڠ مڠوريكن سكل عبارتڽ يڠ دالم دان دڤتاكنڽ سكل
مسئلهڽ يڠ سسن ٣ . فَاَلَّفْتُ هٰذِهِ الرِّسَالَةَ وَسَمَّيْتُهَا حِلَّ الظِّلِّ
وَجَعَلْتُهَا عَلَى طَرِيْقِ السُّؤَالِ وَالْجَوَابِ وَمِنَ اللّٰهِ الْمَسْئُوْلُ

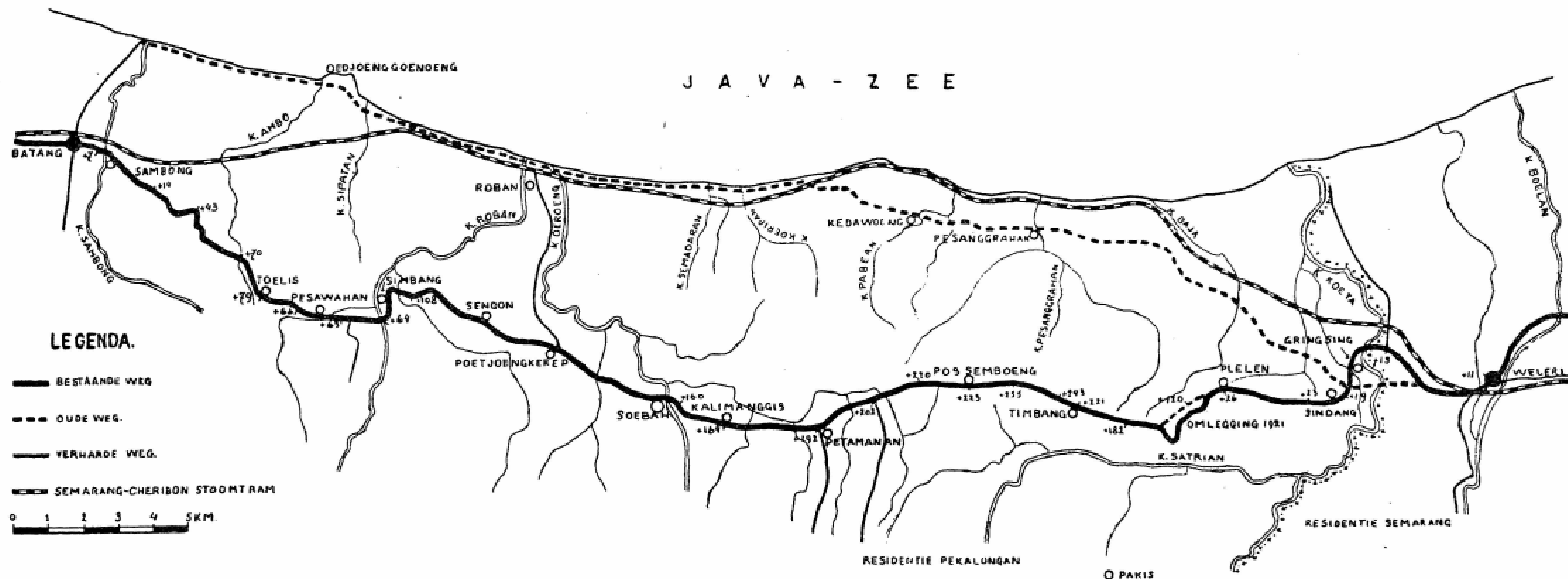
Ms. Sn. H. Mal. 111

i

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله الذي وجوده بالذات وله اسماء لاهي غيره
وكذالك الصفات. سكل فوج بجي بك الله توهن يغ
وجودپ دغن ذاتپ. دان اداله بكيت ببراڤ اسما تياد
اي لاين درڤد ذاتپ دان دمكين لاك سكل صفاتپ. وكان ربي
في الازل ولم يكن معه المخلوقات بل كانت هي سوى الذات في
المعلومات. دان اداله اي ڤد ازل تياد سرتاپ سكل مخلوق
تتاڤي اداله سكل مخلوقات ايت سوڠن ذات دالم معلومات.
لاموجودة في عدمة انما كانت سكل فرڤ معدومة الذوات
ولكنها ثابتة في خزاين كنوزه المخفيات. تياد اد مخلوق
ايت موجود دالم عدم هاپ سپ اداله اي معدوم تتاڤي سكل
مخلوق ايت ثابت جوا دالم سكل فربندهران حق تعالي يغ ترپوت
كأنها مرأت الاسماء والظلالات. فلما احب ابرازها
تتعلق القدرات والارادات فصارت اشخاصها هي الموجودات.
مك اداله سؤاله اعيان ثابته ايت اكام سكل جرمن سكل اسماء
دان سكل ظل اسما. مك تتكال دكهندك حق تعالي مپتاكن
اعيان ثابته ايت مك تعلقله قدرت دان ارادت مك جديله

سكلين

DE WEG VAN BATANG NAAR WELERI.
JAVA-ZEE
OEDJOENGGOENOENG
K. AMBO
BATANG
SAMBONG
K. SAMBONG
K. SIPATAN
ROBAN
K. ROBAN
K. OEROENG
TOELIS
PESAWAHAN
SIMBANG
SENGON
POETJOENGKEREP
SOEBAH
KALIMANGGIS
PETAMANAN
K. SEMADARAN
K. KOERIPAN
KEDAWOENG
PESANGGRAHAN
K. PABEAN
K. PESANGGRAHAN
POS SEMBOENG
TIMBANG
OMLEGGING 1921
PLELEN
SINDANG
GRINGSING
K. BAJA
KOETA
K. BOELAN
WELERI
K. SATRIAN
RESIDENTIE SEMARANG
RESIDENTIE PEKALONGAN
PAKIS
LEGENDA.
BESTAANDE WEG
OUDE WEG.
VERHARDE WEG.
SEMARANG-CHERIBON STOOMTRAM
0 1 2 3 4 5KM.

HET GEDEELTE BATANG-WELERI VAN DEN GROOTEN POSTWEG OP JAVA.

DOOR

Ir. L. V. JOEKES.

(met een kaartje)

In deel 100 van de Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië schrijft de heer R. A. Kern in zijn artikel „Met den Gouverneur-Generaal op Reis in 1822" op blz. 290, „De postweg van Batang naar Weleri, het eerste station op Samarangsche bodem, liep veel zuiderlijker dan tegenwoordig, hij ging voor een groot deel door toen nog Vorstenlandsch gebied („Delimas" Solosch, Limpoeng Boeloe en Tersana Jogjasch)".

In het in 1829 verschenen anonieme boekje „Lettres de Java, ou Journal d'un voyage dans cette île, en 1822" dat door den heer Kern in bovengenoemd artikel wordt besproken, vinden we over dat weggedeelte het volgende vermeld: „Un joli chemin, planté dárbres, nous „conduisit à Batang, cheflieu du district de ce nom. Là le pays devint „boisé et montagneux, de sorte qu'il fallut le secours de buffles pour „gravir différent passages de la route, laquelle, peu après, se dirige „au sud, et passe par le district Delimas, appartenant au territoire de „l'empereur, et par les districts Tersonno, Boulo et Limpong fesant „partie des pays du sultan de Djocjokarta".

Aan de hand van de mij tot nu toe bekende gegevens zal hieronder de geschiedenis van dit weggedeelte worden nagegaan en aangetoond dat de door den heer Kern op grond van een uitlating van den anoniemen briefschrijver getrokken conclusie omtrent den vroeger meer zuidelijken loop van den grooten postweg niet juist is.

Uit de reizen van Dr. de Haan van Tegal naar Mataram in 1622 en 1623 blijkt dat toen de weg van Batang naar Soebah ongeveer dezelfde richting had als de tegenwoordige. Van Soebah ging de reis naar Pakis en vandaar over het gebergte naar Kedoe. Hij week hier dus in zuidelijke richting af.

Dr. de Haan schrijft: „De wegen waren doorgaans schoon afge-

„houwen en over de rivieren en moerassen waren bruggen tegen onze „komst gemaakt, te weten onder van balken en daar van gevlochten „riet een deksel over, zeer bequam om over te komen" [1]).

De bovengenoemde route was die naar Mataram terwijl voor het verkeer tusschen Batavia en Semarang die langs de kust meer was aangewezen. Oorspronkelijk liep deze kustweg door het gebied van den Soesoehoenan. Bij het contract van 11 November 1743 met den Soesoehoenan gesloten werd bij Art. 9 sub 3o aan de Oost-Indische Compagnie behalve de strandregentschappen een strook van 600 roeden (en niet 6000 zooals vermeld staat in Dr. H. T. Colenbrander Koloniale Geschiedenis deel II blz. 195) „langs het strand der zee en langs den oever van alle in zee uitloopende rivieren op en rondom geheel Java" afgestaan [2]).

Op den 27sten Mei 1808 geeft de Maarschalk Daendels aan den Resident van Pekalongan opdracht den weg door die residentie te verbeteren en luidt deze: „Is besloten den resident te Paccalongang te „gelasten gelijk dezelve gelast word bij dezen, om den grooten weg „loopende van 't Oost- tot het Westeinde zijner residentie te doen „brengen in dien staat dat dezelve in beide seizoenen voor allerlei „soorten van transporten bruikbaar worde bevonden, zullende ten „dien einde de weg op alle plaatsen, waar het terrein zulks maar „eenigszins zal permitteeren, moeten getrokken worden op eene „breedte van twee roeden Rhijnlandsch (2 maal 3,767 m = 7,53 M.) „tonrond gelegt en aan beide zijden met sufficiente gruppen voorzien „zijn om door het afkomend of stilstaand water niet te worden be„schadigd; met last aan denzelven om dit bovengenoemd werk zonder „betaling door de ingezetenen te laten verrichten; doch alzoo aan de „hoogtens van den berg van Padang (Batang?) een buitengewone „arbeid zal moeten worden besteed om dezelve in die helling en „glooijing te brengen dat allerhande rij- en voertuigen denzelven „kunnen passeren wordt aan denzelven totdat einde uit 's Lands kas „toegelegd rds. 2000 zilvergeld om daaruit deze buitengewone dag„gelden te kunnen voldoen".

„Het geschikste middel om met de minste kosten dezen weg zoo-

[1]) Jhr. Mr. J. K. J. de Jonge en M. L. van Deventer. De Opkomst van het Nederlandsch Gezag in Oost-Indië IVe deel blz. 293 en Ve deel blz. 31, zie ook het kaartje van P. M. van Milaan. Beschouwingen over het 17e eeuwsche Mataramse wegennet, Sociaal Geographische Mededeelingen 1942 No. 4 blz. 218/19.

[2]) P. W. Filet De verhouding der Vorsten op Java tot de Ned. Ind. Regeering 1895 blz. 67, Corpus Diplomaticum V, blz. 365.

„danig aan te leggen zal zijn dat de resident al het hout tusschen „den weg en het zeestrand doe wegkappen, alvorens hij zich nopens „de rigting van den nieuwen weg bepale, welke omkapping in allen „gevallen voor den aanleg van nieuwe koffij-tuinen zijn voordeel zal „hebben".

„Zullende hij verder zorgen dat op elke 400 roeden een paal worde „gesteld welke de distantiën aanwijst en tevens dienen moet om het „gewoon onderhoud van den weg onder de districten en ingezetenen „te verdeelen" [3]).

Uit deze opdracht van Daendels blijkt dat hier sprake is van het verbeteren van een bestaanden weg.

Op de Geographische Landkaart opgenomen door den Vaandrig Ingenieur H. C. Cornelius, den Cadet Wm Berg en eenige scholieren van „het Marine school" te Semarang is deze weg aangegeven en heeft dezelfde richting als de oude postweg van Daendels. Waar de weg vlak langs de kust loopt zijn daarop eenige wachthuizen aangegeven [4]).

De kaart is niet gedateerd maar in het Naamboek der Hooge Regeering van 1806 wordt Cornelius vermeld als luitenant benoemd in 1803 (blz. 95) en Wm Berg is in 1806 reeds extra ordin. luitenant (blz. 65). De kaart moet dus dateeren van voor of van 1803 en behoort mogelijk tot een van die waarvoor N. Engelhard in 1802 opdracht gaf [5]).

De loop van den postweg volgt uit de opgegeven verspanningsplaatsen nl. bij paal 30 Weleri, paal 34 en 38 ongenoemd, paal 42 Kadawong, paal 48 ongenoemd, paal 53 Oedjong Goenong aan de westzijde en paal 58 nabij de negorij Batang [6]).

In 1817 zijn de verspanningsplaatsen Welerie, Karang Anjer ?, Passangrahan, Boekoh ?, Roban, Oedjong Goenong en Batang op onderlingen afstand gelegen van respectivelijk 4, 5, 5, 5, 4 en 5 paal [7]).

Uit de rapporten van den prefect van Pekalongan van December 1808 tot en met Februari 1809 blijkt dat het gedeelte dat het meeste

---

[3]) Mr. J. A. van der Chijs Nederlandsch Indisch Plakaatboek deel 14 blz. 770.

[4]) 1e Supplement van den Inventaris der Verzameling Kaarten berustende in het Rijksarchief in den Haag 1914 No. 494.

[5]) Nicolaus Engelhard Overzigt van den Staat der Nederlandsch Oost Ind. Bezittingen onder den G.G. H. W. Daendels 1816 blz. 62 en 290.

[6]) Mr. H. W. Daendels Memorie over den Staat der Ned. O. I. Bezittingen 1808—1811 Bijl. 2 Org. Stukken Batavia, Wegen en Pasterijen No. 59 Lit. B do 21 Slagtmaand 1810.

[7]) Staatsblad van N. I. 1817 No. 27.

werk vereischte was gelegen bij Kadawong waarvoor zoowel heerendienstplichtigen als kettinggangers werden gebezigd [8]).

Medio Mei 1809 wordt opdracht gegeven „de rijst tot spijziging „van de werklieden die aan den arbeid aan de wegen in de prefecture „van Pekalongan worden geëmploijeerd hun af te staan tegen 30 „rijksd. zilver de kojang" [9]).

Dat de weg nog lang niet goed in orde was blijkt wel uit het volgende: „De stations van paal 30 Welerie tot 42 Kadawong zijn om „de menigvuldige hoogtens en laagtens en de zware weg bij de minste „regenbui op 4 paal afgedicht kunnende zoodra die weg naar behooren „is opgemaakt met 2 bespanningen worden bereden (nu drie)" [10]).

Uit de rapporten blijkt dat het werkvolk veel aan ziekten leed. Zoo wordt 31 December 1808 opgegeven dat van de 90 kettinggangers ca. 50 en op 7 Januari 1809 ± ²/₃ ziek zijn [11]).

De aanleg van dit weggedeelte heeft vele menschenlevens gekost. Het aantal dat wordt opgegeven loopt echter sterk uiteen en varieert van 3000 [12]) en 4000 [13]) tot eenige honderdduizenden [14]).

Vermoedlijk zullen de twee eerste getallen afkomstig van Raffles en Thorn wel dichter bij de waarheid zijn dan het laatste van de Vaynes van Brakel die van overleveringen spreekt. Ook Nicolaus Engelhard een heftig tegenstander van Daendels spreekt slechts van eenige duizenden die zouden zijn omgekomen aan de wegen over de Megamendoeng (Poentjak) en het bosch van Weleri samen [15]).

Behalve de ongezondheid van het zg. bosch van Kadawoeng kleefde aan dit weggedeelte door zijn loop vlak langs de kust nog andere bezwaren nl. 1o. het groote gevaar dat het verkeer over den weg door een landing van den vijand zeer gemakkelijk verbroken kon worden wat het trouwens met een groot gedeelte van den postweg gemeen had en 2o. dat de weg langs het strand herhaaldelijk door zeeroovers werd onveilig gemaakt.

---

8) 's Lands Oudarchief te Batavia, bundel B. O. W. No. 4.
9) Van der Chijs, Plakaatboek, deel 15 blz. 760.
10) Daendels Staat der N. O. I. Bezittingen Bijl. 2 Org. Stukken Batavia, Wegen en Posterijen No. 59 do 21 Slagtmaand 1810.
11) 's Lands Oudarchief te Batavia bundel B. O. W. No. 4 lett. j en o.
12) Java Gouvernement Gazette Sat. 4 December 1813 No. 93.
13) W. Thorn Memoir of the Conquest of Java 1815 blz. 283.
14) Jhr. R. G. B. de Vaynes van Brakel De Verdediging van Ned. Ind. 1859 le stuk blz. 282.
15) N. Engelhard Overzigt van den Staat der N. O. Ind. Bezittingen op den G.G. H. W. Daendels 1816 blz. 147.

Verschillende malen deden zeeroovers landingen bij Oedjoeng Goenoeng, roofden de menschen, verbranden de poststations en maakten daardoor gedurende verscheidene dagen de weg weinig zeker [16]). In 1845 beproefden zij zelfs nog een landing op de kust van Batang doch werden daar door de pradjoerits (gewapende Inlandsche macht) overvallen en verdreven [17]).

Daendels schijnt dan ook reeds het voornemen te hebben gehad den weg meer zuidelijk te verleggen [18]).

Daartegen bestond echter een groot bezwaar daar volgens het contract met den Soesoehoenan van 11 November 1743 slechts een strook langs de kust ter breedte van 600 Rijnl. roeden of 2260 m. uit gouvernements gebied bestond. Bij een verlegging zou de weg loopen door de zg. Djabarangkahsche landen behoorende tot het gebied der Vorsten, waaraan groote bezwaren waren verbonden.

Zoodra Daendels nu de gelegenheid kreeg trachtte hij een breeder strook in bezit te krijgen. Dit had plaats bij de contracten van 6 en 10 Januari 1811 respectievelijk gesloten met den Soesoehoenan en den Regent van Jogjakarta. Bij art. 2 werd bepaald: „Aan het Hol„landsch Gouvernement wordt bij dezen afgestaan dat gedeelte van „de Kadoe onder het Solosche (Djocjokartasche) gebied hetwelk bijna „tot aan het Noorderstrand loopt doch niet grooter als het gewezen „Regentschap van Candal zich ten Zuijden uitstrekt, zullende van „de Zuijdwestelijke punt van Candal [19]) eene parallellinie met de zee „getrokken worden Westwaarts aan totdat dezelve sluit aan Pacca„longang, welke linie de Grensscheiding zal uitmaken tusschen de „stranden en de Landen onder de beheering der Javasche Vorsten „in de Cadoe".

Volgens respectievelijk art. 14 en 15 van deze contracten zou door een gezamelijke commissie deze grens binnen drie maanden na de rectificatie nader worden bepaald en door steenen of houten pilaren worden afgeperkt [20]).

Door het aftreden van Daendels als Gouverneur-Generaal op 16 Mei 1811 en de verovering van Java door de Engelschen in Augustus en September 1811 heeft deze gebiedsafstand nooit plaats gehad.

---

[16]) Le Moniteur des Indes Orientales et Occidentales 1846/47 1e partie blz. 198.
[17]) Le Moniteur des Indes etc. 1847-'48 1e partie blz. 39.
[18]) Encyclopaedie van Ned. Indië 1e druk deel IV blz. 592 2e kol.
[19]) Ongeveer op 7°9'0" Z.B. P. P. Roorda van Eijsinga Handboek der Land- en Volkenkunde enz. van Ned. Indië deel III 3e stuk blz. 57.
[20]) Filet De Verhouding der Vorsten op Java enz. 1895 bijlagen A en B.

Door Raffles werd deze zelfs ongedaan gemaakt. In het contract van 23 December 1811 met den Soesoehoenan werd nl. bij art. 7 bepaald: „The Britsh Government restores to H.H. the territories „wrested from Him by the traety of the 10 January 1811" en in het contract met den Sultan van Jogjacarta (zonder dagteekening en onderteekening) bij art. 7: „The British Government restores to „H.H. the Provinces of which the Government of Mataram was „diverted during the administration of Marshall Daendels except that „of Grobogen", —[21]).

Na de verovering van Jogjacarta door de Engelschen werd op 1 Augustus 1812 zoowel met den Sultan als met den Soesoehoenan een nieuw contract gesloten waarin bij art. 3 werd bepaald: „In considi„ration of the expences incurred by the British Government during „the late hostilities and of the protection to be thus afforded of his „Person and immidiate Territories, as to the general defence of the „Island His Highness agrees to deliver over to the entire manage„ment and sovereignty of the British Government his share of the „Districts of Cadoe and Pagitan (Patjitan) —" [22]).

Kedoe behoorde tot de Nagaragoeng (Nagara agoeng), de „Om„melanden" terwijl de Djabarangkahsche landen tot de Mantjanagoro, het „Buitenland" werden gerekend. De grens tusschen beiden heette wates of rangkah dus betekent Djabarangkah letterlijk „Buiten de „grens" en in hoog Javaansch Djawitori of „Buiten de Poort" d.w.z. „Buiten de grenslijn der Tolpoorten van het eigenlijke Binnen„land" [23]).

De Djabarangkahsche landen behoorden dus niet tot Kedoe en bleven een enclave vormen tusschen de residenties Semarang, Pekalongang en Kedoe.

Of het Engelsche Tusschenbestuur nu gemeend heeft zooals wel eens is verondersteld dat deze landen tot Kedoe behoorden en dus eveneens werden afgestaan blijkt nergens uit. De teruggave in 1811 zou het tegendeel doen veronderstellen.

Eerst op 1 Januari 1825 kwamen deze landen op een eigenaardige wijze onder Gouvernements beheer. Bij mondelinge afspraken van de twee Residenten der Vorstenlanden met den Soesoehoenan en de Voogden van den Sultan werden de landschappen Djabarangkah en Karangkobar tegen respectievelijk f 100.000 en f 26.000 huur 's jaars

---

[21]) Filet De Verhouding der Vorsten op Java enz. 1895 bijlagen C en D.
[22]) Filet De Verhouding enz. 1895 bijlagen E en F.
[23]) Rouffaer Encyclopaedie van N. I. 1e druk deel IV, blz. 590 1e kol.

voor wat betreft de deelen in bezit van die Vorsten voor 30 jaar in pacht afgestaan aan het Gouvernement nadat op 23 October 1824 de twee Rijksbestuurders zelfs voor geheelen afstand gewonnen waren [24]).

Deze afstand kreeg voor wat het Jogjasche deel betreft eerst kracht door het sluiten van het contract van 17 Augustus 1826 met den Sultan Sepoe bij zijn derde troonsbestijging waarbij in art. II werd bepaald: „Ter bevordering van voorschreven oogmerk verklaart Z.H. de Sultan expresselijk bij deze de Djabarangkahsche landen welke „thans aan het Nederlandsch Gouvernement voor een jaarlijksche „som van f 126.000 zijn verpacht, voor zooveel het aandeel van het „Djokjosche Rijk daarin betreft, in vollen eigendom aan het Neder-„landsche Gouvernement te cedeeren tegen eene kapitale som van „f 433.333 waarvan de rente à zes procent gelijk staan met de som „van f 26.000, zijnde zooveel als het aandeel van het Djokjosche Rijk „in de bovenstaande pacht van f 126.000 bedraagt: worden wel expres-„selijk bij deze gestipuleerd dat gemeld kapitaal van f 433.333 al „dadelijk in mindering van de bovengemelde oorlogskosten ten voor-„deele van Z.H. in rekening zal worden gebracht" [25]).

Voorloopig werd het afschrift van het gesloten contract den Sultan niet ter hand gesteld daar men vreesde dat het algemeen bekend worden van den inhoud van art. II nadeelig zou werken op het herstel der rust [26]).

Eerst bij het contract van 22 Juni 1830 met den Soesoehoenan had de afstand van het Solosche deel dier landen aan het Nederlandsche Gouvernement plaats. In art. 2 van dat contract werd eigenaardig genoeg bepaald dat in die landen „het gezag van Z. H. den Soesoe-„hoenan in zijn naam gevoerd (zou) worden, door het Nederlandsche Gouvernement".

Intusschen maakte het Gouvernement groote haast met de indeeling van de Djabarangkahsche landen en werden ze bij Gouvernements Resolutie van 22 Februari 1825 no. 7 reeds ingedeeld bij het Gouvernements gebied als drie Demangschappen nl. Keboemen onder Pekalongan, Selakaton onder Semarang en Kebondalem onder Kedoe.

Dit zich meester maken van het apanagebied van Djabarangkah zoo kort volgend op de beruchte intrekking der landverhuringen zette

[24]) Louw De Java Oorlog van 1825—1830 deel I, blz. 18/19.
[25]) Encyclopaedie van N. I. 1e druk deel IV, blz. 594/595.
[26]) A. W. P. Weitzel De Oorlog op Java van 1825 tot 1830 deel I, blz. 406.

nieuw kwaad bloed in Solo en het toch al gistende Jogja. Het was een van de oorzaken van het uitbreken van den Java Oorlog op 20 Juli 1825.

In Mei 1826 schrijft de Resident aan het Hof van Soerakarta in zijn nota dat „hoezeer hetzelve (het Nederlandsche Gouvernement) van „die landen reeds bezit had genomen en daarvan de inkomsten genoot „is de voldoening van de bepaalde pachtschat .... achterwege gebleven" en verder „het niet voldoen der verschuldigde pacht aan de „Vorsten waardoor velen hunner onderdanen ruim anderhalf jaar „van inkomsten verstoken zijn geweest heeft veel toegebracht tot het „bereids ontstane misnoegen" [27]).

Het overnemen van deze landen was voor het Gouvernement van veel belang en wel voor de afronding van het Gouvernements gebied, een goed politietoezicht en het onderhouden en verbeteren van den nieuwen weg.

Keeren we nu terug tot de verdere geschiedenis van den weg.

Niet alleen gedurende den aanleg maar ook daarna blijkt onder het personeel en de paarden van de poststations veel ziekten voor te komen.

Zoo schrijft de Civil Commissioner Hope op 8 Februari 1812 aan Raffles: „The destructive effect of the climate on the pressant Road „are so dreadful both to the men and animals of any description .... „there that the maintenance of it is a serious load upon the country" [28]), terwijl in het wekelijksch rapport van Paccalongang do. Februari 15 1812 wordt vermeld: „The people employed in the „different poststations as well as the horses are very sickly not with„standing the former are relieved every week" [29]). In 1821 wordt nog gemeld dat op de poststations Karanganjar en Passangrahan 14 van de postpaarden zijn overleden [30]).

Ook tijdens het Engelsche Tusschenbestuur bestonden plannen den weg te verleggen, zooals blijkt uit de Order No. 44 Batavia do. 21 Februari 1812 [31]), waarin de commissaris van de wegen Oost van

---

[27]) Nota omtrent den Staat der Javasche Vorstenlanden en de bestaande onlusten door H. Mac Gillarry Resident aan het Hof van Soerakarta do. Mei 1826. Handschrift No. 100 van het Koninkl. Inst. voor de T., L. en Volkenkunde van Ned. Indië.

[28]) 's Lands Oudarchief te Batavia Java's N. O. Kust Varia No. 59.

[29]) 's Lands Oudarchief te Batavia Java's N. O. Kust No. 345.

[30]) Index der Algem. Secretarie Buitenzorg 1821 1e halfjaar do. 24 April.

[31]) Proclamations, Regulations, Advertisements and Orders printed and published in the island of Java by the British Government and under its authority 1813 Vol. I blz. 52.

Karangsamboeng wordt opgedragen zonder uitstel een plan en begrooting op te maken voor den ontworpen nieuwen weg door het Pekalongansche district zoodat er geen tijd verloren kan gaan met den aanvang der werkzaamheden bij het eindigen der regens. Uit den bovengenoemden brief van den Civil Commissioner Hope van 8 Februari 1812 blijkt dat de opname van den nieuwen weg was verricht door „Lt Stewart late of the Dutch Engineers".

Ten slotte is het aanleggen van een nieuwen weg tijdens het Engelsche Tusschenbestuur vervangen door een ander plan nl. het openkappen van het uitgestrekte bosch van Codawan waarvan reeds belangrijke deelen verhuurd waren aan landbouwers die de landen binnen drie jaren zouden omzetten in rijstvelden [32]).

Vermoedelijk heeft dit plan niet veel resultaat opgeleverd terwijl het strategische bezwaar en het gevaar voor zeeroovers bleven bestaan.

Begin 1819 werd dan ook door den Gouverneur-generaal van der Capellen een algemene opname voor een nieuwen weg gelast en bij Gouvernements Besluit van 4 Augustus 1819 no. 3 werd autorisatie verleend den weg te doen opnemen en uitzetten door den Inspecteur van den Waterstaat J. Tromp en den Landmeter Petersen. Er werd een bedrag van f 20.000 toegestaan terwijl bepaald werd dat indien de op te maken begrooting dit bedrag niet overschreed dadelijk met den aanleg kon worden begonnen. Op 29 September 1820, 4 Mei en 20 Augustus 1821 werden nog respectievelijk f 5000, f 9000 en f 5000 voor den nieuwen weg toegestaan. Op 4 Mei 1821 werd tevens last gegeven tot het opmaken van een gespecificeerde begrooting der voor dit werk nog te doene uitgaven.

Daar de weg tijdens den aanleg nog liep door het gebied der Vorstenlanden werden voor de uitvoering door de Residenten van Solo en Jogja heerendienstplichtigen beschikbaar gesteld. Zoo werden in Mei 1821 op voorstel van den Resident van Pekalongan tot voltooiing van den weg de Residenten van Solo en Jogja door de Regeering aangeschreven om eenige honderden menschen te doen disponibel stellen en den Resident van Pekalongan erop aandachtig gemaakt of het niet beter zoude zijn dat het werkvolk hunne werkzaamheden uit hoofde van de zware hitte zou staken van 's morgens 10 tot 's avonds 3 uren.

Op den 3den September 1821 wordt de nieuwe rijweg van Batang tot Weleri voor de wagen- en brievenpost opengesteld en is het ge-

---

32) Java Government Gazette Saturday 4 December 1813 No. 93.

bruik van den ouden rijweg door het bosch van Kadawong vervallen [33]).

Verder wordt de Resident van Pekalongan op den 10den September 1821 gemachtigd de passangrahans en poststellingen langs den ouden weg te verkoopen [34]), terwijl op den 30sten October 1822 autorisatie wordt verleend tot den aankoop van buffels voor de voornaamste hoogtens langs den nieuwen weg tot bespoediging der passage van de postwagens en de conservatie der paarden [35]).

Uit de stukken blijkt dat al was de weg voor het verkeer opengesteld deze nog lang niet voltooid en ten allen tijden berijdbaar was.

In Augustus 1822 wordt de weg voor de eerste maal door den Gouverneur-generaal van der Capellen afgelegd in ruim 4 uren „een „tijdsbestek hetwelk uit aanmerking der moeijelijkheden welke dit „terrein oplevert als zeer kort kan worden opgegeven".

„Die moeijelijkheden zijn desniettemin aan den aandacht van Z. E. „niet ontsnapt en zij heeft zich op de plaats zelve onderscheidene „reizen aanwijzingen laten doen van de middelen door welke alsnog „eenige der moeijelijkste hoogten zouden kunnen worden vermijd „daar het te voorzien is dat zonder voorziening in deze dit kleine „traject groot oponthoud in de correspdondentie zal kunnen veroor„zaken bij het invallen der Westmoesson, wanneer de zware regens „den weg die thans in goeden staat is, zullen hebben beschadigd" [36]).

Door de Vorsten werden niettegenstaande de weg voor het verkeer geopend was nog steeds heerendienstplichtigen geleverd, die in September 1822 1 katje rijst, 1/10 katje zout en 2 duiten daags ontvingen [37]).

In Maart 1823 werden nog gelden toegestaan voor het aanstellen van twee Europeesche mandoers à f 3 daags en den aankoop van 400 patjols, 50 koevoeten, 500 kapbijlen en 150 kapmessen voor de arbeiders [38]).

Reeds in Augustus 1821 werd geklaagd over de trage voortgang van den nieuwen weg en werd in Augustus 1822 de Secretaris der residentie Tagal Koch met de werkzaamheden daaraan belast terwijl

---

[33]) Bataviasche Courant van Zaterdag 22 September 1821 no. 38.
[34]) Index Algem. Secretarie Buitenzorg 1821 2e halfjaar.
[35]) Index Alg. Secretarie Buitenzorg 1822 2e halfjaar.
[36]) Bataviasche Courant van Zaterdag 17 Augustus 1822 No. 33.
[37]) Index Algem. Secretarie Buitenzorg 1822 2e halfjaar.
[38]) Index Algem. Secretarie 26 September 1822.

intusschen van den Resident van Pekalongan bij voortduring rapporten werden tegemoet gezien [39]).

De Secretaris van de residentie Tegal G. F. Koch kreeg meer dergelijke opdrachten. Zoo werd hij in 1825 uit zijn betrekking ontslagen en benoemd tot adjunct-directeur van de opname voor het samenstellen van een nieuwe verbeterde kaart van Java. Door de bij Koninkl. Besl. van 5 April 1825 No. 96 gelastte bezuinigingen werd deze opname gestaakt [40]).

Eindelijk wordt op 18 Juni 1823 door den Resident van Tagal bericht dat de nieuwe weg geheel voltooid is. Maar uit een schrijven van den Resident van Pekalongan van 22 Juli 1824 blijkt dat de opzichter Pietersen nog opzigt houdt aan den Batangschen weg en de werkzaamheden zeer vorderen [41]).

Dat de werkzaamheden aan den weg zoo langzaam opschoten zal wel voor een belangrijk deel te wijten zijn aan het feit dat het terrein waardoor de weg liep nog steeds tot het gebied der Vorsten behoorde.

Uit latere berichten van reizigers blijkt ten duidelijkste dat in den weg nog vele steile hellingen voorkwamen. Op een paar poststations werden voor de reiswagen 6 paarden in plaats van de gewone 4 verstrekt om in het ongemak van den weg te voorzien [42]). Op verschillende punten moest men gebruik maken van een voorspan van 2—4 buffels om den wagen tegen de steile hellingen op te trekken. Soms was men verplicht om „meer dan een uur te midden van een „vrij sterke hitte langzaam voort te stappen in den wagen met 4 „paarden en 2 buffels bespannen waarmede men dikwijls hoogten moet „afrijden zonder dat de buffels daarom worden afgespannen aange- „zien men dadelijk na de eene berg te zijn afgereden weder eene „andere moet bestijgen" [43]).

De zwaarste was de zg. Plelen-helling die eenige kilometers westelijk van de Kali Koeta begon, meer dan een paal lang was en het vervoer ten zeerste belemmerde.

Reeds vroeg schijnen plannen tot verbetering van deze helling te hebben bestaan. Zoo is hiervan sprake in een nota over de Transportmiddelen op Java van ± 1835 [44]) en daarna in de Mindere Welvaart-

---

[39]) Index Alg. Secretarie 26 September 1822.
[40]) S. van Deventer Jsz. Bijdragen tot de kennis van het Landelijk Stelsel op Java, 2e deel 1866, blz. 109 t/m 114.
[41]) Index Algem. Secretarie.
[42]) G. H. Nagel Schetsen uit mijne Javaansche Portefeuille 1828 blz. 71.
[43]) Tijdschrift voor Ned. Indië 2e jg. 1839, 1e deel, blz. 354.
[44]) 's Lands Oudarchief Batavia B. O. W. No. 10.

verslagen [45]) waar het een urgente verbetering wordt genoemd.

Dit plan kwam eerst in 1918 toen het werd opgenomen in het Algemeen Wegenplan voor Java tot uitvoering. De omlegging kwam in 1921 gereed, in plaats van de hellingen 1/6—1/7 in den ouden weg is de maximum helling nu 1/20. De weg is daardoor 1.5 km. langer geworden [46]).

Verder vermeldt het Algemeen overzigt van den toestand van Nederlandsch Indië gedurende het jaar 1846 voor de Residentie Pekalongan: „De verlegging van een groot gedeelte van den weg „loopende door het regentschap Batang ter lengte van 20 palen is in „1846 aangevangen en wordt langzamerhand voortgezet, naarmate „over den handenarbeid der bevolking kan beschikt worden. De veel- „vuldige arbeid aan de indigotuinen en de heerschende epidemie „hebben aanleiding gegeven om dit werk te doen staken. Wanneer de „nieuwe weg zal zijn voltooid, zullen op een traject van 7 palen geene „buffels tot voorspan meer behoeven gebezigd te worden, zooals thans „het geval is" [47]). Vermoedelijk is dit hetzelfde werk waarop Dr. Epp doelt [48]). Of hier sprake is van den aanleg van een geheel nieuwen weg dan wel van plaatselijke omleggingen zal later worden besproken.

In 1899 kwam nog een plaatselijke omlegging bij Podjoenkrep (Poetjoengkerep) gereed [49]).

Een verdere verkeershindernis was de Kali Koeta op de grens van de residenties Pekalongan en Semarang.

Bij bandjir moest men hier vaak uren [50]) tot soms twee dagen wachten voor de overvaart per pont mogelijk was [51]). Daarom was op den Pekalanganschen kant een passanggrahan opgericht [52]).

Op de bovenvermelde Geographische Landkaart staat bij de kruising van den weg met de K. Koeta een hangende brug aangegeven. Vermoedelijk is dit dezelfde brug waarvan de Chinees Ong Hoe Hoë melding maakt in zijn „Opmerkingen" [53]). Hij vertrok in 1783 uit China naar Batavia, vertoefde tien jaren lang in den Archipel en

---

45) Deel IVa blz. 155.

46) Jaarverslag der B. O. W. 1921/24 3e ged. blz. 14/15.

47) Tijdschrift voor N. I. 10e jg. 1848 deel I, blz. 111/12.

48) Dr. Epp Schilderungen aus Holländisch Ost Indiën 1852 blz. 403 en Moniteur des Indes etc. 1847/48, 1e partie, blz. 55.

49) Jaarverslag der B. O. W. 1899 blz. 68.

50) J. B. J. van Doren Fragmenten uit de reizen in de Indische Archipel enz. 1e deel 1854, blz. 274.

51) Dr. S. A. Buddingh Neerlands Oost Indië 1859/60 1e deel, blz. 159.

52) Tijdschrift voor N. I. 11e jg. 1849 deel II, blz. 268.

53) Tijdschrift voor N. I. 14e jg. 1852 2e deel, blz. 1 e.v.

schrijft o.m.: „Toen ik van Semarang naar Pekalongan reisde kwam „ik voor eene rotting brug en daar mij geen ander middel overbleef, „verliet ik mijn rijtuig"[54]). Daaruit zou men tevens opmaken dat de weg van Semarang tot de K. Koeta per rijtuig was te berijden.

Ook na de voltooiïng van den postweg schijnt hier een brug te hebben gelegen daar in een schrijven van den Hoofdinspecteur van den Waterstaat van 4 Juni 1819 no. 244[55]) wordt gesproken over een voorziening van de brug bij de K. Koeta ter voorkoming van verdere inspoeling.

Kort daarop is deze blijkbaar weggeslagen want in een schrijven van den Hoofdinspecteur van 12 Juli 1820 No. 385[56]) wordt bericht dat de ligging van den brug is bepaald, terwijl de kosten daarvoor gevonden zullen worden uit de bij besluit van 4 Aug. 1819 No. 3 toegestane gelden voor het leggen van den weg van Batang naar de K. Koeta.

Op 11 Augustus 1822 schrijft de Hoofdinspecteur dat het kappen van het hout voor de nieuwe brug over de K. Koeta geen verdere voortgang zal hebben totdat die rivier een vaste richting zal hebben genomen terwijl voorgesteld wordt intusschen daarover een sasak te plaatsen[57]), terwijl deze op 23 Augustus 1822 schrijft dat de sasak uit twee gekoppelde prauwpapangs bestaat met een derde in reserve[58]).

Junghuhn schrijft over dit veer op zijn reis over Java in eind 1844: „Zooals gewoonlijk het geval is laat men bij het overzetten over een „dergelijke rivier de paarden afspannen en wordt het rijtuig door „koelies in de veerschuit getrokken. Hiervoor krijgen zij gewoonlijk „een gulden. Dat is goed betaald". Een daar gevestigde Chinees die de koelies voorschotten had verleend kwam dit bedrag innen[59]).

Het reizen op Java per paardenpost was kostbaar, voor een reis van Batavia naar Semarang betaalde men alleen voor de paarden f 600, voor het rijtuig moest men zelf zorgen. Maar bovendien moest men talrijke fooien geven aan den koetsier, de voorloopers, de geleider der karbouwen, enz.

Bij de reis van den Gouverneur-generaal de Eerens over Java in

---

54) Ib. blz. 45.
55) Index Alg. Secretarie 1819 1e halfj., blz. 513.
56) Index Alg. Secretarie 1820 2e halfj., blz. 251.
57) Index Alg. Secretarie 1822 2e halfj. blz. 253.
58) Index Alg. Secretarie 1822 2e halfj., blz. 254.
59) F. Junghuhn Java 2e verbet. uitg. deel III 1854, blz. 635.

1838 was de sasak voor die gelegenheid voorzien van een fraaie tent [60]).

Het duurde tot 1854 voordat dit pontveer dat in 1845 voor f 900 per jaar was verpacht [61]) werd vervangen door een Townbrug (houten traliebrug) [62]). Voor een geschikte bouwplaats moest de weg met ongeveer een paal worden verlengd. In 1860 werd een ingestorte bekleeding bij die brug hersteld [63]).

De bruggen over de andere rivieren en waterloopen hebben blijkbaar weinig moeilijkheden opgeleverd, althans is daarover nagenoeg niets bekend. Oorspronkelijk van bamboe en hout zijn ze geleidelijk door meer permanente constructies vervangen.

Uit de vergelijking van verschillende kaarten van 1819, ± 1840, 1855, 1860, 1876, 1878, 1905 en 1912, afstandswijzers van Java (Indisch staatsbl. 1844 No. 21, 1862 No. 41) en reisbesschrijvingen blijkt dat de loop van den weg gedurende de 19e en het begin van de 20ste eeuw nagenoeg geheel dezelfde is gebleven de bovenvermelde omleggingen natuurlijk uitgezonderd.

Of nu „de verlegging van een groot gedeelte van den weg" vermeldt in het „Algemeen overzicht van den toestand van Nederlandsch Indië gedurende het jaar 1846" een nieuwen weg betreft waarvan de aanleg is gestaakt dan wel plaatselijke omleggingen daarover ontbreken mij de gegevens.

Enkele schrijvers vermelden hoewel de nieuwe weg reeds voor het verkeer was opengesteld, nog de poststations langs den ouden weg [64]).

Beschouwd men de residentiekaart van Pekalongan van ± 1863 schaal 1 : 100.000 waarop zoowel de oude als de nieuwe weg is aangegeven dan ziet men dat de postweg van Daendels vanaf Batang in noordelijke richting liep en heeft de anonieme briefschrijver blijkbaar niets anders bedoeld dan als tegenstelling van die richting te vermelden dat de nieuwe weg meer zuidelijk liep. Hij schrijft dan ook: „laquelle, peu après, se dirige au sud".

Reeds vroeger is door Stieltjes een dergelijke veronderstelling geuit. Deze schrijft: „De weg van Pekalongan naar Semarang loopt thans „over een vrij hoog punt in het bosch van Willerie tot + 225 à 230

---

60) Tijdschrift voor N. I. 21e jg. 1859 deel I, blz. 447.
61) Tijdschrift voor N. I. 21e jg. 1859 deel II, blz. 268.
62) Koloniaal Verslag 1854, blz. 93.
63) Kol. Versl. 1860 bijlage L.
64) P. P. Roorda van Eijsinga Handboek der Land- en Volkenkunde, enz. van Ned. Indië 1841 deel III 1e stuk, blz. 186/89 en J. B. J. van Doren Fragmenten uit de reizen in de Ind. Arch. 1854 deel I, blz. 274.

„bij post Sambong. Het hoogste punt beoosten dien post heeft door „den invallenden nacht niet kunnen waargenomen worden en ligt ver- „moedelijk een twintig ellen hooger. Vroeger schijnt de weg door „vlakker terrein te hebben geloopen. Volgens sommigen volgde de „oude weg van Daendels de kust, maar is om de zeeroovers meer „binnenslands verlegd. Volgens het rapport van den Hoofdingenieur „Dixon echter van October 1861 heeft de weg een dal gevolgd be- „zuiden den thans bestaanden weg en wel van Batang tot Tjilaga „Plelen en zou die weg in den Javaoorlog vernield en later over de „hoogten gelegd zijn. Ik heb de gelegenheid nog niet gehad dit nader „te onderzoeken. Is de oude weg misschien twee malen verlegd, eens „om de zeeroovers, eens om de opstandelingen" [65]).

Het is niet juist dat de nieuwe weg die in 1825 door de opstandelingen werd vernield toen is verlaten.

„Op den 14den Augustus 1825 was de post van Semarang naar „Batavia genoodzaakt te Sembong 9 palen O. van Welerie terug te „keeren en weldra vernam men dat de gemeenschap tusschen de „hoofdstad en Midden Java geheel gestremd was. Ten oosten en „westen van Welerie was een aantal poststations verbrand en de „meeste bruggen waren vernield. Intusschen was de luitenant-kolonel „Cleerens, adjudant van den Gouverneur-generaal met 50 huzaren te „Pekalongan aangekomen, ten einde het bevel over de troepen in die „residentie op zich te nemen" [66]).

„Op den 24sten Augustus was de postweg door de vereenigde „pogingen van Cleerens en den Assistent-resident van Kendal Holm- „berg de Beckfeld niet alleen van vijanden gezuiverd, maar ook in „zooverre hersteld, dat het brievenvervoer daar langs weder mogelijk „was. Aan ieder station en bij iedere groote brug werden detachemen- „ten van 50 man der hulpbenden van de Regenten van Batang en „Pekalongan geplaatst; de schade aan den weg veroorzaak, was „echter zoo groot, dat de luitenant-kolonel Cleerens, schoon iederen „dag met 1000 man werkende, hem eerst op den 2den September „weder geheel geschikt zag tot vervoer van rijtuigen" [67]).

---

[65]) Het rapport van den heer Stieltjes over Verbeterde vervoermiddelen op Java met kantteekeningen van een officier der Genie van het Ned. O. I. Leger 1864, blz. 7.

[66]) A. W. P. Weitzel De Oorlog op Java van 1825 tot 1830, 1852 1e deel, blz. 150.

[67]) Ib., blz. 151.

In October werd de veiligheid nog eens voor korten tijd verstoord [68]).

Het is mogelijk dat de Hoofdingenieur Dixon den ouden weg van Batang via Soebah en Pakis naar Kendal die onder de Inlandsche Vorsten in gebruik was voor den vroegeren postweg heeft gehouden.

Een gedeelte van den ouden postweg langs de kust is gebruikt voor den aanleg van den tramlijn Semarang-Cheribon.

Hoe woest de streek was toen de nieuwe postweg door het bosch van Weleri werd aangelegd kan blijken uit het verslag van Dr. F. Epp van een door den Regent van Batang in 1829 bij Gringsing ten noorden van den weg gehouden jachtpartij waarbij 3 rhinocerossen en 7 bantengs werden gedood [69]).

Den Haag, Juli 1946.

---

[68]) Ib., deel II, blz. 290.
[69]) Moniteur des Indes etc. 1847/48 1e partie, blz. 50.

AANTEEKENINGEN BETREFFENDE DE VERHOUDING VAN HET ATJÈHSCH TOT DE MON-KHMER-TALEN[1]).

DOOR

Dr. H. K. J. COWAN.

I. *Inleiding.*

§ 1. *Algemeen.*

De Atjèhsche taal wordt, gelijk bekend, in het algemeen gerangschikt bij de Indonesische groep der Maleisch-Polynesische talen, en meer bepaaldelijk bij de Westelijke daarvan. Volgens deze opvatting zou zij zich (de overgenomen woorden buiten rekening gelaten) in den woordenschat „gedeeltelijk meer aansluiten bij dien van talen als het Maleisch enz.". Doch in de spraakkunst merkte men veel op, „dat herinnert aan verschijnselen welke voorkomen in het Oosten van den Archipel". Een oordeel over de plaats welke de taal inneemt tegenover de verwanten kon nog niet gegeven worden, hoewel zij „bepaaldelijk tot de Westelijke" werd gerekend[2]).

Er zijn echter ook merkwaardige punten van overeenkomst gecon-

[1]) Dit artikel is onder moeilijke omstandigheden beëindigd. In den loop der jaren was een vrij omvangrijke hoeveelheid materiaal verzameld, dat gedeeltelijk ook reeds was verwerkt voor de oorlog uitbrak. Dit materiaal is, behoudens een bundeltje aanteekeningen, met schrijvers boekerij tijdens de Japansche bezetting van Java verloren gegaan. De bewerking moest derhalve voornamelijk geschieden aan de hand van die weinige aanteekeningen, getoetst aan hetgeen de bilbliotheken te 's-Gravenhage en Leiden aan litteratuur bieden. Dit laatste is zeer onvoldoende: verschillende belangrijke werken op het gebied van het MK, met name Halliday's Mon-English Dictionary, de 2e druk van Haswell's Grammatical Notes and Vocabulary of the Peguan Language, bezorgd door Stevens, Bernard's Dictionnaire Cambodgien-Français, Tandart's Dictionnaire Français-Cambodgien, Dourisboure's Dictionnaire Bahnar-Français en Azémar's Dictionnaire Stieng, zijn niet aanwezig. Dit bezwaar was voor den oorlog verholpen door niet zonder moeite deze werken zelf aan te koopen bij de uitgevers te Hongkong en Rangoon, doch zulks is thans niet mogelijk. Vooral het geven van illustreerende voorbeelden in den tekst en het opnieuw opstellen van de vergelijkende woordenlijst hebben daaronder geleden. Niettemin heb ik gemeend, dat het beschikbare materiaal publicatie verdiende, nu een verblijf in Nederland daartoe de gelegenheid biedt.

[2]) Zie de artikelen „Atjèhsch" en „Indonesische Taalstam" in de Encyclopaedie van Ned.-Indië. Ik handhaaf in dit artikel de benaming „Maleisch-

stateerd met eenige talen van Achter-Indië, en het zijn naar mijne meening deze laatste, welke voor de bepaling van de positie van het Atjèhsch ten opzichte van zijn verwanten meer dan tot dusver is geschied de aandacht verdienen. Het betreft hier niet alleen de overeenkomst van een aantal woorden, die het eerst de aandacht heeft getrokken, doch de kwestie gaat bij nadere beschouwing veel dieper. Ik noem in dit verband het ontbreken van een eigenlijk passief, en van suffixen; het eigenaardige stelsel van vocalen en samengestelde vocalen of tweeklanken; de betrekkelijk veelvuldige combinaties van consonanten, veelal ontstaan door uitstooting van een vocaal in de ongeaccentueerde lettergreep, waaronder vooral de aandacht trekken de combinaties met *h* als tweede component, die het aanzijn hebben geschonken aan geaspireerde medeklinkers; de rijkdom aan éénlettergrepige woorden; het accent op den laatsten lettergreep, dat vele dier verschijnselen heeft beïnvloed; een veelal analoge ontwikkelingsgang der klanken; verschijnselen, die alle in Achter-Indië worden teruggevonden.

§ 2. *Het Tjam en de verwante dialecten in Achter-Indië.*

Niemann heeft in eene bespreking van de toenmaals juist verschenen werken van Landes en Aymonier over het Tjam in Achter-Indië [1]) gewezen op de bijzondere punten van overeenkomst, die deze

---

Polynesisch", daar „Austronesisch" geografisch onjuist en misleidend is: Madagascar ligt ver naar het *Westen*, het Maleische schiereiland is geen *eiland*, evenmin als Achter-Indië, waar het tot de MP talen gerekende Tjam wordt gesproken; het Nicobaarsch daarentegen is een eiland-taal, maar is niet Austronesisch, doch Austro-Aziatisch.

[1]) Niemann, „Bijdrage tot de kennis der verhouding van het Tjam tot de talen van Indonesië" in BKI, XL (5e volgr., VI), pp. 27 sqq. Landes, „Contes Tjames", Saigon 1886. Aymonier, „Grammaire de la Langue Tjame", Saigon 1889 (extrait des „Excursions et Reconnaissances", no. 31, 1889). Het Tjam, eens de taal van het machtige Hindoe-rijk Tjampa in het huidige Annam, waarvan de oudste inscripties in Sanskrit dateeren van de 3e eeuw onzer jaartelling, terwijl die in de landstaal aanvangen met het begin der 9e eeuw en eindigen enkele jaren voor den val van het rijk tegen de Annamieten in 1472 A.D., wordt thans nog slechts gesproken door de schamele resten van dat volk, verdeeld in twee kleine, van elkaar gescheiden groepen resp. in Cambodja en in Annam, waarvan de laatste den Islam heeft aangenomen. Als merkwaardige bijzonderheid kan worden vermeld, dat de Sedjarah Melajoe bij de beschrijving van de val van de hoofdstad — *Bal* genoemd, d.i. het Tjamsche woord voor „hoofdstad", overeenstemmende met het *Balonga* van Ptolemaeus en de ruïnes van *Bal-Angoué* op 14° N.B. aan de kust — mededeelt, dat een Tjamsche prins Pô Ling toen naar Atjèh ging en er stamvader van een vorstenhuis werd. Hoewel voor ons taalkundig onderzoek van weinig waarde, kan dit erop wijzen, dat ook de traditie een band legde tusschen Atjèh en

taal met de talen van Indonesië, waaronder bijzonderlijk het Atjèhsch, vertoont; een 150-tal Tjamsche woorden werd met hun equivalenten in de Indonesische talen vergeleken. Van een aantal woorden, die het Tjam met het Atjèhsch gemeen bleek te hebben, kon geen equivalent in de andere talen worden opgegeven.

Over de positie van het Tjam is door verschillende onderzoekers een zeer verschillend oordeel uitgesproken. Met Kuhn [1]) en Kern [2]) hield Niemann het voor een MP taal, doch dan met een sterken inslag van Mon-Khmer materiaal. Himly [3]) en Schmidt [4]) echter beschouwden het als een sterk met MP elementen vermengde MK taal. Aymonier en Cabaton [5]), hoewel aanvankelijk van deze zelfde meening, gingen later op het voetspoor van Kern naar het andere inzicht over. Blagden [6]) vroeg zich af, of hier niet sprake is van een „distinction without a difference".

Ook naar mijne meening kan men het Tjam — en de met deze taal nauw verwante dialecten Jarai, Rade en Curu, en vermoedelijk ook het Selung van den Mergui-Archipel voor de Westkust van het Birmeesche deel van het Maleische Schiereiland [7]) — een MP karakter niet ontzeggen, waarbij dan in aanmerking moet worden genomen, dat de taal sinds onheugelijke tijden aan ingrijpenden invloed der MK omgeving heeft bloot gestaan. Juist het feit, dat zij onder die omstandigheden nog zulk een sterk MP karakter vertoont, *kan* ervoor pleiten, dat zij in den grond daartoe behoort. In dit verband kan nog een aanwijzing vormen het feit, dat in het dialect der in Cambodja wonende Tjams het Khmer element niet onaanzienlijk sterker is, dan in dat der in Annam wonende groep, terwijl omgekeerd in dit laatste het Annamietische element sterker is. Evenmin is van beteekenis ontbloot het optreden van woorden van zuiver MP karakter in

---

Achter-Indië. Zie verder Bergaigne in J. As. 1888, en Blagden in J. Str. Br. R. A. S. July 1902, pp. 2-3 en in Feestbundel Kon. Bat. Gen. 1929, I, p. 37.

1) „Beiträge zur Sprachenkunde Hinter-Indiens" in Sitz. ber. d. ph.-ph. Kl. K. B. Akad. München, 1889, I, pp. 220 en 223 sqq.

2) „Taalk. gegevens ter bepaling van het Stamland der MP volken", V. G., dl. VI, pp. 107 sqq. Zie ook V. G., dl. IV, p. 38 en de in de Inleiding tot de Dict. Cam-Français van Aymonier en Cabaton aangehaalde mededeeling van Kern.

3) Sitzungsber. d. ph.-ph. u. hist. Kl. d. K.b. Akad. München, 1890, pp. 322 sqq.

4) „Grundzüge einer Lautlehre der MK Sprachen" in Denkschr. d. K. Akad., ph.-hist. Kl., Wien, 1906, dl. 51, Abh. III, p. 3.

5) Dictionnaire Cam-Français, Paris 1906, p. VII.

6) JRAS Str. Br., July 1902, no. 38, p. 4.

7) Zie voor deze laatste taal o.a. Kuhn, o.c., pp. 220, 222, 232 sqq.

een archaischer vorm, dan thans in talen als het Maleisch het geval is, b.v. Tj. *apuĕi,* uitgespr. *apué,* Atj. *apuy,* OJav. *apuy,* Mal. *api*; Tj. *pabuĕi,* Atj. *buy,* Mal. *babi*; enz. En tenslotte moet vermeld worden het bewaard blijven van oude MP woorden, elders geheel of gedeeltelijk in onbruik geraakt, b.v. *yang,* „godheid"; *pô, pu,* „heer, eerbiedig ja" (Atj. *pò,* id. in beide beteekenissen, MP *pu*); *tabung,* „taboe, religieus verbod", indien dit in verband mag worden gebracht met het Polynesische *tabu, tapu,* waarin dus een eind-consonant is weggevallen; *ating,* „vrouwel. geslachtsdeel" (Buru *ating,* Bis., Tag. Alor, Timor *utin,* Day., Roti, Fidji enz. *uti,* alle met de beteekenis „penis"); enz. Maar terecht wezen reeds deze voorstanders der MP opvatting erop, dat „das Tjam lautlich wie lexicalisch als ein eigenartiger Zweig des Malaiischen Sprachstammes (erscheint)...., eine durchaus selbständig entwickelte Sprache" (Kuhn, o.c., p. 235-6) en dat „l'élément malayo-polynésien qu'il contient remonte à une époque très reculée et ne saurait être dérivé de n'importe quelle autre langue de la même famille" (Aymonier en Cabaton, o.c., p. VII).

II. *Atjèhsch en Tjam*[1]).

§ 3. *Analogieën in klankleer.*

Van het Tjam kan in het hiervoren besproken verband, naar een nauwkeuriger vergelijking van beide talen leert, het Atjèhsch niet worden losgemaakt. *In beginsel* staat voor beide talen de kwestie gelijk, waarbij hier voor het Atjèhsch in aanmerking moet worden genomen, dat deze taal juist onder langdurigen en zeer ingrijpenden invloed van het Maleisch heeft gestaan en van MK invloeden is verstoken. Ten aanzien van de in § 1 opgesomde verschijnselen, waarin het Atjèhsch van het algemeen MP en meer in het bijzonder van het West-Indonesische type afwijkt, sluit het Tjam zich nauw bij die taal aan. Maar ook daar, waar de taal zuiver MP aandoet, is de overeenkomst met het Atjèhsch vaak treffend. Zeer sterk komt dit tot uiting in (het MP deel van) den woordenschat. Voorbeelden van het bewaard blijven in beide talen van oudere MP-woorden en woordvormen werden hiervoren reeds gegeven; maar ook overigens hebben, ten gevolge van een ver gaande analogie in phonetische ont-

[1]) Daar de drukkerij niet over Arabische letterteekens beschikte, moesten alle met Arabische karakters weergegeven klanken en woorden door een Latijnsche transcriptie worden vervangen, waarbij *alif* door ' resp. *a,* ʿ*ain* door ʿ, *wau* door *w* en *yā* door *y* zijn aangeduid.

wikkeling, vele zuiver MP wortels of stammen een aan beide talen eigen gemeenschappelijken vorm gekregen, welke in de Westelijke Indonesische talen in het algemeen niet, doch een enkele maal meer naar het Noord-Oosten (zooals in Borneo en op de Philippijnen) wordt teruggevonden. Die analogie komt tenslotte ook tot uiting in de behandeling van leenwoorden. Met enkele voorbeelden worde hier verder volstaan, daar bij de behandeling van de betrekkelijke klankverschijnselen in de MK talen hierop uitvoeriger zal worden teruggekomen.

Uitstooting van een vocaal met daardoor ontstane consonantencombinatie, diphthongisatie en afkapping van een eerste (ongeaccentueerde) lettergreep, alles als gevolg van de positie van het accent, zijn opgetreden in: Atj. *trōn*, Tj. *trun*, Mal. *turun*; Atj. *dròë*, dial. *dròy, dray*, Tj. *drĕi*, Mal. *diri*; Atj. *thōn*, Tj. *thun*, Mal. *tahun;* Atj. *jheut*, Tj. *jhak*, Mal. *jahat*; Atj. *lhèë*, dial. *lhèw* (<**hlèw* <**tlèw*, vaak geschr. *tlw*), Tj. *klău*, Rade *tlau*, Jav. *telu*; Atj. *lam* naast *dalam*, Tj. *lam, dalam*, Mal. *dalam*; Atj. *ngòn* naast *deungòn*, Tj. *ngan, dangan*, Mal. *dengan*; Atj. *ië*, geschr. *'yr*, Tj. *ịa*, Mal. *air*; enz.

„Vocaalbreking" — zooals ik dit verschijnsel zou willen noemen — heeft eenlettergrepige wortels tweelettergrepig gemaakt in Atj. *teu'ōt*, Tj. *ta'uk*, „knie" (vgl. Bat. *tot*, Mal. *lutut* en *bertelut*, Lamp. *tuwot*, Tag. *tohod*, Soend. *tuwer*; wellicht ook te verg. Atj. *atōt*, Tj. *atuk*, „geleding") ; Atj. *kuyōt*, Tj. *ku'uk, ka'uk*, „bevreesd" (vgl. Mal. *takut*, in het Atj. ontleend als *takōt*) ; Atj. *beu'ō'* naast (nieuwer) *ō'*, „haar" (vgl. Tj. *buk*, Dairi-Bat. *buk*, Balisch *bok*, Toba-Bat. *obuk*, Lamp. *buwok*, Soend. *bu'uk*) [1]); enz.

Gelijke vormen hebben beide talen voorts uit MP wortels gevormd in woorden als Atj. (*di-*) *nab*, „voor", Tj. (*a*) *nap*, Mal. *hadap*; Atj. (*di-*)*likōt*, „achter", Tj. *likuk, lakuk*, maar ook in Day. *likut*, Tag. *likod*, Sang. *rikor*; Atj. *uròë*, „zon, dag", Tj. *hurĕi, harĕi*; Atj. *duđòë*, „vervolgens", Tj. *duđĕi, huđĕi*; Atj. *dilèë*, „vroeger", Tj. *dilău, dihlău*; Atj. *rimuëng*, „tijger", Tj. *rimong*, maar ook Day. *harimaung*, Mal. *harimau*. Een eigen beteekenis heeft in beide talen gekregen Atj. *lakèë*, Tj. *lakău*, „vragen (*minta*)" tegenover Mal., enz. *laku* met de

---

1) Deze voorbeelden schijnen te wijzen op een vroegere neiging naar tweelettergrepigheid, die later is gevolgd door de huidige neiging naar eenlettergrepigheid. Vooral het laatste voorbeeld is in dit opzicht instructief, daar dit heele proces in het eene woordje *ō'* is belichaamd. Op deze wijze moet m.i. ook een woord als Atj. *éh*, „liggen, slapen" worden verklaard (vgl. Tj. *ḍih*, Khmer *ḍek*, Khasi *thiah*).

beteekenis van „gaan", doch ook Day. heeft *laku* in de beteekenis „vragen"; enz.[1]).

De veelal zeer nauwe vormverwantschap der woorden in beide talen maakt het soms mogelijk woorden en uitdrukkingen in de eene taal te verklaren met behulp van de andere. Zoo werden reeds Atj. *sambinòë* en *samlakòë*, „schoon" resp. van vrouwen en mannen, verklaard met behulp van Tj. *si̯am, si̯öm*, „schoon" (ook in eenige MK talen voorkomende) en de ook in die taal bekende samenstellingen *si̯ambinai* en *si̯amlakĕi*. Ik meen voorts Atj. *pòteu*, „Heer, Vorst" (met zwaar accent op de *ò*) te kunnen verklaren uit *pò* en *tau*, het MP woord voor „mensch", veeleer dan uit *pò* en *-teu*, het possessief suffix der 1e pers. meerv. incl., dat in het gebruik van dit woord slecht past; vgl. Tj. *putau*, „Vorst", waarnaast *pô ku, pong ku* en *pu pong ku* (in de oude inscripties veelvuldig) voorkomen, die te verg. zijn met Mal. en Atj. *tuanku*. Anderzijds is b.v. het Oud-Tjamsche *tmung* der inscripties (1092 Çaka en nog in de 13e en 14e eeuw dier jaartelling voorkomende)[2]), dat in de hedendaagsche taal verloren is gegaan en dat Aymonier niet wist thuis te brengen, in verband te brengen met Atj. *teumeung*, „verkrijgen", dat in de teksten even goed past als Aymonier's gissing „genieten van".

In leenwoorden tenslotte heeft het feit, dat deze talen geaspireerde medeklinkers hebben verworven, vaak een nauwkeuriger weergave van vreemde klanken mogelijk gemaakt, b.v. Atj. *kaphé*, Tj. *kaphi̯ir*, Arab. *kâfir;* Atj., Tj. *akhirat*, Arab. *âchirah;* Atj. *aléh*, Tj. *alöh, ali̯öh*, Arab. *alif*; Atj. *waréh*, Tj. *warih*, Arab. *warith*; Atj. *dhōy*, „stof", Tj. *dhul*, Skr. *dhûli;* enz.

§ 4. *Analogieën in vormleer.*

In de vormleer openbaart zich een groote mate van analogie in het

[1]) Het „Dajaksch" kent nog eenige woorden, die het specifiek met eenerzijds het Atjèhsch, anderzijds de Achter-Indische talen gemeen schijnt te hebben, b.v. Day. *riyak*, „golf", Atj. *riyeuë*, Tj. *riyak, rayak*, Bahnar *röia*; Day. *mandau*, „zwaard", Tj., Bahn., Stieng *dao*, Khmer *ḍau*, Mon *ṭò*; Day. *mangat* = Atj. *mangat* in beide beteekenissen (1e „lekker", 2e „opdat"); Day. *keang*, „droog", Atj. *khuëng*, Tj. *khong, ghong*; enz. De Dajak-talen zijn nog te weinig bekend om hier veel van te kunnen zeggen maar dit punt zal t.z.t. wellicht aadacht verdienen i.v.m. hetgeen in ander verband is opgemerkt over Indonesische cultuurstroomingen die, komende uit Achter-Indië, den Archipel moeten hebben bereikt langs een anderen, meer Noordelijken weg, dan die via het Mal. schiereiland en Sumatra (vgl. Krom. Hindoe-Jav. Gesch., 2e dr., p. 39, en Notulen 68e huish. vergad. op 18 Jan. 1940 der Afd. Taal-, Land- en Volkenkunde v. h. Kon. Bataviaasch Genootschap).

[2]) Zie Aymonier, Première Étude sur les Inscriptions Tchames, J. As. 1891, p. 42, 57-8, 85.

stelsel van — nog in levend gebruik zijnde — affixen, dat in beide talen nagenoeg gelijk is. Het zijn de volgende:

A. *Prefixen.*

1. Atj. *peu-*, voor labialen *pu-*, Tj. *pa-*: causatief, niet-verhinderend; b.v. Atj. *trön*, „afdalen", *peutrön*, „doen afdalen" (Tj. *trun*: *patrun*); Atj. *blòë*, „koopen", *publòë*, „verkoopen" (Tj. *blĕi*: *pablĕi*, „id."); Atj. *maté*, „dood", *pumaté*, „dooden" (Tj. *mötai*: *pamötai*); Atj. *udéb*, „levend", *peu'udéb*, „doen leven, in leven houden, verzorgen" (Tj. *hadi̯öp*: *pahadi̯öp*); Atj. *raya*, „groot", *peuraya*, „groot maken, als groot behandelen"; Tj. *prong*, „groot", *paprong*, „vergrooten"; enz.

2. Atj. *teu-*, Tj. *ta-*: aanduiding van een in een toestand geraakt zijn zonder aan een oorzaak, een reden te denken, soms overgaande naar een reflexief, soms meer reciproque, b.v. Atj. *hah*, *peuhah*, „openen (bijz. van den mond)", *teuhah*, „open(gesperd)"; Tj. *pöh*, „openen", *tapöh*, „open(ge)gaan" („s'entr'ouvrir, s'écailler"); Atj. *duë'*, „zitten", *teuduë'*, „gezeten, zittende"; Tj. *amau*, „vliegen, dwarrelen (v. stof)", *ta'amau*, „opgejaagd, opgewaaid (van stof)"; Tj. *galung*, „rouler", *tagalung*, „se rouler" (vgl. Mal. *gulung*, *tergulung*); Tj. *katu̯ak*, „beven", *takatu̯ak*, „bevend, bevreesd" (vgl. Atj. *teukeujöt*, Mal. *terkejut*); Tj. *blah*, „splijten" (vgl. Atj. *plah*, *blah*), *tablah*, „gespleten" (Atj. *teuplah*); Tj. *su̯ak*, „tirer", *tasu̯ak*, „sortir" („uitgetrokken"?, vgl. Atj. *suët*, „uittrekken", *teusuët*, „uitgetrokken"): Atj. *pèh*, „slaan", *teupèh*, „op slechten voet (met iemand) staan, gebrouilleerd zijn (met iem.)"; enz.

Naast *ta-* geven de Tjamsche grammatica's een variant *da-* op, die echter — indien hier al steeds van een prefix sprake is (het voorbeeld *dapu̯öl* is een substantief; in *dadap* kan van reduplicatie sprake zijn) — wel aan invloed van het Khmer moet worden toegeschreven; aldus b.v. *dabi̯ak* naast *tabi̯ak*, Atj. *teubiët*, Mal. *terbit*, het eenige voorbeeld, dat dan ook alleen in het dialect van Cambodja voorkomt.

Volgens Aymonier en Cabaton heeft dit prefix frequentatieve kracht, doch, zooals Niemann reeds opmerkte, uit de voorbeelden blijkt dat niet. In sommige door hen gegeven voorbeelden, zooals *tagalung nau*, *tagalung mai*, „se rouler de ça, de là", ligt het frequentatieve in de richtingaanduidende woorden *nau*, „gaan" en *mai*, „komen". In andere (*dadap*, „se cacher, affecter de se cacher" van *dap*, „caché") kan eerder aan reduplicatie worden gedacht, maar blijkt overigens ook uit de vertaling weinig van een frequentatief. In

al deze gevallen beantwoordt de Fransche weergave zeer wel aan de door mij gegeven beteekenis-omschrijving. Men vergelijke nog de naam van de rotsinscriptie bij Ram in de vallei van Panrang *Batău Tablah*, „La Roche Fendue". Ik merk hierbij op, dat ook voor het Dayaksch b.v. naast de „accidenteele" functie een reciproque aan *ta-* (dat hier genasaleerd kan optreden) wordt toegekend [1]).

3. Atj. *meu-*, voor labialen *mu-*, Tj. *mö-*: reflexief, reciproque; aanduiding van het bezitten of het voorzien zijn van iets, het zich gedragen als en het zich bezig houden met iets; b.v. Atj. *pòh, pèh*, „slaan", *mupòh*, „vechten", Tj. *pòh*, „id.": *möpòh*, „id. "Atj. *leupië*, „koud", *meuleupië*, „zich aan koude bloot stellen", Tj. *ghang*, „droog", *möghang*, „zich drogen, zich warmen"; Tj. *yom* „prijs, waarde" (Atj. *yum*), *möyom*, „loven, bieden"; Atj. *aneu'*, „kind", *meu'aneu'*, „kinderen hebben(de), kinderen krijgen, bevallen", Tj. *anök, möanök*, „id."; Atj. *bòh*, „vrucht, ei", *mubòh*, „vrucht dragen(d), eieren leggen", Tj. *bòh, möbòh*, „id." in beide beteekenissen; Tj. *gru*, „guru", *mögru*, „leeren, onderwijs nemen", Atj. *gurèë, meugurèë*; Tj. *yang*, „godheid", *möyang*, „met goddelijke deugd begiftigd"; enz.

De aanhechting der voorvoegsels geschiedt zoowel in het Atjèhsch als in het Tjam steeds zonder praenasaleering van den stam; praenasaleering als afleidingselement is in beide talen onbekend.

B. *Infixen.*

4. Atj. *-eum-*, na labialen *-um-*, Tj. *-am-*: in het Atjèhsch aanduiding van een handeling van het subject zonder de aandacht opzettelijk bij een object te bepalen; kan echter ook bij intransitieve stammen optreden en is dan meer generaliseerend, onbepaald. Met *ureuëng* of *si* of *nyang* (Atj.) gesubstantiveerd duidt dit infix ook den *agens* aan. Van het Tjamsche infix zegt Aymonier, die het ten onrechte den vorm *-mö-* geeft [2]): „on rencontre quelquefois cet infixe en littérature, mais sans acception bien déterminée", waaruit wellicht moet worden opgemaakt, dat dit infix in deze taal aan het afsterven is. Voorbeelden: Atj. *tuëng*, „halen": *teumeutuëng*; *dròb*, „vangen": *deumeuròb*; *ja'*, „gaan": *jeumeuja'*; *trōn*, „afdalen": *teumeurōn*; *čuë*, „stelen": *čeumeučuë*; *ureuëng čeumeučuë*, „dieven", *si* (*nyang*) *čeumeučuë*, „de dief"; *parōh*, „drijven, wegjagen": *pumarōh*; *ureuëng pumarōh*, „jagers, drijvers"; *si* (*nyang*) *pumarōh*, „de drijver(s)";

1) Hardeland, Versuch einer Grammatik der Dajak Sprache, p. 55.

2) Zie mijn „Rectification de quelques affixes čams, rendus inexactement dans les Grammaires" in Acta Orientalia, 16.

pubeuët, „doen lezen, reciteeren, onderwijzen": *pumubeuët*; *ureuëng pumubeuët*, „godsdienstleeraar"; Tjam *čakŏh*, „moqueur, plaisant": *čamökŏh*, „amusements (?); badiner, plaisanter"; *payău*, „comparer" (van *yău*, „comme"): *pamöyău*, „comparer"; *payŏk*, „joindre, unir, assembler": *pamöyŏk*, „se tenir près de, accompagner"; *karang*, „moins": *kamörang*, „déficit"(?); *lalai*, „s'amuser; jeu, plaisir, insouciant": *lamölai*, „mépriser, dédaigner; dédain(?); indifférent, indolent"; enz.

De weinige voorbeelden van het infix in het Tjam maken het moeilijk een nauwkeurige omschrijving van zijn functie te geven; zij zal echter in wezen weinig afwijken van die in de verwante talen.

5. Atj. *-eun-*, Tj. *-an-* [1]): vormt zelfstandige naamwoorden, aanduidende de handeling zelf (*nomen actionis*), het middel of instrument daartoe, alsmede het resultaat der handeling; bij adjectieve en adverbiale stammen: abstracta, eigenschappen; b.v. Atj. *ja'*, „gaan": *jeuneuja'*, „het gaan, gang"; *teuka*, „komen": *teuneuka*, „komst"; *na*, „ada": *neuna*, „aanwezigheid, bestaan"; *peugèt*, „maken": *peuneugèt*, „het maken", maar ook ‚maaksel"; *publòë*, „verkoopen": *peunublòë*, „het verkoopen, verkoop"; *peugah*, „zeggen": *peuneugah*, „het zeggen, gezegde, woord"; *tuban*, „weten hoe": *teunuban*, „het weten hoe, de wetenschap hoe"; *peurah*, „persen": *peuneurah*, „pers"; *gapiët*, „klemmen": *geunapiët*, „klem, klemming"; *panjang*, „lang": *peunanjang*, „lengte"; *raya*, „groot": *neuraya*, „grootte"; *singŏh*, „morgen (demain)": *seuningŏh*, „le lendemain". — Tjam *dŏk*, „zitten, wonen": *danŏk*, „verblijf, woning"; *jiöng*, „zijn, bestaan, ontstaan, geboren worden": *janiöng*, „bestaan, ontstaan, geboorte"; *pu̯ač*, *pu̯öč*, „spreken" (Skr. *vač* en pref. *pa-*): *panu̯öč*, „mot, parole, discours, dires, message verbal"; *padör*, „bevelen": *panödör*, „bevel" [2]); *tu̯ön*, „knoopen, strikken": *tanu̯ön*, „knoop, strik"; *dih*, „zaaien": *danih*, „zaaisel"; *tiö*, „roeien": *tanio*, „roeispaan"; *du̯öč*, „prikken": *danu̯öč*, „werpspies; doorn"; *giöp*, „knijpen, in een knijper vatten": *ganiöp*, „houten knijper, pincette"; *prŏng*, „groot": *panrŏng*, „(grootheid), Groote (functionnaris)"; *siam*, *siöm*, „schoon, gelukkig, voorspoedig": *saniöm*, „geluk, gelukkig voorval"; *sakik*, „ziek": *sanökik*, „ziekte"; *sanuk*, „vrede, rust" van *suk* (Skr. *sukha*); *danuh*, *danukha*, „leed, zorg" van *duh*, *dukha* (Skr. *duḥkha*); enz.

Bij de bespreking van de affixen in de MK talen zal, mede in ver-

---

1) Zie ibid.

2) De *a* van den stam gaat na de nasaal van het infix volgens een gewone regel in *ö* over.

band met het infix *-in-* elders, op oorsprong en functie van het infix *-eun-*, *-an-* uitvoerig worden teruggekomen.

De infixen *-eum-* en *-eun-* in het Atjèhsch nemen in bepaalde omstandigheden — waarop hier niet nader behoeft te worden ingegaan — om fonetische redenen den vorm van prefixen (*meu-*, *neu-*) aan; in mijn meer genoemde „Rectification de quelques affixes čams" meen ik te hebben aangetoond dat een dergelijk verschijnsel ook in het Tjam voorkomt.

Behalve de boven behandelde affixen kent het Tjam nog een, niet in de grammatica's vermeld, doch in het woordenboek van Aymonier en Cabaton, *s.v.*, en in de teksten van Landes voorkomend samengesteld prefix *möra-*. Het wordt weinig gebruikt en heeft blijkbaar dezelfde functie als *mö-*. Het is m.i. te vergelijken met Bis. *maga-*, Tomb. *maha-*, Bol. Mong. *moyo-*, *moro-*, Day. *bara-* ; *ra* is een element van pluraliteit [1]).

Ten aanzien van een niet in de Grammaire van Aymonier, maar wel in de grammaticale inleiding tot de Dictionnaire van dien auteur en Cabaton genoemd infix *-pa-* (*sic*), ten rechte *-ap-*, dat in het Tjam zou bestaan, heb ik in mijn vaker genoemd artikel over de affixen in die taal reeds betoogd, dat het bestaan van zulk een infix geenszins bewezen is, en, zoo het al in een enkel woord voorkomt, het zeer wel aan invloed van het Khmer kan worden toegeschreven.

Tenslotte moet vermeld worden, dat Aymonier en Cabaton nog sporen van andere affixen meenen te vinden, „d'un usage plus restreint et de sens plus difficile à définir", nl. *ča-*, *ba-*, *ra-*, *sa-* en *ha-*. Hiermede wordt echter een terrein betreden, waarop wij hier niet nader ingaan, en dat zich overigens niet alleen in het Tjam, doch evenzeer in het Atjèhsch en al deze talen voordoet, nl. dat van het onderzoek naar oudere vormmaterialen.

Suffixen ontbreken in het Atjèhsch zoowel als in het Tjam als afleidingselementen. Ook onverdachte sporen van een gebruik van suffixen in een vroegere periode zijn niet aan te wijzen. In verscheidene Maleische ontleeningen is het Maleische woord in zijn met *-an* of *ke-* ..... *-an* afgeleiden vorm overgenomen, welk *-an* dan weer veelal tot *-euën* veratjèhscht is, b.v. *krajeuën*, „heerschen" van Mal. *kerajaan*, „koninkrijk, koningschap". Ook het Atjèhsche telwoord *lapan*, „8" is, evenals de Tjamsche telwoorden *dalapan*, „8" en *salapan*, „9", als ontleening te beschouwen. Van ontleeningen uit het

[1]) Zie verder „Rectification enz.".

Maleisch, of beter gezegd uit Maleische dialecten, zijn er niet alleen in het Atjèhsch, doch ook in het Tjam en zelfs in de MK talen verscheidene.

§ 5. *De z.g. „vervoeging" in het Atjèhsch.*

Een merkwaardigheid van het Atjèhsch is, gelijk bekend, dat het zich, veel meer dan in talen als het Maleisch enz. het geval is, middels een vrijwel volledige „vervoeging" een soort *finiet* werkwoord heeft gevormd. De z.g. „vervoeging" geschiedt door de voorhechting aan den werkwoordstam van een reeks pronominale prefixen, verkorte vormen van de pers. voornaamwoorden. Die werkwoordstam kan zoowel transitief als *intransitief* zijn, hij kan een met *peu-*, doch ook met *meu-* of *-eum-* afgeleide zijn; hij kan zelfs een begrip inhouden, dat in feite geen handeling is, doch de aanduiding van een toestand, zooals *éh*, „liggen, slapen"; *duë'*, „zitten"; *dòng*, „staan"; enz. Het gaat dan ook volstrekt niet aan de „vervoegde" werkwoordsvormen in het Atjèhsch als *passieve* formaties te beschouwen. Afgezien van de afleidingen met *teu-*, die geen eigenlijke passieven zijn, doch aanduidingen van het gekomen zijn in een bepaalden toestand zonder aan een oorzaak of reden te denken en verder reflexiva en reciprocativa, kent het Atjèhsch geen passieve constructies. Een zinnetje als „ik word (ben) geslagen" luidt in het Atjèhsch *lōn* (*ka*) *geupòh*, of (*ka*) *geupòh lōn*, waarin het pron. prefix *geu-*, „ze, men" geheel dezelfde rol speelt als het substantief *gòb*, „de menschen, anderen" (waar het bij behoort), dat hier evenzeer kan worden gebruikt, indien de nadruk daarop valt. Zoo zal b.v. het antwoord op de vraag: „wat is er met de padi gebeurd?" kunnen luiden: *ka jipajōh*, „die hebben ze opgegeten", of *ka keubeuë ròt*, „die hebben de karbouwen opgevreten". Maar evenzeer kan men met gebruik van een intransitief werkwoord, dat eigenlijk een toestand aanduidt, zeggen: *ka lōn-éh* of *ulōn-éh* of *ulōntuan-éh*, „ik (resp. Uw dienaar) lig, slaap al".

De nauwe verbinding van het pronomen personale in het eene en naar analogie daarvan van het substantief, dat immers zoo vaak als pers. voornaamwoord kan optreden, in het andere geval is oorspronkelijk te verklaren uit een neiging tot herhaling van het onderwerp, indien dit te ver van zijn predicaat zou komen te staan of indien het gecompliceerd is, zoodat verwarring mogelijk zou zijn. Men vergelijke ook het in Indisch Nederlandsch vaak gehoorde „die man.... hij komt".

Het Tjam is in dit verband leerzaam. Van een „vervoeging" wordt

in de grammaticale beschrijvingen geen melding gemaakt, en ook uit de teksten blijkt niet van een gebruik van pronominale prefixen, zooals het Atjèhsch dat kent. De gewone constructie is b.v. *kău ô thău,* „ik weet het niet"; *kău di kịöng brĕi,* „ik wil het niet geven", terwijl het Atjèhsch hier zou zeggen h*an kutupeuë* of met nadruk *kèë* h*an kutupeuë,* en h*an kutôm bri, kèë* h*an kutém bri.* Maar men vindt in het Tjam, dat het pers. vrnmwrd. vaak wordt herhaald, als het subject in den zin gecompliceerd is of ver van het predicaat verwijderd staat, b.v. *inö hudịöp dahlak nyu atong adĕi pusang nyu,* „de moeder van mijn vrouw (zij) slaat de jongere zuster van haar man"; *batău hayap nan nyu dòk di kröh pabung čök,* „die steen-inscriptie (zij) staat midden op de top van den berg". Aymonier teekent bij dit voorbeeld uitdrukkelijk aan, dat „pour plus de clarté, le chame introduit quelquefois alors le pronom nhu". Bij uitbreiding vindt men dan ook zinnen als *klău orang nyu ba gap nau nyu jö,* „de drie mannen (zij) gingen gezamenlijk heen". Het gebruik van het pronomen personale in deze voorbeelden is geheel overeenkomstig het Atjèhsche taalgebruik [1]). Aangezien het woord *dòk* in het voorlaatste voorbeeld intransitief is, en zelfs behoort tot die werkwoorden, die geen handeling in den eigenlijken zin aanduiden, is ook voor deze vermoedelijke „voorlooper" van wat in het Atjèhsch de „vervoeging" is geworden een *passieve* opvatting moeilijk verdedigbaar. Dit stemt overeen met het feit, dat ook het Tjam — wederom afgezien van de oneigenlijk passieve *ta-* vormen — geen passieve constructie kent, anders dan door een omschrijving met het woord *nyap, nyöp,* dat „ondergáán" beteekent, b.v. *nyöp urang atòng,* „être bâtonné par les gens" (vgl. vulg. Mal. *kena pukul*).

§ 6. *Gemeenschappelijke woordenschat; verwante dichtvormen.*

Aangezien dit artikel voornamelijk beoogt de betrekkingen tusschen het Atjèhsch en de MK talen te belichten, waarbij het Tjam slechts als onvermijdelijke *traît-d'union* en verhelderende factor dienst doet, moet t.a.v. den woordenschat, dien het Atjèhsch met het Tjam ge-

[1]) In § 20 zullen wij zien dat het Khmer hetzelfde verschijnsel kent. Ook in eenige Oostelijke talen van den Archipel komt, gelijk bekend, de innige verbinding van een reeks pronomina met het predicaatswoord voor; aldus b.v. in het Nufoorsch, waar zij onmisbaar is en zelfs kan optreden bij adjectiva, indien deze predicatief worden gebruikt. Doch de functie van het pronomen is hier vooral die van aanduider van het *getal* en de *soort* (bezield of onbezield) van het onderwerp (zie F. J. F. van Hasselt, Nuf. Sprkk, 1905, pp. 22-23, 26, 29 en 57).

meen heeft, met enkele algemeene opmerkingen worden volstaan. Reeds uit het voorgaande kon blijken van de vergaande analogie tusschen beide talen ook in dit opzicht. V.w.b. het MP deel van het Tjamsche vocabularium geeft overigens Niemann's aangehaalde studie reeds een goed denkbeeld, terwijl de hierachter aangehechte woordenlijst een aantal aan het Atjèhsch en Tjam gemeenschappelijke woorden geeft v.z.v. die in de MK talen worden teruggevonden. Daaraan worde hier nog slechts toegevoegd, dat beide talen bovendien nog een aantal woorden gemeen hebben, waarvan geen equivalenten in de MP of de MK talen konden worden aangetoond, hoewel de mogelijkheid uiteraard niet uitgesloten is, dat zij bij betere kennis van bijzonderlijk de laatstgenoemde talen alsnog worden gevonden. Hier wordt met enkele voorbeelden volstaan: Atj. *tròm*, „schoppen, trappen op iets", Tj. *tram*; Atj. *tròë*, „verzadigd", Tj. *trĕi*; Atj. *yum*, „prijs waarde", Tj. *yòm*; Atj. *peudiëng*, „laden", Tj. *padịöng*; Atj. *piōh*, „rusten, wachten"; Tj. *pịòh*; Atj. *yub*, „onder, beneden", Tj. *yôk*, „id."; etc.

Tot slot van dit gedeelte moet eindelijk nog volledigheidshalve vermeld worden dat ook in het Tjam schijnt voor te komen een soortgelijke dichtvorm, als die in het Atjèhsch bekend is onder den naam *sanja'* en die in deze taal de nationale bij uitstek is [1]).

III. *Atjèhsch en Mon-Khmer.*

§ 7. *Punten van overeenkomst met de MK talen.*

Indien, zooals hierboven in § 3 is betoogd, het vraagstuk voor het Atjèhsch en Tjam in beginsel hetzelfde is, dan impliceert zulks, dat iedere uitspraak t.a.v. één dezer talen de andere daarin mede betrekt; zoodat het oordeel van onderzoekers als Himly en Schmidt t.a.v. het Tjam den beoefenaar van het Atjèhsch niet onverschillig kan laten. Immers het MK karakter, dat Himly en Schmidt in het Tjam vonden, zou dan, althans ten deele, ook in het Atjèhsch moeten worden aangetroffen. Deze veronderstelling nu wordt bij een nader onderzoek op onderscheidene punten in niet onbelangrijke mate bevestigd.

In § 2 werd opgemerkt, dat voor een aantal woorden, die het Tjam en het Atjèhsch gemeen hebben, in Niemann's vergelijking geen equivalent in de (andere) MP talen kon worden opgegeven. Blag-

[1]) Zie mijn artikel „Het Atjèhsch metrum „sanja'" in verband met een Tjamsch gedicht" in BKI, 90.

den [1]) nu heeft aangetoond, dat deze — en nog een aantal andere — woorden (in totaal een 15-tal) duidelijk een MK karakter dragen. Blagden erkent, dat de resultaten van zijn onderzoek van den Atjèhschen woordenschat „decidedly meagre" zijn, maar ook dat zijne pogingen niet zeer intensief zijn geweest. Hij voegt eraan toe, dat „probably a really intensive comparison would add some more", doch betwijfelt of het aantal „would be very considerable". Nu moet hierbij reeds dadelijk worden aangeteekend, dat de materialen, die Blagden ter beschikking stonden, verre van volledig waren. Hij had nog slechts de beschikking over het ten eenen male onvoldoende Atjèhsche woordenboek van van Langen, terwijl ook de MK talen, met uitzondering wellicht van het Khmer, nog onvoldoende onderzocht waren en zijn. Toch had een voor den oorlog begonnen voorloopig onderzoek mij reeds een kleine 200 woorden opgeleverd, welke verzameling nog langzaam groeiende was [2]). Eene rechtstreeksche vergelijking van woorden zonder meer zal nu eenmaal zelden voldoende resultaten opleveren; het is steeds noodzakelijk gebruik te maken — v.z.v. dat mogelijk is — van hetgeen de klankstelsels en hunne ontwikkeling in de verschillende betrokken talen ons leeren. Bovendien mag men — in aanmerking genomen, dat het milieu waarin en de invloeden waaronder beide talen zich sedert vele eeuwen hebben ontwikkeld zoo verschillend zijn — niet verwachten in het Atjèhsch in die mate MK materiaal terug te vinden als in het Tjam. Daarbij komt een andere moeilijkheid — ook reeds door Blagden gevoeld —, waarvoor men zich bij een vergelijkend onderzoek als dit gesteld ziet, nl. de omstandigheid, dat de MK talen ongetwijfeld in eene verwijderde verwantschapsbetrekking staan tot de MP talen. Het is zeer moeilijk met zekerheid uit te maken, waar sprake is van werkelijke ontleening en waar van gemeenschappelijk erfgoed; en van dit laatste, wat slechts terug te voeren is op de zoo juist genoemde verwijderde verwantschapsbetrekking tusschen de MK en de MP talen elk als *geheel* genomen, en wat aan meer *directe* betrekkingen van bijzonderen aard tusschen de MK talen en speciaal het *Atjèhsch* moet worden toegeschreven [3]).

---

[1]) „Achinese and Mon-Khmer" in Feestbundel Kon. Bat. Gen., 1929, dl. I, pp. 35 sqq.

[2]) Deze collectie is tijdens den oorlog verloren geraakt, m.u.v. de kaarten met de letters A, B, C', die in de bijgevoegde woordenlijst zijn opgenomen.

[3]) Dit wordt b.v. geïllustreerd door een voorbeeld, door Blagden aangehaald, als Atj. *(eu)ngka*, geschr. *'ngkr*, dat hij eerder met het 11e eeuwsche Mon *dingkar* in verband wil brengen, dan met Mal. *tikar*. Vgl. ook Atj. *ba*, Tj. *ba*

Het aantal door mij vergeleken woorden — bijna 200 voor den oorlog, 150 in het bijgevoegde vocabularium — is zeker niet groot te noemen, ook niet, al wordt de verhouding dan reeds veel gunstiger, indien men van den Atjèhschen woordenschat aftrekt de Sanskrit, Arabische, Perzische, Portugeesche, Nederlandsche en onverdacht Maleische leenwoorden. Doch deze „MK woorden" bestrijken alle terreinen van het dagelijksch leven, de maatschappij en de natuur (er bevinden zich zelfs een tweetal persoonlijke en één aanwijzend voornaamwoord onder), en bevatten geenerlei aanwijzing van een bepaalde cultuursfeer of natuurlijke omgeving, die ons zonder bezwaar het recht zou geven ze uit dien hoofde tot leenwoorden te stempelen. Ook is het goed zich te herinneren, dat voor bijv. de Melanesische talen de aanwezigheid van niet veel meer dan 300 algemeen MP wortels tezamen met een gemeenschappelijk grammatisch type voldoende was om deze talen tot de MP te rekenen [1]). Maar daar geschiedde de vergelijking tegen den achtergrond van niet-Austrische „Papoea"-talen en bestond dus de boven bedoelde moeilijkheid niet.

Het is bekend, dat de woordenschat eener taal alleen nimmer een betrouwbare maatstaf is bij een vergelijkend onderzoek; het zwaartepunt zal moeten vallen bij de grammatische structuur. Doch ook t.o.v. de MK talen bepaalt zich de overeenkomst in het Atjèhsch niet uitsluitend tot een aantal woorden; de in §§ 1 en 3 genoemde verschijnselen, die het Atjèhsch van het algemeen MP type onderscheiden, vindt men goeddeels ook in de MK talen terug. In eenige capita selecta (het materiaal is te beperkt om een gedetailleerde behandeling mogelijk te maken) willen wij hierop nader ingaan. Wij zullen ons daarbij in hoofdzaak bepalen tot het Atjèhsch, Tjam, Mon en Khmer, in de eerste plaats omdat dit geschreven talen zijn, en hun schrift, en in het geval van de laatste drie de oude taalvormen der inscripties, ons veel kunnen leeren; en in de tweede plaats omdat deze talen het best bestudeerd zijn.

A. *Klankverschijnselen.*

§ 8. *Het accent.*

Het accent in twee- en meerlettergrepige woorden rust zoowel in

met eenerzijds Khm. *ba*, Stieng *ba*, Mon *pe* (geschr. *ba*), en anderzijds Mal. *bawa*; Atj. *črië'* met Khm. *čriek* en Mal. *čarik;* Atj. *čubét, čubeut* met Stieng *čöbéč*, Khm. *čhpit, čhpöt* (geschr. -*b*-) en Mal. *jepit*, dat in het Atj. als *jeupét* voorkomt (zie woordenlijst).

[1]) Zie o.a. A. Capell in *Oceania*, XI, 1, p. 61.

het Atjèhsch en Tjam als in de MK talen, in afwijking van wat in de MP talen doorgaans het geval is, zwaar op de laatste lettergreep. Dit feit heeft in hoofdzaak de navolgende fonetische eigenaardigheden, welke deze talen onderscheiden van het algemeen MP type, ten gevolge gehad:

1. Consonanten-combinaties,
2. Eenlettergrepigheid,
3. Diphthongisatie van geaccentueerde vocalen.

§ 9. *Consonantencombinaties en eenlettergrepigheid.*

De Atjèhsche en de Tjamsche taal hebben weliswaar in het algemeen een soortgelijke afkeer van het combineeren van consonanten als de MP talen — vgl. b.v. Atj. *peureutama* of *peutama,* Tj. *parathamöh* (Mal. *pertama,* Skr. *prathama-h*); Atj. *meuseukin,* Tj. *misakin* (Mal.-Arab. *miskin*); Tj. *kasatrei* (Skr. *kšâtri*), maar *satra* (Skr. *kšâtra*); enz. — doch zij laten de mogelijkheid daartoe toch in veel ruimer mate toe. Toelaatbaar zijn combinaties met een nasaal als eerste component of met een liquida of *h* als tweede. De laatst bedoelde combinaties zijn dus geworden tot geaspireerde consonanten, die echter in het Tjam, anders dan in het Atjèhsch, dank zij het Indische schrift door eigen enkelvoudige teekens worden weergegeven.

Dergelijke combinaties zijn in den regel ontstaan door uitval van een tusschenliggenden vocaal als gevolg van het accent. Tevens werd daarmede eenlettergrepigheid van oorspronkelijk tweelettergrepige woorden bereikt. Eenige voorbeelden werden reeds in § 3 genoemd, zoodat hier met een verwijzing daarheen kan worden volstaan [1]).

Dezelfde verschijnselen vindt men in de MK talen terug. Ook hier treft men een zekere afkeer aan van het opeenhoopen van medeklinkers, vgl. Khmer *rodau* < Skr. *ṛtu*; *prakradei* < Skr. *prakṛti*; *amrik* < Skr. *mṛga*; Mon. *kharet* < Eng. „Christ"; *kharetyân,*

---

[1]) *Niet* op deze wijze ontstaan zijn uiteraard geaspireerde consonanten in Indische leenwoorden (zie § 16), mogelijk ook niet in onomatopaeen als Atj. *čham-čhum,* evenmin in een woord als Atj. *bhöy* uit Ned. „boor", enz. Ongetwijfeld heeft de taal, nadat zij de geaspireerde consonanten had gevormd, daaraan uitbreiding gegeven, zoodat vormen onstonden als Atj. *ukheuë* „wortel", Tj. *ugha* Mal. *akar*; Tj. *ubhak* = Mal. *ombak*; vgl. voorts Ajt. *čhè* = *čèh* = *čòh,* „aanstrijken (lucifer)"; *čhén* = *čén,* „liefhebben, weemoedig verlangen" (Mon *čhân* en *schân,* geschr. *črahân*). Zie ook b.v. in Mon *khadot* = *kadot,* „to hatch"; *phaḍök* = *paḍök,* „laden, last' van *ḍök,* „vol". In eenige dezer gevallen in het Mon moet echter ook gedacht worden aan orthografische eigenaardigheden (uit pedanterie e.d.).

„Christian"; *parophēt,* „prophet" enz. Doch combinaties zijn hier eveneens veelvuldig. Vergelijking met het Oud-Mon en Oud-Khmer en met de met infixen afgeleide vormen leert echter, dat dergelijke combinaties ook hier veelal zijn ontstaan door uitval van een tusschenliggenden vocaal als gevolg van het accent op den laatsten lettergreep. Hetzelfde geldt, behoudens soortgelijke uitzonderingen als voor het Atjèhsch en Tjam reeds werden vermeld, ook voor de z.g. geaspireerde consonanten, eigenlijk dus combinaties met *h,* die in het Mon en Khmer evenals in het Tjam met eigen enkelvoudige teekens worden weergegeven. Voorbeelden zijn: OKhm. *karol,* „veekraal", NKhm. *krol*; OKhm. *kurung,* „heerschen", NKhm. *krung*; OKhm. *padah,* „huis", NKhm. *phtah*; OKhm. *ypar,* „tuin, plantage", NKhm. *čhpar*[1]); OKhm. *tpal,* „rijststamper", NKhm. *thpal*[2]); OMon *turow,* „reis, tocht, NMon *trao* of *terao* (geschr. *tarau*); Khm. *that,* „gras, obèse", *tomhat,* „embonpoint"; Khm. *khak,* „expectorer", *kamhak,* „crachat"; Mon *čhân* = *sehân* (geschr. *jrahân*), „liefhebben" (Atj. *čhén, čén*); Mon *klot,* „stelen", *kamlot* = *palot,* „dief"; Mon *that,* „well, strong", *trahat, črahat,* „strength (vgl. Atj. *that,* „zeer"); Mon *lha* (geschr. *lha* en *sla*), „blad", Tj. *sula, hala,* Raglai *sula,* Jarai *hola,* Khm. *slik*; enz.

Dit proces vindt nog steeds voortgang en schijnt nog niet volledig te zijn doorgewerkt. Blagden[3]) geeft als voorbeelden van een „dépérissement progressif de la première syllabe par suite du fait que l'accent tonique est sur la dernière" in het Mon: OMon *kuli, kulo, turow, dijhâm* en *kinta*; geschr. NMon *kali, kalo, tarau, dačâm* en *gata,* uitgesproken *keloi, kelâu, terâo, tecâm* en *keta.* Van *terao* vindt men bovendien een vorm *trao.* Blagden voegt er aan toe dat men reeds in de (jongere) inscriptie van Shwezigon *kanta* vindt naast *kinta* in de oudere van Myazedi, „ce qui prouve que la voyelle de cette syllabe était devenue (ou était en train de devenir) un *ẹ*".

---

[1]) De correctie door Aymonier (Inscr. en Vieux-Khmêr, J. As. 1883, p. 498) van OKhm. *ypar* der inscr. no. 14 van Angkor Vat in *čpar* is niet noodzakelijk; voor wisseling van *č* en *y* zie woordenlijst s.v. *čŏ'*.

[2]) In woorden als deze is de OKhm. schrijfwijze met ligatuur te vergelijken met OJav. *dngan* e.d. ter aanduiding van den *pepet.* In het Mon wordt nog *tngim,* „hamer" uitgesproken als *tengem*; *tngai,* „zon, dag" als *tengoa* of *ngoa.* In het NKhm. dient de aspiraat tot scheiding en steun van in de uitspraak niet samengaande consonanten, „comme équivalent de la voyelle tombée" (Maspéro, o.c., p. 125, vgl. ook Schmidt, Grundz. MK, p. 5), b.v. *thngai,* „zon, dag" = Mon *tengoa.*

[3]) Quelques Notions sur la Phonétique du Talain in J. As., Xe série, XV, p. 503.

Uit het voorgaande blijkt reeds, dat het monosyllabische karakter der MK talen niet zoo strikt moet worden opgevat als wel gedaan is. Uitdrukkelijk zegt ook Blagden (o.c., p. 484) dat „le type général du mot talain affecte ou bien la forme monosyllabique ou bien celle du dissylabe oxyton, n'ayant comme voyelle de la première syllabe.... que le son ẹ". Het is duidelijk, dat slechts daar sprake is van eigenlijke eenlettergrepigheid, waar — bij dubbelen aanvangsconsonant — de tweede consonant zich naar het taaleigen der betrokken taal niet tegen een gecombineerde uitspraak met de eerste verzet, dan wel daar waar men — bij enkelen aanvangsconsonant — te maken heeft met z.g. wortelwoorden of met afkappingen van een ongeaccentueerde lettergreep. Is één dezer voorwaarden niet aanwezig, dan wordt in de uitspraak, *ook daar waar het schrift één ligatuur geeft*[1]), een vocaal tusschen de medeklinkers gehoord, of in het geval van het Khmer de steunende aspiraat, die hier dus de functie van de *pepet* heeft. In dat geval is het woord echter tweelettergrepig, en het is hierop, dat Schmidt, uitgaande van het z.i. scherp uitgesproken monosyllabische karakter dezer talen, de theorie heeft ontwikkeld, dat in al deze gevallen hetzij de eerste consonant een prefix, hetzij de tweede een infix is[2]). Dit „uitgesproken monosyllabisme" moet dan echter, naar mijne meening, gezocht worden in de wortels, en in dit opzicht bestaat er geen wezenlijk verschil met de MP talen. Voor ons doel is het echter van belang, dat daar waar van *werkelijke* eenlettergrepigheid bij dubbelen aanvangsconsonant sprake is, deze is bereikt op dezelfde wijze en onder dezelfde invloeden als in het Atjèhsch en het Tjam.

§ 10. *De combinatie* lh.

Afzonderlijke vermelding verdient de consonanten-combinatie *lh*

[1]) Bij de ligaturen met *w* (*ụ*) of *y* (*ị*) als 2e component is in deze talen evenals in het Tjam eveneens slechts sprake van een orthografische eigenaardigheid: *kya* luidt *kia*, *kwa* luidt *kua*, vgl. Atj. *ië* en *uë*. In het OMon waren dergelijke tweeklanken veelal beter weergegeven: OMon *moy* is thans *mwai*, uitgesproken *mŭă* (Blagden, o.c., p. 500-01). Blijkens een aanteekening van Aymonier op p. 504, noot 1 van „Inscr. en Vieux Khmêr" wordt een vorm als Khm. *ramngâ* uitgesproken als *ramengéa*, dus ook met gescheiden consonanten.

[2]) Die Sprachen der Sakei und Semang auf Malacca und ihr Verhältnis zu den MK Sprachen (BKI, LII, p. 564-5). Zie ook Grundzüge einer Lautlehre der MK Sprachen in Denkschr. K. Ak. phil.-hist. Kl., Wien, 51, 1906, Abh. III, p. 5. Voorts Grundz. einer Lautlehre der Khasi-Sprache in ihren Beziehungen zu derjenigen der MK Sprachen in Abh. K. Bayer. Akad. d. Wiss. (I. Kl. XXII Bd., III. Abt.), p. 143 sqq; en Maspéro, Grammaire de la Langue Khmère, pp. 124-5 en 174.

in het Atjèhsch, die blijkens de schriftelijke weergave en de met infixen afgeleide vormen via *hl* is ontstaan uit *sl, tl* en *čl*. In het Tjam komt zij niet voor; *tl* is hier *kl* geworden, terwijl in de andere gevallen een scheidende vocaal bewaard is gebleven of afkapping van de door den aanvangsconsonant met volgende vocaal gevormde eerste lettergreep heeft plaats gehad. Het Khmer kent de combinatie *sl*, doch scheidt *tl* en *čl* middels den steunenden aspiraat. Het Mon echter, hoewel t.a.v. *tl* dezelfde ontwikkeling vertoonende als het Tjam, behandelt *sl* als het Atjèhsch. Hoewel ik daarvoor geen betrouwbare voorbeelden kan aanhalen, zal wel hetzelfde het geval zijn met *čl* daar *č* in het Mon de neiging heeft tot *s* te verzwakken en in combinaties met andere consonanten tot *h* (Blagden, o.c., p. 480). Voorbeelden: Tj. *çula, hula, hala*, „blad, betelblad", Raglai *sula*, Kuoi *sla*, Khm. *slik*, Mon *lha* (geschr. *sla* en *lha*); Mal. *selang*, „tusschenruimte", Tj. *salang*, Atj. *lheuëng*; Khm. *thlan*, „python", Mon, Stieng, Bahnar *klan*, Tj. *klan*, Atj. *lhan* (veelal geschr. *tlan*); Mon *klah*, „klaar, gereed", maar *tamlah* (met infix), „vrij", Tj. *klah*, Bahnar *glaih*, Atj. *lheuëh* (veelal geschr. *tls*), met beide beteekenissen (vgl. ook Mal. *telah*?); Jav. *telu*, „drie", Atj. *lhèë*, Tj. *klău*; Atj. *jluëh, gluëh* (geschr. *-s*), „klein soort hert", Khm. *čhlus*, Tj. *nyrụah, zrụah*; Tj. *čaliöt*, „se faufiler, s'efforcer", Khm. *čhliet*; Atj. *lhò*, „schoppen, trappen" (veelal geschr. *člw*), met infix *čeumeulò*; enz. Een enkele maal heeft ook het Atjèhsch neiging gehad de combinatie *sl* op andere wijze op te lossen, b.v. *hliō* en *liō* (uit *sliō*), „slaperig".

In het algemeen gaan het Atjèhsch en het Mon verder t.a.v. de mogelijkheden tot combinatie met *h*, dan het Tjam en de andere MK talen; de combinatie *rh* uit *sr*, die in het Mon voorkomt, kent het Atjèhsch dialectisch eveneens, b.v. *hrōt, rhōt* in Pidië en Pasè voor *srōt*, „vallen". Verder zijn in beide talen nog combinaties van nasaal met *h* mogelijk, in het Atjèhsch *ny* en *h*, het Mon *m* of *n* met *h*.

Geaspireerde medeklinkers zijn ook bekend in het Madoereesch, doch daar zijn zij rechtstreeks uit ongeaspireerde mediae ontstaan. In het Tagalog komt de verbinding consonant met *h* voor, doch zij is daar op geheel andere wijze ontstaan en komt dan ook alleen in het midden van een woord, niet als aanvangsklank, voor. In Skr. leenwoorden wordt de aspiraat in die taal dan ook gescheiden b.v. *bahaṇḍi* < Skr. *bhāṇḍi*.

§ 11. *Afkapping der eerste lettergreep.*

Volledigheidshalve worde hier tenslotte nog vermeld, dat eenletter-

grepigheid in verschillende woorden ook is bereikt door afkapping der geheele eerste lettergreep, eveneens als gevolg van de positie van het accent. Voorbeelden daarvan in het Atjèhsch en Tjam zijn reeds in § 3 genoemd; voor de MK talen moet worden volstaan met te noemen: Mon *tengoa* naast *ngoa*, „zon, dag"; *nga*, „schietboog" (geschr. *tnga*); Khm. *seh*, „paard", OKhm. *aseh*, Tj. *aseh*; *nak*, „menschen, lieden", OKhm. *anak;* enz.

§ 12. *Diphthongiseering van geaccentueerde vocalen.*

Aan de accent-positie moet, naar mijne meening, eveneens worden toegeschreven het in deze talen in meer of minder sterke mate optredende verschijnsel van tweeklankvorming uit eenvoudige vocalen in de geaccentueerde lettergreep. Dit verschijnsel heeft alle drie eenvoudige vocalen *a*, *i* en *u* beïnvloed en wel a.v.[1]):

a: de klinker *a* is in het Atjèhsch in gesloten en oorspronkelijk gesloten lettergrepen (een enkele maal ook wel in open) veelal overgegaan in *euë* of soms (bijzonderlijk na nasalen; dit ook in het Tjam) in *eu*. In het Mon en Khmer is hij na consonanten der 2e categorie[2]), in het Mon bovendien slechts in open of door gutturaal gesloten lettergrepen, veelal *ea* geworden, in het Mon dialectisch (Pegu en Yé) ook *e*; b.v. Atj. *jeuë* (*jl*), „werpnet", Tj., Bahn. *jal*, Mon *čea*, *če* (geschr. *jâ*), Skr. *jala*; Atj. *gubeuë* (*gwbl*), „vee hoeden", Tj. *kubal*, Stieng *gual*, Khm. *khweal*, Skr. *gopâla*, vgl. ook Mal. *gembala*; Atj. *beuët* (*bj*), „lezen, reciteeren", Tj. *bač*, *wač*, Khm. *peak* (geschr. *b*-), maar Mon *pòt* (geschr. *bat*); Atj. *ba*, „brengen", Tj. *ba*, Mon *pea*, *pe* (geschr. *ba*); Atj. *seuët*, „scheppen", Tj. *sač*, Mon *sehât*, Khm. *sač* (*s* en *h* zijn in Mon en Khmer consonanten der 1e categorie); Atj. (*itė'*) *ara*, „taling", Tj., Bahn. *ara*, *ada*, Khm. *tea* (geschr. *dâ*), Mon *atea*, *ate* (geschr. *adâ*), Stg. *da*, alle met de beteekenis „eend"; enz.

i: deze klinker diphthongiseert als volgt. In het Mon tot *oi* (of *ai* met een neiging naar *oi*; geschr. *i*) in door een gutturaal gesloten lettergrepen. In het Atjèhsch tot *òë* (dial. *ai*, *oi*; alles geschr. *y*), in het Tjam en Khmêr tot *či*, *ai* en in het Mon tot *ei* na consonanten der 2e categorie en anders *ai*, *oi* (alles geschr. *i*) en verder tot *oa* (geschr. *ai*, in de oude inscr. *ey*) in open lettergrepen[3]); b.v. Mon

[1]) Vgl. ook Blagden, Phonétique du Talain, pp. 486 sqq. en Maspéro, Gramm. Khm., pp. 55 sqq. en 103 sqq.

[2]) Het Mon en Khmer verdeelen de consonanten naar gelang van hun invloed op den volgenden vocaal in twee categorieën; zie § 15.

[3]) In het Khm. soms ook *ei* in gesloten lettergrepen, b.v. *Ein*, *Eintrea*, Skr.

čiwaroi' < Skr. *civarika*; *mroi'* < Skr. *marica*; Mon *poi'* (geschr. *pik*), „fine, nice", Khm. *pit* (geschr. *bit*), „vrai, certain", Khasi *bit*, „geeignet, passend", Atj. *bit*, „waar, juist, echt", Tj. *bi̯ak*; Mon *oi'* (geschr. *ik*), „drek", Khm. *ač* (< **eič, ič*, vgl. OKhm. *eit*, NKhm. *at*, „sans"; OKhm. *eis*, NKhm. *as*, „tous"), Bahn. *ič, ik*, Tj. *èh*, Atj. *è'*; Atj. *blòë*, „koopen", Tj. *blĕi*, Mal. *beli*; Atj. *dròë*, „persoon, zelf", Tj. *drĕi*, Mal. *diri*; Atj. *talòë*, „touw", Tj. *talĕi*, Mal. *tali*; Atj. *beusòë*, „ijzer", Tj. *basei*, Jarai *bösoi*, Kančo *pesey*, Mon *pasoa* (geschr. *-ai*), Mal. *besi*; Khm. *ḍai*, „hand", Mon *toa* (geschr. *tai*, OMon *tey*), Bahn., Stg. *ti*; Mon *č'wei, hwei* (geschr. *jwî*), „links" (dial. v. Pegu *č'wi*), Atj. *wië*, Tj. *iöw*; Mon *yoa* (geschr. *yai*), „ziek", Khm. *čhei* (geschr. *jhî*), Bahn., Stg. *ji*; Mon *čoa* (geschr. *-ai*), „luis", Khm. *čai*, Bahn. *ši*, Stg. *sīh*; Mon *tengoa* (geschr. *-ai*), „zon, dag", Khm. *thngai*, Khasi *sngi*; Mon *čautoi*, „sterven" (geschr. *čuti*, Pali *čuti*); NMon *keloi* (geschr. *kali*), OMon *kuli*, „overmorgen"; Khm. *suosdei*, „geluk", Skr. *svasti*; Khm. *prakradei*, „natuur", Skr. *prakṛti*; enz.

u: op soortgelijke wijze als die waarop *i* > *ei*, *ai* > *oi* > *òë* (*oa*) is geworden vindt men tweeklankvorming uit *u* > *ău* in het Tjam en *au* in het Khmer (in deze taal gedeeltelijk nog geschreven *u*), tot *au*, *ao* in het Mon (gedeeltelijk geschreven *u*) en verder tot *èö* (geschr. *au*), en tot *èë* (dial. *èw*, *iw*, geschr. *w*) in het Atjèhsch[1]), b.v. Khm. *aut*, „kameel", Mon *ut*, Skr. *uśṭra*; Khm. *ḅaur* < Skr. *pûrṇa*, maar *phum* (geschr. *bh-*, d.i. 2e categorie) < Skr. *bhûmi*; Khm. *ròdau*, „seizoen", Skr. *ṛtu*; Mon *ḅau*, „suikerriet", Khm. *ampau*, Tj. *tabău*, Atj. *teubèë*, Mal. *tebu*; Mon *čau*, „kleinkind", Khm. *čau*, Tj. *čau*, *tačau*, maar Atj. *čò*, *čučò*, Mal. *čuču*; echter Mon *pèö* (geschr. *bau*; *b* behoort tot de 2e categorie!), „grootmoeder", Atj. (*eu*)*mpèë* (*'mpw*), „id.", vgl. MP *pu*, *mpu*; Mon *thèöli*, „stof" (geschr. *dh-*; *dh* behoort tot de 2e categorie!), Skr. *dhûli*, vgl. Atj. *dèësa* uit Skr. *dosa* (in deze voorbeelden is het oude accent bewaard gebleven); Atj. *batèë*, „steen", Tj. *batău*, Mal. *batu*; Khm. *krauč*, „e.s.v. citrus"[2]), Mon *krut*, Atj. *kruët*, Tj. *kru̯öč*; enz.

Indra (*ei* geschr. *i*). In het Atj. is in gesloten lettergrepen met het accent gewoonlijk *i* > *é* (soms, en bijzonderlijk na nasalen *è*) en *u* > *ô* (soms, en bijzonderlijk weer na nasalen) *ò* geworden.

1) Voor de behandeling van *u* in gesloten lettergrepen met accent in het Atjèhsch zie vorige noot.

2) In consonanten-combinaties is, bij verschil in categorie, die van den „domineerenden" consonant bepalend, d.i. in het Khm. de occlusief, dus bij nasaal + occl. de 2e, bij occl. + nasaal, liquida of semivocaal de 1e consonant; in het Mon steeds de consonant der 1e categorie. Vandaar Khm. *krauč*. Het

Naast de boven behandelde diphthongisatie-verschijnselen van *i* en *u* moet nog een andere ontwikkeling dezer beide vocalen vermeld worden, waarvan ik echter niet met zekerheid durf te zeggen hoe de historische gang van zaken is geweest. Het betreft de tweeklanken *iĕ* en *uĕ* in het Atjèhsch, te vergelijken met *ia* en *ya, yö* in het Tjam, *ie* en *uo* in het Khmer en *ia, ua* in het Mon. Hoewel in de uitspraak het zwaartepunt valt op de eerste component, d.i. *i* en *u*, wordt de tweeklank in laatstgenoemde talen in het schrift steeds weergegeven door de semivocalen *y* en *w* in ligatuur met een voorafgaanden consonant (als beginklank in ligatuur met het teeken voor *a*); ook in Indische leenwoorden vertegenwoordigen deze diphthongen die semivocalen in ligatuur. Schmidt [1]) acht dan ook deze tweeklanken ontstaan uit consonant + *y* resp. *w*, d.w.z. in het kader van zijn theorie uit semivocalen, voorzien van een prefix. In een woord als Khm. *kaun, kôn*, „kind" (geschr. *kûn*), in de OKhm. inscr. optredende in de vormen *kûn* en *kwan*, Bahn, Stg. *kōn*, acht Schmidt *kûn* een latere ontwikkelingsfase van *kuon* < *kwan*, en inderdaad lijkt het voorkomen van beide vormen naast elkaar in het OKhm., beschouwd in verband met de geschreven en gesproken vormen in het NKhm., geen andere verklaring toe te laten. Toch is het merkwaardig, dat in leenwoorden de ontwikkeling naar *u* niet schijnt te hebben plaats gehad; en zooals ik reeds eerder opmerkte moet in gevallen als deze steeds rekening worden gehouden met orthografische eigenaardigheden. Een ander argument voor Schmidt's opvatting kan men zoeken in een woord als Mon *kuah* (geschr. *gwah*), „to scratch", indien vergeleken met Stg. *kuahi* en Bahn. *uaih*, „(sich) kratzen", hetgeen op voorhechting van een (prefix?) *k-* schijnt te duiden. Maar Bahn. heeft daarnaast ook *koih*, „kratzen, schaben" en zelfs *akuih, akuch*, „racler" (vgl. ook Khm. *kos*, Tj. *kyah*, Atj. *kuĕh*), zoodat hier zeer wel van twee verschillende woorden sprake kan zijn. T.a.v. de tweeklank *iĕ, ia* geldt m.m. hetzelfde: ook deze is op analoge wijze volgens Schmidt in *ī, e* overgegaan (ik verwijs verder naar de voorbeelden bij genoemden auteur). Toch erkent ook Schmidt (p. 205) een „retrogressive Entstehung" van *uo*. En uit een aantal voorbeelden, hierboven gegeven, blijkt reeds duidelijk van een ontwikkeling van *iĕ* en *uĕ* uit *i* en *u*, b.v. Tj. *bjak*, Atj. *bit*, Khm. *pit*, Mon *poi'*; Atj. *wiĕ*,

Khm. diphthongiseert in gesloten lettergrepen slechts na cons. der 1e categorie; het Mon gaat in open lettergrepen juist verder met dat proces na cons. der 2e, vandaar Khm. *paur* (geschr. *p-*), maar *phum* (*bh*); Mon *pau*, maar *pèö* (geschr. *b*).

[1]) Grundzüge MK, pp. 7, 180-6 en 196-202.

Mon *č'wei* (geschr. *jwī*), e.d. Vgl. verder ook Atj. *ië* ('*yr*), Tj. *ịa*, Mal. *air*; Atj. *črië'*, „scheuren", Khm. *čriek*, „fendre dans le sens de la longueur", Bahn. *čödrek* (< *črek* + inf. *-ön-*), „lambeaux d'étoffe déchirée", vgl. Mal. *čarik*; Khm. *kies*, „racler", Mon *keh*, „to write with a stile", Atj. *kèh*, „krabben; aanstrijken (lucifer)"; Khm. *piet*, „reiben, pressen", *tepiet*, „mit einer Zange halten", naast Khm. *čhpit*, *čhpöt*, „pincée, prise du bout des doigts", vgl. Atj. *gapiët*, „klemmen" naast *čubét*, *čubeut*, „afknijpen (met duim en vinger)", en Mal. *jepit*; Atj. *teubiët*, Tj. *tabịak*, Mal. *terbit*; Tj. *alịöh*, *alöh*, Atj. *aléh*, Arab. *alif*; Atj. *kruët*, Tj. *krụöč*, Mon *krut*, Khm. *krauč*; Atj. *pruët*, „buik", Tj. *prụöč*, Stg. *proč*, Mal. *perut*; Atj. *jluëh*, „klein soort hert", Tj. *srụah*, Khm. *čhlus*; enz.

Tenslotte mag er in dit verband ook aan herinnerd worden, dat een diphthongisatie als hier bedoęld op beperkte schaal ook in het Minangkabau'sch bekend is.

Geheel onaanvaardbaar is echter de gewrongen poging van Schmidt (p. 187) om Khm. *čhei* (geschr. *jhī*) en Bahn., Stg. *ji*, „ziek" als uit **yay* (Mon *yoa*, geschr. *yai*) ontstaan te verklaren via **yey* > **iey* > **ie* en vervolgens geprefigeerd met *č* (*j*), waarna *jhie* tot *jhī* werd en — doch dit voegt Schmidt, die slechts op de geschreven taal afgaat, er niet aan toe — waarna dus wéér diphthongisatie moet zijn opgetreden!

Uit het voorgaande blijkt een merkwaardige analogie in de behandeling der eenvoudige klinkers in geaccentueerde syllaben in het Atjèhsch en Tjam eenerzijds en de MK talen anderzijds. Bijzonder treffend is die analogie t.a.v. de ontwikkeling van *i* en *u* resp. tot *ei*, *ai*, *oi* en *oa* (*òë*) en tot *ău*, *au*, *ao* en *eö* (*òë*), waarbij speciaal de aandacht trekt het gelijke eindresultaat, dat in het Atjèhsch en Mon is bereikt en dat tot geheel verlies van de natuur van den oorspronkelijken klinker heeft geleid [1]).

Een dergelijke neiging tot diphthongiseeren als deze vertoonen ook eenige meer (Noord-) Oostelijke talen van den Archipel, als enkele

---

[1]) „Bij emphatische rekking, b.v. bij het roepen van een naam", zegt Lecoutere, „Inleiding tot de Taalkunde en tot de Geschiedenis van het Nederlandsch", 5e dr., p. 153, noot 2, „kan dit (nl. het diphthongiseeren van *ī* in Nederlandsche dialecten) nog veel verder gaan; zoo hoort men te Leuven den voornaam *Sophie* met de uitspraak [*sofīi*], [*sofęi*], [*sofei*], of zelfs [*sofai*]". Vgl. ook Ned. *lijf* (< Germ. *līf*) > Tongersch dial. *laif* > Leuvensch *lòëf* en Ned. *die* > Tongersch *dai* > Leuvensch *dòë* (ibid., p. 154). Blagden, „Phonétique du Talain", p. 500, vergeleek de ontwikkeling van Fransch *roi* < *regem*, *loi* < *legem*. Ook de Engelsche *i* is gediphthongiseerd tot *ai*, doch het eindstadium van het Mon en Atj. is daar niet bereikt.

Filippijnsche en Borneo'sche, b.v. Tiruray *taley* < *tali*; *fitéw* < *pitu*; Miri (Br. N. Borneo) *bataw* < *batu*; enz. En wederom enkele talen van Borneo diphthongiseeren soms *i* en *u* aldus zelfs in gesloten eindlettergeep, zooals het Mon en Khmer, b.v. Dali *langayt* < *langit*; Long Kiput *pulawt*, „gum" (< *pulut*); enz. Deze veranderingen schijnen hier echter niet regelmatig te zijn, zooals al uit de eigennamen, waarmede die talen worden aangeduid, zou kunnen blijken, terwijl ook rekening moet worden gehouden met een spelling naar Engelsche uitspraak in eenige dezer voorbeelden.

§ 13. *De palatale sluiter in de Atjèhsche schrijftaal.*

Eenige eigenaardigheden der Atjèhsche schrijftaal, welke een oudere periode van de taal schijnen weer te geven, verdienen hier afzonderlijke bespreking, omdat zij, naar ik meen, van belang kunnen zijn voor het onderzoek naar de betrekkingen van het Atjèhsch met de MK talen.

In de eerste plaats en zeer in het bijzonder betreft dit het optreden in het schrift van den palataal *j*, d.i. *j* of *č*, als sluiter in eenige Atjèhsche woorden [1]). Een aantal dezer woorden vindt men terug in het Tjam en in de MK talen, doch dit wil niet zeggen, dat die waarvan zulks niet kan worden gezegd niet eveneens van MK origine zijn; van deze talen is nog steeds te weinig bekend om een stellige uitspraak in dien zin te doen. In ieder geval is het optreden van den palataal als sluiter een opmerkelijke afwijking van het MP taaleigen [2]), doch een gewoon verschijnsel in de MK talen. Hierbij moet in aanmerking worden genomen, dat het Arabische schrift niet vroeger, dan in de 14e eeuw in Atjèh in algemeen gebruik kan zijn genomen, en dat dus toentertijd de palataal in deze positie nog moet zijn *uitgesproken*. Thans klinkt hij als *-t*.

Het Tjam kent den palataal (*-č*) eveneens als sluiter in de schrijftaal, doch hij wordt daar in den regel uitgesproken als *-y* (*-i*), behalve na de samengestelde vocalen *ua* of *uö* (vergelijkbaar met Atj. *uë*), in

---

[1]) Aymonier zeide van het Tjam reeds, dat „l'étude de ces modifications (nl. van den slot-palataal) offre, croyons-nous, une importance réelle pour tous ceux qui veulent remonter dans le passé des dialectes indo-chinois" (Gr. de la Langue Tjame, p. 33).

[2]) „De *k*, de *t* en de *p* met correspondeerende nasalen, benevens de *l*, *r* en *s* moeten als sluiters in de (Indonesische) grondtaal bekend geweest zijn" (Jonker, „Indon. Taalstam", in Encycl. van Ned.-Indië); „any sound could (in Orig. Ind.) serve as a final, except the series *č*, *j*, *ñ*" (Brandstetter, Introd. to Indon. Linguistics, p. 11; zie ook p. 91). Het Tontemboan heeft *-č* als sluiter, doch deze is uit *-k* ontstaan na *i*.

welk geval hij met dezen tweeklank samen den dubbelvocaal *ué* vormt [1]). Het Khmer heeft *-č* ook in de uitspraak bewaard, doch Aymonier deelt mede, dat zich ook hier veranderingen beginnen te voltrekken [1]). Hetzelfde geldt voor het Stieng, waar eveneens een neiging naar semivocalische uitspraak zich begint te openbaren [2]).

Het hedendaagsche Mon kent den palatalen sluiter echter niet meer, ook niet grafisch blijkbaar, doch dat ook deze taal hem gehad heeft bewijzen de inscripties in oud-Mon. Vergelijking hiermede [3]) en met de andere MK talen [4]) toont aan, dat de slotpalataal hier is overgegaan in *-t* of *-k*, welke laatste wel uit *-t* zal zijn ontstaan en als „hamzah" wordt uitgesproken [5]). In het Khasi (N.O. Voor-Indië), dat volgens Schmidt niet tot de MK talen behoort, doch wel daaraan verwant is, is de palataal als sluiter eveneens vervangen door *-t*, echter voorafgegaan door een *i*-klank (*-it*). De Palaung-, Wa- en Riang-talen, gesproken in het gebied tusschen dat van het Khasi en dat van het Mon, sluiten zich daarbij aan [6]). Hieraan kan nog worden toegevoegd, dat ook het Siameesch de slotpalataal in Indische leenwoorden als *-t* uitspreekt.

Het is nu opmerkelijk, dat de Westelijke MK — en daaraan verwante talen (Mon, Khasi, Palaung, Wa, Riang) den palataal als sluiter hebben vervangen door dentaal of *k* (hamzah?), terwijl de Oostelijke (Khmer, Stieng) hem hebben bewaard met eene neiging naar semivocalische uitspraak. Deze onderscheiding geldt in algemeenen zin; afwijkingen en varianten komen echter voor, in het bijzonder in het Bahnar, dat naast den oorspronkelijken palataal varianten heeft met semivocaal en met *-t* en *-k* [7]).

Aan deze onderscheiding tusschen Westelijke en Oostelijke talen

---

[1]). Aymonier, l.c.

[2]) Azémar, Dictionnaire Stieng in „Excursions et Reconnaissances", XII, 1886. Begint nl. het volgende woord met een consonant, dan wordt *-č* > *-i*.

[3]) Zie Blagden, J. As., Xe série, t. XV, p. 490, noot 1 en p. 499.

[4]) Zie Schmidt, Grundzüge MK, p. 75.

[5]) Vgl. Blagden, o.c., p. 499 jis. p. 490 noot 1 en p. 495. Ook in het Tjam zijn *-t* en *-k* „hamzah" geworden, gewoonlijk door *-k* weergegeven: *pak*, „vier" (in de inscr. van 751 Çaka nog *pat*). Vgl. ook Landes, „Contes Tjames", p. VIII. In het Atjèhsch is een zelfde neiging merkbaar om de *-t* in „hamzah" te doen overgaan b.v. *ada'*, „indien" (geschr. *adat*); *euntreu'*, „straks" (*-t*); *pipeuët* = *pipa'*; *pilèt* = *pilië'*; *Ma' Amin* = *Mat Amin*; enz.

[6]) Schmidt, Grundzüge Khasi (met aanhangsel over de Palaung-, Wa- en Riang-talen), pp. 720-1 en 789 sqq.

[7]) Schmidt, Grundzüge MK, pp. 96-7. De varianten op *-k* (en *-t*?) doen zich in het Bahnar vooral voor na voorafgaande *-i* of *-e* en moeten wellicht worden verklaard uit een neiging het algeheele verlies van den consonantischen

met betrekking tot de behandeling van den palatalen sluiter schijnen nu ook te beantwoorden het (Westelijke) Atjèhsch met *-t* en het (Oostelijke) Tjam met semivocalische uitspraak. Ook hier komen blijkbaar afwijkingen voor, die wellicht moeten worden verklaard uit oorspronkelijke dialect-verschillen dan wel uit invloeden van buiten, terwijl ook wortelvariatie (b.v. onder invloed van den aard van den voorafgaanden klinker) in het spel kan zijn. Mogelijk mag uit het voorgaande worden opgemaakt, dat het MK element in het Atjèhsch en het Tjam moet worden toegeschreven aan resp. een Westelijk en een Oostelijk dialect, in het midden gelaten de verklaring voor de aanwezigheid van dat element in die talen. Ook op andere punten sluit het Atjèhsch, gelijk wij reeds zagen en naderhand nog zullen zien, zich vaak nauwer aan bij het (Westelijke) Mon, dan bij het Khmer en het Stieng.

Tot slot van deze paragraaf volgen eenige voorbeelden ter illustratie: Atj. *kruët* (v. Langen: *krwt,* doch ook: *krwj*), „e.s.v. citrus", Mon. *mak-krut* [1]), Khm. *krauč,* Stg. *kruič,* Bahn. *kroi,* Tj. *kryŏč* (uitgespr. *kruy*); Atj. *seuët* (v. L.: *s't,* doch ook: *sj*), „uitscheppen, leegscheppen (water)", Mon *schât,* Khasi *pha-sait* (met prefix), Khm. *sač,* Bahn. *çai,* Tj. *sač, thač* (uitgespr. *say, thay*) maar het dial. van Annam heeft naast *thač* ook *that* (door Ann. *tát*?); Atj. *beuët* (*bj* ook bij v. Langen), „lezen, reciteeren", Tj. *bač* (uitgespr. *bay*), Mon *pòt* (geschr. *bat*), Skr. *vaca,* maar Khm. heeft *peak* (geschr. *bâk*), dat Maspéro van *vâk,* den nominatief-vorm van Skr. *vâc-* afleidt; daartegenover Skr. *râjâ* > Khm. *reač, lâja* > Khm. *leač,* „riz mouillé" e.d.; OMon *âč* = NMon *ât,* (beteekenis?); OMon *nyâč* = NMon *nyât,* „to see"; maar OMon *mič* = NMon *mik,* „to dun"; OMon *thič* = NMon *thök,* „worthy"; Atj. *pèt* (*pj* ook bij v. L.), „plukken", Khm. *meč, mič,* „pincer", Mon *s'mit,* „(mit der Scheere) abschneiden"; Atj. *'uët* (*'wj* ook bij v. L.), „inslikken, verslinden", Tj. *hyač,* „avaler un liquide", Bahn. *huč,* „id."; maar Khm. heeft *hot* (geschr. *hut*), „verschlingen, schlürfen" en Stg. *hut,* „gierig schlürfen", waarin echter mogelijk een andere wortel schuilt, vgl. Tj. *hyak,* „manger, partic. le riz", dat Aym. en Cab. vergelijken met Mal. *suwap*(?); Atj. *tōt* (*twj* ook bij v. L.), „aansteken (vuur)", Tj.

---

uitgang, die bij semivocalische ontwikkeling het gevolg zou zijn, te voorkomen. Het is opmerkelijk, dat ook in de voorbeelden, waarin *-č* in het Mon *-k* is geworden, een *i* voorafgaat. En ook Atj. *è'* zal wel uit *èt* ontstaan zijn, vgl. Khm. *ač. ič,* Stg. *eč,* Bahn. *ič, ik.*

[1]) Het bestanddeel *mak* is een algemeene aanduider van „vruchten".

tuič („prononcé *toué*") en *tuik*, dat volgens Aym. en Cab. eveneens *toué* wordt uitgesproken, Khm. *dòt* (geschr. *tut*), maar ook *oč* (geschr. *uč*); Tj. *čuič* (uitgespr. *čuy*) en *čuö*, „pointu, aigu"; Khm. *čruoč, sruoč* „aigu, pointu, effilé" en *čoč*, „pointer, faire un point, pointiller", Khasi *šut*; maar Atj. heeft *čuy* naast *ču*, en Mon *čû*; enz.

Tot de categorie woorden, die oorspronkelijk een palatalen sluiter hadden, behooren waarschijnlijk ook eenige, waarvan ik nimmer een schrijfwijze met *j* heb ontmoet, doch waarbij deze in onbruik kan zijn geraakt, b.v. Atj. *dit*, „weinig", Khasi *rit, khydit*, „weinig", Khm. *tič*, „peu"; Atj. *bōt*, „uittrekken, uitrukken, plukken (v. e. kip)", Tj. *buič*, „arracher, retirer", Mon *bot*, „to unsheathe, as a sword, to draw, as a nail", Khm. *boč*, „arracher à poignées, plumer", Stg. *büič*, „plumer une poule", Bahn. *buč*, „rupfen (Feder)"; Atj. *è'*, „drek" (<**èt?*), Tj. *èh* (vgl. *blak* = *blah*, „splijten" en *apak* = *apah, upah*, „loon" e.d.), Mon *oi'* (geschr. *ik*), Khm. *ač, ič*, Stg. *eč*, Bahn. *ič, ik*; terwijl in een woord als Atj. *čut*, „klein", Sakai *mačut*, „small", metathesis kan zijn opgetreden, vgl. Mon *ḍot*, „to be young, to be small", Khasi *dûit*, „klein", Khm. *tuč, tòč* (geschr. *duč*), „petit"[1]). Daartegenover wordt Atj. *gèt, gòt*, „goed", vaak met palatalen sluiter geschreven, hoewel het Tjam *gòt*, „juste, exacte" en Khm. *kòt* (geschr. *g*-), „juste" heeft. In eenige gevallen moet zeker aan quasi-geleerde orthografie gedacht worden.

§ 14. *l, r en s als sluiters in het Atjèhsche schrift.*

Hoewel de veranderingen, die deze oorspronkelijke sluiters in het Atjèhsch hebben ondergaan, voor wat betreft de talen van den Archipel niet specifiek Atjèhsch zijn, doch ook overal elders in Indonesië worden aangetroffen, geeft toch de analogie, die ook ten aanzien daarvan met de MK talen, en bijzonderlijk weer met het Mon, bestaat, mij aanleiding ook deze hier in het kort te vermelden.

-*l*. De oorspronkelijke sluiter -*l*, thans nog geschreven in Arabisch schrift, is in de uitspraak overgegaan in -*y*, behalve na *euë* (< *a*), *uë* (< *u*), *ië* (< *i*), *é* (< *i*) en *è* (< *i* na nasaal), in welke gevallen hij is weggevallen. In het Tjam echter is de -*l* ook in de uitspraak bewaard gebleven[2]). Uit vormen als *thëi* naast *thil* (zoowel

1) Dit doet de vraag rijzen of ook een woord als Mal. *jeruk* niet uit < **k'ruj* is ontstaan door metathesis, indien het vergeleken mag worden met Atj. *kruët*, Tj. *kruöč*, enz. Vgl. b.v. ook Mal. *ipar* en Atj. *paruy*, waarin -*uy* tot -*i* staat als Atj. *apuy* (OJav. id.) tot Mal. *api*. Metathesis is in de MP talen wel bekend.

2) Zie Aymonier, Gramm., p. 33.

in de oude inscripties als in de nieuwe taal), Mal. *tahil,* en *akaiĕi* naast *akal* (Arab. Mal. *akal*) zou kunnen worden opgemaakt, dat een neiging overeenkomstig die in het Atjèhsch aanwezig is. In het Mon is, blijkens de verwanten en de Oud-Mon inscripties [1]), de *-l* verloren gegaan en wel hetzij geheel weggevallen, hetzij overgegaan in „*w* final (qui en général n'est que la représentation graphique d'une ancienne lettre perdue)" en die niet wordt uitgesproken [2]). In het Khmer echter is, evenals in het Tjam, deze consonant als sluiter ook in de uitspraak bewaard gebleven [3]). Ook in het Bahnar en Stieng is dat het geval. Voorbeelden: Atj. *jeuë* (*jl*), „werpnet", Tj. *jal,* Mon *če, čea* (geschr. *jâ*), Skr. *jala*; Atj. *gubeuë* (*gwbl*), „vee hoeden", Tj. *kubal,* Khm. *khweal,* Stg. *gual,* Skr. *gopâla*; Atj. *dhōy* (*dhwl*), „stof", Tj. *dhul,* Khm. *thul,* Skr. *dhûli;* Atj. *kuë* (*kwl*), „knoopen", Tj. *kụal, kụöl,* Bahn. *kual,* Mon *kua* (geschr. *kwaw*); enz.

-r. Deze is als sluiter in het Atjèhsch in de uitspraak (niet in het schrift) weggevallen. In het Tjam „cette liquide finale sonne assez fortement et dans certains cas donne un son sourd à l' *a* ou *â* qui précède, par exemple *dar* ou *dâr,* enterrer; *par* ou *pâr,* voler; *var* ou *vâr,* oublier; prononcés *dârr, pârr, vârr,* etc." [4]). Toch blijkt uit een groot aantal woorden, bijzonderlijk die van MP karakter, dat een *-r* is weggevallen, b.v. *ula, ala,* „slang" (Mal. *ular,* Atj. *uleuë*); *iku,* „staart" (Mal. *ekor,* Atj., OJav. *iku*); *ịa,* „water" (Mal. *air,* Atj. *ië*); etc. Ook het schrift heeft in die woorden zelden een herinnering aan een oorspronkelijken sluiter bewaard, zoo b.v. in *layar* naast *laya* en *bayar* naast *baya.* In leenwoorden wordt *-r* gewoonlijk wel geschreven, b.v. *akir,* Arab. *âchir*; *akhar,* Pâli *akkhara*; *nögar,* Skr. *nagara*; maar uit *aha* = *ahar,* Skr. *âhâra* zou kunnen worden opgemaakt, dat ook hier een neiging tot wegvallen aanwezig is.

Des te treffender is de ondubbelzinnige mededeeling van Aymonier, die wij hierboven citeerden. De verklaring voor dit verschil in behandeling van den oorspronkelijken eind-*r* kan m.i. bezwaarlijk worden

---

[1]) Zie voor de eerste Schmidt, Grundzüge MK, en voor de laatste Blagden, J. As., 10e série, XV, p. 499.

[2]) Blagden, o.c., p. 489. Juister schijnt te zijn, dat *-w,* indien hij volgt op *a,* met dezen den klank *ò* vormt (vgl. ook Maspéro, Gramm., p. 152).

[3]) Maspéro, o.c., p. 152

[4]) Aymonier, Gramm., p. 33. Volgens Aym. en Cab., Dict. *s.v. dör,* is dit een „*r* très roulé". Aym. en Cab. schrijven *o'* (mijn *ö*) voor *â* bij Aym., Gramm. De oud-Tj. inscripties geven geen zekerheid omtrent de behandeling van *-r* in dien tijd: slechts enkele voorbeelden zijn beschikbaar, en dat zijn leenwoorden: *prakār, nagar* (Aym. Inscr. Tchames, p. 35) en *Kmir, Kvir* (= *Khmer*) (o.c., *passim*).

gezocht in het onderscheid tusschen een linguale en een gutturale *r*. Immers *bayar* staat naast *baya* (vgl. Jav., Tag. *bayar*, Bis. *bayad*) en van *paga* (= Mal. *pagar*, Jav. *pager*) is mij zelfs geen variant met *-r* bekend. Ik kan de verklaring slechts zoeken in invloed van buiten, b.v. van het Khmer of van een andere (Oostelijke) MK taal, daar de 3 door Aymonier genoemde voorbeelden v.z.v. mij bekend niet in het Khmer voorkomen.

In het Khmer is de *-r* als sluiter bewaard gebleven, ook in de uitspraak [1]); hetzelfde is het geval in het Bahnar en Stieng. In het Mon echter is hij, evenals het geval was met *-l*, hetzij weggevallen, hetzij in de stomme *-w* overgegaan. In de Oud-Mon inscripties komt hij evenwel nog voor [2]).

Volgen nog eenige voorbeelden ter illustratie: Atj. *pò* (*pwr*), „vliegen", Tj. *par, pör,* čuru *barr,* Bahn. *apar,* Stg. *par,* Mon *pò* (geschr. *paw* < **par*); Atj. *gò* (*gwr*), „steel, heft, handvat", Tj. *gar, gör,* Bahn. *gör*; Atj. *čuë* (*čwr*), „stelen", Khm. *čor,* vgl. ook Mal. *čuri*; Atj. *wò* (*wr*), „dwalen, dolen". Tj. *war, wör,* Jarai *wör,* Bahn. *uör*; Atj. *weuë* (*wr*), „veekraal", Tj. *war,* maar ook *wa,* Mon *wa*; doch zonder *-r* in Tjam: Atj. *hu,* (*hwr*), „vlammend, in vlam staande", Tj. *hu,* Bahn. *hur,* Khm. *čhur,* Stg. *ur*; Atj. *thō* (*thwr*), „droog", Tj. *thu,* Stg. *thur*; etc.

-s [3]). Deze is als sluiter in het Atjèhsche hoofddialect overgegaan in *-ïh,* behalve na *é, i, ië, euë* en *uë,* in welke gevallen hij *-h* is geworden. In de meeste dialecten is hij steeds *-h* geworden, terwijl ook het hoofddialect een neiging in die richting vertoont. In het Tjam is hij eveneens in *-h* overgegaan, ook reeds in de oude inscripties; evenzoo in het Mon, doch hier geven de inscripties nog *-s* (Blagden, o.c. p. 500). In het Bahnar en in het Khasi wordt hij vertegenwoordigd door *-ïh,* in het Stieng door *-hi,* hetgeen mogelijk een foutieve weergave door Azémar is. In het Khmer vindt men *-s* nog als sluiter

---

1) Maspéro, Gramm., p. 152

2) Blagden, o.c., p. 499.

3) Met *s* wordt, behalve als sluiter, in het Atjèhsch weergegeven een klank, die geen echte sisklank is, doch herinnert aan de Engelsche harde *th* in *thin, thing,* en die vroeger ook wel met *t*[h] werd getranscribeerd. In het Tjam vindt men dezen klank terug in het dialect van de Tjams in Annam, waar hij merkwaardigerwijs ook wordt geschreven met het teeken voor *th,* dat daarnaast echter ook de waarde van *t* + *h* heeft. Dit heeft tot verwarring geleid, zoodat vaak ook *t* + *h* wordt uitgesproken, waar *th* etymologisch aan *s* beantwoordt, b.v. *thĕi* = *sĕi* (dial. v. Camb.), „wie" (Atj. *sòë*). Een echte *s* kent het dial. van Annam ook niet, doch het bezit naast de *th* nog een *ç* (*š*). Het dialect van Cambodja kent slechts de gewone *s* (Zie Aymonier, Gramm., p. 12).

geschreven, maar Maspéro merkt op, dat „même lorsqu'elle est étymologique, la sifflante finale ne se prononce pas ou du moins n'est pas perceptible à l'oreille", ja zelfs, dat „d'une manière générale, et exception faite des cas où elle est étymologique, la sifflante finale équivaut au *reamuk*" (d.i. de *visarga,* die echter niet meer geheel dezelfde functie heeft) [1]), hetgeen aantoont, dat *-s* geschreven wordt voor *-h* ook daar, waar laatstgenoemde klank oorspronkelijk is. Hier heeft *-s* dus weinig meer dan grafische waarde, een verschijnsel, dat ook in het Atjèhsch voorkomt.

De overgang van *-s* in *-h* is derhalve een algemeen verschijnsel in de MK talen, doch het is merkwaardig, dat het oud-Tjam reeds *-h* voor oorspronkelijk *-s* schreef in een tijd, waarin het oud-Mon (en het oud-Khmer, al zegt dit hier om evengenoemde reden niet veel) nog *-s* vertoont. Tenzij *-s* reeds in het oudste Khmer ook grafisch de waarde van *-h* had, zou men geneigd zijn althans dit verschijnsel in het Tjam niet aan MK invloed toe te schrijven. Anders is het met het Atjèhsch, dat immers het Arabische schrift niet vroeger, dan in de 14e eeuw kan hebben aangenomen, en dat dus in dien tijd de *-s* nog moet hebben uitgesproken. In dit opzicht sluit zich de ontwikkeling in het Atjèhsch wederom nauwer aan bij die in het Mon, dan met het Tjam het geval is.

Volgens Schmidt (Grundzüge Khasi, p. 726), bewijst Khasi en Bahnar *-ih,* Stg. *-hi* (en, indien hij dit geweten had, had hij er Atj. *-ĭh* aan kunnen toevoegen) i.v.m. Khasi *-it* < *-č,* dat de oorspronkelijke sisklank *-š* moet zijn geweest. Hoogstens kan dit echter een overgangsfase zijn geweest, daar geen dezer talen *š* schrijft of schreef, doch steeds *s,* terwijl ook de leenwoorden daar niet op wijzen.

Tot slot eenige voorbeelden: OTj. *avih,* NTj. *abih,* Atj. *habêh,* Mal. *habis*; OTj. *truh,* NTj. *truh,* Atj. *troïh,* Mal. *terus*; OMon *das,* „to be", NMon *tòh* (geschr. *dah*); OMon *čwas,* „ten", NMon *čòh*; Atj. *jluëh, gluëh* (geschr. *-s*), „een klein soort hert", Tj. *nyryah, zryah,* Khm. *čhlus*; Atj. *kuëh* (geschr. *-s*), „graven, delven", Tj. *kyah,* Mon *kuah* (geschr. *gwah*), Bahn. *koih, akuih,* Stg. *kuahi,* Khm. *kòs;* enz.

§ 15. *Nasale consonanten in het Atjèhsch.*

De nasalen in het Atjèhsch oefenen een sterken invloed uit op de op hen volgende vocalen, zoodat b.v. *a* vaak *eu* wordt, waar hij

[1]) Maspéro, Gramm., p. 153.

anders in *euë* overgaat, of ook wel in *ò* verandert. Voorts gaat *u* na nasalen in *ò* over in stede van *ō* en *i* in *è* in stede van *é* (zie ook noot 3 op p. 20). Tenslotte treedt in verschillende gevallen bij oorspronkelijk vocalische uitgang *-a* als gevolg van dien nasalen invloed een secundaire sluiter *-ng* op. Voorbeelden: *aneu'* = Mal. *anak, paneu'* = Mal. *pandak*, maar *peuët* = Mal. *empat, ureuëng* = Mal. *orang; rumòh* = Mal. *rumah, tanòh* = Mal. *tanah*; *gunòng,* = Mal. *gunung, peunòh* = Mal. *penuh*, maar *putōïh-* = Mal. *putus, trōn* = Mal. *turun*; *mamèh* = Mal. *manis, kunèng* = Mal. *kuning*, maar *putéh* = Mal. *putih, phét* = Mal. *pahit*; *tamòng*, „binnengaan" = OJav. *tama*; *tanyòng* = Mal. *tanya*; *limòng* = Mal. *lima*; misschien ook *rimuëng*, „tijger", Mal. *harimau*, hoewel ook Tj. *rimong* en Day. *harimaung* hier een *-ng* hebben.

Ook in het Tjam hebben de nasalen invloed op den volgenden vocaal, zoodanig zelfs, dat de aan nasalen in het schrift inhaerente vocaal niet meer — zooals in Indische schriften in den regel — *a* is, maar *ö*. Wil men nasaal + *a* weergeven, dan dient een bijzonder teeken te worden toegevoegd, zooals dat voor de aanduiding van andere klinkers dan de inhaerente gebruikelijk is. De overige consonanten hebben *a* nog als inhaerenten vocaal [1]). B.v. *anök* = Mal. *anak*, maar *pak* = Mal. *ĕmpat*; *tamö* = OJav. *tama*, maar *tada* = Mal. *dada*; *limö* = Mal. *lima*; enz.

Nu heeft de Atjèhsche taal de eigenaardigheid, dat niet alleen de eigenlijke nasalen dien invloed op de vocalen uitoefenen, doch ook een serie andere consonanten, indien die nasaal worden uitgesproken. Deze „nasale varianten" komen voor van de consonanten ' (d.i. *hamzah*, als nasaal in het Arabische schrift vaak weergegeven met *'ain*, in transcriptie met '), *h* (als nasaal in Arabisch karakter vaak geschreven *ḥ*), *k, t, č, s, b, p, w, r* en *g*, doch *r* slechts in combinaties met andere consonanten en *g* alleen in combinaties met *r* [2]). Wij geven deze nasale varianten weer met dezelfde teekens als hun niet-nasale verwanten doch in cursief, als het gehele woord in drukletter, en in drukletter als het geheele woord cursief geschreven staat. Voorbeelden: *bòïh*, „wegwerpen", maar b*ò*ïh, „loeien als een rund, sissen als een slang"; *uët*, „wrijven, schuren"; *'uët*, „inslikken"; enz. Ook combinaties van consonanten, met name die van consonant + *r* en consonant + *h*, komen nasaal voor, b.v. gr*anggring*, kr*ang*-kr*ing*, pr*ang*-pr*ing*, „geluid van brekend aardewerk"; č*ruëh*, č*riëh*, „door

1) Zie voor e.e.a. Aymonier, Gramm., pp. 14-15.
2) Snouck Hurgronje, Verspr. Geschr., dl. V, p. 188.

den neus uitsnuiten"; čham-čhum, „plasgeluid"; khèb, khòb, „bedorven stank"; enz.

De nasale invloed op den volgenden vocaal wordt geïllustreerd door de volgende voorbeelden, waaruit tevens blijkt, dat indien de voorlaatste syllabe met een nasaal begint, de beginconsonant der laatste in diens nasalen variant kan overgaan: *mawò*, „rozewater" (Mal. *mawar*); *mawòt*, „dood" (Arab.-Mal. *maut*); *manyò*, „majoor" [1]); *nyawòng*, „ziel" (Mal. *nyawa*); enz.

Evenals in het Atjèhsch en het Tjam hebben ook in de MK-talen de nasalen op de op hen volgende vocalen uitwerking gehad. Deze invloed uit zich in de geschreven talen Mon en Khmer, evenals in het Tjam, in een wijziging van den aan de consonanten inhaerenten *a*-vocaal in *è*, dialectisch *èa* in het Mon en in *ò* in het Khmer, zoodat de teekens voor oorspronkelijk **ma*, **na*, **nga* en **nya* worden uitgesproken als *mè* (*mò*), *nè* (*nò*), *ngè* (*ngò*) en *nyè* (*nyò*), terwijl men nasaal + *a* moet weergeven door toevoeging van een bijzonder teeken[2]). Maar behalve de nasalen oefent ook in deze talen een reeks andere consonanten dezelfde wijzigende invloed uit, en het is deze eigenaardigheid, die ertoe geleid heeft, dat in het Mon en Khmer de consonanten in twee categorieën worden verdeeld, al naar gelang hun uitwerking op den in het schrift inhaerenten vocaal. Onder de eerste categorie, welke *a* als inhaerenten klinker heeft, vallen de stemlooze medeklinkers, de *s*, *h̄*, *ḍ*, *ṇ* en *ḅ* [3]); in de tweede categorie behooren thuis de stemhebbenden, de nasalen, de liquidae en de semi-vocalen en voorts in Mon (niet in Khmer) nog een *ḇ*. Hierbij valt op te merken, dat de z.g. stemhebbenden in het Mon en Khmer dat slechts grafisch-historisch zijn en dat zij als stemloozen worden uitgesproken, met dezen verstande, dat „leur énonciation est accompagnée par une action de la glotte qui les distingue assez nettement des consonnes de la première série et qui donne à la voyelle qui suit une modification profonde, difficile parfois à décrire, mais qui me semble en certains cas avoir une qualité plutôt gutturale, tenant de la cavité postérieure

---

[1]) De *ny* treedt op als nasale variant van de *y*; vgl. ook *seunanyan* = Arab.-Mal. *senen*, *senayan*.

[2]) Voor *n* + *a* wordt ook wel *ṇa* geschreven, „car le *ṇ* ne représente le plus souvent qu'une façon d'écrire le *n* pour qu'il n'affecte pas la voyelle comme la seconde série le ferait" (Blagden ,o.c., p. 479).

[3]) De *ḍ* en *ḅ* zijn geen echte stemhebbenden (vgl. Blagden, o.c., p. 478-9). Hetzelfde geldt voor de *ḇ* der 2e categorie. De *ṇ* is gelijk wij zagen slechts schrijfwijze voor *n* vóór *-a*.

de la bouche" [1]). Dat het hier, althans in de hedendaagsche taal, veelal slechts om grafische eigenaardigheden gaat, bewijzen schrijfwijzen als Mon *jâp* naast *čep,* beide blijkbaar uitgesproken *čep,* „to sip, to taste" (Atj. *jéb*); *bget* naast *pget,* beide uitgesproken *peket,* causatief van *ket,* „draaien"; *čnača* naast *čaṇača,* beide uitgesproken *čenča,* „voedsel" van *ča,* „eten" (met infix -n-) [2]); enz. Ook hier zijn, evenals bij de Atjèhsche schrijfwijzen ᶜ en *ḥ* voor de nasale varianten van ʾ en *h* het geval is, vreemde schriftteekens voor de in de eigen taal niet bestaande klanken overgedragen op verwante varianten.

Met betrekking tot het in deze paragraaf behandelde verschijnsel treft ons onmiskenbaar een zekere analogie tusschen het Atjèhsch en het Mon en Khmer. In beide gevallen oefenen de nasalen een wijzigenden invloed op de volgende vocalen uit, en in beide gevallen bestaat daarnaast nog een reeks andere consonanten, die, op bepaalde wijze uitgesproken, dienzelfden invloed doen gelden. Veel meer valt hierover helaas niet te zeggen; het materiaal is te beperkt en de boven aangehaalde omschrijving door Blagden van de uitspraak der betreffende consonanten is te vaag om daaraan meer gedetailleerde vergelijkingen, laat staan conclusies vast te knoopen. Slechts wil ik nog wijzen op de omstandigheid, dat in het Atjèhsch geen nasale varianten voorkomen van de stemhebbenden, doch slechts van de stemloozen, merkwaardig i.v.m. het feit, dat in het Mon en Khmer juist de oorspronkelijke letterteekens voor de stemhebbenden dienst doen voor de overigens eveneens als stemloozen uitgesproken varianten der tweede categorie. Een uitzondering schijnt hierop de Atjèhsche nasale *b* te maken, doch hij is als nasaal weinig stemhebbend, en ook in het Mon komt, gelijk wij zagen — in afwijking van het Khmer — een *ḇ* in de 2e categorie voor, en hij is ook daar weinig stemhebbend. De Atjèhsche *g* behoeft geen uitzondering te zijn, daar hij slechts in combinatie met *r* nasaal voorkomt, en het zeer de vraag is of het nasale element dan niet veeleer in de *r* ligt. Er is echter ook veel tegenstrijdigs: Atjèhsch *r* komt nasaal voor, *l* echter niet, terwijl in Mon en Khmer beide onder de 2e categorie behooren. Evenzoo komt in het Atjèhsch *h* nasaal voor; in het Mon en Khmer hoort hij tot de 1e

1) Blagden, o.c., p. 479 voor het Mon. Voor het Khmer geeft Maspéro geen bijzondere uitspraak op, behalve de stemlooze.

2) Aangezien in het Mon bij combinaties van tot verschillende categorieën behoorende consonanten die der 1e categorie den invloed bepaalt (zie noot 2 op p. 21), is in *čnača* de *n* geen bezwaar; wel echter in *čaṇača,* zoodat hier *ṇ* moest worden gespeld.

categorie, hoewel opgemerkt moet worden, dat hij in combinaties met andere consonanten, in de z.g. geaspireerde consonanten derhalve, wel tot de 2e categorie kan behooren.

In het Atjèhsch is het gebruik der nasale varianten van beperkten omvang en er valt een neiging tot verlies te constateeren: van verschillende woorden komt een nasale en een niet-nasale uitspraak voor. Mogelijk heeft dus dit verschijnsel vroeger een grootere rol gespeeld dan thans, en wellicht zullen verschillende fonetische eigenaardigheden daaruit moeten worden verklaard. Ik denk hier b.v. aan zulke woorden als *weuë* (*wr*), „veekraal", Tj. *war, wâ*; maar *wò* (ook: *wr*), „dwalen", Tj. *war, wör*; Bahn. *uör*; en *pò* (*pwr*), „vliegen", Tj. *par, pör,* Mon *pò* (geschr. *paw* < *par*); *ukheuë* (*'wkhr*), „wortel", Tj. *ugha,* Mal. *akar*; maar *gò* (*gwr*), „steel, heft", Tj. *gar, gör,* Bahn. *gör*; enz.

§ 16. *De Indische leenwoorden in het Atjèhsch.*

Onder de in § 13 genoemde voorbeelden met palatalen sluiter is er één Indisch leenwoord: Atj. *beuët*[1]). Prof. Snouck Hurgronje[2]) heeft dit woord genoemd als één van die welke bij vergelijking met het Maleisch, schenen te duiden op eene „zucht om de klemtoon met zooveel kracht op de *voorlaatste* syllabe te leggen, dat de vocaal der laatste syllabe, waar deze niet gesloten was, er dikwijls voor bezweek". Dit verschijnsel zou, naar genoemde geleerde concludeerde, wijzen op „eene oudere periode der Atjèhsche taal, waarin eene geheel andere accentneiging moet geheerscht hebben", dan thans het geval is. De door Snouck Hurgronje gegeven voorbeelden zijn: *beuët* (*bj*) = Mal. *bača, jeuët* (*jd*) = Mal. *jadi, jeuë* (*jl*) = Mal. *jala, ba'* = de Mal. prepositie *bagi, bheuë'* = Mal. *bagi,* „deel, aandeel", *bhu',* „een boomsoort, die in het Atjèhsch ook *buga* heet", *čuë* (*čwr*) = Mal. *čuri, marit,* „spreken", *narit,* „mededeeling" van een stam **carit* = Mal. *čerita.*

Hoewel het geenszins onwaarschijnlijk is, dat in een vroegere periode der Atjèhsche taal inderdaad een andere klemtoon heeft geheerscht dan thans (vgl. p. 5, noot 1), geloof ik niet, dat zulks op de hier bedoelde woorden kan worden gegrond. Een onderzoek van Atjèhsche éénlettergrepige stammen levert niet het resultaat op, dat Snouck Hurgronje zich daarvan dacht[3]); vele zijn, zooals wij zagen,

[1]) Er zijn natuurlijk ook Arabische leenwoorden op *j* waarin deze sluiter als *-t* wordt uitgesproken, b.v. *me'reuët* (*mi'rāj*).

[2]) TBG, XXXV (1892), pp. 435-6 (Verspr. Geschr., V, p. 242).

[3]) O.c., p. 436 (242), noot 2.

en ook door Snouck zelf is aangetoond, ontstaan door afkapping eener eerste syllabe of elisie van een vocaal in de eerste syllabe tusschen twee consonanten, juist als gevolg van het accent op de *laatste* lettergreep, terwijl overigens het Atjèhsch, evenals het Tjam en de MK talen, zeer rijk is aan ongetwijfeld oorspronkelijke monosyllabische grondwoorden, z.g. „wortelwoorden". En wat betreft de woorden, die in het schrift op palataal (*j*) uitgaan, en waarvoor Snouck Hurgronje de verklaring in dezelfde richting zocht, vonden wij in § 13 een andere oplossing.

Aan de door Snouck Hurgronje genoemde voorbeelden kan men inderdaad nog enkele toevoegen, echter geenszins alle éénlettergrepig: *haïh* (*hs*), „el" (Skr. Mal. *hasta*); *gubeuë* (*gwbl*), „hoeden van vee" (Mal. *gembala, gumbala*, Skr. *gopâla*); *manòïh* (*manws*), „orang oetan" (vgl. Skr. *manuṣa*, Mal. *manusia*, Atj. *ma'nusia*, „mensch"); *dhōy* (*dhwl*), „stof" (Skr. *dhûli*); *bhōm* (*bhwm*), „familiegraf" (vgl. Skr. *bhûmi*, en de Atj. uitdrukking *bumòë peuët haïh*, „vier el aarde" = „het graf"); *teuë* (*tl*), „lontarpalm" (Skr. *tâla*, „palmyra, fanpalm"); *yō'* (*yw'*), „juk" (Skr. *yuga*); *sagay* (*skl, sgl*), „geheel, volstrekt" in *hana sagay*, „volstrekt niet (vgl. Mal. *segala*, „alle" en Skr. *sakala*); en wellicht nog enkele minder zekere als *su* (*swr*), „geluid, klank, stem" = *suara* (Skr. *svara*). Ook in eenige aardrijkskundige namen mag men wellicht woorden van dezen aard herkennen, b.v. *taleuë'*, „meertje, plas" (*alleen* in aardr. namen [1])), vgl. Skr. *talaka*, „large pond", en Jav. *telaga*; *Biheuë* (*byhr*), naam van een plaatsje aan de kust van Pidië nabij de grens van Groot-Atjèh (waarin misschien Skr. *vihâra* mag worden gezien, vgl. de Voor-Indische plaatsnaam *Bihâr*) enz. De oogst is echter niet groot [2]).

Nu treft het aanstonds, dat de hier bedoelde woorden alle of bijna alle Indische leenwoorden zijn. Van een aantal is dat op het eerste gezicht duidelijk, doch ook die, waarvan dit niet het geval is, kunnen met Indische woorden in verband worden gebracht; *čuë* gaat onge-

---

[1]) B.v. *Taleuë' Mamprèë*, *Taleuë' Tjòt Bagōh* en *Kruëng Taleuë'*, alle in Groot-Atjèh. Het woord komt niet in de woordenboeken voor en is ook in de hedendaagsche taal niet (meer) zelfstandig gebruikelijk.

[2]) Misschien moet ook de naam van het oude heidensche rijkje *Nakur* in het huidige Pidië, bekend uit Chineesche bronnen (14e-15e eeuw) onder deze woorden gerekend worden, indien het mag worden verbonden met Skr. *nagara*, Tj. *nögar*, Khm. *nòkòr* (geschr. *nagar*), Mon *nikō* (*nigō*), Siam. *nakhòn* (geschr. *nagar*). In het Atjèhsch leeft het voort in den erftitel Teukoe Radja *Nagō* (geschr. *Nagur*) der *oelèëbalangs* van het uit Pidië gekoloniseerde landschap Lhō' Pawōh-Noord ter Westkust van Atjèh. Is dit juist, dan is hierin misschien de eerste aanwijzing van een Achter-Indisch element op Sumatra te zien.

twijfeld terug op de Skr. wortel **čur,* waarvan, behalve het werkwoord *čorayati,* o.m. zijn afgeleid de substantiva *čurâ,* „theft, stealing" en *čaurî,* „id"; *jeuët,* dat volstrekt niet altijd *jd* (wegens volksetymologische verbinding met Mal. *jadi* = Atj. *jadèh?*), doch evenzeer *jt* wordt geschreven, kan met Skr. *jâta* of *jâti* in verband worden gebracht (aldus ook de overeenkomstige vormen in Tjam en de MK talen, gelijk wij zullen zien); *bhu'* = *buga* — hiervan ben ik echter minder zeker — wellicht met Skr. *bhoga,* „enjoyment, fruition; profitable aim or object; any object of enjoyment, that which is eaten, food"; en, afgezien van de vraag of de Mal. prepositie *bagi* niet hetzelfde woord is als *bagi,* „deel" en dan ook een Skr. leenwoord, beschouw ik Atj. *ba'* als een geheel ander woord, te vergelijken met Tj. *pak,* „à, vers, indique le lieu", OMon *pa',* „for, on behalf of" (zie woordenlijst). Over de andere genoemde voorbeelden bestaat geen twijfel.

In het Tjam en de MK talen vinden wij nu vele Indische leenwoorden op dezelfde wijze behandeld als de hier bedoelde Atjèhsche: Atj. *beuët* (*bj*), Tj. *bač, wač* (uitgespr. *bay, way*), Mon *pòt* (geschr. *bat*); Atj. *jeuë* (*jl*), Tj. *jal,* Mon *če, čea* (geschr. *jâ*); Atj. *teuë* (*tl*), Mon *tâ,* „toddy-palm"; Atj. *bheuë',* Tj. *bhak*; Atj. **čarit,* Mon *čarèt,* „practice, observance", Khm. *čarel,* „moeurs"; Atj. *gubeuë* (*gwbl*), Tj. *kubal,* Khm. *khwcal,* (geschr. *ghwâl* < **gwâl*), Stieng *gual*; Atj. *dhŏy* (*dhwl*), Tj. *dhul*; Atj. *bhŏm,* Tj. *bhum,* Mon *phum,* Khm. *phum* (in deze talen in de oorspronkelijke beteekenis); Atj. *jeuët,* Tj. *jât,* Mon *čât* (geschr. *jât*), Khm. *čeat* (geschr. *jât*), in de beteekenis „geboorte, ontstaan, wording"; Atj. *mandŏih* (*manws*), Tj. *mŏnuŏš,* Mon *mnih,* Khm. *mònus,* in deze talen in de oorspronkelijke beteekenis; Atj. *haih,* Khm. *hat,* Stieng *hat* (cf. Pali *hattho*); Atj. *čuë* (*čwr*), Khm. *čor,* „voleur, prostituée"; enz. Het Tjam en de MK talen zijn echter veel rijker aan dergelijke vormen.

Naast de genoemde vormen zonder den eindvocaal, waarop de stam in het Sanskrit uitgaat, komen soms — geenszins altijd — vormen voor met den eindvocaal, waarbij dan veelal eerstbedoelde verandering van beteekenis hebben ondergaan. Wij zagen reeds, dat *bhu'* naast *buga* voorkomt; andere voorbeelden zijn: *bumòë,* „aarde" naast *bhŏm*; *duli* (alleen als beleefdheidsaanduiding van vorsten) naast *dhŏy*; *ma'nusia,* „mensch" naast *mandŏih*; *čalitra,* „vertellen" naast **čarit*; enz. In het Tjam en de MK talen komen eveneens de beide vormen naast elkander voor. Maspéro (Gramm., p. 181 sqq.) noemt de volle vormen „forme savante" en de klinkerlooze „forme populaire".

Wat is nu de verklaring van het verschijnsel, dat de laatstgenoemde reeks den klinker mist, waarbij moet worden opgemerkt, dat ook de MK talen het accent op de laatste lettergreep hebben en dat reeds in de oude inscripties valt waar te nemen [1]).

Een mogelijke verklaring — veel meer dan een hypothese is zij echter niet — suggereert het Khasi, dat dergelijke vormen ook kent. Deze taal ontleent nog heden ten dage woorden — zoowel van Arabische herkomst als oorspronkelijk Indische — aan het Hindostani. Zoo leidt Schmidt woorden als Khasi *jât*, „Geburt, Familie" en *jâr*, „Netz" (< **jâl*; Kh. *-l* > *-r*) af van Hind. *jât* en *jâl* (Skr. *jâti* of *jâta* en *jâla*) [2]). Aan het hedendaagsche Hindostani ontleenen de MK talen uit den aard der zaak niet, evenmin als het Tjam en het Atjèhsch, doch deze talen kunnen in een oudere periode woorden hebben ontleend aan een Indisch dialect, een Prakrit, dat eveneens reeds de slotvocaal der stammen had afgeworpen. Dit kan men zich b.v. zoo denken, dat de volken, die deze talen spraken en die reeds zeer vroeg onder den beschavenden en bekeerenden invloed van Indiërs geraakten, reeds dadelijk ook uit de *gesproken* taal der nieuwe cultuurbrengers woorden overnamen, naast die welke met de gewijde litteratuur meekwamen in hun Sanskritvorm [3]). Niet alle thans zonder eind-vocaal voorkomende leenwoorden behoeven op die wijze rechtstreeks aan het door de Indische kolonisten gesproken dialect te zijn ontleend, doch de eenmaal opgenomene kunnen invloed uitgeoefend hebben op andere, tot de categorie der „geleerde" vormen behoorende.

Wat betreft het Atjèhsch valt nog op te merken, dat de categorie der „populaire" vormen de geaspireerde consonanten, waar die oorspronkelijk waren, heeft behouden, terwijl de „geleerde" vormen hetzij de aspiratie hebben verloren, hetzij haar afgescheiden door een vocaal, op de wijze van het Maleisch, b.v. *bheuë'*, maar *ba(h)gia*; *dhōy*, maar *duli*; *bhōm*, maar *bumòë*; *bhu'*, maar *buga*. De veronderstelling ligt voor de hand, dat de vormen met slotvocaal en zonder aspiratie aan Maleischen invloed zijn toe te schrijven; in de MK talen althans hebben de „geleerde" vormen de aspiratie in den regel

1) Met name die van Shwezigon in Oud-Mon uit het begin der 17e eeuw van de Buddhistische jaartelling (eind 11e eeuw der Chr.); vgl. Blagden, o.c. pp. 498-9 en 503.

2) Schmidt, Grundzüge Khasi, pp. 718 en 732.

3) Vgl. ook Brandes' opmerking (TBG, 32, 1889, p. 130), dat de Skr. woorden in het oudste voor ons bereikbare oud-Javaansch den indruk maken van op het gehoor te zijn overgenomen; en hetgeen Krom (Hindoe-Jav. Gesch., p. 94) daaraan toevoegt.

wel behouden, b.v. Khm. *thea(r)nea* = Skr. *dhâraṇa*, Mon *theöli* = Skr. *dhûli*, enz.

Daargelaten of de gegeven verklaring voor het hier behandelde verschijnsel in het Atjèhsch de juiste is, het is m.i. duidelijk, dat het voorkomen daarvan zoowel in deze taal als in het Tjam en de MK talen wederom een zekere betrekking met de Achter-Indische talen aanwijst [1]).

B. *Woordafleiding.*

§ 17. *Stamwoorden en afleiding door affixen.*

Het schema van nog in levend gebruik zijnde affixen, d.w.z. van affixen waarmede naar het huidige taalgebruik nog nieuwe afleidingen van bestaande stamwoorden (grondwoorden) kunnen worden gevormd, is voor het Atjèhsch en Tjam hierboven in § 4 gegeven. Voor die talen was het opstellen van zulk een schema betrekkelijk eenvoudig, daar het materiaal daar voldoende duidelijk is, hoewel voor het Tjam reeds minder, dan voor het Atjèhsch. Ten aanzien van de situatie in de MK talen echter staat de zaak heel anders. De schrijvers, met name Schmidt voor de MK talen in het algemeen [2]), Maspéro voor het Khmer, Himly voor het Mon [3]) en in mindere mate Dourisboure voor het Bahnar [4]) — Haswell voor het Mon [5]) en Azémar voor het Stieng [6]) geven terzake weinig of niets — hebben zich beijverd prefixen en infixen te zoeken overal waar een woord met een consonanten-combinatie aanvangt. Dit is geheel in overeenstemming met de boven in § 9 vermelde theorie van Schmidt. Zoo geeft Maspéro

---

[1]) Ook in het Siameesch vindt men deze vormen, b.v. *rât* (geschr. *râj*) naast *râčâ* (*râjâ*), *nakhòn* (geschr. *nagar*). Er zijn ook in de MP talen enkele woorden, die een vocaal schijnen te missen, indien men ze met hun Skr. equivalenten vergelijkt, b.v. Mal. *kapas*, Atj. *gapeuĕh*, Khm. *krabas*, Skr. *karpâsa*; Mal. (*e*)*mas*, Atj. *meuĕh*, Tj. *möh*, Khm. *mâs*, Skr. *amâsa*; enz. Hier schijnen de Skr. woorden echter mogelijk Austro-Aziatische leenwoorden te zijn. Maspéro leidt nog Khm. *hatei*, „hart" af van Skr. *hṛdaya*, hetgeen klankwettig mogelijk is (vgl. *čei* < *jaya*). Is dit juist, dan rijst de vraag of ook MP **hatay* niet een oud Indisch leenwoord is.

[2]) „Sakai und Semang", pp. 564-5. In „Grundzüge Lautlehre MK" wordt over de affixen niet gehandeld.

[3]) „Die Wortbildung des Mon" (Sitz. ber. ph.-ph. Kl. K.B. Akad. Münch. 1889, II, pp. 261 vgg.

[4]) „Dict. Bahnar-Français".

[5]) „Gramm. Notes and Vocab. of the Peguan Language", 2e éd. bezorgd door Stevens.

[6]) „Dict. Stieng".

voor het Khmer de prefixen *a, k, č, t, p, ḍ, ḅ, r, s,* hetzij op zichzelf, hetzij met nasaal of *r* verlengd; voorts de infixen *k, č, t, ḍ, ḅ, w, l, r, s* en twee nasale infixen: één geassimileerd aan den volgenden consonant, het andere het z.g. „infixe en *ḍamleu*" (*-am-, -om-, -amn-, -omn-*). Suffixen komen niet voor, „les dérivés par affixation ne s'obtiennent plus aujourd'hui qu' à l'aide des préfixes et infixes", zegt Maspéro; „aujourd'hui", daar hij meent enkele sporen van een vroeger gebruik van *-k, -ng, -r* en *-s* als suffixen te vinden. De daarvoor gegeven voorbeelden zijn echter volstrekt geen bewijs [1]), en ook van elders vindt de opvatting, dat vroeger suffixen zouden zijn gebruikt, geen steun.

Himly vond voor het Mon als prefixen *m, k* (*kh, g*), *t* (*th, d*), *p* (*b*), *l, s, a* (*i*), en als infixen *m* en *n*; en ook Schmidt somt een reeks consonanten als pre- en infixen in de MK talen op. Suffixen vindt hij echter evenmin als Himly en Maspéro; hij concludeert, dat die er niet zijn. Weliswaar meent hij elders („Die MK Völker", p. 54) „Spuren eines früheren Entwicklungszustandes der austroasiatischen und austronesischen Sprachen, ... eine noch frühere Stufe, eine primär-suffigierende" te bespeuren, en daarmede „das intimste, um nicht zu sagen geheimste Merkmal dieser Sprachen" te ontdekken. Doch hij zoekt die sporen in de z.i. opmerkelijke regelmatigheid waarmede bepaalde eindconsonanten in bepaalde z.i. verwante begrippen terugkeeren, b.v. *p* voor het knijpen, vatten, bijten, kauwen, enz., *č* voor „weg, omlaag, afnemen, verslechteren", enz. Deze verschijnselen moeten echter veeleer als wortelvariatie of determinatie worden opgevat, gelijk wij zeiden (zie vorige noot); verschillende kunnen onomatopaeisch worden verklaard. Van „suffigeering" is hier geen sprake. Hier past n.m.m. de kritiek van Prof. Gonda, die terecht de al te groote neiging van vele schrijvers hekelde om „telkenmale wanneer een van twee in klank grootendeels overeenstemmende en in beteekenis hetzij identieke, hetzij verwante woorden een klank of een klankgroep meer heeft dan de andere (niet te aarzelen neer te schrijven dat) dat meerdere een affix vertegenwoordigt" [2]).

Een groot bezwaar is voorts, dat in de bestaande MK-litteratuur weinig of geen onderscheid wordt gemaakt tusschen hetgeen nog als

---

1) Maspéro vergelijkt *leu*, „sur" met *leuk*, „lever", *leung*, „monter", *leus*, „plus"; *ḅè*, „s'écarter" met *ḅèk*, „se séparer", *ḅèng*, „diviser", *ḅès*, „cueillir un à un"; *ča*, „graver à la pointe" met *čak*, percer", *čar*, „buriner" (o.c. p. 193-4). Ik zou hier eerder aan wortelvariatie willen denken of ook aan determinatie (vgl. Brandstetter, Introd. to Indon. Ling., p. 33).

2) Gonda, „Indonesische lasvormen" (BKI, 102, p. 371).

levend afleidingsmateriaal is aan te merken en wat niet (meer) als zoodanig dienst doet. Het maakt den indruk of de schrijvers uitsluitend woordontledend te werk zijn gegaan zonder meer, terwijl het maken van een onderscheid als hier bedoeld toch onontbeerlijk is, zoowel voor de kennis der levende taal als voor het beantwoorden van de vraag in hoeverre in zulke gevallen van affixen mag worden gesproken. Het is dan ook eigenlijk niet te verwonderen, dat Maspéro, na 25 bladzijden aan „dérivés" te hebben gewijd, tenslotte moet constateeren, dat „les préfixes et infixes n'ont pas, à proprement parler, de valeur propre par eux-mêmes et le sens du dérivé dépend moins du préfixe ou infixe qui a servi à le former que du sens du mot-racine dont il est dérivé" [1]). En ook Schmidt gelooft niet, „dasz die Prä- oder Infixe (in de MK talen) irgend welche andere Function zu erfüllen hätten" dan die om „auszudrücken ob eine Form rein zuständlich oder ob sie transitiv sei" [2]).

Dergelijke conclusies zijn echter in hun algemeenheid niet juist. Wèl gelden zij voor de vele als affixen aangediende consonanten, die, zoo zij al ooit als zoodanig gefungeerd hebben, thans toch wel als levenloos zijn te beschouwen, maar aan verschillende kan wel degelijk een duidelijke functie worden toegekend. Maspéro zelf zegt reeds, dat „cependant d'une façon générale et toutes choses égales d'ailleurs, chaque préfixe ou infixe parait avoir, dans la détermination du sens du dérivé formé par lui, une tendance propre qui peut se caractériser comme suit", waarna de volgende min of meer vage beteekenissen worden opgegeven: prefix *k*- vormt adjectieven of participia; *p*-, *ḅ*- causatieven; *s*-, *č*-, *d*-, *t*- substantieven; prefix + *r* reflexieven en reciprocatieven; infix -*n*- instrumentalia en -*m*- den agens [3]). En Schmidt zondert van zijn ongeloof uit de prefixen *ta*- en *pa*-, waarvan „das erstere die Gegenseitigkeit, das Mit- und Untereinander ausdrückt, das letztere.... eine Art Causativform herstellt, woneben beide Präfixe aber auch noch die oben angegebene Function ausüben", alsmede het infix -*m*-, „das wohl durchgängig eine Art Zustands-Participia des Präsens Activ bildet" [4]). Tenslotte noemt hij in „Die Mon-Khmer Völker" (p. 39) nog het prefix *ma*- als één dier „einzelne Fälle", waarin de beteekenis van het prefix nog „klar zu Tage" ligt, nl. die van een participium praesentis en een gerundium.

---

[1]) Gramm., p. 219-220.
[2]) Sakai und Semang, p. 573.
[3]) Gramm., p. 220.
[4]) Sakai und Semang, p. 574.

Uit de beschikbare gegevens kan het volgende stelsel van affixen worden opgesteld, die in alle of eenige MK talen regelmatig en met vrij vaste functie optreden, en daarom waarschijnlijk — misschien met een enkele uitzondering als *k*- en mogelijk *t*- — als „levend" zijn aan te merken (ook de afleiding van Indische leenwoorden in sommige voorbeelden kan hiervoor pleiten).

a. *Prefixen.*

p-. Dit prefix luidt in enkele talen soms om fonetische redenen *b*- (*ḅ*-). In het Khmer, waar *ḅ* met hetzelfde teeken wordt geschreven als *p* is dat steeds het geval, wanneer het prefix met nasaal verlengd optreedt; dit laatste is het geval als het grondwoord met een consonant van dezelfde klasse begint [1]). Deze „verlenging" is de z.g. „3. Stufe der Präfix-Bildung" van Schmidt, resp. *a*) met nasaal, *b*) met *r* (de „2. Stufe" is het prefix zonder meer). Schmidt maakt echter geen duidelijk onderscheid tusschen prefigeering van een prefix gevolgd door invoeging van een infix en voorhechting van een prefix voor geprenasaleerden stam, en onder zijn „3. Stufe" vat hij beide gevallen samen. Ik kom hierop bij de bespreking der infixen terug. Slechts merk ik hier reeds dadelijk op, dat het met nasaal of liquida verlengde prefix slechts in het Khmer en — hoewel hier de gegevens zeer schaarsch zijn — in het Stieng voorkomt, terwijl het Mon en het Bahnar die verlenging niet kennen, doch wel de invoeging van een infix in reeds van een prefix voorzienen stam. Hierin sluiten het Atjèhsch en Tjam zich bij het Mon en Bahnar aan.

Het prefix *p*- is in het Khmer, Mon, Bahnar (en Stieng?) veelvuldig in gebruik, en wel met *causatieve* beteekenis. Voorbeelden: Mon *yòa*, „ziek", *peyòa*, „ziek maken"; *kong*, „samen", *pekong*, „samenbrengen"; *tòm*, „begin", *petòm*, „beginnen"; *kun* (geschr. *gun* < Skr. *guṇa*), „gunst", *pekun*, „begunstigen"; *kèt*, „ronddraaien", *pekèt*, „doen ronddraaien"; enz. (Himly, o.c., pp. 268 sqq. geeft een 70-tal voorbeelden, waaruit de causatieve functie blijkt); Khm. *kòng*, „placé sur", *phkong*, „placer sur"; *ḍač*, „interruption", *phḍač*, „rompre"; *reap*, „plan", *preap*, „égaliser", *ḅangreap*, „aplanir"; *rien*, „étudier", *prien*; „apprendre"; *krap*, „se prosterner", *ḅangkrap*, „réprimer, dompter": *ḅèk*, „se fracturer", *ḅamḅèk*, „fracturer", *prabèk*, „se diviser" (het prefix + *r* vormt reflexieven gelijk wij reeds zagen); *phleč*, „oublier"; *bamphleč*, „faire oublier"; *phei*, „frayeur"

[1]) Voor de verhouding van *ḅ* tot *p* en de gevallen waarin *ḅ* optreedt zie Maspéro, Gramm., p. 121 sqq., 199, 201, 205, 206 e.a. Sommigen transcribeeren steeds *p*.

(Skr. *bhaya*), *ḅamphei*, „effrayer"; *čhop*, „arrêt", *ḅañčhop*, „arrêter"; *kòh*, „citer", *prakòh*, „faire arrêter"; *ḍò*, „germer, pousser, croître", *ḅanḍò*, „planter, faire germer"; enz.; Bahnar *kir*, „dicht", *pekir*, dicht maken"; *doh*, „éclater", *pedoh*, *bedoh*, „faire éclater"; Stieng *ket*, „geboren werden", *penket*, „zeugen" (Khm. *keut*: *bangkeut*); *dat*, „aufspringen", *peldat*, „aufspringen machen"; enz. Ook in het Khasi is dit prefix bekend in den vorm *py-* (< **pa-* vgl. Schmidt Grundzüge Khasi, p. 682), b.v. *jia*, „essen", *pyjia*, „füttern"; enz.

m-. Nasalen worden in het Khmer volgens Maspéro nimmer als prefix gebruikt. Ook in het overzicht van Schmidt in diens „Sprachen der Sakai und Semang" komt het voor geen der MK talen voor, met een twijfelachtige uitzondering voor het Stieng (*buh*, „spalten", *mbuh*, „Teil"). Doch in „Die Mon-Khmer Völker" (p. 39) noemt hij *ma-* als één dier prefixen, die hun beteekenis nog duidelijk bewaard hebben, i.c. die van een participium praesentis en gerundium, en in zijn studie over het Khasi (p. 710) zegt hij, dat het in het Mon „im weitesten Umfange, und zwar besonders zur Participialbildung" wordt gebruikt. Het levend gebruik van dit prefix in het Mon blijkt ook duidelijk uit eenige voorbeelden in de gesprekken achterin Haswell's „Grammatical Notes and Vocabulary of the Peguan Language". In de Sakai en Semangtalen (Schmidt, p. 509) treedt het gedeeltelijk „mit einiger Deutlichkeit als Adjektiv-Präfix" op, doch „noch bestimmter als Verbalpräfix". Voorbeelden: Mon *meklöng*, „veel" naast *klöng*, „id."; *čireng*, „opstellen", *mečireng*, „opstellende" (*ačâ mečireng akhò*, „de leeraar, die de letters opstelde"); *nuam*, „zijn", *menuam*, „zijnde" (.... *menuam tau peḍòa phum-akâsa*, „(onze Vader,)die in den hemel zijt"); enz.; Semang *ko* naast *mako*, „snijden"; *či* naast *mači*, „eten"; Sakai *mačut*, „klein", vgl. Atj. *čut*, „klein"; enz. Voor het Bahnar en Stieng staan geene gegevens ter beschikking, zoodat voorloopig het prefix slechts voor het Mon als levend is aan te merken.

Minder zekerheid bestaat omtrent de beide volgende prefixen:

t-. (om fonetische redenen soms *ḍ-*, vgl. *ḅ*: *p*). Dit wordt slechts voor het Bahnar mèt de prefixen *p-* en *k-* „les seuls préfixes couramment employés" [1]) genoemd met de beteekenis „la réciprocité, le réfléchi"; twee voorbeelden: *bat*, „aimer", *tebat*, „s'entr'aimer"; *pak*, „casser", *tepak*, „se rompre". Deze beteekenis komt overeen met die, voor het Tjam en Atjèhsch in § 4 omschreven. Wellicht is deze ook

[1]) Maspéro, Gramm., p. 223 (op pp. 222-3 komt een zeer beknopt overzicht van affixen in de andere MK talen voor).

te vinden in de enkele beschikbare (twijfelachtige) voorbeelden van het Mon: *ḅan*, „to twist', *teḅan-teḅòa*, „interlaced"; *sök*(*-sök*), „rich, wealthy" (Skr. *sukha*?), *tesök-čök*, „happy, joyful"; misschien ook in *tekök, teköt*, „to be frightened, terrified" (vgl. Khm. *kot*, en ook Mal. *takut, terkejut*); doch deze laten geen zekerheid omtrent het gebruik in het Mon. Voor het Khmer geeft Maspéro een substantiveerende functie van dit prefix op, wegens *kat*, „couper", *thkat*, „douleur physique", doch de andere voorbeelden, die ik kon vinden, wijzen daar niet op en geven geen andere aanwijzing: *kal*, „caler, soutenir", *thkal*, „soulever, élever"; *kan*, „tenir, joindre", *thkan*, „rejoindre"; *kiep*, ‚saisir avec des pinces", *thkiep*, „pincer, saisir"; *ruot*, „se réunir, pile", *truot*, „empiler"; *kuk*, „petits coups de poing de massage", *ḍangkuk*, „choc, heurter" [1]). De boven opgegeven mededeeling van Schmidt, dat dit prefix in de MK talen „die Gegenseitigkeit, das Mit- und Untereinander" uitdrukt, zal wel op de gegevens van het Bahnar berusten.

k-. Dit wordt hier slechts vermeld wegens de hiervoren reeds aangeduide mededeeling van Maspéro, dat het tot „les seuls préfixes couramment employés" in het Bahnar behoort, met de toevoeging dat het „marque le passif", hetgeen ik bij ontstentenis van Dourisboure's Dictionnaire niet nader kan controleeren. Slechts één voorbeeld wordt gegeven: *dâp*, „couvrir", *kedâp*, „être couvert", maar bij Schmidt nog *čah*, „abhauen", *kečah*, „Span", dat echter een substantief is („afgehouwen stuk"?). In het Khmer heet het adjectieven of participia te vormen, waarvoor Maspéro slechts één voorbeeld geeft, dat geen zekerheid biedt en mogelijk van een ander affix is voorzien: *ḅang*, „cacher", *kamḅang*, „secret, caché". Woorden met *k*- schijnen veel voor te komen, maar de beteekenis is nu eens adjectief, dan weer verbaal of substantief en een bepaalde functie is er niet uit op te maken, bv.. *leat*, „s'étendre", *khleat*, „s'éloigner"; *top*, „barrer, boucher", *khtop*, „fermer, obstruer"; *ḅiet*, „serrer, se faufiler", *k'ḅiet*, „tenir serré"; *lea*, „quitter", *khlea*, „id"; maar *ḅè*, „tourner, s'écarter", *k'ḅè*, „bord, lisière"; *ḅat*, „détour", *k'ḅat*, „trahison"; *ta*, „frapper de la paume de la main", *khta*, „contre-coup"; *duol*, „tomber", *k'ḍuol*, „abattement, chagrin"; *san*, „paix", *khsan*, „paisible"; *wien*, „enroulé", *khwien*, „enroulé en hélice"; enz. [2]). Ik betwijfel dan ook,

---

[1]) In dit laatste voorbeeld schuilt mogelijk ook het infix *-n-*, zooals zeker in *ḍangkiep*, „pinces" < *thkiep* + *-n-* en *niet* < *kiep* + *ḍa-ng-*.

[2]) Voor verdere voorbeelden zie „Tableau des principales racines et de leurs dérivés les plus employés" aan het slot van Maspéro's Grammaire.

of hier steeds van een „prefix" kan worden gesproken en vooral of het een „levend" prefix is. Men moet in deze gevallen steeds ook rekening houden met de mogelijkheid van afkapping eener eerste lettergreep in wat de „stam" of „wortel" heet in stede van uitbreiding door affixen in wat afgeleide vormen heeten. Hetzelfde geldt voor het Mon en Stieng waarvoor slechts enkele twijfelachtige voorbeelden beschikbaar zijn: Mon *rek*, „to cut", *kerek*, „to split, divide"; *wat*, „duty", *k'wat*, „doctrine, precept"; Stieng *di*, „besitzen", *kedi*, „Angelegenheit" (?); *diet*, „pressen", *keldiet*, „id".

Vasten grond krijgen wij weer met de volgende infixen.

b. *Infixen.*

De boven bij het prefix *p-* reeds aangeduide veelsoortige rol der nasalen bij de woordafleiding, bijzonderlijk in het Khmer, maakt het noodig enkele opmerkingen vooraf te doen gaan. Zooals gezegd maakt Schmidt geen duidelijk onderscheid tusschen prefigeering *gevolgd* door infigeering, d.w.z. inhechting van een infix in een reeds van een prefix voorzien woord, en aanhechting van een met nasaal of liquida „*verlengd*" prefix of, zoo men wil, in het eerste geval van een prefix voor *geprenasaleerden* stam. Hij spreekt („Die Mon-Khmer Völker", p. 40) in algemeenen zin van „Einfügung eines (uneigentlichen) Infixes zwischen Präfix und Stamm", en onder zijn „3. Stufe der Präfixbildung" [1]) vat hij alle gevallen samen, waarin vóór den aanvangsconsonant van de wortel nog twee consonanten optreden. Nog daargelaten of zulks zelfs historisch als geheel juist is te beschouwen, is een dergelijke opvatting voor de levende taal onhoudbaar, en als Schmidt („Sakai und Semang", p. 568) blijkbaar aarzelend tot de conclusie komt, dat „ausserdem.... vereinzelt auch noch eine Art *vierter* Stufe vor(kommt), indem nämlich der zweiten Stufe zunächst noch ein Präfix vorgesetzt und dann erst hinter diesem ein Infix eingeschoben wird, so *pangkrâb* von *râb, krâb*" (= *bangkrap, reap, krap, C.*), dan is zijn verklaring daarvoor zeker niet de juiste: in *bangkrap* is de nasaal geen infix, maar de „verlenging" van het prefix of wel de prenasaleering van den stam. En de verklaring voor het door hem opgemerkte onderscheid tusschen

[1]) „Die MK Völker", l.c. Vgl. ook „Sakei und Semang", pp. 567 sqq. De „Stufen" zijn a.v. 1. *râb* (*reap*), „gleich, eben"; 2. *prâb*, „gleichmachen, bändigen"; 3. *pamrâb*, „bändigen"; daarnaast: 2. *krâb* (*krap*), „sich niederwerfen"; 3. *kamrâb*, „bändigen"; 4. *pangkrâb*, „bändigen, niederdrücken"; daarnaast: 2. *ranâb* (*rònéap*), „Fussbodenplanken"; 3. *drenâb*, „lieblich, zart". Niet van elk woord, erkent Schmidt, is zoo'n schema op te stellen.

eenerzijds Khmer (en Stieng?) en anderzijds Mon en Bahnar, dat in laatstgenoemde talen de „3. Stufe" niet of slechts zeer zelden optreedt, kan dan ook geen andere zijn, dan dat deze talen wel infigeering in een reeds geprefigeerden stam kennen, doch niet het gebruik van „verlengde" prefixen, b.v. Mon *čöt*, „sterven", *kečöt*, „dooden", *kemčöt*, „dood"; *klot*, „stelen", *kemlot*, „dief" (= *plot*); Bahn. *trek*, „uitspruiten", *tedrek* (< **tenrek*), „spruit"; *pran*, „amorcer", *pedran* (< **penran*), „amorce"; waarin de infixen *-m-* en *-n-*; enz. In dit opzicht sluiten zich, gelijk gezegd, het Tjam en het Atjèhsch bij deze talen aan.

Hoewel Maspéro dat onderscheid tot op zekere hoogte wel maakt, bestaat bij hem in andere opzichten verwarring. Vooreerst spreekt hij meermalen van „l'infixe nasal, écrit en dentale" en „écrit en labiale" (pp. 211-2 en 223) alsof *-m-* en *-n-* slechts varianten waren van één nasaal infix, en dat terwijl hij bij de omschrijving van de functies der affixen elk een eigen beteekenis toekent (p. 221). Voorts is het onderscheid, dat hij maakt tusschen het aan den volgenden consonant geassimileerde nasaal infix en het „infixe en *ḍamleu*" kennelijk onjuist. Uit de beschikbare voorbeelden blijkt, dat men moet onderscheiden tusschen infix *-m-* (*-am-*) en infix *-n-*, welk laatste kan assimileeren aan den volgenden consonant, doch bovendien (om eufonische redenen?) een nevenvorm „en *ḍamleu*" heeft (*-aṃn-*). Het z.g. „infixe en *ḍamleu*" van Maspéro valt dus ten rechte uiteen in twee infixen: *-am-* (*-m-*) en *-aṃn-* (*-n-*).

-m-. Als beteekenis van dit infix geeft Maspéro (p. 221) op, dat het den *agens* aanduidt, Schmidt, gelijk wij zagen, „Zustandsparticipia des Präsens Activ", hetgeen, gesubstantiveerd, op hetzelfde neerkomt (vgl. de in § 4 omschreven functie van *-eum-* in het Atjèhsch). Voorts kan het volgens Maspéro (p. 327) soms intransitiva transitief maken. Voor het Mon, waar het vrij veel gebruikt heet, geldt gedeeltelijk hetzelfde, hoewel de situatie hier niet duidelijk is door onvolledigheid. In het Bahnar is het niet frequent; Dourisboure noemt het niet, en Schmidt vindt slechts enkele mogelijke voorbeelden. Voor het Stieng, waar het materiaal overigens nog onvollediger is, geldt hetzelfde. Zeer duidelijk komt de functie van *-m-*, *-am-* als agensaanduider in het Khmer tot uiting in een Oud-Khmer inscriptie van 805 Çaka [1]), alwaar een reeks tempeldienaressen wordt opgesomd, die worden aangeduid met de woorden voor de aan haar opgedragen

[1]) Aymonier, „Quelques Notions sur les Inscriptions en Vieux-Khmer" in J. As., 1883, I, 8e série, pp. 472 sqq.

werkzaamheden, voorzien van het infix *m*. Eenige dier afleidingen zijn thans in onbruik, terwijl de grondwoorden nog bestaan, b.v. *rmmâm*, „danseuse" van *râm*, „danser"; *tamwe*, „facteur, faiseur" van *twe*, NKhm. *thwö*, „faire"; van andere zijn ook de afleidingen nog gebruikelijk. De aanteekening van Aymonier bij OKhm. *čamryyang*, dat NKhm. *čamrieng* van *črieng*, „chanter", „souvent confondu avec le radical verbal, n'a pas la signification nominale précise qu'il a dû avoir autrefois", is natuurlijk onjuist: in het eene geval treedt de vorm predicatief op, in het andere gesubstantiveerd. Voorbeelden: Khm. *phek*, „drinken", *pamek*, „drinker"; *črieng*, „zingen", *čamrieng*, „zingen, zanger"; *čam*, „bewaken", *čhmam*, „bewaker"; *kan*, „tenir", *khman*, „qui tient"; *čhau*, „revendiquer", *čamhau*, „id."; maar: *čru*, „tomber", *čamru*, „faire tomber"; *slap*, „mourir", *samlap*, „tuer", enz.; Mon *klot*, „stelen", *kamlot*, „dief" (= *plot*); *setem* = *semtem* (waarschijnlijk uitgesproken *semetem*), „to mark down, take notice"; maar *čöt*, „sterven", *kečöt*, „dooden", *kemčöt*, „dood"; *tröh* = *temröh*, „gruwelijk". Ook in het Khasi schijnt *-m-* voor te komen: *s'mat*, „actief" van *sat*.

-n-. Dit infix vormt volgens Maspéro in het Khmer substantiva met instrumentale beteekenis, doch uit de voorbeelden blijkt, dat zijn functie ruimer is en dat het ook substantiva vormt, die den inhoud en het resultaat eener handeling aangeven. In het Mon heet het niet frequent; wèl in het Bahnar, waar het evenals in het Mon eveneens instrumentatieve, doch ook wel andere substantieven vormt. Voorbeelden: Khm. *sap*, „pomper", *snap*, „pompe"; *čok*, „boucher", *čhnok*, „bouchon"; *ḍe*, „coudre", *thne*, „couture"; *ḅat*, „plier", *phnat*, „plie"; *ar*, „scier", *anar*, „scie" (infix-prefix voor klinker!); *čhkiel*, „curer l'oreille", *čangkiel*, „cure-oreille"; *prap*, „avertir", *ḅangrap*, „proclamation"; *thway*, „offrir", *ḍangway*, „offrande" (*n* assimileert ook voor *r* en *w* tot *ng*; *ḅ* voor *p* wegens de nasaal); *kal*. „stützen", *khnal*, „Stütze" naast *kaṃnal* „Stutzpunkt" (met *ḍaṃleu*-nasaleering!); *ḅauk* (geschr. *ḅûk*), „entasser (le riz)", *ḅaṃnauk*, „tas, meule de riz" (met *ḍaṃleu*-nasaleering!) naast Oud-Khm. *wnwak*, *wnûk* (< *wwak*, *wâk* + *-n-* zonder *ḍaṃleu*!), „id."; *ḍam*, „planter", *ḍaṃnam*, „plantation"; Mon *ču*, „to rest", *čenu*, „restingplace"; *keh*, „to write with a stile", *kench*, „a sharp pointed iron for writing on palm leaf"; *ča*, „to eat", *čeneča*, „food" [1]); *ḍak*, „to tie", *ḍenak*, „snare"; *pang*, „to bear up", *penang*, „throne"; Bahnar *gâp*, „enserrer", *genâp*, „bandes

[1]) Dit woord toont een soortgelijke neiging tot herhaling van den aanvangsconsonant van den stam, indien deze éénlettergrepig is, als in het Atjèhsch bij infigeering van éénlettergrepige stammen het geval is.

pour enserrer"; *krol*, „rouler de haut en bas", *kedrol* (< **kenrol*, *n* > *d* vóór *r*), „cascade"; *pran*, „amorcer", *pedran*, „amorce"; enz. Van andere dan verbale stammen, zooals ook in het Tjam en Atjèhsch: *ḍač*, „interruption, rupture", *ḍaṃnač*, „dépense, fin"; *ḍuoč*, „collé, adhérent", *ḍaṃnuoč*, „goutte d'eau au repos"; *ḍèl*, „au même endroit", *ḍaṃnèl*, „ce qui appartient à"; Bahn. *brang*, „noir", *bedrang*, „suie"; enz. Ook in het Khasi komt dit infix voor in den vorm *-n-*, *-yn-* (< *-an-*, vgl. *py-* < *pa-*): *khap*, „knijpen", *khnap*, „knijper"; *sâd*, „kammen", *snâd*, „kam"; van niet-verbale stam: *brue*, „mensch", *bynrue*, „menschheid"; enz.

Uit het voorgaande mag men m.i. aannemen, dat de prefixen *p-* en *m-* met de infixen *-m-* en *-n-* het kernstelsel vormen, waarmede in de MK talen ook thans nog van grondwoorden afgeleide woorden kunnen worden gevormd, waarbij voor het Bahnar wellicht nog komt het prefix *t-* en mogelijk (hoewel reeds twijfelachtig) ook het prefix *k-*. Dit wil niet zeggen, dat alle vier genoemde affixen in alle talen (nog) in gebruik moeten zijn: het Khmer b.v. mist het prefix *m-*, in het Mon is het infix *-m-* niet duidelijk. Maar het Mon en Bahnar, die vrij arm aan afleidingselementen schijnen te zijn, bepalen zich toch in hoofdzaak tot evengenoemd schema, en kennen daarbij ook niet de uitbreiding van prefixen met nasaal of liquida. Het Khmer daarentegen is blijkbaar zeer rijk aan afleidingselementen. Behalve de bovengenoemde — m.u.v. het prefix *m-* — bezit het de „verlenging" met nasaal en liquida, waarin het aan de MP talen herinnert; voorts waarschijnlijk nog andere, waarover echter weinig met zekerheid valt te zeggen, daar uit de vermelding door Maspéro zoowel als uit de blijkbaar daarmede gevormde afleidingen weinig omtrent (levend?) gebruik en functie is op te maken. Ik denk hier b.v. aan een *infix* *-p-* (*-ḅ*), *-ap-* (*-oḅ*); aan een mogelijk liquida-infix (*-l-*, *-r-*), dat soms als prefix schijnt op te treden, en dat steun zou kunnen vinden in het voorkomen hiervan in de MP talen alsmede in de „verlenging" met liquida, die bij prefixen in het Khmer zelf kan optreden, en dergelijke. Voor wie hiervan meer wil weten volsta ik met een verwijzing naar Maspéro's Grammaire en de werken van Schmidt.

Het is hier voldoende te constateeren, dat het Atjèhsch en het Tjam zich tot hetzelfde eenvoudige kernstelsel bepalen als het Mon en Bahnar, en met slechts kleine verschillen. Dat daarnaast nog andere elementen als overblijfselen van vroegere affixen schijnen voor te komen is duidelijk, en ook uit de MP talen zoo bekend, dat hierover nauwelijks behoeft te worden gesproken. Een *s*-prefix b.v., dat

Himly en Schmidt voor het Mon opgeven en waarvan Maspéro zegt, dat het er veel voorkomt, noemt Blagden [1]) „obsolescent". In het Atjèhsch treedt *s-* vaak willekeurig als voorhechtsel op voor andere consonanten in vormen, welke afgeleid zijn met het infix *-eum-*; vooral voor het prefix *peu-*, b.v. *kòh*, „snijden", *keumeukòh* = *seumeukòh*; *prèh*, „wachten", *pumeurèh* = *pumuprèh* = *seumuprèh*; *peugah*, „zeggen", *pumeugah* = *seumeugah* (vgl. hiermede Mon *sekòh* = *kòh*, geschr. *sgah*, *gah*, „zeggen"!); enz. Tegenover een (causatief?) prefix *k-* (geschr. *g-*), dat Haswell en Himly in enkele voorbeelden meenen te vinden (b.v. *čöt*, „sterven", *kečöt*, geschr. *gčöt*, „dooden") kan gewezen worden op een oud Atjèhsch prefix *gi-*, b.v. *giduë'*, „zitten op iets" van *duë'*, „zitten"; *gidòng*, „staan op iets" van *dòng*, „staan'; *gilhò*, „trappen op iets" van *lhò*, „trappen", doch „levend" is dit niet meer. Hetzelfde geldt voor een mogelijk palataal prefix (vgl. Atj. *jakeuën*, „kauwen, herkauwen, met Maleisch *makan*). Over een liquida-infix spraken wij reeds in verband met het Khmer.

Het meergenoemde affixen-stelsel wordt — dit is bekend genoeg — ook in de MP talen in het algemeen aangetroffen, echter met dezen verstande, dat: 1e. het prefix *m-* der MK talen en van het Atjèhsch en Tjam in functie meer overeenstemt met Mal. *ber-*, Bat. *mar-*, OJav. *ma-*, dan met Mal. enz. *me-(ng)-*; 2e. het prefix *t-* meer overeenstemt met *ta-* b.v. in het Dayaksch, dan het Maleisch; 3e. het infix *-n-* (*-an-*, *-eun-*) *niet* identiek is aan het MP *-in-*, een punt, dat voor de bepaling van de positie van het Atjèhsch van belang kan zijn, en waarop ik derhalve hieronder in § 19 uitvoeriger zal ingaan.

Het ontbreken van *suffixen*, ook in den vorm van onverdachte restanten van een mogelijk vroeger afleidingsproces, werd reeds vermeld. Op dit kenmerkend punt van onderscheid tusschen de grammatische bouw van de MK talen en de MP talen sluiten zich het Atjèhsch en het Tjam aan bij de MK talen. Ook dit kan van belang zijn voor de bepaling van de positie dier beide talen, aangezien suffigeering ongetwijfeld een aan de MP talen eigen jongere ontwikkeling is. In de Oostelijke Indonesische talen wordt weliswaar weinig, althans veel minder gebruik gemaakt van suffixen dan in de Westelijke, doch zij ontbreken er niet geheel. Ook Austro-Aziatische talen, die niet tot de MK talen behooren, zooals het Nicobaarsch, kennen suffigeering,

---

[1]) „The Talaing Inscription of the Myazedi Pagoda at Pagan" in JRAS, 1909, p. 1034.

doch deze heeft zich hier kennelijk geheel zelfstandig en onafhankelijk van de ontwikkeling in de MP talen gevormd [1]).

§ 18. *Reduplicatie en Woordherhaling.*

Volledigheidshalve vermeld ik hier nog, dat ook in de MK talen, evenals in de MP talen (ook in het Atjèhsch en het Tjam), woordvorming door *reduplicatie* mogelijk is, terwijl daarnaast eveneens voorkomt de *woordherhaling,* zoowel van het ongewijzigde grondwoord, als met klankverandering. Met enkele voorbeelden uit het Khmer worde volstaan: *kay,* „gratter", freq.: *kakay,* „gratteler"; *srak,* „dégoutter", freq. *sasrak,* „tomber goutte à goutte"; *nyak,* „mouvement nerveux", *nyònyak,* frissonner"; *čhlak,* „sculpter", *čhlak-čhlak,* „couvrir de sculptures"; *khtò-khtea,* „retentir", *khča-khčay, khčat-khčay,* „se répandre"; *kralek-kralao,* „regarder fixement"; *phdes-phdas,* „commun"; *khwat-khweng,* „en tous les sens" (vgl. Atj. *kiwiëng-kiwòt,* „in allerlei bochten"); enz.

§ 19. *Het infix -n- (-an-, -eun-) in de MK talen, het Tjam en het Atjèhsch.*

In no. VII van de bij mijn Academisch proefschrift [2]) behoorende stellingen werd geponeerd, dat het Atjèhsche infix *-eun-* niet identiek is aan het Indon. (Jav., Bat. enz.) *-in-*, doch uit *-an-* is ontstaan. Het veelal stilzwijgend aanvaarde axioma, dat *-eun-* (en in de MK talen *-n-*, *-an-*) [3]) identiek zou moeten zijn aan het infix *-in-*, ontmoet bij nader onderzoek ernstige bedenking. Ter voorkoming van misverstand stel ik hier reeds dadelijk voorop, dat ik geenszins wil ontkennen, dat *-an-* en *-in- in hun oorsprong* verwant kunnen zijn, integendeel. Ik wil er slechts op wijzen, dat n.m.m. *-an-*, Atj. *-eun-*, niet een overigens gelijke bijvorm of variant is van *-in-*, doch een zelfstandig afleidingselement met een eigen gebruik en beteekenis, welke nog maar weinig verwantschap met die van het infix *-in-* vertoonen.

In de eerste plaats de *beteekenis* der met het infix *-eun-* in het Atjèhsch afgeleide woorden: deze zijn steeds *substantieven,* en wel van werkwoordelijke stammen met de beteekenis van onzen infinitief

[1]) Vgl. Schmidt, „Die MK Völker", p. 47. Een door Schmidt opgemerkte overeenkomst tusschen een Mundā-suffix *-an* en dat in de MP talen kan toevallig zijn.

[2]) „De Hikajat Malém Dagang; Atjèhsch heldendicht, tekst en toelichting", uitg. Kon. Inst. T., L. Vk. v. N. I., 1937.

[3]) Zie Schmidt, „Die MK Völker", pp. 43 sqq.

als zelfstandig naamwoord, d.w.z. aanduiding van de handeling zelf (*nomen actionis*), voorts van het *werktuig* of *middel*, waarmede de handeling verricht wordt, en tenslotte van het *resultaat* der handeling. Afgeleid van andere dan werkwoordelijke stammen — het infix is niet daartoe beperkt! — vormt het substantieven met abstracte beteekenis, eigenschappen e.d. aanduidende. Voor voorbeelden wordt naar § 4 onder 5) verwezen.

In de tweede plaats het *gebruik* van het infix. Zooals gezegd, wordt het niet alleen gebezigd bij werkwoordelijke stammen, doch ook bij andere, adjectieve, bijwoordelijke e.d. Bij werkwoordelijke stammen is het niet beperkt tot *transitiva*, maar kan het evenzeer optreden bij *intransitiva* en bij toestandswoorden, die geen eigenlijke handeling inhouden, als *ja'*, „gaan"; *dòng*, „staan"; *èh*, „liggen"; *na*, „ada"; enz. Steeds is de afgeleide vorm substantief en nimmer kan hij predicatief of attributief deelwoordelijk optreden [1]).

Tenslotte de *vorm*. De overgang *a* > *eu* is in het Atjèhsch gewoon; aldus zijn de prefixen **pa-*, **ma-*, **ta-* in die taal *peu-*, *meu-*, *teu-* geworden. In het Tjam luidt het infix *-an-*, in de MK talen *-n-* (*-'n-*), *-an-*. Het is waar, dat Atj. *eu*, Tj. *a* en MK *a* of consonantenligatuur in de ongeaccentueerde lettergreep veelal de verzwakte vertegenwoordiger is van oorspronkelijk volle vocalen, zoodat ook *i* daarin kan zijn overgegaan. In het Tjam vindt men echter als regel naast de vorm met *a* nog varianten met den oorspronkelijken klinker, b.v. *ikak*, *akak* (Mal. *ikat*); *ula*, *ala* (Mal. *ular*); *hitam*, *hatam* (Mal. *hitam*); enz. [2]). Van de vormen met infix *-an-* schijnen echter geen varianten met *-in-* voor te komen. Bovendien luidt het reeds in het Oud-Tjam, dat in het algemeen de volle vocalen in ongeaccentueerde lettergrepen vrij goed heeft bewaard [3]), *-an-*, terwijl van het tegenwoordige infix *-am-* uit de oude taal twee voorbeelden bewaard zijn, beide met *-um-* [4]).

---

[1]) Zulks in tegenstelling tot de afleidingen met *-in-*; en eveneens in tegenstelling tot de afleidingen met het actief-verbale infix *-eum-* in het Atjèhsch zelf, die én predicatief én, gesubstantiveerd, als nomen agentis kunnen optreden.

[2]) Naar analogie doen zich dan soms ook schrijfwijzen met (foutieven) anderen vocaal voor, waar *a* eigenlijk oorspronkelijk is, b.v. *kuyău* = *kayău* (Mal. *kayu*); *hutam* = *hatam* = *hitam* (Mal. *hitam*); enz.

[3]) B.v. steeds *humâ*, „rijstveld", NTj. *hamŏ*, *hamu* (Bat. *uma*, Atj. *umòng*); steeds *hulun*, „slaaf", NTj. *halun*, *hulun* (Atj. *ulōn*); *pirak*, „zilver", NTj. *parak*; *wukân*, „ander", NTj. *bukan*, *bikan*, *bakan*; enz. Zie Aymonier „Inscr. Tchames", pp. 25, 29, 35, e.a.

[4]) Zoo (Aymonier, o.c. p. 26) uit 776 Çaka: *wanuh*, „stichting" van *wuh*, NTj. *buh* (Atj. *bōh*), en uit de 12e eeuw Çaka (o.c., p. 53): *wanök*, „digue, barrage" van *wök*, NTj. *bök*. De voorbeelden met *-um-* zijn *rumâng* en *jumwuw*

In het Atjèhsch schijnt de overgang *i* > *eu* niet veel voor te komen. Men zal die wel moeten aannemen als intermediair stadium van woorden als *dròë*, „zelf, persoon", indien men althans de eerste *i* in Mal. *diri* voor oorspronkelijk houdt. Ook in enkele andere voorbeelden, als *jeunadah* = *jinadah* < Arab. *jinâzah* en *jeunèh* = *jinèh* < Arab. *jins*, is *eu* uit *i* ontstaan. Het betreft hier echter woorden met een palataal, en evenzoo hebben ook op twee na alle door Snouck Hurgronje (V. G., V, p. 230) gegeven voorbeelden van *eu* : *i* een palataal, terwijl de beide uitzonderingen nog een *i*- (*é*) en een *y*-klank vertoonen. Welke invloed aan de palatalen in dit verband moet worden toegekend, blijkt uit voorbeelden als *ji'ōh* = *jeu'ōh* (Mal. *jauh*); *jinòë* = *jeunòë* (< **jan-nòë*, „deze tijd, nu", vgl. *janan* < **jan-nan*, „die tijd, dan, toen"); *jiniëb* = *janèb* (Arab. *jânib*); enz. T.a.v. het voorkomen (overigens vrij zelden) van *mi*- naast *meu*- als verkort pers. voornaamwoord der 1e pers. pl. excl. (volle vorm is *kamòë* < **kami*) heeft reeds Prof. Jonker erop gewezen, dat *ma* voorkomt in het Niasch, Soembaasch, Ambonsch van Haroekoe en de Polynesische talen, en de vraag gesteld of *ma*- niet naast *mi*- bestaan heeft [1]). In ieder geval is in enkele in onbruik geraakte oude affixen de oorspronkelijke *i* in het Atjèhsch bewaard gebleven, b.v. in *piutang*, „inschuld" en in de eerder genoemde oude afleidingen *gidòng, giduë'* en *gilhò*.

Het belangrijkste argument is m.i. echter het feit, dat sporen van het infix -*an*- ook in de MP talen nog te vinden zijn, in sommige dier talen naast het infix -*in*-. Dr. R. Brandstetter [2]) noemt de volgende voorbeelden van „the substantival formative -*an*-" in de Indonesische talen: Bisaya *tanoptop*, „sound from afar" van de wijd verbreide wortel *tup*; Boeg. *kanuku*, „talon" (vgl. Mal. enz. *kuku*); Mad. *sanolap*, „jugglery" (vgl. Jav. *sulap* = „to juggle"); Toba-Bat. *kalonghanapa*, „involucre" (vgl. OJav. *kapa*, „covering"); Form. *kalongkong*, „talon" (vgl. Iloko *kongkong*, „to scratch"; Form. *l* < *n* vgl. *alak*, „kind" < *anak*); Kamb. *tanai*, „intestines", Mentawai *tanai*, „dung" (vgl. Mal. enz. *tai*, „dung").

De mededeeling van Brandstetter is door Ferrand overgenomen in „Les Langues du Monde", p. 427, met de conclusie, dat „l' infixe

(inscr. 1006 Çaka, o.c., p. 33). Deze woorden, die Aymonier niet wist te verklaren, zijn m.i. afgeleid van *râng*, in NTj. „verspreiden, uitspreiden", en *juuw*, NTj. *jyo*, „transformer, changer".

1) BKI, 65, p. 276.

2) „Introd. to Indon. Linguistics", p. 123.

-an- (forme) des noms concrets", doch ik meen, dat zich uit deze voorbeelden dezelfde functies van het infix laten afleiden, als wij reeds voor de MK talen en voor het Atjèhsch en Tjam daaraan zagen toegekend, nl. die van 1e. een instrument (*kanuku, kalongkong, hanapa*) en 2e. de aanduiding van een handeling of van een toestand (*sanolap, tanoptop*).

Van een infix *-an-*, dat hij — m.i. ten onrechte — als een bijvorm van *-al-*, *-ar-* en *-ah-* beschouwt, geeft Dr. Adriani [1]) voor het Sangireesch twee voorbeelden, waarin ik echter de frequentatieve, meervoudige of verkleinende kracht, die aan evengenoemde infixen wordt toegekend, niet kan zien. Beide zijn substantieven: *tanala*, „laatste wil, last dien men achterlaat, opdracht voor iemand aan een ander meegegeven", en *banala*, „huis" (Sasahara-term voor het gewone *bale*). Ik zie in beide voorbeelden *-an-* als zelfstandig element.

Duidelijker treedt het infix aan den dag in het Bolaang-Mongondou, waar het *-on-* luidt, conform de regel volgens welke de infixen *-al-* en *-ar-* en de prefixen *pa-*, *ma-* en *ta-* in deze taal *-ol-*, *-or-* en *po-*, *mo-*, *to-* zijn geworden. Dunnebier [2]) noemt hier: *tonutur*, „het geluid van het vliegen, ook van onweer"; *gonugur*, „het gebulder van de wind" (vgl. *gugur*, „schudden, beven") *tononuyu'*, „wijsvinger" (wijzertje? *toelichting van D.*); *konuku*, „nagel, hoef" (vgl. het reeds genoemde Boeg. *kanuku*); *bonawang*, „de bovenste tree of sluitstuk van een trap" (vgl. *mokobawang*, „ruim van uitzicht"); *tonawang*, *motonatonawang*, „de kippen gaan al op stok, ongeveer kwart voor zes"; *bunanang*, „dageraad" (? *C.*); *tonawat*, „leider, baas" (vgl. Tont. *tona'as*, „baas, leider" en *ta'as*, „kernhout"); *bonabai*, „soort omheining van mindere kwaliteit"; *bonikulu*, *monikulu*, *manikulu*, „geloofsvogel"; *ononetek*, „groote gele rups"; *ononokop*, „soort slang".

Dunnebier kent eveneens frequentatieve en verkleinende kracht toe aan *-on-*, doch dit blijkt m.i. niet uit deze voorbeelden. Instrumentatieve beteekenis kan duidelijk worden toegekend aan *tononuyu'* en *konuku*, wellicht ook aan *bonawang*; *tonutur* en *gonugur* kunnen frequentatief worden opgevat, doch evenzeer als aanduidingen van een handeling, een toestand.

In het Iloko komt het infix o.a. voor bij het verbaal substantief, b.v. *panaglako*, „wijze van handelen", waar de verwante talen volstaan

---

[1]) „Sangireesche Spraakkunst", p. 154.
[2]) „Spraakkunst van het Bol.-Mongondousch", BKI, 85, p. 581.

met het prefix *pag-*. De opvatting van R. A. Kern [1]) dat de beteekenis van *-an-* hier geen andere is dan „het passief karakter nog eens duidelijk te doen uitkomen", hoewel zulks niet noodig schijnt daar het verbaal substantief vormelijk reeds passief is, kan ik bezwaarlijk deelen. In dat geval zou men eerder het zoo bij uitstek passieve *-in-* verwacht hebben, dat echter de uitgesproken substantieve kracht van *-an-* mist. Veeleer meen ik daarom, dat *-an-* ook hier het *substantieve* karakter van het verbaal substantief *in deze beteekenis* op den voorgrond schuift. Het is immers ook niet tot zulke verbale substantieven beperkt, getuige ook het door Kern aangehaalde voorbeeld in het Iloko zelf: *kanapon* = *kappón*, „vereeniging, maatschappij", Tag. *kampon(g)*, Mal. *kampung*.

De bovengenoemde voorbeelden blijken bij nader onderzoek met verschillende andere, ook uit de meer bekende talen, te kunnen worden vermeerderd, al is de functie van het infix niet steeds meer duidelijk. B.v. Mal. *senawi* = *sawi*, „passagier, die zijn passage door werken moet verdienen"; *čenangga* = *čangga* „„aangeboren mismaaktheid"; *čenonot*, „stuitbeen" (vgl. *čunut*, „vetklier aan het achterste van een vogel"); Jav. *tenaga*, „gedrag, houding", Soend. *tanaga*, „lichaamskracht" (vgl. Jav. *taga*, „een rechtop gaande gestalte hebbende", Mal. *tega*, „onbeweeglijk pal staande"); Bare'e *tanuju*, „wijsvinger", Morisch *toniso* [2]) (vgl. het eerder genoemde Bol.-Mong. *tononuyu'*); enz. In eenige dezer voorbeelden zijn de instrumentale en de abstraheerende functies nog te herkennen; *tanuju* gaat terug op een *intransiticve* verbale stam, *tenaga, tanaga* zelfs op een stam, die een toestand, geen eigenlijke handeling aanduidt. Wellicht behoort het in dien vorm wijd verbreide *benua, banuwa, wanuwa, vanua, fanua* enz., „land" ook tot deze oude afleidingen.

Zooals reeds werd opgemerkt komen in enkele der genoemde talen de infixen *-an-* en *-in-* naast elkander voor; aldus b.v. in het Bol.-Mongondou'sch, waar elk van beide zijn eigen functie heeft. Het is echter opmerkelijk, dat het infix *-an-* in deze talen weinig of geen „levende" rol meer speelt, en dat het slechts daar tot bloei schijnt te zijn gekomen, waar *suffixen* tot vorming van naamwoorden ontbreken, nl. in het Atjèhsch, het Tjam en de MK talen. Het suffix *-an* en het

---

1) „Wortels en grondwoorden in de Austronesische talen" in BKI dl. 102, p. 290.

2) Ook Esser (Klank- en Vormleer v. h. Morisch, II, p. 354) meent, dat dit infix geen ander is dan het freq. *-al-*, *-ar-*, enz. Wisseling van *n* en *l* is gewoon, maar b.v. in Mal. *belantara* (Skr. *vanântara*) is de *l* secundair (dissimilatie); en m.i. ook in Mal. *telunjuk* (om dezelfde reden).

infix *-an-* zijn ongetwijfeld één en hetzelfde element. Dit is slechts een kleine en logische uitbreiding van de gelijkstelling, die Prof. H. Kern reeds aantoonde, van de — oorspronkelijk demonstratieve en locatieve — partikel *an* (en *i*) als *suffix* en als *voorgevoegd* versterkingsmiddel [1]). Immers het verschijnsel van „infigeering" moet wel ontstaan zijn in een periode, waarin de „wortel" nog geen vaste verbinding had aangegaan met de verschillende elementen, waarmede „grondwoorden" zijn gevormd, en is uitgegaan van die gevallen, waar het „infix" niet in de wortel, maar tusschen twee vrij los staande vormelementen was „ingehecht", om zich daaruit naar analogie te verbreiden. Het is dan ook geenszins toevallig, dat ook het suffix *-an*, behalve de collectieve, locatieve en vergelijkende of verkleinende beteekenissen, óók die van een werktuig en het resultaat eener handeling heeft, b.v. Jav. *tulupan*, „blaasroer" van *nulup*, „met een blaasroer schieten"; Mal. *sumpitan*, „blaasroer" van *sumpit*, „met een blaasroer schieten"; *tutupan*, „deksel" van *tutup*, „sluiten"; *timbangan*, „weegschaal" van *timbang*, „wegen"; *aturan*, „regeling" van *atur*, „regelen"; *kiriman*, „zending" van *kirim*, „zenden"; *buatan*, „daad, maaksel" van *buat*, „maken"; Jav. *gegawan*, „het meegebrachte" van *gawa*, „brengen".

In den aanvang van deze paragraaf deed ik reeds uitkomen, dat ik de infixen *-an-* en *-in-* *in hun oorsprong* verwant acht. Van der Tuuk heeft er reeds op gewezen, dat van de drie in het Tobaasch naast elkander voorkomende praeposities-affixen *ni*, *di* en *i* dit laatste de oorspronkelijke vorm moet zijn geweest, „waaruit *ni* door inschuiving van een *n*, zooals nog in D(airi), moet zijn ontstaan" [2]). Ongetwijfeld bestaan zoowel het prefix *ni-* als het infix tevens prefix *in* uit twee gecombineerde elementen, waarvan het eene *i* is en het andere *n* bevat. Dit laatste kan wel geen ander zijn, dan het immers met *i* synonieme *an*, zoodat $in = i + an$ en $ni = (a)n + i$. Dergelijke combinaties van deze beide demonstratief-locatieve elementen vertoonen het Balische (en Bataviaasch-Maleische) suffix *-in*, dat in functie overeenstemt met elders *-i* (Soendaasch *-an*) en het Oud-Jav. suffix *-ani*, dat na vocalen in de plaats van *-i* kan treden, en dat in het NJav. na vocalen het eenig mogelijke is geworden.

---

[1]) Spraakk. v. h. Oud-Jav. (V. G., VIII, p. 142).

[2]) „Toba'sche Spraakkunst", pp. 318-9. Vgl. ook H. Kern, Spraakkunst van het Oud-Javaansch, V. G., VIII, pp. 308 sqq. Lafeber (stelling XXII van zijn proefschrift „Vergelijkende Klankleer van het Niassisch") heeft het invoegsel *-in-* verklaard uit een geïncorporeerd demonstratief woordje, dat hij in verband bracht met het pron. *ini* en varianten.

Omtrent de oorzaken, die er toe hebben geleid, dat *-in-* overwegend passieve beteekenis kreeg (de praeteritale functie is hiervan niet los te maken [1])), terwijl *-an-* in belangrijke mate actieve functies te vervullen kreeg, kan men slechts gissen. Mogelijk houdt dit hiermede verband, dat ook aan het prefix *i-* steeds meer passieve beteekenis werd toegekend. Een dergelijke ontwikkeling is b.v. te zien in het Tontemboansch en het Sangireesch. Want eenerzijds is de (instrumentaal passieve) *i*-vorm, volgens Adriani, van de drie passieven in het Tont. (t.w. het zuivere met *-en*, het locatieve met *-an* en het hier bedoelde) de „minst passieve", zoodanig zelfs, dat „direct overgankelijke werkwoorden, die dus in het actief hun object in den accusatief regeeren .... ook bij den instrumentalen vorm hun tweede subject met (het) accusatief-teeken regeeren, *waarmede zij dus feitelijk tot actieve werkwoorden zijn geworden*" (cursiveernig van mij, *C*) [2]). Deze constructie geniet zelfs de voorkeur. Doch anderzijds wijzen een aantal voorbeelden op „eene neiging van het Tt. om aan het gebruik van dit passief eene groote uitbreiding te geven, zoodat het terrein wint, in de eerste plaats op het zuivere passief en in de tweede plaats op het locatief passief. In het Sangireesch is *i-* reeds de gewone passief-aanduider geworden, ... hoewel er nog genoeg sporen zijn van de oorspronkelijke instrumentale beteekenis" [3]).

Ook daar waar *i- substantieven* vormt, zooals in het Fidji, het Ibanag en het Iloko, is een tweeledige ontwikkeling zichtbaar: in zijn instrumentatieve functie kan het prefix ook de *persoon* aanduiden, door wie iets verricht wordt, d.i. dus de *agens*; meer locatief kan het de persoon of zaak aanduiden, waarop de handeling gericht is, d.i. de *patiens*. Naast Fidji *i-sele*, „mes" (van *sele*, „snijden") staat *i-vakabula*, „zaligmaker"; naast *i-tutu*, „plaats om te staan, standplaats": *i-soro*, „aangebedene, vereerde". De 3e beteekenis, die van „wijze, inhoud der handeling" is eveneens slechts een variant van het „middel" tot de handeling [4]).

Daaraan beantwoorden nu ook de beteekenissen van het met *i* synonieme *an*: eenerzijds heeft zich uit de — overigens ook nog

---

1) Vgl. Kern, „Het infix-prefix *in*" in BKI, 66, p. 252.

2) „Hoofdstukken uit de Spraakkunst van het Tontemboansch", pp. 189 en 192.

3) Ibid., p. 200. Kern (V. G., IV, pp. 298 sq.) wijst er op, dat nergens de samenhang tusschen de verschillende functies zoo duidelijk is als in het Sang.: *i-panenda*, „wordt afgeschut"; maar ook „om afgeschut te worden", *i-tenda*, „waarmede wordt afgeschut, wat dient ter afschutting".

4) Vgl. Kern, „Fidji-taal", in V. G., IV, pp. 296-7.

bestaande — instrumentale functie de beteekenis „wijze, inhoud der handeling" > *nomen actionis* ontwikkeld, anderzijds, meer locatief beschouwd, is het voorwerp der handeling, het „behandelde" > het „resultaat der handeling". De derde functie, de vorming van abstracta van adjectieve en bijwoordelijke stammen, is een uitbreiding van de eerste; immers het adjectief duidt, waar het als predicaatswoord optreedt, het verkeeren in een toestand aan, en de afgeleide vorm duidt dus de „wijze", de „inhoud" van dien toestand aan. *I*, en daarmede *in*, waarin immers *i* geïncorporeerd is, bleef echter beperkt tot verbale stammen, ook daar waar het substantieven vormde, en ontwikkelde zich steeds sterker in eigenlijk passieven zin, waarmede tevens het deelwoordelijke en predicatieve gebruik van het infix *-in-*, dat *-an-* mist, verklaard is. *-An-* daarentegen bleef meer tot zijn instrumentatieve functie beperkt, verloor meer het verband met een verrichte handeling, zoowel transitief als intransitief, tenslotte zelfs dat met een toestand, en gaf mede daardoor geen uitbreiding aan de reeds weinig passieve inhoud zijner oorspronkelijke functie; daaruit is zijn specialiseering op substantieven, vooral ook met actieven inhoud, te verklaren [1]). Deze specialiseering van *i* (met *in*) en *an* blijkt mede uit het gebruik van de *suffixen -i* en *-an* in die talen, zooals b.v. het Maleisch, die beide achtervoegsels naast elkander bezitten en waar niet het eene het andere heeft overwoekerd; *-an* wordt daar gebruikt bij de meer naamwoordelijke vormen van het werkwoord en bij afgeleide substantieven, *-i* bij bewegingsvormen van het werkwoord.

Het hier behandelde invoegsel *-an-*, waarop ik meen het infix *-n-*, *-an-* in de MK talen, *-an-* in het Tjam en *-eun-* in het Atjèhsch op goede gronden te hebben mogen terugvoeren, is derhalve een vormelement, dat aan de MP talen en aan de MK talen gemeen was, doch dat in eerstgenoemde in het algemeen in onbruik is geraakt of niet tot vollen wasdom gekomen, omdat die talen voor hetzelfde doel over andere vormelementen gingen beschikken, nl. de *suffixen*; terwijl het in de MK talen, die die andere middelen missen, wel tot bloei is gekomen. Het feit, dat het Atjèhsch en het Tjam zich hierin bij de MK talen aansluiten, is een punt van belang voor de beoordeeling van de positie dier talen.

---

[1]) Niet in alle talen is deze specialiseering aldus gegaan: evenals in Fidji *i*-instrum. substantieven maakt, wordt deze functie in een andere Melan. taal, die van Nw. Brittannië, door *-in-* vervuld, b.v. *kil*, „graven", *kinakil*, „graafstok". Dit *-in-* staat dus tot 't Balische suffix *-in* als het infix *-an-* tot het Soend. suffix *-an*.

C. *Syntactische opmerkingen.*

§ 20. *Constructie van het predicaat* (*werkwoord*) *in den zin.*

Aangezien het niet in de bedoeling ligt een beschrijving van de syntaxis der MK talen te geven — hierover heeft Maspéro voor het Khmer een uitvoerige en duidelijke uiteenzetting gegeven — zal hier slechts nader worden ingegaan op enkele bijzonderheden betreffende de constructie van het *werkwoord* in den zin, zulks in verband met hetgeen in § 5 is besproken. Voor het overige wordt met enkele algemeenheden volstaan.

De syntaxis der MK talen is in wezen even eenvoudig als die der MP talen en wijkt van deze laatste in hoofdzaken weinig of niet af. Het bepalende woord volgt steeds het bepaalde woord; alzoo volgt het bepalende adjectief het bepaalde substantief en in de genitief-constructie staat het bepalende substantief zonder meer achter het bepaalde. De zinsconstructie tenslotte is in hoofdzaak deze: onderwerp — werkwoord (predicaat) — attribuut; het indirecte complement volgt op het directe.

In afwijking echter van de MP talen, doch in overeenstemming met het Atjèhsch en het Tjam, kennen de MK talen geen passieve constructie. Maspéro voegt aan deze mededeeling uitdrukkelijk toe, dat onze passieve zin bij vertaling in een actieve moet worden omgezet: „je suis aimé, traduire: on m'aime" [1]); op dezelfde wijze derhalve als in het Atjèhsch.

Het onderwerp — eenvoudig of samengesteld — gaat dus in het algemeen aan het predicaat vooraf, b.v. Khmer: *as trei kampö* (ond.) — *lout tóu* (pred.) — *knòng tik* (*attr.*), „alle garnalen (*ond.*) — sprongen (*pred.*) — in het water" (*attr.*). Maar indien het onderwerp een „pronom indéfini à termes multiples" is gaat wel de eerste term aan het predicaat vooraf, doch de andere worden in het algemeen naar het einde van den zin verschoven b.v. *sĕng mean rup noum lòa krup*, „zij hadden allen schoone gestalten" (*sĕng - krup*, „zij - allen"). Men kan het ook in zijn geheel vóór het predicaat stellen, doch dan laat men het volgen door een persoonlijk voornaamwoord, „qui précède *immédiatement* (cursiveering van mij, C.) le verbe", b.v. *as teang nò - sĕng òy ḍanḍĕng ḍal kinswami ḍâ čea apuk*, „alle dezen - (ze) lieten haar ten huwelijk vragen aan Kinswami, haar vader". Hetzelfde is het geval indien het onderwerp (ander dan pronomen) veelvuldig of samengesteld is, b.v. *bö mòčas srauw ke khĕng*, „indien

1) Grammaire, p. 323.

de eigenaar van de rijst (hij) boos wordt"; *ta čas nò kat ḍam tasak*, „die grijsaard (hij) plantte komkommers". Dit aanvullende pronomen is echter, gelijk wij reeds in het eerste voorbeeld hierboven zagen, niet onmisbaar, b.v. *ta čas nò khĕng nas*, „die grijsaard is zeer vertoornd" [1]).

Men ziet hier dus hetzelfde verschijnsel, dat wij in het Tjam vonden (zie § 5) en waarin wij den oorsprong der Atjèhsche „vervoeging" meenden te mogen zoeken, nl. het inlasschen van het pronomen *onmiddellijk* voor het werkwoord, indien het subject gecompliceerd is en verwarring mogelijk zou zijn. Ook in het Atjèhsch is het pronominaal prefix niet steeds onmisbaar, en vooral in zeer korte zinnen, waar verwarring uitgesloten is, wordt het vaak weggelaten, b.v. *gòbnyan ja' = gòbnyan geuja'*, „hij (die man) gaat"; maar: *gòbnyan ka geuja'*, „hij is al gegaan". Evenals in het Atjhèsch en het Tjam blijkt uit de Khmer voorbeelden, dat ook in deze taal dit verschijnsel optreedt bij „werkwoorden", die niet alleen *niet transitief* zijn, doch zelfs geen eigenlijke handeling doch een *toestand* aanduiden (*khĕng*, „toornen").

Sluit zich derhalve het Atjèhsch op genoemde punten nauwer aan bij de MK talen, op andere vertoont de syntaxis van het werkwoord in laatstgenoemde talen eigenaardigheden, die wel ook het Tjam bezit, doch niet het Atjèhsch, al is een herinnering daaraan in een enkele verouderde uitdrukking wellicht te herkennen. Op deze punten volgt het Atjèhsch meer het taalgebruik van talen als het Maleisch e.d. Ik bedoel hier met name het ruimer gebruik in de MK talen van bepaalde werkwoorden van beweging (en rust), zooals „gaan", „komen", „geven", maar ook „zitten", „verblijven", enz., in combinatie met en ter nadere bepaling van een ander werkwoord, als richting- of plaatsaanduiders, hetgeen den zin vaak een eigenaardige wending geeft. In de eerste plaats betreft dit het optreden van dergelijke bewegingswoorden en wat daarmede overeenkomt als prepositie, hetgeen ook in de Indonesische talen bekend is, b.v. *yòk thas sla mòk any*, „haal de sirihschaal *voor* mij"; *ḅòh tral tòu, wea thlak tòu ḍei*, „(hij) wierp het vaatje weg, en dat viel *op* den grond"; *wea thwö samḅòt tuk nòu ḍai čĕn*, „hij maakte den brief (en) liet (dien) *in* handen van den Chinees"; waarin *mòk*, „komen", (het tweede) *tòu*, „gaan", en *nòu*, „verblijven" in functie te vergelijken zijn met Jav. *ḍateng*. Doch de richting- of plaats-aanduidende functie beperkt zich niet tot het aangeven, dat de handeling zich richt *op een bepaalde persoon of zaak*;

[1]) Zie voor e.e.a. Maspéro, Gramm., pp. 400—402.

zij kan ook *in het algemeen* de richting der hoofdhandeling bepalen. Een overgangsvorm vertoont het eerder aangehaalde voorbeeld *lout tòu knòng tik*, waarin *tòu* de richting van de handeling *lout* bepaalt, doch nog gevolgd wordt door een bepaling met de prepositie *knòng*, „in". In een zin als: *sĕng ḅanḍö knea tòu*, „zij gingen gezamenlijk (heen)" heeft *tòu* slechts algemeen richting aangevende (i.c. verwijderende) kracht. Is het werkwoord transitief en wordt het object vermeld, dan wordt het richting aanduidende woord *achter* het object geplaatst, terwijl het hoofdwerkwoord ervoor staat, als in het reeds genoemde voorbeeld: *wea ḅòh tral tòu*, „hij wierp het vaatje (weg)".

Het Mon kent hetzelfde gebruik blijkens de gesprekken achterin Haswell's Grammatical Notes and Vocabulary (waarnaar hier ter bekorting wordt verwezen)[1]. Zooals gezegd, sluit het Tjam zich hierin bij de MK talen aan (vgl. § 5), doch het Atjèhsch kent deze constructie niet (meer), hoewel ik een herinnering daaraan meen te mogen zien in de verouderde en dichterlijke uitdrukking *publòë ba*, „verkoopen door naar elders mee te voeren" in een versregel als: *meung kuteumèë raja kupèh-pòh, ra'yat-ji jadèh kupublòë ba*, „als ik den koning te pakken krijg, dood ik hem, zijn volk zal ik verkoopen, (ze als slaven) meevoerende"; al geven hier de eischen van rijm en metrum geen zekerheid omtrent de normale positie van het object in dergelijke gevallen. Men vergelijke hiermede echter een zin als Khmer *baròs khčei ròtè, ke mòk ḅa*, „de man leende den wagen, (en) hij kwam (hem) meevoerende". Hoewel in den grond der zaak op dezelfde wijze te verklaren als Maleische uitdrukkingen als *bawa lari*, e.d. (= Atj. *ba pluëng*), is hier toch duidelijk een verschil in accent en in waarde van het bepalende werkwoord t.o.v. de hoofdhandeling en t.o.v. het object.

Met het bovenstaande worde hier volstaan; voor uitvoerige voorbeelden in het Khmer en Tjam van het syntactisch gebruik van het werkwoord zie men Maspéro, Grammaire, pp. 328 sqq. en pp. 399 sqq., resp. Aymonier, Grammaire, pp. 73 sqq.

IV. *Samenvatting en conclusies.*

§ 21. *Samenvatting.*

Het is uit de voorgaande hoofdstukken, naar ik meen, onbetwistbaar gebleken, dat het Atjèhsch zich op verschillende merkwaardige

[1]) Ook in het Siameesch is het zeer gebruikelijk. Iets dergelijks komt echter ook voor in het oostelijke MP Nufoorsch, vgl. van Hasselt, „Nufoorsche fabelen" in BKI, dl. 61, 1908, p. 521, aant. 7 *j*° p. 506 aant. 6.

punten in zijn klank- zoowel als zijn vormleer en zijn syntaxis nauwer aansluit bij de MK talen, bijzonderlijk bij het door het Mon vertegenwoordigde type daarvan, dan bij de MP talen en meer speciaal de westelijke Indonesische. In dit verband werden genoemd het accent en de daarmede verband houdende verschijnselen als monosyllabisme, een ruimere mogelijkheid tot combineeren van consonanten, waaronder de combinaties met *h*, diphthongisatie, een analoog gebruik van affixen, het algemeen toepassen van het infix *-an-*, het ontbreken van een passieve constructie, de nadere aanduiding van een reeds genoemd subject door middel van inlassching van een pronomen onmiddellijk voor het werkwoord, en andere. In sommige gevallen zijn deze punten van overeenkomst zelfs *essentieel* te noemen, zooals het optreden van den palataal als sluiter in het schrift, het ontbreken van suffixen en van een passieve constructie. Kon in eenige gevallen soms een parallel worden aangewezen in meer Noord-Oostelijke talen van den Indischen Archipel, zooals die van Borneo en de Filippijnen, ten aanzien van de laatstbedoelde, essentieel genoemde, was dat niet het geval. Daarbij werd erop gewezen, dat de palataal in deze positie bepaald niet oorspronkelijk MP is, terwijl hij in het Atjèhsch nog in betrekkelijk recenten tijd moet zijn uitgesproken. Hieraan kan nog worden toegevoegd, dat ook indien men de woorden op palataal in het Atjèhsche schrift als *leenwoorden* uit een MK taal beschouwen wil, dit aan de zaak weinig verandert, daar men dan mag verwachten, dat overname naar eigen taaleigen heeft plaats gehad. Wat het ontbreken van suffixen aangaat werd opgemerkt, dat deze ongetwijfeld een aan de MP talen eigen jongere ontwikkeling zijn, en dat zij ook in de Oostelijke talen van den Archipel, hoewel op den achtergrond geraakt, niet geheel ontbreken.

De Atjèhsche woordenschat tenslotte blijkt, ontdaan van de Sanskrit, Arabische, Perzische en Europeesche ontleeningen, voor een groot deel zuiver MP te zijn en slechts voor een betrekkelijk klein deel zuiver MK, terwijl daarnaast een categorie woorden bestaat, die op wortels teruggaan welke aan de MP en de MK talen gemeen zijn, en waarin het Atjèhsch zich in den vorm of in de beteekenis of in beide deels meer aansluit bij de MP talen, deels meer bij de MK talen. De onderlinge verhouding in grootte der categorieën is niet in juiste cijfers aan te geven, daar nog vele woorden niet onder te brengen zijn en eerst bij betere kennis der MK talen zal kunnen blijken of zij wellicht daar thuis behooren, terwijl bovendien onder de MP categorie zeer vele Maleische ontleeningen voorkomen, doch de grens

daarvan niet nauwkeurig te trekken is. Dat een aantal dier nog niet onder te brengen woorden aan het Tjam en het Atjèhsch gemeen zijn, werd reeds met eenige voorbeelden toegelicht (§ 6). Vele der monosyllabische woorden, waaraan het Atjèhsch zoo rijk is, kunnen niet door afkapping van een lettergreep of uitstooting van een vocaal tusschen twee medeklinkers (§§ 3, 9 en 11) worden verklaard en zijn ongetwijfeld z.g. „wortelwoorden"; een deel daarvan zal in de MK talen kunnen worden teruggevonden, doch een ander deel vertegenwoordigt MP wortels, die elders in tweelettergrepige grondwoorden worden teruggevonden.

De als hoofdstuk V bijgevoegde woordenlijst beperkt zich tot de woorden, die het Atjèhsch met de MK talen gemeen heeft, met toevoeging van enkele, die deze laatste met de MP talen gemeen hebben, voor zoover het Atjèhsche woord in vorm of beteekenis zich nauwer bij de MK talen aansluit; zij is ongetwijfeld niet volledig.

§ 22. *Conclusies.*

Welke conclusies met betrekking tot de positie van het Atjèhsch ten opzichte van zijn verwanten mogen wij uit het voorgaande trekken? Hier past groote voorzichtigheid. Niet alleen wegens het gebrekkige en onvolledige materiaal, dat beschikbaar is, doch vooral ook omdat de taalkundige verhoudingen in den Archipel en nog meer die in Achter-Indië oneindig veel gecompliceerder zijn, dan men zich vaak voorstelt. Sinds onheugelijke tijden hebben allerlei invloeden door en op elkander ingewerkt, waarvan wij de draagwijdte, vaak het ontstaan en den oorsprong, soms zelfs het bestaan niet kunnen vermoeden. Zoo hebben er ongetwijfeld wederzijdsche betrekkingen bestaan tusschen de MK talen eenerzijdsch en het Siameesch zoowel als het Annamietisch anderzijds, welke bezwaarlijk alle aan ontleening zijn toe te schrijven [1]); waarschijnlijk zijn ook het Birmeesch en het Chineesch niet uit te schakelen [2]).

Het is dan ook niet dan onder de grootste reserve, dat ik de volgende punten zou willen stellen:

1. De in vorige paragraaf samengevatte verschijnselen, met name

---

1) Langen tijd heeft men, gelijk bekend, het Annamietisch zelfs met de MK talen in één (Mon-Annamietische) familie ondergebracht. Het toonsysteem in het Annam. is hier echter een bezwaar.

2) Voor betrekkingen van het Chineesch en Siameesch met de MP talen zie Dr. K. Wulff, „Über das Verhältnis des Mal.-Pol. zum Indo-Chinesischen" (Danske Vidensk. Selsk., Hist.-fil. Medd., XXVII, 2), kort besproken door R. A. Kern in BKI, 102, pp. 358 sqq.

die welke ik daar *essentieel* noemde — waarbij ik in dit verband nog zou willen betrekken het algemeen gebruik van het infix *-an-* - tezamen met het niet te verwaarloozen MK element in den woordenschat, schijnen te herinneren aan een taaltoestand, die dichter dan de MP talen als geheel staat bij het MK taaleigen.

2. Alle genoemde verschijnselen, ook de „minder essentieele", zooals het accent en de daarmede verband houdende klankveranderingen, kunnen wijzen op een vrij langdurige, aan die der MK talen parallelle ontwikkeling tot in vrij recenten tijd.

3. Het ruime MP element in het Atjèhsch (en het Tjam enz.), met name in den woordenschat, dat bezwaarlijk geheel aan MP ontleening is toe te schrijven, verbiedt die talen geheel los te maken van de MP talen en ze onder te brengen bij de MK talen.

4. Punt 1 kan derhalve aldus nader worden geformuleerd, dat de daar bedoelde verschijnselen schijnen te herinneren aan een taaltoestand, die dichter dan de MP talen staat bij een taaleigen, dat gemeenschappelijk MK en MP was [1]).

5. Die taaltoestand kan men dan stellen in een periode voorafgaande aan de emigraties der MP stammen naar de eilanden, welke geleid hebben tot de zelfstandige ontwikkeling der MP talen. De dragers van de taal, die in Noord-Sumatra tot het Atjèhsch is geworden, zouden dan eerst veel later, wellicht zelfs als de laatsten dier volken en in betrekkelijk recenten tijd het vasteland hebben verlaten, terwijl Tjams en anderen er bleven.

6. In ieder geval, afgezien van de vraag of het gestelde in de punten 1 tot en met 5 al dan niet juist is, vertoont het Atjèhsch een zoodanig eigen karakter, dat nauwe aansluiting bij een of andere bestaande groepeering der MP talen niet gewettigd is en zeker niet die bij de Westelijke Indonesische talen.

7. Aangezien dat eigen karakter grootendeels gemeengoed is van het Atjèhsch en het Tjam met deszelfs naaste verwanten, en vermoedelijk ook van het Selung van den Mergui-Archipel, lijkt het voor de hand te liggen deze talen, althans voorloopig, samen te brengen in één groep, welke men aan de MP talen kan verbinden, doch die overigens een eigen, zelfstandig karakter vertoont, dat een onmiskenbare betrekking met de MK talen aanwijst.

---

[1]) Ik vermijd hier in dit verband met opzet uitdrukkingen als „Austrisch", „gemeenschappelijk-Austrisch", „oer-MP" e.d., omdat deze de kwestie weder te simplistisch zouden stellen.

V. *Vergelijkend Atjèhsch, Tjamsch en Mon-Khmer Vocabularium.*

Van dit vocabularium bleven de letters A, B en C [1]) door een toeval bewaard uit de overigens verloren gegane collectie, bedoeld in de noot bij den aanhef van dit artikel en in § 7. Zij bevatten ± 25 % van de woorden der hier gegeven lijst, welke voor de overige letters geheel opnieuw moest worden samengesteld met gebrekkiger hulpmiddelen. De oorspronkelijke collectie omvatte bijna 200 woorden; thans worden 150 vergelijkingen gegeven. Het lijdt geen twijfel, dat de lijst verre van volledig is en dat zij bij beschikking over vollediger materialen en vooral bij betere bekendheid met de betrokken talen, dan thans mogelijk is, niet-onaanzienlijk zou kunnen worden uitgebreid.

In de woordenlijst zijn niet opgenomen:

a. woorden, welke — niet in de MP talen aangetroffen zijnde — alleen aan het Atjèhsch en het Tjam gemeen zijn, zonder dat in de MK talen een equivalent werd aangetroffen;

b. woorden, welke op een zoowel in de MP als in de MK talen voorkomenden wortel teruggaan, behalve in eenige gevallen, waar het Atjèhsche woord in vorm of beteekenis m.i. nauwer bij de MK talen aansluit; zoo b.v. *niet*: *asèë*, „hond" = Jav. *asu*, Tj. *asău*, Stieng *sou*, Kančo *asou*, Kha-pi *sau*, Khasi *kseu*, etc.; *čò*, *čučò*, „kleinkind" = Tj. *čau*, *tačau*, Mon *čao*, Khm. *čau*, Mal. *čuču*; *čulò'*, „(iets puntigs) steken in iets", vgl. Mal. *čelok*, „tasten of steken in een holte", Khm. *čhlak*, „sculpter, graver, ciseler", Stieng *čölok*, „enfoncer le doigt"; *teubèë* = Mal. *tebu*, Tj. *tabău*, Mon *ḅau*, Khm. *ampau* (geschr. *-b-*), „suikerriet"; *cumpèë*, „grootmoeder" = Mon *pèö*, „id." (< **pu*, vgl. MP (*m*)*pu*); enz.; maar *wèl* b.v.: *ba*, „brengen"; *črië'*, „scheuren"; *čubeut*, „(af)knijpen"; *khuëng*, „droog"; e.d. voor den vorm; *ja'*, „gaan"; *sòh*, „leeg"; enz. voor de beteekenis;

c. woorden, waarvan een mogelijk equivalent slechts in één MK taal werd aangetroffen, tenzij het Atjèhsche woord in vorm en beteekenis zoodanig daarbij aansluit, dat toeval wel uitgesloten is.

1. *Ara* in *ité' ara*, „taling" en in *eumpiëng ara*, „eendenkroost": Tjam *ara*, „dendrocygna javanica, sarcelle sifflante"; *čįim ara*, „id."; Tjam *ada*, „canard"; Mon *ate*, *atea* (geschr. *adâ*), „duck"; Khmer *tâ*, *tea*, „canard"; Bahnar *ada*, *ara*, „canard"; Stieng *da*, „canard domestique".

[1]) Om typografische redenen wordt *č* als hoofdletter weergegeven door *C* zonder meer.

Het Atj. woordenboek van H. Djajadiningrat geeft Atj. (*ara*) in bovengenoemde combinaties ten onrechte onder *ara*, „vijgenboom".

2. *Ba*, I. „vader" (in Toenòng en Pidië), „betiteling van oude slaven, vrnl. door kinderen" (in Banda):
Khmer *ba*, „père";
Mon *me* (geschr. *mâ*), „father";
Bahnar *ba*, „père";
Stieng *ba*, „mot qu' on ajoute devant les noms des hommes d'un certain âge pour les relever un peu".
Ook in de Sakai- en Semangtalen verbreid, soms met de beteekenis „oom".

3. *Ba*, II. „brengen, dragen":
Tjam *ba*, „mener, conduire, porter";
Khmer *ḅa*, „conduire"; *pò* (geschr. *bâ*), „porter dans ses bras";
Stieng *ba*, „porter un enfant sur ses bras";
Bahnar *ba*, „accompagner, conduire, amener";
Mon *pe, pea* (geschr. *bâ*), "n. a kind of long basket used by Karens for carrying things and for keeping clothing; v. to carry a burden on the back as the Karens do with shoulder pieces and forehead strap".

4. *Bačut*, „een weinig, een beetje": Zie *čut*.

5. *Bah, ba', beu* (de laatste twee zonder nadruk), „laat, laat maar; zorg dat, laat het zijn dat (dit laatste meer *ba'*)": Tjam *bi*, „pour, pour que, afin que";
Stieng *bah*, „pour, afin de, que, dans l'intention de".

6. *Ba'*, II, „prepositie: aan, voor, te, op";
Tjam *pak*, „à, vers, indique le lieu";
Oud-Mon *pâ'*, „for, on behalf of".

7. *Bé*, „grootheid, omvang; wijze; hoeveelheid":
Stieng *be, bei*, „comment, comme quoi, de quelle manière"; Senoi *bē*, „very".

8. *Bè'*, „vetatief partikel, neen, niet":
Mon *pa*, „Partikel des Verbotes" (?);
Stieng *po, pou*, „nicht'" (?);
Bahnar *bi*, „non" („mot Rengao");
Rengao *bi*, „nicht";
Djakun *be*, „not";
Pantang Kapur *beh*, „not";
Bersisi *bök*, „don't".
(De laatste drie talen behooren tot de Sakai- en Semang-talen van Malaka).

9. *Béb*, „den mond vooruitsteken (als een aap), gezich-

ten trekken":
Khmer *pép* (geschr. *b*-), „moue des lèvres, contracter les lèvres, grimacer".

10. *Bit*, „waar, juist, echt":
Tjam *bịak*, „vrai, véritable";
Khmer *pit* (geschr. *b*-), „vrai, certain";
Mon *poi'* (geschr. *pik*), „fine, nice";
Khasi *bit*, „geeignet, passend".

11. *Blét*, „schittering, flikkering":
Khmer *plet* (geschr. *b*-), „paraître et disparaître comme l'éclair".

12. *Bleut*, „(de oogen) openen, openhouden":
Tjam *blak*, „ouvrir (les yeux), regarder";
Mon *mla'*, „to open (the eyes)";
Bahnar *blek*, „ouvrir (en parlant des yeux)";
Vgl. ook Tj. *blök* in *blök möta*, „démangeaison des yeux, curiosité"; en Khmer *plek*, „étrange, qui excite l'étonnement, l'admiration".
Voor -*t* > -*k* (= „hamzah") zie § 13.

13. *Bŏh*, *bĕh*, „partikel ter uitdrukking van instemming": Tjam *bèk*, „particule finale, donc, ainsi"; Bahnar *büh*, *böh*, „soit, c'est égal, cela peut aller".

14. *Bòïh*, „(weg)werpen":
Khmer *ḅòh*, „lancer";
Mon *poh*, *pah*, „to throw stones with a two-stringed bow"(?). Vergelijking onzeker.

15. *Bòt*, „ombuigen, krommen; zich uitrekken":
Tjam *but*, „tressé, tordu";
Khmer *pot* (geschr. *b*-), „courber, plier, arquer";
Stieng *bot*, „plier, courber, fléchir, s'étirer le corps";
Mon *pon* (geschr. *b*-), „to embrace, to put the arms around" (?); *ḅon*, „to twist, to braid".
Voor -*n*: -*t* vgl. s.v. *lŏn*, *lén* en *wèt*.

16. *Bŏt*, „uittrekken (van iets dat vast zit), uitrukken, plukken (van een kip)":
Tjam *bụič*, „arracher, retirer (ce qui est enfoncé en terre)";
Mon *ḅot*, „to unsheathe, as a sword; to draw, as a nail"; Khmer *ḅoč*, „arracher à poignées"; *ḅoč mòmih*, „plumer" (*mòmih* = „plume");
Stieng *büič*, „plumer une poule";
Bahnar *buč*, „rupfen (Federn)".
Oorpronkelijke wortel gaat dus uit op -*č*, hoewel mij van dit woord in het Atj. geen schrijfwijze op -*j* bekend is.

17. *Buëng*, „ondiep moeras, geschikt voor sawah":
Mon *peang poa* (geschr. *bang* -), „marshy pool";
Khmer *phung*, „Schlamm, in den Schlamm sinken";
Stieng *bhöng*, „marais, marécage qui a toujours ou prèsque toujours de l'eau".

18. *Cagèë*, „beer";
Tjam *čagău*, „ursus malayanus, ours à miel";
Stieng *kou*, „ours";
Bahnar *xögau, högau*, „id.";
Alak *čakao*, „id.";
Boloven *kau*, „id";
Lave *ögau*, „id.".
De laatste drie talen zijn nauw aan het Bahn. verwant (Maspéro). In Khm. niet aangetroffen; Mon heeft *kemèm* (geschr. *kmim*), „bear". Wellicht is Djakun (Malaka) *čegûam*, „bear" te vergelijken.

19. *Cah*, „kappen, afkappen":
Tjam *jah*, „défricher, débroussailler, abattre (les bois)";
Khmer *čeh*, „tailler à petits coups";
Stieng *čah*, „fendre, briser, casser, rompre";
Bahnar *čah*, „couper avec la serpe les lianes, les broussailles, etc.".

20. *Cang*, „hakken, houwen (boom, hout); fijnsnijden, kerven":
Mon *čang*, „to prick, to pierce";
Stieng *čang*, „charpenter (du bois), couper, hacher";
Bahnar *čong*, „déblayer, débarrasser un endroit des broussailles, lianes, ronces, etc., qu'on coupe et qu'on enlève".
Vgl. ook Khmer *čeang* (geschr. *čâng*), „ouvrier, artisan" (?).
Vgl. ook Mal. *činčang*.

21. *Cangguë'* „kikvorsch": Khasi *jakōid*, „Frosch";
Stieng *köt*, „grenouille ordinaire";
Mon *ngèö*˙ (geschr. *ngau*), „frog" (?).
Atj. -' < -*t* (zie § 13); voor diphthongisatie van *u* > *uë* en *u* > *au* > *èö* zie § 12.

22. *Cèh*, „fijn (door stampen, wrijven, kauwen, enz.), gebroken (ei, door broeden), uitgebroed, uitgekomen (kuikens, ook wel kinderen), stukdrukken":
Tjam *čĕh*, „éclore, se lever, s'entr'ouvrir";
Khmer *čes*, „écraser, piler légèrement";
Bahnar *xeh*, „éclore, s'ouvrir";
Voor Khm. -*s* zie § 14.
Voor Bahn. *x* zie nos. 18 en 26.

23. *Ceungèh*, „onaangename, doordringende reuk (brand)":
Mon *čeʼeh*, „to smell like raw meat";
Khmer *čaʼeh*, „qui a mauvaise odeur; forte odeur de rance, fétide";
Stieng *čiʼih*, „odeur forte, mauvaise, désagréable".

24. *Ceut*, „stekende pijn, stekend":
Mon *čòt* (geschr. *čat*), „to sting, prick";
Khmer *čat*, „âpre, âcre, acerbe";
Stieng *čât*, „amer, astringent, mordant (en parlant de certains rémèdes)".

25. Chè, „doorboren (oorlellen, neus van karbouw)" (Toenòng'sch):
Khmer *čoh*, „percer, trouer, perforer";
Bahnar *jeh*, „percer en piquant".
Vgl. ook Mon *čalöh*, „to pierce" (?) (met infix?).
Voor de klankverhouding vgl. Atj. *čhè* = *čèh* = *čòh*, „aanstrijken (lucifer)"; *pèh* = *pòh*; *gèt* = *gòt*; enz. Voor *j* : *č* zie no. 19.

26. *Chén, Cén*, „liefhebben; weemoedig, sterk verlangen naar":
Tjam *khin*, „vouloir, aimer";
Mon *čhâṇ* en *sehâṇ* (dit laatste geschr. *črahâṇ*), „to love";
Bahnar *čön*, *xan*, *xön*, „avoir la force morale, le courage, le coeur de...., avoir la patience de";
Khmer *čhan*, „raison, motif, but" (?).
Voor *é* : *a* zie s.v. *jéb*. . .

27. *Chiʼ*, „oud" (*Keučhiʼ*, „kamponghoofd"):
Tjam *čĕi*, *kačĕi*, „prince, maître, appellatif des divinités inférieures, des membres de la famille royale; monsieur" (*kačĕi*„ moins honorifique que *čĕi*");
Mon *kemčei*, „parent-in-law";
Stieng *čêh*, „vieux en parlant des hommes et des animaux".
Vgl. voor Mon *kemčei*: Tjam *tuha*, *taha*, „oud" (= Atj. *tuha*) en Tj. *tumöha*, *tamöha*, *tuma*, *tama*, „beaux-parents" (= Atj. *tha*).
Voor de klankverhouding vgl. Atj. *adéʼ* = *adòë*.
Vgl. ook Mal. *enčik*.

28. *Chuëng*, „urinelucht, naar urine ruikende":
Khasi *jung*, „Urin".

29. *Cičém*, „vogel":
Tjam *čim*, *čịim*, „oiseau";
Mon *kečim* (geschr. *gačim*), „bird";
Khmer *čâp*, „Name für kleine Vögel, Sperling";

Cong *šiem*, „Vogel";
Bahnar *xem*, „oiseau";
Stieng *čum*, „oiseau, petit oiseau";
Khasi *sim*, „Vogel".
Ook in de Sakai- en Semang-talen wijd verbreid in verschillende vormen, o.a. Senoi en Tembe' *čep*, „bird". Het Atj. woord is reeds door Blagden als MK gesignaleerd.

30. *Cit*, *sit*, „slechts, ook, toch (nadrukwijzer)":
Tjam *šit*, *ašit*, „petit, peu";
Khmer *tič*, „peu". (?).
Metathesis?; vgl. *čut*, „klein" (Khm. *tuč*) en *dit*, „weinig". De vergelijking is echter onzeker.

31. *Cò'*, „nemen, weghalen, grijpen": Tjam *čòk*, „enlever, arracher, prendre de force";
Mon *ček*, *čeak* (geschr. *jak*), „to draw, drag" (?);
Stieng *jok*, „prendre";
Bahnar *iok*, „prendre, recevoir, accepter";
Khmer *yok* (geschr. *yak*, OKhm. nog *yok*), „prendre".
Voor Stg. *j* zie nos. 19 en 25.
Bahn. *i*- wisselt met *j*-, vgl. *haiak* = *hajak*, „gaan, schrijden" (Atj. *ja'*, vgl. ook Mal. *jejak* en *injak*); *iao* = *jao*; *iet* = *jet*; enz.
Voor Khm. *yok* vgl. OKhm. *ypar* (= *yĕpar*) = NKhm. *čhpar*; Mon *yòa* = Khm. *čhei*, Bahn, Stg. *ji*.

32. *Còh*, „pikken (van vogels), steken (van insecten), bijten (van slangen)":
Tjam *čòh*, „donner des coups de bec, becqueter";
Khmer *ček*, „mordre (serpents), happer (poissons), becqueter, donner un coup de bec (oiseaux)";
Stieng *čoh*, „mordre, manger (en parlant des poissons, des serpents et des oiseaux seulement)";
Bahnar *joh*, „becqueter, piquer".
Voor de klankwisselingen zie s.v. čhè.

33. *Cōh*, „uitroep, waarmede men een hond aanhitst":
Mon *pečuh*, „to hound on, to set on as a dog" (met caus. prefix *p*-);
Stieng *čeh*, „pourchasser les chiens, crier aux chiens";
Stieng *ču*, „die Hunde antreiben" (Schmidt);
Bahnar *pöšuh*, „antreiben, stoszen" (met prefix *pö*-).

34. *Cōng*, „het bovenste deel van iets, boven op, boven in":
Khmer *čong* (geschr. -*u*-), „fin, bout, extrémité, faîte, cime";
Stieng *čung*, „fin, sommet,

bout, extrémité";
Bahnar *köjung, köiung,* „haut, long";
Mon *čalòng, čamlòng,* „pinnacle" (met infix?) (?);
Mon *čing sengoi,* „Dachfirst" (*sengoi* = „huis") (?);
Khasi *ryngsung,* „unzugänglich, hoch";
Bersisi (Malaka) *čông,* „hill"; *čerong,* „lofty"; *jelong,* „long";
Sakai *čeron,* „hoch"; *čerang,,* „long".
Verder in de Sakai- en Semangtalen wijd verbreid in verschillende vormen.
Voor de beteekeniswisseling vgl. Tjam *atah,* „loin, long, haut, sur", Bahn. *ataih,* „loin"; Mal. *atas,* Atj. *ateuëh,* „boven, op".

35. *Còt,* „recht overeind, zeer steil; heuvel":
Tjam *čök,* „montagne, mont"; Kančo *čot,* „id."; Khmer *čòt,* „en pente rapide, escarpé".

36. *Criё',* „scheuren, uitrafelen, pluizen":
Khmer *čriek, črek,* „fendre des objets longs et minces";
Bahnar *čödrek* (< **čönrek*), „lambeaux d'étoffe déchirée et hors d'usage". Bahn. *-d-* < *-n-* vóór *r* (zie § 17 onder infix *-n-*).
- Vgl. ook Mal. *čarik,* „afgescheurd stuk, scheuren".

37. *Cu, čuy,* „aanpunten, puntig maken":
Tjam *čuič* (uitgespr. *čuy*), *čuö,* „pointu, aigu";
Mon *čhû,* „to write, to whet, to sharpen";
Khmer *čoč,* „pointer, faire un point, pointiller";
Khmer *čruoč, sruoč,* „aigu, pointu, effilé";
Khasi *šut,* „wetzen".
Vermoedelijk twee wortelvarianten, één op *-č,* één op -. In Mon en Atj. gaat *-č* in den regel over in *-t,* soms ' „hamzah" (zie § 13). Hiertoe hoort ook wel Atj. *čuy* II, „met iets puntigs uithalen, uitpeuteren".

38. *Cubét, čubeut,* „(af)knijpen (met duim en vinger)":
Tjam *čapeč,* „émietter avec les doigts";
Khmer *čhpit, čhpöt* (geschr. *-b-*), „pincée, prise du bout des doigts";
Stieng *čöbéč,* „presser, comprimer, ressurer, émier, brayer dans ses doigts";
Bahnar *čöpet,* „pincer légèrement, tâter avec les doigts".
Vgl. ook Atj. *jeupét,* „klemmen, knellen, afklemmen", dat mogelijk Mal. leenwoord is (Mal. *jepit*); en Atj. *gapiët,* „klemmen" (Mal. *gapit*),

Khm. *piet*, „reiben, pressen", *thpiet*, „mit einer Zange halten", Stieng *piet*, „die Finger zw. 2 Holzstücken stecken haben".

39. *Cut*, „klein":
Mon *ḍot*, „to be young, to be small" (?);
Khmer *tuč* (geschr. *duč*), *tóč*, „petit" (?);
Khasi *dûit*, „klein" (?);
Senoi (Malaka) *ma'čut*, „small";
Sakai (Chendariang, Malaka) *mačut*, „small".
Metathesis? Vgl. *čit*, *sit*. Vgl. ook Dajak *isut*, „weinig"? (Daj. *s*- < *č*- als in *sinta* < *činta*).

40. (*Dab*) in *peudab*, „dekken, dakbedekking aanbrengen":
Bahnar *dap*, *döp*, „bedecken";
Khmer *tòp*, *tup* (geschr. *dab*, *dub*), „barrer, boucher";
Stieng *köldop*, „Tür schlieszen";
Khasi *khyrdup*, „schlieszen";
Ook in Santali (Munda) *dap*, „decken, bedecken (Dach)".

41. (*Déh*), in samenstellingen als *sidéh*, „daar, ginds"; *keudéh*, daarheen, gindsheen" e.d. = *jéh* (zelfstandig gebruikt, „die, dat, gene, gindsche"); aanwijzend vrnmwrd. behoorende bij de 3e persoon:
Tjam *deh*, „cela, là, làbas";
Mon *ḍeh*, „he or she (disrespectful)";
Bahnar *de*, „man, die Menschen".
Vgl. ook Atj. *jih*, „hij, zij (grof)".

42. *Deuë*, „ondiep, laag (van water)":
Mon *ḍâ*, „shallow";
Bahnar *döl*, „nicht tief, wenig tief".
Oorspr. -*l* (zie § 14). Vgl. ook Santali *dal*, „tiefer Schlamm, Morast".

43. *Deuë'*, „honger; hongerig":
Tjam *ök*, „jeûne, abstinence; privation d'aliments; avoir faim";
Mon *tök* (geschr. *dök*), „scarce";
Khmer *at*, „dénué de" (?).
Voor de vormen zonder beginconsonant vgl. Atj. *éh* = Tj. *ḍih*, „liggen, slapen"; Atj. *é'* = Tj. *ḍik*, „(be)klimmen, (be)stijgen"; voor de verklaring zie § 3, eerste voetnoot. — Khm. *at* is onzeker.

44. *Dhab-dhab*, „haastig, gehaast, gejaagd":
Tjam *thap*, „oppression, anxiété; étouffer, être oppressé";
Khmer *thap*, „étouffer"; *hap*, „essouflé";

Stieng *thop*, „traurig" (?);
Bahnar *hop*, „einwickeln, bedecken und ersticken".

45. *Dit*, „weinig":
Khmer *tič*, „peu";
Khasi *khydit*, „wenig"; *rit*, „id.";
Sakai *dit*, „plus rien".
Ook Santali *det*, „klein, wenig".
Vgl. ook *čit*.
Reeds door Blagden mogelijk MK genoemd.

46. *Dòm*, „overnachten, overblijven, ergens blijven slapen, den nacht doorbrengen":
Tjam *döm*, „perché, posé; se percher (oiseau)";
Mon *töm* (geschr. *d*-), „sich niederlassen, vorübergehend wohnen"; *töm teak* (geschr. *d*-), „to make a temporary stay on the road or in a house";
Khmer *tòm* (geschr. *d*-), „percher".
Vgl. ook Mon *töm lhing*, „to sleep as a bird" (*lhing* = „to sleep").

47. *Dòng*, „staan, overeind staan, opgericht zijn, verblijf houden":
Tjam *dang, döng*, „être ou se tenir debout";
Mon *demòng*, „to remain, to dwell" (met infix);
Bahnar *dong* = Tj. *dang*;
Bersisi (Malaka) *jöng*, „to stand, to stand upright".
Vgl. ook Annam. *düng*, „aufstehen". Niemann vergelijkt ook Bug. *tăttong*.

48. *Dròb*, „vangen":
Mon *ròp* (geschr. *rap*), „erfassen";
Bahnar *röp*, „erfassen, sich bemächtigen";
Stieng *rap*, „erlangen, besiegen".

49. *Dum, dub*, „hoeveelheid; alle(s)":
Tjam *dum, dôm*, „tout, tous, combien";
Bahnar *dom*, „id.".

50. *Éh*, „slapen, liggen":
Tjam *ḍih*, „coucher, se coucher, dormir";
Jarai *dih*, „id.";
Khmer *ḍek*, „dormir";
Mon *setik*, „schlafen";
Khasi *thiah*, „schlafen";
Stieng *deh*, „mettre bas, enfanter, naître" (?).
Voor de vormen met beginconsonant zie s.v. *deuë'*.
Voor -*h*: -*k* (*hamzah*) vgl. s.vv. *bah, bè', čhi'*.
In Khasi is diphthongisatie van *i* > *ia* opgetreden (vgl. § 12).

51. *È'*, „drek, afscheidsel, uitwerpselen, vuiligheid, afval":
Tjam *èh*, „excréments, déjections; fiente, fumier";
Mon *oi'* (geschr. *ik*), „dung";
Khmer *ač*, „excréments";
Stieng *eč*, „id.";

Bahnar *ič*, *ik*, „id.";
Khasi *eit*, „id.";
Semang-talen (Malaka) *î* (*ai*), *et*, *eh*; alles met gelijke beteekenis.

Voor de behandeling van *-č* in dit geval zie § 13. Voor *-h* in Tjam en Semang-talen, zie s.v. *éh;* vgl. ook Atj. *è* = *è'* (opzettelijk gewijzigde uitspraak, die minder cru klinkt).

Het woord is reeds door Blagden als MK gesignaleerd.

52. (*Eu*)*ngka* (*'ngkr*), „mat":
Oud-Mon (11e eeuw) *dingkar*, „id" (Blagden).

Blagden teekent aan: „I incline to the view that it (nl. het Atj. woord) is more closely allied to the 11th century Mon *dingkar* than to the Malay *tikar*" (zie § 7).

53. *Gab*, „stevig gebouwd en welgevormd":
Khmer *kap* (gesch. *gâp*), „convenable";
Mon *kòp* (gesch. *gap*), „proper, fit";
Bahnar *gap*, „convenable";
Stieng *gap*, „id.".

Reeds door Blagden als MK aangeduid.

54. *Gah*, „roem, faam, naam, roep, mare"; *peugah*, „zeggen, vertellen":
Mon *kòh*, *sekòh* (geschr. *gah*), „to speak, to say";
Khmer *kòh*, „citer".

Vgl. ook Atj. *gagah*, „sterk, krachtig" = Mal. *gagah*.

55. *Gòt*, *gòt*, „goed, mooi, wel, in orde":
Tjam *gòt*, „juste, exacte";
Khmer *kòt* (geschr. *gat*), „juste".

56. *Geu-*, „hij, zij; men" (pronominaal prefix bij „vervoegde" werkwoordsvormen, behoorende bij *gòb* (zie s.v.) en *gòbnyan*, „die mensch, hij, zij"):
Khmer *ke* (geschr. *ge*, OKhm. *ge*), „il, on, celui, les gens";
Mon *keh* (geschr. *geh*), „id.";
Bahnar *gi*, „id.";
Stieng *geul*, „id.".

57. *Glé*, „(beboschte) heuvel, berg":
Tjam *glai*, „forêt, bois";
Jarai *glai*, „id.";
Rade *dle*, „id.";
Kha-pi *dlei*, „id.";
Kančo *dlai*, „id.";
Kasèng *kalo*, „id." (?).

58. *Gò* (*gur*), „heft, handvat, steel":
Tjam *gar*, *gör*, „manche, poignée (couteau, sabre)";
Bahnar *gör*, „id.".

Voor *a*, *ö* : *ò* zie s.vv. *čòt*, *dòm*, *pò* e.a. Voor *-r* zie § 14.

59. *Gòb*, „mensch, persoon, man;

een ander, vreemde, men, de lieden":
Bahnar *gâp, gau,* „Fremder";
Senoi (Malaka), *gob,* „a stranger";
Sakai (Malaka) *gop,* „étranger".

60. *Gōh,* „bult, buil, eeltknobbel":
Khmer *kōh,* „Kropf";
Mon *kuh* (geschr. *guh*), „to swell";
Khasi *kuh,* „Kropf".

61. *Hah, peuhah,* „openen (gew. alleen van den mond; ook figuurlijk)"; *teuhah,* „open, wijdgeopend, wijd openstaand":
Tjam *ha,* „ouvrir";
Mon *hâ,* „to open, to spread apart, as a wound";
Khmer *hâ,* „ouvrir";
Bahnar *ha,* „id.";
Stieng *ha,* „id.".
Volgens Schmidt in de 4 MK talen met de beteekenis „den Mund öffnen".

62. *Hè',* „vemoeid":
Khmer *hat,* „müde" (Schmidt), „s'exercer" (Maspéro);
Stieng *hat,* „müde".
Voor Atj. *hamzah* < *-t* zie s.v. *čangguë'* en § 13. De vergelijking is echter onzeker.

63. *Hĕy, hōy,* „roepen, aanroepen, noemen":
Tjam *höy,* „partic. vocat.";
Mon *höy,* „exclamation used to call the attention of a person at a distance";
Khmer *hoy,* „formule d'appel; *ḍanghoy,* „appeler en criant".
Daarnaast Atj. *hay,* „o!" (vocatief) = Mal. *hay.*

64. *Hu* (veelal geschr. *hwr*), „vlammend, in vlam staande, glinsterend":
Tjam *hu,* „passer au feu, brûler";
Bahnar *hur,* ‚id.";
Stieng *ur,* „heizen";
Khmer *čhur,* „s'enflammer".
Voor oorspr. slot *-r* in Atj. en Tjam zie § 14.

65. *'Iĕ',* „urine":
Tjam *mö'ik,* „uriner"; *ịa mö'ik,* „urine" (*ịa* = „water") (met prefix *mö-*);
Bahnar *ik,* „urine".

66. *Ja,* „overgrootvader, betovergrootvader, voorvader, voorouders; betiteling van vereerde personen":
Tjam *ja,* „appellatif des gens de médiocre condition, familier ou de mépris":
Mon *čea* (geschr. *ja*), „a great-grandmother";
Bahnah *ia,* „Urahne";
Stieng *iai,* „id.".
Vgl. ook Santali *gia,* „Urgrossmutter".

67. *Ja',* „gaan, loopen, komen":

Mon *čeak* (geschr. *jak*), „gehen, daherziehen" (Schmidt), „to drag, to draw" (Haswell) (?);
Bahnar *hajak, haiak,* „schreiten";
Cong *šea,* „gehen";
Bersisi (Malaka) *čok,* „to go".
Voor Cong *š* < *č* zie s.v. *čičém.*
Vgl. ook Mal. *jejak, injak.*

68. *Jawië,* „linkshandig"; *meujawië,* „(iets) links, onhandig, verkeerd (doen)":
Mon *č'wei,* „left" (geschr. *jwi*);
Bahnar *uē,* „verdrehen, quer".
Zie ook s.v. *wië.*

69. *Jéb,* „drinken":
Mon *čep* (geschr. *čep* en *jâp*), „to sip, to taste".
Het Tjam heeft het Mal.-Pol. *mönyum,* vgl. Mal. *minum.*

70. *Jéh,* „gindsch(e)" (aanw. voornaamw. behoorende bij de 3e pers., Mal. *sana*):
Zie s.v. *déh.*

71. *Jeuëb,* „elk, ieder":
Oud-Mon *jâp,* „id.";
Nw. Mon *čemap* (geschr. *jmâp*), „every" (met infix).
Het Atj. woord is reeds door Blagden met OMon *jâp* in verband gebracht.

72. *Jih,* „hij, zij" (grof): Zie s.v. *déh* en *jéh.*

73. *Jluëh, gluëh,* (veelal geschr. *jlws*), „klein soort hert":
Tjam *nyrųah, zrųah,* „tragulus kanchil *Raffl.,* un très petit chevrotain";
Khmer *čhlus,* „id.".

74. *Kab,* „bijten":
Khmer *khâm* (Maspéro), „mordre", *kâm* (Schmidt), „beissen";
Bahnar *kap,* „beissen";
Stieng *kap,* „beissen (Hund)".
Voor Khm. *-m* vgl. s.v. *čičém.*
Vgl. ook Tagalog *ngabngab,* „bijten"?

75. *Kèh,* „krabben, krauwen; aanstrijken (lucifer)":
Tjam *kịah,* „raclé, effacé; enlever en raclant";
Khmer *kies,* „racler"; *kèh,* „enlever en grattant";
Mon *keh,* „to write with a stile"; *keneh* (met infix *-n-*), „a sharp pointed iron for writing on palm leaf"; *kah,* „kratzen, schaben" (Schmidt);
Bahnar *kaih,* „kratzen, schaben";
Stieng *keh,* „abschaben".
Voor Khm. *-s* in *kies* zie § 14; voor de diphthongisatie (ook in Tj. *kịah*) zie § 12, en vgl. ook Khm. *čriek* = *črek,* Atj. *pilèt* = *pilië', gapét* = *gapiët* enz.
Zie ook s.v. *kuëh.*

76. *Khòb, khòb,* „bedorven

stank":
Khmer *thöp*, „riechen";
Bahnar *hep, hip*, „id.";
Stieng *pîp*, „id.".

77. *Khêm*, dial. *kiëm*, „lachen":
Tjam *khim*, „sourire;
Mon *ka'im*, „to smile".
Vgl. ook Annam. *čhim*.
Reeds door Blagden gesignaleerd.

78. *Kheun*, „zeggen, spreken, reciteeren":
Tjam (*a*)*khan*, „annoncer, rapporter, déclarer, dire; informer";
Bahnar *khan*, „id.";
Mon *kakòn* (geschr. *gakan*), „instruction, message".
Niemann vergelijkt Mak. *kana* (?).

79. Kh*iëng*, *keuhiëng*, „stinkend (zooals een privaat)":
Tjam *khung*, „odeur forte, fétide";
Bahnar *khing*, „id."
Voor *u* : i zie s.v. *kuëh*.

80. *Khōb*, *kōb*, „omkeeren (van een kom, iets komvormigs), overwelven met iets dergelijks":
Mon *kaköp* (geschr. *gaköp*), „Deckel";
Stieng *kup*, „sich verbergen";
Khasi *kop*, „cover of the bud";
Khmer *krop*, „couvrir" (met infix?) (?).

81. *Khuëng*, „droog (van het weer)":
Tjam *khong, ghong*, „sec, desséché";
Mon *keniang*, „trockene Jahreszeit" (< *kiang* + inf. *-n-*).
Voor *uë* : *ia* zie s.v. *buëng* en *kuëh*.
Vgl. ook Dayak *keang*, „droog" (?).

82. *Kiwiëng*, *kuwiëng*, „krom, gebogen, met een bocht, met een kromming":
Khmer *khweng*, „quer"; *khwien*, „enroulé en hélice";
Bahnar *hauen*, „gekrümmte Glieder";
Mon *wen*, „crooked, as an arm by contraction of the muscles".
Vgl. ook Nicob. *en-win*, „rund"; *e-weän-a*, „zickzack". Zie mede s.vv. *kiwòt, wéng* en *wèt*.

83. *Kiwòt* in *kiwiëng-kiwòt*, „in allerlei bochten, bochtig, kronkelend":
Khmer *khwat-khweng*, „en tous les sens".
Zie ook s.vv. *kiwiëng, wéng, wèt*.

84. *Kleuëng*, „roofvogel, kiekendief":
Khmer *khleng*, „zeearend";
Stieng *klang*, „épervier, oiseau rapace, hibou";
Bahnar *klang*, „id.";
Mon *klâng*, „to float in the

air".

Vgl. ook Nicob. *kalâng,* „whitebellied sea-eagle".

85. *Kòh,* „snijden";
Tjam *koh,* „couper, trancher";
Khmer *ko,* „raser" (?);
Stieng *kôh,* „abschneiden, kürzen";
Semang (Malaka) *kō, ma-kō,* „snijden".

86. *Kòng,* „stevig, hecht, sterk, krachtig":
Tjam *khang* „ferme, solide, robuste; dur; fort";
Khmer *khlang,* „fort" (met infix?);
Mon *kòng,* „bold, daring, venturesome"; *kròng,* „stiff, hard" (met infix?).

87. *Kruëng,* „rivier":
Tjam *kròng, klòng,* „fleuve";
Bahnar, *kròng,* „id.";
Mon *krung,* „a brook or creek".

Vgl. ook Siam. *klong,* „kanaal"? en zie s.v. *luëng.*

88. *Kruët,* „e.s.v. aromatische citroen":
Tjam *kryöč,* „orange, citron";
Bahnar *kroi,* „id.";
Stieng *kruič,* „id.";
Mon *mak-krut* (Blagden);
Khmer *krauč,* „id.".
Reeds door Blagden gesignaleerd.
Is Mal. *jeruk* wellicht door metathesis van oorspr. slotpalataal en initiaal als hetzelfde woord te verklaren?

89. *Kuë,* „een knoop leggen, (vast-)knoopen":
Tjam *kyal, kyöl,* „noeud";
Khmer *kuoč,* „noeud";
Bahnar *kual,* „noeud";
Mon *kua* (geschr. *kwaw*), „to weave bamboos with ratan or cord".
Oorspr. *-l* (in het Atj. gewoonlijk nog zoo geschreven); zie § 14.
Khm. *-č* te verklaren uit wortelvariatie?, vgl. ook Bahn. *töguöt,* „knüpfen"; Stg. *kuôt,* „zusammenschnüren, falten".

90. *Kuëh,* „graven, delven":
Tjam *kyah,* „racler, écorcer, raser";
Mon *kuah* (geschr. *gwah*), „to scratch, as a dog scratches or digs the earth with his paws";
Khmer *kòs,* „racler";
Bahnar *koih,* „kratzen, schaben" (Schmidt); *akuih, akuch,* „racler" (Maspéro);
Stieng *kuahi,* „(sich) kratzen".
Oorspr. *-s* (in het Atj. nog vaak zoo geschreven); zie § 14. Voor Stieng *-hi* < *-s* vgl. MP leenw. *brahi* = Tj. *brah,* Mal. *beras.*
Zie ook s.v. *kèh* met verwante beteekenis; voor de

klankverhouding vgl. Atj. *čruëh* = *čriëh*, „uitsnuiten" en zie *buëng, khuëng.*

91. *Kuët*, „bijeenschrapen, bijeengaren, opruimen":
Tjam *kyač, kyöč*, ook wel *kyik*, „ramasser avec les mains, à poignées, cueillir, curer, creuser, déblayer; puiser";
Oud-Tjam *kwač*, „graven, delven (kanalen)" (inscr. 12e eeuw Çaka; *Aymonier*, „Inscr. Tchames", p. 53);
Khmer *kaut* (geschr. *kût*), „reiben" (?);
Bahnar *kuak* = Tj. *kyač*;
Khasi *khûd*, „abwischen, abschaben, abreiben". (?).
Waarschijnlijk twee wortelvarianten: op *-t* en op *-č*. Wellicht is ook *kuëh* (zie s.v.) zulk een variant; de beteekenisovergang is reeds in Tj. *kyač* te vinden en hij bestaat ook in het Atj., b.v. in *kuët anòë*, „zand schrapen, verzamelen" in *Malém Dagang*, Ed. Kon. Inst. T. L. V. v. N. I., vss. 742 sqq. Zie echter ook *uët.*

92. *Keumuën*, „neef, nicht":
Tjam *kamyön, kamyöč*, „neveu, nièce";
Mon *kemèn* (geschr. *kmin*), „a nephew or niece";
Khmer *kmuoi*, „Neffe, Nichte";
Bahnar, Stieng *mon*, „id.".
Khmer *-uoi* is moeilijk te verklaren; vgl. echter s.v. *čagèë*: Jakun *čegûam*. Tj. *kamyöč* (uitgespr. *-uê*) zal wel Khmer leenwoord zijn, „quasi-geleerd" met *-č* gespeld.
Reeds door Blagden MK geduid.

93. *Kléb* (*mata*), „flikkeren van de oogen, oogwenk":
Tjam *klèk*, „furtif, à la dérobée, secrètement";
klèk möta, „coup d'oeil furtif";
Bahnar *klĕ*, „id.";
Khmer *lòp*, „furtivement";
čhlòp, „épier furtivement".
Tjam *-p* veelal > *-k* (*hamzah*), vgl. *nak* = *nap*, Atj. *nab*, „voor"; *jawòk* = *jawap*, „antwoord" enz.
Voor *e*: *o*, vgl. *gèt* = *gòt*, *pèh* = *pòh*, *lĕn* = *lŏn* enz. Het kortheidsteeken in Bahn. *klĕ* duidt mogelijk op een uitspraak met slot-hamzah, vgl. Bahn. *röia*, „golf" = Tj. *riyak, rayak*, Atj. *riyeuë'*.

94. *Lé*, „meer, nog, nog meer, nog eens, nog steeds, bovendien":
Khmer *lây*, „tous" (Maspéro); „Zeichen des Plurals" (Schmidt);
plây, „de plus en plus";
Mon *lē*, „auch";
Bahnar *halai*, „immer mehr";

Stieng *plai*, „sich ausbreiten".
Atj. *-é* < **-ay*, vgl. *até* < MP *hatay*, *padé* < MP *paray*.

95. *Lĕ*, „veel":
Tjam *lö*, *lō*, „beaucoup";
Jarai *lō*, „id.";
Curu *lö*, *rö*, „id.";
Bahnar *lö*, „id.";
Semang *baler*, *balu*, „viel".
Semang *-r* mogelijk schrijfwijze naar Engelsche uitspraak.

96. *Lém*, „oudere broeder, oudere man (ook: *dalém*)":
Khmer *riem*, „älterer Bruder";
Mon *tarēm*, „alt";
Stieng *riêm*, „überreif (Früchte)";
Khasi *rim*, „alt".
Voor *l*: *r* vgl. s.v. *jluĕh*, *kruĕng*, *lĕ*.

97. *Lét*, „nazetten, achtervolgen, najagen":
Mon *lemöt nâ*, „to drive away, following after with a whip" (*nâ* duidt een zich verwijderende richting aan) (met infix *-m-*?);
Khmer *lut*, „pousser" (?).
Atj. *é* wisselt met ō (< *u*) en *ĕ*, zie s.v. *lōn* en vgl. Atj. *trōn* = *trén* = *trĕn* = Mal. *turun*; Mon *phadek* = *phaduk*, „to wet, moisten" enz. Vgl. ook s.v. *lĕ*. De vergelijking is echter onzeker.

98. *Leuĕn*, „voorerf":
Tjam *lan*, „aire, cour, espace";
Khmer *lân*, „id.".

99. *Leuĕng*, „uitspreiden, openspreiden, openslaan, ontrollen":
Tjam *lang*, „déplier, déployer, dérouler";
Bahnar *lâng*, „id.".

100. *Leu'a*, „stuk, brok; massa, hoop" (Djajadiningrat); „blad van steen, metaal of hout" (van Langen, gespeld *lĕa*):
Tjam *çula*, *hala* „feuille";
Raglai *sula*, „id.";
Jarai *hola*, „id.";
Khmer *slik*, „id.";
Bahnar *hla*, „id.";
Stieng *la*, „id.";
Mon *lha*, (geschr. *sla*, *hla*, *lha*) „a leaf".
Ook in de Sakai- en Semangtalen verbreid in verschillende vormen.
Vgl. ook Annam. *lá*.
Reeds door Blagden vergeleken uitgaande van de beteekenis volgens van Langen, die Djadiningrat echter *niet* geeft. Daarnaast komt *lha*, „spaander" voor, dat laatstgenoemde opgeeft, doch van Langen niet; ook Kreemer kent het. Mogelijk zijn *lha* en *leu'a* hetzelfde woord.

101. *Lhab*, „indompelen, indoo-

pen; ook: indompelen in verfbad, verven, kleuren":
Mon *pelöp*, „to dive; to bathe in medicated or charmed water";
Khmer *leap* (geschr. *lâp*), „enduire"; *lòp* (geschr. *lap*), *lup*, „auswischen, umfärben, bedecken, waschen";
Bahnar *löp*, „tauchen, überschwemmen, bedecken";
Stieng *blöp*, „(sich) herabstürzen (Habicht), sich senken".
Atj. *lh*- < *sl*-, *tl*- of *čl*-; zie § 10. Dus √‾ *l*-.

102. *Lhan*, „python":
Tjam *klan*, „python, boa";
Khmer *thlan*, „id.";
Mon, Bahnar, Stieng *klan*, „id.".
**tl*- > Khm. *thl*-, Tj., Mon enz. *kl*-, Atj. *lh*-; zie § 10.
Reeds door Blagden* gesignaleerd.

103. *Lhòm*, „laten vallen (vrucht, anker, gordijn), doen nederdalen (vloek, voet); inbrengen, storten (kapitaal); bedekken (met een kleed)":
Mon *lhom* (geschr. *sl*-) in *lhom latak*, „to wear a cloth as a shawl over the shoulders" (*latak* = „to dress, put on clothes") (Haswell); *slom*, „bedecken, überbreiten" (Schmidt);
Bahnar *lōm*, *lum*, „rollen, einpacken";
Stieng *lôm*, *löm*, „überziehen, ölen" (?);
Khmer *khlum* (geschr. *gh*-), „bekleiden, bedecken".

104. *Lōb*, „bukkende onder iets doorgaan, ingaan, binnengaan; binnenkruipen; ondergaan (zon); wegduiken, wegkruipen, zich verschuilen":
Tjam *lop*, „cacher, voiler";
Bahnar *lup*, „id.";
Mon *lup*, „to enter, go into";
Khmer *lup*, „Falle für Turteltauben";
Stieng *lop*, „Falle für Fische".

105. *Lōn*, *lèn*, *lĕn*, *lin*, „uitgedoofd, uitgebluscht":
Khmer *lòt* (geschr. *lat*), *lut*, „éteindre";
Mon *plöt*, „to be quenched, extinguished";
Bersisi (Malaka) *plöt*, „to extinguish";
Sakai *pilōt*, „éteindre".
Voor -*n*: -*t* zie s.v.v. *bòt*, *lōt*, *wèt*. Voor *ō*: *ö* zie s.vv. *lĕ* en *lèt* en vgl. Mon *lök* < Skr. *loka*.

106. *Lōt*, in *aneu' lōt*, „kaarde, kaardstokje (rondhouten stokje waarop de gezuiverde boomwol met de

hand wordt gerold, waarna met het spinnen kan worden begonnen)":
Mon *lōn,* „a weaver's shuttle"; *khalōn tow,* „a stick for rolling cotton preparatory to spinning" (*tow* = „cotton").
Voor *-t: -n* zie s.v. *lōn.* Dit woord komt niet in het woordenboek van Djajadiningrat voor; wel in dat van Kreemer.

107. *Luëng,* „gleuf, groef, geul, greppel, (bevloeiings)kanaal; gat:
Tjam *halung,* „trou, fosse, canal creux sous l'eau";
Khmer *lung,* „creuser", *anlung* „gouffre dans une rivière"; *romlung,* „fosse";
Bahnar *hölung* = Tj. *halung;*
Mon *klòng čhim,* „a vein or artery" (*čhim* = „blood").
Vgl. ook Siam. *klong,* „kanaal".

108. *Mat,* „vasthouden, aanpakken, vatten, in de hand houden, grijpen":
Tjam *mök,* „prendre, saisir, empoigner" (OTj. *mak*);
Mon *pòt* (geschr. *pat*), „to press with the hand, to squeeze";
Stieng *bot,* „anhaften";
Voor *b* (*p*): *m* vgl. s.vv. *ba,* „vader" en *bleut.*

109. *Ngiëng,* „kijken, zien, gadeslaan":
Tjam *amịöng,* „regarder, examiner, scruter";
Bahnar *nang,* „hinschauen";
Senoi, Blanya-Sakai (Malaka) *neng,* „to see";
Kenaboy (Malaka) *pănung,* „seen".
De vergelijking is onzeker.

110. *Ngòb,* „onder water, overstroomd, ondergeloopen":
Bahnar *ngap,* „sinken und fallen";
Khmer *ngup,* „s'incliner, baisser";
Khasi *ngop,* „untersinken".

111. (*Ngòh*) in *singòh,* „morgen (demain)" en *beungòh,* „ochtend":
Tjam *paguh,* „demain, lumière du matin, aube";
Mon *nguh,* „to awake out of sleep"; *penguh,* „to arouse, to awaken" (met prefix *p-*).
Daarnaast Tj. *pagé,* „matin, matinée; demain" = Mal. *pagi.*
Atj. *singòh* = lett. „één *ngòh*"; *beungòh* < *ba' ngòh* = lett. „bij *ngòh*" (vgl. *beuklam* < *ba' klam*).
Zoo ook Tj. *paguh* < *pak guh,* „bij ...".

112. *Nguy,* „gebruiken, gebruik maken van; aanhebben, aantrekken (kleeren)":

Tjam *ngųĕi, angųĕi,* „s'habiller, se vêtir, mettre des habits; usage, emploi";
Bahnar *ngŏi,* „id.".

113. *Ngeut,* „dom, onnoozel"; *peungeut,* „bedriegen"; *teungeut,* „slapende, slaperig":
Mon *sengèt,* „ruhig, still"; Khmer *sngât,* „Einsamkeit, Stille".
Vergelijking onzeker.

114. *Nyeum, nyum,* „gevoelen, gewaarwording, meening": Tjam *nyŏm, nyam,* „goûter, déguster, essayer";
Bahnar *nyem,* „id.".

115. *Pa'è,* „gekko":
Stieng *pêkêi,* „eine Art Eidechse";
Bahnar *bŏkuei,* „Eidechse";
Khmer *pangkuoi,* „Chamäleon".
Voor *k:* ' vgl. *seu'uĕm* en Mon *sekŏm.*

116. *Panaïh,* „nangka":
Mon *pĕnah* (geschr. *panah*), „the jack tree".

117. *Pèh, pòh,* „slaan, dooden": Tjam *pòh,* „frapper";
Mon *peh,* „to kick (used only with reference to horses)" (?);
Mon *kepòh,* „mit der flachen Hand schlagen";
Khmer *ḅòh* (geschr. *p*-), „frapper de la pointe".
Vgl. ook Soend. *pupuh, pöpöh,* „slaan".

118. *Pèt* (vaak geschr. *pj,* aldus ook van Langen), „plukken, inzamelen, lezen (vruchten, bloemen e.d.)":
Mon *semèt* (geschr. *smit*), „(mit der Scheere) abschneiden";
Khmer *meč, mič,* „pincer".
Daarnaast echter Khm. *peh,* Okhm. id., „cueillir (des fruits ou des fleurs)".
Vergelijking onzeker.

119. *Pĕt,* „sluiten (oogen), schuil gaan (zon)":
Khmer *preč* (geschr. *prič*), „cligner des yeux".
Khm. met infix *-r-*? Vergelijking echter onzeker.

120. *Pingan,* „bord, schotel, schaal":
Tjam *pangin, pingin,* „tasse, écuelle, bol, assiette, bol à sauce";
Mon *pangân,* „a cup, or earthen plate".

121. *Plòïh,* „losmaken, loswikkelen, ontrollen":
Mon *lŏh, plŏh,* „to untwist".

122. *Pò* (*pur*), „vliegen":
Tjam *par, pŏr,* „voler";
Curu *barr,* „id.";
Bahnar *apar,* „id.";
Stieng *par,* „id.";
Mon *pò* (geschr. *paw* < * *par*), „to fly".
Voor Mon *-w* < *-r* zie § 14.
Ook Jav. *miber, mabur,* Mad. *ngabbher,* te verge-

lijken?
Reeds door Blagden gesignaleerd.

123. *Pōt,* „waaien, wind maken, (be)waaieren":
Mon *pök,* „to blow as the wind";
Stieng *pōk,* „wehen, fächeln".
Voor *-t* > *-k* (hamzah) zie § 13. Voor *ō: ö* zie s.v. *le, lėt, lōn.*

124. *Reuëng,* „droog, op-, uitgedroogd, verzengd":
Khmer *prâng,* „trocken";
Stieng *rêny,* „trocken";
Bahnar *kreny,* „trocken, morsch".
Vgl. ook Mal. *kering,* doch het Atj. woord staat dichter bij althans het Khm. woord (*euë* < *a,* niet < *i,* vgl. § 12).

125. *Reunyeun,* „trap, ladder":
Tjam *lanyan,* „échelle, escalier";
Mon *kanin, tanin,* „a ladder or stairs".

126. *Ròt, Rèt,* „vreten (van grasetende dieren), grazen":
Mon *ròt* (geschr. *rat*), „to reap";
Khmer *čraut* (geschr. *črūt*), „ernten";
Bahnar *höröt,* „gewaltsam ausreissen";
Stieng *rat,* „an sich ziehen";
Khasi *rat,* „pflücken, ausreissen".

127. (*Sam-*) in *sambinòë,* „schoon (van vrouwen)" en *samlakòë,* „schoon (van mannen)":
Tjam *sịam, sịöm,* „beau";
Jarai *hiam,* „id.";
Bahnar *liem,* „id.";
Sue *sam,* „id.";
Khmer *čhom,* „id.".
Vgl. ook Tj. *sịam binai,* „belle fille, beauté féminine" (sic) en *sịam lakĕi,* „beau garçon, beauté mâle" (sic).

128. *Seuët,* „water scheppen, hoozen, leegscheppen":
Tjam *sač,* „puiser, épuiser, vider";
Khmer *sač,* „id.";
Bahnar *çai,* „id.";
Mon *sehât ḍak,* „to bail water out of a boat" (*ḍak* = „water").
Vgl. ook Khasi *phasait* (met prefix); Annam. *tát,* vanwaar *that* in het Tj. dial. van Annam.

129. *Seupòt,* „slaan (met stok, zweep e.d., vooral van slaginstrumenten)":
Tjam (dial. v. Camb.) *pòk,* „frapper, battre";
Mon *sĕpot* (geschr. *sa-*), „to stroke or rub with the hand";
Stieng *pŏt,* „mit Fäusten schlagen".

130. *Seu'uëm,* „warm, heet":
Tjam (dial. v. Camb.) *hum,* „chaud";

Khmer *hum,* „id.";
Mon *sekŏm* (geschr. *sgŏm*), „lukewarm".
Voor *k* : ' vgl. *pa'è.*

131. *Sòh,* „ledig, niet gevuld, zonder inhoud, loos, voos, hol":
Tjam *sòh, thòh,* „non, ne . . . pas, rien du tout, vide, vain, inutile";
Khmer *sòh,* „vide";
Bahnar *ço, çoh, hoh,* „id."; „vergebens" (Schmidt).
Vgl. ook Batak en Tomb. *so,* „niet"?.

132. *Suët,* „uittrekken (van iets dat vast zit), uithalen, uitdoen":
Tjam *suak, thuak,* „ôter, enlever, retirer; extraire, arracher";
Khmer *haut* (geschr. *hût*), „tirer, faire sortir".
Vgl. ook Annam. *thoát.*

133. *Srah,* dial. *rah,* „wasschen, afwasschen, spoelen":
Tjam *srah,* „propre, net, pur";
Mon *sah,* „reinigen";
Khmer *črŏh* (geschr. *jrah*), „rein, reinlich";
Stieng *jörah,* „rein".
Mon *sr-* wordt vaak > *s-*.

134. *Srōt, rhōt, rōt,* „naar beneden vallen, neervallen, te vroeg ter wereld komen (van onontwikkelde vrucht)":
Mon *lōt,* „to fall down";
Khmer *lòlut, ròlut,* „Abortus";
Stieng *rölut,* „id.".

135. *Takuë,* hals, nek":
Tjam *takuai, takuĕi* („pron. *takuĕ*"), „cou";
Rade *kekuei,* „id.";
Kha-pi *tekuei,* „id.";
Bahnar *ako,* „Hals, Nacken";
Stieng *kou,* „Hals";
Mon *kâ,* „Hals" (?);
Khmer *ka,* „cou" (?);
Söm (Malaka) *kua,* „cou".

136. *That,* „zeer, erg, geducht, krachtig, hevig":
Mon *that,* „well, healthy, strong";
Khmer *hat,* „s'exercer".
Vgl. ook Khm. *that,* „gras, obèse" en Mon *trahat, črahat,* „strength".
Reeds door Blagden gesignaleerd.

137. *Thō* (vaak geschr. *thur*), droog, verdroogd, dor, verdord":
Tjam *thu,* „sec, desséché";
Stieng *thur,* „ampoule produite par le feu" (?);
Zie ook s.v. *hu.*

138. *Tōh,* „loozen, uit het lichaam verwijderen, ontlasten":
Khmer *ḍoh* (geschr. *ṭoh*), „dégager";
Stieng *dŏh,* „loslösen".

139. *Tòm,* „ooit, wel eens"; *han tòm,* „nog nooit" (*han* = „niet"):
Tjam *tom,* „rencontrer, se réunir à, accompli";

Mon *tòm*, „the beginning"; Khmer *ḍöm* (geschr. *ṭöm*), „commencement"; Stieng, Bahnar *töm*, „tronc"; Sakai *ntâm*, „hier, anciennement, autrefois". Voor de beteekenis „tronc": „commencement" vgl. Atj. *phōn*, „begin" en Mal. *puhun*, „boom". Khm. *ḍ* vaak voor elders *t* of *ṭ*, vgl. Skr. *devatâ* > Khm. *tewoḍa*, *tepḍa*; Skr. *ṛtu* > Khm. *ròḍau*; enz.

140. *Tōt*, „aansteken, (ver)branden, roosteren, poffen; afschieten (geschut)": Tjam *tụič*, *tụik* (beide uitgespr. „*toué*"), „allumer"; Khmer *ḍòt* (geschr. *tut*), „brûler"; „anzünden" (Schmidt); Oud-Khmer *tut* = NKhm. *ḍòt*; Bahnar *tök*, *tok*, „anzünden". Waarschijnlijk twee varianten, één op *-č* en één op *-t*; vgl. Khm. *uč*, „anzünden", Sue *uij*, „Feuer". Ook Atj. *tōt* wordt vaak met palatalen sluiter (*twj*) geschreven, aldus b.v. bij v. Langen. Doch Mon heeft *tû*, „to burn" (vgl. s.v. *ču*, *čuy*) dat doet denken aan de MP wortel in Tag. *luto*, Tb. *dutu*, „koken", Day. *tino*, „aangebrand". Vgl. voorts Atj. *tutōng*, „aansteken", Soend. *tutung*, „aangebrand". Ook in Annam.: *dôt*, „anzünden".

141. *Tuč*, „afhangen, neerhangen": Tjam *atụöl*, „pendre, suspendre"; Bahnar *atol*, „id.". Dit woord komt niet in het woordenboek van Djajadiningrat, wel in dat van Kreemer voor. Oorspr. *-*l*.

142. *Uët*, „wrijven, schuren, afwrijven, afschuren": Tjam *ụak*, „essuyer, frotter, frictionner"; Khmer *kaut* (geschr. *kût*), „reiben" (?); Khasi *khûd*, „abwischen, abschaben, abreiben" (?). Vergelijking onzeker, zie nl. ook s.v. *kuët*.

143. *Uët*, „inslikken, opslikken, verslinden": Tjam *hụač*, „avaler un liquide"; Bahnar *huč*, „id."; „Schlürfen beim Trinken" (Schmidt); Khmer *hòt* (geschr. *hut*), „verschlingen (löffelweise), schlürfen"; Stieng *hut*, „gierig schlürfen, stark atmen beim Trinken". Tj. en Bahn. wijzen op oorspr. *-č*, Khm. en Stg. op oorspr. *-t*. Ook Atj.

'uët wordt veelal met palatalen sluiter (*'wj*) geschreven (aldus ook van Langen). Tj. heeft echter ook *hyak*, „manger, partic. manger le riz", dat Aymonier en Cabaton met Mal. *suwap* in verband brengen (?, *s-* en *h-* en *-p* en *-k* wisselen), zoodat hier mogelijk twee wortels aanwezig zijn.

144. *Wèh*, „weggaan, zich wegscheren, zich verwijderen, uit den weg gaan, uitwijken, ontkomen":
Tjam *wèh*, „éviter, esquiver, (se) détourner";
Khmer *weh*, „esquiver";
Bahnar *ueh*, „ausweichen".

145. *Wéng*, „(rond)draaien, winden, malen; molen, suikermolen":
Tjam *wing*, „tourner, retourner; tournoyer, tourbillonner";
Bahnar *uing*, „id.";
Bahnar *uang*, „drehend einwickeln";
Khmer *wang-weng*, „umherirren"; *wieng*, „Umweg, gewunden";
Stieng *wang*, „ablenken";
Khasi *kwang*, „herumstreifen".
Zie ook *kiwiëng*, *kiwòt*, *wèt*.

146. *Wèt*, „draaien, inéén draaien, twijnen":
Khmer *weč*, „empaqueter"; „einwickeln"; *weny*, „flechten";
Bahnar *uéč*, „umdrehen";
Stieng *čal kueč*, „Wirbelwind";
Khasi *khyrwait*, „flechten, winden"; *khyrwain*, „wickeln, flechten".
Zie ook *kiwòt*, *wéng*.

147. *Wië*, „links, linker":
Tjam *iaw*, *iöw*, *iw* („pron. *iou*"), „gauche, à gauche";
Mon (*tòa*) *č'wei* (geschr. *jwi*), „linker (hand)";
Khmer *čweng*, „links" (?);
Bahnar *ngieo*, „id." (?).
Zie ook *jawië*, *wéng*.

148. *Wòë* (geschr. *wy* en *wyl*), „terugkeeren, naar huis gaan, thuis komen":
Khmer *wol* (geschr. *wal*), „tournoyer, tourbillonner"; „drehen, wenden" (Schmidt); *wil*, „tourner"; *ḅal*, „zurückkehren";
Bahnar *ual*, „zurückkehren";
Stieng *muol*, „drehen"; *uil*, „einen Kreis bilden". Vgl. ook Tj. *wil*, „rond, circulaire"; Mon *wòa* (geschr. *wai*), „eddy, whirlpool";
Nicob. *wial*, „drehen, wenden".
Zie voorts de voorafgaande nos. 145 t/m 147, die waarschijnlijk alle varianten zijn van een wortel, die „draaien, omdraaien,

verdraaien" beduidt.

149. *Wò* (*wr*), „dwalen, ronddolen"; *tuwò* (< *wò* + pref. *teu-*), „vergeten":
Tjam *war, wör,* „oublier; perdre connaissance; errer, s'égarer, se perdre";
Jarai *wör,* „id.";
Bahnar *uör,* „hin und her sich wenden, sich herumschütteln".

150. *Weuë* (*wr*), „kraal, stal (vee)":
Tjam *wa, war,* „parc (à buffles), étable";
Mon *wâ,* „an open plain or prairie";
Khmer *weal* (geschr. *wal*), „plaine" (?).
Vergelijking onzeker wegens Khm. *-l*; Mon *-l* zoowel als *-r* valt weg!

HIKAJAT KISAH OELAT

Wormstekige stenen op Atjèh (en in Minangkabau?)

DOOR

H. T. DAMSTÉ.

Na de lange grote-vacantie, volgend op het binnenhalen van de rijstoogst, kost 't de Minangkabauer wel eens moeite, om weer aan het werk te gaan voor een volgende padi-productie-slag.

Waarschuwingen, dat 't mis kon gaan, zo hij niet tijdig zijn velden inundeerde en omploegde en plantklaar maakte, hoorde ik te Sidjoendjoeng in 1896/98 pareren met het bescheid: „Het wormpje in de steen schenkt Allah wel levensonderhoud, — hoe zou Hij dan ons, mensen, Zijn dienaren, laten verkommeren?!" [1])

Ik verstond dat toen als een stuk universele wijsheid, geldend voor alle wormen en alle stenen en alle minangkabause gelovigen, in heden, toekomst en verleden, en dacht aan wormpjes in putten en groeven van het rotsoppervlak, en ook aan *oelat*'s die de bakstenen deden verpulveren: zulke „zieke" stenen, heetten die ook niet te zijn „*dimakan oelè*ˢ"?: door wormen of rupsen aangevreten? Al zulk alledaags gewormte, meende ik, had men op het oog.

In 1901 verhuisd naar Atjèh, las ik in Van Langen's „Handleiding voor de beoefening van de Atjehsche taal" op blz. 109 van de *Oereuëng boeta njang peungeuïh até,* d.i.: van de blinde die helder van geest was, zó helder, dat hij in het binnenste van een diamant een voor normale ogen onzichtbare worm kon signaleren.

Dat wormpje in die edele-steen deed mij toen nog niet terugdenken aan de minangkabause steen-wormen.

In 1912 te Idi (Atjèh's Oostkust) vertelde mij de radja van Bagòˢ en Boegéng: Teukoe Béntara Moeda, van de blinde Aphé, die ook

---

1) De Atjèher uit zijn vertrouwen dat hem niets zal ontbreken, een tikje rauwer: „Geuplah babah geubri raseuki" zegt hij, d.i. „Ik ben geschapen met een spleet, — dan zorgt de Heer wel dat ik eet!"

in een diamant de aanwezigheid van een worm vaststelde, — van een *oelat* met spriet paardengras in de bek nog wel!

Ik zei 't verder in „de Indische Gids" van 1916 (blz. 760—765), maar had ook toen nog geen suspicie op mogelijke betrekkingen tussen de minangkabause en de atjèhse wormen.

Maar nu ben ik vol achterdocht: Onlangs ontdekte ik een kleine *Hikajat Kisah Oelat,* achter in een dik handschrift van gemengde inhoud, mij anno 1925 uit Atjèh toegezonden, om de er in voorkomende zeer uitvoerige verhandeling over de heilige oorlog. Het beginblad van dat Wormendicht ontbreekt, zodat we van de inleiding een of twee bladzijden moeten missen; maar er resteren er nog twaalf, met totaal 213 versregels; en na hun lectuur vraag ik mij af: Zou ik de minangkabause worm indertijd niet hebben misverstaan en onderschat? Zouden alle vroeger ter Westkust en later op Atjèh tegengekomen wormen niet even zo vele verschijningsvormen zijn van één oer-worm van nog nader vast te stellen huize, welke, volgens gezegde hikajat, tot in de dagen van Moehammad, verbleef binnen een juweel, waar hem door Allah's goedertierenheid voedsel werd verstrekt, honderd eeuwen lang, tot op de dag toen de profeet de steen brak en de worm, rood als bloed, de vrijheid kreeg?

Van die vrijheid — zo lezen we — maakte hij gebruik om de mohammedaanse geloofsbelijdenis uit te spreken, het volk van Perzië aan te manen zich tot de islām te bekeren, heel veel goeds te zeggen van de profeet Moehammad, en, door deze daarnaar gevraagd, wat te vertellen van het séjour in het juweel: de lofliederen daar gezongen en de gevarieerde tafel dien men er kreeg opgediend.

Zou van het wonder van die spijziging, de eeuwen door, van dat wormpje in zijn diamanten cel de Minangkabauer hebben geweten? vraag ik mij thans af. Zou hij dàt éne speciale wormpje hebben bedoeld? en uit deszelfs goede ervaringen het vertrouwen hebben geput, dat 't wel los zou lopen met de voedsel-positie, óók wanneer *hij* zich niet zo bijster hard inspande om die goed op peil te houden?...

Onze bronnen van schriftelijke informatie zijn dus drie in getal:

A. de *Hikajat oereuëng boeta peungeuïh até* in Van Langen's „Handleiding voor de beoefening der Atjehsche taal" van 1889. Dit is een vertelling in proza, niet in sandja', dus eigenlijk géén hikajat naar de verklaring die Snouck Hurgronje in „De Atjèhers" (dl II p. 79) geeft van het begrip „hikajat" zo als de Atjèhers dat voelen.

B. het in de *Hikajat Peutawi* door Teukoe Béntara Moeda, radja

van Bagò' en Boegéng (Idi), gerijmelde verhaal van de blinde Aphé, vertaald weergegeven in „De Indische Gids" van 1916 blz. 760—765.

C. de *Hikajat Kisah Oelat,* welke het slotstuk vormt van een in 1924 te Poetjō' Aloeë Doea in Simpang Oelim door een Mantri Politie bij Habib Hoesein bin Ali al-Atas alias Habib Kramat in beslag genomen 8 centimeter dik handschrift, dat mij in 1925 door Atjèh's gouverneur Hens werd toegezonden.

A en B geven staaltjes van helderziendheid van een blinde, die het wezen van stenen, paarden en mensen weet te onderkennen. In C is het beschouwingsobject enkel een steen, en de ziener die in de steen de worm signaleert is hier geen blinde maar niemand minder dan de profeet Moehammad en de vertelling wordt ons opgediend als een gewijde overlevering. Van de voeding van de worm in de steen wordt in A niet gewaagd; in B is er enkel een aanwijzing voor: de worm heeft een grasje in de bek; maar in C wordt zij uitdrukkelijk vermeld en God was 't die ze bezorgde.

Merkwaardig in C is de groepering: Moehammad in het midden en om hem heen de acht vrienden: Aboe Bakr, Oemar, Oethman, Ali enz., die allen front maken naar de profeet, als fonkelende sterren die de volle maan omkransen.

Die opstelling herinnert aan het door Çivaieten en Buddhisten in hun mystieke diagrammen veel gebezigde patroon van de achtbladige lotus, met op de bladen (windstreken soms) geplaatste aspecten van een centrale hoofdfiguur in het lotushart. Maar meer direct lijkt de aanverwantschap met het negenvoudige zegel, „tjab sikoereuëng", van de Atjèhse soeltan's, dat, gelijk Rouffaer heeft aangetoond, een navolging was van het grootzegel van Hindostan's grootmogol, en van bij diens inhuldiging gebezigde strooimunten. Zijn zulke voorstellingen van de vorst, te midden van een aantal voorgangers, ook in Perzië bekend geweest? Men zou 't zo menen, na lezing van het bericht, dat ik indertijd noteerde uit „Die Woche" van 13 Maart 1926: „*Ein Krönungsandenken. Anlässlich der Thronbesteigung des neuen Schah von Persien Riza Khan, wurde eine Erinnerungskarte herausgebracht, die den neuen Herrscher im Kreise seiner Vorgänger zeigt*".

Resumeren we A en B, en volge dan C: de „Hikajat Kisah Oelat" te voeten uit met vertaling.

A

Volgens de vertelling van Van Langen lijft de vorst de blindeman

in bij de verzameling curiositeiten, zo als vorsten die er op na plegen te houden. Maar de helderziende is een curiosum waar de vorst pleizier van heeft! Hij ontraadt zijn heer de koop van een prachtig mooi hengstveulen: het zou buffelmanieren hebben, als gevolg van het verkeer dat de merrie waaruit het geboren werd tijdens haar dracht had gehad met karbouwen. Daardoor vertoonde 't nu de hebbelijkheid, als men 't wilde bestijgen, dat 't op de grond ging liggen. De proef wordt genomen, en 't blijkt waar te zijn; dus is de jonge hengst zo veel waard als zijn mooie huid waard is, maar ook niets meer! De koop springt af.

Een volgend maal wil de vorst een diamant kopen, maar de blinde waarschuwt: de steen is de prijs niet waard, want er zit een worm in! De blinde blijkt al weer goed gezien te hebben. En zo bewijst hij de vorst méér grote diensten. Maar deze toont zich niet dankbaar: hij gaat voort de blinde op het oude rantsoen water en brood: één klapperdop water en een half brood, te huisvesten in een miserabel vuil hok.

Op een nacht gaat de vorst hem daar opzoeken. De blinde moet hem betasten, want Hoogheidje wil weten waar hij aan toe en wat hij waard is. De blinde probeert er zich van af te maken, maar gedwongen doet hij ten slotte uitspraak: Onnodig is 't de vorst aan te raken, zegt hij; enkel al diens houding tegenover hèm toont aan, dat de vorst geen zoon is van zijn nominale vader en voorganger.

De vorst ondervraagt zijn moeder, en zij bekent: Ze hadden eris gepicknickt aan het zeestrand, wijlen de koning, zij de koningin, en vele hovelingen, en de stoet keerde terug paleiswaarts, de vorstin gezeten op de schouder van een abessinische slaaf, toen er kwaad weer kwam opzetten. De regen begon te vallen en de vorstin zei een plek te zoeken waar men kon schuilen. Een paardenstal werd gevonden, en daar gingen de koningin en haar drager binnen, maar de volgelingen bleven buiten. En toen gebeurde 't in de kleine ruimte van de paardenstal, dat de koningin ging letten op Si Meureudjan, — zo heette de slaaf die haar gedragen had. Zij ontdekte het mandier in de Abeusi (Abessiniër), en alles verliep naar Godes voorbeschikking. De koningin werd zwanger, en uit die zwangerschap werd geboren hij die nu koning was; maar diens natuurlijke vader, Si Meureudjan, was lang gestorven!

De vorst vraagt de blinde de zaak geheim te houden. Hij bezorgt hem een vrouw, geeft hem van allerlei, maar ten leste, toch bang voor publiciteit en schande, neemt hij vergif in en sterft, en een

ander vorst volgt hem op in de regering des lands.

B

In de Hikajat Peutawi in „De Indische Gids" heet de blindeman Aphé. Hij ziet ook erg helder en heeft speciaal kijk op stenen, paarden, vrouwen en op de echtheid of onechtheid van der mensen geboorte. Hij trekt de aandacht van de vorst, zodat, wanneer deze in de verleiding komt een buitengewoon grote „malakat" (wondersteen) te kopen voor tien baren gouds, hij zich de blinde Aphé herinnert.

Aphé, gehaald, oordeelt, dat wanneer er niets aan mankeerde, de steen meer dan het dubbele waard zou zijn; maar er mankeert wèl iets aan: in de steen zit een worm, en in de bek houdt deze een spriet „naleuëng goeda" of paardengras.

De verkoper gelooft dat niet. Geen cent zou hij willen ontvangen, als er aan zijn steen ook maar iets mankeerde! De steen wordt gespleten, en de blinde blijkt goed gezien te hebben. 's Avonds wordt hem van wege de vorst een halve apam-koek thuis bezorgd bij wijze van honorarium. Aphé besluit hieruit, dat de vorst niet van zuiveren vorstelijken bloede kan zijn.

Later is 't over een span paarden dat de vorst Aphé's oordeel wil horen. Een slaaf komt hem halen, maar Aphé weigert mee te gaan: die vorst, zo'n bastaard, neen, daar wil hij niets meer mee te maken hebben! Met die boodschap komt de slaaf bij de vorst; maar deze stuurt hem terug: hij móét Aphé brengen, desnoods met geweld. Aphé komt, en krijgt te oordelen over de paarden. Prachtige paarden! zegt Aphé, en als er niets aan mankeerde, mocht de prijs het dubbele zijn van hetgeen de paardenhandelaar ervoor vraagt. Wat zou er aan mankeren? vraagt de handelaar; als er iets aan mankeert wil ik geen betaling hebben! dan stap ik zo, zonder paarden en zonder geld, naar huis! Aphé vertelt nu, dat drie dagen na de geboorte van de veulens het moederpaard gestorven was. Sinds waren de veulens gezoogd door een karbouw en daardoor hebben zij nu buffelmanieren. De proef wordt genomen en jawel! als de paarden zich warm hebben gelopen, springen ze pardoes in de rivier! De paardenhandelaar druipt af, met achterlating van zijn veulens en zonder daar een kwartje betaling voor te hebben ontvangen! Aphé gaat ook naar huis en krijgt voortaan trouw iedere ochtend en iedere avond telkens een halve apam-koek.

Weer komt een handelaar de vorst iets moois aanbieden, ditmaal een vrouw, geprijsd op 5000 daalders. De prijs is hoog, maar voor dit geval niet tè hoog meent de vorst; maar — een kleine moeite Aphé even te horen. En Aphé oordeelt: Was de vrouw zonder gebreken, zij zou meer dan dubbel zoveel mogen kosten!

Wat gebrek zou zij hebben? vraagt de handelaar. Ziet, zij vertoont de zeven schoonheden! Heeft zij enig gebrek, dan laat ik haar u om niet!

Nu onthult Aphé, dat, toen de vrouw drie dagen oud was, zij haar moeder verloor. Zij werd toen verder gezoogd door een lichtekooi, en die was haar ook later blijven verzorgen. Maar daarmee was meteen de toekomst van het meisje ongunstig bepaald: dit was nu voorbeschikt een veile deern te worden.

De jonge vrouw bevestigt Aphé's verklaringen, en de handelaar gaat heen, met veel zorgen en zonder geld, en met achterlating van de schone.

Maar had onlangs Aphé geen lelijke dingen gezegd over 's vorsten afkomst?

Daarvoor verdient hij te worden gedood! Dus trekt de vorst zijn zwaard, en sommeert Aphé nu eens alles van die afkomst te vertellen. Aphé antwoordt, dat de vorst daar beter naar kan informeren bij zijn mama. En die moeder, als haar het mes letterlijk op de keel wordt gezet, onthult, dat haar huwelijk niet zo gelukkig is geweest. Na een halve nacht bij haar te hebben doorgebracht, was de vorstelijke gemaal heengegaan, om nooit meer terug te komen. Maar een sirih-zak had hij achtergelaten, en om die op te halen zond hij een bileuë (bilāl) die een adonis was. Met die bilāl had de koningin toen vriendschap gesloten, en dat had gevolgen gehad: zij was zwanger geworden en had een zoon gekregen: de zoon die nu vorst is en naar zijn afkomst vraagt. Verklaard is nu ook, waarom Aphé steeds op halve apam-koeken wordt onthaald: 't behoort tot de taak des bilāl's om bij zekere festiviteiten apam-koeken te serveren, na die te hebben doorgesneden.

De vorst verzoekt Aphé de zaak geheim te houden, en zij verkeren voortaan als broeders: Aphé de oudere, de radja de jongere.

C

Nu de derde versie: de „Hikajat Kisah Oelat", te voeten uit en met vertaling als beloofd.

Te voeten uit, dat zal gaan; maar aan het schedeldak moet de sier van de kōteubah blijven ontbreken.

We zeiden 't reeds: het handschrift is niet geheel gaaf: het beginblad mankeert. Maar het begin van een hikajat is steeds een kōteubah (preek-vooraf, proloog, inleiding) en gewoonlijk is dat voorwerk niet onmisbaar voor het verstand van het eigenlijke verhaal.

Lezers die haast hebben, zullen het verlies als winst weten te appreciëren.

HIKAJAT KISAH OELAT

Tamsé nabi ban mata oeròë — peungeuïh nanggròë ban di dōnja

Lingka nabi sahbat lapan — ban boeleuën trang poedòë raʼna

Nabi Moehamat lang-goemilang — sang boeleuën trang teungòh
[peureunama
Ban peureunama meung lōn tamsé — leubèh tjit teuma meugeuganda

Sahbat lapan tamsé bintang — hadah djoendjōngan ban sineuna

Sahbat lapan han tatoesòë — ngò lōn hareutòë teubileuëng sa

Phōn lōn peugah Aboe Baka — sahbat njang toeha nabi meulia
Keudoea aneuʼ Katabi — oebaʼ nabi sangat meulia

Keulhèë Oseuman aneuʼ Aphan — keupeuët Toean Ali Mòreutala

Bandoem sahbat meulintō nabi — Awōïh ngòn Doebi nam dròë
[njang ka
Keutoedjōh Saʿét sahbat nabi — Sajman Parisi sidròë nama
Abéh lōn peugah ka ban lapan — bandoem toean that meulia
Nabi Moehamat noe al-alimin — djeumala al-ʿalam keumala dōnja

Doemna sahbat lapan doeëʼ meulingka — nabi teuma teungòhnja
Teuma teuka oereuëng sidròë — oereuëng lakòë moeda balia
Njankeu sahbat Aboe Djahé — djidjaʼ landja baʼ sòjdina
ʿOh trōïh keunan oebaʼ nabi — saleuëm geubri hōreumat meulia
Asalamoe ʿalòjkōm ja rasoelōlah — sidjahtra Alah ateuëh gata
Teuma neudjaweuëb saleuëm djeunòë — ʿalā man ittabaʿa ʾl-hudā
Teuma neutanjòng oelé nabi — peuë djihadjat keunòë teuka
Teuma djiseuʼōt pantaïh-pantaïh — kamòë langkah tjit baʼ gata
Djakalèë tadjaʼ ja Moehamat — sadjan kamòë djeunòë geuba
Tadjaʼ kalòn doem piasan — peureumanjèn indah roepa
Oebaʼ teumpat Aboe Djahé — patōng ʿadi sit that meulia
Badandjih sangat indah — meuïh meutatah moepeureumata
Patōng djipeudoeëʿ ateuëh teurapan — poedòë intan blèt-blòt tjahja

WORM GEDICHT

De profeet is als de zon, waardoor 't licht is in de landen van
[geheel de wereld.
Om de profeet heen zijn de acht vrienden, gelijk de volle maan en
[gruis van diamant.
De profeet *Muhammad* glanst als de volle maan op het hoogtepunt
[harer volheid.
Met vollemaneglans wil ik zijn schittering vergelijken, maar die
[dan nog weer verveelvoudigd.
De acht vrienden zijn als sterren, allen eerbiedig front makend
[naar de vereerde.
Kent ge de acht vrienden niet? Luistert dat ik hen u noeme, een
[voor een:
Eerst noem ik *Abu Bakr,* de oudste vriend van de edele profeet.
In de tweede plaats *Umar,* zoon van *al-Khattāb,* die de profeet
[zeer toegewijd was.
In de derde plaats *Uthmān,* zoon van *Affān*; in de vierde: heer
[*Ali,* in wie God welbehagen heeft.
De vrienden omstuwden de profeet als begeleidden zij een bruidegom.
[*Aws* en *al-Zubair* brengen het cijfer op zes.
Nommer zeven was *Sa'īd,* en dan was er nog één: *Salmān Fārisī.*
Alle acht heb ik hiermee genoemd. Allen, heren, waren zij zeer edel!
De profeet *Muhammad* is het licht der werelden, het hoofd, het
[juweel van deze aarde.
Alle acht vrienden zaten in het ronde, en de profeet zat in hun midden.
Toen kwam er iemand, een welgevormde jongeman.
Hij was een gezel van *Abu Djahl,* en begaf zich meteen tot onze heer.
Gekomen tot voor de profeet, bracht hij zijn eerbiedige groet.
„Heil over u o godsgezant! de vrede Allah's zij over U!"
De profeet antwoordde: „Vrede zij over wie de leiding volgt!"
En vroeg: wat hij wenste, dat hij zo kwam.
Vlot kwam het antwoord: „We zijn zo maar eens naar u toe gestapt.
Wilt ge mee gaan *Muhammad,*
Dan gaan we kijken feesten en schone spelen
In de stede van *Abu Djahl.* Daar staat een schitterend godenbeeld.
De romp is zeer fraai: goud, ingelegd met edelstenen.
Het beeld staat op een wierookvat en het diamantgruis flonkert
[en flikkert.

Tirè rawa indah-indah — diʼateuëh khimah djibōh soetra

Oereuëng disinan meuleulaʼsin — djikhōdeumat doem patōng ʿaza

Nabi neungò haba moemeunan — neubeudòïh jōh njan sigra-sigra
Nabi djiba jōh masa njan — sahbat lapan sadjan seureuta
Hingga trōïh rab baʼ khimah — rasoelōlah njang that meulia
Laloe djidjaʼ oereuëng sidròë — oereuëng lakòë oebaʼ radja
Saré trōïh baʼ Aboe Djahé — djidèëlat lé jōh njan djipoemeulia
Dèëlat teugajō tjah alam — Moehamat amin keunòë teuka

Djidjaʿ kalòn doem piasan — sahbat sadjan doem seureuta

ʿOh djideungò haba meunan — djipeuʼingat jōh njan sigra-sigra
Kadeungò hé kawōm Koeréh — ngò beu habéh ban sineuna
Moehamat ʿòh trōïh keunòë djidjaʼ — kapeutamòng baʼ khimah
[meulia
Bèʼ meulia pi meung sabòh — bèʼ sòë beudòïh doemna gata

Bèʼ kahadab baʼ Moehamat — kapeulikōt doemkeu rata

ʿOh ri trōïh Moehamat keunòë — hoe meuhò-hò limpah tjahja

Ala Taʿala boeka ḥidjāb — ateuëh moeka Moehamat nabi meulia

Tjahja Moehamat lang-goemilang — trōïh meureuntang hò adara

Tamsé beuneung radja timòh — meunan peunòh tjahja moeka

Alah bri hibat baʼ Moehamat — kaphé laʼnat abéh geumpa

Até moebhōʼ-bhōʼ atōt meutat — sabab hibat nabi meulia

Misé oeròë teungòh beukah — meunan limpah gilang tjahja

Hana sidròë pi meuteuntang — han djeuët djipandang seupōt mata

Misé tapandang baʼ mata oeròë — meunankeu pròë baʼ oepama
Sabab hibat Moehamat sidròë — raʼjat meukatòë beudòïh doemna

Daar hangen fraaie gordijnen uit *Rau* en boven de tent is een
[uitspansel van zijde.
Drommen mensen verdringen zich daar om het beeld te huldigen
[en te dienen."
Horend dusdanig bericht, stond de profeet op.
Alsdan geleidden ze de profeet, en bij hem waren de acht vrienden.
Toen de zeer edele godsgezant de tent reeds dicht was genaderd,
Begaf zich een man naar de radja.
Gekomen bij *Abu Djahl,* bracht hij hem hulde en bewees hem eer:
„Majesteit die lang moge leven, Heer van de wereld! *Muhammad*
[is gekomen.
Hij komt de bezienswaardigheden kijken en zijn gezellen heeft
[hij bij zich."
Horende zulke tijding, waarschuwde *Abu Djahl* haastig:
„Gij Ḳuraisjieten moet allemaal eens goed luisteren!
Als *Muhammad* hier zal zijn gekomen, brengt ge hem in de statie-tent,

Maar laat niemand hem énige eer bewijzen! Niemand mag voor
[hem opstaan!
Geen frontmakerij naar *Muhammad*! Allemaal moeten je hem de
[rug toekeren!"
Toen *Muhammad* nader kwam, drong zijn glans in alle richtingen
[door, alles badend in licht.
Want *Allah* de Verhevene nam de sluiering weg van voor het
[aangezicht van de edele profeet.
Van de lichtglans rond *Muhammad* schoten stralen uit, recht ten
[hemel.
Als van een regenboog, zo vol was het lichten van zijn gelaat.
Allah verleende *Muhammad* een ontzagwekkend voorkomen, zodat
[de vervloekte ongelovigen stonden te trillen.
De harten bonsden, de gewrichten beefden, — zo'n indruk maakte
[de edele profeet.
't Was of de zon bezig was op te gaan, zo werd alles overgoten
[door zijn lichtglans.
En niemand keek in zijn richting, want men kon niet naar hem op
[zien, of men werd verblind:
't Was net alsof men in de zon keek! zo leek 't.
Door de indruk die *Muhammad* maakte, stond de mensenmassa
[als één man op.

Seureuta djidjoendjōng doem baʼ nabi — oebaʼ gaki djeuëb koepala
Ladoem djiseumah rōh di teuʻōt — seureuta teumakōt beureukoepala

Teuma djibeudòih di Aboe Djahé — djimat di djaròë nabi meulia
Aboe Djahé mat djaròë nabi — djipeudoeëʼ lé ateuëh keuta
Teuma djidoeëʼ doemdjih sadjan — di hadapan nabi meulia
Aboe Djahé doeëʼ di nab nabi — ban moerib doeëʼ di nab sòjdina
Misé oelōn doeëʼ di nab pò — meunan lakoe baʼ oepama
Na sidjamòng doeëʼ disinan — tangò tèëlan koetjalitra

Teuma djimarit Aboe Djahé — jōh njan djisoeʼeuë baʼ sòjdina
Tangò oelōn hé Moehamat — koetanjòng sapeuë oebaʼ gata
Meung djeuët tapeugah tanjòngkoe njòë — iman kamòë njan keu
[gata
Koepatéh gata njò bit nabi — han koemoengki Toehan keu gata

Koepatéh gata rasoelōlah — meung djeuët tapeugah èleumèë rasia

Rasoej djaweuëb jōh masa njan — tatanjòng peuë lèt kheundaʼ
[gata
Seureuta neukheun éntja Alah — sit geupeugah doem peukara
Teuma djikheun lé Aboe Djahé — djimeusoeʼeuë ngòon sòjdina
Hé Moehamat beukit kathèë — lam badjèë kèë peuë salèh na
Beukit katoepeuë lam badjèë — koepatéh mèë djeunòë gata
Lam djaròë gata moemasōʻ éseulam — agama pi teuma misé di gata

Nabi teudeungò haba moemeunan — teupiké jōh njan sikoetika
Hana neudjaweuëb oelé nabi — neuprèh Djibraʼé gòh lòm teuka

Peureuman Toehan baʼ Djibraʼé — neujoeë trōn lé oe lam dōnja
Hé Djibraʼé kangò koepeugah — djaʼlèh trōn kah djeunòë oe dōnja

Djaʼkeu katrōn djeunòë oe boemòë — kadjaʻ joeë baʻ mòseutapa
Kajoeë djaweuëb kaphé laʼnat — kajoeë ingat doem rasia

Djibraʼé ba peureuman Toehan — jōh njan neutrōn oe lam dōnja
Djibraʼé dòng di hadapan — peureuman Toehan neutjalitra

Ja Moehamat tangò koepeugah — saleuëm Alah njan keu gata

Alle hoofden brachten de profeet hulde aan diens voeten.
Sommigen brachten hem de kniekus, en angstig stelden zij zich
[onder hem, als onder hun hoofd.
Abu Djahl stond op, vatte de hand van de edele profeet
En nodigde hem plaats te nemen op een zetel,
En allen zetten zich daarop neer voor de edele profeet.
Abu Djahl zat vóór de nabi als een discipel, zo zat hij voor onze heer;
Als een slaaf zit voor zijn meester, dáármee liet 't zich vergelijken.
Een ogenblik had men zo gezeten, toen — luistert makkers, ik zal
['t u vertellen.
Abu Djahl sprak toen vragend aan onze heer:
„Hoor mij aan o *Muhammad,* ik heb u iets te vragen.
Zo ge kunt beantwoorden mijn vraag, zal ons geloof zijn in u.

Ik geloof dan dat gij inderdaad zijt een profeet, en niet loochen
[ik God meer tegenover u.
Ik neem dan aan dat gij zijt de godsgezant, zo ge kunt zeggen
[(mijn) geheime wetenschap."
De profeet antwoordde toen: „Vraag maar vrij wat je lust!"

Maar aan al wat hij zei voegde hij toe de woorden „zoo God 't wil!"
Abu Djahl sprak toen, vragende aan onze heer:
„He *Muhammad,* als ge kunt zeggen wat er wel zit in mijn baadje,
Dan dien ik u te vertrouwen.
In uw handen gaan wij dan over tot de islām en onze godsdienst
[zal zijn als de uwe."
Op het horen van dusdanige taal dacht de profeet een ogenblik na,
Maar de nabi antwoordde nog niet: hij wachtte op *Gabriël* die
[nog niet was gekomen.
God gelastte *Gabriël* neer te dalen op aarde:
„He *Gabriël,* hoor eens wat ik je te zeggen heb! Ga gij nu
[neerdalen op aarde!
Daal gij nu neer op de wereld, en ga boodschappen de aangebedene,
Zeg hem die vervloekte ongelovige van antwoord te dienen! laat
[hij zich herinneren al het verborgene!"
Gabriël nam in zich op het woord Gods en daalde af naar de wereld.
Hij ging staan vóór (Muhammad) en wat God gezegd had bracht
[hij over:
„O *Muhammad,* luister naar wat ik heb meê te delen: Godes heil
[is over U.

Tanjòng kaphé laʾnatōlah — neujoeë tapeugah sigra-sigra

Lam djaròë badjèë na saböh intan — djròh hana ban that meutjahja

Baʾ oereuëng lakòë nanggròë Njaman — djiblòë disinan oeròë
[seulasa
Djiblòë doeablaïh ribèë dina — doemnankeu beuna takheun hareuga

Di teungòh intan saböh oelat — mirah pi that lagèë dara

Baʾ babah oelat pi meuteuntèë — djeunèh ōn kajèë idjō roepa
Beukit han djipatéh ban takheun — tajoeë pròh intan oelé gata
Nameung djiʾeu dalam intan — keukajaʾan Alah Taʿala

Lheuëh Djibraʾé peuroenòë nabi — neudjaweuëb lé sigra-sigra
Lam djaròë badjèë na saböh intan — djròh pi han ban indah roepa
Baʾ oereuëng lakòë nanggròë Njaman — tablòë disinan oeròë seulasa
Doeablaïh ribèë dina tabri — doemnan hasé baʾ hareuga

Di teungòh intan oelat mirah — roepa indah lagèë dara
Di babah oelat ōn kajèë idjō — raʾjat tahe djingò sabda

Sigala raʾjat teukab babah — djingò peuneugah nabi meulia

Aboe Djahé pi teutjeungang — hireuën mantòng neuʾeu mata (?)

Aboe Djahé lòm djisoedi — oebaʾ nabi djikira poera
Pakri tathèë ja Moehamat — sòë bri ingat nibaʾ gata
Tangò pi tan takalòn han — bit njò meunan salèh poera

Jōh njan neudjaweuëb oelé rasoej — Toehankoe sidròë bri rasia

Toehan njang peudjeuët langèt ngòn boemòë — njang peudjeuët
[geutanjòë doem barang na
Ateuëh langèt neupeudjeuët araïh — ateuëh boemòë neupeudjeuët
[radja
Keuneubah di laʾōt doem njang indah — manikam ngòn meutiara

Aboe Djahé han djipatéh — djipeudjajéh djikheun poera

Op de vragen van die ongelovige, op wie Gods vloek rust, gelast
[God vlug kond te doen,
Dat er in de mouw van zijn jas een diamant zit, buitengewoon
[schoon en sterk van schittering.
Van een man uit *Jemen* is die gekocht, verleden Dinsdag,

Voor twaalfduizend dinar. Dàt — moet ge zeggen — was in
[waarheid de prijs.
Maar in het hart van de steen bevindt zich een worm, hel rood
[als bloed,
En in de bek van de worm zit gewis een boomblaadje, groen van kleur.
Gelooft hij niet wat ge zegt, laat dan de steen verbrijzelen,
Opdat hij ervare aan die diamant het alvermogen van *Allah* de
[Verhevene!"
Nadat *Gabriël* de profeet onderricht had, antwoordde deze snel:
„In de jasmouw zit een diamant, buitengewoon schoon en fraai!
Van een man uit *Jemen* kocht ge die verleden Dinsdag.
Twaalfduizend dinar gaaft ge er voor; dàt was de prijs die werd
[afgemaakt.
Maar in het hart van de steen zit een rode worm, schoon als bloed,
En in de bek van de worm steekt een groen boomblaadje." Het
[volk stond versteld toen 't dat zeggen hoorde.
De raˢjat's, vernemend de mededeling van de edele profeet, beten
[zich in de mond.
Ook *Abu Djahl* toonde zich zeer verbaasd. Enkel verwondering
[sprak uit zijn blik (?).
Abu Djahl vroeg verder, denkend dat de profeet wat geblageerd had:
„Hoe weet ge dat *Muhammad*? wie bracht u op die gedachte?
Ge hebt niets gezien noch gehoord! Ge maakt toch zeker maar
['n grapje?!"
Toen antwoordde de godsgezant: „De Here-mijn alleen verklaarde
[mij wat geheim was,
De Heer die schiep hemel en aarde en ons allen.

Boven de hemel schiep Hij Zijn troon, en over de aarde stelde Hij
[de vorst,
En de geborgenheden in zee bestonden in allemaal schone zaken:
[juwelen en parelen."
Maar *Abu Djahl* geloofde niet: hij bagatelliseerde de zaak; praatjes
[voor de vaak waren 't! zei hij.

Teuma beudòïh Aboe Baka — toeanteu Oema sadjan seureuta
Beudòïh Oseuman deungòn Ali — ka neukheun lé sigra-sigra
Adat han tapatéh rasoelōlah — tapròh boe beukaïh intan gata
Pakri koepròh intan gòb njòë — moeblòë di kamòë le that hareuga

Hareuga tablòë kamòë gantòë — beukeusit tan ban tjalitra
Barangkadoem hareuga tablòë — siplōh katòë kamòë peuna
Adat han séb siplōh katòë — bah meugantòë siplōh bahra
Nameung djikalòn doemna raʼjat — koeasa halarat Alah Taʻala [areutòë
Dami djideungò haba moemeunan — pròhkeu kaman oelé gata

Kakeu djidjōʼ oebaʻ nabi — neusambōt lé sigra-sigra
Seureuta neubatja ngòn béseumélah — intan pi beukah ka djeuët [doea
Intan pi beukah djiteubliët lé oelat — hireuën raʼjat ban sineuna

Djikalòn oelat pi bit mirah — ban peuneugah han meutoeka

Jōh njan oelat djiʼoetjab tjahdat — tahe raʼjat meuleulaʼsa

Atjeuhadoeʼan La élaha élalah — waheudahoe lā tjarīka lahoe
Wa atjeuhadoeʼanna moehamadan ʻabeudoehoe wa rasoelahoe
Maʼna djinòë lōn tjalitra — jōh njan oelat djiʼéʼ saʼsi
Deungò saré doemna gata — koeʼéʼ saʼsi hana Toehan maléngkan [Alah Taʻala
Han sa keu Toehan sibagòë — meuhasoetji Alah Taʻala

Koeʼéʼ saʼsi Moehamat amin — hamba Toehan ngòn rasoelōlah

Soerōh Toehan doem sikeulian — djén ngòn insan abéh doemna
Kaphé deungò tjahdat oelat — tahe raʼjat meuleulaʼsa

Ngòn soeara pi raja that — djideungò raʼjat doem barangna

Lòmpi djikheun oelé oelat — oebaʼ raʼjat ban sineuna
Kadeungò hé kawōm Pareusi — baʼ patéh nabi meulia
Sòë han patéh nabi Moehamat — kaphé laʼnat asòë nòraka

Sabét keu djih adeuëb njang peudéh — djan kiamat pagé njata

Abu Bakr stond op, en met hem onze heer *Umar*;
En op stonden ook *Uthmān* en *Alī*; en snel zeiden zij:
„Zo ge de godsgezant niet gelooft, sla dan stuk je diamant!"
„Hoe zou ik stuk slaan dezer lieden diamant, die wij kochten tot
[zeer hoge prijs?!"
„Uw koopprijs vergoeden we u, als 't niet uitkomt naar wat gezegd is!
Hoeveel ge er ook voor betaald hebt, — tien kati goud leggen we neer!
En is tien kati nog niet genoeg, laten we u dan tien baren vergoeden!
Als de raʾjat's de macht maar zien van de alvermogende
[verheven God!"
Horend dusdanige woorden (zei *Abu Djahl*): „Sla gij de steen
[dan maar stuk!"
En hij gaf die aan de profeet. Deze nam hem snel aan
En, terwijl hij zei „In Gods naam!", brak hij de steen in twee.

Toen nu stuk was de steen, kwam daar, tot verbazing der raʾjat's,
[een worm uit.
Zij zagen: de worm was inderdaad rood! Met het zeggen klopte
['t precies!
De worm sprak toen de geloofsbelijdenis uit, en de menigte raʾjat's
[stond verbluft:
Asjahaduʾan Lā ilāha 'llah waḥdahu lā sjarīka lahu
wa asjahaduʾan anna muhamadan ʿabduhu wa rasulahu
De zin dezer woorden vertel ik nu: De worm trad toen op als getuige:
„Hoort allen!" (zei hij) „ik getuig, dat er geen God is dan *Allah*
[de Verhevene.
Niets en niemand kan God evenaarden. Opperrein is God de
[Verhevene!
Voorts getuig ik, dat *Muhammad Amin* des Heren dienaar en
[Godes gezant is.
De Heer gezegt allen: geesten, mensen, — allemaal!"
Horend wormpjes belijdenis, stonden de talloze ongelovigen stom
[verbaasd.
De stem was zeer groot geweest, zodat alle raʾjat's haar hadden
[gehoord.
Nòg sprak de worm tot het volk te gader:
„Hoort gij o Perzen! Wilt geloven in de edele profeet!
Wie niet gelooft in de profeet *Muhammad* is een vloekwaardige
[ongelovige, een stuk hellevulsel.
Stellig zal hij hevige straffen lijden op de dag des oordeels!

Sòë njang patéh nabi Moehamat — di akirat balaïh tjeuroega

Sinan nèʾmat meureuribèë — hankeu na mèë taʾoepama

Sinan teumpat keudiaman — djidoeëʾ disinan rōʾrōʾ masa
Dami neudeungò oelé nabi — oelat neutjòʾ lé sigra-sigra
Neupeudoeëʾ ateuëh pha kiri — lòm neusoedi oelé sòjdina
Na kakeunaj kèë hé oelat — na tadapat ta di gata
Jōh njan oelat lòm djitalèh — lidah pasèh hana tara

Jōh njan oelat djipoedjòë nabi — oelōnteu toeri hé sòjdina
Oelōnteu keunaj sit ka dilèë — gata pangoelèë sigala énsan
Gata keusoedahan sigala nabi — gata ja sòjdi khajroe al-basari

Djakalèë hana gata sidròë — boeleuēn ngòn oeròë han neupeuna

Hana araïh ngòn koersi — hana nabi doem anbia

Djakalèë han gata ja Moehamat — malaʾékat han neupeuna

Hana oeròë hana malam — alam sikeulian han neupeuna

Misé riwajat hadih Pidoesi — deungò saré doemna gata
Khalaktoe alatjaʾa liadjeulika wakhalaktoeka liadjeuli
Njang koepeudjeuët doem peukara — sabab gata ka koepeuna

Koepeudjeuët gata keureuna dròë — Toehankoe sidròë njang koeasa
Djakalèë han na gata lam nanggròë njòë — langèt ngòn boemòë
[han neupeuna
Djideungòkeu oelat poedjòë Moehamat — tahekeu raʾjat ban sineuna

Doeareutōih dròë jōh njan éseulam — Alah bri éleuham dalam dada

Beureukat mòʾdjidat nabi Moehamat — oebaʾ oelat neupeunjata

Pakala rasoelōlah salalahoe ʿalòjhé salam — ja doed mata koenta
pi hadihi doerati kalat ad-doedatoe ja rasoelōlahi koentoe
miat karan koeloe kareunoen seulasa wa seulasoena sanat
Tanjòng nabi oebaʾ oelat — padoemna tréb sinan gata
Padoemna lama kateutapan — dalam intan tadoeëʾ gata

(Maar) wie gelooft in *Nabi Muhammad,* hem zal dat in het
[hiernamaals met de hemel worden vergolden.
Daar zijn duizenderlei genietingen, waarvan men zich geen
[voorstelling kan maken.
Dat is dan de standplaats, waar hij voor eeuwig zal verblijven."
Met dat de profeet dat hoorde, nam hij de worm schielijk,
Zette hem op zijn linker been, en ondervroeg hem:
„Kent ge mij o worm? kunt ge mij ook thuisbrengen?"
Toen gaf de worm alsnog bescheid, en zijn tong was weergaloos
[goed versneden!
De worm loofde de profeet (en zei): „Ik ken u Heer!
Ik ken u van oudsher, als hoofd van de ganse mensheid,
Gij zijt de laatste van de profeten, Gij o Heer zijt het beste van
[alle vlees!
Waart Gij niet geweest, — God zou maan en zon niet hebben
[geschapen!
Er zou geen troon zijn en geen zetel, en geen profeten zouden
[hebben geprofeteerd.
Waart Gij niet geweest o *Muhammad,* God had de engelen niet
[geschapen.
Er zou geen dag zijn en geen nacht, en alle werelden zou Hij niet
[hebben doen zijn.
Luistert gij alleen naar wat door *Firdawsi* is overgeleverd:
Chalaḳtu 'l-asjjā'a liadjlika wa chalaḳtuka liadjlī.
(d.i.: Dat ik schiep alle dingen, was om uwentwil, omdat ik u reeds
[had geschapen;
En u schiep ik om mijnentwil). De enige Here mijn is machtig!
Zo Gij niet waart van deze wereld, — hemel en aarde had Hij
[niet geschapen!"
Horend hoe de worm *Muhammad* loofde, waren alle ra'jat's stom
[verbaasd.
Tweehonderd man bekeerden zich toen tot de *islām,* naar de
[ingeving die *Allah* hen deed ontvangen.
Door zijn zegen en bemiddeling deed *nabi Muhammad* bij de worm
[navraag:
Faḳāla rasūlu 'l-lāh ṣallā 'llāhu 'aleihi wasalām: Jā dūd matā kunta
fī haẓihi 'l-dūrati ḳālat ad-dūdatu ja rasulallāhi kuntu
miat ḳarn kullu ḳarnun thalātha wa thalathuna sanat.
(d.i.: De profeet vroeg de worm: „Hoe lang hebt ge daar verbleven?
Hoe lang zaat ge voor vast in die diamant?"

Teuma djipeugah oelé oelat — tanjòng Moehamat sòjdén ambia
Natadeungò ja djoendjōngan — karan sireutōih sinan hamba
Lhèëplōh-lhèë thōn sabòh karan — ja djoendjōngan tabitjara

Nabi Moehamat lòm neusarèh — peuë teuseubeh sinan gata
Gata tadoeëʾ dalam intan — tapoedjòë Toehan pakri batja

Meunòë teuseubèh lōn doeëʾ sinan — ja djoendjōngan ngò lōn batja

Sōbeuhana man jarani wajaseumaʾoe kalami wajaʿripoeni
[wajadakoeni
wa la jansani — tangò djeunòë lōn kheun maʾna
Meuhasoetji pòkoe Toehan — baranggadjan hana loepa

Njang ngò soe lōn malam oeròë — lōn lam poedjòë rōʾ-rōʾ masa

Meuhasoetji pòkoe Toehan — lōn lam intan han tòm loepa
Raseuki lōn doempeuë makanan — doempeuë keunan neupeuteuka

ʿOh djideungò soeara oelat — adjabkeu raʾjat ban sineuna

Misé ka seuboet dalam koeroeʾan — tangòkeu toean lōn tjalitra
Pakaloe ma hada'j-sihroe adjéb — hantòm taʾeu wareuna roepa
Meunan adjab doem geutanjòë — sabòh nanggròë ban sineuna
Teuma djikheun oelé kaphé — Aboe Djahé njang tjilaka
Ma hada'j-sihroe ʿalém
Meunankeu djikheun oelé kaphé — djikheun sihé njang that raja
Teuma neuwòë nabi Moehamat — seureuta sahbat doem barang na
Neuwòë landja oe Madinah — kakeu keumaïh lōn tjalitra
Tamat hikajat kisah oelat — tjalitra sahbat oereuëng meulia

Aneuʾ Abaïh sòjdina Abdōlah — njan njang kisah moela-moela
Dilèë kisah bahsa arab — lōn teureudjeumah ngòn bahsa kita

Njang teureudjeumah Abdōsalém — njang that ladém dalam dèësa
Sinòë lōn seuboet maʾna hadih — beutapatéh aj pangoelèë

Beuthat tameugaséh sabé énsan — tjarat djeunòë doeʿa talakèë

Tjoet ngòn rajeuʾ rab ngòn djeuʾōh — bèʾ teudōh geunab watèë

De worm zei op de vraag van *Muhammad*, de heer der profeten:
„Wilt horen o geëerde! honderd eeuwen verbleef ik daar,
En drieëndertig jaren is de duur van één eeuw, o geëerde, denk
[eens aan!")
Nabi Muhammad informeerde nog: „Hoe was uw lofprijzing daar?
Terwijl gij in de diamant verblijvend de Heer loofde, wat reciteerde
[ge toen?"
„Aldus mijn lofprijzing terwijl ik daar zat, o geëerde, luister, ik
[zal ze voor u lezen:
Subḥāna man jarānī wajasmaʿu kalāmī wajaʿrifunī wajarzakunī
wa lā jansānī Hoort nu dat ik u zegge wat dat betekent:
„Opperreine, Here-mijn, God! nimmer, wanneer ook, zal ik u
[vergeten!
Dat U mijn stem hoort, nacht en dag, komt doordat ik steeds doende
[ben U te loven.
Opperreine, Here-mijn, God! U hebt mij in de steen nog nooit
[vergeten!
Allerlei voedsel tot mijn levensonderhoud deedt Gij mij daar
[toekomen!"
Vernemend de stem van de worm, verwonderden de raʾjat's zich
[allemaal.
Zo als in de koeran staat, — luistert heren, dat ik 't u vertelle:
Faḳālū mā haẓā'l-sihru ʿadjīb „Nog nooit zagen wij dingen
Van zo wonderlijk aanzien, wij allen, in het hele land!"
Maar de kafir *Abu Djahl,* die ellendeling zei:
Mā haẓā'l-sihru ʿatīm
Zó zei die kafir! Hij beweerde, dat 't een grote toverij was.
Nabi Muhammad ging daarop naar huis, tezamen met alle gezellen.
Zij keerden huiswaarts naar *Madinah.* En daarmeê ben ik uitverteld.
Uit is de hikajat met het verhaal van de worm, een vertelling,
[afkomstig van een edele gezel.
ʿAbbās' zoon: onze heer *ʿAbdullāh,* — hij is 't, die ze 't eerst vertelde.
Oorspronkelijk was 't een arabische vertelling, maar ik vertaalde
[ze in ònze taal.
De vertaler is *ʿAbdulsālim,* wien het zondigen zeer gewoon is.
Hier nu noem ik de zin van de overlevering; gelooft de verwanten
[van de profeet!
Gij mensen moet elkander wel zeer liefhebben! De voorwaarde nu
[is dat ge bidt!
Klein en groot, nabij en ver, — houdt daar geen ogenblik meê op!

Dilèë pi teuma leubèh nibaʼ njan — teungkoe sikeulian ateuëh oelèë
Taleuëng djaròë doeʻa tabeuët — oebaʼ Toehan tameulakèë

Karangan njan sandjaʼ koereuëng — kòn ban oereuëng keumarang [dilèë

Lapaj pi singkat lagèë pi laban — lah sit toean koereuëng malèë

Bèʼ peuë takheun teungkoe ampõn — taʼeu djaròë lõn diʼateuëh [oelèë

Djakalèë salah bèʼ taʼoepat lé — beuʼabéh piké bitjara dilèë

Meunankeu tjarat tameutjèëdara — misé haba oereuëng dilèë

Amin ja Rabõnalamin — Toehan peukeunan njang talakèë

Peuë njang pinta Pòteu neubri — beu soenggõh até tameulakèë

Beureukat mòdjidat nabi Moehamat — peuë njang hadjat boe [meuteumèë

Peuë njang pinta pi Toehan bri — beureukat wali doedòë ngòn dilèë

Ngòn beureukat Makah Madinah — éntja Alah beureukat goerèë

Beuna ampõn abi bapa — toeha moeda waréh sampèë

Laʼén nibaʼnjan rakan sahbat — hingga oemat nabi dilèë

Njang joeë soerat Sajét Édeuréh — kawõm tjaréh aj pangoelèë

Lagi gasiën ngòn meuseukin — aneuʼ jatim koereuëng èleumèë

Bèʼ takhém-khém teungkoe ampõn — taʼeu djaròë lõn ateuëh oelèë

Lõn tamsé boengòng reutòʼ — tamsé poenggoeʼ boeleuën peulagèë

Até lõn bitjah lõn dòng lõn doeëʼ — tamsé reujeuëʼ bitjah baʼ batèë

Lõn oepama boengòng kala — salah nama djheut ngòn bèë
Baʼdji sangat boengòng sangat — han moepakat tamsé kajèë

Vroeger werd er méér gebeden. Gij allen teungkoe's, boven het hoofd
Moet ge spreiden uw handen en bidden uw gebeden! Tot God
[moet ge richten uw gebed.
Dit gedicht schiet te kort op het punt van de maat. 't Is niet zo als
[de mensen vroeger dichtten.
De woorden zijn te kort, de wijze is te vrij, 't mankeert mij aan
[een passend gevoel van schaamte.
Zegt er maar niets van teungkoe's, ziet, mijn handen houd ik al
[boven mijn hoofd.
Waar ik verkeerd deed, duidt 't mij niet ten kwade! Wilt eerst
[wel alles in aanmerking nemen!
Zo zijn de vereisten om zich te kunnen verbroederen, naar het
[zeggen van de ouden.
Amen, o Heer van de werelden! De Heer geeft dat waar wij om
[smeken!
Wat wij verzoeken, God staat 't ons toe! maar dan moeten wij
[daar ijverig om bidden!
Door de zegen en de voorspraak van *nabi Muhammad* mogen dan
[de hartewensen vervuld worden!
Wat ge smeekt, God geeft 't, door de zegen van de heiligen van
[later en vroeger.
Door de zegen van *Makah* en *Madinah* en, zo God 't wil, door de
[zegen van mijn leraar,
Moge mij vergeven worden door vader en door mijn neven, oud
[en jong, en mijn verwanten van vaders- en van moederszij!
Voorts door de makkers en vrienden, tot en met de gemeenteleden
[van de profeet vroeger.
Sajjid Idris, een nazaat uit de familie van de profeet, was 't, die
[mij aan het schrijven zette.
Waar ik arm ben en behoeftig en een wees van ontoereikende
[wetenschap,
Moet ge mij niet uitlachen, hoge heren! Ziet, mijn handen houd
[ik boven mijn hoofd.
Ik ben als een zieke bloem; of als de in de maan verliefde nachtuil,
[waarmee door de aangebedene een wreed spel wordt gespeeld.
Of ik ga of sta, mijn hart pijnt als gewond, als aan stukken,
[gelijk de golf, welke breekt op de rots.
Ik ben als een kala-bloem: de naam is lelijk, de reuk is kwalijk,
De stengel is erg, de bloem is erg; die dingen zijn niet in onderlinge
[harmonie zo als dat anders bij een boom 't geval is (?)

Di kajèë na djimoepakat — sipreuti adat doedòë ngòn dilèë

Lōn oepama daroeët tjoemoeët — han sakòn djeuët
[djeungkaj-meungkaj
Keumeung geumoelam hana bahō — keumeung seumeuʼōn han
[gèt lagèë
Karangan njòë sandjaʼ koereuëng — han ban oereuëng keumarang
[dilèë
Njang joeë soerat Sajét Édeuréh — oelōnteu soerat neukheun
[areutòë

Walahoe aʿlamoe bilṣawābi — deungòn teubaj that Alah njang thèë
Walah al-hadi ali sabi al-Rasjad — djalan njang teupat Alah
[peuteuntèë
Amin ja Rabōn alamin — kaboej mòʼmin lakèë doeʿa

Tamat

Bij een boom toch pleegt alles van één karakter te zijn, gelijk de
[adat van later in overeenstemming is met die van vroeger.
Ik ben als een etterkrekel (?), tot niets nut, onhebbelijk en
[onvoldragen.
Ik wil mijn vrachtje op de schouder nemen maar heb geen schouders;
[ik wil 't op het hoofd nemen, maar — dat staat niet!
Dit gedicht is gebrekkig op het punt van de maat; 't is niet als wat
[men vroeger dichtte!
Sajjid Idris was 't die mij zei te schrijven; en ik schreef, en hij
[zei wàt ik moest schrijven.
God weet ten volle wàt de waarheid is!
Allah is de wegwijzer op de weg der godgeleerden. Wat de rechte
[weg is, God stelde dat vast.
Amen! o Heer der werelden, sta toe wat Uw gemeenteleden U bidden!

Einde.

DE LAATSTE DER PĀṆḌAWA'S

DOOR

Dr. F. D. K. BOSCH.

(Met foto's).

Inleiding.

Wat hieronder zal worden betoogd vormt in zekere zin het vervolg op een artikel van schrijver dezes, verschenen in Cultureel Indië jg. VII, 1945, en getiteld „De Spuierreliefs van Djalatoeṇḍa". Daar dit vervolg voor een groot deel mede over de badplaats Djalatoeṇḍa zal handelen en er kennis van zaken in wordt verondersteld die de niet-lezers van het genoemde tijdschrift (dat inmiddels zijn uitgave heeft gestaakt en moeilijk verkrijgbaar is geworden) niet bezitten, schijnt het gewenst, de punten aan te stippen waarop het straks bij de verdere bestudering van het bouwwerk in hoofdzaak aankomt, alsmede de voornaamste resultaten te vermelden die het onderzoek naar de betekenis der spuierrelief-voorstellingen heeft opgeleverd.

De badplaats Djalatoeṇḍa is gelegen nabij de desa Biting op de Westelijke helling van de Gg Bĕkĕl, de meest Westelijke van de vier toppen van de Gg Pĕnanggoengan. Het bouwwerk bestaat in zijn grondvorm in een rechthoekig bassin dat oorspronkelijk aan de vier zijden door muurwerk was ingesloten; aan de Oostelijke kant door de vlak gehouden achterwand van 5 m. hoogte; aan de zijkanten door trapsgewijze afdalende muren met torentjes op de hoeken en aan de voorzijde door een thans geheel verdwenen balustrade. Tegen de achterwand bevindt zich een hoge troonzetel, plaats biedend aan een zittend godenbeeld, waarvan helaas tijdens de in 1921 en 1923 ondernomen restauratie van de badplaats niets is teruggevonden.

Aan weerskanten van deze zetel zijn aan de achterwand opschriften in gestyleerd oud-Javaans letterschrift aangebracht, links van den toeschouwer het woord *gĕmpĕng,* waarvan de betekenis nog niet is

opgehelderd, rechts het jaartal 899 (çaka = 977 A.D.), hetwelk Djalatoeṇḍa tot het vroegst gedateerde bouwwerk van de Oost-Javaanse kunstperiode maakt.

In de Noord- en Zuid-Oostelijke hoeken van het bassin zijn kleinere, ommuurde waterbakken aangebracht, die hun water uit spuierbeelden in de achterwand ontvangen. Bovendien springt in hetzelfde bassin het belangrijkste onderdeel van het bouwwerk vooruit, t.w. het vierkante middenterras, dat met één zijde aan de achterwand verbonden is en 5 m. in het bassin naar voren komt. Onder dit terras werd in 1817 door den ontdekker van Djalatoeṇḍa, den vaandrig J. W. B. Wardenaar, een asurn opgegraven, welke vondst het bewijs heeft geleverd, dat de badplaats een bijzettingsplaats, hoogstwaarschijnlijk van een vorstelijk persoon, is geweest.

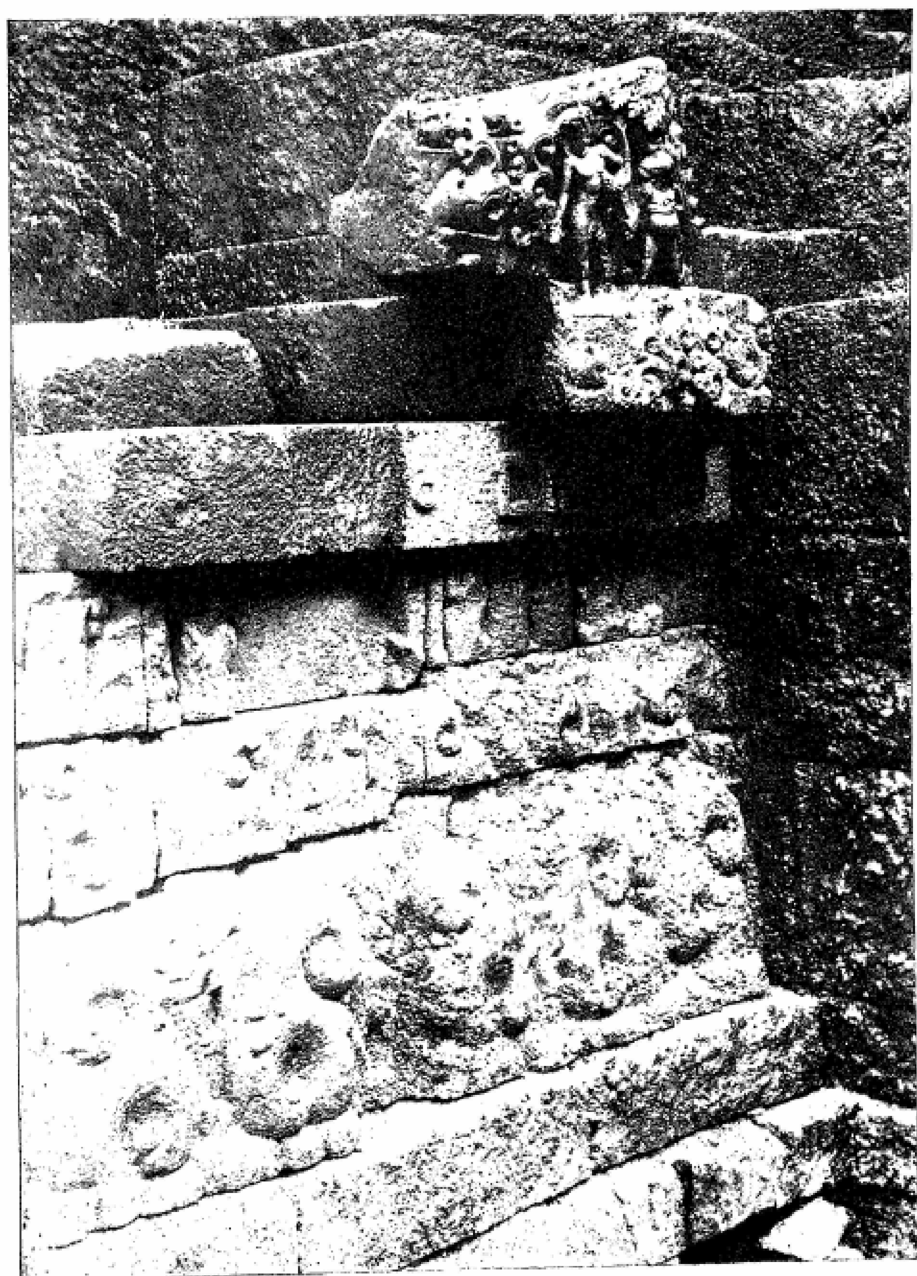
Op de onderbouw van het middenterras verheft zich een kleiner terras of voetstuk, op welks bovenvlak, naar door Stutterheim in 1937 overtuigend werd aangetoond [1]), oorspronkelijk een beeldhouwwerk stond opgesteld dat later versleept is en te Trawas is terechtgekomen. Het heeft de vorm van een kegel en bestaat uit een vierbladig lotuskussen waarop een centrale, cylindervormige zuil is geplaatst waaromheen kruisgewijze vier middelgrote en daar tussen nog vier kleinere zuilen staan opgesteld. Door een gecompliceerd systeem van kanalen stonden de midden- en zijzuilen in verbinding met een leiding in de achterwand waardoor het water werd aangevoerd dat door de toppen der zuilen opwelde, vervolgens langs de zijvlakken daarvan afvloeide om dan terecht te komen in het kleine bassin op het middenterras vanwaar het ten slotte door spuiers naar het grote bassin werd afgevoerd.

De bedoelde spuiers, zestien in getal, waren oorspronkelijk geplaatst (later werden zij versleept) boven het fries van de drie vrijstaande wanden van het middenterras en zijn alle met reliefvoorstellingen, in verschillende staat van afwerking, versierd. Drie er van, n.l. de nos. V-VII, zijn verloren gegaan. Belangrijk vooral is het feit, dat op de kroonlijst van de Zuidelijke wand van het terras, onder het XVIe spuierrelief, een opschrift in reliefletters is aangebracht, luidende *Udayana* (zie afb. 1). Een dergelijk opschrift, in dit geval luidende *Mragayawati* komt voor op een bij de restauratie los aangetroffen steenblok.

Deze opschriften hebben aanvankelijk heel wat zorg gebaard. Want

---

[1]) *Het zinrijke waterwerk van Djalatoeṇḍa*, *TBG*. LXXVII, 1937, p. 214-250.

1. Djalatoeṇḍa, Zuid-Oostelijke hoek van het middenterras met het opschrift „Udayana" (aangebracht op de uitspringende, vlakke steenlaag, gedeeltelijk in de schaduw) en het daarboven opgestelde XVIe spuierrelief.

2. Djalatoeṇḍa, bovenhelft van het XIVe spuierrelief voorstellende de vervloeking van Sahasrānīka en Mṛgāvatī door de hemelnymf Tilottamā.

als aangenomen moest worden dat met Udayana de bekende persoon uit de Javaanse en Balische geschiedenis bedoeld was en Djalatoeṇḍa als bijzettingsplaats van zijn as was gesticht, hoe dit dan te doen rijmen met het feit, dat deze persoon eerst 45 jaar na die stichting is overleden en op een geheel andere plaats, n.l. te Bañuwĕka op Bali is bijgezet? En wat kon met het woord Mragayawatī bedoeld zijn? Het was aanstonds duidelijk, dat men hier een vrouwennaam voor zich had en dat de aldus geheten persoon, van wege het feit dat het aan haar gewijde opschrift op gelijke hoogte was aangebracht en in hetzelfde type van letterschrift was uitgevoerd als de Udayana-inscriptie, de gelijke in rang van Udayana moest geweest zijn. Maar wie kon deze vrouwspersoon zijn? Stellig niet Udayana's gemalin daar de Calcutta-inscriptie een geheel andere naam voor haar opgeeft. Over zijn moeder wordt in de oud-Javaanse geschiedenis gezwegen en een dochter kwam niet in aanmerking daar het vaststond, dat Udayana ten tijde van de stichting der badplaats nog te jong was geweest om een volwassen, althans een op een inscriptie vermeldbare dochter te bezitten.

Bij al deze onzekerheid leek het raadzaam, de vraag omtrent een al of niet bestaand verband tussen de badplaats ter ene, Udayana en Mragayawatī ter andere zijde, voorlopig te laten rusten en alle aandacht op de verklaring van de reliefvoorstellingen der spuiers te concentreren. Bij dit laatste werd uitgegaan van het feit, dat boven het Udayana-opschrift een spuierrelief met de voorstelling van een harp dragende persoon thuis behoorde. Er was nu niet veel meer nodig om op het denkbeeld te komen, dat er een nauw verband tussen het opschrift, de bedoelde reliefvoorstelling en den om zijn harpspel befaamden koning Udayana uit de Indische legende moest bestaan, m.a.w. dat het opschrift ware op te vatten als een verklarend onderschrift van het er boven aangebrachte relief, voorstellende een episode uit het leven van den Udayana der legende.

Deze veronderstelling bleek de goede richting uit te wijzen, daar het XVIe relief zich inderdaad liet verklaren als een illustratie van een episode uit de jeugdgeschiedenis van Udayana, den koning der Vatsa's, gelijk die in de bekende verhalenbundel Kathāsaritsāgara voorkomt, terwijl de beide voorafgaande reliefs gebeurtenissen bleken weer te geven, aan de bedoelde episode voorafgaande en de ouders van Udayana, Sahasrānīka en Mṛgāvatī (de verhaspelde Sanskrit vorm van het Mragayawatī der inscriptie), ten tonele voerende.

In aansluiting op deze verklaring was het niet moeilijk meer, ook

de reliefs voorafgaande aan XIV—XVI terecht te brengen. Immers, daar Sahasrānīka, Udayana's vader, in de Indische overlevering als de afstammeling van Arjuṇa te boek staat, kreeg het vermoeden recht van bestaan, dat de bedoelde reliefs betrekking zouden hebben op de lotgevallen van Udayana's beroemde Pāṇḍava-voorvaderen, een vermoeden dat door de voorstellingen zelve ten volle werd bevestigd.

Achtereenvolgens bleken te zijn afgebeeld:

I—IV De ontmoeting van Parāçara en Satyavatī en de daaraan voorafgaande gebeurtenissen, merkwaardigerwijs niet voorgesteld volgens de epische redactie van het verhaal, maar volgens een versie die nauwkeurig met die van de moderne lakon Palasara overeenkomt.

V—VII Ontbreken.

VIII Twee taferelen; links de kampspelen tussen de jeugdige Pāṇḍava's en Kaurava's; rechts het huwelijk van Pāṇḍu en Kuntī (?).

IX De svayaṃvara van Draupadī.

X De strijd van Bhīma en Arjuṇa met de teleurgestelde vrijers van Draupadī.

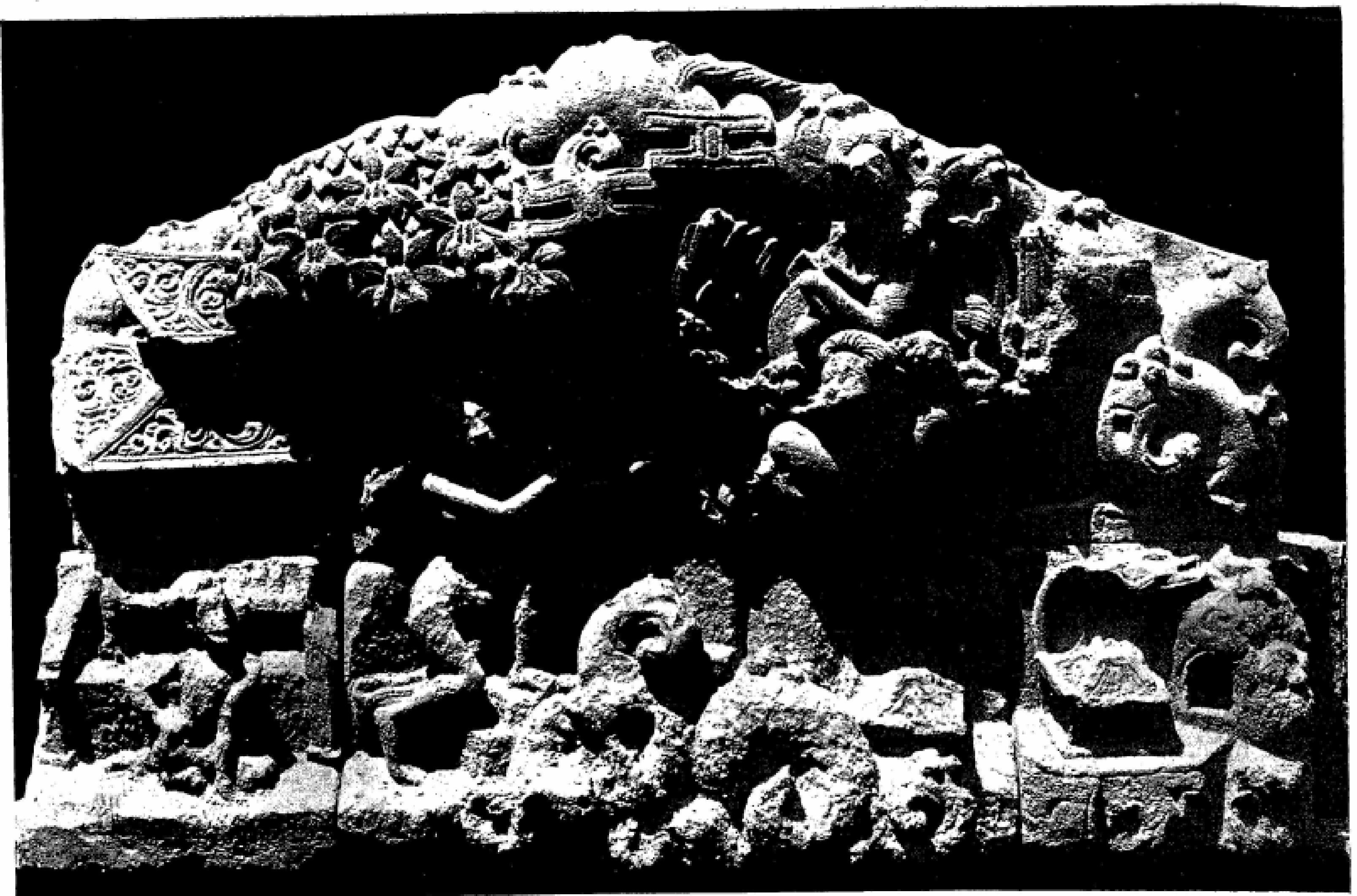
XI Abhimanyu en zijn beide gemalinnen.

XII Parikṣit's euveldaad en dood.

XIII Janamejaya's slangenoffer.

XIV—XVI Ten aanzien van deze reliefs is enige uitvoerigheid gewenst daar er aanstonds herhaaldelijk naar verwezen zal worden. Zeer in het kort luidt de desbetreffende geschiedenis, zoals dieKathāsaritsāgara II, 1, 4-90 verhaald wordt, als volgt.

Sahasrānīka, de rechtstreekse afstammeling van Arjuṇa, regeert in de stad Kauçāmbī over het rijk Vatsa. Hij ontvangt een uitnodiging om naar Indra's hemel te komen, waar hem wordt medegedeeld, dat hij is voorbestemd om met Mṛgāvatī, dochter van den koning van Ayodhyā, in het huwelijk te treden. Vóór het verlaten van de hemel treft hem de vloek van de jaloerse hemelnymf Tilottamā, dat hij veertien jaar lang van zijn geliefde gemalin gescheiden zal worden (rel. XIV), waarna hij op aarde teruggekeerd met de prinses in het huwelijk treedt. Als zij zwanger van hem is uit zij tegenover hem de zwangerschapswens, in een met bloed gevulde vijver te mogen baden. De koning komt hieraan in schijn tegemoet door een vijver met rode aftreksels te laten vullen zodat het er als bloed uitziet. Terwijl dan de koningin een bad in die vijver neemt

3. Djalatoeṇḍa, XVe spuierrelief voorstellende de roof van Mṛgāvatī door een garuḍa.

4. Djalatoeṇḍa, XVIe spuierrelief voorstellende de ontmoeting van Udayana met een bosmens (çavara).

wordt zij door een garuḍa, die meent een stuk rauw vlees voor zich te hebben, geroofd (rel. XV), naar de top van de zonne-opkomstberg (*udayaparvata*) medegenomen en daar in de steek gelaten, waarop zij liefderijk in een kluizenarij wordt opgenomen. Zij schenkt daar het leven aan een zoon, Udayana genaamd. Als deze veertien jaar oud is geworden ziet hij op een zwerftocht door het bos een nāga, die op gewelddadige wijze door een bosmens (*çabara*) gevangen is. Hij koopt het dier los voor een gouden armband, waarin de naam zijns vaders gegrift staat, waarop de dankbare slang den prins een kostbare harp ten geschenke geeft (rel. XVI). Later tracht de bosmens de armband op de markt te verkopen, de naam wordt ontdekt, de verblijfplaats van koningin en zoon komt aan het licht en een gelukkige hereniging van het koninklijke gezin besluit de geschiedenis.

Udayana en de badplaats Djalatoeṇḍa.

We willen ons thans bezighouden met de nog niet beantwoorde vraag welk verband er kan hebben bestaan tussen den Udayana van het XVIe relief en den gelijkgenoemden prins uit de Javaanse en Balische geschiedenis, waarna we, in aansluiting op het hierop te verkrijgen antwoord, ons een helderder beeld zullen trachten te vormen van de historische en culturele betekenis van het Djalatoeṇḍa-heiligdom.

Het is duidelijk dat het hier bedoelde verband eerst nader dient te worden gepreciseerd en onwillekeurig denken we dan allereerst aan wat Rassers heeft genoemd „het diep geworteld besef van constante, mystieke identiteit — lichamelijk en geestelijk — van een bepaalden persoon met zijn speciale wajang" [2]), in welke formulering in ons bijzondere geval het laatste woord door het ruimere begrip „romanheld" vervangen zal moeten worden.

Dit zou ons dus leiden in de richting van de veronderstelling dat de legendarische en de historische Udayana in het laatste kwart der tiende eeuw een identificatie hebben ondergaan, waardoor zij tot een en dezelfde persoon gemaakt zijn — een veronderstelling die uiteraard door deugdelijke bewijzen zal dienen te worden gestaafd aleer we er verder mee in zee durven gaan.

Wenden we ons dus tot de historie en raadplegen we in de eerste plaats de door Poerbatjaraka uitgegeven en uitvoerig besproken

[2]) *Over den oorsprong van het Javaansche tooneel, BKI.* 88, 1931, p. 389.

38e Zang van de Smaradahana[3]), dan lezen we in de 7e en 8e strophe van deze zang, dat het godenechtpaar Kāma en Rati, tengevolge van een vloek van den door Kāma zwaar beledigden Çiwa, gedoemd wordt zich telkens opnieuw op aarde in een menselijk echtpaar te reïncarneren.

Voor de eerste maal belichaamde de liefdegod zich in een niet als vorst aangeduid persoon, Ñāmuṣṭi genaamd, terwijl de godin op aarde verscheen als Ratnawatī, de dochter van koning Wikrama, wier as werd bijgezet in de Tāladhwaja-kluizenarij.

Vervolgens werd Kāma in de stad Hastina wedergeboren als koning Udayana, gehuwd met twee incarnaties van Rati, t.w. Wāsawā, dochter van koning Candrasena, en Ratnāwalī, dochter van koning Sutawikramabāhu van Ceylon.

Ten slotte incarneerde de god zich in den koning, die Kāmeçwara wordt genoemd, wiens residentie, bewonderd door de wereld, Dahana heet en die afstamt van Içānadharma terwijl de godin zich belichaamde in 's vorsten gemalin, Çri Kirāṇa, de bloem der vrouwen in Janggala.

Poerbatjaraka heeft zich in zijn boven bedoelde bespreking hoofdzakelijk beziggehouden met de laatstgenoemde incarnaties van Kāma en Rati, en aangetoond dat met hen twee historische personen, met name de Kĕḍirische vorst Kāmeçwara en zijn gemalin, bedoeld moeten zijn. Er is echter alle reden om nog een stap verder te gaan en te onderzoeken of niet de dichter eveneens historische personen op het oog heeft als hij de beide andere echtparen noemt in wie de liefdegod en zijne gemalin zich op aarde heten te incarneren.

We zijn dan al dadelijk geneigd om den in de 8e strophe genoemden koning Wikrama, uit de legende welbekend o.a. als hoofdpersoon van het Wikramacarita, te vereenzelvigen met den bekenden koning mpu Siṇḍok der inscripties, voluit geheten, çrī Içāna W i k r a m a-dharmottunggadewa. Behalve deze naamsovereenkomst pleit voor de bedoelde vereenzelviging het feit, dat Siṇḍok blijkens de Calcutta-inscriptie een dochter had op wie de koninklijke waardigheid overging, terwijl iets dergelijks wordt verhaald van Wikrama's dochter die gehuwd was met den niet als koning aangeduiden Ñāmuṣṭi. Dat we ons in de 8e strophe op historisch terrein en op Javaanse bodem gevinden, kan ten overvloede nog blijken uit de vermelding van de Tāladhwaja-kluizenarij als het heiligdom waar de as van deze dochter werd bijgezet. Dit bouwwerk komt, voorzover mij bekend is, niet in

[3]) *TBG.* LVIII, 1919, p. 461—489.

de Indische literatuur en oudheidkunde voor, doch het heeft wel op Java bestaan, getuige de Nāgarakrĕtāgama die het noemt als een van de op Ayam Wuruk's reis bezochte vrijstiften (22 : 2)[4].

Het spreekt nu van zelf, dat we, in de lijn van de bovenstaande redenering verder gaande, den in strophe 9 genoemden legendarischen vorst Udayana met den historischen prins Udayana, den vader van koning Erlangga wensen te identificeren. Aan de analogie waarop deze identificatie berust kan uiteraard niet de waarde van een doorslag gevend argument worden toegekend, doch gelukkig kan er bovendien op een historisch feit worden gewezen dat alle nog overgebleven twijfel vermag weg te nemen: Als gemalin van prins Udayana wordt in de Calcutta-inscriptie en in de Balische oorkonden Guṇapriyadharmapatnī genoemd, voor wie de eerste inscriptie als tweede naam Mahendradattā opgeeft. Daar nu Mahendra en Wāsawa namen zijn van denzelfden god (Indra), zijn ook Mahendra-dattā en Wāsawa-dattā aan elkaar gelijk, m.a.w. de echtgenote van den historischen Udayana en die van den romanheld Udayana dragen dezelfde naam.

Dat hier toeval in het spel zou zijn is zó onwaarschijnlijk, dat we voor zeker mogen aannemen dat niet slechts ten tijde van de vervaardiging van de Smaradahana, maar ook reeds eerder, n.l. bij de uitvaardiging van de Calcutta-inscriptie in het jaar 1041, de identificatie van de beide Udayana's een voldongen feit was geworden.

Zien we nu ten tijde van de stichting van de badplaats Djalatoenḍa welke in het jaar 977, dus weer 64 jaar vroeger plaats had, ten derden male dezelfde twee Udayana's ten tonele verschijnen, de eerste als de legendarische prins van het XVIe spuierrelief, de andere als de historische persoon, de latere echtgenoot van Mahendradattā en de toekomstige vader van koning Erlangga, dan aarzelen we niet te besluiten 1e dat reeds tijdens het leven van den Udayana der historie deze met den romanheld is geïdentificeerd; 2e dat er een nauw verband moet hebben bestaan tussen dezen Udayana en de grafbadplaats Djalatoenḍa.

Gaan we op dit laatste punt thans dieper in, dan is het vooreerst van belang iets naders te weten te komen omtrent de leeftijd van den prins op het ogenblik dat de badplaats werd gesticht.

Van Stein Callenfels heeft hierover het volgende opgemerkt:[5]) „Airlangga, die, gezien zijn opvolging op Java, toch wel de oudste

---

[4]) Zie over Tāladhwaja de aantekening achter dit artikel.

[5]) *OV*. 1923, p. 167. In het hier volgende citaat zijn de çaka-jaartallen in de christelijke jaartelling overgebracht.

zoon van zijn ouders geweest zal zijn, is pas in 991 geboren, terwijl wij weten dat zijn ouders minstens in 989 getrouwd waren doch dit waarschijnlijk in 983 nog niet zijn geweest, daar ik mij voorstel, dat hun stadhoudersschap over Bali een gevolg van het huwelijk is geweest en er in laatstbedoeld jaar een ander de vorstelijke macht op Bali blijkt uit te oefenen [n.l. Çri Wijayamahādewī] .... Gezien Airlangga's geboorte in 991 zal intussen het huwelijk zijner ouders wel niet lang voor 989 gesloten zijn en daar late huwelijken in normale gevallen in het Oosten wel uitzondering zijn geweest, kan het geboortejaar van Udayana niet zo heel ver van 963 hebben afgelegen [6]). Waar nu vast staat, dat hij in 1022 overleden is, terwijl Jalatuṇḍa in 977 is gesticht, dus 45 jaar vóór zijn dood, meen ik alle samenhang tussen hem en de badplaats te moeten loochenen. Zelfs als men zou aannemen, dat hij reeds tijdens zijn leven begonnen was aan de bouw van zijn grafstede, lijkt het mij toch onwaarschijnlijk dat hij daarmede al op de leeftijd van 14 jaar zou zijn aangevangen. En als men dan in het oog houdt dat hij wellicht nog een jaar of 5 jonger is geweest, wordt het al hoogst onwaarschijnlijk".

We laten de door den schrijver geloochende samenhang tussen Udayana en de badplaats hier buiten beschouwing, nu het voor ons alleen aankomt op de conclusie van zijn redenering, dat de prins waarschijnlijk nog slechts een knaap, misschien zelfs pas een kind was, toen het jaartal 977 op de badplaats werd aangebracht.

Lang een andere weg vinden we een bevestiging van deze opvatting. Wanneer we ons laten leiden door de overtuiging dat er een bepaald verband tussen XVIe relief van Djalatoeṇḍa en den historischen Udayana heeft bestaan, is het duidelijk dat de op dit relief afgebeelde scène ons niet onverschillig laten kan. Bij een vergelijking nu van deze scène met die op de voorafgaande reliefs van de reeks moet het ons opvallen, dat terwijl de laatste bijna steeds een belangrijke gebeurtenis uit het leven van de hoofdpersoon uitbeelden — het slangenoffer van Janamejaya, de dood van Parikṣit, de svayaṃvara van Arjuṇa, de ontmoeting van Parāçara met Satyavatī —, het XVIe relief een hoogst onbetekenend en in de Udayana-romantiek schier onbekend voorval uit de levensgeschiedenis van den held — zijn ontmoeting

[6]) Deze redenering is mij niet geheel duidelijk. Indien toch Udayana in 963 geboren is, was hij ten tijde van zijn huwelijk, door Van Stein Callenfels op kort vóór 989 gesteld, ca. 26 jaar oud. Daar dit juist wèl een laat huwelijk zou betekenen, ben ik op grond van v. St. C.'s redenering geneigd Udayana's geboortejaar ± 7 jaar later, dus op ca 970, te stellen.

met den bosmens — ten tonele doet verschijnen. Het feit dat de keuze van den ontwerper juist op dit onderwerp is gevallen, terwijl uit het latere leven van den amoureuzen vorst de treffendste en belangrijkste avonturen ter afbeelding als 't ware voor 't grijpen lagen, laat zich alleen hieruit verklaren, dat de bedoelde scène toepasselijk was op de levensomstandigheden van Udayana toen de badplaats werd gebouwd, m.a.w. dat evenals de hoofdpersoon der legende nog een knaap en nog ongehuwd was toen hij de ontmoeting met den bosmens had, ook de historische Udayana nog een knaap en nog ongehuwd was toen de badplaats werd gesticht.

Lezen we nu in de Kathāsaritsāgara dat Udayana 14 jaar oud was toen het op ons relief afgebeelde voorval plaats had, dan zouden we op grond hiervan nog kunnen veronderstellen, dat de stichter van het bouwwerk, ten einde werkelijkheid en fictie zoveel mogelijk met elkaar te doen overeenstemmen, het heiligdom in het veertiende levensjaar van den prins heeft gebouwd. Deze zou dan in 963 zijn geboren, dus juist in hetzelfde jaar dat Van Stein Callenfels op grond van een geheel andere redenering als Udayana's waarschijnlijke geboortejaar aanwees. We zullen echter goed doen deze aanwijzing van zeer twijfelachtige waarde uit onze beschouwingen weg te laten, ons vergenoegend met de verkregen zekerheid dat ten tijde van de stichting van de badplaats Udayana nog in het prilst van zijn jeugd verkeerde.

Dit maakt het, naar Van Stein Callenfels terecht heeft opgemerkt, zeer onwaarschijnlijk, dat het initiatief tot de stichting van Udayana zelf is uitgegaan, en we vragen ons nu af wat de daadwerkelijke initiatiefnemer, wie dit ook geweest zij, ertoe kan hebben bewogen om voor een minderjarigen prins van waarschijnlijk vreemde afkomst, die (nog) niet met het Javaanse koningshuis vermaagschapt was, een zo groot en kostbaar bouwwerk als Djalatoeṇḍa ongetwijfeld was te stichten. En verder: welke aanleiding er kan hebben bestaan om den jeugdigen prins met den romanheld Udayana te vereenzelvigen en aan deze vereenzelviging vorm te geven door een voorval uit het leven van den laatsgenoemde op een spuierrelief af te beelden, voorafgegaan door een reeks van vijftien reliefs, elk een gebeurtenis uit het leven van een van diens Pāṇḍawa-voorouders in beeld brengend.

Om een antwoord op deze vragen te krijgen nemen we de reliefvoorstellingen nogmaals in beschouwing.

Wanneer we hierbij afgaan op het heden ten dage nog op Java levende geloof aan de wezensgelijkheid van een bepaald persoon met een speciale figuur uit de legende, zullen we mogen aannemen, dat

het motief tot de gelijkstelling van den historischen Udayana met den romanheld moet worden gezocht in het feit, dat er zich in het leven van den eerste bepaalde omstandigheden of gebeurtenissen hebben voorgedaan, die een zodanige gelijkenis met trekken uit de Udayana-legende hebben vertoond, dat zij den jeugdigen prins in de ogen van zijn tijdgenoten tot een „tweeden Udayana" hebben gestempeld. We zullen dan mogen verwachten, dat de ontwerper van het Djalatoenḍa-monument aan deze, de identiteit van beide figuren in het licht stellende, trekken bijzondere aandacht heeft geschonken en niet nagelaten heeft ze op de reliefs te vereeuwigen, met het gevolg dat we uit deze laatste, zo we in onze verwachting niet worden bedrogen, bijzonderheden uit het leven van den historischen prins zullen leren kennen.

Wat nu de voorstelling op het XVIe relief betreft is het m.i. zeer twijfelachtig of de toepasselijkheid ervan uitgaat boven de reeds gereleveerde bijzonderheid, dat Udayana er als een jongeling optreedt. Het is uiteraard niet ondenkbaar dat de historische prins, evenals zijn legendarische naamgenoot, een buitengewone begaafdheid voor het harpspel heeft aan den dag gelegd of dat hij in het bezit van een muziekinstrument is gesteld op een wijze welke aan die van de ontmoeting met den bosmens herinnerde. Hoe dit ook zij, het is volstrekt onaannemelijk dat een dergelijke onbeduidende eigenschap of gebeurtenis door de tijdgenoten belangrijk genoeg is geacht om er het hoofdmotief van 's prinsen identificatie met den koning der Vatsa's aan te ontlenen.

Veel groter is ongetwijfeld de waarschijnlijkheid, dat het voorafgaande XVe relief, voorstellende de ontvoering van Mṛgāvatī door den garuḍa, ons de verklaring van de bedoelde identificatie aan de hand vermag te doen. Nemen we toch een ogenblik aan, dat er in werkelijkheid een gebeurtenis heeft plaats gehad, die in hoofdtrekken met de reliefvoorstelling overeenstemde; dus dat de moeder van den toekomstigen held, zwanger van hem zijnde, door een vijandige macht, voorgesteld in de gedaante van een roofvogel, is ontvoerd of gedwongen is geworden de wijk te nemen, met het gevolg dat haar zoon ver van zijn vaderland, op Javaanse bodem, het levenslicht aanschouwde. Er is dan voor de Javanen, gewoon als zij waren om de werkelijkheid in de legende en de legende in de werkelijkheid gereflecteerd te zien, niet veel verbeeldingskracht nodig geweest om de dramatische omstandigheden waaronder de vreemde vorstin naar Java kwam en daar het leven aan een zoon schonk, als een treffende herhaling van het voorspel van de Udayana-legende op te vatten, alsook

om den op Java geboren zoon als de gereïncarneerde hoofdpersoon van de om Udayana heen geweven verhalencyclus te beschouwen.

Het behoeft wel geen betoog dat we ook nu bij de historie te rade zullen moeten gaan om aan de hier geopperde gissing de nodige steun te verlenen.

Onze aandacht valt dan in de eerste plaats op de buitenlandse afkomst van Udayana, een punt, waaromtrent in verband met de bekende passus in de Calcutta-inscriptie, die van Udayana spreekt als van iemand „van uitnemend zuiver bloed en uit een beroemd vorstengeslacht gesproten", van verschillende zijden veronderstellingen zijn geuit. Zo heeft Stutterheim op grond van de overeenkomst in de naamsuitgang °warmmadewa van de aan Udayana voorafgaande Balische vorsten en de naam Dharmmodayanawarmmadewa die de laatste in de Balische oorkonden draagt, het vermoeden uitgesproken, dat Udayana een Baliër zou zijn geweest [7]). Krom acht dit argument niet overtuigend en wenst rekening te houden met de mogelijkheid, dat de prins, toen hij als schoonzoon des konings met het bestuur over Bali werd belast, een Balische titelnaam in overeenstemming met die der vroegere heersers heeft aangenomen. „Maar we weten — aldus dezelfde auteur [8]) — van zijn landaard niets af en hij zou ook een Javaansche kṣatriya kunnen zijn, als schoonzoon des konings naast zijne gemalin met het stadhouderschap over Bali belast".

Nu er dus nog grote onzekerheid heerst omtrent 's prinsen afkomst en landaard kan het zijn nut hebben een gegeven van buiten Java in het geding te brengen, hetwelk, zo het op Udayana zou blijken te slaan, een nieuwe wending aan het onderzoek zou kunnen geven.

Bedoeld is de Kambodjase Sanskrit inscriptie van Pràsàt Khnà, in het jaar 1001 A. D. uitgevaardigd door een zekeren Narapativīravarman waarover aanstonds meer [9]).

Genoemd inschrift vangt aan met een drietal zeer beschadigde strophen, waarvan echter nog genoeg bewaard is om er het Viṣṇuietisch karakter van te kunnen vaststellen. Er volgen dan twee verzen die de familierelatie van den regerenden koning Udayādityavarman, enerzijds met zijn voorganger Jayavarman V, anderzijds met den uitvaardiger van de inscriptie verklaren: de niet met name genoemde moeder van den koning had een ouderen broeder, die de senāpati van

---

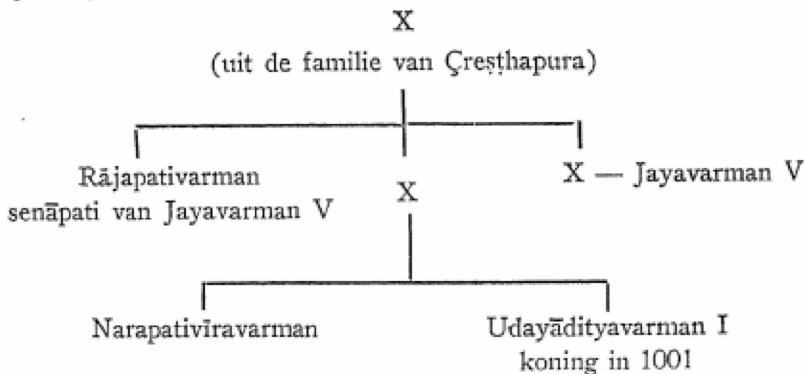
[7]) *BKI.* 85, 1929; *Oudheden van Bali*, 1929, p. 16 n.

[8]) *Hindoe-Jav. Geschiedenis*[2], p. 233.

[9]) Uitgeg. door COEDÈS, *BEFEO.* XI, 1911, p. 400—404.

Jayavarman V, en een jongere zuster, die de echtgenote van denzelfden vorst was. Udayādityavarman was dus de oomzegger van zijn voorganger. Bovendien was hij de jongere broeder van Narapativīravarman, den uitvaardiger van de inscriptie en den oprichter van het aan het slot genoemde Viṣṇu-beeld.

Een en ander laat zich door de onderstaande tabel nader verduidelijken[10]).

De volgende strophen bevatten de gewone onpersoonlijke loftuitingen aan het adres van den vorst en worden gevolgd door een drietal aan Narapativīravarman gewijde verzen. Van hem wordt gezegd, dat hij het zwaard voert en door zijn vijanden met het verdelgingsvuur wordt vergeleken. Vergezeld van zijn overwinnenden, het zwaard hanterenden jongeren broeder zou men hem voor Indra houden, de schrik der vijandelijke legers, gevolgd door den gemaal van Çrī.

Het laatste (11e) vers vermeldt ten slotte de aanleiding tot de uitvaardiging van de inscriptie:

tasmin dharmmanidhau payodhiraçanāṃ kṣoṇīm pradāyānuje
kāntān nispṛhadhīr yyuvāpi sa vaçī vaddhāsidhārāvrataḥ /
sadbhaktir haraye hariṅ kalijite haimaṃ svamūrttiṃ parām
prādād utsavayāyinaṃ suracitan tan tārātārkṣyasthitam //

„Deze (Narapativīravarman), vol zelfbeheersing, de geest vrij van (zondige) begeerten, de gelofte (tot het beslechten van twisten met) het scherp van het omgorde zwaard op zich genomen hebbende, schonk, toen hij nog jong was, het liefelijke land omgord door de oceaan aan zijn jongeren broeder (Udayādityavarman), schatkamer van de dharma. (Bovendien) schonk hij, vol vrome eerbied, aan Hari, den overwinnaar van Kali, dit fraaie Hari(beeld), geplaatst op een

---

10) Volgens Coedès, *l.c.*, p. 401.

schitterend Garuḍa(beeld), hetwelk bestemd is op feestdagen een processie te ondernemen en dat zijn eigen toekomstige gedaante voorstelt".

Van koning Udayādityavarman is, behalve de inscriptie van Pràsàt Khnà, nog slechts één ander, sterk beschadigd inschrift bekend [11]) dat in hetzelfde jaar 1001 is uitgevaardigd en ten doel schijnt te hebben, twee stichtingen uit het jaar 921 van koning Jayavarman IV te bevestigen [12]). Hoe Udayāditya's regering aan haar eind is gekomen blijkt niet uit de inscripties. Zoveel is echter zeker, dat zijn voorganger Jayavarman V nog in 1001 aan de regering was, terwijl zijn opvolger Jayavīravarman reeds in 1002 de troon besteeg, zodat de duur van Udayādityavarman's koningschap op niet langer dan één jaar kan worden gesteld.

Zoals men weet is het jaar 1001, waarop Udayāditya's kortstondige regering een aanvang nam, ook het jaar waarop aan het gemeenschappelijk gevoerde goeverneurschap van Udayana en Mahendradattā over Bali een einde kwam, althans de laatste gezamenlijk door hen beiden uitgevaardigde oorkonde is gedateerd. Wanneer we nu acht slaan op de gelijkluidendheid van de namen van den Kambodjasen koning en den Balischen goeverneur: U d a y a-aditya-v a r m a n, bijgenaamd D h a r m a-nidhi en D h a r m a-U d a y a n a-w a r m m a-dewa; alsmede van den broeder van eerstgenoemde en den bekenden rakryan kanuruhan uit de tijd van Erlangga: N a r a-pativīra-varman en N a r a-uttama; en wanneer we voorts opmerken, dat de Viṣṇu op Garuḍa, het door Narapati gewijde godenbeeld, juist de godheid was die in het bijzonder door Udayana en zijn nakomelingen werd vereerd, dan dringt het vermoeden zich aan ons op, dat de Kambodjase vorst en zijn oudere broeder dezelfde personen zijn die ons uit de Hindoe-Javaanse geschiedenis bekend zijn als Udayana — volgens de Calcutta-inscriptie „uit een beroemd vorstengeslacht gesproten" — en Erlangga's trouwe staatsdienaar en eerste minister Narottama.

We willen thans onderzoeken of dit vermoeden zich met de uit de Kambodjase geschiedenis bekende feiten in overeenstemming laat brengen.

---

[11]) Inscriptie van Pràsàt Thom (Koh Ker), zie COEDÈS, *BEFEO*. XXXI, 1931.

[12]) Over een derde inscriptie uit het jaar 1001 (van Tà Kin, Sambór), die geen koningsnaam vermeldt zie COEDÈS, *BEFEO*. XXVIII, p. 140 e.v.

Ter vergemakkelijking van het overzicht laat ik hier eerst de voornaamste der te bespreken gebeurtenissen in chronologische rangschikking volgen.

ca 969 Narapativīravarman geboren.
ca 970 Udayana geboren.
977 Stichting van Djalatoeṇḍa.
979 Narapativīravarman genoemd in de Kambodjase inscriptie van Pràsàt Càr.
983 Çrī Wijayamahādewi regeert op Bali.
vóór 989 Huwelijk van Udayana en Guṇapriyadharmapatnī (Mahendradattā).
989—1001 Goeverneurschap van dit echtpaar over Bali.
990—992 Javaanse expeditie tegen Çrīwijaya.
991 Erlangga geboren.
991—1007 Regering van koning Dharmawangça Anantawikrama.
1000 Laatste inscriptie van den Kambodjasen koning Jayavarman V.
1001 (maand Jyeṣṭha). Laatste gezamenlijk door Guṇapriyadharmapatnī en Dharmodayanawarmadewa uitgevaardigde Balische oorkonde.
1001-1002 Udayādityavarman koning van Kambodja.
1001 Inscriptie van Pràsàt Khnà uitgevaardigd door Narapatīviravarman, broeder van Udayādityavarman.
1002—1006 Jayavīravarman koning te Angkor.
1002—1005 Sūryavarman I koning van Oost-Kambodja, later, van 1005—1049, over geheel Kambodja.
1005/6 Grote Charter van Leiden.
vóór 1011 Guṇapriyadharmapatnī †.
1011—1022 Dharmodayana alleen goeverneur over Bali.
1022 Dharmodayana †.
1023—1024 Veroveringstocht van Rājendracola.
1035 Erlangga alleenheerser over Java.
1041 Oorkonde van Calcutta.
na 1042 Narottama †.

Het feit, dat Udayādityavarman niet in rechte lijn van den regerenden vorst Jayavarman V afstamde, doch slechts door zijn moeder aan de koninklijke familie was aangehuwelijkt, geeft reden te ver-

moeden, dat zijn aanspraken op de troon van zeer aanvechtbare aard waren en dat dit ook de aanleiding tot zijn spoedige verdringing van de troon door een mededinger is geworden. Brengen we dit nu in verband met het XVe spuierrelief van Djalatoeṇḍa, voorstellende de roof van Mṛgāvatī door den garuḍa, dan wint de waarschijnlijkheid veld, dat de interpretatie van dit relief als door ons voorgesteld de ware toedracht der gebeurtenissen weergeeft. Immers het feit, dat Udayādityavarman zich in 1001 als usurpator van de Kambodjase troon meester maakte, maakt het zeer waarschijnlijk, dat er van de zijde van een anderen pretendent naar de troon en diens partijgenoten reeds voor een mogelijken toekomstigen mededinger werd gevreesd toen de moeder van den toekomstigen koning Udayādityavarman zwanger van hem was en dat deze vrees de directe of indirecte aanleiding tot haar vlucht of verbanning naar een veiliger oord, met name Java, is geworden [18]).

Naar de gevolgen, die de, volgens onze hypothese op Java doorgebrachte, jeugd van den prins voor de politieke relaties tussen dit land en het Kambodjase rijk hebben gehad, kan uiteraard slechts worden gegist. Niettemin schijnt de inscriptie van Pràsàt Khnà een niet onbelangrijke aanwijzing dienaangaande te bevatten in de laatste strophe, waar men leest, dat Narapativīravarman, toen hij nog jong was, het liefelijke land, omgord door de oceaan, aan zijn jongeren broeder Udayādityavarman schonk. Aangezien deze woorden, hoe vaag van betekenis ook, in geen geval op een vastelands gebied als Kambodja kunnen doelen, doch onmiskenbaar op een eiland slaan, is het wel zeer waarschijnlijk, dat Bali is bedoeld en dat aan het goeverneurschap van Guṇapriyadharmapatnī en Udayana over dit eiland een inbezitneming is voorafgegaan, waaraan, behalve door Java, ook van Kambodjase zijde, door Narapati, steun is verleend. De toevoeging „toen hij nog jong was" op Narapati betrekking hebbende, is met deze onderstelling niet in strijd daar deze als oudere broeder van Udayāditya, indien we in dezen laatste den Javaansen Udayana mogen zien, één of enkele jaren vóór 970 geboren is en

---

18) Dit zou niet de eerste maal zijn geweest dat iets dergelijks plaats had. Uit de inscriptie van Sdok Kak Thom weten wij n.l. dat de familie van den toekomstigen koning Jayavarmman II, in verband met onlusten bij de troonsopvolging, naar Java is uitgeweken. FINOT, *L'inscription de Sdok Kak Thom*, *BEFEO.* XV, 1915, p. 53—106; COEDÈS, *Hist. anc. des états hindouisés*, 1944, p. 124.

dus bij de verovering van Bali, die kort vóór 989 moet hebben plaats gehad, inderdaad nog een jongeling was [14]).

Omtrent de gebeurtenissen die in 1001 in Kambodja plaats vonden verspreidt de inscriptie van Pràsàt Khnà helaas slechts spaarzaam licht. Weliswaar laat zich uit de verzen VIII-IX afleiden, dat de gebroeders tezamen ten strijde togen, doch indien hun onderneming van Bali of Java uit is voorbereid, hetgeen onze hypothese doet vermoeden, bewaart de tekst over deze hulp het stilzwijgen. Nochtans is er uit een latere inscriptie wellicht een zwakke aanwijzing te putten, dat de veronderstelde samenwerking tussen Bali en Java enerzijds en Kambodja anderzijds inderdaad heeft plaats gehad. We lezen n.l. in de ongedateerde inscriptie van Prah Khan van Kompong Svay [15]), dat Sūryavarman I (die om het bezit van de Kambodja'se troon in strijd gewikkeld was geweest met Jayavīravarman, den directen opvolger van Udayāditya) [16]) „in de strijd het koningschap ontrukte aan een koning die zich te midden van het gewoel van (andere) koningen bevond". Indien we in dezen koning Udayādityavarman mogen zien, is het wellicht niet te gewaagd, de in de inscriptie bedoelde „andere koningen" op Java en/of Bali te zoeken.

Tot zover onze hypothese van de Kombodjase gezichtshoek uit beschouwd. Wenden we ons thans tot Java en Bali om te onderzoeken of zij zich in het raam der vandaar bekende historische feiten laat inpassen.

---

[14]) Narapativīravarmman komt nog eenmaal in de Khmerse epigraphie voor, n.l. als begiftigde in de inscr. van Pràsàt Càr van 979. AYMONIER, *Le Cambodge* II, p. 387; COEDÈS, *BEFEO.* XI, p. 401.

[15]) FINOT, *BEFEO.* IV, 1904, p. 672.

[16]) Op gezag van Aymonier en Finot werd vroeger aangenomen, dat Jayavīravarman, van wien inscripties van 1003—1006 bekend zijn, de naam was door koning Sūryavarman I (1002—1049) tijdens zijne eerste regeringsjaren aangenomen. Coedès heeft echter aangetoond, dat het twee verschillende vorsten zijn geweest. Het resultaat van zijn onderzoek vat hij aldus samen (*BEFEO.* XXXIV, p. 425): „L'avènement, en 923 c. (1001 A.D.), d'Udayādityavarman I, qui n'était qu'un descendant assez éloigné de son prédécesseur Jayavarman V, suscita des compétitions qui mirent aux prises deux personnages dont les origines sont passées sous silence par les inscriptions. Jayavīravarman devient roi à Añkor en 924 ç. (1002 A.D.), pendant que Sūryavarman s'organise dans l' Est, où l'inscription de Robañ Romas et peut-être celle de Tà Kiñ attestent sa présence dès l'année précédente. C'est entre 927 ç. et 929 ç. (1005—1007 A.D.) que se place la „promenade militaire" (*krīdā vala*) qui assure à Sūryavarman la victoire sur Jayavīravarman et l'accession au trône d'Añkor. Plus tard, il fera remonter à 924 ç. son avènement au pouvoir, ce qui ne sera pas complètement faux, puisqu' en fait il détenait dès cette année-là une partie du pays."

Wanneer we terecht hebben vermoed, dat de strophe der inscriptie van Pràsàt Khnà op de onderwerping van Bali betrekking heeft, is de bewering van den uitvaardiger der inscriptie, dat hij het eiland aan zijn jongeren broeder geschonken heeft, waarschijnlijk niet van grootspraak vrij te pleiten. Uit de geschiedenis toch is voldoende bekend, dat Bali sedert 989 in dynastiek en cultureel opzicht geheel onder Javaanse invloed is gekomen, hetgeen er op wijst, dat de inbezitneming van het eiland voornamelijk van Java uit is bewerkstelligd en dat het aandeel van Kambodjase zijde hierin genomen van niet meer dan bijkomstige betekenis is geweest. Hoe dit ook zij, als we aan onze hypothese vasthouden, zullen we ons moeten voorstellen, dat er in of kort vóór 989 een gemeenschappelijke actie van Javaanse en Kambodjase zijde tegen Bali is op touw gezet en dat deze, naar het aan Narapati toegevoegde *vaddhāsidhārāvrataḥ* doet vermoeden, met wapengeweld gepaard is gegaan.

Zoals men weet heeft Van Stein Callenfels verondersteld [17]), dat de vorstin „met de suggestieve naam" Çrī Wijayamahādewī, die in 983 over Bali regeerde, tot Çrīwijaya in betrekking stond en dat Bali aan dit rijk tussen de jaren 983 en 989 door Java werd ontrukt; waartegen Krom heeft opgemerkt, dat het veelvuldig voorkomen van namen met °jaya en °wijaya in gevallen, waar alle verband met het grote Sumatraanse rijk uitgesloten is, deze hypothese voldoende grond ontnemen [18]). We kunnen dit punt verder in het midden laten, waar het voor ons thans voornamelijk aankomt op de algemene politiek die door Java omstreeks het jaar 990 werd gevoerd. Uit de Chinese berichten is bekend, dat in dit jaar een Javaanse expeditie naar Çrīwijaya werd uitgerust, zulks met zoveel succes, dat dit rijk ten minste twee jaar lang van de buitenwereld kon worden afgesloten. Nemen we nu in aanmerking, dat aan de krachtsinspanning vereist om de machtige zeemogendheid in haar eigen hoofdstad te bestoken ongetwijfeld eën grondige en langdurige voorbereiding is voorafgegaan, dan ligt de veronderstelling voor de hand, dat tot die voorbereiding mede de onderwerping van Bali heeft behoord om zich in de rug tegen een mogelijke aanval van die zijde gedekt te weten.

Bezien we nu ook het huwelijk van Udayana en Mahendradattā, dat kort vóór 989 gesloten moet zijn, in het licht van de gebeurtenissen van 990, dan doet het zich aan ons voor als het sluiten van een verbond tussen het Javaanse vorstenhuis en de partij aan het Kambo-

[17]) *OV*. 1924, p. 30.
[18]) *Hindoe-Jav. Gesch.*², p. 232.

djase hof die de aanspraken van Udayādityavarman ondersteunde, een verbond, dat in werking trad bij de onderwerping van Bali en dat vermoedelijk mede van kracht werd toen in 1001 de Kambodjase troon voor den totdusver in Javaanse ballingschap levenden Udayana-Udayāditya moest worden veroverd.

Van het goeverneurschap van Mahendradattā en Udayana over Bali zijn geen andere bijzonderheden bekend dan dat het echtpaar er tussen de jaren 989 en 1001 oorkonden heeft uitgevaardigd. In het jaar 1011 blijkt Udayana alleen te regeren, waaruit kan worden afgeleid, dat zijn echtgenote vóór dat jaar is overleden. Of dit overlijden in enig verband heeft gestaan met het ondernemen van het avontuur, dat de Balische goeverneur volgens onze hypothese in 1001 ondernam om zich in het bezit van de Kambodjase troon te stellen, kan niet worden uitgemaakt; het is natuurlijk evenzeer mogelijk, dat het overlijden van zijn oom Jayavarman V, althans het einde van diens regering in hetzelfde jaar, de gunstige gelegenheid daartoe heeft geopend. In ieder geval trekt het de aandacht, dat de laatste door het echtpaar gezamenlijk uitgegeven oorkonde in Jyeṣṭha, d.i. de tweede maand van het jaar, is gedateerd, dus dat er in hetzelfde jaar nog voldoende tijd disponibel moet zijn geweest om de expeditie naar de overwal te ondernemen.

De enige vaststaande feiten uit de volgende jaren zijn de verdrijving van Udayāditya in 1002, het uitvaardigen van de Balische oorkonden van 1011 en 1022 door hem alleen, en zijn overlijden in het laatste jaar tussen de maanden Caitra en Pauṣya [10]). Ingepast in onze hypothese doen ze ons vermoeden, dat Udayana-Udayāditya na zijn kortstondig Kambodjaans koningschap naar Bali is teruggekeerd en aldaar in zijn vroegere functie van goeverneur is hersteld.

Zijn oudere broeder Narapati, die blijkens de inscriptie van Pràsàt Khnà waarschijnlijk krachtige hulp heeft verleend bij zijn verheffing op de Kambodjase troon, zal vermoedelijk in 1002 tegelijk met hem de wijk naar Bali of Java hebben moeten nemen. Wanneer we hem met Narottama, den trouwen staatsdienaar van Erlangga mogen vereenzelvigen, is hij de oom van dezen vorst geweest en wachtte hem nog een eervolle loopbaan voordat hij omstreeks het jaar 1042 op hoge leeftijd overleed.

Gelijk men uit het bovenstaande zal hebben opgemerkt, hebben we

---

10) VAN STEIN CALLENFALS, *OV*. 1924, p. 30.

geen beslissend argument kunnen aanvoeren, dat de identiteit van Udayana en Udayāditya boven alle twijfel zou kunnen verheffen, waarbij echter evenzeer dient te worden erkend, dat alle consequenties van de veronderstelde gelijkheid van de beide personen zich niet alleen zonder moeite in het kader der vaststaande historische feiten lieten inpassen, maar er ook het hunne toe hebben kunnen bijdragen om de bestaande voorstellingen op bepaalde punten te verhelderen en aan te vullen.

Tegenover de vraag of de Kambodjase en de Javaans-Balische geschiedenis in de persoon van Udayana-Udayāditya met elkaar verstrengeld zijn, zullen we dus goed doen een afwachtende houding aan te nemen in de hoop op het aan het licht komen van nieuwe gegevens die aan de thans nog bestaande onzekerheden een einde zullen kunnen maken [20]).

Na deze uitweiding komen we thans op ons punt van uitgang terug: het onderzoek naar het verband dat er tussen den persoon van Udayana en de grafbadplaats Djalatoeṇḍa moet hebben bestaan.

We stuiten hierbij allereerst op de vraag hoe de stichting van Djalatoeṇḍa in het jaar 977 zich laat rijmen met het jaar 1022 van

---

[20]) In dit verband is het niet zonder belang, dat Stutterheim gemeend heeft Khmerse invloeden in de de stijl van enkele Balische beelden te kunnen aanwijzen. Hij noemt hierbij in de eerste plaats het door hem in de Hindoe-Balische periode (8e—10e eeuw) gestelde, in de poera Kedaägan bij Wanagiri (Pedjeng) gevonden bodhisattwa(?)-beeld (*Oudh. van Bali* I, p. 110 en II pl. 4 en 5), waarbij hij opmerkt: „Het gelaat is het merkwaardigste van alles, aangezien de open oogen reeds dadelijk een afwijking vertoonen van wat wij gewend zijn, maar ook de mond dit doet, welks hoeken in een glimlach zijn opgetrokken, juist zooals dat van beelden uit Achter-Indië bekend is". En in een noot: „Frappant lijkt mij de gelijkenis met enkele koppen van Bayon (Angkor Thom) uit het einde van de 9e eeuw... De vergelijking strekt zich natuurlijk slechts tot de glimlach uit". — Toen de auteur dit schreef kon hij nog niet weten, dat de Bayon niet uit het eind der 9e, doch uit het eind der 12e eeuw dateert (COEDÈS, *La date du Bayon, BEFEO*. XXXII, 1932) waarmede natuurlijk dit bouwwerk met de daarmede contemporaine kunst als punt van vergelijking met het Bali van de 10e en 11e eeuw wegvalt. Behoudens de „glimlach" is er m.i. niets in het bedoelde beeld dat aan Kambodja herinnert. — Het andere stuk dat Stutterheim met Kambodja in verband wil brengen is het vrouwenbeeld uit de poera Soekawana op de Gg Penoelisan, gedateerd 1077 A.D. (*Oudh. v. Bali* I, p. 136, II, pl. 31); ook hier echter kan ik met geen mogelijkheid enige gelijkenis met Khmerse beelden ontdekken. Hoewel dus totdusver geen positieve aanwijzingen voor de beinvloeding van Bali door Kambodja zijn aangetroffen, is in verband met de Kambodjase afkomst van Udayana de mogelijkheid dat dit alsnog zal gebeuren aanmerkelijk toegenomen. Het zal zaak zijn hierop ter dege te letten bij het toekomstig oudheidkundig onderzoek van Bali!

Udayana's overlijden, aangenomen, dat het zijn as is geweest welke in de onder het middenterras gevonden urn werd gedeponeerd.

Als men de laatste opvatting niet verwerpt en op het voetspoor van Van Stein Callenfels [21]) en Stutterheim [22]) alle verband tussen het monument en den historischen prins loochent, zal men aan deze oplossing kunnen denken, dat de badplaats, lang vóór het overlijden van Udayana gesticht zijnde, eerst na zijn dood de bijzettingsplaats van zijn as geworden is. De nieuwe moeilijkheid die zich hierbij voordoet, n.l. dat blijkens de Balische epigraphie Udayana's grafplaats te Bañu wěka op Bali gezocht moet worden, is dan te ontgaan door met Krom aan te nemen, dat de as in verschillende heiligdommen is gedeponeerd, gelijk dat bij voorname personen uit de Oost-Javaanse geschiedenis niet ongebruikelijk was. „Het lijkt ons dus altijd nog mogelijk — aldus Krom [23]) — dat het verband tussen Udayana en Djalatoeṇḍa niet lotgelaten moet worden, doch dat deze badplaats is gesticht bij gelegenheid van een gebeurtenis in zijn leven (zijn intrede in de Javaansche koninklijke familie bijvoorbeeld) en er tevens later een deel van zijn asch is bijgezet op Javaanschen bodem, al was dan ook zijn voornaamste graftempel gelegen in het land, dat zoo het al niet zijn vaderland was, toch lange jaren door hem was geregeerd".

Uit de reliefvoorstellingen hebben we gemeend te kunnen afleiden, dat Udayana in 977 nog niet met Mahendradattā gehuwd was en bijgevolg nog niet zijn intrede in de Javaanse koninklijke familie had gedaan, tenminste als onder „intrede" „huwelijk" verstaan wordt. Eerder valt hier te denken aan een verloving tussen den nog zeer jeugdigen prins en de waarschijnlijk nog jeugdigere Mahendradattā en met deze kleine correctie zouden we dan Krom's opvatting omtrent de stichting van Djalatoeṇḍa als toekomstige bijzettingsplaats van Udayana tot de onze willen maken.

Niettemin blijft het zeer bevreemdend dat deze stichting reeds in het jaar 977 heeft plaats gehad, want al zijn er meer voorbeelden bekend van de bouw van bijzettingstempels reeds tijdens het leven van de personen voor wie zij bestemd waren, dat voor een knaap van omstreeks zeven-jarige leeftijd een heiligdom van de omvang en schoonheid als Djalatoeṇḍa gebouwd werd, staat in de Hindoe-Javaanse geschiedenis ongetwijfeld geheel alleen.

Zou echter niet juist dit alleen-staan kunnen betekenen dat we in

---

[21]) *OV.* 1923, p. 167.
[22]) *BKI.* 85, 1929, p. 479 en *Oudh. van Bali,* p. 16.
[23]) *Hindoe-Jav. Geschied.*, p. 234.

Djalatoeṇḍa een uitzonderingsgeval voor ons hebben, waarbij zeer bijzondere omstandigheden tot een even bijzondere oplossing hebben geleid? Inderdaad komen we tot deze overtuiging wanneer we nog eenmaal in het kort nagaan welke de meest waarschijnlijke toedracht der gebeurtenissen voor en na de stichting der badplaats is geweest.

De dramatische omstandigheden waaronder de Kambodjase prinses omstreeks het jaar 970 haar toevlucht op Java zocht en daar het leven schonk aan een zoon, wekten op tot vergelijking van haar lot met dat van Mṛgāvatī, die door een vijandige macht belaagd en gedwongen haar vaderland te verlaten, in den vreemde moeder werd van prins Udayana. Van vergelijking tot gelijkstelling was er toen nog slechts één stap: in Javaanse ogen *was* de jeugdige vreemdeling de op Java wedergeboren koning der Vatsa's, uit de legende beroemd om zijn amoureuze aard en onversaagde ridderlijkheid, laatste afstammeling tevens van het verheven Pāṇḍava-geslacht. Omstreeks dezelfde tijd trof Java voorbereidselen voor de komende strijd met Çrīwijaya, wierf bondgenoten, trachtte zich op alle mogelijkheden te versterken. Een eerste gevolg van dit streven was de beraming van het huwelijk van Udayana met de Javaanse prinses Mahendradattā, welke verbintenis waarschijnlijk kort vóór 989 tot stand kwam en de grondslag zou vormen voor het bondgenootschap tussen Java en de partij aan het Kambodjase hof die de aanspraken van den toekomstigen koning Udayana-Udayāditya ondersteunde. Dit bondgenootschap trad in werking bij de verovering van Bali vóór 989 en bij de inbezitneming van het Kambodjase rijk in 1001, mogelijk ook bij de tegen Çrīwijaya ondernomen expeditie in de jaren 990 tot 992.

Welnu, is inderdaad de identificatie van de beide Udayana's, den historische en den legendarische, niet slechts als spel, doch als diepe ernst opgevat, waaraan wij geen reden hebben te twijfelen, dan staat het voor ons ook vast, dat men aan den historischen prins dezelfde voorvaderen heeft toegeschreven als aan zijn legendarischen naamgenoot, zulks onder aanvaarding van alle consequenties welke uit deze toeschrijving konden voortvloeien.

Dit in aanmerking genomen kan het ons niet verwonderen, dat in de jaren, voorafgaande aan de grote strijd met Çrīwijaya, van Javaanse zijde de wens is opgekomen om, behalve Udayana met zijn invloedrijke overwalse relaties, mede de machtige voorvaderen van den prins, den laatste der Pāṇḍava's, voor zich te winnen en aan zich te binden, een wens die men op geen doelmatiger wijze in ver-

vulling kon doen gaan dan door een heiligdom te stichten dat niet alleen de toekomstige bijzettingsplaats van Udayana zelf zou zijn, maar tevens zou dienen als vooroudertempel, eeuwige verblijfplaats der zielen van de machtige en beroemde Pāṇḍava-voorzaten van den op Java wedergeboren Udayana.

Doet deze nieuwe hypothese ons een verklaring aan de hand van de vroege stichtingsdatum van de badplaats, anderzijds zal zij ons inzicht kunnen verhelderen in de zinnebeeldige betekenis van de onderdelen van het bouwwerk welke het aan zijn bestemming van voorouderheiligdom konden doen beantwoorden.

In de eerste plaats is dit het geval met de relieftaferelen der spuiers. Zo we mogen aannemen dat ook op het Java der 10e eeuw de algemeen verbreide voorstelling van kracht is geweest volgens welke er identiteit in wezen bestaat tussen een persoon en zijn afbeelding, dan zullen we het ook begrijpelijk achten dat men bij de stichting van de badplaats een mystiek verband tussen het bouwwerk en de zielen der afgestorven Pāṇḍawa-helden heeft tot stand gebracht door deze helden in hun roemrucht bedrijf op de spuierreliefs af te beelden. Op het vijftiental aan het XVIe relief voorafgaande taferelen vormden deze afbeeldingen een imposante reeks die op zich zelve reeds voldoende was om Djalatoeṇḍa tot het Pāṇḍawa-voorouderheiligdom bij uitnemendheid te stempelen.

Hierbij bleef het echter niet. Naar Stutterheim heeft aangetoond [24]) moet de stenen kegel, die vroeger op het middenterras der badplaats stond opgesteld en waaruit het water opwelde dat door de spuieropeningen naar het kleine bassin op het middenterras afvloeide, de wereldberg Mahāmeru voorstellen, door goden en demonen van India naar Java overgebracht, bij welke cosmische gebeurtenis het ontsterfelijkheidsvocht te voorschijn kwam. Het feit nu dat dit vocht van het kleine naar het grote bassin werd afgevoerd door middel van het zestiental spuiers waarop de reliefvoorstellingen der Pāṇḍawa-helden waren aangebracht, geeft ons duidelijk te verstaan welke betekenis aan die voorstellingen gehecht dient te worden: Die heldenfiguren waren daar in de steen gebeeldhouwd opdat zij door het doorstromende amṛta-vocht uit den dode tot nieuw leven zouden worden opgewekt en na aldus met verjongde krachten te zijn toegerust dezelfde glorieuze daden zouden bedrijven als weleer, thans echter

---

[24]) *TBG.* LXXVII, p. 214—250.

ten goede komende aan hun nieuwe land van inwoning: Java, en tot heil strekkende van de laatsten hunner nazaten: Udayana en diens afstammelingen.

Een tweede punt dat een nader onderzoek vereist is de plaats die de persoon van Udayana in de reeks der spuierreliefs inneemt.

Op het eerste gezicht moet het ietwat vreemd schijnen, dat in de reeks van afbeeldingen der overleden helden ook die van den nog levenden Udayana was opgenomen, te meer als men bedenkt, dat deze opname onder de doden volgens de heersende voorstellingen een verderfelijke invloed uitoefende op, wellicht ook een dreigende voorspelling aangaande het lot van den nog levenden prins inhield. Hierbij kwam de omineuse omstandigheid, dat het XVIe relief op de Zuidzijde van het middenterras was opgesteld, de windstreek dus, die in het bijzonder met het dodenrijk in verband heette te staan.

Desniettemin bestond er zeker geen reden om zich over een en ander grote zorgen te maken, immers het levenverwekkende, ziekte, ouderdom en dood overwinnende amṛta doorstroomde ook de XVIe spuier en vormde zodoende een afdoend beveiligingsmiddel tegen alle gevaren die den persoon van Udayana in zijn afbeelding zouden kunnen bedreigen. Bovendien bedenke men, dat de prins, op wien het XVIe relief betrekking had, nog een knaap was toen het heiligdom gesticht werd, nog niet de wijding tot man had ondergaan, hetgeen volgens de heersende voorstellingen inhield, dat hij nog niet geboren was en in dezelfde staat als die van de afgestorvenen verkeerde, zodat de invloeden die den volwassene hadden kunnen schaden, voor hem geen nadelige gevolgen konden hebben.

Dit brengt ons op een ander punt, waarop het XVIe relief onze aandacht vestigt.

We kunnen ons moeilijk voorstellen, dat het de bedoeling van den ontwerper van de badplaats is geweest, de nauwe betrekking die er tussen Udayana en het bouwwerk bestond tot een definitieve uitdrukking te brengen in de uitvoering van het XVIe relief dat den romanheld als een minderjarige, hetgeen betekende als een minderwaardige, voorstelde. Al was het in het jaar 977 nog niet mogeijlk den prins in een belangrijker rol te doen optreden dan in een die met zijn jeugdige leeftijd overeenstemde, de identificatie van zijn persoon met den Udayana der legende bracht toch mede, dat zijn ganse toekomstig leven een afspiegeling van dat van den romanheld worden zou: zijn gemalin zou Mahendradattā zijn, de avonturen van den

held zouden ook door hem beleefd worden, dezelfde roem en onsterfelijkheid wachtten ook hem. Het is niet waarschijnlijk dat de bouwmeester van het monument met deze toekomst, eervoller en verblijdender dan het in ballingschap doorgebrachte heden van den prins, geen rekening zou hebben gehouden door in zijn ontwerp niet voldoende ruimte te reserveren voor de lotgevallen van den tot man gerijpten held.

Bezien we, dit voor ogen houdend, nog eens het bouwwerk en merken we dan op dat op het voetstuk van de troonzetel een reeks van vijf trapeziumvormige stenen is aangebracht, in uiterlijk overeenkomend met de spuierstukken van het middenterras, doch onbewerkt gelaten, dan wagen we te veronderstellen, dat het plan heeft bestaan, op deze stenen de op het XVI relief begonnen levensgeschiedenis van Udayana voort te zetten en te beëindigen, maar dan niet afgebeeld volgens de prasavya, doch volgens de pradakṣiṇā, de richting die voor het rijk der levenden geldt. Dat in deze reeks o.a. plaats zoū zijn geweest voor een afbeelding van Udayana's amusante avontuur met de olifant en van zijn huwelijk met de beide prinsessen, Wāsawadattā en Ratnāwalī, is wel zeer waarschijnlijk te achten.

De redenen waarom het plan tot verdere versiering van het heiligdom — zo dit in 977 al heeft bestaan — niet tot uitvoering is gebracht, zijn niet ver te zoeken. Het feit dat Udayana met zijn gemalin op jeugdige leeftijd naar Bali vertrok om daar een groot deel van zijn verdere leven door te brengen, kan niet bevorderlijk geweest zijn voor de versterking van de band tussen hem en de Javaanse kratonkringen, waarvan de opdracht tot voltooiing van de badplaats zou hebben moeten uitgaan. In 1006 wordt het koninkrijk van Dharmawaṃça door de *pralaya* te gronde gericht en moet zijn vader Erlangga zich in ballingschap terugtrekken. Onmiddellijk na Udayana's overlijden in 1022 onderneemt de Cola-vorst Rājendracoladeva zijn grote krijgstocht tegen Çrīwijaya, die weliswaar het eiland Java zelf niet beroerde, maar toch ook daar grote onrust teweeg gebracht moet hebben. Eerst wanneer Erlangga na een reeks van gelukkig gevoerde oorlogen in 1035 alleenheerser wordt van het ganse land, breekt er een rustiger tijd voor Java aan, maar dit tijdstip is nog slechts enkele jaren van het einde van 's konings regering verwijderd. Mocht deze al het voornemen hebben gekoesterd, het ruim 60 jaar vroeger gestichte heiligdom op de Penanggoengan te voltooien,

dan zal zijn kluizenaarschap of zijn dood de uitvoering hiervan belet hebben.

De loop der gebeurtenissen, zo sterk afwijkend van de schone verbeelding die den prins het glorieuse leven van den op Java wedergeboren Udayana voorspeld had, heeft vermoedelijk niet alleen de voltooiing van zijn levensgeschiedenis in beeld verhinderd, doch hij is er ook de oorzaak van geworden, dat het bijzettingsbeeld, hetwelk hem als god Wiṣṇu op zijn rijdier de Garuḍa had moeten voorstellen, niet gereed is gekomen en dientengevolge de grote troonzetel tegen de achterwand der badplaats ledig gebleven is.

Niets belet ons nu ook te geloven dat door dezelfde reeks van oorzaken Djalatoeṇḍa, hoewel oorspronkelijk wel bestemd als grafmonument van Udayana, niet de bijzettingsplaats van zijn as is geworden en deze alleen te Bañu wĕka op Bali ter aarde is besteld. De badplaats zoals wij die kennen zou dan slechts ten dele aan hare bestemming hebben beantwoord: voorzover zij gediend heeft als voorouderheiligdom, gewijd aan de zielen der Pāṇḍawa-voorzaten van den op Java wedergeboren Udayana.

Udayana en de Javaanse traditie.

Tot slot van deze uitweiding zal nog het een en ander moeten worden opgemerkt over de plaats van Udayana in de Javaanse traditie.

Het is algemeen bekend, dat nog heden ten dage in alle lagen der Javaanse bevolking de overtuiging leeft, dat het Javaanse vorstengeslacht in rechte lijn van de Pĕṇḍawa-helden afstamt. In de schriftelijke overlevering komt deze overtuiging o.a. tot uitdrukking in de vaste plaats die de reeks Palasara—Abijasa—Pandoe—Ardjoena—Abimanjoe—Parikĕsit—Oedajana in de geslachtslijsten der babads inneemt [25]), terwijl de wajang-literatuur zich tot tolk van dezelfde voorstelling maakt door in de vorm van voorspellingen, aankondigingen, droomgezichten e.d. aan de in de diverse lakons als hoofd-

[25]) BRANDES, *Iets over een ouderen Dipanagara in verband met de voorspellingen van Jayabaya*, *TBG*. XXXII, 18, p. 415 e.v.; DJAJADININGRAT, *Critische beschouwing van de Sadjarah Bantĕn*, 1913, p. 305; BERG, *Javaansche Geschiedschrijving*, bij STAPEL, *Gesch. v. Ned.-Ind.* II, 1939, Hfdst. I, p. 113 e.v.; DREWES, *Over werkelijke en vermeende geschiedschrijving in de Nieuwjav. litteratuur*, *Djåwå* XIX, 1939, p. 244—257. — De naam Gendrajana welke in de geslachtslijsten vaak op die van Oedajana (of Joedajana) volgt is ongetwijfeld een verbastering van Yaugandharāyaṇa, de naam van Udayana's eersten minister volgens de Kathāsaritsāgara.

personen optredende Pĕṇḍawa's het stamvaderschap van het Javaanse vorstengeslacht in uitzicht te stellen.

Tot dusver was zelfs bij benadering niet bekend op welk tijdstip de lotgevallen der Pĕṇḍawa's en hunne neven op Java zijn gelocaliseerd en de eersten tot voorouders der Javaanse vorsten zijn gemaakt [26]). Heeft de inlijving van de uit de wajang bekende helden in de genealogie der Javaanse vorsten eerst plaats gehad toen men door moslimse bemoeienissen de oude traditie zo goed als geheel vergeten was? [27]) Of heeft deze inlijving reeds vele eeuwen vroeger haar beslag gekregen?

Ons onderzoek schijnt nu een antwoord op deze vraag te kunnen geven. Immers nu wij de zekerheid hebben dat in het laatste kwart der 10e eeuw de historische prins Udayana met den laatste der Pāṇḍawa's is vereenzelvigd en dat tevens zijn voorvaderen met die van den romanheld zijn geïdentificeerd, nu schijnt het niet twijfelachtig, dat de traditie op de historie, zij het ook een historische fictie, is gegrondvest. Het optreden van Udayana geeft het tijdstip aan waarop het dynastieke dogma omtrent de Pĕṇḍawa-afstamming van het Javaanse vorstengeslacht zich in het Javaanse bewustzijn heeft vastgezet. In zijn persoon zien we de legende en de historie elkaar ontmoeten en met elkaar samensmelten: als laatste der Pĕṇḍawa's vormt hij de verbindingsschakel met de sagengeschiedenis, verhaald in het epos en in de wajang poerwa; in zijn menselijke gedaante behoort hij tot de historie en wordt hij de stamvader van het Javaanse vorstengeslacht.

Schijnt deze conclusie een grote mate van waarschijnlijkheid te bezitten, niettemin doet zich een moeilijkheid voor die de aanvaarding ervan in de weg staat.

Indien toch de voorstelling omtrent het stamvaderschap van Udayana inderdaad op Java ernstig is opgevat, zo had men niet anders kunnen verwachten dan dat in de geschiedperiode volgende op Udayana's optreden de duidelijke bewijzen voor het bestaan van die voorstelling zouden zijn aan te wijzen, m.a.w. dat niet alleen Udayana's nakomelingen zich als rechtgeaarde Pāṇḍawa-telgen zouden hebben gedragen door in hun al dan niet gefingeerde geslachtslijsten hun stamboom tot den romanheld op te voeren, maar dat ook Djalatoeṇḍa als het stamheiligdom van het vorstengeslacht beschouwd zou zijn, het middelpunt zou zijn geworden van alle riten en ceremonieën welke

---

[26]) DREWES, *l.c.*, p. 251.
[27]) DJAJADININGRAT, *o.c.*, p. 305.

de verheerlijking van het koningschap ten doel hadden.

Het een noch het ander blijkt echter het geval te zijn. Weliswaar noemt Erlangga in zijn grote Calcutta-inscriptie zijne moeder bij de naam Mahendradattā en schijnt hij hiermede ernst te maken met de vereenzelviging van de beide Udayana's waarop deze naamstoekenning berust, doch in dezelfde inscriptie laat hij dit identificatie-denkbeeld weder varen door zich zelf met Rāma te vergelijken, hetgeen wel betekent, dat hij zich met dien held vereenzelvigt, terwijl anderzijds, naar Berg waarschijnlijk heeft gemaakt [28]), de onder Erlangga's patronaat vervaardigde Arjuṇawiwāha de gelijkstelling van den vorst met Arjuṇa — overgrootvader van Udayana — tot thema heeft. Van een aanknopen aan de te Djalatoeṇḍa gehuldigde voorstellingen valt in dit alles niets te ontdekken.

Niet anders wordt het in de geschiedbronnen die na Erlangga gaan vloeien. Noch uit de inscripties, noch uit de Pararaton of Nāgarakrĕtāgama is een enkele aanwijzing voor het Pāṇḍawa-voorouderschap te putten en ware de Smaradahana er niet geweest om Udayana onder de incarnaties van Kāma te vermelden, het stilzwijgen van de oud-Javaanse geschiedenis over hem ware volkomen geweest.

Bijna nog opmerkelijker dan dit zwijgen is de algehele vergetelheid waaraan Djalatoeṇḍa blijkt te zijn prijsgegeven. Niet alleen wordt het heiligdom in geen enkele inscriptie vermeld, ook de Nāgarakrĕtāgama rept er met een woord van en dit vooral is zeer bevreemdend. Indien toch de badplaats als het stamheiligdom van het Javaanse vorstenhuis heeft gegolden — de voorstelling waartoe we op grond van ons onderzoek zijn gekomen —, wat was dan natuurlijker geweest dan dat Prapañca het in zijn historische zangen vermeld had of er plaats in de lijst der vorstelijke bijzettingstempels aan had gegeven? En wat had meer voor de hand gelegen dan dat de vorst op een van zijn reizen er een bezoek aan had gebracht, gezien vooral de omstandigheid, dat de badplaats gemakkelijk van de residentie uit bereikbaar was, gemakkelijker althans dan menige andere vrome stichting die wèl met een koninklijk bezoek vereerd werd?

Derhalve: wanneer we niet onze toevlucht wensen te nemen tot de zeer onwaarschijnlijke suppositie, dat twee malen in de Javaanse geschiedenis — èn in de 10e eeuw èn in de wajang- en babadtraditie —, dezelfde fictie omtrent de historiciteit der Pāṇḍawa-

---

[28]) *BKI.* 97, 1938, p. 19—94.

voorvaderen tot leven is gekomen, hoe dan het stilzwijgen der historische bronnen over dit stamvaderschap, hoe de veronachtzaming van het heiligdom op de Pĕnanggoengan te verklaren?

Geven we aan dezelfde vraag een ietwat andere wending, dan komt ze te luiden: waarom is de in de Smaradahana bewaarde overlevering omtrent de identiciteit van den legendarischen koning Wikrama en den historischen vorst mpu Siṇḍok niet alleen uit de geschiedenis verdwenen, maar is zij ook, zulks in tegenstelling tot de identificatie der beide Udayana's, zó volkomen uit de volksherinnering weggevaagd, dat er in de wajang- noch in de babad-traditie een spoor van wordt teruggevonden?

In dit geval laat het antwoord niet op zich wachten: de oorzaak kan geen andere zijn dan dat de persoon van Wikrama slechts een tijdelijke bekendheid genoot als hoofdpersoon van het Vikramacarita, van de raamgeschiedenis van de Bṛhatkathā en van andere verhalencycli welke een profaan karakter droegen, in tegenstelling tot de figuur van Udayana, die als laatste der Pāṇḍawa's onlosmakelijk met de sacrale sagenstof van het grote epos en van de wajang poerwa verbonden was.

En hierin ligt ongetwijfeld mede het antwoord op de eerstgestelde vraag besloten: Wanneer de traditie omtrent het Pāṇḍawa-stamvaderschap zich bijkans tien eeuwen lang op Java heeft weten te handhaven, dan ligt de verklaring hiervan in het feit, dat het epos en de wajang poerwa haar de eeuwen door tot voertuig hebben gestrekt.

Mocht dit juist zijn, dan zouden we, gissenderwijs, de gang der gebeurtenissen als volgt willen reconstrueren.

In het laatste kwart der 10e eeuw was een prins van Kambodjase herkomst naar Java uitgeweken onder omstandigheden die een dusdanige gelijkenis vertoonden met het lot van den uit de legende vermaarden vorst Udayana, den laatste der Pāṇḍawa's, dat niet slechts hij zelf met dezen vorstentelg werd vereenzelvigd, maar ook zijn voorvaderen met die van den romanheld werden geïdentificeerd.

Omstreeks dezelfde tijd had een krachtige ontwikkeling van de vooroudercultus op Java plaats, samenvallende met het begin of de opbloei van een wajang-poerwa-toneel, dat zijn répertoire grotendeels aan populaire versies van het Mahābhārata-epos ontleende. Het was in de wajang-traditie die zich sindsdien vormde, dat de voorstelling omtrent de historiciteit van den laatsten Pāṇḍawa-afstammeling zich een vaste plaats verwierf en dat tevens de reeks der

Pāṇḍawa-helden van dezen afstammeling opwaarts als voorvaderen van het Javaanse vorstenhuis werd gecanoniseerd.

Terwijl nu in de min of meer officiële geschiedschrijving sinds Erlangga's tijd deze voorstelling geheel te loor ging, verdrongen als zij werd door de historische realiteit die de beide grote Oost-Javaanse dynastieën van Içāna en Ken Angrok deed afstammen, handhaafde zij zich in de wajang-overlevering en werd door deze ondergronds voortgedragen, de eeuwen door, om eerst weer aan de oppervlakte te komen toen in de Mataramse tijd de behoefte aan legitimatie van de nieuw opgetreden dynastie zich deed gevoelen. Ten einde toen een geslachtslijst van onbetwistbare eerbiedwaardigheid te verkrijgen werd het stuk wajang-traditie omtrent het stamvaderschap van Oedajana en zijne voorvaderen in de genealogie van het Javaanse vorstenhuis geïncorporeerd, voorafgegaan en gevolgd door andere overleveringen van een niet geringere eerbiedwaardigheid, doch stammende uit moslimse of oud-inheemse bron.

Op welke wijze voorts deze traditie in de babad-geschiedschrijving is doorgedrongen, hoe deze op haar beurt de wajang-literatuur heeft beïnvloed en hoe ten slotte het ontwikkelingsproces is verlopen, dat leidde tot de samenstelling van de Sĕrat kaṇḍa's en van Rangga Warsita's grote Poestaka radja — dit alles moge aan het onderzoek van ter zake kundigen worden overgelaten.

Zoveel echter is nu reeds zeker, dat Udayana en zijn heiligdom op de Pĕnanggoengan niet zullen kunnen worden gemist bij alle nog te ondernemen pogingen om meer klaarheid in deze ingewikkelde en nog zo duistere materie te brengen.

TĀLADHWAJA.

(*Aantekening bij p.* 547)

Het feit, dat mpu Siṇḍok's dochter blijkens de Calcutta-inscriptie tot de Buddhistische gezindte behoorde, is in overeenstemming met de aanduiding van Tāladhwaja [29]) in de Nāgarakrĕtāgama als *kuṭi*; dit toch was op het oude Java de vaste benaming van Buddhistische heiligdommen [30]). In de Smaradahana evenwel wordt Tāladhwaja een *āçrama* genoemd waaronder de stichtingen ten behoeve van de brahmaanse heremieten (*rĕṣi*'s) werden verstaan [31]). Dat de dichter op dit punt onnauwkeurig is geweest, zal wel verklaard moeten worden uit de omstandigheid, dat Tāladhwaja in een zeer verre uithoek van het rijk gelegen was en er bijgevolg weinig omtrent de aard en bestemming van het heiligdom was doorgedrongen in de kringen waarin mpu Dharmaja verkeerde.

De plaats van Tāladhwaja kan aan de hand van de door den koning in 1359 gevolgde reisroute vrij nauwkeurig worden bepaald [32]). Achtereenvolgens werden langs de kust in het Zuid-Loemadjangse gepasseerd: Dampar (nog de naam van een baai en moeras aan de kust bij de Oostelijke uitlopers van de Smeroe) — Patuñjungan, waarbij een liefelijk meer (d.i. de strandkampong Toendjoengan met daarbij de Rawa kopek) — Wĕḍi guntur — Bajra, onderhorig aan Taladhwaja evenals Patunjungan — Palumbwan — Rabut lawang (volgens Niermeyer de Kali Banjoe joeda?) — de galuh (d.i. „bergkloof" volgens Kern, maar waar die te plaatsen in dit vlakke en moerassige terrein?) — Balater (te onderscheiden van de Koeta Balater bij Amboeloe [33])

---

[29]) Aldus gespeld in de Smaradahana. Tāladhwaja bet. „die de palm in zijn vaan voert", d.i. Balarāma; Prapañca' spelling Tala° is derhalve minder juist.

[30]) Van Naerssen, *Twee koperen oorkonden van Balitung in het Koloniaal Inst. te Amsterdam, BKI.* 95, 1937, p. 452 e.v.

[31]) Van Naerssen, *l.c.*, p. 453.

[32]) Voor deze route zie Niermeyer, *De rondreis van een koning door Java's Oosthoek, TAG.* XXX, 1913, p. 324 e.v. en R. A. Kern, *De reis van koning Hajam Woeroek door Lamadjang in 1359 A.D., TAG.* XLIV, 1927, p. 618 e.v.

[33]) R. A. Kern, *l.c.*, p. 618.

— Kunir Basini (niet de door Niermeyer genoemde desa in het Loemadjangse, maar het nog Kali Basini geheten riviertje dat ten Zuiden van Poeger in zee stroomt) — Saḍeng (d.i. de Gg Saḍeng even ten Noorden van Poeger).

Tāladhwaja blijkt dus gelegen te hebben niet ver van de kust, ten Oosten van de desa Patuñjungan, het tegenwoordige Toendjoengan, en waarschijnlijk nog ten Westen van de Kali Banjoe joeda.

De omgeving van Poegĕr is rijk aan oudheidkundige overblijfselen waaronder een aantal uit de Midden- of vroeg Oost-Javaanse periode [34]). Hieronder te noemen de tjaṇḍi Rĕtja bij Mĕnampoe ten Noord-Westen van Poegĕr, waarvan bij de opname in 1900 nog een gedeeltelijk ingestorte tempelkamer met nissen en beelden van Kāla, Durgā en Nandin over was; voorts het fraaie Buddha-beeld met de gouden uṣṇīṣa [35]) afkomstig van de boven genoemde Koeta Balater bij Amboeloe; en ten slotte de zeer belangrijke, in 1874 bij Poegĕr wetan gedane vondst van één bronzen, tien gouden en negen zilveren beelden, waaronder negen staande, drie zittende Buddha's, één Tārā en negen bodhisattwa's, alle zuiver Midden-Javaans van stijl [36]).

Deze en nog vele andere overblijfselen uit dezelfde omgeving wijzen er op, dat er in de landstreek, zich uitstrekkende van de Zuidkust van Loemadjang landwaarts in tot de hellingen van de Smeroe en Argapoera, een Hindoe-Javaanse nederzetting gevestigd is geweest, die, gelijk ook elders op Java, zowel Çiwaietische als Buddhistische stichtingen heeft omvat en sinds de Midden-Javaanse periode tot diep in de Majapahitse tijd heeft bestaan. Ongetwijfeld heeft Tāladhwaja als bijzettingsheiligdom van mpu Siṇḍok's dochter een belangrijke plaats in deze nederzetting ingenomen.

---

34) Voor de lit. over deze oudheden zie *Inventaris der Hindoe-oudh., Rapp. Oudh. Dienst* 1923, p. 114 e.v.

35) Over de datering van dit beeld, voorheen in de coll. Broekveldt, thans in het Museum v. Aziatische Kunst te Amsterdam, zie Bosch, *Het bronzen Buddhabeeld met den gouden ushnisha, Maandbl. v. Beeldende Kunsten*, XVII, 1940, p. 324 e.v.

36) Van deze beelden werden 15 in het Mus. te Batavia en 5 in dat te Leiden opgenomen. Van de eerste gingen de vier fraaiste bij de brand te Vincennes verloren.

OVER DE KROON VAN MADJA-PAIT

DOOR

Dr. H. J. DE GRAAF.

In onze koloniale geschiedschrijving doet nu al meer dan twee eeuwen, van Valentijn tot Vlekke, het verhaal de ronde, dat de Soesoehoenan Mangkoe-Rat II, na de verovering van de stad Kediri door de verenigde Javaanse en Nederlandse legermachten, zou gekroond zijn met de aldaar buit gemaakte z.g. *„kroon van Madja-Pait"* en dat hij daarna en daardoor pas waarlijk *vorst van Java* zou geworden zijn. Ook schrijver dezes erkent, dat hij in dit veelstemmige koor heeft meegezongen, zelfs tot twee maal toe.

Bij ds. François Valentijn, die er als gewoonlijk vrij breedsprakig over is, luidt de geschiedenis als volgt:

Na de verovering van Kediri waren de soldaten aan het plunderen geslagen. Evenwel, „de Soesoehoenan liet niet anders als de geroofde schatten van de kroon en vooral de *zoogenaamde Madjapahitsche kroon* verzoeken, schenkende verder al den anderen buit aan de soldaten .... Men zegt, dat zeker soldaat van kapitein Tak deze kroon overbekwam, die ook verklaarde, dat toen hij ze aan zijn kapitein overleverde, de grote steen, die er naderhand uit gemist werd, er nog in was .... Echter, toen de heer Tak die wedergaf, was de steen er uit en hij zeide, dat hij verder daar niets van berigten kon, daar hij die zodanig bekomen had .... Het zij daar mede, zo 't wil .... dit is altans zeker, dat de keizer er zeer moeijelijk over was, dat die steen uit deze kroon gemist werd, en dat hij den heer Tak voor den man, die ze er uitnam en daarom altijd zulken wrok tegen hem gehouden heeft, dat hij zich niet ontzag in 1686 .... zich daarover aan hem te wreken ....

Nadat nu Kadiri zo gelukkig door de heer Hurdt .... veroverd en de rijkskroon bekomen was, werd enige dagen daarna dit keizerlijk sieraad op 's keizers hoofd, ten overstaan van Zijn Ed., gezet, doende hem binnen Kadiri als *keizer van Java* in 't gezigt van 't gansche leger *kroonen"*.

Hierna volgt een stichtelijke beschouwing over God's bijzondere genade verleend aan het Hollandse volk, „dat het niet alleen koningen, maar zelfs ook keizers maken en die de kroon op hun hoofd.... zetten kan". (Oud en Nieuw Oost-Indien, 2e uitgave, dl. III, p. 373).

Doch niet slechts een roemruchtig opzetten der kroon verhaalt ons Valentijn; in zijn kleurrijke schildering der vernedering van Mangkoe-Rat III, de Soenan Mas, dertig jaar later voor de Hoge Regering te Batavia, boekstaaft hij ook het droevig afzetten dier zelfde kroon: „In de vergaderzaal toen getreden zijnde.... nam hij zijn *kroon* van zijn hoofd en lei die met zijn *rijksstaf* en kris aan de voeten van zijn Edelheid (den G.G. Joan van Hoorn), 't geen de heeren niet zonder beweging of met drooge oogen konden aanzien. Vooral nogtans werden zij zeer over deze zijne deftige aanspraak bewogen...." (nu volgt een rede in klassieke trant).

Die kroon en schepter doen wel heel Europees aan en wij vinden dit dichterlijk motief zelfs nog bij onzen Tollens in zijn Kerslied: „Rijst vorsten van uw troonen op, Met al uw pracht en waarde; Leg *diadeem* en *rijksstaf* neer...."

Het lijkt daarom raadzaam de bijzonderheden van Valentijn's verhaal over de verootmoediging van Mangkoe-Rat III met bedachtzaamheid te lezen.

Iets beter gesteld is het met het kroningsverhaal. Beperken wij ons in deze historie tot het voornaamste: de vondst van de kroon, naar Madja-Pait genoemd, en de kroning van de Soesoehoenan. De episode van het vermiste juweel moge een ogenblik rusten.

Wij slaan daartoe op het oudste bericht over deze gebeurtenissen, aan te treffen in het dagregister, dat de Superintendent Anthonie Hurdt en Raad van de expeditie naar Kediri heeft laten aanhouden: 5 Sept. 1678—2 April 1679, waarvan wij een overzicht vinden in: J. K. J. de Jonge, De Opkomst van het Nederlandsche Gezag in Oost-Indië, dl. VII, p. 219—65.

De gepubliceerde gedeelten over de Madja-Paitse kroon vindt men op p. 246 en 249 van de Jonge's uittreksel.

Op blz. 246 treffen we het verhaal van de vondst der kroon aan. „De oude *koninklijke Madjapaitse sierlijke gouden kroon,* was tot groot geluk ongeschonden in handen van kapitein Tak komen te vervallen...."

Bij schrijven van 30 Nov. 1678 meldde Hurdt dit aan de Hoge Regering te Batavia (afgedrukt als noot op blz. 249): „Tot groot geluk voor den Soesoehoenan, quam de *Keyserlyke Madjapaitse kroon,*

wegend ruym 80 Spaence realen swaar, ongeschonden in handen van Captn. Tak te vervallen, die andersints veelligt gepletterd en verduysterd zoude zyn geworden".

Men ziet het, de aanhaling uit het dagregister wordt bijna letterlijk gedekt door het citaat uit de brief, die het verhaal zelfs met enige bijzonderheden uitbreidt: het gewicht van de kroon en dgl. Ogenschijnlijk ziet deze geschiedenis van de bemachtiging der kroon door kapitein Tack er zeer solide uit.

Ook op het verslag der kroningsplechtigheid zelve schijnt men weinig te kunnen aanmerken. Hurdt's dagregister deelt op Zondag 27 November 1678 mede: „Na geëindigde godsdienst is de militie met volle geweer in rang en ordre gesteld en de Soesoehoenan, daar tusschen heen met al zijn grooten onder de boomen gaan zitten, wanneer Zyn Ed. de *kroon* voorgeciteerd aan den Soesoehoenan heeft overgegeven, dewelke dezelve met groote beleefdheid aannam en *op zyn hoofd zette,* waarop drie chergien met musquetterye en eenige kanonschoten gedaan werden...." (p. 249). Terwijl de brief van 30 November 1678 hierover bevat: „.... welke *kroon* Syn E. verleden Zondag op 27 courant na de dankpredicatie aan den Soesoehoenan Aman Coerat Sinnepaty Ingalaga, present alle zyne mantris onder het lossen van drie chergies musquetten en eenige canonschoten, bepubliek op den Alon Alon overgeleverd heeft, die deselve ook beleefdelyk ontfing en *by provisie op zyn hoofd zette*".

Al weder een treffende overeenkomst tussen dagboek en brief, wat wel geen verwondering hoeft te wekken, als wij overwegen, dat beide nagenoeg te zelfder tijd uit één pen vloeiden.

Deze berichten van een ooggetuige zijn op zich zelf reeds zeer betrouwbaar. Bovendien bezitten wij dan nog Valentijn's verslag, dat wel op andere bronnen, b.v. mondelinge verhalen zal teruggaan, aangezien hij geen blik in de correspondentie tussen Hurdt en de Hoge Regering kan geworpen hebben. Hier en daar heeft hij de zaak vermoedelijk zelfs nog wat opgesierd b.v. waar hij de Soenan alleen om de kroon laat verzoeken en onverschillig zijn voor de verloren realen. In werkelijkheid schijnt het n.l. eer andersom geweest te zijn.

Wanneer wij de kwestie van de juwelendiefstal een ogenblik buiten beschouwing laten, klopt het verhaal bij Valentijn wel met de dubbele uiteenzetting van Hurdt. In zijn stichtelijke narede onderstreept hij daarenboven nogmaals het zeer bijzonder karakter dezer „kroning" en wel in typisch Europese zin.

Er schijnt werkelijk moeilijk aan te twijfelen: Kapitein Tack ver-

wierf uit de Kedirische buit de rijkskroon van Madja-Pait en op de aloen-aloen dier stad werd Mangkoe-Rat II er mede tot keizer van Java gekroond.

Men zou nu verwachten, dat zulk een gewichtige gebeurtenis een diepe indruk moet hebben achtergelaten in de schriftelijke Javaanse overlevering, zoals deze te vinden is in de Babad Tanah Djawi. Slaan wij daartoe de proza-babad op, welke opnieuw is uitgegeven in opdracht van het Koninklijk Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Ned.-Indië, naar de bekende uitgave van J. J. Meinsma, en in het Nederlands vertaald door W. L. Olthof ('s-Gravenhage 1941). Geciteerd wordt naar deze Nederlandse vertaling.

Tot onze niet geringe verbazing treffen wij geen spoor aan van de gebeurtenissen op die gedenkwaardige Zondag, 27 November 1678. De Madjapahitse keizerskroon komt feitelijk in de ganse Babad nergens voor. Er wordt slechts doodleuk verhaald, dat de Soenan na de verovering der benteng van Kediri gedurende *twee dagen rustte* (p. 199). Verder niets!

Nu stelt de Babad uiteraard veel belang in troonsverheffingen en wijdingen tot het koningschap. Zij worden met voorliefde en uitvoerigheid beschreven. Geen wonder! De Babad had tot doel aan te tonen, dat de regerende Mataramse dynastie het enig echte vorstenhuis van Java was, en dat de aanspraken van de regerende vorst onaantastbaar waren. Wat zou dus meer voor de hand liggen, dan deze luisterrijke kroning, deze verheffing tot de waardigheid zijner vaderen breedvoerig te schilderen en daardoor sterker op de voorgrond te schuiven.

Evenwel, de Javaanse overlevering laat dit juist na, zij zwijgt de hele „kroning" dood.

Men zou deze weglating uit een gevoel van spijtigheid kunnen verklaren. Niet steunend op eigen kracht had de Mataramse dynastie zich uit de vernedering, waarin zij door de opstand van Raden Kadjoran en Raden Troena-Djaja gestort was, kunnen verheffen. Nederlanders, vreemdelingen, ongelovigen hadden de Soenan weer in de Kraton zijns vaders geleid, waaruit hij drie jaar te voren smadelijk had moeten vluchten.

Zulk een „kroning", die een Valentijn reden tot stoffen verschafte, moest voor de ware Matarammers wel een bittere herinnering blijven. Uit deze overweging zou zich enigszins laten verklaren, dat aan deze pijnlijke gebeurtenis bij voorkeur met stilzwijgen werd voorbijgegaan.

De „kroning" zou dan blijkbaar een gebeurtenis zijn, die de Javaanse traditie opzettelijk verdonkeremaand had.

Doch het merkwaardige feit doet zich tevens voor, dat een dergelijke „kroning" bij alle andere Mataramse Vorsten ontbreekt, terwijl de kroon van Madja-Pait zelve eveneens door een bijna volstrekte afwezigheid schittert. Dit valt des te meer op, omdat aan bepaalde gewijde voorwerpen in de officiële overlevering wel degelijk de nodige aandacht wordt besteed, met name aan de poesaka's, waarop wij hierna in een ander verband terug zullen komen.

Wij zullen trachten enig licht op dit vraagstuk te werpen, door eerst onze aandacht te besteden aan de Madja-Paitse kroon zelve en wat ons daarover bekend is, en daarna opnieuw de Kedirische „kroning" in ogenschouw te nemen.

DE KROON.

Onder de Mataramse rijksschatten bevindt zich, bij mijn weten, thans geen „kroon van Madja-Pait" meer. Wij moeten dus op oude beschrijvingen afgaan, om er ons enigszins een beeld van te vormen. Gelukkig bezitten wij er twee, zij het beknopte.

De oudste is afkomstig van kapitein van Beijlwits, kommandant van Compagnies stenen pagger te Karta-Soera. Wij vinden haar opgenomen in een brief van de gezaghebber Govert Cnoll, dd. Semarang 19 November 1705 (Kol. Arch. 1607). De kapitein zou de kroon zelve gezien hebben, „zijnde de forme van een *draeks* hoofd, rondsom met *Robijnen* beseth". Dit is alles.

Wat uitvoeriger is Valentijn's schildering: „zij (had) de gedaante van twee dooreengeslingerde *draken* .... met de koppen naar voren toe, zijnde van zuiver gewerkt goud, zeer sierlijk op zijn Manilha's van dik draadwerk gemaakt en met heerlijke *paarlen* en *diamanten* bezet". Hij beweert deze gegevens ontvangen te hebben van *„zeker kapitein,* die deze kroon gezien heeft". (Val., dl. III, p. 373).

Is deze ongenoemde kapitein soms dezelfde als kapitein van Beijlwits? Waarschijnlijk wel. Daar de kroon de Vorstenlanden nooit verlaten heeft, moet het aantal Europeanen, dat haar uit eigen aanschouwing kende, als zéér beperkt worden beschouwd. Compagnies residenten te Karta-Soera, gelijk van Beijlwits er een was, komen hiervoor het eerst in aanmerking. Bovendien kunnen de wegen van Valentijn en van Beijlwits elkaar gekruist hebben. Na zijn verblijf in Karta-Soera was laatstgenoemde van 1709 tot 1715 opperhoofd in Bantam, terwijl onze predikant van 1712—13 in Batavia stond, welke

twee plaatsen niet zo ver uiteen liggen, dat een ontmoeting uitgesloten is.

Wanneer wij lezen van „draadwerk" en velerlei edelstenen, denken wij onwillekeurig aan de fraaie makoeta's, waarmede de vorstenfiguren uit de wajangwong zich tooien. Ook de vermelding van het draeks hoofd (bij van Beijlwits) en draken (bij Valentijn) lijkt zich hierbij goed aan te sluiten. Op hoevele wajang-poppen is de hoofdtooi van achteren niet voorzien van een onheilbezwerend masker? Als bezwaar kan gelden, dat Valentijn de koppen naar voren richt, doch zelfs zijn vermoedelijke berichtgever van Beijlwits zal de kroon wel niet hebben zien dragen, zodat hij zich in de richting kan vergist hebben.

De vorm der kroon schijnt ons dus te wijzen in de richting van die statige en sierlijke hoofddeksels, waarmede de wajang-wong-spelers zich tooien, wanneer zij een vorst uit de oude tijd moeten voorstellen. Dat men tegenwoordig meer uitgeslagen en verguld leder dan goud met edelstenen als grondstof gebruikt, behoeft m.i. geen bezwaar te zijn. Verguld leder is ongetwijfeld een vervanging van edel metaal.

Eveneens op de oude tijd vóór de Islam wijst de naam waaronder de kroon bekend staat: „Madja-Paitse kroon".

Nu is het nog steeds bij Javanen de gewoonte om zeer oude zaken, bijzonder wapenen, aan Madja-Pait toe te schrijven. Een „keris Madja-Pait" is een steekwapen van ouderwets model: gevest en lemmet uit één stuk. Evenzo pieken en dgl. Hoe licht kan een in Kediri tussen de schatten opgedoken oude kroon door de Inheemsen met het adjectief „Madja-Pait" voorzien zijn, zonder dat dit voorwerp met de befaamde stad iets te maken heeft gehad. Dit neemt niet weg, dat inderdaad onze kroon van Madja-Pait tòch van dit beroemde rijk afkomstig kan zijn. Het feit, dat aanzienlijke Javanen als Raden Troena-Djaja en de Ratoe Mangkoe-Rat (gemalin van Soenan Mangkoe-Rat II) haar als zodanig betitelen, maakt dit waarschijnlijk.

Over het gebruik en de waardering der kroon in de tijd, voordat zij in onze bronnen opduikt, is ons uiteraard niets bekend. Uit de weinige gegevens, dit tot onze beschikking staan, zullen wij thans trachten op te maken, hoe de Javanen uit de z.g. Karta-Soerase tijd haar beschouwden en waardeerden.

Toen de afgeleefde en ziekelijke Soesoehoenan Tegalwangi in Juli 1677 voor Raden Kadjoran's en Troena-Djaja's oproerige scharen

uit zijn ontredderde Kraton moest wijken, nam hij wel verschillende oude erfstukken of poesaka's mede, maar niet de „kroon van Madja-Pait". Wel liet hij het zeer heilige kanon Njai Setomi achter, doch men kan zich gemakkelijk voorstellen, dat dit geschut te log was om op een overhaaste vlucht mede te voeren. Het gewicht van de Madja-Paitse kroon — de zwaarte was die van 80 realen, volgens Valentijn — zal toch zeker geen bezwaar geweest zijn, om haar mede te nemen, en toch liet de grijze Vorst haar achter bij zijn rijksschat, de „boekit perak". Raden Troena-Djaja deed kanon, schat en kroon, met nog vele andere zaken naar zijn nieuwe Kraton Kediri brengen, waar alle op 25 November 1678 in handen der Nederlandse en Javaanse soldatesca vielen. De Spaanse realen schepten de soldaten met hoeden vol op; de kroon verkocht één hunner aan de manhafte kapitein François Tack.

De vluchtende Soenan daarentegen had het intussen wonderwel zonder de kroon kunnen stellen. Volgens de „Nader verclaringe door den Sousouhounan selffs" (d.i. Mangkoe-Rat II) over de gebeurtenissen tijdens en na zijns vaders vlucht uit de Kraton, zou deze reeds in het dorp „Nampoedadie" aan de enige hem bijgebleven zoon de „bevelgomme, cris en piek (wesende de rijcx regalien)" hebben overhandigd, benevens „den titel van Sousouhoenan Amancourat Sinapattie Ingalaga". Regeringsoverdracht blijkt dus mogelijk zonder overgave der kroon, zonder kroning. De *poesaka*'s spelen daarbij echter een zeer wezenlijke rol.

Later, bij de overtocht van de Brantas-rivier op 17 November 1678, zien we Soenan Mangkoe-Rat II er dan ook een dankbaar gebruik van maken. Hij hanteert dan een „gommetje" (kleine gong) „door den Soesoehoenan bij zijn vlugt uit Mataram medegenomen en in zeer hooge waarde gehouden" (de Jonge dl. VII, p. 242). Vermoedelijk is dit de vermaarde Ki Bitjak.

In de Babad is om dynastieke redenen de voorstelling enigszins anders. Zowel Pangeran Poeger (reeds in Adji-Barang) als zijn broeder Pangeran Adipati Anom, de kroonprins (pas bij 's vorsten sterfbed in Pasiraman) worden begiftigd met gelijksoortige poesaka's: kris en speer, de gewone wapenen van de Javaanse krijgsman. Beiden waren immers voorbestemd om vroeg of laat eens Soesoehoenan te worden. Doch hier, zo min als in de bovenaangehaalde „Nader verclaringe" komt de keizerskroon ter sprake, of wordt zelfs haar gemis pijnlijk gevoeld.

Het voorafgaande is voor ons slechts van waarde, omdat op ogen-

blikken, dat wij verwachten de kroon een belangrijke rol te zien spelen, deze juist door afwezigheid schittert, wat weinig voor haar grote betekenis in het staatkundig leven pleit. In aansluiting hieraan vestigen wij er de aandacht op, dat zelfs de Madoerese geweldenaar zich nimmer met de buitgemaakte kroon schijnt getooid te hebben. De enige maal, dat zijn hoofddeksel vermeld wordt, is het een tulband! (de Jonge dl. VII, p. 291).

Meer rechtstreekse inlichtingen verschaft ons een citaat uit een brief van Raden Troena-Djaja, geschreven aan zijn vroegere medeplichtige, Soenan Mangkoe-Rat II zelve. In dit schrijven, dat in het jaar 1679 verzonden moet zijn en een verdediging van zijn vroeger gedrag behelst, komt ook een korte opsomming der schatten voor, welke Troena-Djaja uit de Kraton Plered had laten wegslepen, doch daarna zorgvuldig voor de Soesoehoenan in Kediri zou bewaard hebben. Hij vermeldt: gamelans, geld, kleinodiën en hofdienaren. Uiteraard zullen wij de „kroon" onder de derde rubriek moeten zoeken en inderdaad geeft hij in de volgende zin daarvan een nadere specificatie: „Slechts 27 ringen, waaronder 7 met diamanten versierd, daaronder één grote, twee gouden gordels, een *gouden kroon,* een gouden zadel, vier vrouwensieraden" enz. (vide de bijlage achter dit artikel).

Daar dit de enige kroon is, die vermeldt wordt, bestaat er sterke reden om aan te nemen, dat deze inderdaad het door Tack in Kediri buitgemaakte hoofdtooisel is, te meer omdat Troena-Djaja er zich zelfs op beroemt geen „gout . . . , neen, niet een tail van al 't gesteente uijt de Mataram" op zijn vlucht uit Kediri medegenomen te hebben. Wat bittere noodzaak was, werd voor hem een reden tot roemen!

Nu valt het al dadelijk op, dat deze „rijkskroon van Madja-Pait" allerminst de ereplaats op Troena-Djaja's inventaris inneemt. Integendeel! Zij wordt pas na 27 ringen en 2 gordels in één adem met een zadel en een viertal niet nader gespecificeerde vrouwensieraden vermeld, die hij blijkbaar als gelijksoortige voorwerpen beschouwt. Hij behandelt haar zeker niet als een poesaka, een heilig erfstuk.

In beginsel verschilt deze opvatting van de kroon niet van die, voorkomende in een gesprek, dat de grote rebel kort na zijn gevangenneming op de berg Keloed (24 December 1679) mocht hebben met de secretaris van de kommandeur Jacob Couper: Joannes Jurgen Briel op 27 December 1679. (de Jonge dl. VII, p. 291). Opnieuw legde de Madoerees de nadruk op de goede zorg, die hij voor des Soenans schatten had gedragen en weer gaf hij een korte opsomming:

„190.000 spaanse realen in twee kisten, 60 cattys ongemunt gout, een goude en eenige silvere zadels met hun toebehoren, *d'oude Madjapaytse goude croon,* diverse goude verciersselen en silverwerck, gommen en ander goet".

Ook nu weer staat de kroon tussen andere kostbare zaken in gemeld, maar, zij wordt de *Madjapaitse* genoemd, wat haar tegenover de andere kleinodiën een zekere individualiteit geeft. Doch een poesaka, wier individueel karakter door een eigen naam tot uiting komt, wordt zij blijkbaar niet beschouwd.

Nu zwijgen de bronnen meer dan een kwart eeuw over de kroon van Madja-Pait, maar in 1705 duikt zij weer op.

Beschikte de rampzalige Soenan Tegal-Wangi in 1677 nog wel over de voornaamste poesaka's, doch niet meer over de „kroon van Madja-Pait", 28 jaar later was de toestand juist omgekeerd. Zijn zoon, Soenan Pakoe-Boewana I, die dat jaar, dank zij de Westerse hulp, zijn blijde intocht binnen zijn Kraton Karta-Soera deed, kreeg daar weldra de befaamde *kroon* terug — wij zullen straks zien, op welke wijze — doch de poesaka's bleven nog lang zoek. Het bleek, dat de verdreven pretendent, de z.g. Soenan Mas of Mangkoe-Rat III, ze op zijn vlucht naar het Oosten had medegenomen. Hoe hoog hij ze waardeerde kan men zien uit zijn brief aan zijn „grootvader", de Gouverneur-Generaal Joan van Hoorn, die op 7 Mei 1705 — dus nog vóór zijn verdrijving uit de Kraton — te Batavia ontvangen werd (Kol. Arch. 1607). Hierin verzocht hij hulp tegen zijn oom Pangeran Pòeger, de latere Pakoe-Boewana I, betuigde trouw aan de Contracten met de Ed. Compagnie, en fulmineerde heftig tegen Tjakra-ning-Rat II, de Adipati van Sampang, die hem verraden had. Al de overige mantri's waren hem echter trouw gebleven en bovendien bezat hij nog de volgende poesaka's: de kris kjai Belabar, de lans kjai Baroe, het buis kjai Goendil, de gong kjai Sekar-Dalima en het slagbekken kjai Bitjak.

Dit is, vermeerderd met de gong kjai Sekar-Dalima, het bijna klassieke viertal, dat wij wel meer zullen ontmoeten. Behalve op zijn aanzienlijke aanhang, grondde hij zijn heerschappij dus op het bezit der met name genoemde gewijde erfstukken, maar niet op het bezit der Madja-Paitse kroon, hoewel hij dit toen nòg had kunnen doen.

Terwijl dus Soenan Mas zijn aanspraken kon verdedigen met te verwijzen naar zijn beschikken over de heilige poesaka's, zat Pakoe-Boewana I zelfs nog jaren na zijn troonsverheffing dodelijk verlegen om deze rijkspalladia, waarvan hij het reeds vermelde viertal

al bijzonder op prijs stelde (verslag van de Kommandeur over zijn hofreis van 1709 in: Inkomend Batav. Briefboek 1710, Kol. Arch. 1672. Vgl. ook Babad Tanah Djawi p. 311 en Valentijn dl. III, p. 478).

Toen de grijze Vorst vernam, dat de kostbare erfstukken door zijn neef en tegenstander waren meegevoerd, tot zelfs naar Ceylon, waarheen de bezorgde Compagnie hem verbannen had, was hij danig ontsteld en viel er de Hoge Regering telkens om lastig. Of hij ze ooit alle terug gekregen heeft, is zeer de vraag. Er zijn evenwel vanuit Batavia, waar men de vorstelijke bondgenoot ook in zijn naar Nederlandse opvattingen, zonderlinge verlangens, gaarne tegemoet wilde komen, pogingen gedaan ter herwinning dezer voor de rust des Rijks onmisbare voorwerpen.

Tijdens zijn officieel bezoek aan de Kraton in 1709 zou de Commissaris Cnoll deze zaak onder vele andere met de bejaarde Soesoehoenan regelen. Enige der van Soenan Mas in Batavia terug ontvangen poesaka's bracht hij zelfs mee, zorgvuldig in kisten en zakkengoed verpakt, en verzegeld. Bij het nauwkeurig nagaan van de inhoud dier pakketten door de Vorst in eigen persoon, bleek helaas, dat sommige stukken niet echt waren en de meeste nog ontbraken. Een hoogst onaangename geschiedenis! Zowel de Soesoehoenan als de Commissaris voelden zich door de arglistige Soenan Mas lelijk bij de neus genomen. Men suste de zaak voorlopig door wederzijdse uitbundige betuigingen van leedwezen en spijt, doch begreep wel, dat deze vervelende historie de bron kon worden van diep wantrouwen en eindeloos geroddel, zoals het dat ook inderdaad geworden is.

Nu bracht Commissaris Cnoll op 1 Februari 1709 eveneens een beleefdheidsbezoek aan de Ratoe Iboe of Mangkoe-Rat, weduwe van de overleden Soesoehoenan en moeder van de verbannen pretendent, Soenan Mas. Ook in de Babad wordt deze dame kort vermeld (p. 270). Zij had haar zoon lang op diens zwerftochten begeleid, tot op Batavia toe, doch was hem niet in de ballingschap gevolgd. Mèt de poesaka's, of wat men daarvoor hield, was zij naar de Kraton van haar zwager, Soenan Pakoe-Boewana teruggekeerd.

Cnoll besloot deze gelegenheid te benutten, door deze dame eens te polsen over die geheimzinnige poesaka's, waarvan zij „nourrie dans le sérail", toch wel het fijne moest weten. Onder het „nuttigen van een kopje thee" ontspon zich tussen de Hollander en de Javaanse aristocrate een levendig gesprek. Zij begon met de verklaring, dat zij niet wist, waar thans de echte poesaka's scholen, daar zij zo min bij

het inpakken als bij het afschepen der door haar zoon verzonden voorwerpen was tegenwoordig geweest.

Voorts beweerde zij, dat er maar vier echte poesaka's waren, t.w. het reeds meermalen genoemde viertal: kjai Belabar, kjai Baroe, kjai Goendil en kjai Bitjak. De rest was maar „barkatan" (berkatan) dus zegen aanbrengende voorwerpen, die van Soerabaja, Toeban en Madja-Pait aan het Mataramse rijk vervallen waren.

Bovendien meende de oude dame, tot niet geringe verbazing van Cnoll, dat „men de thans benoemde *rijxcroon* onder de pousaka's niet mogt rekenen, vermits die tot *cieraat* en *oppronkinge* der *Javaase speelders* eerst gepractiseerd en tot geen andere als ten dien eijnde gebruijkt, maar *niet tot een croon des rijx* geprojecteert, ofte daarvoor g'estimeert is geworden, te meer *nooijt een rijxcroon op Java* bekent, off bij een der oude vorsten was berustende of g'useert geweest".

Voor de Commissaris, overigens niet gemakkelijk van zijn stuk gebracht, kreeg het gesprek nu zo'n pijnlijke wending, dat hij besloot tot een ander „discours" over te gaan, n.l. Batavia, waar zij pas vandaan kwam, en met deze Bataviase aangelegenheden werd de tijd verder zeer aangenaam gesleten, tot Cnoll opstond en afscheid nam.

Indien deze Ratoe Mangkoe-Rat dezelfde is, welke indertijd haar echtgenoot tegen de Hoge Regering en kapitein Tack heeft opgestookt, komt dit thee-uurtje wel in een eigenaardig licht te staan. (vide mijn diss.: De Moord op Kapitein François Tack, p. 18 en 65).

Men mag aannemen, dat het niet op de weg der Soenans-weduwe heeft gelegen, om hoog op te geven van een z.g. Madja-Paitse kroon, waarvan zij zeker wel zal geweten hebben, dat deze thans berustte onder haar zwager, de tegenstander van haar man en zoon. Doch haar beweringen zijn zeer stellig en uitvoerig, leggen zelfs een Cnoll even het stilzwijgen op, zodat zij een ernstige overweging verdienen.

Met haar stelling, dat de rijkskroon geen poesaka is, kunnen wij geredelijk instemmen. Het bevestigt onze hiervoren meermalen uitgesproken vermoedens. Haar bewering, dat de kroon niet veel meer zou wezen, dan een requisiet voor een komediantentroep, en ook nooit voor een ander doel zou bestemd zijn, lijkt ietwat stout. Men zou daartegenover kunnen opmerken, dat de betekenis van een wajangwongspeler op Java toch wel een andere is dan die van een toneelspeler in het Westen. Eerstgenoemde vertoont immers de oude mythen, waarin de voorouders, de heilige koningen van het verleden

optraden. Zijn doel is meer stichten, dan vermaken. In verband hiermede zou ook zijn hoofdtooi van karakter veranderen.

Ten slotte zal haar mening, dat er nooit een rijkskroon op Java bekend zou zijn geweest, of door een der vroegere vorsten gebruikt, sterk afhangen van de betekenis, die de koningin-moeder aan het woord rijkskroon hechtte.

Indien zij een rijkskroon in de Europese zin van het woord bedoelde, die haar mogelijk niet geheel onbekend was, dan moet men haar bijvallen. Er bestaan geen aanwijzingen, dat deze kroon ooit die bijna mystieke betekenis bezeten heeft, welke de West-Europese kronen sedert de Middeleeuwen verkregen hebben en thans in het spraakgebruik, nog bezitten. Doch dat de Javaanse vorsten van ouds toch een zeker kroonvormig hoofddeksel zullen gedragen hebben, lijkt meer dan waarschijnlijk. Daarop wijzen wel zeer duidelijk de beelden der vergoddelijkte vorsten, gelijk zij in onze musea worden aangetroffen. Doch een dgl. kroon zal vermoedelijk in de Mataramse tijd geen poesaka zijn geweest, doch slechts een koninklijk sieraad, waaraan herinneringen aan een ver, praeislamietisch verleden verbonden waren. Mogelijk is ook, dat de waardering van een dgl. kroon samenhing met de houding, die men tegenover die hindoeïstische tijd, de djaman boeda placht aan te nemen. Wellicht laat zich daaruit een zekere weifeling in het gebruik van de kroon verklaren.

Hieromtrent bezitten wij slechts één enkel bericht, n.l. in het postscriptum op een brief van de resident kapitein Jan Ceesjong uit Karta-Soera, dd. 16 December 1723, geschreven kort na het Garebeg-Moeloedfeest, hetwelk toen viel op 11 December 1723, luidende als volgt:

„P.S. Wij moeten UEA. nog gehoorsaamst communiceeren, dat den Soesoehoenan op de grote feestdag op de Lemmadoehoer geseeten zijnde, de *Keijserlijcke kroone* op 't hooft heeft gehadt, 't gunt voor desen door dien vorst, nog sijn voorsaet in eenige jaeren niet geschiet is".

Hieruit merken wij dus op, dat de kroon wel wat meer was, dan alleen maar een sieraad van een wajang-wongspeler, n.l. een vorstelijk ornament, hetwelk bij een hoge plechtigheid als het Garebeg-Moeloedfeest een waardige rol kon vervullen. Dit bericht corrigeert enigszins de indruk, die wij uit de stellige beweringen der koningin-moeder zouden krijgen.

Doch het feit dat de door ons geraadpleegde bronnen een dergelijk gebruik van de kroon slechts éénmaal vermelden, behoedt er ons voor

de waardering der kroon bij de Javanen als te algemeen of te blijvend te beschouwen. Mogelijk waren er krachten aan het werk, die het dragen der heidense kroon afkeurden.

Sprak de Ratoe Mangkoe-Rat als woordvoerster voor een dgl. streng-Islamietische groep?

Het is in ieder geval merkwaardig dat de Babad Tanah Djawi, omstreeks het midden der 18e eeuw voltooid, de Madja-Paitse kroon dood zwijgt.

Er bestaan verhalen, dat deze Madja-Paitse kroon tussen de eerste en tweede Javaanse successie-oorlog zou zijn verloren gegaan [1]). Blijkens ons bericht uit 1723 kan dit moeilijk het geval zijn geweest. Zij bestond toen nog.

Aannemelijker lijkt het mij, dat het koninklijk sieraad bij de plundering van de Karta-Soerase Kraton door de Chinezen op 1 Juli 1742 is zoek geraakt, toen de ongelukkige Soenan Pakoe-Boewana II met kapitein von Hohendorff ter nauwer nood het vege lijf kon redden.

Men heeft blijkbaar ook niet de behoefte gevoeld de verloren gegane kroon door een gelijksoortig sieraad te vervangen, terwijl men er overigens niet voor schijnt te zijn teruggedeinsd, om zelfs, zo nodig, poesaka's na te maken.

Geen der Javaanse zelfbestuurders droeg ook tot voor kort nog een kroon, of iets, dat daarop geleek, zelfs niet bij hoge feesten als de garebegs. Slechts in de Javaanse heraldiek — een Westers product — verschijnt boven het wapenschild van Pakoe-Boewana (een wereldbol met een flinke spijker er doorheen geslagen) de Javaanse makoeta.

Het einde van de Madja-Paitse kroon ligt dus nog steeds enigszins in nevelen gehuld. Mij lijkt de mogelijkheid niet uitgesloten, dat hier of daar in de lijvige Compagnies-bundels van het Koloniaal Archief nog wel een of ander bericht over de kroon en haar lotgevallen schuil gaat. Evenwel, het onderzoek daarnaar gelijkt het opzoeken van de spreekwoordelijke naald in de hooiberg. Moge een gelukkig toeval ons daarbij eens gunstig zijn.

DE KRONING.

Keren wij, na deze uiteenzetting over de kroon, terug tot de merkwaardige gebeurtenis op de aloen-aloen van Kediri dd. 27 November 1678, de z.g. „kroning" van Mangkoe-Rat II tot keizer van Java.

Daar wij de berichten en beschouwingen over dit feit alleen uit de pen van Europeanen hebben, dienen wij ons goed voor te stellen,

[1]) Raffles, History of Java (1817), I; p. 92.

wat dezen onder een kroon en een kroning verstonden en nog ten dele verstaan.

De oude Europese kronen zijn in veel opzichten gelijk te stellen met de Javaanse rijkspoesaka's. Het bezitten der kroon staat gelijk met de heerschappij over het rijk. De Duitse dichter Walther von der Vogelweide, raadt zijn landgenoten, die in het onzekere verkeren in de keus tussen de vele keizers en tegenkeizers, die het rijk in beroering brachten, er op te letten, wie het kostbaar kroonsieraad bezit. Dat is de echte Keizer:

> die ougenweide sehent die fùrsten gerne.
> swer nû des riches irre gê,
> der schouwe wem der weise[1]) ob sîme nacke stê:
> des stein is aller fürsten leitesterne.
>
> (Textausgabe Wilmanns, no. 84).

Het spreekt van zelf, dat dergelijke rijkspalladia met de uiterste zorg, niet slechts tegen dieven, doch ook tegen alle onverlaten, die het op de vrede des lands begrepen hadden, werden behoed. De kroon van het H. Roomse Rijk was bijzonder aan de rijksstad Neurenberg toevertrouwd; in Boeda-Pest bewaakte tot voor kort een eigen wacht dag en nacht de kroon van de heilige Stephan. De Engelse kroonjuwelen rusten binnen de Tower.

Zo onmisbaar voor het aanzien des Rijks werden deze koninklijke sieraden beschouwd, dat zij, bij verlies, desnoods werden nagemaakt. Zo de Engelse kroonjuwelen na Cromwell en de Franse na Napoleon

De Westerse kroon valt dus min of meer samen met het koningschap, met de koninklijke macht. Met een gebroken kroon duidde men dezer dagen een geschonden monarchie aan. Gekroond worden valt dan ook feitelijk samen met koning of keizer worden. Een ongekroonde vorst is feitelijk geen vorst.

Natuurlijk zijn deze dingen thans zeer afgesleten en niet veel meer dan in het spraakgebruik blijven hangen, Zo heeft men het over de kroning onzer Koningin, een halve eeuw geleden, terwijl H. M. slechts de eed op de Grondwet aflegde. Haar voorvader Willem I zou bij zijn ambtsaanvaarding in Brussel nog een vergulde *houten* kroon naast zich gehad hebben, wat zijn gezag, toen het uitlekte, niet ten goede kwam.

---

[1]) De kostbaarste edelsteen uit de Duitse keizerskroon, bij uitbreiding: de kroon zelve.

Ook Compagnies dienaren op Java spreken en schrijven talloze malen over de Mataramse kroon, terwijl slechts een hoogst enkele maal inderdaad zulk een voorwerp bedoeld wordt. Toch is het idee nog zó krachtig en levend, dat velen zich bezwaarlijk een Oosters monarch geheel zonder kroon kunnen voorstellen of menen, dat hij zonder kroning wettig het bewind zou kunnen voeren. Koning worden is gekroond worden, koning zijn een kroon dragen. Deze simpele gedachte liet de meeste Nederlanders zelfs in het verre Oosten niet los. Ter illustratie leze men het verslag van de reeds genoemde secretaris Jan Jurgen Briel „wegens syn togtje naer Troenadjojo gedaen", dd. 28 December 1679 (de Jonge dl. VII, p. 292/3). Toen men n.l. op het punt stond de grote rebel van de berg Keloed, zijn laatste toevluchtsoord, omlaag te brengen, liet de genoemde Briel hem aanzeggen, „dat zyn croon, die hij by hem had, conde overgeven, *dewyl een Sultan, gelyck hy was, diergelyke moeste hebben*".

Zulke lieden lijken zelfs in staat om een Oosterling, tegen diens beter weten in, een kroning in Westerse zin op te dringen, alleen al wegens het strelende gevoel, dat er voor de zonen ener Republiek der Verenigde Nederlanden in kon schuilen, om iemand tot *keizer* te kronen. Zou iets dergelijks zich op de aloen-aloen van Kediri hebben afgespeeld?

Bij een verheffing tot Vorst komt in het Javaanse rijk nimmer een kroon te pas, wat de Vorst ook voor sieraad op zijn hoofd moge dragen. De troonsbestijgingen komen in de Babad meermalen ter sprake, maar zij geschieden steeds, zonder dat een kroon er een rol bij speelt. De wijze, waarop deze plechtigheden verhaald worden, is zeer waarschijnlijk schematisch en traditioneel.

De belangrijkste ceremonie is blijkbaar het statig plaats nemen op de gouden troonzetel, de *dampar mas*. Een of meer oudere familieleden roepen dan de trooncandidaat tot Vorst uit en vermelden luide zijn volledige naam, een steeds indrukwekkender wordende reeks van titels.

Bij de oudste vorsten wordt de saamgestroomde menigte Matarammers *uitgedaagd* zich met de wapens te verzetten (Babad p. 117 en 122); bij de latere worden de aanwezigen slechts *uitgenodigd* getuigen te zijn van de troonsbestijging (ibid. p. 146, 269, 287 en 350). Bij allen geven de aanwezigen *in koor hun instemming* te kennen, terwijl bij de latere vorsten een schare *geestelijken,* hadji's, pandita's en oelama's nog vermeld wordt, welke zegen toebidt.

Deze verschillen mogen wel op rekening der onderscheidene Babad-redacteuren gesteld worden.

De optredende *familieleden* zijn de volgende:

bij Panembahan Krapjak (1601—13): Dipati Mandaraka (oomzegger van zijn overgrootvader) en Pangeran Mangkoeboemi (zijn oom) (p. 117);

bij Soeltan Agoeng (1613—45): weder Dipati Mandaraka, en Pangeran Poerbaja, zijn oom (p. 122);

bij Soenan Mangkoe-Rat I (1645—77): opnieuw Pangeran Poerbaja (p. 146);

bij Soenan Mangkoe-Rat III (1703—08): Pangeran Poeger, zijn oom (p. 269);

bij Soenan Pakoe-Boewana I (1704—19): Pangeran Tjakra-ning-Rat II van Madoera, een aangetrouwd familielid van hoge leeftijd (p. 287);

bij Soenan Mangkoe-Rat IV (1719—26): Pangeran Aria Mataram, zijn oom (p. 350).

Slechts Soenan Mangkoe-Rat II (1677—1703) roept na de ontvangst ener openbaring, zich zelf tot Vorst uit met de gebruikelijke formule: „Weest er getuige van" enz. (p. 177), terwijl bij de stichter der dynastie, de vermaarde Senapati van een regelmatige troonsbestijging moeilijk sprake kan zijn. Dit gebrek wordt echter ruimschoots door meer dan één openbaring aangevuld.

Het bovenstaande is wel voldoende om aan te tonen, dat de Javaanse tradities wel een zekere plechtige koningswijding kenden, zonder dat hierbij een kroon of iets, dat daarop gelijkt, ter sprake komt.

Jammer, dat we niet beschikken over oudere beschrijvingen dezer troonsbestijgingen van Nederlandse hand. De eerste plechtigheid van die aard, welke de Nederlanders daarvoor aanzagen, en waarvan zij getuigen waren, was nu juist die „kroning" van 1677. Bij die van Mangkoe-Rat III waren geen Europeanen tegenwoordig, terwijl de uitroeping van Pakoe-Boewana I te Semarang uiteraard een ietwat geïmproviseerd karakter droeg. Pas de regelmatige verheffingen tot Vorst van Mangkoe-Rat IV en Pakoe-Boewana II resp. in 1719 en 1726 konden zij van zeer nabij waarnemen en beschrijven. Immers, zij waren zelve mede op de siti-inggil aanwezig, waar de plechtigheid plaats vond (vide brief van Jos. v. Arrewijne dd. 19 Mei 1719, Kol. Arch. 1821 en Dagregister van de Commandeur P. G. Noodt,

aangehouden tijdens zijn reis naar Karta-Soera van 28 Mei tot 26 Juni 1726, Kol. Arch. 1948).

Trouwens, het is mij niet bekend, of er in de ganse Archipel ooit een koninklijk hoofddeksel of hoofdsieraad in zwang is geweest, hetwelk met de Europese kroon in aanzien of betekenis kan worden vergeleken. Zo komt onder het hoofd: rijkssieraden of poesaka's in de Encyclopaedie van Nederlandsch-Indië geen voorwerp voor, dat in zijn functies op een Westerse kroon gelijkt. Eveneens zal men lang naar zulk een hoofdtooi in Zuid-Oost Azië moeten zoeken.

Wanneer wij dan ook het beknopte verslag, dat Hurdt ons van zijn „kroning" naliet, nog eens doorlezen, krijgen wij niet de indruk, dat wij hier met een echt Javaans ceremonieel te maken hebben. Integendeel! Het is bijna alles uitheems, wat de klok slaat.

Het begint met de dankpredicatie van de Nederlandse predikant ds. Manteau. Daarna stelt de Nederlandse aanvoerder Compagnies troepen in rang en orde op, met volle geweer. Vervolgens overhandigt de Nederlandse kommandant Antonie Hurdt de Soesoehoenan in de schaduw der waringins de „keijserlyke kroon", waarbij zijn soldaten drie salvo's afgeven en ook de artillerie haar zware stem laat horen.

Wie hierin iets eigenaardig Javaans wil vinden, zal inderdaad lang dienen te zoeken. Het is een zuiver Westerse „Haupt- und Staatsaktion", waarbij wij ons de geïmponeerde Soenan en de ietwat beteuterde mantries meer als toeschouwers of figuranten, dan als echt medelevende en medespelende acteurs kunnen voorstellen. Zeer beleefd ontving Z. M. de kroon uit Hurdt's handen en zette deze „by provisie" op het hoofd. Aldus het officiële bericht van de veldheer. Bijna lijkt het, alsof dit „by provisie" (= voorlopig) iets van het ernstig gemeende en definitieve der ceremonie weg neemt.

De ganse, zo vertrouwde Javaanse hof-omgeving ontbreekt. Geen feestelijke gamelantonen, die anders zelden ontbreken, geen gevolg van dienende paleisvrouwen, geen statig zitten op de verhoogde grond, siti-inggil, doch een Westerse plechtigheid voor een vreemde, veroverde, leeg geplunderde Kraton. En daarbij een handeling zo volkomen on-Javaans als de overreiking en het openlijk opzetten ener kroon, bij wijze van officiële regeringsaanvaarding.

Derhalve, niet de Soesoehoenan van Mataram, doch de Nederlander Antonie Hurdt is de geestelijke vader dezer vertoning. Dit bevestigt ook Jacob Couper, die Hurdt in 1679 als Commandeur was

opgevolgd, in zijn brief aan de Hoge Regering waar hij schrijft over de *Madjapaijtse Croon* .... (die) *ter ordre van* den Ed. Heer Admiraal Antonie *Hurdt met statie* aen den Sousouhounang *over gelevert* is". (Brief uit Soerabaja dd. 14 Mei 1680, Kol. Arch. 1249, f 2089).

Antonie Hurdt heeft deze Westerse kroningsplechtigheid dus op touw gezet en ten uitvoer gebracht.

Hoe hoog hij later nog de waarde dezer ceremonie schatte, bewijst wel zijn aandrang bij de Hoge Regering om kapitein Tack, de eerlijke vinder der keizerskroon, waardig te belonen. Hij zou voor hem bij de Bataviase heren „solliciteren, om .... te worden gerecompenseert". Vermoedelijk was dit de enige bijzondere onderscheiding gedurende deze veldtocht! (Batav. Dagreg. 1678 dd. 23 December p. 748/9).

De Edele Heren waren het volkomen eens met Hurdt's voorstel, mits de Soenan betaalde! (Batav. Dagreg. 1679, dd. 24 Januari p. 29). Dit pleit niet enkel voor hun koopmanswijsheid, doch ook voor hun inzicht, dat zelfs bij deze kroning de Vorst de meest belanghebbende was geweest.

Blijkbaar zag Z. M. dit niet dadelijk in, althans in Juni 1679 had hij nog geen stuiver afgeschoven en de Ed. Tack werd ongeduldig. Op de 20e dier maand kwam hij bij de Hoge Tafel naar zijn „regtmatige vergeldinge" informeren. Na „aendagtige deliberatie" besloten de Heren aan de Kapitein de somma van 1000 rijksdaalders toe te kennen, welke voldaan zou worden, zodra de Compagnie het eerste geld uit de Mataramse haventollen — haar bij contract van 29 October 1677 afgestaan — zou hebben ontvangen (Batav. Dagreg. 1679, dd. 20 Juni, p. 267). Van dit besluit werd de Soenan bij hun schrijven van 13 Juli 1679 op de hoogte gesteld (Batav. Dagreg. 1679, dd. 15 Juli, p. 310). Een wel wat eenzijdige beslissing, die evenwel opnieuw onderstreept, hoe zeer de Nederlanders ervan overtuigd waren, dat Tack door het bemachtigen der kroon, de Vorst een inderdaad onbetaalbare dienst had bewezen. Doch onbeloond bleef deze goede daad, hoe sterk men er ook bij de Soenan op aandrong. Daarom besloot de Hoge Regering ten slotte aan Tack, „die soo lang beloofde somma en premie uyt Compagnies cassa .... te laten goet doen", en wel „uyt eenige op Javas Oostcust geconfisqueerde goederen" (Batav. Dagreg. 1681, dd. 26 October, p. 636/7). Het was nu bijna drie jaar na de kroning en de Vorst had nog niets betaald.

Waar sproot deze onwil, om Tack zijn rechtmatig loon toe te kennen, uit voort? Begreep de Soenan niet, waarom nu juist voor

dit hoofdsieraad zulk een hoge prijs betaald moest worden? Of besefte hij het gewicht der ceremonie niet, waarin de kroon blijkbaar zulk een gewichtige rol vervulde?

Wat de waarde der kroon voor de Javaan getreft, deze was stellig veel minder, dan die van een poesaka of heilig rijkssieraad. Wij wezen er reeds op, dat de kroon niet tot de poesaka's werd gerekend, dat bepaalde groepen haar tamelijk weinig waarde toekenden en dat haar gebruik stellig niet vast en regelmatig was. Ongetwijfeld was zij niet onmisbaar voor de welstand des rijks of voor de verheffing tot Vorst. De eer, haar door de Nederlanders bewezen, moet de Soenan daarom vreemd en raadselachtig zijn voorgekomen. Wij vragen ons daarom met spanning af, wat Soenan Mangkoe-Rat II bij de statige overhandiging van het kleinood gedacht of zich verbeeld zal hebben.

Zeer beslist laat zich op dit punt M. L. van Deventer horen, de schrijver der Geschiedenis der Nederlanders op Java. Op p. 262 van het eerste deel van dit werk laat hij de Soesoehoenan onder de dankpredicatie van Ds. Manteau, „het oog slechts gevestigd" houden „op het schitterend embleem eener macht, waarnaar hij hunkerde". En wanneer „Amangcoerat II zich die kroon op het hoofd" zet, wordt „het oude rijk.... aldus ten aanzien van het geheele volk weder hersteld; maar in zijn kinderlijke opgetogenheid over het teruggevonden kleinood, zag Amangcoerat niet, dat het Huis van Mataram in de Compagnie zijn meester had gevonden".

Deze ontleding van de Javaanse vorstenziel wordt zeker niet door onze bronnen ondersteund. In de eerste plaats al niet, omdat de Soesoehoenan, die in 1678 zou „gekroond" zijn, reeds het vorige jaar tot zijn hoog ambt geroepen en daarin plechtig bevestigd was, n.l. kort na de dood van zijn vader, Tegalwangi. Volgens de Babad (p. 180) zou dit feit in Banjoemas hebben plaats gevonden, waar hem een goddelijke openbaring was ten deel gevallen. De Nederlandse bronnen zijn in dit opzicht wat minder mededeelzaam, doch laten de troonsverheffing wel vermoeden: de gewezen Pangeran Adipati Anom blijkt immers een vorstennaam te hebben aanvaard, welke nog bij geen zijner voorgangers in zwang was geweest[1]): Soesoehoenan Mangkoe-Rat ing-Alaga (Batav. Dagreg. 1677, dd. 28 Juli, p. 241—2), verleent titels aan zijn helpers (ibidem, p. 240—1) en bewoont een Hof (Batav. Dagreg. 1677, dd. Augustus, p. 273). Al deze zaken

[1]) Zie: H. J. de Graaf, De namen der Vorsten uit het Mataramse Huis. (Koloniale Studiën 1941 No. 6, Indische uitgave.)

zijn moeilijk denkbaar zonder een statige uitroeping tot Vorst. Een eventuële herhaling van zulk een plechtigheid in Kediri zou de Soenan dus in ieder geval overbodig moeten voorkomen.

Daarom dringt zich thans de vraag naar voren: Hoe kwam deze Mangkoe-Rat er toe, om zich tot deze schijnbaar nutteloze, Westerse plechtigheid te lenen? Sproot zijn gedweeë houding wellicht voort uit een al te sterke zucht, een te krachtige neiging om alles, wat hem bij de Nederlanders merkwaardig toescheen, slaafs na te volgen?

Inderdaad stond deze Vorst in het begin zijner regering sterk onder Nederlanse invloed. Zonder veel verzet, ja zelfs met een zekere ingenomenheid schikte hij zich onder de doortastende leiding van zijn „vader" Speelman, die later door Hurdt zou vervangen worden. Zijn voorliefde voor alles wat maar Europees was bleek wel het sterkst uit zijn hartstocht voor Hollandse kledij.

Ruim een maand na zijn aankomst in het door de Nederlanders bezette Japara had men de Soenan niet kunnen weigeren „hem, als eenige van zijn grooten in Hollantsche cleedinge te steeken". Dit was dus al vrij vlug. Het feit, dat hij kort daarop „zeer geerne met een Hollants pack cleederen van d'heer Generaels hant.... wilde voorsien zijn", zou er op kunnen wijzen, dat het eerste kostuum uit voorraad geleverd, hem niet te wel paste en door een op maat vervangen diende te worden. De Hoge Regering te Batavia schijnt zich over de vervulling van 's Vorsten hartewens minder druk te hebben gemaakt dan de Admiraal. Deze komt er op 30 November 1677 in zijn brief naar Batavia op terug en spreekt zelfs over „de maat van een pack kleederen". De alles regelende en ordenende Speelman acht een kostuum van geel of groen Hollands phelp het geschikste, mits ruim van gouden kant voorzien. Daarbij nog 3 à 4 paar zijden kousen, een zwarte hoed met mooie pluimen en een geborduurde draagband! (voor de kris?) (vide Batav. Dagreg. 1677 dd. 21 en 29 October, 10 November en 9 December p. 346, 364, 390 en 434).

Het resultaat dezer gedaantewisseling moet verbijsterend geweest zijn, vooral toen het daarbij niet bleef.

Zijne Hoogheid wenste zich n.l. met nog een ander Nederlands onderscheidingsteken te tooien. Enige Oost-Indonesische groten verschenen als gasten bij Admiraal Speelman en de gouden ketens met penningen, hun bij voorgaande gelegenheden vereerd, trokken bijzonder de aandacht van de Javaanse Vorst. Hun onderwerping aan

de machtige Compagnie stemde tot nadenken en deed hem „in een vrolykheijt onder elckanderen . . . . verclaren, dat hy nu mede een soon van den Generael en onder de bescherminge van de Compagnie was, en tot *welckers bewys* hij mede een kettingh en penningh wilde versoucken".

Zelfs de hoge kosten schrikten hem niet af, om zijn verzoek bij Speelman te herhalen, tevens vragende om „1 à 2 kelders met stercke wateren, die hy seer wel mogt".

De alcoholica buiten beschouwing latende, zien wij dus, dat Zijne Majesteit er op uit was, als pas aangenomen zoon van Bappa Speelman, ten minste uiterlijk als Hollander te paraderen, gelijk een vroom Islamiet op Java zich niet enkel met een Arabische naam versiert, doch er ook naar streeft door tulband en mantel de mode van het Heilige Land te volgen.

Het gevolg dezer vermomming was, dat in het Javaanse kamp het gerucht de ronde deed, dat deze Vorst geen echte telg uit het Mataramse huis zou wezen, doch slechts een vleselijke zoon van Speelman, dus een Hollander. De ware Mangkoe-Rat zou reeds lang op een pelgrimstocht naar Mekka getogen zijn.

Ook de Babad heeft deze gedaanteverwisseling geboekstaafd: „Als men Z. H. Vorst Mangkoe-Rat op enige afstand zag, zou men hem kunnen aanzien voor den Gouverneur-Generaal op reis naar Java". (Babad, p. 209).

Wij hebben hier dus een Javaanse Vorst, welke, ten minste in een korte, maar beslissende periode zijns levens, niet slechts bereid was om desnoods tegen veel verzet in, naar Nederlandse raadgevers te luisteren, doch zich ook met een zekere voorliefde aan Hollandse uiterlijkheden vergaapte.

Waarom zou hij zich ook niet, op Nederlands initiatief, tot „Keizer van Java" laten kronen? Wanneer men zich eenmaal een Hollands kostuum heeft laten aanmeten en een gouden keten met penning omhangen, is men ongetwijfeld ook wel tot meer, desnoods tot een „kroning" bereid.

Ten minste, als de Vorst de betekenis en het gewicht der ceremonie dadelijk begrepen heeft. Er bestaat enige aanleiding om hieraan te twijfelen. Hij kan haar als het eenvoudig overhandigen van een vroeger bezit beschouwd hebben, hetgeen trouwens gans niet onverwacht kwam. Z. M. had er de vorige dag (26 November 1678), optoen hij Kediri binnenkwam en Hurdt met de zege gelukwenste, opzettelijk om verzocht, doch mèt de andere achtergelaten schatten:

„gommen, kostelyke kleederen enz." .... „alzoo van zyne voorouders herkwamen en gaarne tot eene memorie op zyne nakomelingen bewaren wilde". De Admiraal beloofde hem terug te geven, wat hij nog kon machtig worden. Toen Z. M. de 27e November, dus de kroningsdag, opnieuw in Kediri verscheen, was zijn eerste woord tot Hurdt een verzoek om de kroon en een klacht over het beroven en uitplunderen der Javanen door de Nederlandse soldaten, waarvan hij een ergerlijk staaltje aanhaalde.

Enige uren later had de statige „kroning" plaats, zoals wij die reeds beschreven, welke de Vorst derhalve voor een ietwat plechtige terhandstelling van een kostbaar erfstuk kàn opgevat hebben, terwijl hem de diepere zin der ceremonie aanvankelijk zal ontgaan zijn. (de Jonge, dl. VII, p. 248/9). Hierop wijst het uitvoerige schrijven, dat pas vijf maanden later de Hoge Regering te Batavia bereikte, haar overhandigd door de voorname hofdienaar Adipati Oerawan.

In plaats van de te verwachten hartelijke en overtalrijke woorden van erkentelijkheid, waarvan in de 18e eeuw de vorstelijke missiven plegen over te vloeien, bracht deze vorstelijke gezant slechts een lijst vol bittere klachten (Batav. Dagreg. 1679 dd. 25 April p. 149).

Over de luisterrijke kroning wordt met geen woord gerept, over de kroon met een enkel, en hoe dan nog! Verder beklaagt de Vorst zich ernstig over het deerlijk verlies van „alle de groote middelen der Koningen in de Mattaram en haare voorouders"; van deze schatten „hebbe (ik) niet(s) bekomen als *alleen de kroon*, geschut, gongen, paerden en slavinnen".

De overige stekeligheden slaan wij, als hier weinig ter zake doende, over.

Wanneer vele jaren later Mangkoe-Rat's broeder, Soenan Pakoe-Boewana, door Compagnies bemiddeling vanuit Ceylon (van den daarheen verbannen Soenan Mas) ook maar één enkel heilig paardenbit terug krijgt, laat hij dit door een bijzondere commissie onder gewapend geleide uit Semarang afhalen, voorts bij welluidend „gommespel" en overschaduwd door een „staatsquitasol" in zijn „Kadaton" brengen, waar hij het kleinood aan een persoonlijk en nauwgezet onderzoek onderwerpt. Opgetogen over de gunstige uitslag, deelt hij deze in dankbare bewoordingen aan de Hoge Regering mede. (Inkomend Briefboek 1712, afd. Java's Oostkust November en December 1711; Kol. Arch. no. 1705).

Doch in plaats van blijde en erkentelijk te zijn is de Mangkoe-Rat

van 1679 na zijn zegepraal op Troena-Djaja en zelfs na zijn luisterrijke „kroning" met de „oude keizerskroon van Madja-Pait", stroef, gemelijk en verbitterd.

Men zou kunnen aanvoeren, dat het zware geldelijke verlies, het te loor gaan van de rijksschat, het gevoel van dankbaarheid getemperd heeft, ten minste in zijn uitingen. Doch waarom ontbreekt het totaal, spreekt het zich ten minste in het geheel niet uit? Het is toch vreemd, dat de Javaanse beleefdheid zich zo zeer zou verloochend hebben, da zij zich niet in enige geijkte formules van dank voor de „kroning" zou geuit hebben. Eerder schijnen in onze Nederlandse vertaling van 's Vorsten Javaanse brief de woorden „hebbe (ik) niet(s) bekomen als *alleen de kroon*" van een zekere teleurstelling te getuigen.

Evenmin getuigt des Soenans dralen om Tack zijn rechtmatige beloning uit te keren van grote waardering voor diens aandeel in de „kroning". Aan geld ontbrak het den Vorst waarlijk niet. Speelman meende, dat hij nog heel wat schatten uit Mataram had kunnen redden en verborgen hield. Is ook royaliteit niet het prerogatief der Vorsten? Maar voor zulk een doel had hij zijn Spaanse realen blijkbaar niet over.

Over het korzelige schrijven van den Soenan was men in Batavia allesbehalve gesticht. In de brief der Hoge Regering van 13 Juli 1679 kreeg Z. M. weer menige berisping te lezen en zo weinig de Vorst over de kroon en de kroning had geschreven, des te meer weidden de Hoge Heren daarover uit. De plundering van de schat, waaraan h.i. de eigen onderdanen van den Soenan het meest hadden meegedaan, achtten zij eenvoudig een gevolg van de oorlog; „dogh hebben wy met aengenaemheyt gesien de goede sorge, die den Admirael Hurdt gedragen heeft, opdat U Hoogheyt de *Madjapayse goude kroone*, 't geschut, de gongen, de paerden en wat dies meer zy, ongeschonden in handen moghte komen, en dat de *kroon* U Hoogheyt met eere en goet fatzoen openbaerlyck voor 't hoffpleyn overgelevert is .... en dewyle deselve onbeschadigt is gebleven, soo sal het misschien een *teeken* zyn, dat sigh voorts de reste wel schicken sal, als U Hoogheyt zyn vertrouwen op God stelt en met ons zyn best doet".

Het is de enige maal, dat wij de Nederlanders den Soenan iets zien openbaren omtrent de symbolische betekenis, die Westerlingen aan kroon en kroning hechten. Zou het tot den Vorst zijn doorgedrongen? Mogelijk heeft hiertoe ook bijgedragen het aandringen der

Hoge Regering op de toekenning van een geldelijke beloning aan kapitein Tack. Dit moet de aandacht der Javanen wel bijzonder op de kroon en het overreiken daarvan, de „kroning" getrokken hebben.

Wij zagen hier boven, dat Soenan Mangkoe-Rat zich als reeds ten troon verheven kon beschouwen sedert Juli 1677. Dan moet de ceremonie te Kediri op 27 November 1678 voor hem wel de betekenis hebben gekregen van een *investituur,* een plechtige bevestiging in zijn vorstelijk gezag *door de Compagnie,* zo niet onmiddellijk, dan toch op den duur. Hierover kon hij zich verheugen of bedroeven.

Zo lang de Vorst al zijn hoop en vertrouwen op Batavia stelde, zo lang zou de kroning voor hem een belangrijke en waardevolle gebeurtenis blijven, een welkome aanvulling op zijn troonsbestijging van Juli 1677.

Doch wanneer hem de Compagnie slechts als een dagelijkse belemmering, een kwellende ergernis en als een meesterachtige bediller, die bovendien niet belangeloos handelde, tegemoet trad, zou de „kroning" met zijn Westerse ceremoniën in zijn ogen een vernederende en lachwekkende gebeurtenis worden, die liefst zo spoedig mogelijk in het vergeetboek diende te geraken. De bitterheid van het geval werd nog verscherpt door het verzoek om aan kapitein Tack een beloning uit te keren.

Er bestaan geen aanwijzingen, dat na het jaar 1678 de sympathie van Mangkoe-Rat II voor de Compagnie zeer sterk of van lange duur is geweest. Integendeel. Vrij snel schijnt na zijn terugkeer in Karta-Soera de voorliefde van den Vorst voor de Nederlanders bekoeld te zijn om ten slotte plaats te maken voor een bittere haat en afkeer. De Raad van Indië Jan van Hoorn getuigt in 1690 dat de Soesoehoenan „d'Ed. Compagnie tot walgens toe moede was" [1]).

Dit liep, gelijk wij weten, eindelijk uit op de vermoording van kapitein François Tack (8 Februari 1686).

Is het gewaagd tussen de kroning en Tack's dood enig verband te leggen?

Wij zagen reeds, dat de Vorst het ware karakter der plechtigheid op de aloen-aloen van Kediri waarschijnlijk kàn ontdekt hebben, dank zij de herhaalde aanmaning om er Tack voor te belonen. Zeer onaangenaam is het voor ieder mens, om van zijn bezit te scheiden, doch wanneer deze afstand van goederen nog herinnert aan eigen afhankelijkheid en kleinheid, moet deze wel dubbel scherp treffen.

---

1) H. J. de Graaf, De Moord op Kapitein François Tack, p. 21.

Zo was het bij Mangkoe-Rat II. De van hem gevraagde beloning voor Tack bracht hem de investituur door de gehate Compagnie in de gedachten en kwetste daardoor zijn gevoel van eigenwaarde.

Het is derhalve zeer wel denkbaar, dat kroon, kroning en Tack voor den verbitterden Vorst tot één grote nachtmerrie samensmolten, die zijn leven vergalde. Voor hem werd Tack de grote schuldige, op wien hij zich wilde wreken. Slechts Tack's dood kon dan zijn „gezicht redden".

Mogelijk bestaan er enige aanwijzingen, die deze hypothese ondersteunen.

Er doen inderdaad enige vreemde verhalen de ronde, die de moord op Tack terugvoeren tot enige gebeurtenissen in verband met zijn bemachtiging der Madja-Paitse kroon.

Het duidelijkst zijn in dit opzicht de Nederlandse berichten. Vooreerst onze Valentijn. Er zou een grote edelsteen aan de kroon ontbroken hebben, waarover de Soenan hevig vertoornd zou geweest zijn, aangezien hij Tack er ernstig van verdacht, deze ontvreemd te hebben.

Het feit van de diefstal is zo onjuist, als het maar zijn kan. Hurdt vermeldt nadrukkelijk de ongeschonden staat der kroon in zijn brief aan de Hoge Regering èn in zijn Dagregister (de Jonge dl. VII, p. 246 en 249), terwijl de Hoge Regering zelve zowel in haar resolutie van 20 Juni 1679 als in haar brief aan den Soenan van 13 Juli 1679 beide malen betoogt, dat de kroon onbeschadigd was overgeleverd (Dagreg. 1679 pp. 267 en 309).

Vooral het schrijven aan den Vorst legt m.i. gewicht in de schaal, omdat deze zich nimmer over het ontbreken van stenen beklaagd heeft, wel over vele andere zaken!

Een late tegenspraak vond Valentijn's praatje door Josua van Arrewijne (de kapitein Djaswa van de Babad). G.G. Adriaan Valckenier had n.l. in een adres naar aanleiding van moeilijkheden met den vorst van Goa, terloops opgemerkt, dat de moord op Tack het gevolg was geweest van „een gesette wrok, over dat Zijn Ed. soude geligt hebben de groote steen uijt den Javasen rijkskroon", waarbij hij, gelijk dr. F. de Haan aannemelijk maakt, bij Valentijn leentjebuur speelt (Tijdschr. Batav. Gen. XL, p. 335—37, 1898).

Van Arrewijne, die van 1718 tot 1722 opperhoofd te Karta-Soera was geweest, bestreed deze bewering op grond van Compagnies papieren en verhalen van geloofwaardige Inlanders en Europeesen. Tack had de toorn des Soenans gewekt, doordat hij „door onkunde

off met opset de beleeftheijt (sic) hadde gehad dien kroon (hem ter beschouwing door den Keijser aangeboden) op zijn hooft te zetten voor het ooge van alle de rijxstanden, waar door den Keijser sig geledeert en dervolge gehoont agten, dat van die ure aff aan met zijn hoffgrooten besloot den heer Tak op een verradersche wijse van het leven te berooven, opdat men niet meer soude seggen, dat nevens den Keijser nog een persoon tot Cesar van Java gekroont geworden was".

Dit citaat geeft moeilijkheden. Blijkens het slot heeft Tack de kroon op het hoofd gehad, doch een zodanige handeling kan men toch bewaarlijk een „beleeftheijt" noemen. Eerder het omgekeerde! Heeft hier een verschrijving plaats gevonden? Compagnies papieren krioelen er van.

Het opzetten der kroon door Tack lijkt mogelijk, vooral in verband met het volgende bericht.

Hoewel de Javaanse Babad de ganse kroning doodzwijgt, spreekt ze wel over een kroon, doch plaatst die op het hoofd van Tack! „Kapitein Tak", zo wordt op p. 228 verteld, „was flink van postuur en dikwijls zette hij een *gouden kroon* op en droeg een badong en armspangen. Dan zag hij er uit als een vorst der demonen".

Dit is het beeld van een boeta, een raksasa, of van een „reus", zoals wij het meestal weergeven. Tack's later gedrag in de overlevering is met deze schildering ook volledig in overeenstemming. Hij wierp zijn hoed op de grond, stampvoette, beet op zijn knevel en vloekte.

De Badad-schrijver ziet den kapitein dus als een wajang-figuur, of eigenlijk als een wajang-wongspeler, niet van het edele, doch van het gewelddadige type, als een reuzenvorst, een Koembakarna of Rawana, met de geweldige *kroon* op het hoofd, die spoedig in de strijd tegen Soera-Pati zal te gronde gaan.

Aangenomen, dat Tack inderdaad de kroon even op zijn hoofd heeft gezet, dan is het toch wel opmerkelijk, dat juist deze, uiteraard korte episode in het Javaanse geheugen is blijven hangen en een min of meer lachwekkende vorm heeft gekregen, terwijl de veel luisterrijker kroning van den Soesoehoenan volslagen op de achtergrond is gebleven, ja niet eens vermeldenswaardig wordt geacht! Zeker is dit geen teken van grote waardering voor de kroningsplechtigheid, eerder de aanwijzing van een zekere minachting of vijandschap. Dergelijke gevoelens zijn zeer zeker onderstelbaar, toen Soenan Mangkoe-Rat II met de Compagnie gebroken had.

Doch zijn broeder Pangeran Poeger, die bij zijn troonsverheffing in 1704 de naam van Pakoe-Boewana aanvaardde heeft zich tot zijn dood in 1719, voor zover het zijn omgeving toeliet, steeds een trouw vriend der Compagnie betoond. Het is daarom begrijpelijk, dat hij de kroon en de kroning met andere ogen zou aanzien dan zijn voorganger. Een vorst, die aldus zijn troon te danken had aan Nederlandse hulp, kon ook meer waardering hebben voor een kroning, welke dan op te vatten ware als een investituur door Batavia.

Voorlopig echter zou voor zo'n kroning geen gelegenheid bestaan, omdat de kroon nog zoek was. Op zijn vlucht uit de Kraton had Pakoe-Boewana's neef, Soenan Mas, het kostbare voorwerp meegenomen (10 Sept. 1705), doch nog geen twee maanden later gaf hij bevel aan een dienaar om de „rijxcroon ... te laten smelten" (Brief van Gov. Cnoll aan de Hoge Regering dd. 19 November 1705, Kol. Arch. 1607).

Terwijl hij dus de talrijke en omvangrijke poesaka's op al zijn jarenlange omzwervingen meesleepte, ten dele zelfs overzee vervoerde en heimelijk in zijn ballingschap op Ceylon onder zich hield, ontdeed hij zich vrij spoedig van de „rijkskroon van Madja-Pait". Zijn belangstelling voor dit kleinood bleek zich te beperken tot zijn waarde aan edel metaal.

Men bedenke hierbij, dat zich in de onmiddellijke nabijheid van dezen Soenan Mas zijn moeder de Ratoe Mangkoe-Rat bevond, die zich later zo misprijzend over de kroon van Madja-Pait zou uitlaten. Koningin-Moeders hebben aan de Javaanse hoven soms heel wat in de melk te brokken.

De dienaar ziet meer in de kroon dan enkel goud en brengt haar naar de tegenpartij, Soenan Pakoe-Boewana.

Wat geschiedt er nu in Karta-Soera? Is Z. M. opgetogen over het herwonnen sieraad? Wordt het met pracht en praal onder gamelantonen en door pajoengs overschaduwd de Kraton binnen gedragen, zoals enige jaren later het reeds vermelde heilige paardenbit? Niets van dit alles! De Soenan herkent deze kroon inderdaad als degene, welke indertijd kapitein Tack gevonden heeft. Dit zijn de eerste berichten.

De Nederlandse posthouders in Semarang twijfelen echter aan het verhaal van de vondst en opperen zelfs de veronderstelling, dat kroon nooit zoek geraakt is, evenmin als de overige rijkssieraden. Deze laatste toevoeging maakt hun bewering niet sterker. Immers, er zijn echte rijksornamenten uit de Kraton weg geweest en later

weer teruggebracht. Het Nederlandse enthousiasme over het terugvinden van de kroon is dit keer niet daverend te noemen. Is de Soenan soms door deze lauwheid verontrust?

Ongeveer een maand na de terugkeer der Madja-Paitse kroon in de Kraton, stuurt de Vorst een brief aan den kommandeur Govert Cnoll te Semarang, waarmede hij tevens den Javaan overzendt, die het sieraad overgeleverd heeft.

In dit schrijven noemt Z. M. de kroon „een van de waerdigste schatten, die onse voorouders ons nagelaten hebben", wat wel enigszins anders klinkt dan de hiervoren door ons aangehaalde kritische uitlatingen der Ratoe Mangkoe-Rat. Hij nodigt voorts den Nederlandsen gezaghebber uit, den betrokken Javaan over de vondst te ondervragen. Desnoods kan hij de kroon uit Karta-Soera naar Semarang laten ontbieden, ten einde zich volledig te overtuigen van de echtheid.

Tot zover de inhoud van dit vorstelijke schrijven, gedateerd: Kartasoera Adining-Rat, Maandag de 20ste van de maand Arwah, in het jaar Djimawal 1629 (overeenkomende met: 8 December 1705).

Govert Cnoll is over dit wantrouwen van den Soenan enigszins verbaasd, Hij begrijpt er niets van en om nu alle kwade gedachten bij den Vorst weg te nemen, besluit hij den genoemden Javaan *niet* te ondervragen, doch den Soenan op zijn woord te gelooven. Door een „minnelijk briefje" zal hij Z. M. gerust stellen.

Dit schrijven wordt verzonden op 14 December 1705. Cnoll verwondert er zich in over 's Vorsten gering vertrouwen, verheugt zich daarentegen over de terugkeer van de kroon, die hij het „principaalste rijkx-cieraad" noemt. Het mag gerust in Karta-Soera blijven, want aan vervoer zijn al te grote gevaren verbonden.

Hiermede is de zaak voorlopig afgehandeld.

Wat ons in deze kwestie het sterkst opvalt, is de grote waarde, die de Soenan hecht aan de mening der Nederlanders over het eerlijk terugvinden en de identiteit der kroon. Hun mogelijk wantrouwen wil hij door een afzonderlijk schrijven de pas afsnijden. Hij acht het bedenkelijk, wellicht zelfs gevaarlijk voor zijn vorstelijke positie, wanneer Cnoll en de zijnen aan de echtheid der Madja-Paitse kroon twijfelen; zij mogen er zich door een persoonlijk onderzoek van overtuigen, dat dit inderdaad de kroon is, waarmede zijn broeder op 27 November 1678 te Kediri gekroond is. Iets anders zouden deze Hollanders toch niet kunnen vast stellen.

De uit Ceylon teruggekeerde Javaanse poesaka's zal Z. M. zelve

in hoogst eigen persoon nagaan, de rijkskroon van Madja-Pait moet door *Nederlanders,* die van het hele Madja-Pait slechts een flauwe notie hebben, op haar wezenlijke waarde geschat worden. Dit is slechts redelijk in de gedachtengang, dat zij dienst gedaan heeft bij de investituur van den Soenan *door de Compagnie.*

Zo gering als de belangstelling voor de kroon is van de zijde van Mangkoe-Rat III en zijn moeder, zo warm is deze bij Pakoe-Boewana I, omdat z.i. slechts met déze kroon de Compagnie hem tot keizer van Java wil gekroond zien.

Hierin misrekende hij zich. Hij schreef de Nederlanders een even sterk gevoel voor vormen en gebruiken toe als de Javanen. De reactie van Nederlandse zijde op het terugvinden der kroon was niet van die aard, dat zij de belangstelling der Javanen voor dit rijkskleinood aanwakkerde. Gelijk wij reeds zagen, was deze niet overmatig groot en weifelende.

De verdere lotgevallen der kroon bespraken wij reeds.

SAMENVATTING.

Trachten wij thans het gevondene omtrent de Madja-Paitse kroon in enige korte zinnen samen te vatten.

Deze kroon, naar het oude Madja-Pait genoemd, geleek waarschijnlijk op de kronen der wajang-wongspelers of op die der hindoeïstische beelden der vergoddelijkte Hindoe-Javaanse vorsten.

Zij diende vermoedelijk als hoofdsieraad voor de vorsten uit het Mataramse huis, doch had geenszins de betekenis van een poesaka of heilig erfstuk.

Haar gebruik door de vorsten is niet regelmatig, doch schijnt door tegenstrijdige opvattingen bepaald te worden.

De plechtige overhandiging der kroon op 27 November 1677 te Kediri werd door de Nederlanders als een kroning in Europese zin opgevat.

De begiftigde, Soenan Mangkoe-Rat II, kon aanvankelijk in deze plechtigheid slechts een statige overgave zien, waarvoor den vinder, kapitein Tack, geen beloning verschuldigd was.

Toen hij begon in te zien, wat de Nederlanders in de „kroning" zagen, heeft hij vermoedelijk van kroon en kroning een innige afkeer gekregen, wat een der oorzaken van de moord op Tack kàn geweest zijn.

Zijn broeder, de Compagniesgezinde Pakoe-Boewana I, had een andere opvatting omtrent de kroon en zag in haar het symbool zijner

erkenning door de Nederlanders, waarop hij hoge prijs stelde.

Mogelijk is de kroon tijdens de Chinese oorlog verloren gegaan.

RADEN TROENA-DAJA OVER DE KROON.

... en daerom doght U.Hs. dienaer, dat gij niet meer genegen waert om oijt Nila Prauwata tot een onderdaen aen te nemen, en daerom waren al U Hooghts. middelen, die uijt de Mataram in Cadierij gebracht zijn, ijder apart behoorlijckerwijs bewaart en opgepackt, gelijk als gommespeelen, contanten, andere cleenodien en ook het hoffse volck. Aangaande Uw Hooghts. dienaar, doen hij van Cadierij ging, indien hij eenig gout mede genomen heeft, neen, niet een tail van al 't gesteente uijt de Mataram, die U dienaar van Wassingattij ontfangen heeft, zijn niet als 27 ringen, waaronder 7 diamanten, daar onder een groote, twee gouden gordels, een *goude croon*, een goude zadel, vier ciercels van coninckl̈ijke vrouwen van gout met steenen beset, veertig tail gout, 80.000 rds. contant; al 't welcke ik ijder op zijn plaats gelaten heb.

Doen U dienaer ook van Cadierij vertrock, heeft hij niemandt van de Mataramse hovelingen mede genomen, bestaande het getal derhalve in 500 zielen, egter sijn der 6 stx. mede gevolght, maar niet met mij gegaan, maar ik heb se naderhandt op Kadoengangh en Blitar gevonden, naer dat U. E. dienaer op Antangh gecomen is. 't Is waer, 15 kritsen heb ik mede genomen en waren alle nieuwe kridtsen, insgelijx 5 corgies oude gobars, maar ik heb die allegaar wegh geschoncken. Al 't gelt, dat ik verschoncken heb, is 20.000 rds.; het resteerende gelt is in de kisten van Pangeran Depattij Sampan gebleven, maer daar en is niet veel overgeschooten.

En ik verseekere U Hoogheijt, indien gij voor Cadirij gecomen waart, zonder ijmandt anders mede te brengen, ghij mooght wel de helft off een derde part van U middelen verlooren hebben, maar de rest zoud gij gevonden hebben bij U Dienaar. Wat aangaet tegenwoordig, zoo gedenket, dat gij noch een dienaer hebt aen Nila Prawata.

Uit: Translaat van een Javaanse brieff door Troenodjaja, in antwoordt aan Sijn Hooght. de Sousouhounangh geschreven.
Inkomend Bataviaas Briefboek 1681. dl. 2 (Kol. Archief 1249 f. 2048 v.)

VOORNAAMSTE GERAADPLEEGDE BRONNEN.

A. Gedrukte.

J. K. J. de Jonge, De Opkomst van het Nederlandsche Gezag in Oost-Indië,

dl. VII (afgekort: de Jonge).

Dagh-Register, gehouden int Casteel Batavia. Anno 1677-81. Uitgegeven door het Bataviaasch Genootschap van K. en W.

François Valentijn, Oud en Nieuw Oost-Indiën ... Uitgegeven door S. Keijzer. 2e Uitg. dl. III.

Babad Tanah Djawi in proza. Javaansche Geschiedenis ... In opdracht v. h. Kon. Instituut ... naar de uitgave van J. J. Meinsma in het Nederl. vertaald door W. L. Olthof. 's-Grav. (1941).

B. Ongedrukte.

Bataviaas Inkomend Briefboek, aanwezig op het Rijksarchief in den Haag.

Deel overgekomen in:	1681 Kol. Arch. No.	1249
	1705	1607
	1710	1672
	1712	1705
	1720	1821
	1727	1948

DE INVERSIE IN HET MODERNE MALEIS

DOOR

Dr. M. G. EMEIS.

De inversie is in het moderne Maleis belangrijk toegenomen en heeft een ander karakter gekregen dan in het klassieke Maleis. Om hierover meer gegevens te krijgen, heb ik enige moderne teksten aan een onderzoek onderworpen.

Als eerste terrein van onderzoek nam ik ± 44 blz. tekst uit de bloemlezing „Pelangi", deel I, verzameld door S. Takdir Alisjahbana, in hoofdzaak levendige vertellingen voor kinderen met veel dialogen. Als tweede terrein eenzelfde hoeveelheid tekst uit de bloemlezing „Modern Maleis en Zakelijk Proza", verzameld door Dr. C. Hooykaas. Hier dus het zakelijk Maleis van beschrijvingen, uiteenzettingen, betogen enz. Het na-oorlogs Maleis, het Indonesisch, hoewel natuurlijk zeer interessant, biedt nog geen helder en constant beeld. Wel heb ik er ook uit geput voor voorbeelden.

De volgende beschouwingen berusten op dit onderzoek.

Wat wordt hier onder inversie verstaan?

Met inversie wordt hier bedoeld de inversie van grammaticaal onderwerp en praedicaat, het laatste zowel nominaal als verbaal. Over het begrip „onderwerp" in het Maleis is echter verschil van opvatting.

In zijn „Beknopte Maleise Grammatica" beschouwt Dr. A. A. Fokker in onderstaande zinnen (blz. 63):

Permintaannja saja tolak.
Saja ditjaharikannja pekerdjaan.

„permintaan" en „saja" (tweede zin) als onderwerp. Ik kan hier niet mee meegaan. Een zin als „Permintaannja koetolak" is grammaticaal absoluut niet de Nederlandse lijdende constructie: „Zijn verzoek is door mij afgewezen". In het Nederlands regeert „zijn verzoek" het werkwoord, in het Maleis staat dit in de 1ste persoon. Zo staat in de tweede zin het werkwoord in de 3de persoon, niet in de 1ste.

De vertaling, die Dr. F. geeft: „Zijn verzoek heb ik afgewezen", lijkt me juister dan zijn zinsontleding.

Voor mij is in het Maleis (Indonesisch) onderwerp = agens en voorwerp = patiens. Dit lijkt me het meest met het wezen van de Maleise zinsconstructie overeen te komen en de beste werkbasis. Het aannemen van een passieve categorie bij het Maleise werkwoord staande naast een actieve, is m.i. in strijd met de feiten.

De consequentie van dit tweeëerlei standpunt is, dat Dr. F. „Saja tolak permintaannja" als een inversie-geval beschouwt, immers „permintaannja" is het onderwerp, terwijl het voor mij een geval is van naplaatsing van het object (subjectieve zinsconstructie).

De functies van de inversie.

De beste wijze om te komen tot een overzicht van de inversie in het moderne Maleis lijkt me een rangschikking van de stof aan de hand van de functies.

1. de dramatiserende functie in de vertelling;
1a. de dramatiserende functie buiten de passé historique;
2. de releverende functie
en daarnaast dan als
3. de functieloosheid.

Bij de verdere bespreking zullen we het wezen van elke functie nader beschouwen.

Op blz. 70 van zijn Beknopte Maleise Grammatica maakt Dr. Fokker de opmerking, *dat het Maleis in de inversie tevens een middel heeft om bepaald van onbepaald te onderscheiden.* Waar ik zelf in deze richting voor inversie-lah al eens een hypothese waagde [1]), interesseerde mij deze opmerking zeer.

Het merendeel der inversie-gevallen, die door Dr. Fokker als voorbeeld worden gegeven, betreft echter vervoegde vormen of *di*-vormen. Hierboven zette ik reeds uiteen, dat dit voor mij geen inversie-gevallen zijn, maar gevallen van objectieve en subjectieve zinsconstructie. Inderdaad (zie ook mijn Inleiding tot de Bahasa Indonésia, 2de druk, blz. 77) treedt hierbij het verschijnsel op, dat een onbepaald object zich minder leent voor de objectieve zinsconstructie, voor vooropplaatsing dus. Voor de plaats echter van een *bepaald* object zijn geen sprekende tendensen.

---

[1]) Vorm en Functie blz. 16.

Als voorbeeld van een gewone subject-praedicaat-inversie geeft Dr. Fokker:

Dari pelbagai pihak datang permintaan	Van verschillende zijden is *een* verzoek gekomen.
Permintaan datang dari pelbagai pihak	*Het* verzoek is van verschillende zijden gekomen.

Is dit voor de tweede zin de voor de hand liggende, althans enig mogelijke vertaling? Kan hij niet betekenen: „Verzoeken kwamen van verschillende zijden"? Is bv. „Kemarin seorang Arab datang keroemah saja" fout?

Dit echter daargelaten, moet worden opgemerkt, dat de basis van vergelijking hier niet zuiver is. Adverbiale inleiding immers is een belangrijke factor bij de inversie, zoals we straks zullen zien. Voor een nagaan van de functie in dit geval had naast elkaar moeten worden gesteld:

Dari pelbagai pihak datang permintaan, en
Dari pelbagai pihak permintaan datang.

En dan zou ik, als gangbare constructies met een bepaald object daarnaast willen stellen:

Dari pelbagai pihak datang permintaan itoe.
Dari pelbagai pihak permintaan itoe datang.

Blijven hier nog aanwijzingen voor een inversie-functie als door Dr. Fokker werd aangegeven? Is hier geen functieloze inversie?

De voorbeelden van Dr. Fokker zijn m.i. niet overtuigend en ook in de teksten heb ik bij gewone inversie er geen bevestiging van gevonden, zodat ik deze functie hier niet heb overgenomen.

I. *De dramatiserende inversie van de vertelling.*

Het klassieke Maleis beschikte over twee middelen om bepaalde gedeelten van het verhaal te onderstrepen en te dramatiseren, nl. de *poen-lah* en *inversie-lah* constructie [1]). Poen-lah werd daar het meest gebruikt.

Hoe is nu de situatie in het moderne Maleis? Op het eerste gezicht zou men kunnen komen tot de conclusie, dat het gebruik van beide constructies sterk is afgenomen, ja, dat *poen-lah* practisch is verdwenen. Een nadere beschouwing leert anders.

Niet vergeten mag worden, dat deze constructies liggen op het

[1]) Vorm en Functie blz. 8 e.v.

gebied van *de vertelling* en van *de verleden tijd* en daar de vertelling in het moderne Maleis een veel bescheidener plaats inneemt dan in het klassieke, is het terrein voor deze constructies verhoudingsgewijs ingekrompen. Voor een zuivere vergelijking moet men dus uit het moderne Maleis eveneens de vertelling nemen. Hiervoor leende zich de tekst van Pelangi I zeer goed, daar het in hoofdzaak levendige kinderverhalen zijn.

In de 44 bladzijden, die we onderzochten, komen 81 gevallen voor van inversie-lah. Geen gering aantal dus. Een juiste vergelijking met het klassieke Maleis is natuurlijk moeilijk te maken, maar enkele cijfers kunnen misschien een indruk geven. Hoewel buiten ons onderwerp liggend, willen we hier ook de *poen-lah* gevallen bij betrekken. In het klassiek Maleis wordt dit *poen-lah* wel eens tot *poen*, in het modern Maleis wordt het soms *lah*.

> *Berapa lama kemoedian* kedoea anak itoe selesailah *makan* (= kedoea anak itoepoen selesailah *makan*).

De cijfers zijn:

in de 44 blz. Pelangi I

80 gevallen van *inversie-lah* 29 gevallen van *poen-lah*

in de 25 blz. Sedjarah Melajoe

22 gevallen van *inversie-lah* 83 gevallen van *poen-lah*.

Hieruit blijken twee dingen:

1. inversie-lah heeft in het moderne Maleis merendeels de functie van poen-lah overgenomen en komt veel meer voor dan in het klassieke Maleis;
2. in levendige, moderne verhalen is het aantal malen, dat men gebruik maakt van deze dramatiserende constructies, zeker nog op 50 % van het klassieke gebruik te stellen.

Men dient daarbij niet te vergeten, dat in het klassieke Maleis het gebruik van deze vormen wel eens tot cliché wordt, terwijl het moderne gebruik bijna altijd sterk functionneel is. We kunnen dus gerust zeggen, dat inversie-lah in de moderne Maleise verteltrant nog krachtig leeft.

De invloed van adverbiale inleiding.

Van de hierboven genoemde 81 gevallen van inversie-lah in Pelangi I komen er 71 voor na adverbiale inleiding. Adverbiale inleiding, d.w.z. inleiding met een adverbiale bepaling of een adverbiale bijzin, speelt dus bij deze inversie een belangrijke rol. Vooral a d v e r-

b i a l e i n l e i d i n g v a n t ij d geeft aanleiding tot inversie-lah. In de Pelangi-tekst bv. 57 inversie-gevallen met adverbiale inleiding van tijd op totaal 71 inversie-gevallen met adverbiale inleiding.

Ketika berang-berang berdjemoer-djemoer badan ditepi pasir, datanglah pelandoek *perlahan-lahan memberi salam dengan hormatnja.*

Tiada berapa lamanja toeroenlah seorang laki-laki.

Seboelan kemoedian datanglah pertjobaan jang kedoea.

Ketika itoe moepakatlah orang toeakoe *dengan saudara-saudarakoe.*

Demi Nabi Moehammad s.a.w. mendengar pertanjaan Saavade demikian itoe, merasalah ia, *bahwa permintaan Saavade soedah pada tempatnja.*

Ta'lama toeroenlah hoedjan jang lebat, *disertaï angin mengemboes deras, ditambah petir saboeng-menjaboeng.*

Wanneer we zeggen, dat adverbiale inleiding van tijd aanleiding geeft tot inversie-lah, wil dit natuurlijk niet zeggen, dat het regel is. In de voor deze inversie gunstige tekst van Pelangi I wordt bij adverbiale inleiding van tijd slechts in 30 % der gevallen aanleiding gevonden tot gebruik van de inversie-lah constructie. Dit is te begrijpen, omdat het hier een functionnele inversie betreft, naast geschikt terrein (de adverbiale inleiding) komt natuurlijk als beslissende factor de behoefte aan dramatisering.

Wel zijn er een paar adverbiale inleidingen van tijd, waarbij het percentage inversie-lah bijzonder groot is, waar als het ware de cliché-factor van het klassieke Maleis nog een krachtig woord meespreekt. We bedoelen het type *setelah*-inleiding en het daarmee verwante inleiden met het type *mendengar itoe.*

Setelah soedah ia mandi dan berlimau bersih-bersih, pergilah ia *mendapatkan oelar besar itoe.*

Setelah sampai di Dopo, teroeslah meréka *ke Nawawi-straat.*

Mendengar perkataan ajahkoe ini, hilanglah segala tjita-tjitakoe.

Melihat itoe, toemboeh poelalah keinginan Pa' Kasim *hendak mendjadi radja.*

Soedah itoe, berdjalanlah Soetan Mendjindjing Alam *dimoeka, diïringkan si Togoe.*

Hieronder voorbeelden uit het na-oorlogse Maleis, met soms afslijting van inversie-lah tot gewone inversie.

Sesoedah itoe, datang giliran *Ernst Kaltenbrunner.*
Akibatnja timboellah serangan-serangan *terhadap diri orang Tionghoa.*
Achir-achir ini tampak soeatoe aliran, *jang bertambah-tambah koeat dikalangan Tionghoa oentoek meroebah sikapnja.*

In de 16 gevallen van *setelah-inleiding* in de onderzochte tekst van Pelangi I, werd 9 maal inversie-lah gebruikt en 4 maal poen-lah.
Setelah bertjakap-tjakap sedjoeroes, waktoe berboekapoen tibalah.
Terwijl van de 9 gevallen van inleiding met het type *mendengar itoe* er 7 met klassieke inversie waren.

Ook bij andere adverbiale inleiding dan van tijd komt de klassieke vertel-inversie voor, al is het dan veel minder frequent.
Dan sebab diroemah roepanja ta'ada oeang simpanannja, „melésétlah" *poela* kehidoepan kami.
Bersama-sama temannja Johansen bertolaklah ia *dengan beberapa boeah slee, jang ditarik oléh andjing.*
En uit het na-oorlogs Maleis:
Bersama dengan keinsjafan kepada harga diri dan kepertjajaan kepada ketjakapan dan kemampoean rakjat Indonésia membentoek negara, timboellah kejakinan, *bahwa kita masih hidoep dalam djaman revoloesi.*

Een merkwaardige inleiding is daarbij het type: ***dengan amat girangnja.*** De klassieke inversie wordt daar weer min of meer tot cliché, ook *poen-lah* treedt op. In Pelangi I 18 gevallen met deze inleiding, waarvan 10 met inversie-lah en 4 met poen-lah.
Dengan senjoem simpoelnja berkatalah ia . . . .
Dengan masjgoelnja pergilah kedoeanja *kepada boeroeng hantoe.*
Dengan hal jang demikian tinggallah meréka *semoesim dingin itoe ditengah-tengah air bekoe jang sangat dinginnja itoe.*

Tenslotte nog een paar voorbeelden van de vertel-inversie zonder adverbiale inleiding.
Maka menarilah kedoeanja *mengelilingi tempajan itoe.*
Maka bertjoetjoeranlah air mata Sitti Fatimah, *sebagai intan poetoes pengarang.*

Akoe tinggal di Padangsidempoean diroemah pamilikoe djoega. Meréka tiada beranak, karena itoe amat sajanglah meréka padakoe. Maka beladjarlah akoe *dengan radjin.*

Ia. *De dramatiserende inversie buiten de passé historique.*

Deze functie wordt het best gedemonstreerd met een voorbeeld:

Waktoe itoe terpikirlah oléh saja: kalau saja témbak djoega roesa itoe, matilah saja *diterkam harimau dan kalau harimau itoe saja témbak,* lepaslah rezeki saja *seékor roesa jang amat besar.*

Een goede vertaling zou zijn:

Op dat moment schoot me door 't hoofd: als ik dat hert dood, geweest ben ik er, besprongen door de tijger en als ik de tijger dood, weg is mijn buit, een zeer groot hert.

Daar tegenover de vertel-inversie met de passé historique:

Sesoedah ditémbaknja roesa itoe, matilah ia *diterkam harimau itoe.*

Het moderne Maleis maakt vrij veel gebruik van deze dramatisering in de tegenwoordige of toekomende tijd. Hier nog enkele voorbeelden:

Sekarang timboellah témpo *jang aman serta gilang gemilang oentoek bekerdja bersama-sama.*

Jang teringat oléhkoe sesoedah ditinggalkan iboekoe, jaïtoe akan lenjaplah ia *selama-lamanja dari matakoe dan* mendjadilah akoe *anak piatoe.*

Djenderal Spoor membikin militaire wandeling ke Krian dan Sidoardjo dan.... djatoehlah kedoea tempat itoe *ketangan Belanda.*

Djika boléh haraplah hamba *soepaja toean kedoea soeka bersahabat dengan hamba.*

II. *De releverende inversie.*

Releverende inversie van het type: *Besar roemah itoe!,* heeft veelal een affectief karakter. Ze kan gepaard gaan met andere releveringsmiddelen als *lah* en *djoega.* De grens tussen de dramatiserende inversie buiten de passé historique en de releverende inversie is niet altijd scherp te trekken, wat de één dramatisering zal noemen is voor den ander misschien relevering.

Hieronder enige voorbeelden van releverende inversie.

„Anak keparat *roepanja* engkau ini, *tjoerang, tama', tidak setia berkawan, hanja memikirkan kesenangan sendiri sadja*".
„*Apakah isinja? Tentoe penoeh oléh emas. Wah,* kajalah akoe *sekali ini*".
Ia soedah lemas, matanja merasa pedih dan tangannja ta' berdaja lagi. Akan mengakoe kalah, maloe ia.
Soekar djoega *agaknja* hitoengan itoe *bagi meréka.*
Soenggoeh pintar Belanda itoe!

Evenals de dramatiserende inversie heeft ook de releverende inversie haar speciale gebieden. In het algemeen kan men zeggen, dat deze inversie vooral ligt op het terrein der nominale constructies en van het affectieve. Adverbiale inleiding speelt hier niet zo'n belangrijke rol als bij de vertel-inversie en er zijn daarbij ook geen aanleidingen tot cliché-gebruik. Wel komt de releverende inversie ook bij adverbiale inleiding voor:

Tetapi kalau saja ingat sekarang, tegak boeloe roma saja, *benar-benar menjaboeng njawa sekali itoe.*

De speciale gebieden echter van de releverende inversie zijn:
1. Inleiding met de ontkenning, speciaal *ta'*.
2. Uitdrukking van graad en maat.
3. De vooropstellingsconstructie.

Inleiding met de ontkenning, speciaal ta'.

Hier hebben we een gebied, waar de zuiver releverende inversie overheerst. In de Pelangi-tekst vertonen van de 14 gevallen van inleiding met de ontkenning er 12 inversie. Deze inversie heeft meestal een emotioneel karakter.

Kata Pa' Kasim: „*Ta'* maoe akoe *mengelocarkan engkau, nanti akoe engkau makan*".
„*Ta'* soedi akoe *mendjadi pengasoeh anak berang-berang keparat ini*".
„*Ta'* tahoe saja. *Lekaslah*!"
Ketika ia kembali ditanah airnja, ia diangkat mendjadi pegawai pada museum di Oslo dan dari tahoen 1889 *sampai tahoen* 1893 *ta'* berhenti ia *memperdalam pengetahoeannja.*
Disanalah meréka tinggal semoesim dingin lamanja dan dalam masa itoe ta' koeranglah penderitaan, *jang meréka tanggoengkan.*

Nauti dalam Negara Serikat Indonésia ta' ada perbédaan hak dan kewadjiban *diantara kedoea negara terseboet dengan Republiek.*

Djika tidak demikian halnja, *tidak* akan naik deradjat *kehidoepan rakjat.*

Uitdrukking van graad en maat.

Bekend is het type met *amat, terlampau, sekali* enz. De inversie is hier zo gewoon geworden (in de Pelangi-tekst 41 gevallen met slechts 6 maal geen inversie, waaronder dan nog de 3 hierna genoemde „boekan kepalang" gevallen), dat soms niet-inversie door het ongewone nadrukkelijker is, releverend werk. Zo kwam in de Pelangi-tekst 3 maal „boekan kepalang" voor zonder inversie:

Gadoehnja boekan kepalang!

Besar hatinja boekan kepalang, *karena* amat moedjoer langkahnja *semalam-malaman* itoe.

Hier een ander voorbeeld, dat niet-inversie releverend werkt:

Sekolah itoe madjoe amat *oléh tenaga dan ketjakapan R. J. Wilkinson.*

Hieronder enige voorbeelden van releverende inversie bij uitdrukking van graad en maat.

Alangkah sombong engkau ini!

Koerang pertjaja ia *akan segala apa, jang didengarnja.*

Bertambah piloe rasa hatikoe, *tatkala seorang dari pada meréka berkata . . . .*

Selandjoetnja toean itoe menerangkan bagaimana erat hoeboengannja *antara keadaan politik dan ékonomi, sebeloem peperangan.*

Selama dibeberapa daérah terlampau tinggi harganja beras, *politik pemerintah terhambat.*

Tetapi segila-gila orang *sematjam Franco, ia pasti memakai perhitoengan djoega.*

Saja insjaf, bahwa pekerdjaan saja oentoek meloekiskan toemboehnja masjarakat modern, jang sebanjak itoe seloek-beloeknja, *ialah pekerdjaan, jang hampir tidak dapat dilakoekan.*

De vooropstellingsconstructie.

Allereerst een nadere definiëring van wat bedoeld wordt met de „vooropstellingsconstructie".

Men is gewoon het bekende type:

Goenoeng itoe seriboe métér tingginja,

aan te duiden als dubbele (samengestelde) praedicaats-constructie omdat „seriboe métér" het praedicaat is van „tingginja" en „seriboe métér tingginja" het samengesteld praedicaat van „goenoeng itoe".

Met deze aanduiding omvat men echter lang niet alle gevallen van dit type. Vooreerst vallen er de verbale constructies buiten:

Karim timboellah pengharapannja,

maar verder ook deze merkwaardige constructie:

Pohon beringin diambil daoennja.

Om het wezen van deze drie typen te benaderen, moeten we m.i. uitgaan van deze constructies:

Tinggi goenoeng itoe seriboe métér.

Pengharapan Karim timboel.

Diambil daoen pohon beringin.

Alle drie zinnen bevatten een substantief als possessieve bijvoegelijke bepaling. In zin 1 en 2 staat die bepaling bij het subject, in zin 3 bij het object. Dit substantief nu wordt vooropgesteld en later opgehaald met *nja,* zodat we krijgen:

Goenoeng itoe seriboe métér tinggi*nja.*

Karim timboellah pengharapan*nja.*

Pohon beringin diambil daoen*nja.*

Het gemeenschappelijke element in deze constructies is de vooropstelling en de ophaling met *nja.* Een volledige aanduiding zou dus kunnen zijn: „vooropstellingsconstructie met ophalend *nja* en de definitie: „Een substantief, dat als possessieve bijvoeglijke bepaling bij een subject of bij een object staat, wordt vooropgesteld en met *nja,* gehecht aan het subject of het object, opgehaald. In het eerste geval treedt meestal inversie op, in het tweede geval gaat het niet om de plaats van het onderwerp, maar van het object en valt het dus buiten het terrein van de inversie.

Voor ons onderwerp zijn alleen van belang type 1 en 2, omdat daarbij inversie kan optreden. We willen echter van type 3 (bijvoegelijke bepaling bij het object) een paar voorbeelden geven.

Beberapa kali Bintang Timoer mengemoekakan dirinja sebagai pendjaga bahasa Melajoe. Soerat kabar Tionghoa-Melajoe diédjék-édjékkannja bahasanja, *jang diseboetnja bahasa „roedjak".*

Djika peroet mesti menerima makanan jang terpelihara baik, apa sebab otak tidak dipelihara makanannja?

Men moet tot het vooropstellingstype niet rekenen zinnen als: *Memang Balai Kembang ini soeatoe taman jang amat indah perboeatannja.* Hier immers mist men het element van opzettelijke, vrije vooropstelling, *taman* gaat hier gewoon vooraf als antecedent van de bijvoegelijke bijzin.

In ons tekstgedeelte van Pelangi komen 15 vooropstellingsconstructies voor, waarvan 14 met inversie. In meer zakelijke teksten is het aantal gevallen van inversie iets minder. Al is de inversie bij deze constructie dus niet noodzakelijk (*roemah itoe mérah atapnja* naast: *roemah itoe atapnja mérah*), ze is wel gewoon. Het releverende ligt dan ook meer in het vooropstellen, dan wel in de inversie, al speelt de laatste blijkbaar ook voor het affectieve een rol.

Hieronder enige voorbeelden:

Toekang djahit, toekang sepatoe bertimboen-timboen pekerdjaannja *dan .... dan tentoe* sarat *poela* peti oeangnja.
Ketiga anak berang-berang itoe bertaboeran peroetnja.
Belasting itoe lekas masoeknja.
Ditempat itoe moerbai tiada soeboer hidoepnja.
Tetapi karena hasilnja koerang lakoe, toekang itoe koerang poela bangkit hatinja *akan memperhaloes perboeatannja.*

De vooropstellingsconstructies zijn overwegend nominaal. Een b e l e m m e r e n d e f a c t o r voor de inversie is hier, dat het praedicaat een substantief is.

Raad itoe anggotanja amtenar.
Negeri itoe pendoedoeknja orang tani.

Niet mogelijk is de inversie:

Raad itoe amtenar anggotanja.
Negeri itoe orang tani pendoedoeknja.

De vraag rijst of in het algemeen een substantief-praedicaat belemmerend werkt voor inversie, of dus bv.

Ajah saja goeroe.
Harga beras tiga roepiah

niet of bijna niet voorkomen in releverende inversie:

Goeroe ajah saja!

Tiga roepiah harga beras!

In de onderzochte tekst komen 11 gevallen voor zonder inversie, één zelfs na een setelah-inleiding:

Setelah tiga poeloeh hari lamanja, oelat itoe mendjadi kepompong (mendjadi hier als facultatief hulpwerkwoord te beschouwen).

Een afdoend antwoord op deze vraag durven we niet te geven.

III. *De functieloze inversie.*

Er komen gevallen voor, dat men aan de inversie geen functie kan toekennen. Soms zijn bv. de constructies met inversie en die zonder inversie zonder meer verwisselbaar:

Dimana ajahmoe?
Ajahmoe dimana?

Soms is het gebruik van de inversie de gewone constructie:

Dibangkoe belakang doedoek Paiman.

Gebruikt men hier geen inversie:

Dibangkoe belakang Paiman doedoek,

dan werkt juist deze niet-inversie releverend.

Ook dit inversie-gebied is natuurlijk niet scherp begrensd. In de gevallen, dat de dramatiserende of releverende inversie tot een cliché-vorm wordt of door algemeen gebruik zijn kracht verliest, omdat het de gewone vorm wordt, zou men ook van functieloosheid kunnen spreken.

Bij functieloze inversie wordt geen *lah* gebruikt.

De functieloze inversie heeft in hoofdzaak twee gebieden:

a. na adverbiale inleiding;
b. in vraagzinnen.

Adverbiale inleiding.

Bij adverbiale inleiding speelt a d v e r b i a l e i n l e i d i n g v a n p l a a t s de grootste rol. Van de 19 gevallen van inversie na adverbiale inleiding van plaats waren er 17 functieloos.

Ook hier wil dit niet zeggen, dat adverbiale inleiding van plaats automatisch inversie meebrengt, daar inversie en niet-inversie hier meestal verwisselbaar zijn. De Pelangi-tekst vertoonde voor 50 % inversie, de tekst uit Hooykaas minder.

Hier enige voorbeelden van functieloze inversie na adverbiale inleiding van plaats.

Dari beberapa perkoempoelan orang pandai-pandai diseloeroeh doenia mengalir *kepada Nansen* medali-medali dan pangkat-pangkat Dr kehormatan.
Didalam sarang ini tinggal satoe pamili, *jang terdiri dari kira-kira* 1000 *semoet djantan dan betina.*
Dikota-kota berdjalan pergaoelan masjarakat, *jang bolèh djadi mendjadi bajangan, bagaimana roepanja pergaoelan hidoep djoega didaérah Repoeblik nanti. Disitoe* berdjalan peroesahaan asing.

Een enkele maal treedt functieloze inversie ook op na andere soorten adverbiale inleiding.

Sebabnja kalau ditoeroetkannja maksoednja seperti sebeloem datang kaboet jang tebal itoe, *pastilah ia dengan temannja akan hilang lenjap ditengah laoetan.*
Dan kalau tiba masa jang seroepa itoe, *tentoelah kelambatan.*
Tadi datang orang *mengabarkan.*

Vraagzinnen.

Ook hier kunnen de constructies met inversie en die met niet-inversie beide gebruikt worden:

Sakit engkau?
Engkau sakit?

of is de inversie de gewone constructie:

Bagaimana halnja?

De vraagzinnen kunnen we in twee groepen verdelen:

1. de vraagzinnen zonder vraagwoord;
2. de vraagzinnen met een vraagwoord.

De vraagzinnen zonder vraagwoord.

Men kan in het Maleis voor de vraag de gewone, bevestigende vorm nemen en de vraag geheel leggen in de toon:

Engkau tahoe apa isinja peti ini?

Er is echter bij dergelijke zinnen een sterke tendens voor inversie + *kah.*

Tahoekah engkau *apa isinja peti ini?*

Van 10 dergelijke vraagzinnen in de Pelangi-tekst waren er 6 met inversie-*kah* en nog twee met gedeeltelijke inversie.

Soesahkah hidoepmoe?
Tiada bermatakah kakimoe?
Soedah poeaskah toean *dengan hasil, jang telah ditjapai?*

Hier een gedeeltelijke inversie:

Tiadakah *engkau tahoe ....*

De vraagzinnen met een vraagwoord.

Als vraagwoorden treden op: *siapa, apa, betapa, bagaimana, mengapa, dimana* (mâna), *kemana* enz.

Treedt het vraagwoord op als naamwoordelijk deel van het gezegde, dan is inversie zo goed als regel.

Apa kehendakmoe?
Bagaimana pikiranmoe?
Siapakah engkau?

Is het vraagwoord voorzetsel-praedicaat, dan is de inversie ook de meest gebruikte constructie:

Sekarang dimana beliau?
Hendak kemana kamoe?

Treedt echter het vraagwoord als een bijwoordelijke bepaling op, dan is de niet-inversie zo goed als regel.

Dimanakah kita mendapat *makanan?*
Mengapa engkau mengeloeh
Hérankah engkau lagi, bagaimana kami dapat mempersiasiakan *sendjata kami barang sesaát djoega?*

Hiermede zijn we aan het eind van onze beschouwingen gekomen. Tot slot nog een paar korte opmerkingen.

Bij de Gebiedende Wijs komen op inversie gelijkende constructies voor:

Pertjajalah Pa' Kasim padakoe!
Diam kamoe!

Er is hier echter geen sprake van inversie tegenover niet-inversie, maar van Gebiedende Wijs zonder agensvermelding tegenover Gebiedende Wijs met agensvermelding.

Werkwoorden van het type d a t a n g, t i b a, s a m p a i, p e r g i, p o e l a n g enz. (men zou ze „engere bewegingswerkwoorden" kunnen noemen) lenen zich gemakkelijk voor inversie.

Er zullen bij deze beschouwingen nog wel aspecten van de inversie vergeten zijn, maar hopelijk vormen ze een inleiding voor verdere bespreking.

NOTULEN

BESTUURSVERGADERING
VAN 19 JANUARI 1946.

Aanwezig de Heeren Prof. Dr. Ph. S. van Ronkel (Voorzitter), H. T. Damsté (onder-Voorzitter), Mr. E. E. Menten (Penningmeester), R. A. Kern, Dr. W. H. Rassers, Prof. Dr. V. E. Korn, Prof. Dr. J. P. B. de Josselin de Jong, C. H. de Goeje en Dr. F. W. Stapel (Secretaris).

De Heeren Dr. C. W. Th. Baron van Boetzelaer van Asperen en Dubbeldam en Prof. Dr. F. D. K. Bosch waren verhinderd. Er is één vacature.

Opening. De Voorzitter opent deze eerste vergadering in het nieuwe jaar met een woord van welkom tot de leden. Daarbij richt hij zich in het bijzonder tot Mr. Menten, die voor het eerst weer in ons midden is, na langen tijd van afwezigheid, eerst door zijn detineering als gijzelaar, daarna door reizen in Amerika en elders, in verband met den wederopbouw van ons land.

De Heer Menten dankt voor de tot hem gerichte woorden. Gedurende zijn afwezigheid is het Penningmeesterschap vervuld door den Secretaris, bijgestaan door den adjunt-Penningmeester, maar hij, Mr. Menten, heeft zich steeds van de financieele situatie van het Instituut op de hoogte doen houden.

Notulen. Op verzoek van den Voorzitter leest de Secretaris de notulen der vergadering van 15 December a° p°, die ongewijzigd worden goedgekeurd.

Mutaties. Overleden zijn de leden Ir. J. G. Stuyfzand, Dr. J. E. van den Berg en D. Habbema.

Het lidmaatschap is opgezegd door de Heeren J. J. V. Haak, E.

Haak, Dr. C. C. Krieger, L. Solleveld, Mr. Dr. S. van der Bij, Ir. D. Wechgelaar, J. Webb, A. Winkelaar en L. Jagenau.

Als nieuwe leden hebben zich aangemeld de Heeren Dr. Andri H. H. Sampers, G. L. Tichelman, M. H. A. Sitsen en G. J. Veelo; als student-lid de Heeren J. S. Benthem, J. V. Lagerwerff, Jhr. R. A. A. Elias en Mejuffrouw Peggy Busé.

Bericht van veranderd adres is ontvangen van de leden P. W. Bolk, F. M. Joesoef, W. G. van Oyen, S. J. Sleyffers, Mas Tengkoe Bahar, J. H. Kruise en M. Quast.

Gelezen wordt een schrijven van het *Nederlandsch Bijbelgenootschap,* waarin de Algemeen-Secretaris, Dr. H. C. Rutgers, den dank van het Genootschap uitspreekt voor de toezending van 5 exemplaren van Dr. Van der Veen's Taè-woordenboek en tevens mededeelt, dat Dr. Van der Veen binnenkort met verlof naar Nederland denkt te komen. Zijn adres is voorloopig nog p/a Prof. Mr. J. M. J. Schepper, Van Heutsz-boulevard 17 te Batavia. Van een en ander wordt met belangstelling kennis genomen.

Overgegaan wordt tot voorloopige bespreking van candidaten, door het Bestuur te stellen voor de in Maart te houden verkiezing van Bestuursleden. Aan eenige Heeren zal worden gevraagd of zij met hun candidaatstelling accoord gaan.

Mededeeling van den Secretaris. Deze zet uiteen, dat het Instituutsgebouw in toenemende mate de gebreken des ouderdoms vertoont. In verband met den weder-opbouw van Den Haag lijkt het hem nu het aangewezen tijdstip om de mogelijkheid te overwegen van het stichten van een nieuw Instituutsgebouw. Begonnen zou z.i. moeten worden met steun en medewerking te vragen van het Gemeentebestuur, het Departement van Overzeesche Gebiedsdeelen en de groote Maatschappijen op het gebied van Mijnbouw, Scheepvaart en Industrie, Handel en Cultures. Hij stelt ten slotte voor een Commissie ad hoc aan te wijzen.

De vergadering gaat hiermede eenstemmig accoord.

Mr. Menten wijst er op, dat het wellicht mogelijk is dat in een der nieuwe Departementsgebouwen, welker stichting in overweging is genomen, een vleugel ter beschikking van het Koninklijk Instituut zou komen, bij voorkeur het Departement van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen of dat der Overzeesche Gebiedsdeelen.

In de door den Secretaris voorgestelde Commissie worden benoemd de Voorzitter, de Penningmeester en de Secretaris van het Instituut, benevens de Heer Ch. J. I. M. Welter. Aan de Commissie wordt als Secretaris toegevoegd de adjunct-Secretaris van het Instituut, de Heer H. J. C. van Rietschoten. Dr. Stapel wijst er op, dat met het vragen van steun aan diverse maatschappijen nog wat moet worden gewacht, tot de situatie in Indië zal zijn opgehelderd.

Boekgeschenken waren binnengekomen van Mr. F. D. E. van Ossenbruggen en Dr. F. W. Stapel. Aan de schenkers is dank betuigd.

Sluiting. Niets meer aan de orde zijnde sluit de Voorzitter de vergadering.

BESTUURSVERGADERING

VAN 16 FEBRUARI 1946.

Aanwezig de Heeren Prof. Dr. Ph. S. van Ronkel (Voorzitter), H. T. Damsté (onder-Voorzitter), R. A. Kern, Dr. W. H. Rassers, Prof. Dr. J. P. B. de Josselin de Jong, C. H. de Goeje, Prof. Dr. V. E. Korn en Dr. F. W. Stapel (Secretaris).

De Heeren Dr. C. W. Th. Baron van Boetzelaer van Asperen en Dubbeldam, Mr. E. E. Menten (Penningmeester) en Prof. Dr. F. D. K. Bosch hadden bericht van verhindering gezonden.

Notulen. Nadat de Voorzitter de bijeenkomst heeft geopend, leest de Secretaris de Notulen der Januari-vergadering; na een kleine aanvulling worden ze goedgekeurd.

Mutaties. Het lidmaatschap is opgezegd door de Heeren H. J. van Ingen en F. J. L. Blankenberg.

Als gewoon lid hebben zich aangemeld Mevrouw M. Poublon—Paul, Dr. A. N. J. Thomassen à Thuessink van der Hoop en de Heer M. Beglinger; als student-lid de Heeren A. L. S. Buurman van Vreeden en W. D. van der Kuil.

Bericht van adresverandering is binnengekomen van de leden Dr.

P. J. C. Baars, Mr. H. Groeneveldt, Mas Teungkoe Daliloedin, J. H. Kruize, H. Geerooms, F. Paulides, Ir. A. L. van der Laaken en Pangéran Adipatih Ario Koesoemo Joedo.

Jaarverslag. Op verzoek van den Voorzitter leest de Secretaris zijn ontwerp-jaarverslag over 1945. Na een enkele aanvulling wordt het goedgekeurd onder dankzegging voor de opstelling.

Rekening en Verantwoording. De Secretaris deelt een aantal exemplaren uit van het door hem en den adjunct-Penningmeester opgestelde Financieel Overzicht over 1945, benevens van de Balans per ultimo 1945. Hij geeft daarbij een aantal toelichtingen. Doordat enkele ontvangposten zijn meegevallen en doordat bij gebrek aan papier geen publicaties konden verschijnen, gaf het afgeloopen jaar een voordeelig saldo van ruim f 11.284,—. Een en ander wordt door de vergadering goedgekeurd.

In aansluiting daarbij wordt besloten de Heeren leden Ir. L. V. Joekes en Mr. A. Weynschenk te verzoeken zitting te nemen in de Commissie van Verificatie van bovengenoemde rekening.

Overgegaan wordt tot het opmaken van *voordrachten* van door het Bestuur aanbevolen candidaten ter vervulling van de vacatures, ontstaan door periodieke aftreding der leden R. A. Kern, Dr. W. H. Rassers en Dr. F. W. Stapel, benevens door het bedanken van Dr. Alb. C. Kruyt.

Mededeelingen van den Secretaris. Deze begint met de aangename mededeeling dat de Secretaris van het Kon. Bataviaasch Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen, Dr. A. N. J. Thomassen à Thuessink van der Hoop, hier te lande aangekomen, heeft verklaard dat de boekerij van genoemde instelling ongeschonden is gerestitueerd. Daarentegen is van Dr. Coolhaas bericht ontvangen dat het „Museum Oud-Batavia", kort vóór den oorlog gesticht op het graf van J. P. Coen, in deplorabelen staat verkeerd. Al het oude porcelein is geroofd, terwijl de overige verzamelingen, waaronder fraaie meubelen uit den Compagniestijd, zeer geschonden zijn.

Op voorstel van den Secretaris wordt besloten een tweetal leden om politieke redenen te schrappen.

Rondvraag. De Heer Kern vraagt of het portret van H. H. Moestapa kan worden opgenomen in zijn verhandeling over de Zeden en Gewoonten der Soendaneezen. Geen bezwaar. Verder vraagt genoemde Heer een der drie foto's van de oude moskee te Bandoeng, voorkomende in de verzameling van het Instituut, af te staan voor de Islamstichting te Leiden. Accoord.

Prof. Korn stelt voor de dissertatie van den Heer Dr. J. Dormeyer, over Banggai, die in de Verhandelingen zal verschijnen, nu reeds te doen zetten. De Secretaris wijst er op, dat reeds een Verhandeling, twee afleveringen der Bijdragen benevens een deel der Adatrechtbundels gezet zijn, doch wegens papiernood nog niet konden worden afgedrukt. Het lijkt hem gewenscht niets meer te doen zetten vóór een en ander zal zijn afgedrukt. De vergadering stemt hiermee in.

Een *Boekgeschenk* is ontvangen van Dr. F. W. Stapel.

Niets meer aan de orde zijnde sluit de Voorzitter de vergadering.

ALGEMEENE VERGADERING
VAN 16 MAART 1946.

Aanwezig de Bestuursleden Prof. Dr. Ph. S. van Ronkel (Voorzitter), H. T. Damsté (onder-Voorzitter), Dr. W. H. Rassers, Prof. Dr. F. D. K. Bosch, Prof. Dr. J. P. B. de Josselin de Jong, Dr. C. W. Th. Baron van Boetzelaer van Asperen en Dubbeldam, C. H. de Goeje, Prof. Dr. V. E. Korn en Dr. F. W. Stapel (Secretaris), benevens de leden Daan van der Zee, Mr. F. D. E. van Ossenbruggen, Dr. C. Nooteboom, E. E. M. Kuypers, Mr. S. C. H. Nederburgh, J. Norden, J. Keuning, Prof. Dr. J. Gonda, Dr. Ir. à Campo, L. V. Joekes, Mr. A. Weynschenk, M. F. J. J. Spruyt, Mevr. Tula M. de Vista, Ir. M. N. C. Vreede, L. Daroewenda en Pater J. Jak.

Opening. De Voorzitter opent de vergadering met een bijzonder woord van welkom, daar dit de eerste Algemeene Vergadering is na de bevrijding. Hij prijst het Instituut gelukkig, dat het gebouw, de kostbare boekerij en de verzamelingen handschriften en foto's vrijwel

geheel intact zijn gebleven. Slechts een klein aantal uitgeleende boeken zijn door bombardementen verloren gegaan. Prof. van Ronkel richt zich daarbij meer in het bijzonder tot den Secretaris, dien hij dankt voor zijn beheer in de moeilijke jaren der bezetting.

Jaarverslag. Op verzoek van den Voorzitter leest de Secretaris zijn jaarverslag over 1945 (zie hier beneden). Prof. Gonda stelt voor, het woord „gedrukten" te vervangen door een meer Nederlandsche uitdrukking. Opgemerkt wordt, dat „gedrukten" ook in regeeringsdocumenten wordt gberuikt. Niettemin zal de Secretaris het vervangen door „drukwerken".

Dr. Nooteboom zou gaarne iets meer vernemen van de aanslagen op het praedicaat „Koninklijk", waarvan het jaarverslag melding maakt. De Secretaris zet uiteen, hoe hij eenmaal door een Duitsche en eenmaal door een „Nederlandsche" instantie is opgeroepen in verband met de handhaving van het woord Koninklijk in den naam van het Instituut. Bij den tweeden oproep zijn de Voorzitter, wijlen Prof. Van Kan en de Secretaris er te zamen heengegaan. Op grond van het feit dat het Instituut reeds bij de oprichting in 1851 het praedicaat Koninklijk verkeeg en onder den naam „Koninklijk Instituut" de wettelijke goedkeuring verwierf, verklaarden beiden bezwaar te maken tegen verandering van den naam. In de wetenschappelijke wereld, ook buiten ons land, staat het Instituut als „Koninklijk Instituut" bekend. Het Commissariaat voor niet-economische vereenigingen verklaarde daarop, niet verder te zullen aandringen, doch stelde vast dat eventueele gevolgen voor rekening van het Bestuur zouden komen. Die gevolgen zijn evenwel uitgebleven.

De Heer Nooteboom verklaart zich onder dank voldaan. De Voorzitter dankt den Secretaris voor zijn belangrijk verslag.

Commissie van Verificatie. De Commissie, benoemd tot het nazien van de rekening en verantwoording van den Penningmeester over 1945 heeft het volgende proces-verbaal ingediend:

„Ondergeteëkenden, Mr. A. Weynschenk en Ir. L. V. „Joekes, door het Bestuur van het Koninklijk Instituut voor „de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië in „commissie gesteld tot het verifieeren van de financieele ad-„ministratie over het jaar 1945, verklaren hierbij:

„1° dat zij bevonden hebben, dat de aan de commissie

„getoonde effecten in overeenstemming waren met den daar-„van opgemaakten fondsenstaat, ook wat betreft de in 1945 „plaats gevonden hebbende mutaties;

„2° dat de rekening en verantwoording over 1945 in groote „lijn en zonder belangrijke afwijkingen overeenkomt met de „voor genoemd jaar vastgestelde begrooting;

„3° dat blijkens genomen steekproeven ten opzichte van „de kasverantwoording is geconstateerd, dat het beheer met „accuratesse en overzichtelijkheid is gevoerd;

„4° dat zij voor de goede contrôle eveneens de financieele „administratie over het jaar 1944, waarvan de verificatie door „de omstandigheden niet heeft plaats gehad, heeft onderzocht „en in orde bevonden.

„Redenen waarom zij Uw Bestuur in overweging geven „den Penningmeester en den Adjunct-Penningmeester onder „dank voor het gevoerde beheer acquit en décharge te ver-„leenen.

„Verder geeft de commissie in overweging de effecten van „het Instituut, in bewaring bij de Nederlandsche Handel-„maatschappij te 's-Gravenhage, ter vereenvoudiging van de „administratie te doen overbrengen bij de Heeren Heldring en „Pierson.

„Den Haag, 13 Maart 1946.

„De Commissie,

(w.g.) A. WEYNSCHENK.
(w.g.) L. V. JOEKES".

De Voorzitter dankt de commissie van verificatie voor de wijze, waarop zij haar taak heeft volbracht en stelt de vergadering voor, den Penningmeester en zijn adjunct onder dankbetuiging acquit en décharge te verleenen. Hiertoe wordt eenstemmig besloten.

De Heer Joekes geeft nog in overweging de naam „boekenfonds" in 's Instituuts documenten te vervangen door „opbrengst boeken". Bij een fonds denkt men aan een afzonderlijke boekhouding en kas. De Heer Van der Zee merkt op, dat ook in de uitgeverij en den boekhandel de voorraad boeken wordt aangeduid als een fonds en ziet geen enkel bezwaar in het handhaven van dien naam voor de in het dépôt van het Instituut aanwezige collectie Bijdragen, Verhan-

delingen en Werken. Ook de Secretaris zou dien naam willen behouden. Daartoe wordt besloten.

Verder stelt de Heer Joekes voor, het salaris van den assistent van de leeszaal te verhoogen. De Secretaris merkt op, dat in de vergadering van 1 Juli 1944 is besloten het salaris van bedoelden assistent van f 60,— te brengen op f 100,— per maand, boven vrij wonen, vuur, gas, water, electrisch licht en personeele belasting, onder handhaving van de bestaande toelage van f 32,50 per maand voor het schoonhouden van het gebouw. Na eenige discussie wordt besloten niet tot verhooging over te gaan.

Bestuursverkiezing. Overgegaan wordt tot verkiezing van vier Bestuursleden, drie wegens periodieke aftreding van de Heeren R. A. Kern, Dr. W. H. Rassers en Dr. F. W. Stapel, en een wegens bedanken van den Heer Dr. Alb. C. Kruyt. Op verzoek van den Voorzitter fungeeren de Heeren Dr. C. Nooteboom en E. E. M. Kuypers als stembureau. Gekozen worden de Heeren Ch. J. I. M. Welter, Prof. Dr. H. Th. Fischer, Dr. F. W. Stapel en Prof. Dr. G. W. J. Drewes. Alle gekozenen hebben bij voorbaat verklaard een benoeming aan te nemen

De Voorzitter bedankt de commissie van stemopneming en richt daarna enkele hartelijke woorden tot de aftredende leden Kern en Rassers, voor hetgeen zij in de afgeloopen vierjarige periode voor het Instituut hebben gedaan.

Rondvraag. Pater Jak dankt het Bestuur voor de hulp hem verleend bij den herbouw zijner bibliotheek over Adatrecht en Land- en Volkenkunde, die bij de Bezuidenhoutramp was verloren gegaan.

Niets meer aan de orde zijnde sluit de Voorzitter de vergadering met dank voor de opkomst.

JAARVERSLAG OVER 1945.

Inleiding. Vijf jaren lang heeft, met het geheele Vaderland, ook het Koninklijk Instituut, gezucht onder den druk der Duitsche bezetting. Twee onzer Bestuursleden brachten een groot deel van dien tijd in een gijzelaarskamp door; verschillende onzer boeken werden

in beslag genomen; papier voor onze uitgaven was òf niet te krijgen òf van erbarmelijke kwaliteit; de middelen tot verwarming van het Instituutsgebouw werden ons onthouden en de boeken beschimmelden in de dépôt's. Wegens het ontbreken van gas en electriciteit kon ten slotte in het geheel niets meer worden gedrukt. Door de stopzetting van het reizigersverkeer was het niet mogelijk de maandelijksche Bestuursvergaderingen te houden, terwijl ook de Algemeene Vergadering in het verslagjaar niet kon plaatsvinden. Maar het praedicaat Koninklijke werd, ondanks enkele aanslagen daarop, gehandhaafd en ook in de donkerste perioden bleef de hoop op bevrijding leven. Die hoop bleek niet ijdel. Het voorjaar van 1945 zag onze liefste wensch in vervulling gaan door de overwinningen der steeds nader komende Geallieerden, en de 5de Mei bracht de zoo vurig gewenschte bevrijding.

Aanstonds gingen daarop onze gedachten uit naar Nederlandsch-Indië, ons eigenlijke werkterrein, dat nog door de Japanners was bezet en waar duizenden landgenooten, in kampen opgesloten, een ellendig leven leidden en vol verlangen uitzagen naar hùn bevrijding. Maar ook na de capitulatie van Japan in Augustus 1945 konden zij hun werk niet hervatten of beginnen met herstel en wederopbouw. Bij het einde van het verslagjaar waren de Japansche troepen nog steeds niet weggevoerd, maar door onze Engelsche bondgenooten opbelast met de handhaving van orde en rust! Zij vervulden die opdracht door jonge heethoofden onder de Indonesiërs te bewapenen en op te zetten, zoowel tegen de Europeanen als tegen hun meer gematigde rasgenooten. Moord en doodslag waren aan de orde van den dag. Op Sylvester 1945 bood Java het beeld van den chaos.

Is het wonder dat het verslag over het jaar der bevrijding nog geen opgewekte klanken kan doen hooren?

Bestuur. Den 8sten Maart overleed onze oud-Voorzitter, Prof. Dr. N. J. Krom, nadat hij eenige jaren aan het ziekbed was gekluisterd geweest. Zijn uitzonderlijke verdiensten jegens de Wetenschap en het Koninklijk Instituut werden door den Voorzitter, Prof. Dr. Ph. S. van Ronkel, herdacht in de Bestuursvergadering van 8 September daarop en door Prof. Dr. F. D. K. Bosch in een „In Memoriam" in de Bijdragen, deel 103, bld. 1.

Daar in 1945 geen Algemeene Vergadering kon worden gehouden,

werd besloten de samenstelling van het Bestuur dat jaar ongewijzigd te handhaven, zooals die over 1944 was geweest.

Tot leedwezen van het Bestuur zag Dr. Alb. C. Kruyt zich genoodzaakt wegens hoogen leeftijd zijn Bestuursfunctie neer te leggen. In de vergadering van 8 September bracht de Voorzitter den Heer Kruyt dank en hulde voor wat hij als Bestuurslid vele jaren voor het Instituut heeft gedaan.

Leden. Het is niet mogelijk een juiste opgave te verstrekken van het ledental op ultimo December van het verslagjaar. Vele hier te lande woonachtige leden zijn verhuisd of vertrokken, sommige naar Indië, zonder daarvan opgave te doen; andere zijn in den strijd gevallen, nog weer andere in gevangenschap of van uitputting gestorven. Vooral onder de studentleden zijn er vele onvindbaar. Met de Indische leden zal dit evenzeer, zoo niet erger, het geval zijn. Het Secretariaat is doende om met behulp van den postdienst en den burgerlijken stand de ledenlijst zooveel mogelijk in orde te maken. Voorloopig kan worden medegedeeld dat zich ook in 1945 veel nieuwe leden hebben aangemeld. Voor zoover de gegevens thans (Maart 1946) ter beschikking staan zou het aantal gewone leden in Nederland 353 bedragen, leden in Indië 75, studentleden 121, wat een totaal zou maken van 549 leden, d.i. 126 meer dan bij het einde van 1943.

Als gezegd kan voor de absolute juistheid dezer getallen niet worden ingestaan.

Nog grooter was de verwarring van de lijst der ruilinstituten. Waar het Secretariaat toch reeds voorbereidingen had getroffen om deze lijst te herzien, vooral ook met het oog op diè instellingen, welke het begrip „ruilen" een al te eenzijdige beteekenis gaven, is in December begonnen met het rondzenden van een circulaire in het Nederlandsch, Fransch en Engelsch. Daarbij wordt aan alle ruilinstituten gevraagd of zij hun laatste adres willen opgeven; of zij prijs stellen op voortzetting van den ruil; wat het laatst door hen van ons ontvangen nummer en het laatst aan ons gezonden object. Reeds zijn daarop een aantal antwoorden binnengekomen.

Aan de talrijke Duitsche ruilinstellingen is bedoelde circulaire niet toegezonden. Het leek den Secretaris gewenscht af te wachten, welke dezer zich spontaan zouden aanmelden, waarna dan elk geval indivi-

dueel kan worden beoordeeld. Het verzenden van drukwerken naar Duitschland is trouwens nog niet mogelijk.

Personeel. Met ingang van 1 Juli 1945 zag het Bestuur zich genoodzaakt ontslag te verleenen aan den adjunct-Secretaris H. van Meurs. In de vacature werd voorzien door benoeming van den Heer H. J. C. van Rietschoten, oud-assistent-resident 1e klasse, die zich zeer spoedig had ingewerkt, den achterstand inhaalde en administratieve verbeteringen aanbracht.

De Heer J. H. Maronier, die geheel con amore de foto-afdeeling onder zijn beheer had genomen en ook de manuscripten-verzameling van het Instituut had geordend, werd op voorstel van den Secretaris benoemd tot conservator.

De stoker, J. de Heer, die gedurende circa 40 jaar de centrale verwarming had behandeld, moest wegens hoogen leeftijd ontslag nemen. Hem werd een pensioentje verleend. In zijn plaats benoemde de Secretaris W. Boekweg.

Werkzaamheden. In 1945 kon, ook na de bevrijding, voorloopig niets gedrukt worden wegens den papiernood. Geheel gezet en gecorrigeerd waren ultimo 1945 de afleveringen 1 en 2 van deel 103 der Bijdragen, het wachten was slechts op het benoodigde papier, waarvoor de toewijzing in December werd verkregen en dat dus, naar wij hoopten, spoedig daarop zou worden ontvangen. Bij het uitbrengen van dit verslag — Maart 1946 — was het intusschen nog niet verkregen. Vrijwel hetzelfde was het geval met Adatrechtbundel no. XLII. Daarvan waren voorloopig slechts 80 exemplaren gedrukt op slecht papier, de rest moest wachten op papiertoewijzing. (Sedert verschenen Maart 1946).

Door de goede zorgen van den conservator J. H. Maronier kwam de herordening van de verzameling handschriften gereed. De fotocollectie, mede onder beheer van den Heer Maronier, werd uitgebreid tot 22.080 stuks.

Uitgaven in voorbereiding. De kopie voor afl. 3 en 4 van deel 103 der Bijdragen ligt gereed; hierbij is een aanvulling van den catalogus der Maleische H.S. door Prof. Van Ronkel. Ook voor deel 5 der Verhandelingen is de kopie voorhanden: de vertaling van „Hadji Hassan Moestapa's Zeden en Gewoonten der Soendaneezen", door den Heer R. A. Kern. Deze Verhandeling is voor een groot deel

reeds gezet. Dr. W. Th. Coolhaas, inmiddels naar Indië vertrokken, leverde de persklare kopie in van het aanvullingsdeel van onze groote Coen-uitgave, terwijl tenslotte ook de Adatrechtcommissie een deel gereed heeft. Maar al deze uitgaven wachten op het benoodigde papier.

Bibliotheek. In 1945 gingen in totaal 37 boekdeelen verloren door bombardementen van de woningen der leden, die deze boeken van het Instituut in bruikleen hadden. Een dier leden kocht onmiddellijk een nieuw exemplaar en bood dat het Instituut aan; velen volstonden met kennisgeving en spijtbetuiging, enkelen lieten ook dit achterwege. De bibliothecaris is reeds doende de verloren gegane exemplaren zooveel mogelijk door andere (antiquarisch of nieuw) te vervangen.

Van het voor aankoop toegestane bedrag ad f 750,— werd slechts f 180,45 besteed, daar weinig wetenschappelijk werk over Indië verscheen. Ook het aantal boekgeschenken verminderde sterk.

Gebouwen ens. Zoowel het gebouw als de inventaris van het Instituut en de Koloniale Bibliotheek beginnen steeds meer de gebreken van den ouderdom te vertoonen. Het Bestuur heeft het voornemen in het komende jaar daaromtrent voorstellen te doen.

Financiën. De toestand van 's Instituuts financiën is gunstig. Doordat in het verslagjaar niets kon worden gedrukt bleef de post „publicaties", waarvoor f 7.350,— was uitgetrokken, geheel ongebruikt. De post „uitbreiding der bibliotheek" bleef f 570,— beneden de raming. Daarentegen bracht de opbrengst van het boekenfonds circa f 500,— meer op dan begroot was, de post contributies f 592,— meer, terwijl de kapitaalrente bijna f 1.000,— meeviel. Een en ander leidde tot het resultaat, dat de rekening over het afgeloopen jaar een saldo van f 11.284,— opleverde.

BESTUURSVERGADERING
VAN 16 MAART 1946.

Aanwezig de Heeren Prof. Dr. Ph. S. van Ronkel (Voorzitter), H. T. Damsté (onder-Voorzitter), Prof. Dr. V. E. Korn, Dr. C. W. Th. Baron van Boetzelaer van Asperen en Dubbeldam, Prof. Dr. F. D. K. Bosch, C. H. de Goeje en Dr. F. W. Stapel (Secretaris).

Notulen. De Voorzitter opent de vergadering, waarna de Secretaris de notulen leest der bijeenkomst van 16 Februari j.l. Ze worden ongewijzigd goedgekeurd.

Mutaties. Het lidmaatschap is opgezegd door de gewone leden G. L. Tichelman, A. de Haas, J. Th. A. B. Litjens, B. Westenberg, Ir. J. W. Maas en F. van Geuns, benevens door de student-leden A. Fanoy, J. B. E. Ph. van Hoeve, J. T. Wesseling en E. E. M. Kuypers; de laatste tegen 1947.

Bericht werd ontvangen van het overlijden van het gewone lid Drs. C. van Rossum.

Als lid zijn toegetreden de Heeren Ds. C. Spoor, resident A. S. L. Spoor, Ds. P. J. Lambooy, Ds. P. G. van Berge, Jhr. Ds. F. W. Teding van Berkhout en M. Franken; als student-lid Mevr. Mr. M. L. Muschkens geb. Dijkgraaf en de Heer J. H. Zillesen.

Bericht van adreswijziging werd ontvangen van de leden Mr. J. G. Buddingh de Voogt, Mej. H. J. Dolk, J. J. Boeles, J. H. van Loo, F. L. Wurfbain, Mr. M. Heinsius, Ir. M. J. T. W. G. Bolderdijk, L. W. de Bree, Drs. A. C. H. Schukking, Ir. E. J. G. Toxopeus, Mr. F. H. 's Jacob, C. D. Grijns jr., Drs. P. W. Milaan, G. J. Veels, P. W. van Dijl, M. Joesoef, C. A. Mooyen, Daan van der Zee, Dr. Alb. C. Kruyt en Mevr. R. E. van Duyl—Schultz.

Dagelijksch Bestuur. Overgegaan wordt tot verdeeling der functies van het Dagelijksch Bestuur. Gekozen worden: tot Voorzitter Prof. Dr. Ph. S. van Ronkel, tot onder-Voorzitter H. T. Damsté, tot Penningmeester Mr. E. E. Menten en tot Secretaris Dr. F. W. Stapel.

Secretaris. Deze stelt voor den prijs van Adatrechtbundel XLII te stellen op f 15,—. Daartoe wordt besloten.

Rondvraag. Prof. Bosch deelt mede vernomen te hebben, dat het instrumentarium van de Medische Hoogeschool te Batavia naar Jogjakarta is gevoerd voor de aldaar opgerichte Hoogeschool Gadjah Mada. Er loopen geruchten dat ook de Bibliotheek van het Bataviaasch Genootschap derwaarts zal worden vervoerd.

Prof. Korn stelt voor van het proefschrift van Dr. J. J. Dormeier, dat in onze Verhandelingen zal worden uitgegeven, 450 exemplaren te laten drukken, waarvan 250 voor Dr. Dormeier en 200 voor het Instituut. Accoord.

De Heer De Goeje komt nog eens terug op het voorstel der commissie van verificatie, om het geheele kapitaal van het Instituut op één bank te deponeeren. Z. Ed. acht verdeeling van het risico gewenscht. Hierover ontstaat eenig debat. Besloten wordt deze kwestie te bespreken met Mr. E. E. Meuten.

De Secretaris ontving, voor opneming in de Bijdragen, een artikel van Dr. M. G. Emeis, getiteld: „Inversie in Modern Maleisch". Den Heeren Prof. Van Ronkel en Prof. Drewes zal worden verzocht van advies te dienen.

Boekgeschenken zijn ontvangen van het Government of Ceylon, van Prof. Dr. G. Stahel, van den Heer Fr. Oudschans Dentz en van Dr. C. W. Th. Baron van Boetzelaer van Asperen en Dubbeldam. Aan de schenkers is dank betuigd.

Niets meer aan de orde zijnde sluit de Voorzitter de vergadering.

NOTULEN.

BESTUURSVERGADERING
VAN 18 MEI 1946

Aanwezig de Heeren H. T. Damsté (onder-Voorzitter), Prof. Dr. V. E. Korn, Prof. Dr. F. D. K. Bosch, Ch. J. I. M. Welter, Prof. Dr. J. P. B. de Josselin de Jong, Prof. Dr. G. W. J. Drewes en Dr. F. W. Stapel (Secretaris).

De Heeren Prof. Dr. Ph. S. van Ronkel (Voorzitter), Dr. C. W. Th. Baron van Boetzelaer van Asperen en Dubbeldam, C. H. de Goeje, Mr. E. E. Menten (Penningmeester) en Prof. Dr. H. Th. Fischer waren verhinderd te komen.

Opening. De wd. Voorzitter opent de vergadering en deelt allereerst mede, dat de Voorzitter, Prof. van Ronkel, een operatie heeft ondergaan en in het Diaconessen Ziekenhuis te Leiden wordt verpleegd. Hij spreekt de beste wenschen uit voor zijn algeheel herstel. Vervolgens richt de wd. Voorzitter zich in het bijzonder tot de Heeren Welter en Prof. Drewes, die op de laatst-gehouden algemeene vergadering tot Bestuursleden zijn gekozen. De Heer Welter had al eerder zitting in het Bestuur; Prof. Dewes is een nieuweling in ons midden. De Heer Damsté heet hen welkom en spreekt de hoop uit dat zij met hun adviezen mogen bijdragen tot den bloei van het Instituut.

De Heer Welter dankt voor de vriendelijke woorden, tot hem gericht en verklaart het ten zeerste op prijs te stellen weer in en met het Bestuur te mogen medewerken.

Notulen. Vervolgens leest de Secretaris de notulen der Algemeene Vergadering en die der Bestuursvergadering, beide van 16 Maart te voren. Ze worden ongewijzigd goedgekeurd.

Mutaties. Overleden zijn het gewone lid Mr. W. H. Hovenkamp en het student-lid G. H. Gelder.

Het lidmaatschap is opgezegd door de gewone leden Dr. Ir. C. van Dillewijn, Mr. J. W. Dijckmeester, J. A. Mochtar, H. Hut Jr., Ir. E.

J. G. Toxopeus, Th. A. Eerdmans, J. J. Roelofs Valk en G. J. van Gendt, alsmede door de student-leden D. C. Pey, W. A. Voerman en W. M. Nelissen, allen tegen 1 Januari 1947.

Tot gewoon lid worden benoemd T. B. Sanders, Mr. E. L. G. den Dooren de Jong, Mevrouw J. S. A. Carrière—Lagaay, Dr. L. Adam, R. Nieuwenhuis, H. C. Castens, Mr. W. F. A. Hakker en Mr. C. F. Bertling; tot student-lid J. Mulder, H. J. Zeevalking, R. M. de Vries, J. Pouwer, Mejuffrouw M. A. P. Roelofsz en R. M. Soedibbio.

Bericht van veranderd adres is ontvangen van de leden J. A. Mochtar, J. W. Laarman, Drs. J. R. M. Pratomo, J. Holsbergen, Dr. H. van der Veen, Dr. D. Schoute, J. S. Benthem, Dr. A. J. Bernet Kempers, Prof. Dr. G. W. J. Drewes, W. N. Otto, H. W. F. Otto, Th. A. Eerdmans, Prof. Ir. J. A. Grutterink, R. Verhagen, F. W. Eckenhausse, D. C. Pey, H. Oppenoorth, R. Wind, J. Renes, W. Z. Mulder en W. J. D. van Andel.

Gelezen wordt een schrijven van den Heer W. L. Olthoff, bestemd voor de Algemeene Vergadering, doch eerst twee dagen na die vergadering ontvangen. Genoemde Heer wijst er op dat hij bij het samenstellen der registers op tekst en vertaling van de Babad Tanah Djawi is uitgegaan van het register „Brandes". Alle getallen stemmen daarmee overeen, maar bij het verschijnen der registers bleken die van den Hollandschen en den Javaanschen tekst dooreen gekomen te zijn, terwijl verschillende trefwoorden uit den Hollandschen tekst in den Javaanschen ontbreken en omgekeerd. Het aantal dier verschillen bedraagt *meerdere tientallen*. De Heer Olthoff verklaart met absolute zekerheid te weten dat de eerste drukproeven, wat dit betreft, in orde waren, en niet te begrijpen hoe later „die geweldige verschillen" konden ontstaan. Na het afdrukken heeft de drukker de vellen met „fiat afdrukken" vernietigd, zoodat niet meer is na te gaan bij wie de fout ligt. Ten slotte vraagt de Heer Olthoff zich af „zoo al bij mij, door te veel vertrouwen op den drukker, een deel van de fout ligt, dit wel *geheel* op mij geschoven kan worden, of dat de grootste schuld wel degelijk bij den drukker ligt".

Het Bestuur merkt op, dat een auteur van de in duplo aangeboden drukproeven er steeds één behoudt ter controleering van den afgedrukten tekst. Dit heeft de Heer Olthoff *niet* gedaan. Toen de Secretaris onmiddellijk na het constateeren van de fouten hem de gecorrigeerde revisie opvroeg, verklaarde de Heer Olthoff die ver-

nietigd te hebben, waarmee het bewijs, dat de schuld niet bij hem lag, was verdwenen. Het was dus uitgesloten overtuigend vast te stellen welk gedeelte van de schuld bij den auteur en welk bij den drukker lag. In elk geval waren de registers onbruikbaar en was het Bestuur genoodzaakt een nieuw te laten maken, wat groote kosten met zich bracht.

Wat ten slotte het verzoek van den Heer Olthoff betreft om ook zijn standpunt in de Notulen bekend te maken, daaraan wordt bij deze voldaan.

De *Secretaris* stelt voor om de leden, die gedurende de oorlogsjaren in Indië hebben vertoefd, indien zij zulks verzoeken, vrij te stellen van contributiebetaling gedurende dien tijd. Zij kunnen, indien zij er prijs op stellen, de in die jaren verschenen publicaties van het Koninklijk Instituut tegen den halven prijs verkrijgen. De vergadering gaat hiermede accoord.

Vervolgens legt de Secretaris het herziene en bekorte artikel van den Heer Van den Berg van Saparoea over; zijn voorstel het te zijner tijd in de Bijdragen op te nemen, wordt aangenomen.

Rondvraag. Prof. Bosch vestigt er de aandacht op dat in een onlangs verschenen aflevering der *Journal of the Greater India Society* wordt aangekondigd dat een Engelsche vertaling van Krom's Hindoe-Javaansche Geschiedenis, van de hand van den Heer Sarkar, in voorbereiding is. In verband daarmede vraagt Prof. Bosch bij wien het auteursrecht berust. De Secretaris zal daarnaar informeeren.

Prof. Drewes dankt voor de vriendelijke woorden van welkom, bij den aanvang der vergadering tot hem gericht. Verder verzoekt Z.H.G. ten aanzien van het artikel van Dr. Emeis: „Inversie in Modern Maleisch", dilligent te worden verklaard.

Prof. Korn overhandigt een artikel van zijn hand voor de Bijdragen, getiteld „Mohammedaansch recht en adatrecht in Britsch en Nederlandsch-Indië".

De Voorzitter vraagt of het werk van Baldaeus, dat door wijlen Prof. Van Kan uit de bibliotheek was geleend en na zijn overlijden niet meer werd aangetroffen, al terecht is. De Secretaris moet tot zijn spijt verklaren dat dit niet het geval is. Hij zal nog een onderzoek instellen in de bibliotheek van het vredespaleis, waar Prof. Van Kan's boeken tijdens den oorlog waren ondergebracht.

Boekgeschenken waren ontvangen van den Heer H. L. A. van Wijk en van de Rijks Universiteit te Utrecht.

Aan de schenkers is dank betuigd.

Niets meer aan de orde zijnde sluit de Voorzitter de vergadering.

BESTUURSVERGADERING
VAN 8 JUNI 1946

Aanwezig de Heeren H. T. Damsté (onder-Voorzitter), Ch. J. I. M. Welter, Prof. Dr. F. D. K. Bosch, Dr. C. W. Th. Baron van Boetzelaer van Asperen en Dubbeldam, C. H. de Goeje, Prof. Dr. V. E. Korn, Prof. Dr. H. Th. Fischer en Dr. F. W. Stapel (Secretaris). De Heeren Prof. van Ronkel, Prof. Drewes, Prof. De Josselin de Jong en Mr. E. E. Menten waren verhinderd.

Opening. De onder-Voorzitter opent de vergadering en roept een speciaal welkom toe aan Prof. Fischer, die voor de eerste maal als Bestuurslid aanwezig is. Verder deelt Z.E. mede dat de Voorzitter, Prof. van Ronkel, herstellende is.

Prof. Fischer dankt voor de woorden van welkom.

Notulen. De notulen der vergadering van 18 Mei j.l. worden gelezen en na een kleine wijziging goedgekeurd en gearresteerd.

Veranderingen in de ledenlijst. Als lid hebben zich aangemeld Prof. Dr. H. T. Milo en de Heer A. J. Cock; als student-lid de Heeren J. A. C. van Burg en H. Stolp.

Bericht van veranderd adres werd ontvangen van de leden Mr. P. L. Dronkers, N. H. van der Lee, Mr. J. A. Jonkman, Mevr. Dr. M. M. Nelemans—Nicolspeyer, M. P. C. Laban, W. A. Krayenhoff van de Leur, A. Teeuw, Mevr. L. J. F. M. Panneberg—Stutterheim, J. H. Paardekooper, J. H. Niehof, Dr. P. Voorhoeve en W. F. Pothast.

In bespreking komt een verzoek van Prof. Dr. J. Gonda, om een subsidie van maximaal f 700 te willen verleenen aan den Heer A. Teeuw, ten faveure van diens zeer belangrijk en omvangrijk proef-

schrift. Besloten wordt na eenige discussie aan Prof. Gonda te vragen of reeds aan het Provinciaal Utrechtsch Genootschap om subsidie is gevraagd, en of in het genoemde proefschrift ook de oud-Javaansche tekst van het Bhunakāwya zal worden opgenomen. Nader zal dan op het verzoek worden beslist.

De *Secretaris* doet mededeeling van een schrijven van Dr. P. Voorhoeve, inzake verstrekking van edita van het Instituut aan leden, wier boekerij door den oorlog verloren ging. Besloten wordt die leden zooveel mogelijk tegemoet te komen.

Op een verzoek aan den Regeerings Voorlichtingsdienst te Batavia om geregelde toezending van het weekblad „Uitzicht" werd een gunstig antwoord ontvangen.

Naar aanleiding van het besprokene in de Mei-vergadering aangaande het auteursrecht van Instituuts-uitgaven is den Secretaris gebleken, dat indertijd is vastgesteld dat het auteursrecht bij den schrijver blijft, tenzij deze het uitdrukkelijk heeft afgestaan.

De Secretaris legt een lijstje over van leden, die ondanks herhaalde waarschuwing twee of meer jaren met hun contributie achterstallig zijn. Besloten wordt hen, die meer dan twee jaar achterstand hebben, te royeeren.

Wegens werkzaamheden als gecommitteerde bij de eindexamens in Noord-Brabant zal de Secretaris van 14 Juni tot en met 12 Juli afwezig zijn. Prof. Korn verklaart zich bereid gedurende dien tijd de functie van den Secretaris waar te nemen.

Bij de *Rondvraag* deelt Prof. Bosch een en ander mede over den toestand der verzamelingen en edita van het Bataviaasch Genootschap. De geruchten over wegvoering schijnen onjuist, althans overdreven te zijn.

Niets meer aan de orde zijnde sluit de Voorzitter de vergadering en roept de leden een „tot weerziens" na de vacantie toe.

BESTUURSVERGADERING
VAN 21 SEPTEMBER 1946

Aanwezig de Heeren H. T. Damsté (onder-Voorzitter), Ch. J. I. M. Welter, Prof. Dr. F. D. K. Bosch, Dr. C. W. Th. Baron van

Boetzelaer van Asperen en Dubbeldam, Prof. C. H. de Goeje, Prof. Dr. J. P. B. de Josselin de Jong, Prof. Dr. G. W. J. Drewes en Dr. F. W. Stapel (Secretaris).

De Heeren Prof. Dr. Ph. S. van Ronkel (Voorzitter), Prof. Dr. H. Th. Fischer, Prof. Dr. V. E. Korn en Mr. E. E. Menten (Penningmeester) waren verhinderd.

Opening. De onder-Voorzitter opent de eerste vergadering na de zomervacantie met een woord van welkom tot de aanwezigen. Hij brengt de groeten over van den Voorzitter, Prof. Dr. van Ronkel, die het ziekenhuis heeft verlaten en thuis moet aansterken.

Notulen. De Secretaris leest de notulen der vergadering van 8 Juni. Ze worden ongewijzigd gearresteerd.

Mutaties. Het lidmaatschap is opgezegd door de gewone leden Mr. M. Heinsius, D. Spier, Dr. R. Wind, E. R. Gerritsen Plaggert, Mr. A. F. van der Meulen—Moerkercken, C. J. M. de Klerk, E. Singer, Mr. A. J. Vleer en J. H. Vermeer.

Verder door de student-leden H. P. Degens, H. Drop, Mr. A. Kruyt en W. Roos.

Om politieke redenen is geroyeerd het lid F. W. P. Roessel.

Tot gewoon lid worden benoemd de Heeren P. J. Noorland, J. J. Bronkhorst, K. C. Constandse, N. Rem, Mr. A. Verheul, A. N. Seepers, C. A. Stellweg, Drs. H. A. W. Beijer en A. van Loon; tot student-lid F. W. J. van Es, B. J. J. Smit, A. P. Kelder, Ph. P. J. M. Daniels, E. de Jongh Swemer, Dr. Ph. van Akkeren en A. Stuurman.

Bericht van adresverandering is ontvangen van de leden G. G. Litjens, A. W. P. Holwerda, Mr. E. M. Uhlenbeck, P. W. van Milaan, J. W. Laarman, Ir. M. H. C. Vreede, J. H. Kruize, Ch. J. Grader, Dr. K. Neyss, Prof. Dr. C. C. Berg, Dr. J. L. Swellengrebel, Dr. P. Voorhoeve, W. Leegsma, Dr. P. C. J. Baars, A. M. Pino, R. Roolvink, A. Pool, C. J. Batenburg, Ch. Regenhardt, H. W. Vreedenburgh, J. R. H. Zieck, Dr. W. Ph. Coolhaas, Prof. Dr. G. F. Pijper, W. P. M. Rosier, F. P. Thomassen, Mr. H. J. Ewoudt Vermeulen en Dr. Th. G. Pigeaud.

Zonder opgave van adres of eenigerlei mededeeling zijn naar Indië vertrokken de leden C. B. Arriens, R. C. Bäck, P. L. Dronkers, F. W. Eckenhause, E. E. Gründberg, G. van Hansen, W. F. Schimmel, R. Heins, Mr. E. Muller, Mr. Ir. Pangeran Ario Noto Koesoemo,

A. E. Othen, Raden Saroso, A. Scheele, V. L. Vree, P. Wap, Mevr. C. H. Schwartz-van Vianen, C. Monod de Froideville, Ph. J. Sigar, Mas Goenara.

Gelezen wordt de correspondentie tusschen Prof. Dr. G. F. Pijper en den Secretaris. Prof. Pijper wijst er op dat alle correspondentie en gedrukten, die hij als vertegenwoordiger van het Instituut onder zijn beheer had, tijdens de Japansche bezetting zijn weggevoerd. Z.H.G. zal beginnen na te gaan welke leden van het Instituut nog in Indië zijn en wat hun adres is. Dan adviseert hij een zeer soepele regeling te maken inzake de achterstallige contributies, aangezien de ambtenaren in Indië maar net genoeg krijgen voor levensonderhoud en de rest van hun inkomen wordt geblokkeerd. Ten slotte zal Prof. Pijper de Indische leden vragen, welke sedert 1940 verschenen uitgaven van het Instituut zij willen ontvangen.

In antwoord daarop heeft de Secretaris een lijst der Indische leden per ultimo Maart 1940 aan Prof. Pijper toegezonden met verzoek die „bijgewerkt" terug te zenden. Wat de contributies betreft heeft hij den Heer Pijper medegedeeld, dat het Bestuur van het Instituut besloten heeft die Indische leden, welke zulks verzoeken, vrijstelling van contributiebetaling gedurende de oorlogsjaren te verleenen. De sedert 1940 verschenen publicaties kunnen zij tegen den halven prijs verkrijgen.

Intusschen is reeds een opgave van Indische leden ontvangen.

Komt ter tafel een briefwisseling met Dr. Th. Pigeaud, thans te Wassenaar, die eveneens zijn geheele boekerij verloren heeft en de welwillende hulp van het Instituutsbestuur inroept. Ook aan hem is medegedeeld dat vrijstelling kan worden verleend van contribuitiebetaling gedurende de oorlogsjaren en dat het Instituut aan leden, wier boekerij door den oorlog verloren ging, zooveel mogelijk tegemoetkoming zal verleenen ter verkrijging van edita van het Instituut.

Uit een nader schrijven van Prof. Dr. J. Gonda, inzake verleening van een subsidie aan den Heer A. Teeuw voor zijn proefschrift, blijkt, dat in genoemde dissertatie de tekst van het Bhomakawya *niet* zal worden opgenomen. Tevens dee,lt Prof. Gonda mede, dat aan het Prov. Utrechtsch Genootschap geen subsidie is gevraagd, omdat dit als stelregel zou hebben aangenomen geen dissertaties te subsidieeren. Na ampele discussie wordt besloten het verzoek af te wijzen, o.a.

omdat de Heer Teeuw inkomsten als lector geniet. Ook het feit dat nimmer subisidies voor proefschriften zijn verleend en de consequenties in den vorm van tal van aanvragen niet zouden uitblijven, heeft tot die beslissing bijgedragen.

Uit naam van Prof. Dr. C. Hooykaas te Batavia deelt Prof. Dr. C. C. Berg in een schrijven aan het Bestuur mede, dat er, speciaal onder Baliërs, groote belangstelling bestaat voor door het Instituut uitgegeven Oud- en Middel-Javaansche teksten. Het Instituut zou een goed werk doen door een aantal dier teksten ter beschikking te stellen van de Kirtya Liefrinck-van der Tuuk. Besloten wordt van elk der volgende teksten, namelijk het Ādiparwa, het Wirātaparwa, het Rāmāyana, de Kidung Sunda, de Bhāratayuda, de Arjunawināha, de Calon Arang en de Sorāndaka, 25 exemplaren aan te bieden.

Door het gezamenlijke personeel van het Instituut is een verzoek om salarisverhooging ingediend, „ten einde ook hunne bezoldigingen eenigermate aan te willen passen aan de zoozeer gestegen kosten voor levensonderhoud". Besloten wordt aan de onderteekenaars mede te deelen, dat er geen hprake kan zijn van een algemeene salarisverhooging. Slechts aan den assistent, tevens huisbewaarder, J. J. van Oudenallen, die geen andere inkomsten geniet dan die van het Kon. Instituut, wordt een verhooging toegekend van f 25 per maand, ingaande 1 Januari 1947.

Secretaris. Deze deelt mede, dat door een der om politieke redenen geroyeerde leden bezwaar is gemaakt tegen zijn royement. Besloten wordt het genomen besluit te handhaven.

Op grond van een door den Secretaris tot de brandstoffencommissie gericht verzoek is de verheugende toezegging ontvangen, dat boven de sedert eenige jaren ontvangen 100 eenheden, voor de komende winter nog 80 eenheden zullen worden toegekend. Met een zuinig verbruik zal het nu mogelijk zijn gedurende de koudste maanden de centrale verwarming in werking te stellen.

De Secretaris overhandigt aan de aanwezige bestuursleden afl. 1 en 2 van deel 103 der Bijdragen. Verder deelt hij mede, dat van het lid Ir. V. E. Joekes een artikel voor de Bijdragen is ontvangen, getiteld: „Het gedeelte Batang-Weleri van den grooten Postweg op Java". De Heeren Prof. De Goeje en Dr. Stapel zullen advies uitbrengen.

Rondvraag. De Voorzitter wenscht den Heer De Goeje geluk met zijn benoeming tot bijzonder hoogleeraar te Leiden. Prof. Drewes vraagt, wanneer afl. 3 en 4 van deel 103 der Bijdragen zullen verschijnen. De Secretaris zegt: „Zoo spoedig mogelijk". Prof. Bosch overhandigt een artikel voor de Bijdragen van den Heer R. A. Kern, getiteld „Zang en Tegenzang".

Boekgeschenken zijn ontvangen van Mevr. de Weduwe A. Mühlenfeld, Dr. C. Hooykaas en Fr. Oudschans Dentz.

Aan de schenkers is dank betuigd.

Niets meer aan de orde zijnde sluit de Voorzitter de vergadering.

BESTUURSVERGADERING
VAN 19 OCTOBER 1946

Aanwezig de Heeren H. T. Damsté (onder-Voorzitter), Ch. J. I. M. Welter, Prof. Dr. F. D. K. Bosch, Prof. Dr. V. E. Korn, Prof. C H. de Goeje, Prof. Dr. J. P. B. de Josselin de Jong, Prof. Dr. H. Th. Fischer en Dr. F. W. Stapel (Secretaris).

De Heeren Prof. Dr. Ph. S. van Ronkel (Voorzitter), Mr. E. E. Menten (Penningmeester), Prof. Dr. G. W. J. Drewes en Dr. C. W. Th. Baron van Boetzelaer van Asperen en Dubbeldam waren verhinderd.

Opening. De onder-Voorzitter opent de vergadering en brengt de groeten over van den Voorzitter, Prof. van Ronkel, die nog steeds niet hersteld is.

Notulen. De Secretaris leest de notulen der vergadering van 21 September 1946, die ongewijzigd worden goedgekeurd.

Mutaties. Het lidmaatschap is opgezegd door de leden L. W. de Bree, J. R. E. Hopman, Ir. Ch. C. van der Vlis, M. H. du Croo, L. Thierens, C. J. Batenburg, Mr. Dr. C. Smit, A. Vesseur en G. Strookappe. De beide laatstgenoemden waren student-lid.

Tot gewoon lid worden benoemd Mevrouw J. E. van Lohuizen—de Leeuw en de Heeren Dr. J. van Baal, Dr. R. Goris, C. Boterhoven de Haan, W. J. Bouvy, Dr. H. L. A. van Wijk en Drs. H. Bouman. Tot student-lid de Heer A. J. C. Lach de Bère.

Bericht van adreswijziging is ontvangen van de leden Mr. B. van Eyk, J. Pouwer, J. A. C. van Burg, Ph. van Akkeren, H. Koot, Mej. R. Koperberg, Mej. G. N. Thio, C. E. van Blommestein, W. N. Otto, W. P. G. Wolthers, M. C. T. Bertling, D. W. Rookmaker, Tenkoe Mohammed Daliloedin en Dr. H. van der Veen.

Naar Indië vertrtokken, zonder opgave van adres, zijn de leden J. W. Ganswijk en J. R. H. Zieck.

Gelezen wordt een schrijven van Dr. C. Hooijkaas, waarin dank gezegd wordt voor de toezending door het Kon. Instituut van een aantal boeken voor de Kirtya Liefrinck-van der Tuuk. Verder deelt Dr. Hooijkaas mede dat hij binnenkort in Holland hoopt aan te komen en dan persoonlijk op het Secretariaat zijn dank te kunnen betuigen.

Aan de orde komt een schrijven van het Secretariaat van het Nederlandsch Verbond van Koloniale Vereenigingen, waarin aan den Secretaris van het Instituut wordt gevraagd of naar zijn meening een verzoek aan het Instituutsbestuur, om zich bij genoemd verbond aan te sluiten, „een redelijke kans van slagen zou hebben". De Secretaris heeft geantwoord, dat het Kon. Instituut een zuiver wetenschappelijke instelling is, welker werkzaamheid niet met die van het Verbond overeenkomt. Een eventueel verzoek zal echter op de agenda der eerstvolgende Bestuursvergadering worden geplaatst.

Rondvraag. Prof. Korn overhandigt een exemplaar van een door de Japanners op Java uitgegeven illustratie Djawa Baroe, waaruit o.m. blijkt dat de Japanners de restauratie van het Prambanan-complex hebben voortgezet.

Prof. Bosch merkt naar aanleiding hiervan op, dat thans van de zijde der „Republiek" dit werk wordt voortgezet naar aanwijzingen van ingenieur Resink, die echter niet ter plaatse vertoeft.

Prof. Fischer vestigt er de aandacht op dat bij het Studium Generale aan de Universiteiten niet of niet voldoende plaats wordt ingeruimd voor Indië.

Dr. Stapel adviseert, mede namens Prof. De Goeje, het artikel van Ir. Joekes: „Het gedeelte Batang-Weleri van den grooten postweg op Java", te zijner tijd in de Bijdragen op te nemen. Conform besloten.

Boekgeschenken waren ontvangen van de Heeren Dr. A. C. Kruyt, Dr. P. H. Pott, J. A. Dierman benevens van de Openbare Leeszaal alhier.

Aan de schenkers is dank betuigd.

Sluiting. Niets meer aan de orde zijnde sluit de onder-Voorzitter de vergadering.

BESTUURSVERGADERING
VAN 16 NOVEMBER 1946.

Aanwezig de Heeren H. T. Damsté (onder-Voorzitter), Prof. Dr. G. W. J. Drewes, Prof. Dr. H. Th. Fischer, Prof. Dr. F. D. K. Bosch, Dr. C. W. Th. Baron van Boetzelaer van Asperen en Dubbeldam, Prof. C. H. de Goeje en Dr. F. W. Stapel (Secretaris).

De Voorzitter, Prof. Dr. Ph. S. van Ronkel, is nog steeds niet hersteld; de Heeren Mr. E. E. Menten (Penningmeester), Prof. Dr. V. E. Korn, Prof. Dr. J. P. B. de Josselin de Jong en Ch. J. I. M. Welter waren verhinderd.

Opening. De onder-Voorzitter opent de vergadering en deelt mede dat Prof. van Ronkel beterende is, maar nog niet geheel hersteld. In aansluiting daarbij leest de Secretaris een schrijven van Prof. van Ronkel voor.

Notulen. Vervolgens leest de Secretaris de notulen der Octobervergadering, die onveranderd worden gearresteerd.

Mutaties. Overleden is het lid J. C. Mollema. Tegen het einde van het lopende jaar is het lidmaatschap opgezegd door de dames R. Koperberg en Maria Tula da Vista, benevens door de Heeren De Rot en C. J. Graafland (student-lid).

Tot lid worden benoemd Mej. Dr[a]. S. H. Groenewegen en J. C. de Jong.

Bericht van adreswijziging is ingekomen van de leden Dr. H. J. K. Cowan en Dr. Andri H. H. H. Sampers.

Begrooting. Ter tafel komt het ontwerp-begrooting van het Koninklijk Instituut voor 1947, opgemaakt door den Secretaris en den adjunct-Penningmeester.

De Secretaris deelt een aantal afschriften rond en geeft bij verschillende posten een toelichting. Ofschoon de uitgaven zoo zuinig mogelijk zijn geraamd, wijst het ontwerp toch nog een nadeelig saldo aan van f 3000. In hoofdzaak wordt dit veroorzaakt door de enorme prijs-

stijging van papier en drukwerk; het papier is 3 à 4 maal zoo duur als vóór den oorlog en de drukkosten zijn opgeloopen van f 80 tot f 122 per vel van 16 pagina's, wat neerkomt op een verhooging van 52½ procent.

Prof. Drewes merkt op, dat ondanks deze verhoogde kosten het zetwerk slecht is en papier en omslag inferieur. Dat dit niet noodig is kan blijken uit tal van andere publicaties. Zooals de Bijdragen er nu uitzien zijn ze het Koninklijk Instituut onwaardig.

De Secretaris, tevens Redacteur, brengt onder de aandacht, dat het hier twee gescheiden zaken betreft, namelijk de prijsstijging en het uiterlijk van onze publicaties. Wat de eerste betreft, heeft hij informaties ingewonnen, waaruit hem gebleken is dat over de geheele linie een prijsstijging van circa 50 procent heeft plaats gehad. Daar zal voorloopig niets tegen te doen zijn.

Het tweede punt, het uiterlijk, dat overigens maar zijdelings met de begrooting in verband staat, heeft van vele zijden aanleiding gegeven tot klachten. Men vindt niet alleen papier en omslag slecht, maar ook het zetsel. Bovendien is de inkt flauw en het lettertype weinig aantrekkelijk. Hoe steekt dit alles af bij periodieken als het Tijdschrift van het Koninklijk Aardrijkskundig Genootschap, Cultureel Indië, De Gids, De Westindische Gids, de Blauwe Wimpel etc., die blijkbaar wel goed materiaal kunnen krijgen!

Er gaan stemmen op om te trachten elders beter bediend te worden.

Van andere zijde wordt er op gewezen, dat vele drukkerijen in de eerste plaats voor den handel werken en wetenschappelijke publicaties gebruiken als stoplappen om hun personeel in den slappen tijd aan het werk te houden. Wat deze opmerking betreft deelt de Secretaris mede van terzijde vernomen te hebben, dat de firma Smits ook werk voor de overvol bezette landsdrukkerij zou verrichten en dat daarvoor ander werk zou worden uitgesteld. Indien dit juist is, zou dat dan tevens verklaren waarom het zoo lang geduurd heeft eer de zoo juist verschenen dubbele aflevering van deel 103 der Bijdragen gereed was.

De Secretaris zal een en ander onder de aandacht van den directeur der drukkerij brengen. Prof. Drewes zegt toe zijn bezwaren op schrift te zullen stellen.

Wat verder de begrooting betreft wijst de Secretaris er op, dat het loopende jaar, 1946, een overschot zal opleveren, waardoor het geraamde tekort voor 1947 geheel of gedeeltelijk zal kunnen worden gedekt.

In de a.s. Decembervergadering zal de begrooting voor 1947 overeenkomstig het reglement worden vastgesteld.

Rondvraag. Prof. Bosch stelt voor hun, die het Instituut een boekgeschenk aanbieden, niet langer een gedrukte, maar een getypte en door den Secretaris geteekende dankbetuiging toe te zenden. Vele schenkers zijn daar gevoelig voor. Dit voorstel wordt ondersteund door Prof. Drewes en door de vergadering aangenomen.

Verder brengt Prof. Bosch ter tafel een manuscript met de laatste verhandeling van wijlen Dr. W. F. Stutterheim, over den Kraton van Madjapahit, een werk dat z.i. verdient te worden uitgegeven. Prof. Drewes, die het doorlas, is het daarmede eens. Er wordt besloten het in onze Verhandelingen uit te geven. Prof. Bosch neemt op zich de proeven te corrigeeren.

Prof. Fischer vraagt, of de in 1940 en 1941 verschenen afleveringen van het Tijdschrift van het Bataviaasch Genootschap ontvangen zijn. Dit is niet het geval. De Secretaris zal er over schrijven.

Boekgeschenken. De Heeren Prof. Drewes en Prof. Fischer bieden een boekgeschenk aan, dat dankbaar wordt aanvaard.

Sluiting. Niets meer aan de orde zijnde sluit de onder-Voorzitter de vergadering.

NOTULEN

BESTUURSVERGADERING

VAN 11 JANUARI 1947.

Aanwezig de Heeren H. T. Damsté (onder-Voorzitter), Prof. C. H. de Goeje, Prof. Dr. F. D. K. Bosch, Prof. Dr. V. E. Korn, Ch. J. I. M. Welter en Dr. F. W. Stapel (Secretaris). De overige Bestuursleden waren verhinderd. Er is één vacature.

Opening. De Heer Damsté opent deze eerste vergadering in het Nieuwe Jaar met het uitspreken van de beste wenschen voor de Bestuursleden persoonlijk, voor het Koninklijk Instituut en voor de Nederlandsche Gebiedsdeelen over-zee.

Notulen. De Secretaris deelt mede, dat de vergadering op 21 December niet kon doorgaan, daar hij door een sterfgeval in zijn naaste omgeving onmogelijk aanwezig kon zijn.

Verder brengt hij de groeten over van Prof. Dr. van Ronkel, wiens toestand belangrijk is verbeterd.

Vervolgens leest hij de notulen der vergadering van 16 November 1946, die ongewijzigd worden goedgekeurd.

Mutaties. Overleden zijn de leden Mr. C. W. Baron van Heekeren, S. Terwey en Frans Jurgens.

Tegen het Nieuwe Jaar hebben hun ontslag genomen de leden Mr. F. G. A. Huber, J. van der Vliet, F. J. Berg, J. V. Lagerwerff, Mej. S. C. van Santen, J. H. François, C. S. Knottnerus, W. S. Hamzah, Mr. J. K. Onnen, J. Barrau, Dr. A. Teeuw, P. J. Noorland, Mej. Mr. M. V. M. A. Voitus van Hamme, J. W. T. E. Sikkes, Mevr. J. S. A. Carrière—Lagaay, M. P. C. Laban en M. J. O. Branse.

Tot lid worden benoemd de Heeren L. C. V. Janssens, J. D. Kuipers en J. P. E. Hopman; tot student-lid de Heeren J. Feteris, G. C. E. Ang, J. Ensink en E. E. M. Kuypers.

Bericht van veranderd adres is ontvangen van de leden N. V. Cul-

tuurmaatschappij Toelangan, N. J. C. Geise, Jhr. Mr. H. C. van der Wijck, R. J. Ismael, Jhr. Mr. P. R. Feith, Dr. F. R. J. Verhoeven, Mr. E. L. C. den Dooren de Jong, Dr. K. A. Hidding, Dr. F. H. van Naerssen, Dr. J. A. Verdoorn, Mr. P. H. J. Sigar, Prof. Dr. G. W. J. Drewes, Ds. A. M. Middag, Dr. S. Hofstra, Drs. A. de Boer, Pr. Augustinus, R. A. H. Bergmann, L. Daroewenda, Dr. H. F. Tillema, Dr. H. van der Veen, Dr. H. J. H. Hartgerink, C. J. J. C. Vosmaer en E. E. Grünberg.

Begrooting 1947. Komt in behandeling de begrooting voor 1947. Prof. Korn vraagt, of het proefschrift van Dr. J. Dormeyer dit jaar in de Verhandelingen zal verschijnen. Na eenige discussie wordt bepaald, dat in '48 de Verhandeling van Dr. Stutterheim zal verschijnen, terwijl die van Dr. Dormeyer dit jaar, 1947, het licht zal zien.

Verder deelt Prof. Korn mede, dat Adatrechtbundel XLIII in bewerking is, terwijl een literatuuroverzicht over de jaren 1940 en volgende zeer gewenscht lijkt. Dit laatste zal niet vóór 1948 gereed kunnen zijn.

De begrooting wordt dan vastgesteld.

Naar aanleiding van een schrijven van Prof. Dr. Pijper over de moeielijkheid om gelden van Indië naar Nederland over te maken, besluit de vergadering Prof. Pijper in overweging te geven de contributie der Indische leden te storten op een boekje van de Postspaarbank, ten name van het Instituut.

Een schrijven van den directeur der drukkerij-Smits, als antwoord op de klachten over papier en druk der Bijdragen, benevens den langen duur van het gereedkomen, wordt voor kennisgeving aangenomen.

Wordt gelezen een schrijven van Prof. Dr. G. W. J. Drewes, waarin Z.H.G. mededeelt, tengevolge van zijn terugkeer naar Batavia ontslag te moeten nemen als medebestuurder van het Instituut.

De Voorzitter spreekt den dank uit voor hetgeen Prof. Drewes voor het Instituut heeft gedaan en wenscht hem het beste toe.

Naar aanleiding van een schrijven van Prof. Dr. C. Gerretson, waarin deze in overweging geeft het thans nog overvloedig aanwezige briefmateriaal omtrent hetgeen in Indië is geschied en nog gebeurt,

te verzamelen, wordt besloten een verzameling aan te leggen van brieven, kranten, tijdschriften, Handelingen der Staten-Generaal etc., voorzoover betrekking hebbende op de ommekeer in Indië.

Op het schriftelijk verzoek aan het Bestuur van het Bataviaasch Genootschap tot toezending van alle afleveringen van het Tijdschrift en het Jaarboek, na 1938 verschenen, heeft Mevr. Dr. J. van den End, bibliothecaresse van de Nood-Universiteit, geantwoord „dat er sedert 1940 niets is verschenen". Dit is in strijd met de feiten, daar uit andere bron is gebleken, dat het Tijdschrift tot 1942 geregeld is verschenen. Opheldering zal worden verzocht.

Rondvraag. Prof. Bosch deelt mede, dat het Instituut-Kern tot dusver de edita van het Kon. Instituut van particuliere zijde ontving, wat een ongewenschte toestand is. Hij geeft in overweging het Instituut-Kern in onze reeks ruilinstellingen op te nemen, waartoe besloten wordt.

Prof. Korn geeft in overweging de kaartenverzameling van het Instituut te ordenen en catalogiseeren. De Secretaris is van de noodzakelijkheid daarvan reeds lang overtuigd, maar ziet geen kans zonder personeelsuitbreiding daartoe over te gaan. Hij zal in deze dilligent blijven.

Verder overhandigt Prof. Korn een boekgeschenk van Prof. Mr. F. D. Holleman, dat dankbaar aanvaard wordt.

De *Secretaris* stelt voor, den prijs van deel V der Verhandelingen te stellen op f 6,—. Na eenige discussie wordt, gezien de vermeerdering der papier- en drukkosten, besloten den prijs vast te stellen op f 8,—.

Een artikel van J. Kleintjes S.J. wordt in handen gesteld van Prof. Bosch en Dr. Stapel.

Boekgeschenken zijn ontvangen van de Heeren Prof. Dr. V. E. Korn, Prof. C. H. de Goeje, Dr. F. H. van Naerssen en Mr. F. D. E. van Ossenbruggen.

Aan de schenkers is dank betuigd.

Niets meer aan de orde zijnde sluit de Voorzitter te vergadering.

BESTUURSVERGADERING

VAN 15 FEBRUARI 1947.

Aanwezig de Heeren H. T. Damsté (onder-Voorzitter), Dr. C. W. Th. Baron van Boetzelaer van Asperen en Dubbeldam, Prof. Dr. V. E. Korn, Prof. C. H. de Goeje, Prof. Dr. H. Th. Fischer en Dr. F. W. Stapel (Secretaris). De overige leden waren verhinderd. Er is één vacature.

Opening. De Heer Damsté opent de vergadering en brengt de groeten over van den Voorzitter, Prof. Van Ronkel, die thans zooverre hersteld is, dat hij de Algemeene Vergadering in Maart hoopt te presideeren.

Notulen. De notulen van de Januari-vergadering worden vervolgens door den Secretaris gelezen en goedgekeurd.

Mutaties. Overleden zijn de Instituutsleden Dr. C. van Arendonk, Prof. Dr. H. M. van Nes en Wouter Nijhoff. Het lidmaatschap is opgezegd door de Heeren A. N. Seepers, A. Steensma, M. L. J. Lemaire, W. A. Petri, M. Vierhout, G. van Vloten en Mr. Luc. Kiers, alsmede door de Cultuurmaatschappij Trangkil.

Als lid hebben zich opgegeven Mevrouw M. H. Szekely-Lulofs, H. Th. Chabot, W. Nijhoff Jr. J. Schmitz, H. Jacobi, H. F. Adelaar en H. F. Khouw; de laatste als student-lid.

Bericht van veranderd adres werd ontvangen van de leden A. L. S. Spoor, C. J. van Kempen, C. D. Grijns, Ch. Regenhardt E. H. W. Stappershoef, H. R. Geerooms, Prof. Dr. van Heine Geldern, Prof. Dr. J. J. L. Duyvendak en Dr. Ph. van Akkeren. Bovendien zijn een viertal leden naar Indië vertrokken zonder vooralsnog een adres aldaar te kunnen opgeven. Het zijn de Heeren J. E. Huygens, H. J. P. Terwogt, G. Koerselman en Dr. P. G. Berge.

Candidaatstelling. Overgegaan wordt tot het opmaken van vier drietallen, die aan de Algemeene Vergadering zullen worden aanbevolen bij de verkiezing van nieuwe Bestuursleden.

Jaarverslag. De Secretaris leest zijn ontwerp-jaarverslag over

1946. Het wordt goedgekeurd nadat op verzoek van de Heeren Korn en Fischer de Inleiding eenigszins is gewijzigd.

Financieel Verslag. De Penningmeester heeft ingezonden een Rekening en Verantwoording over 1946, een Kasverantwoording over 1946, alsmede een Balans per 31 December 1946. Aan een tweetal Instituutsleden, die geen zitting hebben in het Bestuur, zal worden verzocht een en ander na te zien en daarvan op de Algemeene Vergadering verslag uit te brengen.

Correspondentie. Binnengekomen is een schrijven van Prof. Korn, handelende over het drukken der Verhandelingen. Wordt voor kennisgeving aangenomen. Op een drietal aanvragen tot ruil van edita wordt gunstig beschikt.

Secretaris. Deze deelt mede, dat er voldoende brandstof is om bij zuinig beheer althans de leeszaal voorlopig nog behoorlijk te verwarmen.

Rondvraag. De Heer Damsté geeft in overweging de uitgevers te verzoeken een exemplaar hunner uitgaven, voor zoover op Indië betrekking hebbende, aan de Bibliotheek van het Instituut aan te bieden. De Secretaris wijst er op, dat vroeger al eens is gebleken, dat de meeste uitgevers daar niet toe bereid zijn. Besloten wordt telkens wanneer een belangrijk werk uitkomt een dergelijk verzoek tot de schrijvers te richten en dan in het Jaarverslag een lijst op te nemen van op deze wijze verkregen werken.

Boekgeschenken waren ontvangen van de Heeren B. Th. Ph. Sigar en J. G. Larive. Aan de schenkers is dank betuigd.

Niets meer aan de orde zijnde sluit de onder-Voorzitter de vergadering.

ALGEMEENE VERGADERING
VAN 15 MAART 1947.

Aanwezig de Bestuursleden Prof. Dr. Ph. S. van Ronkel (Voorzitter), H. T. Damsté (onder-Voorzitter), Prof. Dr. F. D. K. Bosch,

Dr. C. W. Th. Baron van Boetzelaer van Asperen en Dubbeldam, Prof. Dr. J. P. B. de Josselin de Jong, Prof. Dr. V. E. Korn en Dr. F. W. Stapel (Secretaris), benevens de gewone leden R. A. Kern, Dr. W. H. Rassers, Mr. C. T. Bertling, A. Spoor Jr., Mr. A. Weynschenk, Prof. Dr. T. H. Milo, Dr. F. R. J. Verhoeven, Prof. Dr. C. C. Berg, Pater J. Jak, J. J. Bronkhorst, D. W. N. de Boer en M. Spruyt.

De Voorzitter, Prof. Van Ronkel, voor het eerst na zijn langdurige en ernstige ziekte weer aanwezig, opent de vergadering met een woord van welkom tot de aanwezigen. Vervolgens leest de Secretaris zijn, hierachter als Bijlage opgenomen, Jaarverslag over 1946, dat, na een kleine redactiewijziging op voorstel van Dr. Verhoeven, wordt goedgekeurd, met dank aan den Secretaris.

Het volgende punt is het Verslag der Commissie tot onderzoek van de rekening en verantwoording van den Penningmeester. Genoemde Commissie, bestaande uit de Heeren A. Spoor Jr. en Mr. A. Weynschenk, brengt het volgende verslag uit:

„Ondergeteekenden, A. S. L. Spoor en Mr. A. Weynschenk, door het Bestuur van het Koninklijk Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië aangezocht de financieele administratie over het jaar 1946 in commissie te verifieeren, geven hiermede te kennen, dat:

1° de effecten, door den adjunct-penningmeester getoond, in aantal en coupures overeenstemmen met de specificatie van den fondsenstaat;

2° de genomen steekproeven ten aanzien van de kasverantwoording blijk hebben gegeven dat het beheer nauwkeurig is gevoerd;

3° de rekening en verantwoording als in orde kan worden aangemerkt.

Op voormelde gronden meent de Commissie het Bestuur van voormeld Instituut in overweging te kunnen geven den Penningmeester en den Adjunct-Penningmeester voor het beheer over 1946 acquit en décharge te verleenen.

Het is den ondergeteekenden aangenaam te kunnen aan-

teekenen dat — dank zij de behartenswaardige zorg der beheerders — de vrij groote saldi, waarmede het boekjaar is begonnen, door aankoop van effecten belangrijk zijn gereduceerd.

Den wensch, dien de Commissie van verleden jaar uitte, om ter vereenvoudiging van de administratie de effecten, in bewaring bij de Nederlandsche Handel Maatschappij, te doen overbrengen bij de Heeren bankiers Heldring en Pierson, kan deze Commissie, na overleg met den Penningmeester en Adjunct-Penningmeester, niet overnemen. Zij adviseert den bestaanden toestand onveranderd te laten.

De Commissie:
(w.g.) A. SPOOR JR.,
(w.g.) A. WEYNSCHENK."

Nadat de vergadering zich met het verificatieverslag accoord had verklaard, stelt de Voorzitter voor, den Penningmeester en diens adjunct voor het beheer over 1946 acquit en décharge te verleenen, onder dankbetuiging. De vergadering gaat hiermede unaniem accoord, evenals met den dank aan de Commissie van verificatie.

Overgegaan wordt nu tot de verkiezing van een viertal Bestuursleden, noodig geworden door de periodieke aftreding der Heeren Mr. E. E. Menten, Prof. Dr. V. E. Korn en Prof. Dr. J. P. B. Josselin de Jong, alsmede het vertrek naar Indië van Prof. Dr. G. E. Drewes. Reglementair is van dit viertal alleen Mr. Menten, de Penningmeester, herkiesbaar. Het Bestuur heeft, in overeenstemming met het Reglement, voor elke vacature een drietal van aanbevolen candidaten opgesteld.

De Heeren Dr. Verhoeven en Bronkhorst, die zich bereid hebben verklaard als stemopnemers te fungeeren, deelen mede, dat met groote meerderheid gekozen zijn de Heeren Mr. E. E. Menten, R. A. Kern, Mr. C. T. Bertling en Prof. Dr. C. C. Berg, die verklaard hebben een eventueele benoeming te aanvaarden.

Nadat de Voorzitter de heeren stemopnemers heeft bedankt, richt Z.H.G. zich allereerst tot de aftredende Bestuursleden, die hij dankt voor hetgeen zij voor het Kon. Instituut hebben gedaan. Vervolgens heet hij de nieuwgekozenen welkom; drie hunner hadden reeds eerder

in het Bestuur zitting, terwijl Mr. Bertling voor het eerst in den Bestuurskring treedt. De Voorzitter spreekt den wensch uit, dat een aangename samenwerking moge leiden tot bloei van het Koninklijk Instituut.

Rondvraag. Prof. Berg herinnert er aan, dat hij in 1938, mede dank zij het Kon. Instituut, naar Ned.-Indië kon vertrekken in het belang van een dialectonderzoek op Java. Dit onderzoek leidde aanvankelijk tot zeer bevredigende resultaten en o.a. werden niet minder dan 1600 opnamen op gramofoonplaten verkregen. Doch gedurende de bezettingsjaren is al dit materiaal verloren gegaan. De ervaring, bij de opneming verkregen, bleef echter en Prof. Berg hoopt later opnieuw aan den slag te gaan.

Verder wijst Z.H.G. er op, dat het vele, door Nederlanders in Indonesië verricht op het gebied van inheemsche talen en cultuur, in het buitenland niet of weinig bekend is. Het Kon. Instituut kan in deze een schoone taak vervullen door het uitgeven en verspreiden van een overzicht zijner publicaties in de Engelsche taal.

De Heer Kern constateert, dat reeds veel op dit terrein werd gedaan, o.a. door The Netherlands Information Bureau te New York. Mr. Bertling verwijst naar het plan van wijlen Prof. Dr. B. J. O. Schrieke, waaraan het Kon. Instituut heeft medegewerkt en dat binnenkort zijn voltooiing zal vinden in een uitvoerig document. Prof. Korn herinnert er aan, dat van het werk van Prof. ter Haer op adatrechtelijk gebied een vertaling in Amerika in bewerking is. Er is dus, constateert hij, materiaal genoeg ter voorlichting, maar er is zeker ook onwil!

Prof. Berg verklaart veel gehoord te hebben, dat hij nog niet wist. Hij beveelt zijn voorstel in de belangstelling van het Bestuur aan en hoopt er op terug te komen. Prof. Korn zou het zeer op prijs stellen als de Instituutsleden, die suggesties op dit gebied mochten hebben, die bij het Bestuur wilden indienen.

Niets meer aan de orde zijnde sluit de Voorzitter de Algemeene Vergadering met een woord van dank voor de belangstelling.

BESTUURSVERGADERING
VAN 15 MAART 1947.

Aanwezig de Heeren Prof. Dr. Ph. S. van Ronkel (Voorzitter), H. T. Damsté (onder-Voorzitter), Dr. C. W. Th. Baron van Boetzelaer van Asperen en Dubbeldam, Prof. Dr. F. D. K. Bosch, Prof. Dr. C. C. Berg, R. A. Kern, Mr. C. T. Bertling en Dr. F. W. Stapel (Secretaris).

Opening en Notulen. De Voorzitter opent de vergadering en herhaalt zijn welkomstwoorden tot de nieuw gekozen Bestuursleden. Hij dankt in het bijzonder den Heer Damsté, die het presidium gedurende zijn ziekte heeft waargenomen. Op zijn verzoek leest de Secretaris de notulen der bijeenkomst van 15 Februari, die ongewijzigd worden goedgekeurd.

Mutaties. Overleden is het lid H. C. Rehbock. Het lidmaatschap is opgezegd door de leden Dr. A. C. H. Schukking, H. Hallegraef en L. Daroewenda. Tot lid worden benoemd de Uitgeverij W. van Hoeve en de Heer B. Sozaev. Bericht van adresverandering is ontvangen van de leden C. C. F. M. Le Roux, Teungkoe Mohamad Daliloedin, Dr. A. N. J. Thomassen à Thuessink van der Hoop, Drs. J. H. Niehof, J. H. Kruize en Mr. H. Groeneveldt.

Dagelijksch Bestuur. Overgegaan wordt tot verkiezing van een Dagelijksch Bestuur. Gekozen worden: tot Voorzitter Prof. Dr. Ph. S. van Ronkel; tot onder-Voorzitter H. T. Damsté; tot Penningmeester Mr. E. E. Menten en tot Secretaris Dr. F. W. Stapel. De Voorzitter dankt voor het opnieuw in hem gestelde vertrouwen en beveelt zich aan voor den steun en de medewerking der Bestuursleden.

Op zijn vraag of de andere gekozenen hun benoeming aanvaarden, deelt de Secretaris mede, dat het in December a.s. 14 jaar geleden zal zijn, dat hij het Secretariaat op zich nam. Mede in verband met eenige publicaties, die op voltooiing wachten en hem geheel in beslag zullen nemen, acht hij het gewenscht het Secretariaat neer te leggen. Hij wil dan ook een herbenoeming slechts aanvaarden totdat een opvolger zal zijn gevonden, aannemende dat dit uiterlijk vóór het einde van dit jaar het geval zal zijn.

De Voorzitter betuigt zijn spijt over dit voornemen, maar begrijpt het te moeten eerbiedigen.

Correspondentie. Gelezen wordt allereerst een brief van Prof. Dr. G. E. Drewes uit Batavia, waaruit met veel genoegen wordt vernomen, dat men daar ter plaatse doende is de publicaties van het Kon. Bataviaasch Genootschap na 1940 te verzamelen om ze aan het Kon. Instituut toe te zenden.

Vervolgens komt in behandeling een schrijven van den Heer F. S. Eringa, die vraagt of het Instituut zijn proefschrift over het *Loetoeng Kasaroeng*-verhaal zoo spoedig mogelijk in zijn Verhandelingen zou willen uitgeven. Daar reeds Verhandelingen voor 1947 en 1948 zijn aangenomen, kan alleen reeds daarom niet aan dit verzoek worden voldaan.

Ten slotte leest de Secretaris een brief van den Heer Oudschans Dentz, die verzoekt het voor de Bijdragen aangenomen artikel van zijn hand over de afzetting van het Boschnegerhoofd in 1835 nu reeds te laten zetten, daar hij zeer waarschijnlijk over enkele maanden naar Zuid-Afrika vertrekt. De Secretaris heeft geen bezwaar en de vergadering verleent haar fiat.

De *Secretaris* deelt mede, dat door de strenge koude de brandstoffenvoorraad snel is verminderd. In navolging van verschillende overheidsinstellingen heeft hij moeten besluiten de bibliotheek voorloopig slechts op Woensdag en Zaterdag open te stellen.

Er werd nog al wat last ondervonden van lekkages, deels door het stukvriezen van buizen, deels door de zware sneeuwlaag en den daarop gevolgden vorst, die de afvoergoten verstopte.

Rondvraag. De Heer Damsté vraagt, of Dr. Goris bereid is gevonden een necrologie van Dr. Stutterheim te schrijven. Prof. Bosch antwoordt bevestigend.

Prof. Berg herinnert er aan dat het Kon. Instituut zich vóór zijn vertrek naar Indië bereid had verklaard zijn Mahabharata-studie uit te geven. Hij had evenwel nader besloten het naar Indië mee te nemen en daar uit te geven. Inderdaad was het te Batavia gezet, maar tijdens de bezetting in beslag genomen, waarna het zetsel vernietigd werd. Z.H.G. zou er prijs op stellen het weer op het lijstje der Instituutsuitgaven te zien geplaatst, waartoe wordt besloten.

Ten slotte wijst Prof. Berg op de wenschelijkheid van een Etymologisch Indonesisch Woordenboek. Hij hoopt daarop terug te komen.

Prof. Bosch dringt er op aan van 's Instituuts wege meer publicaties te doen verschijnen. De Secretaris antwoordt, dat er voorloopig kopij genoeg is, maar dat de papiervoorziening en de beperkte drukmogelijkheid nog zeer belemmerend werken.

Niets meer aan de orde zijnde sluit de Voorzitter de vergadering.

BESTUURSVERGADERING

VAN 19 APRIL 1947.

Aanwezig de Heeren Prof. Dr. Ph. S. van Ronkel (Voorzitter), Prof. C. H. de Goeje (waarnemend Secretaris), Dr. C. W. Th. Baron van Boetzelaer van Asperen en Dubbeldam, R. A. Kern, Prof. Dr. H. Th. Fischer, Prof. Dr. C. C. Berg, Prof. Dr. F. D. K. Bosch. Afwezig met kennisgeving Dr. F. W. Stapel, Mr. C. T. Bertling en H. F. Damsté; zonder kennisgeving Mr. E. E. Menten en Ch. J. I. M. Welter.

Opening. Ten 2 uur 15 min. opent de Voorzitter de vergadering.

Notulen. De Secretaris leest de notulen der Algemeene Vergadering van 15 Maart voor, waarbij de Heer Kern opmerkt dat deze feitelijk bij de volgende Algemeene Vergadering moeten worden voorgelezen.

De Secretaris leest de notulen der Bestuursvergadering van 15 Maart voor, die zonder opmerkingen worden goedgekeurd en gearresteerd.

Mutaties. De Secretaris leest de veranderingen in de ledenlijst voor.

Schrijven van de Heer Bruil, hoofd eener school, om bijstand, zij het in den vorm van wandversieringen enz. De vergadering besluit te antwoorden, dat het Kon. Instituut geen zaken als verlangd bezit.

De *Secretaris* doet mededeeling van de ziekte van den adjunct-Secretaris.

Hij doet mededeeling van het verven van den gevel. Prof. Berg

geeft in overweging ook offerte te vragen aan een schilder Jansen, Oude Rijn, Leiden, die voor de qualiteit instaat. De vergadering besluit de zaak in handen te laten van Secretaris en Penningmeester.

Ten slotte doet hij mededeeling van het verzoek van den Heer Roseboom; de vergadering gaat accoord met het voorstel om de gevraagde werken, indien voorradig, tegen den halven prijs af te staan aan den Heer Roseboom.

Rondvraag. De Heer Kern vraagt, hoe het staat met het Nomfoors Woordenboek van Van Hasselt?

Voorts maakt hij melding van den arbeid van den Heer Dunnebier over Bolaäng Mongondo. Deze heeft een paar korte artikelen aangeboden voor de Bijdragen. De vergadering benoemt de Heeren Kern en Berg in commissie om hierover te rapporteeren.

Voorts heeft de Heer Dunnebier een geschiedkundig overzicht van de vorsten van Bolaäng Mongondo, waarover reeds geschreven door Godee Molsbergen, doch nu zijn er ook gegevens, van de bevolking verkregen, in verwerkt. Is nog niet aangeboden, doch Kern acht opnemen wenschelijk en zal het in de volgende Bestuursvergadering ter sprake brengen.

Voorts heeft de Heer Dunnebier een Woordenboek van de taal van Bolaäng Mongondo gemaakt van ongeveer 900 foliovel. Het zal duur worden en ligt in de eerste plaats op den weg der Regeering, hoewel het Koninklijk Instituut het als afzonderlijke uitgave kan doen verschijnen en wellicht nog enkele anderen (o.m. Bijbelgenootschap) bereid zullen zijn te subsidieeren. Het register is nog in bewerking. De vergadering acht dit belangrijk; klein taalgebied, doch merkwaardige taal, verwant aan talen der Philippijnen. De Heer Kern beveelt aan, dat de Secretaris eens onderhands polst bij het Ministerie van Overzeesche Gebiedsdeelen. De Heer Berg beveelt aan, daar het langs den officieelen weg zeer lang kan duren, tevens particulier te schrijven aan den Heer Van Diffelen, fungeerend Directeur van Onderwijs te Batavia.

De Heer Kern bespreekt de weinige bekendheid in het buitenland van hetgeen door Nederlanders is verricht. Hij noemt een boek over Barbosa, welks schrijver de Nederlandse bronnen niet heeft geraadpleegd; dito het onlangs door de Hakluyt Soc. uitgegeven werk over de reis van Middleton, waaruit blijkt, dat men het werk van Hoessein niet kende. De Heer Kern ziet de oplossing in meer artikelen in het Engelsch te schrijven (nu Duitsch voorloopig van de baan is). Ook

wordt besproken een artikel van Loeb in Journal American Oriental Society 1944, welk artikel kant noch wal raakt; kans dat het tijdschrift een contra-artikel niet zal opnemen. De Heer Berg beveelt aan eens te spreken met Duyvendak, die relaties met Harvard heeft, om te informeeren wat men eraan zou kunnen doen.

Voorts wordt besproken een soortgelijk werk als Science in The Netherlands India, doch nu voor de α-vakken. Men zal het Departement van Overzeesche Gebiedsdeelen moeten raadplegen, zoowel voor de kosten, als om te zorgen voor de verspreiding. De eerste stap zou moeten zijn, dat de adjunct-Secretaris eens op schrift geeft wat er in het Engelsch bestaat, en ook wat andere Nederlandsche instanties reeds gedaan hebben. De lijst te voren zenden aan de bestuursleden, zoodat deze ter Bestuursvergadering op de hoogte zijn. Wat men ten slotte zal moeten uitgeven zal moeten zijn korte samenvatting der artikelen, niet een blote vermelding van titels, daar buitenlanders de oorspronkelijke artikelen niet altijd ter beschikking zullen hebben.

Het onderwerp zal op de volgende Bestuursvergadering nader aan de orde kunnen komen. Prof. De Goeje vestigt nog de aandacht op de West, ook al kan dit in belangrijkheid niet halen bij de Oost.

Prof. Fischer vraagt, of al eens gedacht is over een nieuwen secretaris, en in dit verband noemt Prof. Berg den Heer Mellema, laatstelijk leeraar in het Javaansch Alg. Midd. School te Djokja, die onlangs, na 20 dienstjaren, is afgekeurd en momenteel te Baarn woont en werkt aan Indisch Instituut. Hij heeft als basis een pensioen en als dit voor levensonderhoud onvoldoende mocht zijn, dan zou met een toelage in den een of anderen vorm volstaan kunnen worden. M. is ook een practisch man en daardoor geschikt.

Prof. Bosch heeft de necrologie Stutterheim van Goris ontvangen; vereischt een weinig bijvijlen, waarvoor Prof. Bosch zal zorgen.

Voorts bespreekt hij de wenschelijkheid om copie te spuien; het is ontmoedigend voor degenen die artikelen schrijven als er de eerste jaren geen kans is op plaatsing.

Niets meer aan de orde zijnde, sluit de Voorzitter ten 3 u. 25 de vergadering.

BESTUURSVERGADERING
VAN 17 MEI 1947.

Aanwezig de Heren Prof. Dr. Ph. S. van Ronkel (Voorzitter), H. T. Damsté (onder-Voorzitter), Prof. C. H. de Goeje, R. A. Kern, Prof. Dr. C. C. Berg, Prof. Dr. F. D. K. Bosch, Prof. Dr. H. Th. Fischer, Mr. C. T. Bertling en Dr. F. W. Stapel (Secretaris).

Afwezig de Heren Mr. E. E. Menten (Penningmeester), Dr. C. W. Th. Baron van Boetzelaer van Asperen en Dubbeldam en Ch. J. I. M. Welter.

Opening en Notulen. Nadat de Voorzitter de vergadering heeft geopend, leest de Secretaris de notulen der bijeenkomst van 19 April. Na enkele opmerkingen van de Heren Bertling en Bosch worden ze goedgekeurd en gearresteerd.

Mutaties. Bericht is ontvangen van het overlijden der leden Dr. J. W. Dankmeyer en R. E. Duyl-Schultz. Het lidmaatschap is opgezegd door de Heren M. Quast, Mr. E. H. von Barnau Sijthoff en B. I. Themans.

Tot lid worden benoemd Major C. R. Boxer (Engeland), L. E. L. Sluimers (student-lid), M. L. H. Cassutto, Mr. J. Prins en Mr. R. A. A. C. Roovers.

Bericht van adresverandering is ontvangen van de leden Rev. Father H. Geeroms, Ds. P. Middelkoop, Mr. B. Pronk, Mevr. M. Poublon—Paul, Mr. W. F. A. Hakker, J. J. de Zoete, Mr. H. Hoogenberk, D. W. Rookmaker, Drs. H. Bouman, M. Quast, Mgr. L. T. Brans, Dr. H. J. de Graaf, Tjan Tjoe Som, H. van der Wal, J. E. de Grove en Drs. J. A. Hardeman.

Correspondentie. Gelezen wordt een brief van 's Instituuts Commissaris in Indië, Prof. Dr. G. F. Pijper, waarin de moeilijkheden worden geschetst bij het zoeken van de adressen van tal van Indische leden, benevens bij de inning der contributie.

Vervolgens komt in behandeling een vraag van het hoofd der Rijks-inspectie van de bevolkingsregisters, aangaande de geslachtsnaam van een Siamese vrouw en het daarop door de Secretaris gegeven bescheid. Prof. Berg zal van bevoegde zijde inlichtingen trachten te verkrijgen.

Op een schrijven van het Nederlandsch Talen Instituut, waarbij een leercursus benevens een leerboekje voor het Maleis bij afname in flinke getallen voor f 2,50 per stel wordt aangeboden, zal de Secretaris antwoorden, dat het Instituut voor zijn bibliotheek gaarne over één (zegge 1) exemplaar zou beschikken.

Secretaris. Deze stelt voor afdrukken van de door Prof. Van Ronkel in de Bijdragen uitgegeven „Aanvullende catalogus der Maleise en Minangkabause handschriften, in het bezit van het Kon. Instituut", voor het publiek verkrijgbaar te stellen à f 1,— per stuk. Accoord.

Vervolgens geeft hij in overweging, met het oog op de drukke examentijd, de volgende vergadering te houden op 7 Juni. Hiertoe wordt besloten.

Ten slotte stelt hij voor, aan schrijvers van artikelen in de Bijdragen of Verhandelingen van het Instituut te verzoeken, in den vervolge de nieuwe spelling te gebruiken. Na enige discussie gaat de vergadering daarmede accoord, met dien verstande, dat het al of niet gebruiken van de naamvals-n aan de auteurs wordt overgelaten.

Rondvraag. De Voorzitter deelt mede, van de taalkundige, Dr. Voorhoeve, vernomen te hebben, dat deze het niet geheel eens is met de wijze van transcriptie, door de Heer De Boer toegepast in zijn artikel over Nai-Pospos. Daar de Heer De Boer nog meer verhandelingen in het Toba-Bataks zal aanbieden, is een bespreking zeer gewenst. Dit zal geschieden door intermédiair van Prof. Van Ronkel.

De Heer Kern adviseert, mede namens Prof. Berg, een tweetal artikelen van de zendeling Dunnebier in de Bijdragen op te nemen. Daartoe wordt besloten.

Verder zou de Heer Kern het zeer gewenst achten, dat de Secretaris op het Departement van Overzeese Gebiedsdelen eens ging informeren, of men in regeringskringen termen aanwezig acht om te komen tot de uitgave van een Woordenboek van het Bolaäng-Mongondo's. De Secretaris verklaart zich daartoe bereid.

Prof. Berg heeft vernomen, dat de publicaties van de „Thailand Research Society" te Bangkok hier te lande niet verkrijgbaar zijn en dat zelfs de Leidse Universiteitsbibliotheek ze niet bezit. Besloten wordt te trachten met genoemde Society in ruilverkeer te treden, en wel in dier voege, dat wederzijds twee exemplaren worden beschik-

baar gesteld, waarvan wij er dan één aan de Leidse bibliotheek zouden kunnen afstaan.

Vervolgens vraagt Prof. Berg of het Bestuur bereid is de vergaderzaal van het Instituut af en toe beschikbaar te stellen voor besprekingen van Indonesische vraagstukken. Het Bestuur verklaart zich in principe bereid.

Boekgeschenken waren ontvangen van de Heer O. L. Helfrich te Voorburg, aan wie daarvoor dank is gebracht.

Niets meer aan de orde zijnde sluit de Voorzitter de vergadering.

BESTUURSVERGADERING

VAN 7 JUNI 1947.

Aanwezig de Heren Prof. Dr. Ph. S. van Ronkel (Voorzitter), H. T. Damsté (onder-Voorzitter), R. A. Kern, Prof. Dr. F. D. K. Bosch, Dr. C. W. Th. Baron van Boetzelaer van Asperen en Dubbeldam, Prof. Dr. H. Th. Fischer, Mr. C. T. Bertling en Dr. F. W. Stapel (Secretaris).

De overige Heren waren verhinderd.

De Voorzitter opent de vergadering met een woord van welkom en verzoekt de Secretaris de *notulen* der bijeenkomst van 17 Mei voor te lezen. Ze worden vervolgens goedgekeurd.

Mutaties. Tot lid worden benoemd de Heren Mr. J. La Bree, G. R. van der Nagel en W. H. de Keulenaar.

Bericht van adresverandering is binnengekomen van de leden Mr. E. M. Uhlenbeck, J. Schürmann, R. A. H. Bergmann, Mr. C. T. Bertling, Mr. J. Prins, Dr. L. Adam, N. J. C. Geise, J. Holsbergen en Dr. H. Th. Chabot.

Gelezen wordt een brief van het hoofd der afdeling „Voorlichting Buitenland" van het Departement van Buitenlandse Zaken, waarin deze verzoekt een viertal werken uit de bibliotheek van het Instituut tijdelijk af te staan ten behoeve van een Amerikaan, te Parijs geves-

tigd, die zich bezig houdt met een Verhandeling over de Nederlands-Oostindische Compagnie. De Secretaris heeft geantwoord, dat 3 van de 4 genoemde werken in de bibliotheek voorkomen, maar dat uitlening alleen geschiedt aan leden van het Instituut. De vergadering gaat hiermede accoord.

Vervolgens leest de Secretaris een schrijven van Dr. H. van der Veen, inzake de distributie van een aantal exemplaren van het Tae-Woordenboek en de daarop door hem, Secretaris, gegeven inlichtingen.

Komt aan de orde een schrijven van Ds. P. Middelkoop, waarin deze mededeelt een Woordenboek van het Timorees te hebben samengesteld en dat gaarne aan het Kon. Instituut ter publicatie te willen aanbieden. Aan de Secretaris wordt verzocht hierover een bespreking met Ds. Middelkoop te houden. Mocht een Commissie van advies het werk aanbevelen, dan zou subsidie moeten worden aangevraagd, o.a. aan het Gouvernement van de nieuw-gevormde staat Oost-Indonesië.

Volgen de *Mededelingen van de Secretaris.* Deze leest allereerst een circulaire van de Union Académique Internationale te Brussel over een in September en October a.s. te houden bijeenkomst. Wordt voor kennisgeving aangenomen.

Daarna deelt de Secretaris mede, dat hij circa 4 weken afwezig zal zijn in verband met de eindexamens. Wordt besloten Prof. De Goeje en eventueel Prof. Kern te verzoeken zich af en toe te overtuigen van de goede gang van zaken. Dit is thans te eer nodig, nu de adjunct-Secretaris nog steeds ziek is.

Van Prof. Berg heeft de Secretaris een nadere toelichting verkregen op de Siamese naam Sri Bhen Jurai, waarvan hij mededeling heeft gedaan aan het hoofd der Rijks Inspectie van de bevolkingsregisters.

Ernstige moeilijkheden doen zich voor bij het zetten van die gedeelten in het artikel van den Heer Van Nieuwenhuyze, welke in Arabische karakters zijn gesteld. Indertijd heeft de directie der Uitgeverij Sijthoff te Leiden aan onze Voorzitter verklaard de benodigde karakters te hebben en bij het zetten behulpzaam te willen zijn. Nu het ogenblik daartoe is gekomen, verklaart Sijthoff „geen tijd" te hebben. Smits ziet maar één mogelijkheid, n.l. de Hollandse tekst zetten, de Arabische zinnen en woorden er in tekenen en dan van het geheel cliché's maken. Dit zal zéér duur worden. Na ampele

bespreking wordt besloten het artikel voorlopig te laten liggen en naar een andere oplossing uit te zien.

Op een vraag aan de betrokken afdeling van het Departement van Overzeese Gebiedsdelen, of de regering bereid is subsidie te verlenen voor het uitgeven van een Woordenboek der Bolaäng-Mongondo'se taal, heeft de Secretaris tot antwoord gekregen, dat in verband met de gewijzigde toestanden in Indië dit verzoek schriftelijk moet worden ingediend, met verstrekking van zoveel mogelijk inlichtingen omtrent taalgebied, talrijkheid der bevolking, de bewerker(s), etc. De Heer R. A. Kern zal die gegevens verschaffen.

Door de Secretaris is ontvangen een Memorandum van het „Department of Public Information" van de United Nations, waarin wordt medegedeeld, dat voortaan elk jaar op de 26ste Juni over de gehele wereld een herdenkingsfeest zal worden gehouden onder de naam „Dag van de Wereldvrede". Voor kennisgeving aangenomen.

Ten slotte deelt de Secretaris mede, dat van afl. 1 en 2 van deel 104 der Bijdragen reeds een groot deel is gezet en gecorrigeerd, en wel in de oude spelling. Het komt hem gewenst voor de nieuwe spelling eerst toe te passen met deel 105, dat dan geheel in eenzelfde systeem zal zijn gespeld. De vergadering gaat hiermede accoord.

Rondvraag. De Voorzitter brengt verslag uit van een bespreking, door hem gehouden met de Heren Dr. P. Voorhoeve en D. W. N. de Boer, in verband met de publicaties van laatstgenoemde over het Toba-Bataks.

BESTUURSVERGADERING

VAN 20 SEPTEMBER 1947.

Aanwezig de Heren Prof. Dr. Ph. S. van Ronkel (Voorzitter), H. T. Damsté (onder-Voorzitter), R. A. Kern, Dr. C. W. Th. Baron van Boetzelaer van Asperen en Dubbeldam, Prof. Mr. C. T. Bertling, Prof. Dr. C. C. Berg, Prof. C. H. de Goeje en Dr. F. W. Stapel (Secretaris).

De overige Bestuursleden waren verhinderd.

Opening. De Voorzitter opent de vergadering en spreekt er zijn

vreugde over uit, dat de aanwezigen na de vacantie weer in goede welstand verenigd zijn.

Notulen. Op zijn verzoek leest de Secretaris de notulen van 7 Juni 1947, die vervolgens worden goedgekeurd.

Mutaties. Overleden is het lid C. C. M. le Roux. Het lidmaatschap is opgezegd door de leden R. Nieuwenhuis, J. A. Kopp, P. W. Bolk, A. J. Wolters, J. Roede, J. R. Meijer Ranneft, Dr. J. Stroomberg, Mr. P. L. Wery, Mevrouw G. W. J. Wery—Macodompis, Drs. J. A. Hardeman, J. C. de Jong, Dr. J. Th. Vermeulen, C. A. Stellweg, W. P. van Dijl en J. Steensma.

Tot lid worden benoemd Mevrouw R. Ch. Urban—Ova, W. Dunnebier, Mr. S. D. Emanuels, W. Zwaan, Mr. M. R. Rinkel, A. P. H. Berkhuysen, Dr. A. Teeuw, D. J. M. Kleymans, C. F. M. Salters, benevens de bibliotheek van het Ministerie van Oorlog.

Tot student-lid de Heren J. D. Vermeer, C. F. G. Hogewind, G. E. Litan en J. F. Hansen.

Bericht van veranderd adres is ontvangen van de leden Prof. Clive Day, J. J. Bronkhorst, J. D. Kuipers, P. J. Lambooy, J. E. Huygens, J. J. de Zoete, Mr. W. F. A. Hakker, L. E. L. Sluimers, E. H. Heringa, L. C. Heyting, Dr. J. W. de Klein, J. W. Koot en L. Thierens.

Gelezen wordt een correspondentie van het Secretariaat met Prof. Dr. G. Pijper, vertegenwoordiger van het Instituut in Ned.-Indië, die inmiddels hier te lande is aangekomen.

Van de drukkerij is bericht ontvangen, dat de drukkosten van het artikel van Dr. C. van Nieuwenhuyze, wegens de vele pagina's in Arabische karakters, f 895,— zal bedragen. Men vindt dit wel zeer duur, maar besluit toch tot opname over te gaan, nadat Prof. Berg heeft voorgesteld in den vervolge dergelijke teksten te transcriberen in Latijns letterschrift.

De Heren Ir. V. E. Joekes en J. H. Maronier hebben een uitvoerige Memorie ingediend inzake de catalogisering van de geografische kaarten, in bezit van het Instituut. Prof. De Goeje zal deze Memorie bestuderen en er verslag over uitbrengen.

Overeenkomstig het voorstel der Commissie voor het Adatrecht

worden tot lid dier Commissie benoemd de Heren Dr. L. Adam, oud-Gouverneur van Jogjakarta; Prof. Mr. C. T. Bertling, directeur der afdeling Volkenkunde van het Indisch Instituut te Amsterdam; Dr. R. van Dijk, lector in het Staatsrecht van Ned.-Indië te Leiden; Prof. Mr. J. E. Jonkers, hoogleraar in het Strafrecht te Leiden en Prof. Dr. J. H. A. Logemann, hoogleraar in het Staatsrecht van Ned.-Indië te Leiden.

Op voorstel dierzelfde Commissie wordt ontslagen als lid Prof. Mr. H. A. Idema.

Gelezen wordt een schrijven van Prof. Mr. D. E. Holleman te Stellenbosch, ten geleide van een aantal periodieken, betrekking hebbende op Nederland en Ned.-Indië, en in de oorlogsjaren verschenen in Zuid-Afrika. In dank aanvaard.

Komt in behandeling een schrijven van de Librarian of the United Nations, waarbij een aantal uitgaven van het Instituut worden aangevraagd met opgave van de prijzen. Een lijst is toegezonden.

Op het verzoek om toe te treden tot de Nederlandse Organisatie van Tijdschrift Uitgevers (N.O.T.U.) zullen eerst enkele nadere inlichtingen worden gevraagd.

Door een antiquariaat zijn het Instituut aangeboden een manuscript over de kwesties tussen de Nederlandse en Engelse Oostind. Compagnieën inzake de uitzetting der Engelsen uit Bantam in 1684, alsmede een bijbel in de Malabaarse taal, door Bartholomeus Ziegenbalg, gedrukt te Franquebar in 1714, respectievelijk voor f 750,— en f 850,—. Hierop zal niet worden ingegaan. Het manuscript is ook op het Rijksarchief aanwezig.

In een schrijven van Prof. Dr. W. Ph. Coolhaas, d.d. 9 September a.c. uit Batavia, deelt deze mede, dat hem het beheer over het Landsarchief aldaar is opgedragen en dat een voorlopig onderzoek heeft aangetoond, dat er geen documenten verdwenen zijn. Dit wordt met grote belangstelling vernomen, mede in verband met de voltooiing van het 6de deel van het Corpus Diplomaticum Neerlando-Indicum.

Volgen de *Mededelingen van de Secretaris*. Deze zou ontvangst van kopy voor de Bijdragen zeer op prijs stellen.

Vervolgens leest hij de namen van een aantal leden voor, wier adres onbekend is; hij heeft daarmede enig succes.

Daarna brengt hij verslag uit over een onderhoud met Ds. J. Middelkoop, inzake diens Timorees Woordenboek, dat binnenkort ter uitgave aan het Instituut zal worden aangeboden.

De adjunct-Secretaris, de Heer Van Rietschoten, is gelukkig hersteld en heeft zijn functie weder opgenomen. Daarentegen is de Heer Mulder, onze adjunct-Penningmeester, ernstig ongesteld (gescheurde long).

Op voorstel van de Secretaris betuigt het Bestuur zijn dank aan de Heer J. Maronier, die de taak van de adjunct-Secretaris gedurende diens ziekte heeft waargenomen.

Nog deelt de Secretaris mede, dat de Verhandeling van Dr. W. F. Stutterheim naar de drukker is, maar niet vóór 1948 mag verschijnen.

Ten slotte vraagt de Secretaris of men er reeds in geslaagd is een opvolger voor hem te vinden. Het antwoord luidt ontkennend.

Rondvraag. Prof. Van Ronkel, vertegenwoordiger hier te lande van het Koninklijk Bataviaasch Genootschap, deelt mede, dat dit zijn werkzaamheden heeft kunnen hervatten en dat Prof. Dr. Hoesein Djajadiningrat wederom het Voorzitterschap op zich heeft genomen.

De Heer Damsté deelt mede, dat Dr. Graf te Leiden in het bezit is van een aantal Maleise pamfletten uit de bezettingstijd. Getracht zal worden er enkele voor het Instituut te verkrijgen.

Prof. Berg overhandigt een Balische Grammatica van de hand van Pater Kersten S.V.D. Besloten wordt deze spraakkunst op te nemen in de Bijdragen en er voor het onderwijs 250 overdrukken van te laten maken.

Verder brengt Prof. Berg ter tafel het herziene artikel van Dr. Emeis, „Inversie in modern Maleis". De Heren Van Ronkel en Berg zullen advies uitbrengen.

Vervolgens bespreekt Z.H.G. een Spraakkunst der Kamorose taal, samengesteld door Pater Drabbe. Daarop zal het advies worden gevraagd van Professor Held te Batavia. Bij gunstig advies zal het worden uitgegeven in de Verhandelingen van het Instituut.

Eenzelfde besluit wordt genomen ten aanzien van de uitgave van het Middeljavaanse geschrift Hariwansa door Dr. A. Teeuw, eveneens ter tafel gebracht door Prof. Berg.

Deze deelt verder mede, dat hij een bezoek heeft gebracht aan de Société des Océanists in het Musée de l'Homme, Place Trocadéro

te Parijs. Men heeft daar aangedrongen op ruil van édita met het Kon. Instituut. Besloten wordt daarop in te gaan met dien verstande, dat wij voor 1 exemplaar onzer uitgaven er twee van genoemde Société terugkrijgen, met de bedoeling er daarvan een aan de Leidse Universiteit aan te bieden.

Tot slot herinnert Prof. Berg er aan, dat reeds in 1936 besloten was een Verhandeling van hem uit te geven over het Mahabharata. Door zijn vertrek naar Indië en de daarop gevolgde oorlog en bezetting is daar niets van gekomen, maar Z.H.G. zou zijn aanspraak willen handhaven, wat als vanzelfsprekend wordt gehouden.

Aan het eind der vergadering deelt de Secretaris alsnog mede even te voren te hebben ontvangen het handschrift ener Banggaïse Spraakkunst van de hand van Pater J. W. van den Bergh, ter uitgave in onze Verhandelingen. Advies zal worden uitgebracht door de Heren Kern en Prof. Berg.

Boekgeschenken waren ontvangen van de Heren Prof. Van Ronkel, K. Ratelband, Prof. Bosch, Prof. G. J. Held, Dr. van Naerssen, Dr. Koes Sardjono, Prof. Mr. Holleman, Ir. J. F. de Vogel, Dr. Ir. C. van Dillewijn, Dr. C. W. Th. Baron van Boetzelaer van Asperen en Dubbeldam, Dr. J. A. Bernet Kempers, E. H. 's Jacob, benevens van de Bibliotheek van het Departement van Economische Zaken.

Aan de schenkers is dank betuigd.

Niets meer aan de orde zijnde sluit de Voorzitter de vergadering.

BESTUURSVERGADERING

VAN 18 OCTOBER 1947.

Aanwezig de Heren Prof. Dr. Ph. S. van Ronkel (Voorzitter), H. T. Damsté (onder-Voorzitter), R. A. Kern, Prof. Dr. F. D. K. Bosch, Prof. Mr. C. T. Bertling, Prof. C. H. de Goeje, Prof. Dr. H. Th. Fischer, Prof. Dr. C. C. Berg en Dr. F. W. Stapel (Secretaris).

De Heren Dr. C. W. Th. Baron van Boetzelaer van Asperen en Dubbeldam, Ch. J. I. M. Welter en Mr. E. E. Menten (Penningmeester) waren verhinderd.

Opening en Notulen. De Voorzitter opent de vergadering, waar-

na op zijn verzoek de Secretaris de notulen van 20 September leest. Ze worden gearresteerd.

Mutaties. Overleden is het lid Dr. G. Tjalma.

Het lidmaatschap is opgezegd door de Heren Tengkoe H. Bahar en H. Stolp.

Tot gewoon lid worden benoemd de Heren W. R. Becker, J. H. Vijgeboom, H. Luyk en J. P. A. H. van der Logt.

Bericht van adresverandering is ontvangen van de leden Prof. Dr. A. J. Bernet Kempers, Dr. H. van der Veen, Dr. Warner Münsterberger, Dr. R. Eysink, J. A. P. Grevers, Jhr. Ds. F. W. Teding van Berkhout, B. J. J. Smit en Mr. M. H. van Capelle.

Gelezen wordt een schrijven van de Heer E. H. W. van Stappershoef te Soerabaja. Tot het drukken van de daarin genoemde Balische Spraakkunst van Pater Kersten S.V.D. is in de September-vergadering bereids besloten. Wat het aanbod betreft tot geregelde toezending van enkele kranten, zo in het Nederlands als Maleis, dit is door de Secretaris dankbaar aanvaard.

De Nederlandse Organisatie van Tijdschrift Uitgevers (N.O.T.U.) heeft een aantal gedrukten ingezonden aangaande haar werkzaamheid. Het Bestuur is van mening, dat het Kon. Instituut weinig of geen belang heeft bij de werkzaamheid dezer organisatie en besluit derhalve niet als lid toe te treden.

Secretaris. Deze deelt mede:

1° Dat gedurende de afwezigheid van Prof. Dr. Pijper het commissarisschap van het Kon. Instituut voor Indië wordt waargenomen door Prof. Dr. W. Ph. Coolhaas, wat met dank wordt vernomen.

2° Dat hij nog steeds niets heeft vernomen omtrent het verschijnen van het door het Nieuw Guinea Committee uit te geven Nomfoers Woordenboek.

3° Dat het manuscript der Spraakkunst van de Kamorose taal, van de hand van Pater Drabbe, per regeringspost naar Indië is gezonden, ten einde het advies te mogen vernemen van Prof. Dr. G. J. Held.

4° Dat de steeds stijgende prijzen van papier en drukken het noodzakelijk maken òf om belangrijk minder te publiceren, òf uit te zien naar middelen tot vermeerdering der inkomsten. Wat dit

laatste betreft zou hij al dadelijk willen voorstellen de prijs der Bijdragen per deel voor niet-leden van f 10,— te brengen op f 15,—, en de jaarlijkse contributie van f 12,— op f 15,—.

Over dit voorstel ontwikkelt zich een algemeen en levendig debat. Men wijst er op, dat een der gevolgen mogelijk zal zijn dat velen, die de Bijdragen en Verhandelingen nodig hebben voor hun studie, doch niet meer kunnen betalen, verplicht zullen worden als lid te bedanken. De noodzaak dwingt echter over dit bezwaar heen te stappen. Ook andere middelen tot verhoging der inkomsten worden besproken en ten slotte wordt besloten:

1° De prijs der Bijdragen per deel voor niet-leden te brengen op f 15,—.

2° De jaarlijkse contributie voor gewone leden van f 12,— te brengen op f 15,—.
Aan studenten, die geen eigen inkomen hebben, kan worden toegestaan lid te worden tegen de halve contributie, dus f 7,50 per jaar.

3° Te informeren of door het openen van een advertentie-rubriek achter in de Bijdragen nieuwe inkomsten kunnen worden verkregen.

4° Te trachten subsidie te verkrijgen en wel:
  A. Van de regering (Dept. O.G.);
  B. Van het Prins-Bernardfonds te Amsterdam (Dr. J. H. Mulder, Vijzelstraat 52, Amsterdam);
  C. Van de Centrale Organisatie voor zuiver Wetenschappelijk Onderzoek alhier (Dr. P. A. Roelofsen, Princessegracht 19);
  D. Van de Commissie tot bevordering van het culturele contact Nederland-Indië.

Rondvraag. Prof. Van Ronkel biedt namens Dr. P. Voorhoeve een artikel voor de Bijdragen aan, getiteld: „Geboden en Regelen van de lieden van Naipospos".

De Heer Damsté deelt mede, dat de Heer Dr. Graf zijn collectie Maleise pamfletten uit de bezettingstijd bereids heeft geschonken aan de Leidse Universiteits-Bibliotheek. Z.W.E.Z.G. zal echter trachten een nieuwe collectie uit Batavia te verkrijgen.

De Heer Kern brengt de uitgave van een Bolaäng-Mongondo's Woordenboek van de hand van de Heer W. Dunnebier ter sprake en overhandigt een door genoemde Heer opgestelde uiteenzetting van land, volk en taal van Bolaäng-Mongondo. De Secretaris wijst er op,

dat zo'n woordenboek circa f 8.000,— aan drukkosten zal vergen. Besloten wordt inlichtingen in te winnen aangaande mogelijke subsidies.

Prof. Bosch wijst er op, dat het door vele lezers op prijs zou worden gesteld als in de Bijdragen ook boekbesprekingen zouden worden opgenomen. Men besluit dit punt te overdenken en in een volgende vergadering opnieuw ter sprake te brengen.

Boekgeschenken waren ontvangen van de Heren Mr. F. B. Simon van Leeuwen, J. H. E. van der Wall, Dr. J. van Baal en Dr. D. Nyèssen; een nieuwe collectie foto's van de Heer Ir. L. V. Joekes.

Aan de schenkers is dank betuigd.

Niets meer aan de orde zijnde sluit de Voorzitter de vergadering.

BESTUURSVERGADERING

VAN 15 NOVEMBER 1947.

Aanwezig de Heren Prof. Dr. Ph. S. van Ronkel (Voorzitter), H. T. Damsté (onder-Voorzitter), R. A. Kern, Prof. Dr. F. D. K. Bosch, Prof. Dr. C. C. Berg en Dr. F. W. Stapel (Secretaris).

De Heren Ch. J. I. M. Welter, Dr. C. W. Th. Baron van Boetzelaer van Asperen en Dubbeldam, Mr. E. E. Menten (Penningmeester), Prof. C. H. de Goeje, Prof. Dr. H. Th. Fischer en Prof. Mr. C. T. Bertling waren verhinderd.

Opening en *Notulen.* De Voorzitter opent de vergadering, waarna hij de Secretaris verzoekt de notulen van 18 October voor te lezen. Deze worden vervolgens goedgekeurd en getekend.

Mutaties. Het lidmaatschap is opgezegd door de gewone leden C. Boterhoven de Haan, H. C. van Bergen, Mr. Dr. P. A. F. Blom, N. Rem, S. A. Reitsma, J. F. M. van Malssen, Mevr. H. D. Baker—Van Delden, A. W. Ligtvoet, J. Poortenaar, Prof. Dr. H. Kraemer, W. J. Bouvy, H. Raat, Mr. L. E. G. den Dooren de Jong en R. Loman, benevens door de student-leden H. Oppenoorth, F. J. van der Dussen, A. H. Bakker, R. A. de Haze Winkelman, B. Korstanje,

Teungkoe Mohammad Daliloedin, A. L. S. Buurman van Vreeden, J. G. Larive Jr., E. de Jongh Swemer, L. W. Laarman, P. J. D. Versteegh en J. Mulder.

Tot gewoon lid wordt benoemd Mevrouw J. van Leur—De Loos; tot student-lid de Heer P. Oosterhoff.

Bericht van adresverandering werd ontvangen van de leden Mr. W. Kok Jr., Dr. F. R. J. Verhoeven, Pater Augustinus, F. F. F. van Suchtelen, M. Franken en H. C. Castens.

Begroting. In behandeling komt het ontwerp-begroting voor 1948, opgemaakt door de Secretaris. Deze deelt een aantal afschriften rond en geeft vervolgens een toelichting op de verschillende cijfers. Ondanks een zeer strenge bezuiniging, als het uitgeven van 2 in plaats van 4 afleveringen der Bijdragen, het schrappen van een post voor het slotdeel der Coen-uitgave enzovoort, is het resultaat een deficit van zesduizend gulden (f 6.000,—), in hoofdzaak veroorzaakt door de zeer sterk verhoogde prijzen van papier en drukkosten. Indien alle wenselijk geachte publicaties waren opgenomen, zou het tekort f 14.450,— bedragen.

Prof. Berg is van mening, dat de Adatrechtbundels alle belangstelling verdienen, maar dat het z.i. onredelijk is, dat het Instituut, wanneer het zijn eigen publicaties, de Bijdragen, moet gaan halveren, ³/₈ van het bedrag aan publicaties zou moeten besteden voor een Adatrechtbundel. Er dient een nieuwe overeenkomst met de Commissie voor het Adatrecht te worden aangegeven.

De Heer Damsté merkt op, dat de berekening van Prof. Berg onjuist is, daar er niet elk jaar een Adatrechtbundel verschijnt. De Secretaris bevestigt dit; in de laatste 10 jaar zijn slechts Adatrechtbundels verschenen in 1938, 1941 en 1943. Prof. Berg neemt hierop zijn bemerking terug.

De Heer Kern zegt toe deze zaak in de Adatrecht-Commissie te zullen ter sprake brengen.

Prof. Berg wijst er op, dat voor een jaarlijks litteratuur-overzicht samenwerking met andere instanties, als het Kon. Aardrijkskundig Genootschap en het Kon. Bataviaas Genootschap, moet worden gezocht, wat belangrijk tot kostenbesparing zou bijdragen. Thans is daar f 1.500,— voor uitgetrokken. Anderzijds acht Zijn Hooggeleerde het bedrag, dat voor uitbreiding der bibliotheek beschikbaar is gesteld, zijnde eveneens f 1.500,—, bij de sterk gestegen prijs van boeken, veel te gering. Dit zou z.i. minstens f 4.000,— moeten zijn.

Ten slotte wordt opgemerkt, dat de laatste jaren de gebruikelijke f 600,— van de Indische Begroting, niet zijn ontvangen. Gevraagd zal worden dit bedrag over de jaren 1939—1942 en 1945 tot 1947 alsnog te mogen ontvangen.

In de vergadering van 20 December a.s. zal de Begroting worden vastgesteld.

Adatrechtstichting. De Secretaris leest het binnengekomen verslag van de Adatrechtstichting over de jaren 1941—1947, alsmede een Overzicht van het geldelijk beheer dier stichting voor het tijdvak van 1 April 1944 tot 31 Maart 1947. Wordt voor kennisgeving aangenomen.

Catalogisering der kaarten. Gelezen wordt het advies van Prof. De Goeje op het voorstel der Heren Joekes en Maronier in zake het systeem der catalogisering der in het bezit van het Kon. Instituut zijnde kaarten.

Dit advies zal aan de genoemde Heren worden ter hand gesteld.

Uitgave De Besemah. Uit een schrijven van Prof. Van Ronkel blijkt, dat de Heer Helfrich voor de uitgave van zijn werk De Besemah, beschikken kan over circa f 1.500,—. Daar de kosten op 8 à 9 duizend gulden worden geraamd, zou het Kon. Instituut er eventueel f 7.500,— aan ten koste moeten leggen. Gevraagd zal worden de kopij ter bestudering tijdelijk aan het Kon. Instituut te willen afstaan.

Secretaris. Deze deelt mede, dat door tussenkomst van Prof. Dr. Coolhaas alle gedrukten van de Regerings Voorlichtingsdienst te Batavia zijn ontvangen, wat een belangrijke aanwinst voor de bibliotheek is.

Op de aanvragen, tot tal van Maatschappijen en Firma's die belangen in Indië hebben, gericht met verzoek om financiële steun, heeft tot dusver alleen de Bataafse Petroleum Maatschappij voor 1948 een bedrag van f 250,— toegezegd. De Secretaris heeft daarvoor dank betuigd.

Het opnemen van advertenties in de Bijdragen blijkt bij onderzoek weinig of niet productief te zijn.

Op zijn voorstel wordt het student-lid E. H. Heringa wegens wanbetaling geroyeerd.

Verder leest de Secretaris een schrijven voor van de Heer J. Loeber, inzake diens naamsverandering.

Tot slot deelt hij mede, dat hij nogmaals — ditmaal aangetekend — heeft geschreven aan Mevr. Van Kan—De Vries van Heyst, met verzoek de boekwerken van wijlen haar echtgenoot, die nog steeds in het Instituut zijn opgeslagen en welker ruimte dringend nodig is voor de bibliotheek, te willen doen weghalen. Ook nu is daarop niet gereageerd. Men adviseert de Secretaris Haar Edele op te bellen.

Rondvraag. De Heer Damsté adviseert een verzoek om steun te richten tot de Directie der Philips fabrieken. De Secretaris zal dit doen.

Verder overhandigt de Heer Damsté een „Bladvulling" voor de Bijdragen: „Wormstekige stenen op Atjèh en in Minangkabau".

De Heer Kern brengt het toegezegde artikel voor de Bijdragen ter tafel, getiteld: „Tweeërlei prefix *ka* in de Austronesische talen".

Prof. Berg dient een artikel in van de Heer J. Wils te Nijmegen, „De pronomina der Indische talen". Behalve Z.H.G. zal ook de Heer Kern daarover advies uitbrengen.

Boekgeschenken zijn ontvangen van de Regerings Voorlichtingsdienst te Batavia en van Prof. Mr. C. T. Bertling. Aan de schenkers is dank betuigd.

Niets meer aan de orde zijnde sluit de Voorzitter de vergadering.

BESTUURSVERGADERING
VAN 20 DECEMBER 1947.

Aanwezig de Heren Prof. Dr. Ph. S. van Ronkel (Voorzitter), H. T. Damsté (onder-Voorzitter), R. A. Kern, Prof. Dr. H. Th. Fischer, Prof. Mr. C. T. Bertling, Prof. Dr. F. D. K. Bosch, Dr. C. W. Th. Baron van Boetzelaer van Asperen en Dubbeldam, Prof. C. H. de Goeje, Prof. Dr. C. C. Berg en Dr. F. W. Stapel (Secretaris).

De Heren Mr. E. E. Menten (Penningmeester) en Ch. J. I. M. Welter waren verhinderd.

Opening en *Notulen.* De Voorzitter opent de vergadering, waar-

na de Secretaris de Notulen van 15 November voorleest. Deze worden na een kleine wijziging goedgekeurd en gearresteerd.

Mutaties. Het lidmaatschap is opgezegd door de leden M. Quast, J. J. Maatman, G. du Pree, Jhr. Mr. P. R. Feith, C. L. V. Janssens, W. P. G. Wolthers, A. Jacobs, J. van Hucht, Mr. C. W. van Santen, L. C. Vrijmen, Dr. P. J. C. Baars, Jhr. B. C. C. M. M. van Suchtelen, H. Paulides, J. J. Bronkhorst, Mej. Mr. M. Th. Juch, E. E. Gobee en G. Cley.

Tot gewoon lid worden benoemd de Heren A. Dirks en D. F. Uhlenbeck; tot student-lid C. Offringa.

Als donateur hebben zich aangemeld de N.V. Handelsvennootschap voorheen Maintz en Co. (f 25,—) en de Stoomvaart Maatschappij Nederland (f 50,—).

Bericht van adresverandering werd ontvangen van de leden Drs. J. H. Niehoff, Mr. W. J. A. Hendriks, J. D. Vermeer en Dr. H. K. J. Cowan.

Begroting 1948. Bij een nadere bespreking der begroting voor 1948 wijst de Heer Damsté er op, dat voor verhoging der contributie, waartoe in de November-vergadering is besloten, de goedkeuring der Algemene Vergadering vereist wordt volgens de artikelen 6 en 21 van het Reglement. Besloten wordt een voorstel daartoe aan de Alg. Vergadering te doen en in afwachting daarvan nog geen verzoek tot contributiebetaling rond te zenden.

Naar aanleiding van de post van f 2.000,— voor onderhoud van het gebouw wijst de Secretaris er op, dat het onder meer noodzakelijk is een nieuwe vloerbedekking in de leeszaal aan te brengen. De Heer Damsté adviseert prijsopgaaf te vragen voor het leggen van een parketvloer, terwijl Prof. Bertling meent, dat wellicht de Commissie tot Beheer vijandelijk vermogen zal kunnen helpen.

De Secretaris zal omtrent een en ander informaties inwinnen.

De Begroting wordt vervolgens goedgekeurd.

Van het *Commissariaat voor Indische Zaken* bij het Ministerie van Overzeese Gebiedsdelen werd de mededeling ontvangen, dat over 's Instituuts verzoek tot steun voor de uitgave van een Bolaäng-Mongondo's Woordenboek overleg wordt gepleegd met de Regering van Nederlands-Indië.

Subsidie-aanvragen. De Secretaris deelt mede, dat hij besprekingen heeft gevoerd met Dr. J. H. Mulder te Amsterdam, Directeur

van het Prins Bernhard-Fonds, en met Dr. P. A. Roelofsen, hoofd der Centrale Organisatie voor Zuiver Wetenschappelijk Onderzoek, waarvan het resultaat is, dat aan beide instellingen is verzocht elk de helft van het tekort op een zgn. Wensbegroting van het Instituut te willen bijpassen.

Secretaris. Deze deelt mede, dat de boeken van wijlen Prof. Van Kan, die bij het Instituut waren opgeslagen, op zijn verzoek zijn weggehaald.

Vervolgens stelt hij voor de prijs van deel VI der Verhandelingen te stellen op f 15,—, waarmede de vergadering accoord gaat.

Ten slotte brengt hij ter tafel een artikel voor de Bijdragen van de hand van de Heer Dr. H. J. van de Graaf, getiteld: „De kroon van Madjapahit". De Heren Prof. Fischer en Dr. Stapel zullen advies uitbrengen.

Rondvraag. De Heer Damsté toont enige voorbeelden van fotographische reproductie in plaats van druk. Het resultaat kan met druk volkomen concurreren en is belangrijk goedkoper. De Secretaris zal zich op de hoogte stellen.

De Heer Kern heeft een schrijven ontvangen van de Heer Lopez, de enige Philippino-taalgeleerde. Deze heeft, als gevolg van de oorlog, zijn gehele boekerij verloren, waarom de Heer Kern voorstelt hem een exemplaar toe te zenden van onze uitgaven voor zover die betrekking hebben op de talen der Philippijnen. De vergadering gaat hiermede accoord.

Prof. Berg deelt een en ander mede van door hem gehouden besprekingen te Parijs met vertegenwoordigers van de Rockefeller-Foundation over het publiceren van Indonesische studiën. Op de volgende vergadering zal Z.H.G. daarop uitvoeriger terugkomen.

Prof. Bertling ontving voor opname in de Bijdragen een manuscript van Pater Donatus Dunselman: „Bijdrage tot de kennis van de taal en de adat der Kendajan Dajaks. De Heren Professoren Bertling en Berg zullen advies uitbrengen.

Boekgeschenken waren ontvangen van het Nationaal Comittee tot handhaving der Rijkseenheid en van Dr. Nyèssen. Aan de schenkers is dank betuigd.

Als de Voorzitter deze laatste vergadering van het jaar 1947 sluit, doet hij dit met het uitspreken van de beste wensen naar aanleiding van de jaarswisseling.

UITGAVEN

VAN HET

Koninklijk Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië

OOK VERKRIJGBAAR BIJ

MARTINUS NIJHOFF

UITGEVER - 's-GRAVENHAGE

MEDE DOOR BEMIDDELING VAN DEN BOEKHANDEL.

Leden van het Koninklijk Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Ned.-Indië kunnen één exemplaar van de in deze lijst vermelde uitgaven koopen voor de helft van den prijs.

*Deze bepaling geldt echter niet voor de met een * gemerkte uitgaven.*

BIBLIOGRAPHIE.

Catalogus der Koloniale Bibliotheek van het Kon. Instituut voor de taal-, land- en volkenkunde van Ned.-Indië, door G. P. Rouffaer en W. C. Muller. 1908. X en 1052 blz. gr. 8vo. In linnen f 5.25

—— Hetzelfde. Eerste supplement [1908—1913]. 1915. VIII en 426 blz. gr. 8vo. In linnen f 2.60

—— Hetzelfde. Tweede supplement [1914—1925]. 1927. VIII en 485 blz. gr. 8vo. Gecart. f 2.60

—— Hetzelfde. Derde supplement [1926—1935]. 1937. VIII. en 439 blz. gr. 8vo. In linnen f 3.65

Catalogus der land- en zeekaarten van- en uitgegeven door het Kon. Instituut voor de taal-, land- en volkenkunde van Ned.-Indië, door W. C. Muller. 1913. VIII en 150 blz. Met register. gr. 8vo. f 2.10

Literatuur-overzicht voor de taal-, land- en volkenkunde en geschiedenis van Ned.-Indië, door F. H. van Naerssen en H. van Meurs. Deel I-IV, 1936—1939. 1937—1940. gr. 8vo. Per deel f 1.55

VERZAMELWERKEN.

Bijdragen tot de taal-, land- en volkenkunde van Ned.-Indië, gr. 8vo.
Deel 1-104. 1853-1948. Prijs per deel varieerend van f 3.15-f 10.50
Gedeeltelijk uitverkocht.

—— Inhoudsopgave van de deelen I (1853) tot en met deel 90 (1933). Met alphabetisch register. Samengesteld door W. C. Muller. 1933. 233 blz. gr. 8vo. f 2.60

—— Hetzelfde van de deelen 91 (1934)-100 (1941). Met alphabetisch register. Samengesteld door H. van Meurs 1941. 26 blz. gr. 8vo. f 0.52

Gedenkschrift uitgegeven ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan, op 4 Juni 1926. 1926. IV en 285 blz. Met 2 kaartjes, 1 afbeelding en 32 platen. gr. 8vo. f 3.15

Verhandelingen van het Kon. Instituut voor de taal-, land- en volkenkunde van Ned.-Indië. gr. 8vo.

Deel I. H. Terpstra, De factorij der Oost-Indische Compagnie te Patani. 1938. IV en 250 blz. Met 1 schetskaartje. f 4.20

„ II. E. J. van den Berg, De val van Sora. 1939. XVI en 193 blz. f 3.70

„ III. C. Nooteboom, Oost-Soemba. Een volkenkundige studie. 1940. 182 blz. Met 9 afbeeldingen. f 3.70

„ IV. M. Antoinette P. Roelofsz., De vestiging der Nederlanders ter kuste van Malabar. 1943. IV en 396 blz. Met 13 afbeeldingen op 8 platen en 3 kaarten. f 8.40

„ V. Hadji Hasan Moestapa. Over de gewoonten en gebruiken der Soendaneezen. Uit het Soendaasch vertaald en van aanteekeningen voorzien door R. A. Kern. 1946. XIV en 290 blz. f 8.40

„ VI. J. J. Dormeier, Bangganisch Adatrecht. f 15.—

„ VII. W. F. Stutterheim, De Kraton van Majapahit. f 7.50

GEOGRAPHIE — ETHNOGRAPHIE — REIZEN.

Bock, Carl, Reis in Oost- en Zuid-Borneo, van Koetei naar Banjermassin, ondernomen op last der Indische regeering in 1879 en 1880. Met histor. inleiding over Koetei en de betrekkingen van dit leenrijk tot de regeering van Nederlandsch-Indië, uitg. door P. J. B. C. Robidé v. d. Aa. 1881—1887. 2dln. I: 64 blz.; II: blz. 65-129 en LXXI blz. Met atlas van 30 platen (kleurendruk) en 1 kaart. 4to. f 8.40

Ethnographie van de Kleine Soenda-eilanden in beeld. Uitgegeven door het Kon. Instituut voor de taal-, land- en volkenkunde van Ned.-Indië te 's-Gravenhage, uit de nagelaten papieren van G. P. Rouffaer. 1937. 63 blz. Met 60 afbeeldingen. gr. 8vo. f 1.05

Groot, J. J. M. de, Het kongsiwezen van Borneo. Eene verhandeling over den grondslag en den aard der Chineesche politieke vereenigingen in de koloniën, met eene Chineesche geschiedenis van de kongsi Lanfong. 1885. VIII en 193 blz. Met 2 kaarten. 8vo. f 2.90

—— De lijkbezorging der Emoy-Chineezen. 1892. II en 114 blz. 8vo. f 1.55

Afzond. afdruk uit: Bijdragen T. L. en V., Vijfde Reeks, VII.

Jacobs, J., en *J. J. Meyer,* De Badoej's. 1891. VIII en 175 blz. gr. 8vo. (f 3.60) f 3.15

Ludeking, E. W. A., Schets van de residentie Amboina. 1868. IV en 274 blz. Met 1 plaat. 8vo. f 2.60

Afzond. afdruk uit: Bijdragen T. L. en V., Derde Reeks, III.

Martin, K., Bericht über eine Reise im Gebiet des Oberen Surinam. 1886. II en 76 blz. Met 4 platen. 8vo. f 1.55

OUDHEDEN — KUNST — MUNTKUNDE.

* *Beschrijving* van de ruïne bij de desa Toempang, genaamd Tjandi Djago, in de residentie Pasoeroean. Samengesteld naar de gegevens verstrekt door H. L. Leydie Melville en J. Knebel, onder leiding van J. L. A. Brandes. 1904. XII en 116 blz. Met 104 lichtdrukken naar foto's, 24 bouwkundige teekeningen en 1 kaart. folio In linnen f 26.25

*** Zie noot op pag. 1 van den omslag.**

Groneman, J., Tjandi Parambanan op Midden-Java, na de ontgraving. 1893. IV en 30 blz. Met 2 plattegronden en 64 lichtdrukken. folio. In portefeuille f 26.25

—— De Garebeg's te Ngajogyakarta met photogrammen van Cephas 1895. 88 blz. Met 25 platen en 1 kaart. langw. 4to. Gecart. f 6.30

Loebèr Jr., J. A., Timoreesch snijwerk en ornament. Bijdrage tot de Indonesische kunstgeschiedenis. 1903. 81 blz. Met 22 platen. gr. 8vo. f 2.10

Millies, H. C., Recherches sur les monnaies des indigènes de l'Archipel Indien et de la Péninsule Malaie. (Publié par G. K. Niemann). 1871. VIII en 180 blz. Met 26 platen. gr. 4to. f 6.30

GESCHIEDENIS.

Corpus Diplomaticum Neerlando-Indicum. Verzameling van politieke contracten en verdere verdragen door de Nederlanders in het Oosten gesloten, van privilege-brieven aan hen verleend, enz. Uitgegeven en toegelicht door J. E. Heeres en F. W. Stapel. Deel I-V, 1596—1752, 1907—1838. gr. 8vo. Per deel f 10.50

Vormen de deelen 57, 87, 91, 93 en 96 van de: Bijdragen T. L. en V.
De deelen I en II (57 en 87 der Bijdragen) zijn uitverkocht.
Aan elk contract gaat vooraf een korte historische uiteenzetting, betreffende de aanleiding tot het aangaan van de overeenkomst.
De serie zal de contracten tot en met 1800 bevatten.

Chijs, J. A. van der, De Nederlanders te Jakatra. Uit de bronnen, zoo uitgegevene als niet uitgeg. bewerkt. 1860. XII en 264 blz. 8vo. f 1.55

Coen, Jan Pieterss., Bescheiden omtrent zijn bedrijf in Indië. Verzameld door H. T. Colenbrander. Uitgegeven door het Koninklijk Instituut voor de taal-, land- en volkenkunde van Ned.-Indië. 1919—1923. Deel I-V. Met 2 portretten, gr. 8vo.
Per deel in linnen, kop verguld (f 25.—) f 15.75

Het zesde deel bevattende de levensbeschrijving van Coen is uitverkocht.

Robidé van der Aa, P. J. B. C., De groote Bantamsche opstand in het midden der vorige eeuw, bewerkt naar meerendeels onuitgegeven bescheiden uit het oud-koloniaal archief, met drie officieele documenten als bijlagen. 1881. II en 128 blz. 8vo. f 1.55

Afzond. afdruk uit: Bijdragen T. L. en V., Vierde Reeks, V.

RECHTS- EN STAATSWETENSCHAP.

(Inwendig beheer — Inlandsche bevolking — Inlandsch recht).

Adatrechtbundels, Dl. 1 t/m 42, bezorgd door de commissie voor het adatrecht. gr. 8vo.

De inhoud der bundels bestaat uit afgedrukte rapporten of andere gegevens uit regeerings- of bestuursarchieven, uit adatvonnissen en uit niet of moeilijk bereikbare verhandelingen en gegevens van particulieren. Waar noodig werden die stukken door de commissie bewerkt of van noten voorzien.

Inhouds- en prijsopgave van de bundels I-XLII, 1910-1943:
Alaslanden, zie: Gajolanden
Ambon, zie: Borneo
Bali en Lombok, XV f 5.25; XXXVII f 6.30 (*zie ook:* Java)
Bataklanden, zie: Gajolanden
Borneo, XIII f 5.25 (*zie ook:* Maleisch gebied.)
Borneo, Zuid-Selebes, Ambon, enz., XXXVI f 6.30
Celebes, IX f 3.65; XVII f 4.20; XXXI f 5.75 (*zie ook:* Borneo en Zuid-Selebes)
Gajo-Alas- en Bataklanden, XXXVIII f 5.25
Gemengd, I f 2.60; V f 4.20; VII f 4.20; X f 4.20; XII f 4.20; XVII f 5.75; XXII f 6.30 XXV f 6.30; XXVIII f 6.30; XXIX f 6.30; XXXIII f 5.75; XXXIX f 6.30; XLII f 15.75
Groote Oost, XXIV f 6.30
Groote Oost en Philippijnen, XVI f 6.30; XXI f 5.75
Java en Bali, XXIII f 6.30
Java en Madoera, II f 3.15; IV f 4.20; VIII f 3.15; XIV f 5.25; XIX f 6.30; XXXIV f 5.75
Lombok, *zie:* Bali
Madoera, *zie:* Java
Maleisch gebied en Borneo, XXVI f 6.30
Minahasa,III f 2.10
Philippijnen, *zie:* Groote Oost.
Riau, *zie:* Sumatra
Selebes, *zie:* Celebes en Zuid-Selebes
Sumatra, VI f 4.20; XI *Uitverkocht;* XXVII f 6.30; XXXV f 6.30; XLI f 6.80 (*zie ook:* Zuid-Sumatra)
Sumatra en Riau, X f 6.30
Zuid-Selebes, *zie:* Borneo
Zuid-Sumatra, XXXII f 5.75
Bundel XXX bevat de Registers op de bundels I-XXIX f 4.20
Bundel XL bevat de Registers op de bundels XXXI-XXXIX f 6 30

Berg, L. W. C. v. d., Het inlandsche gemeentewezen op Java en Madoera. 1901. 140 blz. 8vo. f 2.10

—— De Mohammedaansche vorsten in Ned.-Indië. 1901. 80 blz. 8vo. f 1.30

Afzond. afdrukken uit: Bijdragen T. L. en V., Zesde Reeks, VIII en IX.

Bleeker, P., Nieuwe bijdragen tot de kennis der bevolkings-statistiek van Java. 1870. II en 192 blz. 8vo. f 1.55

Afzond. afdruk uit: Bijdragen T. L. en V., Derde Reeks, IV.

Bordewijk, H. W. C., Ontstaan en ontwikkeling van het staatsrecht van Curaçao. 1911. VIII en 307 blz. gr. 8vo. f 4.20

—— Handelingen over de reglementen op het beleid der regeering in de koloniën Suriname en Curaçao. 1914. 876 blz. gr. 8vo. f 10.50

Boudewijnse, J., Alphabetisch overzigt van het werk van S. van Deventer J.Szn. „Bijdragen tot de kennis van het landelijk stelsel op Java". 1868. 125 blz. 8vo. (f 1.25) f 1.05

Afzond. afdruk uit: Bijdragen T. L. en V., Derde Reeks, II.

Kern, R. A., Javaansche rechtsbedeeling. Een bijdrage tot de kennis der geschiedenis van Java. 1927. II en 130 blz. 8vo. f 1.55
Afzond. afdruk uit: Bijdragen T. L. en V., deel 82.

Korn, V. E., Balische overeenkomsten. 1922. 119 blz. gr. 8vo. f 2.60

Langen, K. F. H. v., De inrichting van het Atjehsche staatsbestuur onder het sultanaat. 188. II en 91 blz. Met 1 plaat. 8vo. f 1.55
Afzond. afdruk uit: Bijdragen T. L. en V., Vijfde Reeks, III.

Liefrinck, F. A., De landsverordeningen der Balische vorsten van Lombok. 1915. 2 dln. I: IX en 475 blz.; II: VIII en 299 blz. gr. 8vo. f 6.30

—— Landsverordeningen van inlandsche vorsten op Bali. 1917. XII en 352 blz. gr. 8vo. f 4.20

—— Nog eenige verordeningen en overeenkomsten van Balische vorsten. 1921. 541. blz. gr. 8vo. f 6.30

Ossenbruggen, F. D. E. van, Oorsprong en eerste ontwikkeling van het testeer- en voogdijrecht, beschouwd in verband met de ontwikkeling van het familie- en erfrecht. Eene ethnologisch-juridische schets. 1902. III en 221 blz. gr. 8vo. f 2.90

Rechtsbronnen van Zuid-Sumatra. Uitgegeven, vertaald en toegelicht door L. W. C. van den Berg. 1894. X en 352 blz. 8vo. f 3.15
Afzond. afdruk uit: Bijdragen T. L. en V., Vijfde Reeks, IX.

Wilken, G. A., Struma en cretinisme in den Indischen archipel. 1890. II en 77 blz. 8vo. f 1.55

—— Over het huwelijks- en erfrecht bij de volken van Zuid-Sumatra. Eene bijdrage tot de ontwikkeling van het familierecht. 1891. II en 87 blz. 8vo. f 1.70
Afzond. afdrukken uit: Bijdragen T. L. en V., Vijfde Reeks, V-VI.

TAAL EN LETTEREN.

Algemeen.

Kern, H., Verspreide geschriften. Onder toezicht verzameld. 15 deelen, met een Register en een Supplement. 1913—1936. gr. 8vo.

I. Voor-Indië, eerste gedeelte. 1913. VIII en 320 blz.
II. Voor-Indië, tweede gedeelte. 1914. VI en 320 blz.
III. Voor-Indië, slot. — Achter-Indië, eerste gedeelte. 1915. VIII en 323 blz.
IV. Achter-Indië, slot. — Brahmanisme en Buddhisme. — Maleisch-Polynesische taalvergelijking, eerste gedeelte. 1916. VIII en 343 blz.
V. Maleisch-Polynesische taalvergelijking, slot. — Indonesië in 't algemeen, eerste gedeelte. 1916. VIII en 321 blz.

VI. Indonesië in 't algemeen, slot. — Inscripties van den Indischen Archipel, eerste gedeelte. 1917. VIII en 317 blz.
VII. Inscripties van den Indischen Archipel, slot. — De Nāgararakrtāgama, eerste gedeelte. 1917. VIII en 320 blz.
VIII. De Nāgararakrtāgama, slot. — Spraakkunst van het Oudjavaansch, eerste gedeelte, 1918. VIII en 324 blz.
IX. Spraakkunst van het Oud-Javaansch, slot. — Diversen Oud-Javaansch, eerste gedeelte. 1920. VIII en 316 blz.
X. Diversen Oud-Javaansch, slot. — Diversen Nieuw-Javaansch. — Filippijnsche studies, eerste gedeelte. 1922. VIII en 324 blz.
XI. Filippijnsche studies, slot. — Germaansch, eerste gedeelte. 1923. VI en 327 blz.
XII. Germaansch, slot. — Andere Indogermaansche talen. 1924. VI en 332 blz.
XIII. Diversen en nalezing, eerste gedeelte. 1927. VIII en 319 blz.
XIV. —— Hetzelfde, tweede gedeelte. 1927. VIII en 340 blz.
XV. —— Hetzelfde, derde gedeelte. — Levensberichten. 1928. VIII en 350 blz.

Register en Bibliographie. 1929. VI en 93 blz. Prijs f 2.10
Supplement. 1936. 68 blz. Prijs f 1.55
De prijs van een compleet exemplaar, 15 deelen, met register en supplement is f 65.— inplaats van f 93.50.
Afzonderlijke deelen (van I-VX) zijn verkrijgbaar à f 6.30

Verschillende talen (alphabetisch).

Cowan, H. K. J., De „Hikajat malém dagang". Atjèhsch heldendicht, tekst en toelichting. 1937. 115 blz. gr. 8vo. f 2.60

Damsté, H. T., De legende van de Heilige Zeven Slapers in het Atjèhsch. f 1.50

Hikajah Éëlia Toedjoh. f 0.80
Overdruk dl. 98 Bijdrage Taal-, Land- en Volkenkunde van N.-I. 1939.

Langen, K. F. H., van, Handleiding voor de beoefening der Atjehsche taal. 1889. XIV en 158 blz. 8vo. f 2.60

—— Woordenboek der Atjehsche taal. 1889. VI en 288 blz. 8vo. f 4.20

Handleiding en Woordenboek tezamen genomen f 5.—

Adriani, N., Bare'e-verhalen. Voor de uitgave bewerkt door M. Adriani-Gunning. Deel I: Tekst. 1932. VIII en 427 blz. 4to. f 4.20

—— Hetzelfde. Deel II: Verkorte, vrije vertaling. 1933. XI en 247 blz. 4to. f 2.60

Kruijt, A. C., Woordenlijst van de Bareë-taal, gesproken door de Alfoeren van Centraal Celebes beoosten de rivier van Poso, benevens de Topebato-Alfoeren bewesten genoemde rivier. 1894. 122 blz. 8vo. f 2.10

Geschiedenis van Tanette. Boegineesche tekst met aanteekeningen, uitg. door G. K. Niemann. 1883. IV en 174 blz. 8vo. f 2.35

Matthes, B. F., Eenige proeven van Boegineesche en Makassaarsche poëzie. 1883. IV en 62 blz. 8vo. f 1.05

Hendriks, H., Het Burusch van Màsarètè. 1897. IV en 176 blz. 8vo. f 3.15

Costenoble, H., Die Chamoro Sprache. 1940. VI en 543 blz. gr. 8vo. f 10.50

Baarda, M. J. van, Woordenlijst Galéreesch-Hollandsch met ethnologische aanteekeningen op de woorden, die daartoe aanleiding gaven. 1895. 536 blz. 8vo. f 7.85

—— Leidraad bij het bestudeeren van 't Galela'sch dialekt op het eiland Halmaheira. 1908. 168 blz. gr. 8vo. f 2.60

Breukink, J., Bijdrage tot eene Gorontalo'sche spraakkunst, Sjart Behasa Gorontalo. 1906. 85 blz. gr. 8vo. f 1.25

Abiâsâ. Een Javaansch tooneelstuk (wajang), met een Hollandsche vertaling en toelichtende nota, door A. C. Humme. 1878. IV en 148 blz. 8vo. f 2.35

Adiparwa. Oudjavaansch proza geschrift. Uitgegeven door H. H. Juynboll. 1906. VI en 214 blz. 8vo. f 2.90

* *Babad Tanah Djawi*, in proza. Javaansche geschiedenis, loopende tot het jaar 1647 der Javaansche jaartelling. In opdracht van het Koninklijk Instituut voor de taal-, land- en volkenkunde van Ned.-Indië, naar de uitgave van J. J. Meinsma in het Nederlandsch vertaald door W. L. Olthof. 1941. 380 blz. gr. 8vo. f 16.—

* *Babad Tanah Djawi*, Poenika serat, wiwit saking nabi Adam doemoegi ing taoen 1647. Kaetjap wonten ing tanah Nèderlan ing taoen Welandi 1941. 362 blz. gr. 8vo.

Deze twee deelen zijn alleen tezamen verkrijgbaar voor f 16.80

Hierbij is verschenen: Register op de tekst en vertaling van de Babad Tanah Djawi, uitgave 1941, samengesteld door A. Teeuw. 36 blz. gr. 8vo. f 1.05

* Zie noot op pag 1 van den omslag.

Berg, C. C., Kidung Harsa-Wijaya. Tekst, inhoudsopgave en aanteekeningen. 1931. 238 blz. gr. 8vo. f 2.60

Afzond. afdruk uit: Bijdragen T. L. en V., deel 88.

—— Bijdrage tot de kennis der Javaansche werkwoordsvormen. 1937. 396 blz. Met 4 tabellen. gr. 8vo. f 10.50

Bhârata Yuddha. Oudjavaansch heldendicht. Uitgegeven door J. G. H. Gunning. 1903. IV en 136 blz. gr. 4to. Gecart. f 6.30

Gonda, J., Agastyaparwa. Een Oud-Javaansch prozageschrift, uitgegegeven, gecommenteerd en vertaald. 1936. IV en 277 blz. gr. 8vo. f 3.90
Afzond. afdruk uit: Bijdragen T. L. en V., deel 94.

Poerbatjaraka (Lesya), R. Ng., Arjuna-Wiwāha. Tekst en vertaling. 1926. IV en 125 blz. 8vo. f 2.10
Afzond. afdruk uit: Bijdragen T. L. en V., deel 82.

Râmâyana. Oud-Javaansch heldendicht, uitgegeven door H. Kern 1900. 340 blz. 4to. Gecart. f 10.50

Sang hyang Kamahâyânikan. Oud-Javaansche tekst met inleiding, vertaling en aanteekeningen, door J. Kats. 1910. 216 blz. 8vo. f 3.15

Vertellingen, Javaansche, bevattende de lotgevallen van een kantjil, een reebok en andere dieren, voor de uitgave bewerkt door W. Palmer van den Broek. 1878. VIII en 212 blz. 8vo. (f 4.—) f 3.40

Wirâtaparwa. Oudjavaansch prozageschrift. Uitgegeven door H. H. Juynboll. 1912. 98 blz. 8vo. f 1.90

* *Hasselt, J. L.* en *F. J. F. van,* Noemfoorsch Woordenboek f 9.—

Juynboll, H. H., Kawi-Balineesch-Nederlandsch glossarium op het Oud-Javaansche Râmâyana. 1901. VI en 644 blz. 8vo. f 10.50

* *Niemann, G. K.,* Bloemlezing uit Maleische geschriften. (Mal. tekst). 2 dln. 8vo.
Deel I, Vijfde druk, 1906. f 3.65; deel II, Vierde druk, 1907. f 1.55
* Zie noot op pag. 1 van den omslag.

* *Tuuk, H. N. van der,* Maleisch leesboek. (Beberapa tjeritera melajoe). Tiende druk. 1932. 60 blz. kl. 8vo. f 1.05
* Zie noot op pag. 2 van den omslag.

Toorn, J. L. van der, Minangkabausch-Maleisch-Nederlandsch woordenboek. 1891. XI en 392 blz. in 2 kol. 8vo. Gecart. f 8.40

—— Minangkabausche spraakkunst. 1899. XXIV en 227 blz. gr. 8vo. Gecart. f 5.25

Sundermann, H., Niassische Sprachlehre. 1913. 136 blz. gr. 8vo. f 1.80

Hasselt, F. J. F. van, Spraakkunst der Nufoorsche taal. 1905. 64 blz. 8vo. f 0.85

Stresemann, E., Die Paulohisprache. Ein Beitrag zur Kenntnis der Amboinischen Sprachengruppe. 1918. XXIII en 243 blz. gr. 8vo. f 4.20

Teksten, Sangireesche, met vertaling en aanteekeningen, uitgegeven door N. Adriani. 1894. II en 416 blz. 8vo. f 4.20

Wijngaarden, J. K., Sawuneesche woordenlijst. 1896. 119 blz. 8vo. f 1.55

Fortgens, J., Bijdrage tot de kennis van het Sobojo. (Eiland Taliabo, Soela-groep). 1921. 111 blz. gr. 8vo. f 2.60

Kats, J., Het Tjamoro van Guam en Saipan, vergeleken met eenige verwante talen. Met opmerkingen van J. C. G. Jonker. 1917. XI en 309 blz. gr. 8vo. f 3.15

Hueting, A., Tobèloreesch-Hollandsch woordenboek, met Hollandsch-Tobèloreesche inhoudsopgave. 1908. 516 blz. 8vo. f 8.40

Roest, J. L. D. van der, Woordenlijst der Tobelo-Bòeng-taal. 1905. 139 blz. 8vo. f 1.85

* *Veen, H. van der*, Tae' (Zuid-Toradjasch)-Nederlandsch woordenboek, met register Nederlandsch-Tae'. 1940. XXIII en 930 blz. in 2 kol. Met 2 portretten. 8vo. f 15.75

NOG VOORRADIGE UITGAVEN

VAN HET

Koninklijk Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië

OOK VERKRIJGBAAR BIJ

MARTINUS NIJHOFF

UITGEVER - 's-GRAVENHAGE

MEDE DOOR BEMIDDELING VAN DEN BOEKHANDEL.

Leden van het Koninklijk Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Ned.-Indië kunnen één exemplaar van de in deze lijst vermelde uitgaven koopen voor de helft van den prijs.

*Deze bepaling geldt echter niet voor de met een * gemerkte uitgaven.*

Adatrechtbundels, 1 t/m 42, bezorgd door de Commissie voor het Adatrecht.

Adriani, Dr. N., Bare'e-verhalen. Deel I. 1932 . . . . . f 4,—

—— Bare'e-verhalen. Deel II. 1933 . . . . „ 2,50

Baarda, M. J. van, Leidraad bij het bestudeeren van het Galela'sch Dialekt op het eiland Halmaheira. 1908 . . „ 2,50

—— Woordenlijst. Galélareesch-Hollandsch. 1895 . . . „ 7,50

Berg, Mr. L. W. C. v. d., Rechtsbronnen van Zuid-Sumatra. 1894 . . . . „ 2,50

—— De Mohammedaansche vorsten in Ned.-Indië. Overdruk Bijdrage T., L. en V. v. N.-I. 6e Reeks, 8 en 9. 1901 . . . . „ 1,20

—— Het inlandsche Gemeentewezen op Java en Madura. 1901 . . . . „ 2,—

Berg, C. C., Kidang Harsa-Wyaga. 1931 . . . . „ 2,50

—— Bijdrage tot de kennis der Javaansche werkwoordsvormen. 1937 . . . . „ 10,—

Bleeker, P., Nieuwe bijdragen tot de kennis der bevolkingsstatistiek op Java. 1870 . . . . „ 1,50

Bock, C., Reis in Oost- en Zuid-Borneo. 1e en 2e gedeelte en atlas. 1881 . . . . „ 8,—

Bordewijk, Dr. H. W. C., Ontstaan en ontwikkeling van het Staatsrecht in Curaçao. 1911 . . . . „ 4,—

—— Handelingen over Reglementen op het Beleid der Regeering in de Koloniën Suriname en Curaçao. 1914 „ 10,—

Bosch, J. v. d., Verslag mijner verrigtingen in Indië. 1864 „ 1,—

Boudewijnse, J., Alphabetisch overzicht van het werk van L. v. Deventer. 1868 . . . . „ 1,25

Brandes, J. L. A., * Tjandi-Djago. Deel I. 1904 . . . . „ 25,—

Breukink, J., Bijdrage tot een Gorontalosche Spraakkunst. 1906 . . . . „ 1,20

Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Ned.-Indië. Deel 1 t/m 104 (1853-1948). Gedeeltelijk uitverkocht.

Campen, C. F. H., Beschrijving Westkust noorden-schiereiland van Halmaheira. 1888 . . . . „ 1,—

Catalogus der Koloniale Bibliotheek, door G. P. Rouffaer en W. C. Muller. 1908 . . . . „ 10,—

—— 1e supplement 1908-'13. 1915 . . . . „ 5,—

—— 2e supplement 1914-'25. 1927 . . . . „ 5,—

Catalogus der Koloniale Bibliotheek, door G. P. Rouffaer en W. C. Muller. 3e supplement 1926-'35. 1937 . . f 7,—
Cowan, H. K. J., De „Hikajat malem Dagang". 1937 . . . „ 2,50
Castenoble, H., Die Chamoro Sprache. 1940 . . . . „ 10,—
Colenbrander, Dr. H. T., J. P. Coen, 5 deelen. Prijs per deel „ 15,—
Croockewit, Dr. J. H., Banka, Malakka en Billiton. 1852 „ 1,—
Chijs, J. A. v. d., De Nederlanders te Jacatra. 1860 . . . „ 1,50
Damsté, H. P., De legende van de heilige zeven slapers. 1939 „ 1.50
—— Hikajat Eelia Toedjoh. 1939 . . . . „ 0,80
Delden Laërne, H. F. v., Verslag koffiecultuur in Amerika, Azië en Africa. 1885. In het Engelsch . . . . . „ 10,—
—— In het Hollandsch . . . . „ 10,—
Fortgens, J., Bijdrage tot de kennis van het Sobojo. 1921 „ 2,50
Gedenkschrift 75-jarig bestaan van het Koninklijk Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde. 4 Juni 1926. 1926 . . . . „ 3,—
Gonda, Prof. Dr. J., Agastyaparwa. 1937 . . . . „ 3,75
Groeneveldt, W. P., De Nederlanders in China. 1898. Deel I „ 7,25
Deel II . . . . „ 7,25
Groot, Dr. J. J. M. de, De lijkbezorging der Emoy Chineezen. 1892 . . . . „ 1,50
—— Kongsiwezen Borneo . . . . „ 2,75
Groneman, J., De Garebeg's te Ngajogyakarta. 1895 . . . „ 6,—
Groneman, Dr. J., Tjandi Parambanan op Midden-Java. 1893 . . . . „ 25,—
Gunning, Dr. J. H. G., Bharata-Yuddha. 1903 . . . . . . „ 6,—
Haan, Dr. F. de, Personalia der periode van het Engelsch Bestuur over Java 1811-1816. 1935 . . . . „ 3,75
Hasselt, J. L. en F. J. F. v., Noemfoorsch Woordenboek. 1947 . . . . „ 9,—
Hendriks, H., Het Burusch van Màsarèbe. 1897 . . . . . „ 3,—
Hueting, A., Tobèloreesch-Hollandsch Woordenboek. 1908 „ 8,—
Humme, H. C., Abiasa, een Javaansch tooneelstuk met Holl. vertaling. 1878 . . . . „ 2,25
Internationale Congres (6e) *der Orientalisten te Leiden*, Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Ned.-Indië. 1883 . . . . „ 3,50
Jansen, H. J., Ethnografische bijzonderheden van enkele Ambonsche negorijen. 1930 . . . . „ 1,—

Juynboll, Dr. H. H., Wirâtaparwa. Oud-Javaansch prozageschrift. 1912 . . . . f 1,50
—— Oud-Javaansch-Nederlandsch Woordenlijst. 1923 . . „ 7,50
—— Adiparwa. Oud-Javaansch prozageschrift. 1906 . . . „ 2,75
—— Kawi. Balineesch-Nederlandsch Glossorium. 1902 . . „ 10,—
Kats, J., Het Tjamoro van Guam en Saipan. 1910 . . . . . „ 3,—
—— *Kats, J.*, Sanghyang Kamahayanikan. 1910 . . . . . „ 3,—
Kern, R. A., Javaansche Rechtsbedeeling. 1927 . . . . . . „ 1,50
Kern, H., Râmâyana. Oud-Javaansch heldendicht. 1900 . . „ 10,—
—— Verspreide geschriften. Deel 1 t/m 15. Prijs p. dl. geb. „ 7,20
—— Supplement. 1936 . . . . „ 2,—
—— Register en Bibliografie. 1929 . . . . „ 2,—
Korn, V. E., Balische overeenkomsten . . . . „ 2,50
Krom, Dr. N. J., Inleiding tot de Hindoe-Javaansche Kunst. 1e Druk. Deel I . . . . „ 7,50
Kruyt, Alb. C., Woordenlijst van de Barée Taal. 1894 . . „ 2,—
Langen, K. F. H. v., Woordenboek der Atjehsche Taal. 1889 „ 4,—
—— Atjehsch Staatsbestuur . . . . „ 1,50
—— Handleiding Atjehsche Taal . . . . „ 2,50
Leupe, P. A., De reizen der Nederlanders naar Nieuw-Guinea en de Papoeasche eilanden. 1875 . . . . . . „ 1,—
Liefrinck, F. A., Landsverordeningen van inlandsche vorsten op Bali. 1917 . . . . „ 4,—
—— Nog eenige verordeningen en overeenkomsten van Balische vorsten, met portret en platen. 1921 . . . . „ 6,—
—— De landsverordeningen der Balische vorsten van Lombok. 1915. Deel I . . . . „ 3,—
—— Deel II . . . . „ 3,—
Ludeking, E. W. A., Schets van de Residentie Ambon. 1868 „ 2,50
Martin, Dr. K., Bericht über eine Reise im Gebiet des oberen Suriname. 1886 . . . . „ 1,50
Matthes, B. F., Eenige proeven van Boegineesche en Makassaarsche poëzie. 1883 . . . . „ 1,—
Meinsma, J. J., Bahad Tanah Djawi. Aanteekeningen op —. 1877 . . . . „ 1,90
Meurs, H. v., Inhoudsopgave Alphabetisch Register voor Bijdragen 91—100. 1941 . . . . „ 1,—
—— Literatuuroverzicht No. III. 1939 . . . . „ 1,50
—— Literatuuroverzicht No. IV. 1940 . . . . „ 1,50

Millies, H. C., Recherches sur les monnaies des indigènes de l'Archipel Indiën. 1871 . . . . f 6,—
Muller, W. C., Inhoudsopgave der Bijdragen 1—90. 1933 „ 1,—
Muller, Dr. S. en Horner, Dr. L., Fragmenten uit reizen en onderzoekingen in Sumatra. 1855 . . . . „ 3,50
Musschenbroek, Mr. S. C. J. W., Dr. H. H. Bernstein's laatste reis van Ternate naar Nieuw-Guinea, Salawati en Batanta. 1883 . . . . „ 7,—
Naerssen, F. H. v., Literatuuroverzicht No. 1. 1937 . . . „ 1,50
—— Literatuuroverzicht No. 2. 1938 . . . . „ 1,50
Niemann, G. K., * Bloemlezing uit Maleische geschriften. (Mal. tekst). 1906. Deel I . . . . „ 3,50
—— 1907. Deel II . . . . „ 1,50
—— Geschiedenis van Tanette-Boegineesche tekst. 1883 . . „ 2,25
Nooy, H. A. de, Javaansche Woordenlijst, 1893 . . . . . . „ 4,50
Olthof, W. L., * Bahad Tanah Djawi. 1941. Hollandsch „ 16,—
—— Javaansch. 1941 . . . . „ 16,—
—— Register — A. Teeuw. 1941 . . . . „ 1,—
Ossenbruggen, F. D. E. v., Oorsprong en eerste ontwikkeling van het testeer- en voogdijrecht. 1902 . . . . „ 2,75
—— Prof. Mr. Cornelis van Vollenhoven als ontdekker van het Adatrecht. 1933 . . . . „ 1,50
Oosthoek, A., De Gebouwen van de Oost- en West-Indische Compagnie in Nederland. 1928 . . . . „ 2,50
Palmer van den Broek, Dr. W., Javaansche vertellingen van de Kantjil. 1878 . . . . „ 3,25
Poerbatjaraka (Lesya), R. Ng., Arjuna-Wiwāha, Tekst en vertaling. 1926 . . . . „ 2,[illegible]
Robidé van der Aa, P. J. B. C., De groote Bantamsche opstand. 1881 . . . . „ 1,50
—— Reizen naar Nieuw-Guinea. 1879 . . . . „ 3,—
Roest, J. L. D. van der, Woordenlijst der Tobelo-Bòengtaal. 1905 . . . . „ 1,80
Ronkel, Dr. Ph. S. v., Aanvulling der beschrijving van de Maleische en Minangkabausche handschriften. 1946 „ 1,50
Rosenberg, C. B. H. van, Reistogten in de Afd. Gorontalo. 1865 . . . . , „ 2,—
—— Reistogten naar de Geelvinkbaai op Nieuw-Guinea in 1869 en 1870. 1875 . . . . „ 2,50

Rouffaer, G. P., Ethnographie van de Kleine Soenda-eilanden in beeld. 1937 . . . . f 1,—
—— Vorstenlanden. 1931 . . . . „ 1,50
Scheerer, O., The particles of relation of the Isinai language. 1918 . . . . „ 3,—
Schlegel, G., Uranographie chinoise. 2 Delen met atlas. 1875 „ 5,—
Schröder, E. E. W. G., Gorantalosche Woordenlijst. 1908 „ 2,50
Stapel, Dr. F. W., Cornelis Janszoon Speelman. 1936 . . „ 5,—
Streseman, E., Die Panlohisprache. 1918 . . . . „ 4,—
Toorn, J. L. van der, Minangkabausch-Maleisch-Nederlandsch Woordenboek. 1891 . . . . „ 8,—
—— Minangkabausche Spraakkunst. 1899 . . . . „ 5,—
Tuuk, H. N. v. d., Maleisch Leesboek . . . . „ 1,—
Veen, H. van der, * Tae (Zuid-Tarodjasch)- Nederlandsch Woordenboek, 1940 . . . . „ 15,—
Verhandelingen. Deel I. H. Terpstra, De Factorij der O.-I. Compagnie te Patani. 1938 . . . . „ 4,—
—— Deel II. E. J. v. d. Berg, De val van Sora. 1939 . . „ 3,50
—— Deel III. C. Nooteboom, Oost Soemba. 1940 . . . „ 3,50
—— Deel IV. M. A. P. Roelofsz., De vestiging der Nederlanders ter kuste van Malabar. 1948 . . „ 8,—
—— Deel V. Hadji Hasan Moestapa, Over de gewoonten en gebruiken der Soendaneezen. 1946 . . „ 8,—
—— Deel VI. Dr. J. J. Dormeier, Banggaisch Adatrecht. 1947 . . . . „ 15,—
—— Deel VII. Dr. W. F. Stutterheim, De Kraton van Majapahit. 1948 . . . . „ 7,50
Wilken, Dr. G. A., Over het huwelijks- en erfrecht bij de volken van Zuid-Sumatra. 1891 . . . . „ 1,60
—— Plechtigheden en gebruiken bij verlovingen en huwelijken. 2e Deel. 1889 . . . . „ 1,—
Wijngaarden, J. K., Sawuneesche Woordenlijst. 1896 . . . „ 1,50
IJpes, W. K. H., Register op het werk van W. K. H. IJpes. 1936 . . . . „ 0,25

